

İKİNCİ CİLT

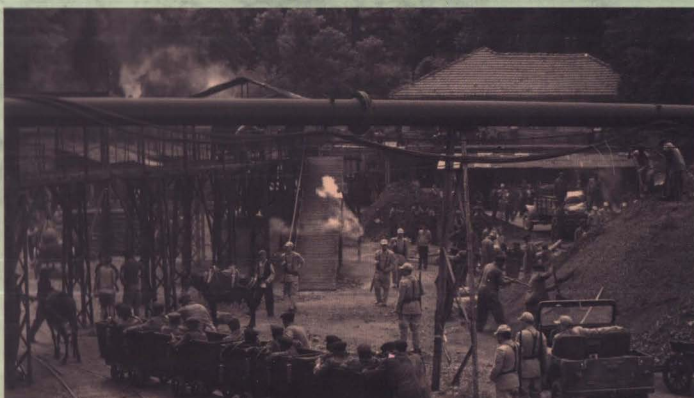
İ. TEKELİ / S. İLKİN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRKİYESİ

İLHAN TEKELİ / SELİM İLKİN

İKTİSADÎ POLİTİKALARI VE UYGULAMALARIYLA

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRKİYESİ

• İKİNCİ CİLT •

iletişim

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi

İKİNCİ CİLT

İLHAN TEKELİ 1937'de İzmir'de doğdu. İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Bölümü'nden mezun olduktan sonra yüksek lisans ve doktorasını tamamladığı şehir ve bölge planlamacılığı alanında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Çok sayıda belediye ve kurumun danışmanlığını üstlenmenin yanı sıra Tarih Vakfı, Yerel Yönetim ve Demokrasi için Dünya Akademisi'nin kurucularındandır. Sosyal bilimler alanında onlarca eseri ve birçok ödülü vardır.

SELİM İLKİN 1939'da Ankara'da doğdu. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı. İnönü Vakfı'nda görev aldı. İktisat tarihi, uluslararası iktisat, Türkiye siyasi tarihi, Avrupa Birliği-Türkiye ilişkileri alanlarında çok sayıda çalışması yayımlandı.

İlhan Tekeli'yle kitaplaşmış on dört ortak çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan biri olan *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989) adlı çalışmayla 1989'da sosyal bilimler dalında Sedat Simavi Ödülü'nü kazanmışlardır.

İletişim Yayınları 1967 • Tarih Dizisi 84
ISBN-13: 978-975-05-1435-7 • ISBN-13: 978-975-05-1286-5 (Tk. No.)

1. BASKI 2014, İstanbul
2. BASKI 2016, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
YAYINA HAZIRLAYAN Fırat Çağlıyan
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Zonguldak'ta madenlerde çalışma mükellefiyeti dönemi.
Yılmaz Erdoğan'ın yönettiği *Kelebeğin Rüyası* filminin açılış sahnesinden alınmıştır.
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Birhan Koçak
BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla

İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi

İKİNCİ CİLT

iletişim

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BEŞİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sine ilişkin çalışmamızın ikinci cildinde; fiilen savaşa girmemekle birlikte savaş ekonomisi koşulları içinde yaşamış olan Türkiye'nin yaşadığı ekonomik sorunlar ve bu sorunlar karşısındaki politika arayışları, uygulama sırasında karşılaşılan dirençler ve alınan sonuçlar üzerinde durulacaktır. Beklenilebileceği üzere Türkiye, fiilen savaşa girmiş ve topraklarında savaş yapılmış ülkelere göre savaştan daha az etkilenmiştir. Türkiye'nin bu ülkelerle arasındaki en büyük fark ise, Cumhuriyet'in ilanından savaş çıkıncaya kadar geçen on altı yılda, oldukça kötü durumda olan dünya ekonomik koşulları içinde gerçekleştirdiği birikiminin yok olmamasıdır. Bununla birlikte yine de savaş içinde çok büyük bir orduyu sürekli olarak savaşa hazır tutması nedeniyle, savaşa giren ülkelere benzer bir şekilde, savaş ekonomisinin getirdiği sorunları yaşamıştır.

Savaşın koşulları ekonomi ve devlet ilişkisinin yeniden belirlenmesini gerektiriyor

Dünya savaşlarının sanayileşmiş ulus-devletler arasındaki pazar ve etki alanı bölüşümüyle yakından ilişkili olduğu oldukça iyi bilinmektedir. Bu savaşların, sanayileşmemiş ülkelerin de katılmak durumunda kalmış olması ile birlikte temelde sanayileşmiş ülkeler arasında geçtiği de açıktır. Savaş cephelerde iki tarafın askerleri arasında sürdürülse de, *nihai zaferi büyük ölçüde cephe gerisindeki sanayi güçlerinin düzeyi belirlemektedir.* Savaşların sanayi üretimine dayanarak yapılmaya başlanması maliyetleri sürekli olarak artırmış, bu durum da devletleri yapılan büyük harcamalar için kaynak bul-

ma arayışına itmiştir. Daha de ötesi, bir ülkenin savaşa hazırlanması için *üretim, tüketim, ticaret ve istihdam ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi* gerekmektedir. Tüm savaş deneyimleri göstermektedir ki bu düzenleme de ancak devletin ekonomiye aktif müdahalesiyle gerçekleşebilmektedir. Yeni koşulların gerektirdiği *yeni dengeler, ancak büyük çabalar ve fedakârlıklar sonucu kurulabilmekte,* bunun için yeni teknolojiler geliştirilmekte, yeni yönetim biçimleri uygulanmakta ve sonunda daha çok üretim yapılmaktadır; ancak unutulmamalı ki tüm bu gayretler toplumların refahına katkıda bulunmak için değil, tahrip etme gücünü artırmak ve karşı tarafı savaş dışı kılmak için yapılmaktadır.

Bir ülkenin savaşa girmesi sırasında *askerî bir seferberliğin yanı sıra iktisadî bir seferberliğin de yapılması* gerekmektedir; iktisadî seferberlik ekonomiyi harp koşullarına uyumlu hâle getirecektir. Devlet, bunu yaparken, silâhaltına aldığı vatandaşlarından büyük fedakârlıklar istemesinin yanı sıra, yine aynı nedenlere dayanarak ekonominin tüm aktörlerine ve askere alınmamış yurttaşlarına da pek çok yükümlülük getirme gereğini duyacaktır. Planlı bir devlet müdahalesiyle, bir yandan ordunun büyütülmesi dolayısıyla azalan üretici emeğin yarattığı açık kapatılarak yine büyüyen ordunun artan talebi karşılanmaya çalışılırken, öte yandan savaş koşullarının dış ticarete getirdiği sınırlamalar dolayısıyla ülkenin iç tüketiminin iç üretimle karşılanamayan kesiminin yarattığı açığın kapatılması için önlemler alınması gerekmektedir. Ayrıca büyük bir ordunun savaşa hazır hâle getirilmesi için donatılması, savunma hatlarının inşası, *çok sayıdaki askerin silâhaltında tutulması gibi unsurlar devleti yüksek harcamalar yapmak durumunda bırakmaktadır.* Bu harcamaların devletin olağan gelirleriyle karşılanması ise zamanla olanaksız hâle gelmekte ve devlet, *malî dengesini* yeni koşullarda yeniden kurmak için olağanüstü vergiler koymak durumunda kalmaktadır. Bütün bunların bir ekonominin savaş koşullarında gerçekleştirmesi gereken yapısal dönüşümler olduğu söylenebilir ve tabii ki bu kolay bir şey değildir. Savaş ekonomisine giren bir ülkede *yeni bir fiyatlar sistemi, yeni bir vergilendirme yaklaşımı, ekonominin aktörlerinin rollerinin/görevlerinin yeniden tanımlanması* ve *yeni bir ekonomiye müdahale biçimi* geliştirilmesi gerekmektedir. Bu da genellikle, savaş koşullarında devletin yetkilerinin artırılması ve bundan da öte devlet ve ekonomi ilişkisinin yeniden tanımlanmasını gerektirmektedir.

Ekonomi içinde bir anlamda normal olması gereken dönüşümlerin dışında, patolojik denilebilecek, sistemin yeni koşullara uyumunu zorlaştıracak eğilimler de ortaya çıkmaktadır. Feridun Ergin bu durumu 1943 yılında İstanbul Üniversitesi'nde verdiği doktora tezinde şu şekilde betimlemektedir:[1]

---

1 Feridun Ergin, *Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi*, İstanbul, 1943, s. 24.

> "Harbin ilk tesirleri geçtikten sonra, iktisadî hayatta zahiri kalkınma temayülleri başgösterir. Depresyon zamanlarında olduğunun aksine, *piyasa faaliyetinde büyük kazançlar belirir. Kalkınma ve refah safhalarında olduğu gibi; eğlence, israf ve hatta dilencilik artar.* İçtimai ahlâk ve zevki selim bozulur. Umumî tehlikenin devam etmesine rağmen, iş hayatında aşırı derecede optimist zihniyet taşıyanlar çoğalır. *Teşebbüs fikri, kazanç hırsı ve spekülasyon inkişaf eder.* Halk kütleleri içinde, kumarbazlık ve keyif verici maddelerin yoğaltımı artar."

Görünürdeki bu ekonomik canlılık, millî savunmanın yarattığı yüksek talep ve bu yüksek taleple de bağlantılı olarak savaşın finansmanı için Hükümetlerin uygulamak durumunda kaldıkları enflasyonist politikalar dolayısıyla ortaya çıkmaktadır ama beraberinde ulusal refahın ve servetin genişlemesini değil, sosyal hasılanın tahribini getirmektedir: *Yaşanan, bir iktisadî yanılsamadır;* ve aslında toplum, geçmişteki birikimini yok etmektedir.

Barış ekonomisinden savaş ekonomisine geçen bir ülkenin ekonomisinde bireyden beklentiler önemli ölçüde değişmiştir. Yeni koşullarda bireyden beklenen, menfaatini en yükseğe çıkaran *"ekonomik insan" olmasından* ziyade, toplumsal sorumluluk duygusuyla gerekli fedakârlıkları yapacak bir *"sosyal insan" olmasıdır.* Oysa deneyimler göstermiştir ki bu süreçte insanların tümü böyle bir dönüşümü gösterememekte ve savaşın yarattığı spekülatif kâr fırsatlarını değerlendiren kişiler ortaya çıkmaktadır. Savaş ekonomisinde talebin çok hızla yükselmesi ve üretimin bu yükselen talebi karşılayacak durumda olmaması dolayısıyla girişimcilerin hiç olmazsa belli bölümü normal dışı bir kârlılıkla çalışmaya başlamakta ve fiilî bir tekel niteliği kazanan bu girişimcilerle beraber rekabet de yok olmaktadır. Bu durumda fiyatlardaki artış, talebi frenleyici bir mekanizma gibi çalışamamakta ve bundan dolayı *ters elastikiyet denilen bir durum* söz konusu olmaktadır.

Arzın düşük olduğu durumda bazı kesimlerin elinde bir alım gücü oluşmuşsa, bu kesimler ellerindeki parayı bir an evvel mala çevirmekte, ileride fiyatların daha yükseleceği ümidiyle *stok yapmakta ve bu şekilde arzı daha da azaltarak fiyatın hızla yükselmesine neden olmaktadır.* Savaş döneminde, sulh döneminin muteber tüccarlarının hepsi olmasa da önemli bir kısmı stok yaparak ihtikârcıya dönüşecektir. İhtikâr süreci işlemeye başladığında ise mal darlığı daha da şiddetlenecek, fiyatların artışı hızlanacaktır.[2] Sonuçta ise fiyat yükselmesine rağmen talep düşmeyecektir; işte buna ters elastikiyet denilmektedir.

Toplumda yaşanan bu tür ekonomik gelişmeler, daha sonra sosyal insan davranışını benimseyen kesimlerce *ekonomik bir krizden çok bir ahlâk krizi*

---

2 Feridun Ergin, *A.g.e.*, s. 30-34.

olarak görülmeye başlayacak, toplumda bu yeni fırsatları kullanarak yükselen yeni sınıfların ya da *"harp zenginleri"nin cezalandırılması* talepleri ortaya çıkacaktır. Kolay ve bol kazanan ve hesapsız harcayan böyle bir zümrenin varlığı adil ve otoriter bir devlet özlemi yaratacaktır ve eğer böyle bir devlet yoksa ya da devletin yapabildikleri fedakârlık yapmak durumunda kalanların yüreklerini soğutmuyorsa, o zaman, onlar da bu fırsatçıları ironi yardımıyla kamu vicdanında cezalandırma yoluna gidecektir.

Tüm bu anlatılanlar, devletin savaş ekonomisine müdahalesinin gerekliliği üzerinedir. Bu müdahalenin biçimini ve düzeyini ise, müdahaleyi yapan *siyasal rejimin ideolojik niteliği ve ekonomisinin gelişmişlik düzeyi* belirleyecektir. Belli bir düzeyde gelişmeyi sağlamış ve piyasa kurumu yerine planlamayı koymuş olan SSCB gibi ülkelerde, kurumsal düzeyde yapılacak yeni bir düzenlemeye gerek olmadığı, sadece planlamanın yeni gerçekler göz önünde tutularak yapılması gerektiği söylenebilir. Oysa piyasa ekonomisinin hâkim olduğu bir sistemde sorun daha karmaşıktır; bulunacak çözümlerde piyasaya da belli alanlar bırakmak gerekecektir. Ayrıca bu ülke henüz sanayileşmemiş, ülke içinde ulaşım yapıları gelişmemiş ve iç pazarı tam olarak entegre olmamış bir ülkeyse, devlet müdahalesinin etkili olabilme düzeyinin düşük kalacağı da söylenebilir.

Bir ülkenin savaş sırasındaki üretim gücünün, barış zamanındaki üretim gücüne bağlı olacağı açıktır. Bu geçişin düzgün olması için iki koşul öne çıkar; bunlardan biri barış zamanından savaş zamanında uyumun nasıl sağlanacağı konusunda hazırlıkların bulunması, diğeri ise *üretim için ham madde sağlama sorununun çözülmüş olması* ya da yeterli stokların yapılmış olmasıdır. Bu bakımdan barış döneminde ekonomisini otarşi ilkesine göre geliştirmiş ülkelerin savaş ekonomisine uyum yapması daha kolay olacaktır.

Savaş sonrasında ise yeni bir dönüşüm yaşanacak, üretim faaliyetleri yeniden sivil ihtiyaçlara yönelecek ve üreticiler bir yandan toplumdaki *yeni gelir dağılımının* (harp zenginleri dahil) ortaya çıkardığı taleplerin karşılanması ve savaş kayıplarının giderilmesi için gerekli üretimi sağlamaya çalışırken, diğer yandan devletler savaş maliyesinin para ve kredi sisteminde yarattığı etkileri tasfiye ederek yeni dengelerini oluşturmaya çalışacaktır. Ancak bu durum savaş öncesine bir geriye dönüşten ziyade, savaş sırasında *olağanüstü koşullarda oluşturulmuş yeni kapasite düzeylerinden, barış koşullarında* yeni bir dengeye ulaşmada yararlanılması olarak düşünülmelidir.

İkinci cildin kurgusu nasıl gelişecek

Savaş ekonomisi içine girmek durumunda kalan bir ülkenin ne tür ekonomik sorunlarla karşılaşacağını, yeni koşullarda ekonomisinin dengesini na-

sıl kurabileceğini, devlet ve ekonomi ilişkisinin nasıl değişeceğini dünya deneyiminden yararlanarak ana çizgileriyle gördük. Bu kitapta Türkiye'nin savaş ekonomisinin anlatısı kurulurken, biraz önce üzerinde durduğumuz genel çerçeve, on bölüm hâlinde geliştireceğimiz bu anlatıda bize yol gösterici olacaktır.

Birinci bölümde "Savaş Döneminde Devletin Finansmanı ve Türk Parasının Değerindeki Gelişmeler" ele alınacak ve bölüm, temelde savaş döneminde izlenen makro ekonomik politikaların araştırılması ve değerlendirmesi üzerinde duracaktır. "Millî Korunma Yasası'nın Uygulanmasında Yaşananlar" başlığını taşıyan ikinci bölümde, devletin ekonomiye müdahale yetkilerindeki artış ve bu yetkilerin kullanılmasında ortaya çıkan sorunlar ele alınacaktır. "Ekonominin Emek Gereksinmesinin Yeniden Düzenlenmesi" konulu üçüncü bölümde ise, yapılan düzenlemelerin bir kısmı Millî Korunma Kanunu'nun Hükümete verdiği yetkiler üzerinden, bir kısmı ise yeni çıkarılan yasalar üzerinden ele alınacak. Ayrıca bu bölümde yalnız bu tür kurumsal düzenlemeler üstünde durulmayacak, aynı zamanda emeğe yüklenen yüklerin/angaryaların dağılımı ve toplumsal sonuçları da değerlendirilmeye çalışılacaktır ve bu yolla onuncu bölüme de bir hazırlık yapılmış olunacaktır. İkinci cildin dördüncü bölümünü "Savaş Sırasında Dış Ticaretin Gelişmesi" konusu oluşturacaktır; dış ticaretin çok zorlaştığı savaş ortamında, özellikle ihracat ve ithalatın nasıl geliştiğinin bilinmesi, hem paranın değerini hem de mal talep ve sunum dengelerinin nasıl kurulduğunu çözümleyebilmek için önemli bir bilgi hâline gelmektedir.

İkinci cildin dördüncü bölümünden sonraki bölümlerde savaş koşullarında değişik mal ve hizmet gruplarında arz ve talep dengelerinin nasıl yeniden kurulduğu ele alınmaktadır. Bu doğrultuda "Savaş İçinde Beslenmenin Yönetimi" başlıklı beşinci bölümde; hububat, bakliyat, şeker, hayvani gıdalar, yağlar ve diğer gıda maddelerinde arzı artırmak ve tüketimi kısıtlamak için alınan önlemler ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Altıncı bölümde yine aynı mantıkla "Giyim Harcamalarındaki Gelişmeler" anlatılmakta; pamuklu, yünlü dokuma ve ayakkabı üretim ve tüketimi çözümlenmektedir. Yedinci bölüm "Savaş Döneminde Türkiye'nin Enerji Üretim ve Tüketimi Yönetimi" üzerinde durarak; kömür, odun, odun kömürü, tezek, havagazı, elektrik üretimi ve tüketimini ele alarak tüm enerji yelpazesini kapsamaya çalışacaktır. "Ulaşım Kesiminin Savaş Koşullarına Uyumunda Yaşanan Gelişmeler" İkinci cildin sekizinci bölümünü oluşturmakta ve demiryolu, karayolu, denizyolu ve havacılık alanında altyapı ve işletmecilikteki gelişmeleri ele almaktadır. *"Üretimde Yaşanan Gelişmeler"i* anlatan dokuzuncu bölümde ise daha önceki bölümlerde ele alınmamış olan ve ekonomik ya da stratejik önemi olan maden ve sanayi üretimi üzerinde durulmaktadır.

Son olarak, kitabın sonunu oluşturan onuncu bölüm *"Sonuç Yerine: Toplumsal Bir Değerlendirme"* başlığını taşıyor ve değerlendirmesini üç kısımda geliştiriyor. İlk kısımda, söz konusu dönemde Türkiye'nin millî gelirine ilişkin serilerin bir analizi ile savaş içinde yaşanan ekonomik küçülme ve bu küçülmenin değişik faaliyet kolları arasındaki farklılaşması verilirken, ikinci kısımda, yaşanan uyum süreci içinde toplumun kazanan ve kaybeden kesimleri çıkarsanmaya çalışılıyor. Son olarak üçüncü kısımda ise yaşanan bu karmaşık uyum süreci konusunda birtakım değerlendirme ölçütleri ortaya konulmakta ve bu ölçütlerle birlikte sürece ilişkin orta boy yargılar geliştirilmektedir.

SAVAŞ DÖNEMİNDE DEVLETİN FİNANSMANI VE TÜRK PARASININ DEĞERİNDEKİ GELİŞMELER

1. GİRİŞ

Cumhuriyet Hükümetleri, 1929'da yaşanan büyük ekonomik bunalım sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın kurulmasıyla ve açık vermeyen bir bütçe politikasının izlenmesiyle Türk parasının değerini önemli ölçüde sabit tutmayı başararak Türk parasına saygınlık kazandırmışlardı.

Oldukça muhafazakâr nitelikli bu bütçe politikasıyla, bütçe, her yıl az da olsa bir fazla veriyordu. Bu süreçte sadece Celal Bayar'ın başbakanlık döneminde hazırlanan 1938 bütçesi küçük bir açık vermişti ve bir bakıma bu açık, yeni bir bütçe politikasına geçişin başlangıcı olarak da görülebilirdi. Belki Celal Bayar'ın başbakanlık dönemi uzasaydı daha aktif bir bütçe politikasının yerleşmesi bile beklenebilirdi. Celal Bayar'ın İttihat ve Terakki geçmişi ve daha sonraki yıllardaki Demokrat Parti uygulamaları, böyle bir beklentiyi haklı gösterebilir. Ancak Celal Bayar, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından kısa bir süre sonra başbakanlığı Dr.Refik Saydam'a devretmiştir ve yeni başbakan, bütçe konusunda İnönü döneminin politika çizgisini izlemek istemiş, ancak içine girilen siyasal

Dr. Refik Saydam.

koşullar büyük belirsizlik taşımakta olduğu için böyle bir politikanın izlenmesini olanaksız hâle gelmiştir. Bu belirsizlik içinde de yıllık bütçeler, daha süreleri dolmadığı halde, yönetime yol gösteren araçlar olma niteliğini büyük ölçüde kaybediyordu.

Birinci ciltte gördüğümüz üzere İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türk Hükümeti'nin karşılaştığı temel belirsizlik, savaşın sonucuna ilişkin görüş değişikliklerinden ziyade, savaşın gelişimi içinde Türkiye'ye yönelen tehdidin niteliğinde ve yoğunluğunda oldukça sık yaşanan değişikliklerden kaynaklanıyordu. Bu tehditler altında Türkiye'nin bir taraf seçmesine rağmen *savaş dışı kalabilmesi ise büyük bir ordu gücünü mobilize edebilmesine bağlıydı.* Bu koşullarda devletin karşılaştığı zorluk, sadece bu büyük orduyu besleyerek savaşa hazır halde tutabilmek için olağanüstü gelir kaynakları bulması ve bu şekilde malî dengesini gerçekleştirebilmesiyle sınırlı değildir; aynı zamanda, ilk sayfalarda da belirttiğimiz gibi ordunun büyütülmesiyle birlikte büyük miktarlarda işgücünün üretim alanından çekilerek tüketici hâle getirilmesi de ciddi bir sıkıntı yaratmakta ve *Hükümet ülkedeki üretim tüketim dengesini yeniden kurmak durumunda kalmaktadır.* Her an başarısızlıkla karşılaşma riskine açık olan bu sorunun kolayca çözülebilecek bir sorun olmadığı açıktır ve savaş koşullarında içine girilen yeni dış ticaret ilişkileri, bu dengenin kurulmasını daha da zorlaştırmaktadır.

Bu durumda Hükümet, bu koşullara uygun bir malî politika uygulayabilmek için bir yandan *yeni malî politika araçları geliştirirken,* diğer yandan bütçe süreçlerinde yeni esneklikler yaratmak durumunda kalıyordu. Bu gelişmeleri ortaya koymaya çalışacağımız bu bölümde ilk olarak; 1938-1947 yılları arasında, devletin harcama kalıbı ve hızındaki değişmelere ve bu değişmeler içinde millî savunma harcamalarının artışının payına açıklık kazandırılacaktır. İkinci olarak *bu harcama temposunun bütçe süreçlerinde ne tür bozulmalar yarattığı* ve bu bozulmaların giderilmesi için ne tür önlemler geliştirildiği araştırılacaktır. Söz konusu olan harcama artışlarını karşılayacak kaynakları yaratmak için Hükümet'in başvurduğu olağanüstü vergiler koyma, dış ve iç istikrazda bulunma ve nihayet devletin para basma ve enflasyondan yararlanma yollarının her biri üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

Bu bölümün son kısmında ise, bütçe sürecinde yaşanan gelişmelerin ekonomik göstergelere, özellikle de fiyatlara nasıl yansıdığı araştırılacak ve bunların toplumsal etkileri yorumlanacaktır.

2. SAVAŞ DÖNEMİNDE DEVLET HARCAMALARININ GELİŞİMİ

Savaş dönemini içine alan 1938-1947 yılları arasında devletin harcamalarındaki değişmeler Tablo 1.1'de görülmektedir. Bu tablodaki sayılar bütçe kesin

TABLO 1.1
Kesin Hesap Kanunlarına Göre Merkezî Devlet Harcamalarının Değişmesi
(cari fiyatlarla) (bin lira)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
TBMM	4.658	4.412	4.986	3.889	6.498	10.429	10.953	6.000	13.419	8.798
Cumhurbaş.	421	449	476	334	678	975	1.034	584	1.024	1.130
Sayıştay	772	748	749	407	852	908	1.048	734	1,260	1.963
Başbakanlık	2.795	1.494	1.589	1.803	2.344	2.292	2.389	1.577	2.769	3.267
Danıştay	272	326	333	348	365	381	448	246	551	789
İst.Gn.Müd.	227	228	430	274	305	329	397	768	927	987
Dev. Meteo.Gn.	457	588	495	520	610	707	902	511	1.211	2.173
Diyanet	589	665	689	720	841	883	1.148	679	1.148	679
Maliye.Bak.	25.973	36.672	34.474	38.693	119.106	98.712	106.885	70.424	114.696	178.789
Duyun.Umum.	54.719	53.032	73.455	78.410	106.024	127.836	116.683	89.135	149.836	450.243
Tapu Kadas.	1.378	1.665	1.571	1.676	1.889	2.076	2.667	1.517	3.143	5.510
Güm.ve Tek.	5.840	6.033	5.349	5.938	8.455	9.838	6.948	12.320	13.820	18.906
İçişleri Bak.	4.887	5.128	5.170	5.669	6.652	7.695	10.491	6.087	15.384	19.340
Basın ve Haber. Gn.Md.	179	171	913	1.021	1.605	2.238	2.901	1.704	5.098	6.735
Emni. Gn.Md.	6.770	7.316	7.324	7.912	11.862	13.232	17.078	9.827	19.544	31.248
Jandarma	11.173	11.868	12.632	12.983	23.173	26.306	28.774	15.024	29.695	34.556
Dışişleri Bak.	3.548	3.766	3.375	3.342	3.642	3.869	4.389	2.647	15.107	12.085
Sağ.ve Sos. Yard. Bak.	12.265	11.710	12.254	11.303	15.425	15.590	22.909	16.940	28.112	38.231
Adalet Bak.	9.538	9.720	9.530	10.579	13.955	15.576	18.917	10.915	22.151	36.953
Millî. Eğt. Bak.	16.248	16.747	18.126	21.919	34.059	53.657	70.765	48.282	106.760	101.018
Bayın. Bak.	40.379	41.175	47.895	38.062	41.935	71.449	70.231	47.364	83.124	91.956
İktisat Bak.	6.529	3.218	4.673	3.489	3.314	3.393	3.794	4.578	7.546	8.082
Tarım Bak.	7.234	8.126	6.589	6.964	8.761	12.753	18.758	13.619	25.076	27.256
Mil. Sav. Bak.					TABLO 1.3'e bkz.					
Ulaş. Bak.		2.037	1.634	1.600	2.754	7.879	2.474	1.425	2.775	2.963
Ticaret Bak.	–	1.454	1.327	1.370	1.436	1.499	1.742	898	1.908	2.939
Toplam	311.121	398.659	545.574	581.876	913.751	1.033.019	1.084.347	606.501	1.032.244	1.608.188

Kaynak: Ertuğrul Baydar, *A.g.e.*, *Bütçe Kesin Hesapları.*

hesaplarından alındığı için fiilî harcamaları vermektedir. Tablo 1.2'de devletin harcamalarıyla belediyelerin harcamalarının değişimi karşılaştırmalı biçimde verilmekte, Tablo 1.3'te ise Millî Savunma Bakanlığı'nın harcamaları ayrıntılandırılmaktadır. Ancak ne yazık ki, kesin hesap tablolarında 1943 yılı sonrasındaki askerî harcamaların ayrıntıları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle daha sonraki tarihler için sadece toplam harcamalar verilmektedir. Ayrıca Tablo 1.1 ve Tablo 1.3'ten yararlanarak Tablo 1.4 ve Tablo 1.5 hazırlanmıştır; Tablo 1.4'te devlet harcamalarının devletin değişik işlevleri arasındaki oransal dağılımı, Tablo 1.5'te ise bu oranların ana işlevler açısından gruplaması verilmektedir. Bu tablolar savaş döneminde devletin değişik işlevlerine verilen önemin, zaman içinde nasıl değiştiğine açıklık kazandırmaktadır.

TABLO 1.2

Kesin Hesap Sonuçlarına Göre Merkezî Devlet ve Belediyelerin Toplam Harcamalarının Değişmesi (cari fiyatlarla) (milyon lira)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Devlet	311,1	398,7	545,6	581,9	913,8	1033,0	1084,3	606,5	1.032,7	1.608,2
Yerel yön.	77,4	77,7	80,6	94,8	115,0	143,8	166,5	145,4	195,8	234,9
Toplam	388,5	476,4	626,2	676,7	1028,8	1176,8	1250,8	751,9	1.124,1	1.708,7
Yerel yön. yüzdesi	19,9	16,3	12,8	14,0	11,2	1 2,2	13,2	19,3	17,4	13,7

Kaynak: Ertuğrul Baydar, *A.g.e., Bütçe Kesin Hesapları*, İzzettin Önder: *Türkiye'de Kamu Harcamalarının Seyri: 1927-1967*, İstanbul, 1974, s. 188.

TABLO 1.3

Kesin Hesap Kanunlarına Göre Millî Savunma Bakanlığı Harcamalarının Değişmesi (cari fiyatlarla) (bin lira)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Kara Kuv.	65.742	130.905	234.751	265.845	405.552					
Hava Kuv.	10.822	15.549	26.364	22.657	36.985					
Deniz Kuv.	7.412	12.343	11.984	16.353	24.849					
Askerî Fab.	9.606	13.100	16.527	16.792	28.472					
Harita Gn.Md.	758	862	906	992	1.480					
Toplam	94.340	172.759	290.529	322.639	497.338	542.517	554.277	247.946	365.217	517.883

Kaynak: Ertuğrul Baydar, *A.g.e., Bütçe Kesin Hesapları.*

Devletin harcamalarına ilişkin bu sayılar, millî savunma harcamalarında yaşanan hızlı büyümeyi bize açık olarak göstermektedir. Savaş öncesinde, yani barış ortamında Türkiye'nin toplam güvenlik harcamaları yüzde 35 düzeyinde olmakla birlikte bu harcamaların genel olarak yüzde 30'u silâhlı kuvvetlere, yüzde 5'i de jandarmaya ayrılmaktadır. Bu oranlar da çok düşük değildir ancak Tablo 1.5'te görüldüğü üzere 1940-1944 arasında toplam güvenlik harcamalarının payı oldukça yüksek bir seviyede, yüzde 55'in üstündedir, bu süreçte *en yüksek oran ise yüzde 59'la 1941 yılındadır*. Savaş yılları içinde jandarmanın göreli payında bir düşme olduğu da düşünülürse, ordunun 1938 yılındaki yüzde 30'luk harcama payına yüzde 25 daha eklendiği söylenebilir; Tabii bu, çok büyük bir artıştır. Savaş sonrasında ise güvenlik harcamalarında bir düşme yaşanmış olmakla birlikte bu düşme ani bir şekilde olmamış, barış dönemi düzeyine dönülmesi 1950'ye kadar gecikmiştir. Bunun nedeni, savaş sonrasında Sovyetler'in Türkiye'den toprak talebinde bulunması ve dünyada Soğuk Savaş sürecinin kurumsallaşmaya başlamasında bulunabilir.

Millî savunma harcamalarının oransal olarak bu kadar hızlı büyümesi, Tablo 1.4'te görüldüğü üzere, diğer işlevlerin kendi aralarında paylaşacakla-

TABLO 1.4
Merkezî Devletin Değişik Kesimlerinin Harcamalarının Toplam Merkezî Devlet Harcamaları İçindeki Payları (yüzde)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
TBMM	1,50	1,11	0,91	0,67	0,71	1,00	1,00	0,99	1,30	0,55
Cumhurbaş.	0,14	0,11	0,08	0,05	0,07	0,09	0,09	0,09	0,09	0,07
Sayıştay	0,23	0,19	0,13	0,07	0,09	0,09	0,09	0,12	0,12	0,12
Başbakanlık	0,90	0,38	0,29	0,31	0,26	0,22	0,22	0,26	0,27	0,20
Danıştay	0,09	0,08	0,06	0,06	0,04	0,04	0,04	0,04	0,05	0,05
İst.Gn.Müd.	0,07	0,05	0,07	0,05	0,03	0,03	0,04	0,12	0,09	0,06
Dev. Meteo.Gn.	0,18	0,15	0,09	0,09	0,07	0,07	0,08	0,08	0,12	0,13
Diyanet	0,19	0,17	0,13	0,12	0,09	0,08	0,10	0,11	0,15	0,16
Maliye.Bak.	8,35	9,20	6,31	5,92	13,03	9,55	9,86	11,61	11,11	11,11
Duyun.Umum.	17,59	13,30	13,46	13,48	11,60	12,37	10,76	14,69	15,51	27,99
Tapu Kadas.	0,44	0,41	0,29	0,29	0,21	0,20	0,24	0,25	0,30	0,34
Güm.ve Tek.	1,88	1,51	0,98	0,92	0,93	0,95	1,14	1,14	1,34	1,17
İçişleri Bak.	1,57	1,29	0,98	0,97	0,73	0,74	0,96	1,00	1,49	1,20
Basın ve Haber. Gn.Md.	0,06	0.04	0,17	0,18	0,18	0,22	0,27	0,28	0,49	0,42
Emni. Gn.Md.	2,18	1,84	1,34	1,36	1,30	1,28	1,57	1,68	1,89	1,94
Jandarma	3,59	2,98	2,32	2,23	2,54	2,55	2,65	2,47	2,87	2,15
Dışişleri Bak.	1,14	0,94	0,62	0,57	0,40	0,37	0,40	0,43	1,46	0,75
Sağ.ve Sos. Yard. Bak.	3,94	2,94	2,06	1,94	1,69	1,51	2,11	2,79	2,72	2,38
Adalet Bak.	3,07	2,44	1,75	1,81	1,52	1,51	1,74	1,79	2,15	2,30
Millî.Eğt. Bak.	5,22	4,20	3,32	3,77	3,73	5,19	6,52	2,96	10,34	6,28
Bayın. Bak.	12,95	10,33	10,61	6,54	4,59	6,92	6,47	7,80	8,05	5,71
İktisat Bak.	2,10	0,80	0,86	0,60	0,36	0,33	0,35	0,75	0,73	0,50
Tarım Bak.	2,32	2,03	1,20	1,20	0,96	1,23	1,73	2,24	2,44	1,69
Millî Sav. Bak.	30,31	43,32	53,24	55,44	54,42	52,52	51,12	40,88	35,38	32,04
Ulaş. Bak.	–	0,51	0,30	0,27	0,30	0,76	0,22	0,23	0,27	0,18
Ticaret Bak.	–	0,36	0,24	0,24	0,16	0,14	0,16	0,14	0,18	0,18
Toplam	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Kaynak: Ertuğrul Baydar, *A.g.e., Bütçe Kesin Hesapları.*

rı bütçe kesimininin küçülmesine neden olmakta ve bu da, savaş yılları için-de devletin savunma dışındaki tüm işlevlerinde bir pay düşmesi olacağı anlamına gelmektedir. Ama bu işlevlerin arasında da bazı kesimlere öncelik verildiği görülmektedir; bunlardan en önemlisi Bayındırlık Bakanlığı'dır. Daha sonra üzerinde duracağımız bu bakanlık faaliyetleri için iç istikraza gidilerek, büyük su işleri ve demiryolu projeleri gibi programlar sürdürülmeye çalışılmıştır. Ama bu programların gerisinde de askerî kaygıların bulunduğunu unutmamak gerekir. Örneğin demiryolunu Erzurum'a götürmek, Irak ve İran'a bağlamak gibi stratejik kararların yanı sıra *Millî Eğitime verilen ama yıllara göre değişkenlik gösteren bir öncelik* de dikkat çekmektedir. Tablo 1.4'te belki de en şaşırtıcı olan satır, *Maliye Bakanlığı'nın harcamalarının payının oransal olarak artmasıdır.* Bu artış, savaş süresince devletin vergi topla-

TABLO 1.5
Merkezî Devletin Güvenlik, Sosyal Hizmetler ve Ekonomi İşlevleri İçin Yaptığı Harcamaların Toplam Merkezî Devlet Harcamaları İçindeki Payları (Yüzde)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Güvenlik	36.08	48,14	56,90	59,03	58,26	56,35	55,34	44,97	40,14	36,29
Sos. Hiz.	9,16	7,14	5,38	5,71	5,42	6,70	8,63	10,75	13,06	8,66
Ekonomi	17,37	14,03	13,21	8,85	6,37	9,38	8,93	11,16	11,67	8,26
Diğerleri	37,39	30,69	24,51	26,41	29,95	27,66	27,10	33,08	35,13	46,79
Toplam	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Kaynak: Ertuğrul Baydar, *A.g.e., Bütçe Kesin Hesapları.*

makta, gelir sağlamakta zorlanmasının ve bunun sonucu olarak kadrolarının genişlemesinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Tablo 1.4'ün 1947 yılına ilişkin sütununda yer alan oranlardaki küçülmeyi yorumlarken, görülen yüksek genel borç ödemesi, diğer hizmet alanlarının payının düşmesine neden olduğu için dikkatli olmak gerekiyor. Oysa bu ödeme fiilen yapılan bir ödeme değil, 7 Eylül 1946'da yapılan devalüasyon dolayısıyla Merkez Bankası'nın altın ve döviz stoklarında hesap edilen değer artışı ve kısa vadeli borç hesaplarının kapatılması dolayısıyla ortaya çıkan, bir yıla özgü bir durumdur.

Türkiye'nin savaş içi maliyesine ilişkin olarak düzenlenen bu ilk beş tablo, Türkiye'nin malî politikasına ilişkin bazı ipuçlarını da veriyor. Bu noktada saptanan eğilimlerin Türkiye'ye mi özgü olduğu, yoksa dış eğilimlerin Türkiye'nin kamu maliyesine genel bir yansıması mı olduğu sorulabilir. Bu soruya yanıt verebilmek için bazı kısa karşılaştırmalar yapacağız. İlk olarak kamu harcamaları içinde askerî harcamaların oranını ele alalım. ABD'de federal harcamalar içinde askerî harcamaların payı 1940 yılında yüzde 17,53 iken, 1943'te yüzde 69,18'e, 1945'te yüzde 89,49'a yükselmiş;[1] Kanada'nın savaş harcamalarının payı 1939-40 yılında yüzde 17,37 iken, 1943-44'te yüzde 86'ya yükselmiş, 1946-47'de ise yüzde 50'ye düşmüştür.[2] Bu verilerle birlikte, Türkiye'nin askerî harcamalarının tüm kamu harcamaları içindeki payının en yüksek olduğu 1943 yılında yüzde 59'a çıktığı düşünülürse; Türkiye'nin savaş dışı kalmasının, ona, diğer kamu hizmetlerine ayırabildiği bir marjin yaratığı söylenebilir.

ABD kamu harcamalarının savaş koşullarında nasıl değiştiğini araştıran bir çalışma; ABD Federal Hükümeti'nin, Birinci Dünya Savaşı içinde askerî harcamaları artarken savaş dışı harcamalarının da arttığını, ama İkinci Dün-

1 hhtp://eh.net/encyclopedia/article/tassava.wwii.

2 hhtp://wwii.ca/content-7/world-war-ii/facts-and-information/.

ya Savaşı'nda bu durumun değiştiğini, askerî harcamalar artarken diğer harcamaların artmadığını ortaya koymuştur. Bu iki dünya savaşı karşılaştırmasının, kamu harcamalarının davranış farklılığına getirdiği açıklama ise, Birinci Dünya Savaşı'nda altyapının yeterince gelişmemiş olmasının diğer alanlarda da yatırımı gerektirdiği, İkinci Dünya Savaşı'nda ise gelişmiş olan altyapının böyle ek harcamalara gerek bırakmadığı biçiminde olmuştur.[3] Bu varsayım, Türkiye bağlamında Tablo 1.4'ün yorumu için önemlidir. Türkiye, altyapısı gelişmemiş bir ülke olduğu için savaşa hazırlık sırasında yalnız askerî harcamalarını artırmakla yetinemez. Bu bakımdan Tablo 1.4'teki bayındırlık harcamalarına yakından bakmak gerekir; bu harcamalar oransal olarak düşmüştür ama Tuncer Bulutay ve arkadaşlarının kamu inşaat harcamaları konusunda 1938 fiyatlarıyla yaptığı bir hesaplamaya göre 1938 yılında 91,3 milyon TL olan değer, 1941 yılında 56,9 milyona, 1942 yılında 38,9 milyona düşmüş ve ardından 1943 yılında bir miktar yükselerek 63,9 milyon, 1944 yılında 51,6 milyon, 1945 yılında ise 49,0 milyon değerini almıştır.[4] Bütün bu verilerden bu varsayımın Türkiye koşullarında geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Türkiye'nin, bayındırlık yatırımlarına ihtiyacı olmasına karşın kamu kaynaklarının ABD koşullarına göre çok daha kıt olmasının, bu yatırımları gerçekleştirmesini engellediği görülmektedir. Birinci ciltte gördüğümüz üzere Türkiye, bu açığının bir kısmını İngiltere'nin Türkiye'deki altyapı harcamalarıyla kapatmaya çalışmaktaydı.

İtalyan kamu harcamaları için yapılan bir araştırma da, savaş sırasında merkezî hükümetlerin işlevlerinin arttığını ve yerel yönetimlere ayrılan kaynakların azaldığını, savaş sonrasında da savaş sırasında merkeze toplanan işlevlerin hepsinin desantralize olmadığını, bir kısmının merkezde kaldığını, geri dönmediğini ortaya koymuştur.[5] Tablo 1.2, savaş sırasında Türkiye'de yerel yönetimlerin harcamalarının değişmesinin, bu varsayımla uyum içinde olup olmadığını sınamak için hazırlanmıştır. *Bu tabloda, Savaş'ın ilk yıllarında yerel yönetimlerin harcamalarında önemli bir düşüş yaşandığı* görülmektedir. 1944 yılından sonra, Türkiye'nin savaş alanı olma tehlikesinin azalmasıyla birlikte, yerel yönetim harcamalarının payı artmaya başlamıştır. Ancak bu artışın yaşanan önemli düşüşü karşılayıp karşılamadığı, tam bir geri dönmenin gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda bu tablodan bir sonuç çıkarmak zordur.

---

3 Roel M.W.J. Beetsma, Alex Cukierman,Massimo Giuliodori, "On the Relationship Between Defense and Non-Defense Spending in the U.S. During the World Wars", Available online at www.sciencedirect.com, *ScienceDirect*,Economic Letters 95 (2007), s. 415-421.

4 Tuncer Bulutay ve arkadaşları, A.g.e., Tablo 4.4.

5 Gabriella Legrenzi, "The Displacement Effect in the Growth of the Italian General Government Expenditure", Departmen of Economics and Statistics University of Milan, Mayıs 2001, Gabriella.Legrenzi@unimi.it.

Şimdiye kadar ele aldığımız beş tabloda, millî savunma için yapılan harcamalar konusunda bilgiler verilirken, bu harcamaların toplam kamu harcamaları içindeki yerini ve değişme eğilimlerini araştırdık, ancak bu artışı ülke millî geliriyle henüz ilişkilendirmedik. İşte bu nedenle, yani millî savunma harcamalarındaki artışı ülke millî geliriyle ilişkilendirmek için Tablo 1.6 ve Tablo 1.7 hazırlanmıştır.

Tablo 1.6, devletin gerek tüm harcamalarının gerekse silâhlı kuvvetleri için yaptığı harcamaların ülke gayri safi millî hasılasına göre büyüklüğündeki değişmeyi araştırmak için hazırlanmıştır ve 1945 yılı bütçesinin 7 ay-

TABLO 1.6
Millî Gelir İçinde Millî Savunma ve Bütçe Harcamalarının Payı

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
GSMH (Milyon TL)	1895,7	2063,1	2403,4	2992,3	6195,9	9231,7	6684,7	5469,8	6857,6	7542,6
Toplam Devlet Harcama. (DH)	311,1	398,7	545,6	581,9	913,8	1033,0	1084,3	1039.7*	1032,2	1608,2
DH/GSMH (yüzde)	16,41	19,32	22,70	19,45	14,75	11,19	16,22	19,00	15,05	21,32
Ortalama Aylık MSB Harcama. (Bin TL)	7861	14396	24211	26887	41444	45210	46189	35421	30434	43157
GSMH'da MSB Payı (Yüzde)	4,98	8,37	12,08	10,78	8,02	5,87	8,29	7,77	5,32	6,87
Kişi Başına Millî Savunma Harcaması TL	5,57	9,94	16,39	17,97	27,41	29,68	29,90	22,61*	19,14	26,54

(*) Yedi aylık 1945 yılı bütçesindeki sayılara dayanarak yapılan 12 aylık tahmin.
Kaynak: GSMH değerleri, Tuncer Bulutay, Nuri Yıldırım, Yahya S.Tezel, *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)*, Ankara Üniversitesi SBF, Ankara, 1974, Tablo: 8.3.A.

TABLO 1.7
Fiyat Göstergesine Göre Düzeltilmiş Millî Savunma Harcaması Göstergesi

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Millî Savunma Harcama Göstergesi (A)	100,0	183,1	307,9	342,0	527,2	575,1	587,6	450,6	387,2	549,0
Toptan Eşya Fiyat Endeksi (B)	100,0	101,3	126,6	175,3	339,6	590,1	458,9	414,3	427,3	429,8
A/B	1,00	1,81	2,43	1,95	1,55	0,97	1,28	1,09	0,91	1,28
Ankara Geçinme Endeksi (C)	100,0	102,1	110,8	132,5	220,9	322,0	330,1	333,1	320,6	325,5
A/C	1,00	1,79	2,77	2,58	2,39	1.79	1,78	1,35	1,21	1,69
Sabit Fiyatlarla Millî Gelir Endeksi (D)	100,0	106,9	101,6	90,6	96,3	86,8	82,4	70,0	92,1	95,9
A/C/D	1,00	1,67	2,72	2,84	2,48	2,06	2,16	1,93	1,31	1,76

Kaynak: *Konjonktür*, T.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı, Ankara, Ocak-Mart 1952, s.VIII, XVIII Tuncer Bulutay ve Arkd, *A.g.e.*, Tablo 8.4.B.

lık olmasının getirdiği sapmalardan kaçınmak adına gerekli değişiklikler yapılmıştır. Devlet harcamalarının GSMH içindeki payı 1938'de yüzde 16,41 iken, 1940 yılında yüzde 22,70'e tırmanmakta, daha sonra sürekli bir azalma ile 1943 yılında yüzde 11,19'a düşmektedir; bu beklenmedik gelişmeye paralel olarak *millî savunma harcamalarının GSMH'ya oranı da benzer bir düşüş göstermektedir ve bu da beklenmeyen bir durumdur.* GSMH tahmini için, Tuncer Bulutay ve arkadaşlarının tahmini yerine Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü'nün 1942,1943 ve 1944 yılları millî gelirleri için 6.369, 8.286 ve 7.769 milyon liralık tahminlerini aldığımızda, devlet harcamalarının millî gelire oranları % 14,34, % 12,46 ve % 13,96 çıkmaktadır;[6] bu oranlar da düşüktür.

Savaşan ülkelere ilişkin istatistikler, Almanya'nın 1939'da savaş harcamaları için millî gelirinin yüzde 32,2'sini, 1940'ta yüzde 48,8'ini, 1941'de 56,0'ını,1942'de yüzde 65,9'unu, 1943'te yüzde 71,3'ünü ayırdığını; İngiltere'nin ise 1939'da yüzde 15'ini, 1940'ta yüzde 43'ünü, 1941'de yüzde 52'sini, 1942'de yüzde 52'sini, 1943'te yüzde 55'ini, 1944'te yüzde 54'ünü ayırdığını göstermektedir.[7] Yine savaş sırasında Rusya millî gelirinin yüzde 50'sini, İtalya ise millî gelirinin ancak yüzde 20'sini bu amaca yöneltebilmiştir.[8]

Dünya deneyimi, savaş koşullarındaki bir ülkenin millî geliri içindeki askerî harcamaların payının hangi düzeylere kadar yükseldiğini göstermektedir. Türkiye'nin askerî harcamalarının savaş içinde, 1943 yılında yüzde 5,87'ye kadar düşmüş olması beklenen bir durum değildir. Bu beklenmedik durumun açıklanması, millî gelir hesaplarında bir yanlışlık varsa da bu yanlışlığın ortaya çıkarılması gerekmektedir. Oranın düşük çıkmasının iki farklı yönden açıklaması olabilir; birinci yol devlet harcamalarının düşük kalmasının nedenleri üzerinde durmak, ikinci yol ise GSMH'nın yüksek olarak hesaplanması hususu üzerinde durmaktır. İrdelemeye birinci yoldan giderek başlayalım.

İlk bakışta, devlet harcamalarının ve bu harcamaların içindeki millî savunma harcamalarının düşük kalmasının söz konusu olamayacağı, çünkü bu harcamaların bütçe kesin hesaplarına dayandığı ve bu hesapların da fiilen yapılan harcamayı düşük göstermeyeceği söylenebilir. Ancak, şöyle bir durum da söz konusu olabilir; savaş koşullarında yüksek bir enflasyonun ortaya çıktığı genel kabul görmektedir ve devlet harcamalarının önemli bir bölümünü maaş ve ücretler oluşturmaktadır; devlet, *memur ve işçi maaşlarına zam yapmayarak emeğe ödenen gerçek ücretlerin sürekli düşmesini sağlar-*

6 Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Türkiye Millî Geliri 1943 ve 1944*, Ankara, 1947.

7 D.Dear, M.R.D. Foot, *The Oxford Companion to World War.II*, 2001.

8 Marx Harrison (Editör), *The Economics of World WarII, Six Great Powers in International Comparison*, Cambridge University Press, 1992.

sa, bu durum fiyat artışlarıyla yükselen millî gelir içinde devlet harcamalarının payında bir düşme yaratabilir. Nitekim C.R. Eyüboğlu, maaş ve ücretlerin bütçe giderleri içindeki payının 1938'de % 25 olduğunu, 1945'te % 15'e düştüğünü, 1946'da ise % 19'a yükseldiğini saptamıştır.[9] Bu veriler, maaşlara ve ücretlere yapılan zamların düşük tutulmasıyla devlet harcamalarının yaklaşık olarak yüzde 10 kadar azaltıldığını göstermektedir. Devlet harcamalarının millî gelire oranının 1943'te yüzde 11-12 düzeylerine düştüğünü görmüştük, *maaşlar ve ücretler düşük tutulmasaydı bu oran ancak yüzde 1,1 ya da 1,2 daha yüksek olacaktı;* yani bu yolla devlet harcamalarının millî gelire göre oranının düşmüş olmasına yeterli bir açıklama getirmemiz oldukça zor gözüküyor. Esas açıklamayı başka bir yerde aramalıyız.

Birinci yol yetersiz kaldığına göre ikinci yola başvurarak millî gelir değerinin hesaplanması sorununu, yüksek olarak hesaplanıp hesaplanmadığını irdelememiz gerekmektedir. Mal ve hizmet miktarlarının saptanmasında aynı yöntemler kullanıldığı ve mal ve hizmet üretimini yüksek göstermek için açık bir neden bulunmadığı için, bu yüksekliğin nedenini cari fiyatların saptanması sürecinde yüksek değerlerin kullanılmasında aramak makul olur. Devlet harcamalarında millî gelire göre düşüşün kuşkulu hâle geldiği 1942 ve 1943 yılları Türkiye'de iç fiyatların denetimden çıktığı yıllardır ve bu yıllarda bir anlamda böyle yanlış değerlendirmelere, yüksek değerlerin kullanılmasına olanak verecek bir ortam bulunmaktadır. Nitekim Türkiye'de millî gelir hesapları konusunda çok değerli çalışmaları olan *Vedat Eldem, bu dönemde buğday fiyatlarının yüksek tutulduğu kanaatindedir.*[10]

Millî gelir hesapları yapanların, bu yıllar için hesaba esas teşkil edecek fiyatların ne olduğunu saptamakta zorluklarla karşı karşıya olduğu açıktır. Bu nedenle devlet harcamalarını GSMH değerleri dışındaki değişkenlerle normalize etmeye çalışmak faydalı olabilir. Tablo 1.6'nın son satırında yer alan kişi başına millî savunma harcaması verilerini bu amaçla kullanabiliriz. (Tabii bu harcamaları silâh altındaki asker sayısının değişimine göre normalize etmeye çalışmak daha ilginç olabilirdi, ancak, ne yazık ki ordu bu bilgileri hâlâ açıklamamaktadır.) Kişi başına harcamalar 1944 yılına kadar sürekli bir artış göstermekte, sonra düşmeye başlamakta, 1947 yılında Soğuk Savaş'ın ortaya çıkmasıyla birlikte ise yeniden yükselmetedir. Ancak, Türk parasının değerinin çok düştüğü bir ortamda, harcamalardaki cari değerlere bakarak değerlendirme yapmak oldukça yanıltıcı olabilir. Bu yanılgıya düşmemek için *harcamalardaki değişmeyi sabit fiyatlar üzerinden okumak gerekmektedir*. Bunun için hazırlanan Tablo 1.7'nin birinci satırında, Tablo 1.6'nın

---

9 C.R. Eyüboğlu, "Memur Maaşları Meselesi" *Türk Ekonomisi*, Cilt 4 No. 3-4, 1946.

10 Vedat Eldem, "Millî Gelir", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 9, Ekim 1947-Ocak 1948, No. 1-2, s. 83.

dördüncü satırındaki aylık ortalama millî savunma harcamaları değerlerini kullanarak geliştirilen bir millî savunma harcaması endeksi verilmektedir. Bu birinci satırın, dönemin toptan eşya fiyatı endeksinin yer aldığı ikinci satıra bölünmesiyle, sabit fiyatla millî savunma harcamalarının gelişimi için bir seri elde edilmiş olmaktadır. Bu halde, millî savunma harcamaları, 1940 yılında 1938 yılı harcamalarının 2,43 katına çıkmakta, 1943 yılında ise bir düşüş göstererek 1938 yılındaki düzeye inmektedir. 1943 yılında ordu hâlâ büyüklüğünü korumakta olduğu için hesaplanan millî savunma harcamaları endeksi gerçekçi bir görüntü vermemektedir ve bu nedenle yeni bir fiyat endeksi denemek adına tablonun dördüncü satırında Ankara geçinme endeksi verilmiştir. Beşinci satırda, millî savunma harcamalarının endeksinin yeni endeks değerlerine bölünmesiyle elde edilen sabit fiyatlarla millî savunma harcamaları endeksi verilmektedir. Bu seride elde edilen değerlerden üçüncü satırda verilenler, birinci ciltte öğrendiğimiz bilgilerle daha tutarlı görünmektedir; bu satırdaki veriler 1940, 1941 ve 1942 yılında millî savunma harcamalarının sabit kaldığını göstermektedir. 1943 yılını gösteren satırda, üçüncü satıra nazaran makul düzeyde bir azalma vardır; eğer bu yılda, ordunun henüz küçülmediği göz önünde bulundurulursa, söz konusu azalma malî durum dolayısıyla orduda asker başına harcamaların düşmesiyle açıklanabilir. Kamu harcamaları ve millî savunma harcamaları için geliştirilmiş fiyat endekslerimiz bulunmadığından, sabit fiyatlarla millî savunma harcamalarının değerlendirmesini daha hassas bir şekilde yapamıyoruz. Bu arada Ankara geçinme endeksinin, toptan eşya fiyatları endeksinden daha iyi, daha açıklayıcı bir endeks olduğunu da söyleyebiliriz.

Millî savunma harcamalarının millî gelir içindeki payı konusunu irdelemek için Tablo 1.7'ye altıncı ve yedinci satırlar eklenmiştir. Altıncı satırda bulunan sabit fiyatlarla millî gelir endeksine göre; millî gelir, 1938 yılı millî gelir toplamı 100 olarak alındığında 1939 yılında 106,91'e çıkmıştır, yani Türkiye ekonomisi 1939 yılında büyümüştür. Bu tek yıllık büyümeden sonra ise 1939-1945 arasında ekonomi yüzde 35 düzeyinde, yani üçte bir oranında küçülmüştür. Ekonominin küçüldüğü bir dönemde sabit fiyatlarla millî savunma harcamaları, Tablo 1.7'nin beşinci satırında görüldüğü üzere artıyorsa, buna bağlı olarak millî gelir içindeki payı da artacaktır. Altıncı satırdaki endeks, beşinci satırdaki endekse bölünerek yedinci satırdaki değerler elde edildiğinde, bu değerler, gayri safi millî hasılada millî savunma harcamalarının payının 1938 baz yılındaki değerinin kaç katı olacağını gösterecektir. En yüksek değer 1941 yılında 2,84 bulunmuştur ve bu değer, millî gelirin yaklaşık yüzde 14'üne karşılık gelmektedir. Bu yıldan sonra yedinci satırdaki değerler düşmektedir ama aynı süre içinde sabit fiyatlarla millî gelir de düştüğü için bu düşüş yavaş bir şekilde gerçekleşmektedir; 1942'de

2,48'e,1943'te 2,06'ya düşmüş,1944'te ise biraz yükselerek 2,16 değerini almıştır. 1944 yılında millî savunma harcamaları millî gelirin yüzde 11'i düzeyindedir, daha sonra ordu küçülmeye başladığı için söz konusu düşüş de hızlanmaktadır. Ancak 1947'de Soğuk Savaş başlayınca, millî savunma harcamaları yeniden yükselmeye başlamış ve millî gelirin yüzde 8,8'ini oluşturacak seviyeye gelmiştir.

3. BÜTÇE SÜREÇLERİNDEKİ BELİRSİZLİKLERLE BAŞA ÇIKABİLMEK

Savaş koşullarında, devlet harcamalarının özellikle de millî savunma harcamalarının uluslararası konjonktürün yarattığı tehditlere göre biçimlenen harcama kalıplarını önceden kestirerek, bu harcama kalıplarına uygun bir bütçe yapmak ve bu bütçenin uygulanmasında disiplini korumak olanağı bulunamamaktadır. Bu koşullarda devletin, harcamalar konusundaki disiplinini koruyabilmek için başvurabileceği yollardan biri daha kısa süreli, örneğin altı aylık ya da üç aylık bütçeler hazırlamaktır. Ancak böyle bir yola başvurulmamış, bütçenin yeni koşullara uyumunu sağlamak için pratik yollar geliştirilmiştir. Bunlardan biri 1940 bütçesinde uygulanmış ve Millî Müdafaa ve Düyun-u Umumîye haricinde *bütün dairelerin bütçelerinde % 10 tenzilat yapılarak on milyon liralık tasarruf elde edilmiştir.*[11] (Bu yaklaşım daha sonraki bazı yıllarda da uygulanmıştır.) Bir diğeri ise temelde, *bütçeyi normal bütçe ve olağanüstü bütçe diye ikiye ayırmak* şeklinde belirginleşmiştir; Hükümet, her yıl hazırladığı ve disiplinli bir biçimde uyguladığı olağan bütçenin kalemlerini devletin barış dönemindeki harcama kalıplarını esas alarak saptamaktadır ve olağanüstü harcamalar için gerektiğinde olağanüstü ödenek kanunları çıkarılmaktadır. Bu fevkalade tahsisat ise, *fevkalade varidat ile sağlanacaktır*. Fevkalade varidat, karşılığında para çıkarılabilen kısa vadeli istikrazlar, yine karşılığında para çıkarılmış olan Merkez Bankası avansları vb. araçlarla sağlanmaktadır.[12] Genelde yeni ihtiyaçlara uyumu sağlayan *bu fevkalade ödenek kanunları* gerçekte bir tür fevkalade bütçedir: Devlet içi bir tahsisat söz konusu olduğu için varidat kısmı olmayan bir bütçe.

Bütçe, savaşın ilk yıllarında, her yıl Mayıs ayının son günlerinde TBMM'den geçmekte ve 1 Haziran tarihinde uygulamaya girmektedir. Her yıl bütçenin Meclis'ten geçtiği günlerde bir de fevkalade tahsisat kanunu geçirilmekte, iki yasa birlikte uygulamaya konulmakta, olağanüstü gelişmeler olunca da yeni

---

11 Feridun Ergin, "Türkiye Harp Maliyesi (1939-1942)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt IV, No.2, s. 8.

12 CHP Büyük Kurultayının 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Toplantısına Sunulan CHP Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri, TBMM Basımevi, Ankara 1946, s. 49-55.

fevkalade tahsisat yasaları çıkarılmaktadır. Tablo 1.8, bütçedeki bu uyum sürecini görebilmek için hazırlanmıştır; tablonun birinci satırında olağan bütçede öngörülen ödenek miktarları verilmekte, ikinci satırda ise bütçe uygulanmaya başlarken Meclis'ten geçirilmiş olan fevkalade tahsisat yasalarının sayıları ve verilen ödeneğin büyüklüğü gösterilmektedir. İkinci satırın 1944 yılı sonrasında, bu yılda olağanüstü harcamalar ayrı bir kısım olarak bütçe içine alındığı için fevkalade tahsisat yasalarının sayıları bulunmamaktadır. Eğer Türkiye'ye ilişkin İkinci Dünya Savaşı dönemi incelemelerinde bütçe verileri üzerinden bir analiz yapılıyorsa, 1944 yılındaki bu kapsam genişle-

TABLO 1.8
Bütçe ve Olağanüstü Yasalarla Verilen Tahsisatlardaki Gelişmeler

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Olağan Bütçe (Milyon) (A)	249,9	261,1	268,5	309,7	394,3	486,7	576,4	418,9	875,6	1021,2
Olağanüstü Tahsisat (Milyon) (B)	(3420) S.Y 57,9	(3628) S.Y 58,9	(3849) S.Y 109,9	(4054) S.Y 83,0	(4228) S.Y 120,0	(4421) S.Y 26,1	376,0	184,5	115,0	115,0
Başlangıçtaki Tahsisat Toplamı (A+B)	307,8	319,9	378,4	392,7	514,3	512,8	952,4	603,4	990,6	1136,2
Bütçe Sonrasında Olağanüstü Tahsisat Yasalarıyla Eklenen. (C) (Milyon)	(3593) S.Y 2,5		(3905) S.Y 64,7 (3985) S.Y 30,0	(4054) S.Y 57,0 (4216) S.Y 30,0	(4317) S.Y 60,0 (4382) S.Y 66,2 (4399) S.Y 90,0	(4490) S.Y 100,0 (4505) S.Y 130,0 (4537) S.Y 65,0	(4662) S.Y 10,1 (4717) S.Y 20,5 (4733) S.Y 18,4	(4804) S.Y 21,1	(4900) S.Y 47,8	(5090) S.Y 95,2 (5133) S.Y 74,3
(A+B+C)	310,4	319,9	473,1	479,7	730,5	797,8	1001,5	624,5	1038,4	1305,7
Bütçe Kesin Hesaplarına Göre Harcama Toplamı (D)	311,1	398,7	545,6	581,9	913,8	1033,0	1084,3	606,5	1032,2	1608,2
D-(A+B) = (E)	3,3	78,7	167,2	189,1	399,4	520,2	131,9	3,1	41,7	471,9
(E)/(D) %	1,04	19,74	30,64	32,50	43,41	50,36	12,16	0,51	4,03	29,35
D-(A+B+C) = (F)	3,3	78,7	72,5	102,1	73,2	225,2	82,9	-18,0	-6,1	301,5
(F)/(D) %	1,04	19,74	13,28	17,54	8,01	21,80	7,64	-2,96	-0,59	18,75.

Kaynak: *Bütçe Kanunları Fihristi (1942-1992)*, Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Ankara, Mayıs 1992. *Bütçe Kesin Hesap Kanunları Cilt I ve Cilt II*, Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Ankara, Ağustos 1992. İkinci, dördüncü ve altıncı satırda parantez içinde verilen sayılar olağanüstü tahsisat yasalarının sayılarıdır.

mesinin göz önünde bulundurulması gerekir. Bu doğrultuda, malî yılbaşında bütçelenmiş devlet harcamaları serisini elde etmek için, ilk iki satır toplanarak üçüncü satır elde edilmiştir.

Bu düzeltmelere rağmen üçüncü satırdaki tahsisat değerlerinin seyrine baktığımızda 1945 yılında bir düşüşle karşılaşmaktayız, bu düşüş 1945 yılında malî yılın başlangıç tarihinin değiştirilmesiyle ilgilidir. Bütçenin yürürlüğe girmesini 1 Haziran'da başlatan eski malî yıl anlayışında, özellikle yatırım harcamalarının gerçekleştirilmesinde sorunlar ortaya çıkıyordu ve bu nedenle, 1946 yılı bütçesinin uygulanmasına 1 Ocak tarihinden itibaren başlandı ve bu geçişi sağlamak için de 1945 yılı bütçesi 1 Haziran-31 Aralık arasını kapsayan yedi aylık süre için hazırlandı, 1945 yılındaki düşüşün sebebi de buydu.

Bütçe kesin hesaplarından elde edilen devletin toplam fiilî harcamaları, Tablo 1.8'in altıncı satırında verilmiştir. Bu verilerden üçüncü satırdaki veriler çıkartıldığında, yedinci satırda verilen, her malî yılın başında öngörülememiş olan harcamaların miktarı elde edilmektedir. Öngörülememiş harcamaların o yılın toplam harcamalarına oranı ise sekizinci satırda gösterilmekte olup, her yıl değişen belirsizliklerin bir göstergesi olarak kullanılabilir; bu belirsizlik oranları 1938'den 1943'e kadar sürekli artmakta, daha sonraki yıllarda olağanüstü koşullardan uzaklaşıldıkça düşmektedir.

Belirsizliğin yüksek olduğu yıllarda bütçe uygulanırken, çok sayıda fevkalade tahsisat yasası çıkarılmak zorunda kalınmıştır. Tablo 1.8'de dördüncü satır, çıkartıldığını saptayabildiğimiz yasaların sayılarını ve verilen tahsisat miktarlarını göstermektedir. Dokuzuncu satırda, bu yeni çıkan fevkalade harcama yasalarının disipline ettiği harcamaları da hasaba katarak, harcamaların tabloda verilen yasalarla açıklanamayan bölümleri verilmiştir. Onuncu satırda ise, bu açıklanamayan kısmın göreli önemindeki değişmeler verilmektedir. Sekizinci ve onuncu satırdaki değerler bir araya getirildiğinde, oranların düştüğü 1945 ve 1946 yıllarında küçük bir tahsisat fazlası görünmektedir; bütçe disiplininin uygulanması hâlinde, her yıl için benzer bir durum söz konusu olmalıdır, oysa daha önceki yıllarda harcamalar o yılın bütçe ve olağanüstü toplamlarından yüksek kalmaktadır. Bu fark ilk olarak bazı harcamaların geçmiş yıllardaki olağanüstü tahsisat yasalarından alınan yetkiye dayanarak yapılmasından, ikinci olarak da bizim tüm olağanüstü tahsisat yasalarına ulaşamayışımızdan kaynaklanmaktadır. Bizim ulaşamadığımız fevkalade tahsisat yasaları 3010, 3061, 3292, 3395, 3575, 3593, 3596, 3610, 3670, 3673, 3722, 3724, 3772, 3815, 3840, 4054, 4124, 4182, 4191, 4205, 4206, 4216, 4422, 4460 sayılı ve hepsi de askerî harcamalarla ilgili yasalardır. İlk üç yasa 1937'ye, dördüncü yasa 1938'e, ondan sonraki yedi yasa 1939'a, ondan sonraki üç yasa 1940'a, ondan sonraki dört yasa 1941'e, on-

dan sonraki dört yasa 1942'ye, sondan bir önceki yasa 1943'e, son yasa ise 1944'e ilişkindir. 1944 yılından sonra ise askerî harcamaların olağanüstü tahsisatlar oluşturmadaki baskısının azaldığı söylenebilir.

Bu tabloya bakılarak, 1938 yılındaki bütçe sürecinde harcamaların belli düzeylerde kontrol edilebilmesine karşın, *1939-1944 arasında kullanılan bütçeleme tekniklerinin harcamaları denetleyebilme vasfının çok azaldığı*, olağanüstü harcama yasalarıyla yeni koşullara uyum yapılmaya çalışıldığı, daha sonraki yıllarda ise yeniden bütçenin harcamaları denetim altına alabilme kapasitesinin yükseldiği söylenebilir.

4. DEVLETİN, GELİRİNİ ARTIRMAK İÇİN BAŞVURDUĞU YOLLAR

Her bütçe tablosunda birbirine karşıt iki para akımı gösterilir; buraya kadar bu iki akımdan sadece harcamalar akımının üzerinde durduk, şimdi de bu harcamaların yapılmasına olanak veren gelirler akımının nasıl sağlandığı üzerinde duralım.

Tablo 1.9, ele aldığımız dönemde bütçe gelirleri akımında yaşanan gelişmeleri değerlendirebilmek için hazırlanmıştır. Tablonun birinci satırında bütçenin gelir kestirimleri, ikinci satırında da özel yasalarla sağlanması bek-

TABLO 1.9
Devletin Gelirlerinde İzlenen Gelişmeler (Milyon TL)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Bütçede Öngörülen Gelir. (A)	250,0	261,1	268,5	309,7	394,3	486,7	901,5	537,B	894,7	1021,2
Özel Yasalar Gereğince Beklenen (B)	61,5	117,1	245,5	253,8	43,1	93,0				
(A+B)	311,6	378,2	513,9	563,6	437,4	579,7	901,5	537,8	894,7	1021,3
Gerçekleşen Tahsilat (C)	329,3	388,3	552,2	652,3	983,8	1038,5	1079,2	662,8	1061,1	1624,9
Bütçe Kesin Hesaplarına Göre Harcama Toplamı (D)	311,1	398,7	545,6	581,9	913,8	1033,0	1084,3	606,5	1032,2	1608,2
Savunma Ver. ve Özel Vergi. (E)	12,1	13,3	22,1	54,2	370,6	242,4	270,8	186,3	195,6	191,1
İç İstikraz Toplamı (F)		4,3	5,4	19,1	33,9	52,5	53,6	33,2	63,6	76,0
E/D %	3,66	3,44	3,99	8,31	37,67	23,34	25,09	28,05	18,43	11,76
F/D %	0,00	1,10	0,98	2,93	3,45	5.05	4,97	5,01	5,99	4,68

Kaynak: *Bütçe Kesin Hesapları.*

lenen kaynaklar verilmektedir. Üçüncü satırında verilen birinci ve ikinci satır toplamları, Hükümetin bütçe yılı başındaki normal ve olağanüstü gelir beklentisi olarak yorumlanabilir. Dördüncü satırda, bütçe kesin hesap yasalarındaki verilerden yararlanarak, her yıl fiilen yapılan tahsilat miktarları verilmiştir. Üçüncü ve dördüncü satırlardaki değerlerin karşılaştırılması ise *Hükümetin, artan harcama baskısı karşısında yeni kaynaklar bulabilme becerisinin bir göstergesi* olarak ele alınabilir ve *dördüncü satırın değerlerinin sistematik olarak üçüncü satır değerlerinden yüksek kalması, Hükümetin bu konudaki becerisinin yüksekliğine bağlanabilir.*

Tablo 1.9'un beşinci satırında bulunan gerçekleşen devlet harcamaları, gerçekleşen devlet gelirleriyle devlet harcamalarının miktarını karşılaştırabilmek için verilmiştir. Dördüncü ve beşinci satırların karşılaştırılması, 1939 ve 1944 yıllarındaki küçük farklar bir tarafa bırakılırsa, Türkiye'nin gerçekleştirdiği tahsilatının, harcamalarının üzerinde kaldığını göstermektedir. Bir başka deyişle, tüm olağanüstü koşullara rağmen bütçe konusunda belli bir disiplinin korunduğu söylenilebilir.

Devletin, artan harcama talebini karşılamakta temelde vergileri artırmak ve olağanüstü dönem için yeni vergiler koymak,[13] iç borçlanmaya gitmek (ilk iki yolla elde edilen kaynak artışları enflasyonist baskılar yaratmayacaktır) ve belli kurallar içinde para arzını artırmak gibi üç yola başvurduğu görülmektedir.

Savaş başladığında Türkiye'nin vergi sistemi 1929 buhranı koşullarında hazırlanmış bir vergi sistemiydi ve yeni konjonktüre uyum sağlayabilmek için gerekli esnekliğe sahip değildi. Türkiye, yeni koşullara uyumun gerektirdiği kaynağın bir kısmını, temel vergi yasaları olan kazanç, muamele ve hayvan vergileri gibi birtakım vergilere zamlar yaparak sağlamaya çalışmıştır. *Bu zamlar Çizelge 1.1'de özetlenmektedir.* Bu temel vergilerin dışında da pek çok vergi ve resimde artış yapılmış, millî müdafaa amaçlı yeni vergiler konulmuştur. Bu vergilerdeki gelişmeler de Çizelge 1.2'de özetlenmiştir.

Tablo 1.9'da altıncı ve sekizinci satırlar, vergilerin artırılmasıyla elde edilen kaynakların göreli önemini saptayabilmek için hazırlanmıştır, altıncı satırda ek ve olağanüstü vergilerden sağlanan gelirler gösterilmektedir. Ancak bu noktada doğru bir değerlendirme için ek vergilerden ne kastedildiğine açıklık kazandırmak gerekir. Vergilere birinci türü çizelge 1'de verilenler, ikinci türü ise çizelge 2'de verilenler olmak üzere iki tür ek yapılmıştır. Bu çizelgeler, değişik vergi ve resimlere, ve millî savunma amacı belirtile-

---

13 İngiltere ve ABD de bu amaçla aşırı kâr vergileri koymuştur. İngiltere'de bu verginin oranı 1939 yılında % 60 iken, Nisan 1940'ta % 100 yükseltilmiş; ABD'de % 25'ten 1940'ta % 50'ye, 1941'de % 60'a, 1943'te % 95'e yükseltilmiştir. Ö. Faruk Çolak, *Savaş Ekonomisi ve İkinci Dünya Savaşı Dönemi Türkiye Ekonomisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992, s. 72-73 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

ÇİZELGE 1.1
Temel Vergilerdeki Artışlar

Kazanç Vergisindeki Artışlar:

1. Anonim ve eshamlı şirketlerin kazanç vergisi, safi kazanç üzerinden % 11 iken 3828 sayılı yasayla % 15'e çıkarılmış, 4040 ve 4226 sayılı yasalarla da iki kez yüzde ellişer zam görerek % 30'a yükseltilmiştir.
2. Türkiye'deki adi, komandit, limited, kollektif ve kazan dağıtan kooperatif şirketlerin kazançlarından 10.000 liraya kadar olan kısmı için % 15, 20.000 liraya kadar kısmı için % 20, 50.000 liraya kadar olan kısmı için % 25, daha yüksek miktarlar için ise % 30 müterakki vergi alınmaktaydı. Bu sınıftaki mükellefler 3828 ve 4040 sayılı yasalarla toplam % 100 zam görmüşlerdir ve bu yolla mükellefiyetin en düşük düzeyi % 30 en yüksek düzeyi % 60 olmuştur.
3. Türkiye'deki yabancılara ait müesseselerle ticari gaye güden diğer müesseseler ve kazançlarını beyanname ile bildiren tüm iş erbabı, vergiye tâbi kazançlarından 5.000 liraya kadar olan kısmı için % 12,10.000 liraya kadar kısmı için % 15, 20.000 liraya kadar kısmı için % 20, 50.000 liraya kadar kısmı için % 25 ve daha fazlası için % 30 vergi vermekteydiler. Bu zümredeki mükellefler de 3828 ve 4040 sayılı yasalarla toplam % 100 zam görmüşlerdir. 4437 sayılı yasayla ise kazançların 5.000 liraya kadar olan kısmı için % 8,52, 10.000 liraya kadar kesimi için % 12, 20.000 liraya kadar olan bölümü için % 16, 50.000 liraya kadar olan kesimi için % 11,5 ve daha fazlası için % 13,8 daha vergi zammı getirilmiştir. Bu aşamalar sonrasında mükellefiyetin en düşük düzeyi % 32,52, en yüksek düzeyi % 73,8 olmuştur.
4. Amme müesseseleri ile bankalar, umumî menfaate faydalı cemiyetlere ve sermayesinin en az yarısı devlete ait olan müesseselere ve şirketlere karşı taahhütte bulunanlardan aldıkları ücretin % 1,5'luk kısmını kazanç vergisi olarak tahsil etmekteydi; yine 3828 ve 4040 sayılı yasalarla bu oran % 3'e çıkarılmıştır.
5. Yabancı seyahat acentelerinin aldıkları ücretin % 2'si kazanç vergisine ayrılmaktaydı; bu miktar yine söz konusu yasalarla % 4'e çıkarılmıştır.
6. Gayrimenkul ticaretini meslek edinenler, satış kıymetinin % 1'ini kazanç vergisi olarak ödemek mecburiyetindeydiler; bu oran % 2'ye çıkarılmıştır.
7. Gerek maktu ve gerekse gayri safi irat üzerinden alınan vergi 3828 ve 4040 sayılı kanunlarla % 100 artırılmıştır.
8. Yukarıda sayılı mükellefiyetlere ve beyanname usûlüne tâbi olmayan ticaret, sanayi ve hirfet erbabı yalnız gayri irat üzerinden vergi verirler. Bunlar da, meslek nev'ine göre, gayri safi iradın % 20'siyle % 130'u arasında değişen bir vergiye tabiydiler; 3828 ve 4040 sayılı kanunlarla bu orana % 50 zammedilmiştir.
9. Gündelik gayri safi kazançları üzerinden mükellefiyet altında bulunanların vergilerine % 10 zammedilmiş ve bu zam 4040 sayılı kanunla da bir misli artırılmıştır.

Muamele Vergisi Üzerindeki Değişiklikler

1. Muamele Vergisi 28 Mayıs 1940 tarih ve 3843 sayılı kanunla beşinci kez değiştirilmiştir ve bu yeni kanunla birlikte imalat, ithalat, kredi ve sigorta müesseselerinin tüm tahsilatları Muamele Vergisi'ne tâbi tutulmuştur. İmalat ve ithalatta Muamele Vergisi % 10 düzeyinde, banka ve sigorta muamelelerinde % 2,5, kambiyo muamelelerinde %001'dir. (Bu oranlar yeni ve eski kanunda aynıdır.) 3828 sayılı ilk fevkalade zam kanunuyla, banka ve sigorta kesiminin Muamele Vergisi % 5'e çıkarken kambiyo muameleleri de %002'ye çıkarılmıştır.
2. 31 Mayıs 1941 gün ve 4040 sayılı ikinci fevkalade zam kanunuyla kepek ve dahilde şeker kullanarak imal edilen maddeler ve tuvalet maddelerinin imali Muamele Vergisi'ne tâbi tutulmuştur.
3. 30 Mayıs 1942 tarih ve 4226 sayılı üçüncü fevkalade zam yasasıyla Muamele Vergisi ithalat ve üretimde yüzde 12,5'a, banka ve sigorta muamelelerinde yüzde 7,5'a, kambiyo muamelelerinde % 005'e çıkarılmıştır.
4. 14 Ağustos 1942 tarih ve 4290 sayılı yasayla nebati mahsullerin ve prinanın tasir ve tasfiyesiyle üretilen yağların muafiyeti kaldırılmış vergiye tâbi tutulmuştur.
5. 16 Kasım 1942 tarih ve 4307 sayılı yasayla Maliye Bakanlığı'nın uygun göreceği yerlerde Muamele Vergisi'nin aynen alınacağı kabul edilmiştir.

ÇİZELGE 1.1 (devamı)

6. 25 Mayıs 1945 tarih ve 4415 sayılı yasayla Muamele Vergisi ithalat ve üretimde yüzde 15'e, banka ve sigorta muamelelerinde yüzde 10'a yükseltilmiştir.
7. 21 Haziran 1946 tarih ve 4939 sayılı yasayla Muamele Vergisi oranları yeniden düzenlenmiştir. 1 Ocak 1947'de yürürlüğe giren ve Savaş sonrasında bir normalleşme yasası olarak görülebilecek olan bu yasayla verginin mevzuu, toptan satışlar çıkarılarak sadece üretimle sınırlandırılmıştır. Muamele Vergisi gıda maddelerinde yüzde 10'a, inşaat malzemelerinde yüzde 10'a, diğer maddelerde yüzde 12,5'a indirilmiştir.
8. 9 Eylül 1947 tarih ve 5124 sayılı yasayla yağ üreten müesseseler aynî muamele vergisinden yeniden muaf tutulmuştur.

Hayvan Vergisi Üzerindeki Değişiklikler

1. Savaş başladığında hayvan vergisi, 30 Mart 1938 tarihli yasaya göre alınıyordu. Hayvan başına alınan vergi miktarı 4040 ve 4226 sayılı birinci ve ikinci fevkalade zam yasalarıyla değiştirilmiş, daha doğrusu artırılmıştır.
2. 13 Haziran 1945 tarih ve 4750 sayılı yasayla hayvan vergisinin, hayvanların kayıt ve yoklama, tarh (yazım) ve tahsil usûlleriyle, verilecek ceza miktarları yeniden düzenlenmiştir.

Kaynak: Feridun Ergin, "Türkiye Harp Maliyesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt IV, No. 2, s. 8-13. Muzaffer Egesoy, *Cumhuriyet Devrinde Vasıtalı Vergiler*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, Ocak 1962. Muzaffer Egesoy, *Cumhuriyet Devrinde Vasıtalı Vergiler*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, Şubat 1962.

rek konulmuş vergilere yapılan ekleri göstermektedir. Birinci türdeki eklerin getiri artışını kesin hesaplardan çıkarsamak zordur ve bu nedenle altıncı satırda söz konusu olan ek kavramı, çizelge 2'deki zamları ve Varlık Vergisi gibi özel yasalardan doğan artışları içermektedir. Bu kaynağın, Varlık Vergisi'nin konulduğu 1942 yılında bir sıçrama yaptığı, daha sonra da belli bir ölçüde önemini koruduğu görülmektedir. Sekizinci satırda, bu yolla elde edilen kaynakların toplam harcamalar içindeki payı verilmektedir. Bu pay 1942'de yüzde 37'ye çıkmakla birlikte, daha sonra yüzde 25'ler düzeyine düşse de önemini sürdürmektedir. Eğer birinci türdeki eklerin payı hesaplanabilseydi, bu yolla karşılanan harcama oranlarının çok daha yüksek olacağı görülebilecekti.

Tablo 1.9'un sekizinci satırında ise devletin istikraz tahvilleri çıkararak halktan borçlanma yoluna gitmesiyle sağlanan kaynaklar verilmektedir. Bu tür borçlanmada da 1942 yılı bir dönüm noktasıdır ve daha önceki yıllarda yüzde 1 olan iç istikraz payı 1942 sonrasında yüzde 5'ler düzeyinde seyretmiştir.

Devletin, Tablo 1.9'un dördüncü satırında verilen tahsilat değerlerine ulaşmak için yaptıklarını daha ayrıntılı bir şekilde inceleyelim:

Vergi alanındaki gelişmeler

Cumhuriyet hükümetleri savaş öncesinde bazı alanlarda ekonomik gelişmeyi teşvik için vergilerin indirilmesi kararını almıştı. Bunlar arasında şekerden

ÇİZELGE 1.2
Millî Müdafaa Amaçlı Yeni Vergiler ve Eklemeler

- 2882 sayılı yasayla konulmuş olan hava kuvvetleri vergisine 3828 sayılı yasayla % 100 zammedilmiş ve vergi oranı % 4'e çıkarılmıştır.
- 1053 sayılı Sanayii Teşvik Kanunu gereğince kazanç vergisinden muaf müesseseler ile aynı yasanın 17'nci maddesinde yazılı işçiler, 3828 sayılı kanunla müdafaa vergisine tâbi tutulmuşlardır.
- Kibrit üzerine 3828 sayılı yasa 25 santim, 4040 sayılı yasa 50 santim zammetmiş ve 4226 sayılı yasa her iki zammı birleştirerek 2,25 kuruşa çıkarmıştır.
- 3828 sayılı kanunla sigara ve tütünler üzerindeki müdafaa vergisi bir misli artırılmıştır. 4040 sayılı kanunla fiyatı 11 kuruştan fazla olan sigaralarda paket başına 1 kuruş, aşağısına 20 para ve tütünde 60 para zam yapılmıştır. 4226 sayılı kanunla da, 12 kuruştan ucuz sigaralarda paket başına 2,5, 10,5 kuruşa kadar olan ince sigaralarda 5 kuruş, 25 kuruşa kadar olan paketlerde 6 kuruş ve 25 kuruştan pahalı paketlerde 13 kuruş zam yapılmıştır.
- 3828 sayılı kanunla rakı, konyak ve likörlerin küçük şişesine 6, büyük şişesine 10; şampanya ve viskinin şisesine 50; biranın şişesine 4, litresine 8; şaraba ise 2 kuruş eklenmiştir.
- 4226 sayılı yasa ise, 100 cl'lik rakılara 55-85 kuruş, 100 cl'lik votkaya 55 kuruş, 100 cl'lik likörlere 85 kuruş, 70 cl'lik konyağa 55 kuruş, 100 cl'lik vermuta 35 kuruş, şarap ve biranın litresine 10 kuruş arzedilmiştir.
- 31 Kasım 1942'den sonra tütün ve içkiye ortalama % 30'la % 60 arasında değişen zamlar yapılmıştır.
- 4040 sayılı yasayla posta ücretlerine müdafaa vergisi konmuş ve bu vergi 4226 sayılı yasayla bir misli artırılmıştır.
- 3828 sayılı kanunla şekerin kilosuna 7 kuruş ek istihlâk vergisi konulmuştur. Daha sonra devlet, şeker fiyatlarını % 1.800 yükseltmiştir.
- 3828 sayılı kanun ile 2371 sayılı kanuna tâbi olan mensucat maddelerinden bir kısmının resimleri % 10 artırılmış, bazılarının resimleri yeniden tayin edilmiştir.
- Kahve ve çay üzerine, ilave olarak kilo başına 20 kuruş resim konmuş ve 4040 sayılı kanunla kilo başına yeniden kahvede 20, çayda 40 kuruş zammedilmiştir. 1942'de her iki madde de tekele alınarak kahve fiyatları 675 (Sonra 630 kuruşa indirilmiştir), çay fiyatları 1.300 ve 1.700 kuruşa çıkarılmıştır.
- 3828 sayılı yasayla nakliyat resimleri mevkiye göre % 1 ilâ % 5 arasında zam görmüş, 4040 sayılı kanunla kesirlerin lehte tahsili sağlanmış ve bu zamlar 4226 sayılı kanunla % 5'le, % 15'e yükselmiştir.
- 3828, 4040 ve 4226 sayılı yasalarla damga resmi ve muhtelif evrak üzerine % 50'ye kadar eklemeler yapılmıştır.
- 4040 sayılı yasayla, 2731 sayılı kanunun Birinci maddesinin C fıkrasına giren istihlâk maddelerinin kilosuna 15 kuruş vergi konulmuştur.
- 4040 sayılı yasayla tiyatro ve sinemalardan alınan % 10 vergiye 4040 sayılı kanunla % 100 zammedilmiş ve 4226 sayılı kanunla tiyatrolardan alınan damga resmi % 10'dan % 30'a çıkarılmıştır.
- 4040 sayılı yasayla, sahiplerinin oturur vaziyette bulunduğu binalardan alınan verginin altıda biri, diğer binalardan alınan verginin üçte biri oranında Millî Müdafaa vergisi konmuştur.
- 4040 sayılı yasayla elektrik ve havagazı istihlâk vergisine % 100 zammedilmiştir.
- 4040 sayılı yasayla ruhsat tezkeresi harçları beş misli arttırılmıştır.
- 4040 sayılı yasayla tuzda kilo başına bir kuruş zammedilmiştir.
- 4040 sayılı yasayla tediye, irsal, teslim ve tahsil emirleriyle havalelere 5 kuruş, 20 liraya kadar olan posta havalelerine 2 kuruş ve yukarısı için 5 kuruş zammedilmiştir.
- 4040 sayılı yasayla, Hükümetin takdir yetkisi mahfuz kalmak koşuluyla % 3 ihracat vergisi koyulmuş ve 4226 sayılı yasayla da vergi % 10'a çıkarılmıştır.

Kaynak: Feridun Ergin, "Türkiye Harp Maliyesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt IV, No. 2, s. 8-13.

alınan tüketim vergisinin, hayvan vergisinin düşürülmesi vb. sayılabilir. Bu süreçte, vergilerdeki bu azaltmaların olumlu sonuçları da alınmaya başlanmış, örneğin dört sene içinde şeker tüketimi 55 bin tondan 110 bin tona çıkmış ve hayvan sayısında artış da hızlanma eğilimine girmişti.[14]

İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken Türkiye'nin vergi alanına yaklaşımında halkın üstündeki vergi yükünü azaltmak ve bu yolla ekonomiyi canlandırmak eğilimi gelişmeye başlamışken, devlet, savaşa hazırlık dönemine girdiğinde ek kaynak bulmak sorunuyla karşılaşmış, vergileri hafifletmek yerine yeni vergiler koyma ya da vergi oranlarını artırma durumunda kalmıştı.

İkinci Dünya Savaşı çıktığında *Türkiye'nin vergi sisteminin temelini 1927 yılında uygulanmaya başlanan Kazanç Vergisi Kanunu oluşturuyordu* ve 12 yıldan beri uygulanmakta olan bu verginin çok önemli sakıncaları ortaya çıkmıştı. Saf kazançtan vergi almak için düzenlenen Kazanç Vergisi Kanunu zaman içinde sürekli değiştirilerek hemen hemen bir karine vergisi hâline gelmişti.[15] Vergi yükü dağılımındaki adaletsizlik toplumda büyük bir hoşnutsuzluk yaratıyordu.[16] "Kazanç Vergisi" bazı mükellef gruplarına çok ağır bir yük yüklerken, birtakım başka mükellef gruplarına gerçek vergi verme kabiliyetlerine uygun olmayan, gülünç miktarda bir vergi yüklemekteydi. Birinci gruba dâhil olanlar, beyannameli tüccarlar ile gelirleri "tevkif usûlü"ne tâbi hizmet erbabıydı. Sözü geçen tüccarlar, şüphesiz ki en kuvvetli mükelleflerdendi ama ticaret erbabının ancak yüzde birini teşkil ediyorlardı. *Bununla birlikte yüksek gelirli olan, ancak beyanname mecburiyeti dışında kalan, oldukça geniş bir kesim daha bulunuyordu.* Fritz Neumark, bu kesim içinde kimlerin bulunduğu hakkında bir fikir vermek için; "toptancılarla, müteahhitleri ve birtakım tanınmış avukat ve doktorları saymak kâfidir" diyordu.[17] Neumark bu vergiyi ekonomik kusurları bakımından ciddi bir biçimde eleştirmekteydi.

Savaş içinde oldukça yükselen kamu harcamalarını karşılamak için yapılan vergi oranı artışları, durumu daha da kötüleştirmiştir. Yine Neumark'ın sözleriyle "[d]evlet vergi nispetleri artmış, fakat bu artış, Hazine bakımından lüzumlu fazlayı vermemekle kalmayarak zaten mevcut olan adaletsizliklerin daha da büyümesine sebep olmuştur" Böylece, beyannameye tâbi olan tüc-

14 TBMMTD: İ: 14, 22/5/1939, C: 1, s. 134.

15 Gıyas Akdeniz, *Türkiye'de Gelir Vergisi*, İÜ İktisat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1949, s. 46.

16 Vehbi Koç, Cumhuriyet Halk Partisi Divanı Yüksek Başkanlığı'na yazdığı 8 Nisan 1948 tarihli bir yazıda, kazanç vergisi mükelleflerinin sayısının 307.000 olduğunu, bunlardan sadece 8.000'inin defter üzerinden vergiye tâbi (beyannameli) olduğunu, toplamı 110.000.000 olan kazanç vergisinin 70.000.000'unun deftere tabi 8.000 mükelleften, 40.000.000'unun maktu vergi veren 299.000 mükelleften sağlandığını anlatmaktadır.

17 F.Neumark, "Gelir Vergisinin Ana Meseleleri", *Günün Ekonomik Meseleleri*, İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1946, s. 31-32.

carlar, az çok hakikate uygun olduğu farzedilebilecek bir şekilde gerçek kazançlarının takriben % 35'i ile % 80'ini vergi olarak vermeye mecbur oldukları halde; *onbinlerce ve hatta yüzbinlerce lira kazanan bazı kimseler, kazançlarıyla hiçbir münasebeti olmayan* "gayri safi irat" üzerinden hesaplanan ve *ancak birkaç yüz liradan ibaret bir vergi vermekle iktifa etmişlerdir.*[18] Türkiye'nin zaten sorunlu olan vergi sistemi savaş koşullarında daha da olumsuz sonuçlar vermiştir. Nitekim, üçüncü ciltte göreceğimiz üzere, Türkiye, savaş sonrasında reform yapma gereğini hissederek Gelir Vergisi'ni getirmiştir.

Savaş koşulları, tahsil edilen vergi miktarını sadece devletin vergi oranlarını artırmasıyla etkilememekte, aynı zamanda ülkedeki *ekonomik faaliyetler kompozisyonundaki değişiklikler yoluyla da etkilemektedir.* Bu nedenle savaş koşullarında bazı vergiler doğal olarak azalma eğilimi göstermiştir; örneğin 1938 yılı değerine göre gümrük vergileri 1939'da yüzde 29, 1940'ta yüzde 50 raddesinde düşmüştür.[19] 1941-1946 yılları arasında *ihracattan çıkış vergisinin* bir bakıma bu kaybın karşılanması için alınmaya başlandığı söylenebilir. Tabii ihracattan vergi almak, normal koşullarda ihracatı cezalandırmak anlamına gelip, pazar kaybına neden olabileceği için pek benimsenmezken; savaş koşullarında ise ihracat miktarını fiyat düzeyinden başka değişkenler belirlediği için artırılmasında sakınca görülmemiştir.

1940, 1941, 1942, 1943 ve 1944 bütçeleriyle birlikte hemen hemen tüm *vergi ve resimlere fevkalade zam getiren yasalar çıkarılmıştır.* Bunlar sırasıyla; 17 Mayıs 1940 tarih ve 3828 sayılı, 29 Mayıs 1941 tarih ve 4040 sayılı, 27 Mayıs 1942 tarih ve 4226 sayılı, 25 Mayıs 1943 tarih ve 4415 sayılı, 14 Haziran 1943 tarih ve 4437 sayılı, 26 Mayıs 1944 tarih ve 4565 sayılı yasalardır. Dikkat edilirse bu yasalar bütçe yasalarıyla aynı tarihlerde Meclis'ten geçirilmişlerdir ve bütçelerin tamamlayıcısı mahiyetindedirler. Bu yasalarla kazanç ve muamele vergilerine, hayvan vergisine, damga resmine, tayyare resmine, banka, banker ve sigorta şirketlerinin muamele vergisine, istihlâk vergilerine, nakliyat resimlerine, inhisarlar idaresince alınacak millî müdafaa vergilerine zamlar getirilmiştir.[20] Bu zamlar, oranların artırılması, matrahların genişletilmesi, muafiyet sınırlarının daraltılması ve denetimin artırılması yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır ve bununla birlikte sonuçlarını ve ne kadar bir gelir artışı gerçekleştiğini saptamakta da daha önce de değindiğimiz üzere pek çok zorluk bulunmaktadır. Bu zorlukların farkında olarak, bu zamların bir kısmıyla ve yeni konulan vergilerle elde edilen gelir artışı hakkında bir fikir verebilmek adına Tablo 1.10 hazırlanmıştır.

Bu tablodaki vergi ve resimleri üç grupta kümelendirebiliriz. Birinci grup-

---

18 F.Neumark, *A.g.e.*, s. 32.

19 TBMMTD: I: 56, 26/5/1941, C: 1, s. 152.

20 TBMMTD: I: 64, 27/5/1942, C: 2, s. 370-375.

ta savaş öncesinden beri var olan millî savunma vergileri bulunmaktadır. Bunlar gümrüklerde yapıştırılan Millî Müdafaa Pulları, Tayyare Resmi, tekel maddelerinden alınan Millî Müdafaa Vergisi ile Hava Kuvvetlerini Güçlendirme vergileridir. Bunlardan esas gelir getireni son iki vergi olmuştur; bu iki verginin toplam geliri 1938-1947 arasında 13 misli artmıştır.

Tekel maddelerinden alınacak *Millî Müdafaa Vergisi* 30 Mayıs 1934 ve 2460 sayılı yasayla çıkarılmıştır. 3828 ve 4040 sayılı yasalarla eklemeler getirilen bu yasanın, birinci ciltte üzerinde durmuş olduğumuz İkinci İkmal Programı'nın uygulanmasının gerektirdiği harcamaları karşılamak için çıkarıldığı söylenebilir. 30 Mayıs 1934 tarihinde çıkarılan 2459 sayılı Tayyare Resmi Hakkındaki Kanun da aynı amaçla çıkarılmış ve 3828 ve 4040 sayılı yasayla resmin miktarı artırılmıştır.

Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vergisi ise 2 Ocak 1936 tarihinde çıkartılan 2882 sayılı yasaya göre alınıyordu, geniş kapsamlı bir vergiydi, devletin müteahhitlerinin yaptığı işler ve piyasadan aldıkları mallar karşılığında yaptıkları tediyeler ile yine devletin çalıştırdığı tüm memur ve işçilere ödediği ücretlerden yüzde 2 oranında alınıyordu. Bu kanunun, 25 Aralık 1935'te çı-

TABLO 1.10
Millî Savunma Amaçlı Vergilerin Gelişimi (bin TL)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Gümrüklerde Millî. Müd. Pulu	128	91	47	102	275	297	147	101	232	308
Tayyare Resmi	1.994	2.160	2.103	2.569	3.262	4.676	5.893	4.028	4.207	6.835
Tekel Mad. Alınan Savun. Vergisi	3.841	4.519	10.753	27.600	47.684	58.913	89.130	46.722	84.669	85.757
Hava. Kuv. Yard. Vergisi	6.116	6.580	9.183	15.064	17.988	24.303	26.239	15.564	27.880	44.503
Kibritten Alınan Savun. Vergisi.				1.804	4.127	7.616	6.526	6.169	7.849	
PTT Savun. Vergisi				865	2.145	2.659	3.263	2.003	3.769	3.134
Binalar. Alınan Savun. Vergisi.				2.227	2.868	3.104	3.379	1.960	3.635	4.081
Gümrük Çıkış Vergisi				4.015	21.928	33.993	16.630	12.838	7.989	
Varlık Vergisi					270.348	47.161				
Toprak Mah. Vergisi						59.663	47.275	56.855		
Şekerden alınan Ek Ver. (4385)							72.361	40.018	55.388	46.464
Toplam	12.079	13.350	22.086	54.246	370.625	242.385	270.843	186.258	195.618	191.082

kartılan ve Hükümete hava kuvvetleri için 21.500.000 lira harcama yetkisi veren 2881 sayılı kanunun gerektirdiği harcamaya kaynak sağlamak için çıkartıldığı açıktır.

1941 yılından itibaren savunma harcamalarına kaynak sağlamak için dört konuda ek vergi getirilmiştir. Bunlar; kibritten, PTT hizmetlerinden ve binalardan alınan savunma vergileri ile daha önce ihracata konduğunu gördüğümüz çıkış vergileridir. Ancak bu kalemlerin hiçbiri çok verimli olmamıştır.

Tablo 1.10'da hem getiri miktarının yüksekliği hem de toplumsal sonuçları bakımından üzerinde en çok konuşulan vergiler dokuz, on ve onbirinci satırlarda verilen *Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi ve 4385 sayılı yasayla şeker tüketiminden alınan ek vergidir.* Bu vergiler çıkarılırken sadece gelir sağlamak değil, başka toplumsal amaçlar da gerçekleştirilmek istendiği için üzerlerindeki tartışma da yoğun olmuştur. Tablo 1.10'un son satırı millî savunma amaçlı vergilerin toplamını vermektedir. Aynı değerler Tablo 1.9'un (E) satırında da bulunmaktadır.

Varlık Vergisi

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sürecinde üzerinde en çok konuşulan dramatik vergilendirilmesi *12 Kasım 1942'de kabul edilen 4305 sayılı Varlık Vergisi Yasası'dır.* (Bu vergi konusunda çok sayıda yayın yapılmıştır.)[21] Bu verginin savaşın finansmanına katkısı sadece 1942 yılı için önemli olmuş, o yılın harcamalarının yüzde 30'unu karşılamıştır. Başka bir deyişle bu verginin önemi, daha sonraki yıllarda tartışma konusu olması, savaşın finansmanına katkısının büyüklüğünden ziyade, hedeflenilen toplumsal sonuçların öneminden kaynaklanmıştır.

1942 yılı, Türkiye'nin savaş dönemi politikalarında önemli bir dönüm noktasıdır; 7 Temmuz 1942'de Dr. Refik Saydam'ın aniden ölümü yeni bir başbakanın seçilmesine yol açmıştır ve yeni başbakan savaş içinde yeni bir politika izlemeye başlamıştır. Tablo 1.7'deki toptan eşya fiyatları ve Ankara geçim endekslerinden de görüleceği üzere fiyatlarda büyük bir sıçrama olmuştur. Bir yandan fiyatlar hızla artarken, öte yandan tedavüldeki para miktarı da hızla yükselmiş ve dolayısıyla bu tırmanışa mâni olmak ülkenin gündemindeki temel sorun hâline gelmiştir.

Bu artış, yönetim tarafından büyük ölçüde ticaret kesimindeki fırsatçıların insafsız davranışına bağlanıyordu; gazeteler ve dergilerde *ensesi kalın istif-*

---

21 Bu konuda bkz. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951.
Rıdvan Akar, *Varlık Vergisi Kanunu*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
Ali Sait Çetinoğlu, *Varlık Vergisi 1942-1944*, Belge Yayınları, İstanbul, 2009.

Cemal Nadir, Semih Balcıoğlu, Ferit Öngören, 50 Yılın Türk Mizah ve Karikatürü, *İş Bankası,1973, s. 184*

çi karikatürleri yer alıyor, görgüsüz yeni zenginlerin tüketim kalıpları gülünçleştirilerek eleştiriliyordu. Basının çok sıkı bir şekilde denetlendiği bir dönemde bu konulardaki eleştirilerin serbest bırakılması, yönetimin de benzer bir ruh hâli içinde olmasının göstergesi olarak okunabilir. Belirli kesimlerde aşırı birikimin söz konusu olmasında, temel vergi olan kazanç vergisinin zaten ticaret kesimini büyük ölçüde vergi dışı bırakmış olmasının da payı vardır.

İşte bu ortamda İnönü, 1 Kasım 1942'de o ünlü Meclis açış konuşmasını yapar ve şunları söyler:

"Acı ile hatırlamalıyız ki milletin iaşe işlerini tanzim etmek yolunda Cumhuriyet Hükümetlerinin sarf ettikleri gayretlere, iki seneden beri, cemiyetimiz tarafından hiç yardım edilmemiştir. İşte bugün ilk hallolunacak mesele, umumî itimat havasının iade edilmesidir. Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası, ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar, ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmıyan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar. Üç beş yüz kişiyi geçmiyen bu insanların vatana karşı aşikâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır."[22]

Bu sözler bir tek parti yönetiminin başı tarafından söylendiğinde esecek bir fırtınanın habercisi olur aynı zamanda; işte bu fırtına Meclis'te Varlık Vergisi tasarısı hâlinde eser. 11 Kasım 1942'de kanun tasarısı Meclis'e sunulurken Başbakan Şükrü Saracoğlu tarafından yapılan konuşmada kanunun gerekçesi şöyle savunulmaktadır:

---

22 *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayımları: 2, İstanbul, 1946.

"Tedavülde 700 milyon TL var... Bu iş tedavüle çıkan paranın bir kısmını, vergi olarak geri çekmekten ibarettir... Uzun tetkiklerden sonra bu kanun layihasıyla başlıca üç matrahtan para toplanacaktır. Bu matrahlar ehemmiyet sırasıyla şunlardır: Tüccarlar, emlak ve akar sahipleri, büyük çiftçilerdir...

Harp yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için bu Varlık Vergisinin yükünü bittabi onlar taşıyacaktır... Verdikleri vergi ve yaptıkları iş malum olan bu sınıf mensupları hakkında kazandıkları paraların komisyonlarca takdir edilen bir kısmını vergi olarak istemekte tereddüt duymuyoruz.

İkinci matrahımız hanlar, hamamlar, apartmanlardır. Bunların sahipleri bu vergi ile mükellef kılınmışlardır... Bunlar komisyonlarda tayin edilen parayı ödemeye mecburdurlar.

Üçüncü matrah sahibi büyük çiftçilerdir... Bu mükellefiyet hiçbir zaman bir çiftçinin varlığının yüzde 5'ini tecavüz etmeyecektir.

Hedef tedavüldeki paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık sağlamaktır. Bu böyle olmakla beraber kanunun tatbikinde Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerindeki halk buğzunun (düşmanlığının) silinmesi, vergileri ödemek için bizzarure satışa çıkarılacak malların fiyatlarında bir itidal husule getirilmesi gibi tali faydaların tahassül edilmesi imkân haricinde addedilemez."[23]

Şükrü Saracoğlu'nun Vergi'yi sunuş konuşmasında ileri sürdüğü amaçlar Meclis'teki diğer konuşmalarda destek bulmuş, "Hakka adalete uygun isabetli bir tedbir" olarak yorumlanmıştır. Bu tür aşırı kazancı vergilendiren yasalar Birinci Dünya Savaşı'nda da çıkarılmıştır ve dünyada da örnekleri vardır.[24]

Eğer yasa sadece bu amaçla, yani sadece savaşın finansmanında adaleti sağlamak için çıkarılsaydı, Türkiye tarihinin bu denli tartışılan bir konusu hâline gelmezdi. Bu yasanın, Başbakanın Meclis'teki konuşmasına yansımayan, kamuya karşı gizli tutulan başka amaçları da vardı. Bu gizil gündem kamuya ve dış dünyaya açık olan söylemde yer almasa da, Başbakan tarafından CHP Grubu'nda açıkça ifade edilmiştir. CHP Grubu'nun tutanakları yayınlanmamış olsa da bu grup toplantısında yer almış siyasetçilerin hatıralarından böyle bir konuşmanın yapıldığını biliyoruz. Faik Ahmet Barutçu'nun şahitliği bize Saracoğlu'nun şu sözlerini ulaştırıyor:

"Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza hâkim olan gayri

---

23 TBMMTD: İ: 3, 11/11/1942, C: 2, s. 24-31., Ayrıca zikreden Rıdvan Akar, *A.g.e.*, s. 49.

24 Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan 14 Aralık 1335'te kabul edilmiş bulunan Harp Kazançları Vergisi bulunuyordu. Bu verginin tahsiline İstiklâl Savaşı döneminde de devam edilmiştir. Harp Kazançları üzerinden % 50 hatta % 60'a kadar vergi alınmıştı. Hasan Refik Ertuğ, "Varlık Vergisi Üzerinde bir Tetkik", *Siyasi İlimler Mecmuası*, No.140, Ekim 1942, s. 295. Ayrıca 3 No'lu dipnota bakınız.

> Türk unsurları bu sayede bertaraf ederek Türk piyasasını Türk tüccarların ve Türklerin eline vereceğiz. İstanbul'daki gayrimenkullerin Türklere intikalini yine bu sayede temin edeceğiz. Gayrimenkullere tarh edilecek vergilerin ancak dörte biri Türklere tahmil edilecektir. Valilere bu yolda hususi talimatlar verilecektir."[25]

Ancak Saracoğlu, basın mensuplarıyla konuşurken bunları kabul etmemektedir ve ona göre söylenen sadece çok kazananın çok vergilendirilmesidir.[26]

Varlık Vergisi, Türk siyaset çevrelerine İttihat ve Terakki döneminden beri hâkim olagelen bir eğilimin sonucu gerçekleşmiştir. İttihat ve Terakki'nin bir kanadı Birinci Dünya Savaşı'nda da bu amacı gerçekleştirmeye çok uğraşmıştır. Bu bakımdan Şükrü Saracoğlu'nun 5 Ağustos 1942'de Hükümet Programı'nı sunarken yaptığı konuşma, kendisinin hangi çizgiyi izlediği konusunda yeterli ipuçlarını vermektedir: *"Arkadaş biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal (en az) o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz her zaman bu istikamette çalışacağız"*[27] diyen bir Saracoğlu, Varlık Vergisi'ni çıkarırken, herhalde azalan ve azaltan Türkçü olmayıp çoğalan ve çoğaltan Türkçü olmayı Türk piyasasını Türklerin eline vermek şeklinde yorumlayarak pratiğe geçiriyordu. Bir anlamda, savaş vurguncularına karşı kamuoyunda biriken tepkiden yararlanarak gayrimüslimlerin ticaret ve iş çevrelerindeki hâkimiyetine son verilmek isteniyordu.

Uygulamanın ayrıntıları bir araya getirildiğinde, Şükrü Saracoğlu tarafından CHP Grubu'nda yapılan konuşmanın bile gizli gündemi tam olarak açıkladığı söylenemez. Bir iddia, uygulamanın Türk/Müslüman olmayanlar içinde de özellikle Musevileri hedef aldığını dile getirmektedir.[28] Bu iddia daha çok, o dönemde, bu kitabın birinci cildinde görmüş bulunduğumuz Türkiye'deki güçlü Nazi propagandası ve etkisine bağlanarak savunulmaktadır. Ama karşı bir iddia ise bu verginin antisemitik olmaktan ziyade anti-gayrimüslim olduğu üzerinde durmaktadır.[29] Daha sonra İsrail Cumhurbaşkanı olan *Yitzhak Ben-Zvi de 1943 yılında İstanbul'u ziyaret ettiğinde bu vergi-*

---

25 Zikreden Ayhan Aktar, *A.g.e.*, s. 148.

26 Rıdvan Akar, *A.g.e.*, s. 88-89.

27 Zikreden Ayhan Aktar, *A.g.e.*, s. 144.

28 Rifat N.Bali, *The Varlık Vergisi Affair*, The Isıs Press, Istanbul, 2005, s. 45-48.

29 Tesadüfî örneklemle seçilmiş 100 firma üzerinde yapılan bir incelemede, firma değeri vergi değeri karşılaştırması yapıldığında Ermeni tüccarlar için % 232, Yahudi tüccarlar için % 179, Rum tüccarlar için % 156, Müslüman-Türk tüccarlar için % 4.94 bulunmuştur; Ali Sait Çetinoğlu, *A.g.e.*, s. 129.

nin antisemitik olmaktan çok anti-gayrimüslim olduğuna kanaat getirmiştir.[30]

Bir başka gizil ve aynı zamanda duygusal olan bir eğilim ise, yasanın Meclis'teki görüşmeleri sırasında ortaya çıkmıştır. Kâzım Karabekir, Başbakanın sunuş konuşmasındaki mantığın bir devamı olarak bu yasaya "Varlık Vergisi" değil "Aşırı Kazanç Vergisi" adının verilmesini önermiştir. Aslında Kâzım Karabekir'in önerisi yasanın içeriğiyle daha tutarlıdır.[31] Ancak bu öneri Meclis'te tepkiyle karşılanmıştır ve halkta oluşmuş duygusal birikim karşısında, Varlık Vergisi adına sahip çıkmak, içeriği tam öyle olmasa da milletvekillerine daha cazip gelmiştir.

Tasarı, Meclis'e verildiği gün hızla komisyonlardan geçirilmiş ve yine aynı gün ikinci celsede konuşularak kabul edilmiştir. Oylamaya TBMM'nin 429 azasından 350'si katılmış, hepsi de olumlu oy vermiştir. Bunlar arasında Ermeni kökenli Berç Türker (Afyonkarahisar) ile Rum kökenli İstamat Özdamar (Eskişehir) ve daha sonra Demokrat Parti'nin kurucuları Adnan Menderes (Aydın), Fuat Köprülü (Kars), Refik Koraltan (İçel), Ali Fuat Cebesoy (Konya) da bulunuyordu. Toplantıya katılmayan 76 isim arasından ise Fethi Okyar (Bolu), Celal Bayar (İzmir), Yahudi kökenli bağımsız milletvekili Dr. Samuel Abrevaya Marmaralı (Niğde), Rum kökenli bağımsız milletvekili Nikola Taspas, Hüseyin Cahit Yalçın ve Hasan Ali Yücel'in varlığı dikkat çekmektedir.[32]

Böyle bir yasanın hazırlanmakta olduğu duyulunca, *gayrimüslim cemaat temsilcileri, Saracoğlu'nu ziyaret ederek toplanmak istenilen paranın miktarının kendilerine bildirilmesini isterler ve bu miktarı kendi aralarında toplayıp devlete sunmayı önerirler*. Başbakan, bu önerinin Osmanlı Devleti döneminde olabileceğini ama modern devlete yakışmayacağını bildirir.[33] Saracoğlu'nun, modern devletin azınlıklar konusunda ayrımcılık yapamayacağını söylemesi bir yana, pratikte, ayrımcılık yaptığı söylenen bir vergi uygulaması yürürlüğe girmektedir. Belki bu noktada o günlerde Avrupa'da yapılmakta olan benzer uygulamaların da, Saracoğlu'nun modern devletin bu koşulunu göz ardı etmesine olanak verdiği söylenebilir.

Yasa büyük ölçüde Şükrü Saracoğlu'nun tasarımı olarak gelişmiş, maliye bürokrasisi daha çok teknik yardım vermiştir.[34] Başbakanın sunuş konuşmasında belirttiği gruplara yönelen 4305 sayılı yasa, servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalade kazançları üzerinden ve bir defaya mahsus olmak üzere, varlık vergisi adıyla bir mükellefiyet oluşturuyordu. Bu vergi, 2395

30 Ali Sait Çetinoğlu, *A.g.e.*, 197.

31 TBMMTD: İ.3, 11/11/1942, C: 2, s. 27.

32 Ali Sait Çetinoğlu, *A.g.e.*, s. 84.

33 Ayhan Aktar, *A.g.e.*, s. 146.

34 Faik Ökte, *A.g.e.*, s. 46-53.

sayılı Kazanç ve 2728 sayılı Buhran vergileri mükelleflerini, büyük çiftçileri, yıllık gayrisafi iradı 2.500 liradan fazla olan bina sahiplerinin geriye kalan iradlarını, vergide kayıtlı değerleri 5.000 liradan fazla olan arsaların kıymet fazlalarını vergiye tâbi tutacaktı.

Mükelleflerin ödeyeceği vergi miktarı ya da oranı yasada belirtilmemiştir. Kazanç sahiplerinin taşıyacağı vergi yükü, her il ve ilçede en büyük mülkiye memurunun başkanlığında en büyük mal memurundan ve ticaret odaları ile belediyelerin seçecekleri ikişer azadan oluşan komisyonlarca belirlenecektir. Gerektiğinde birden fazla komisyon kurulabilecek, (örneğin İstanbul'da üç komisyon kurulmuştur) bu komisyonlar 15 gün içinde vergi tarhını (yazımını) tamamlayacaklardır. Komisyonların kararları kesindir ve bu kararlara karşı adli ve idari yargıda dava açılamayacaktır. Yükümlülüklerin saptanmasında unutulanların gelir daireleri tarafından en geç iki ay içinde belirlenmesinin ardından, yeni kurulan komisyonlarca vergi yükümlülüklerinin saptanması istenecektir.

Bu kanunun siyasal amaçları bakımından değerlendirilmesi bir yana bırakılsa bile, vergi tekniği bakımından uygulanmasında da önemli sorunlar vardır. Örneğin *komisyonların takdir yetkisini bu kadar kısa bir sürede kullanabilmesi için belli bir veri temeli olması gerekir*. Gerçi, Faik Ökte İstanbul Defterdarlığı'na atandığında, ondan piyasada kimlerin aşırı kazanç sağladıkları konusunda saptamalar yapması ve bu saptamaları yaparken ekalliyetler için ayrı bir liste oluşturması istenmiştir ama vergi dairelerindeki bilgi havuzu, alınan vergiler fevkalade kazançları göstermediği için bu listeleri oluşturmak adına yeterli değildir. Bankaların istihbarat teşkilatları zayıf olduğu için parti kanalları ve hatta MİT bile bilgi sağlamaya çalışır. Bu da durumu daha da zor hâle getirir. Maliyeciler özellikle büyük kentlerde vergiyi tarh ederken keyfi olmaktan kurtulmak için bazı standartlar geliştirmeye çalışmışlar, meslekleri savaş içindeki kazançlarına göre sınıflara ayırmışlardır. *Müslümanların vergisini saptarken, verdikleri kazanç vergisinin 1-3 katı arasında kalmasına; gayrimüslimlerin vergisinin ise, yine verdikleri kazanç vergisinin 2-3 katı arasında kalmasına dikkat etmişlerdir*. Saracoğlu, bu skalaya göre saptanan vergi miktarlarını, gayrimüslimlerin vergilerinin farkını 5-10 kata çıkartarak onaylamıştır. Bu sübjektif değerlendirmeler ara kategorilerin oluşturulmasına da yol açmıştır; örneğin "Dönmeler", Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında ayrı bir skala oluşturularak vergilendirilmiştir. Vergi'nin tarh süreci keyfiliklerden siyasal etkilerden uzak kalmamıştır; Ayhan Aktar'ın çok yerinde olan saptamasına göre: *Vergilendirilen, aşırı kazançtan çok, gösterişçi tüketim olmuştur.*[35]

Varlık Vergisi'nin uygulanması hakkındaki bilgiler büyük ölçüde Faik

35 Ayhan Aktar, *A.g.e.*, s. 167-184.

Ökte'nin 1951'de yayınladığı *Varlık Vergisi Faciası* kitabından gelmektedir. İstanbul Defterdarı olan Faik Ökte, İstanbul'daki Varlık Vergisi uygulamasının esas sorumlusudur. Son yıllarda salt Varlık Vergisi uygulamasına dayanarak Cumhuriyet yönetiminin genel karakteri hakkında yargılar geliştirilmesinden rahatsızlık duyan ve o yıllarda genç bir maliyeci olarak bu uygulamaların içinde bulunan Cahit Kayra ise, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi* adlı kitabında, yakından tanıdığı Faik Ökte'nin söz konusu kitabı yazarken içinde bulunduğu haletiruhiye hakkında ve uygulamanın sorumluluğunu dönemin aktörleri arasında dağıtırken nasıl öznel davrandığı hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur.[36]

Yasa'nın kabul edilmesinden sonra, kısa bir süre içinde komisyonlar oluşturularak mükelleflerin ödeyecekleri vergi miktarları saptanmıştır. En fazla sayıda mükellefin bulunduğu İstanbul'da vergi listeleri 18 Aralık 1942'de asılmış bulunuyordu ve Tablo 1.11'de görüldüğü üzere Türkiye'de 114.368 mükellefe 465.384.620 liralık bir vergi tahakkuk ettirilmişti. Mükelleflerin yüzde 54'ü ve tahakkuk eden verginin yüzde 68'i İstanbul'a yönelmişti. İstanbul'dan sonra ikinci sırada yer alan il tahakkukun yüzde 5,8'i ile İzmir'di, üçüncü il olan Ankara yüzde 2,2'sini, dördüncü il olan Adana ise yüzde 1,8'ini karşılıyordu.[37] Kısacası bu bir İstanbul vergisiydi. İstanbul'da verginin Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki dağılımını gösteren Tablo 1.12, bu verginin aynı zamanda bir gayrimüslimler vergisi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. 1935 yılında İstanbul nüfusunun yüzde 22,74'ünü[38] oluşturan gayrimüslimler, Varlık Vergisi ödeyecek mükelleflerin yüzde 87'sini oluşturmaktadır.[39] Karşılaştırmayı biraz daha inceltebilmek adına dönemin nüfus sayımı verilerinden faydalanırsak, mesleği sanayi ve küçük sanatlar olan erkek

TABLO 1.11
Varlık Vergisi'nin Tahakkuk ve Tahsilatı

	İstanbul	%	*Türkiye*	%
Toplam Mükellef Sayısı	62.575	54,7	114.368	100
Tahakkuk Eden Varlık Vergisi (TL) (A)	317.275.642	68,2	465.384.820	100
Tahsil Edilen Varlık Vergisi (TL) (B)	221.307.508	70,3	314.920.940	100
Tahsilat Oranı (B/A)	% 69,7		% 67,7	

Kaynak: Faik Ökte, *A.g.e.*

36 Bizim anlatımız içinde bu tartışmalara yer olmadığı için, kitabın referansını vermekle yetiniyoruz. Cahit Kayra, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011.

37 Rıdvan Akar, *A.g.e.*, s. 59.

38 Genel Nüfus Sayımı İstanbul, 22 Ekim 1935, T.C. Başbakanlık İstatistik Direktörlüğü, İstanbul, 1936, s. 21.

39 Rıdvan Akar, *A.g.e.*, s. 60.

TABLO 1.12
İstanbul'da Varlık Vergisi Mükelleflerinin Kökenlerine Göre Dağılışı

Mükelleflerin Kökeni	*Mükellefler*	*%*	*Tahakkuk*	*%*
Müslümanlar (M)	4.195	6,7	25.600.409	7,3
Gayrimüslimler (G)	54.377	86,9	289.656.246	82,9
Diğer (GME)	4.003	6,4	34.226.764	9,8
Toplam	62.575	100,0	349.483.419	100,0

Kaynak: Faik Ökte, *A.g.e.*

nüfus içinde gayrimüslimlerin oranının yüzde 33,56, mesleği ticaret olanlar içinde gayrimüslimlerin oranının ise yüzde 40,2 olduğunu görürüz.[40]

4305 sayılı yasaya göre, tahakkuk eden vergilerin 15 gün içinde ödenmesi gerekmekte, bu süre içinde ödenmeyen vergilerde ise bir hafta gecikme için yüzde 1 ikinci hafta gecikme için de yüzde 1 daha ek yapılacak, vergilerini bu bir ay içinde ödemeyen yükümlülerin ev ve işyerlerine giderek malları haczedilecek, elde edilen malların satışıyla da tahsilat gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Ayrıca *verginin ilan tarihinden itibaren bir ay içinde borçlarını ödemeyenler, borçlarını ödeyinceye kadar bedeni yeteneklerine göre, askerî nitelikte olmayan genel ya da belediye hizmetlerinde çalıştırılacaklardır.*

Vergi miktarları ilan edildikten sonra, verginin eşitsizliği ve hangi grupların tasfiyesine yöneldiği açık hâle gelmiştir. Ayrıca yargıda söz konusu vergi miktarlarına itiraz yolu tıkanmış ve savaş içinde Hükümetin sıkı denetimi altında bulunan basın tarafından, bu verginin ödenmesinin bir vatandaşlık görevi olduğunu anlatmaya çalışan bir kampanya yürütülmüştür. Bu koşullarda bu vergiye direniş kolay değildir; bu doğrultuda *bir yandan güçlü siyasetçilerin tavassutu aranırken, diğer bir yandan vergi miktarının değiştirilmesi için TBMM dilekçe komisyonuna başvurulmuştur.* Birinci yolun en bilinen örneği Hilmi Uran listesidir. Adana'nın Hacı Ömer ve Nuh Naci gibi önde gelenleri, yüksek buldukları vergilerini düşürmek için CHP Grup Başkanvekili ve eski Adana Valisi olan Hilmi Uran'a başvurmuşlardır ve bu girişimlerin neticesinde Hilmi Uran'ın hazırladığı listenin Adanalıların vergi miktarlarında bir düşüş sağladığı bilinmektedir.[41] İkinci yola başvuranlar ise genellikle sonuç alamamışlardır. Faik Ökte'nin saptamalarına göre Varlık Vergisi'ne yapılan itirazların sayısı; 13.348'i TBMM'ye, 10.968'i diğer ilgililere olmak üzere toplam 24.316'ya ulaşmıştır.[42]

Listeler ilan edildiğinde İttihat ve Terakki döneminden beri Türkçülük politikasına destek vermiş olan azınlık mensuplarına da yüksek vergi ko-

40 Genel Nüfus Sayımı İstanbul, 22 Ekim 1935, s. 53.

41 Ali Sait Çetinoğlu, *A.g.e.*, s. 135-136.

42 Faik Ökte, *A.g.e.*, s. 110.

nulduğu görülmüştür. Bu ironik duruma ilk örnek, İttihat ve Terakki döneminden beri Türkçülük politikasına, ideolojisine katkı sunan M. Kohen (Tekinalp)'e yüksek vergi konulması ve Kohen'in Fenerbahçe'deki yalısı ve eşyalarının haraç mezat satılmasıdır.[43] Bir başka örnek İzmir'de çalışan, İttihatçıların valisi Rahmi Bey'in yakın dostu ve iyi bir hukukçu olan Gad Franco'dur. Franco, kendisine tebliğ edilen yüksek vergiyi ödeyemeyince Aşkale'ye gönderilecek ilk grup içine konulmuştur. Biraz farklı bir örneği ise Cahit Kayra vermektedir; "Dönmeler" grubu içinde vergilendirilen Hıfzı Tevfik Bey'e kesilen vergi de yüksek tutulmuştur. Oysa Tevfik Bey'in Türkiye'nin eğitim sistemine büyük katkıları olmuştur. Ayrıca Türkçülük yaptığı için Nihal Atsız'la birlikte yargılanmıştır.[44]

İstanbul'da, *cezasız ödenme süresi içinde ödenen vergi miktarı, tahakkuk ettirilen verginin üçte biri düzeyinde olmuştur*. Bu oranın düşüklüğü, bir yandan vergi mükelleflerinin mallarını kısa sürede nakite çevirmekte karşılaştıkları güçlüğün göstergesi iken, öte yandan adil bulmadıkları bu vergiyi ödemedeki isteksizliklerinin bir göstergesidir. Bu düşük vergi ödeme oranına yansımış olan direnişin gerisinde, üzerinde durduğumuz nesnel ve öznel gerekçeler bulunmaktadır ve Hükümet de vergiyi tahsil edebilmek için her iki yönü de etkileyecek önlemler almıştır.

Hükümet vergiyi ödeme niyeti olan ama nakit bulamayanların sıkıntısını hafifletmek için, *borcunun yüzde 20'sini ödeyenlere millî bankaların kredi açması olanağını getirmiştir*. Mükellefler, emlak, emtia, senet ve tahvilat karşılığı kredi alabilecekler ve kredi almak için başvuru yapacakların haciz işlemleri durdurulacaktır. 15.000 kişi Emlak ve Kredi Bankası'na, 3.000 kişi Emniyet Sandığı'na kredi için başvurmuştur. Bu sayı, küçümsenecek bir sayı değildir.

Hükümetin başvurduğu ikinci yol, yasada var olan baskı olanaklarını harekete geçirmek olmuştur. Bunlardan biri *devlete olan borcunu ödemeyenlerin yakın aile mensuplarının sahip oldukları malların satılması yetkisinin* uygulamaya konulmasıdır. Yasa'nın Meclis'ten geçmesinden önce yapılan görüşmelerde, bu yetki, CHP Grubu'nda çok tartışıldıktan sonra kapsamı biraz daraltılarak (amca ve dayı malları kapsam dışı bırakıldıktan sonra) kabul edilmiştir. Bu yol etkili olarak kullanılmış; *İstanbul'da haraç mezat satım için Sandal Bedesteni yanı sıra üç müzayede salonu açılmıştır*. Faik Ökte, piyasada mal kıtlığı olduğu için bazı örnekler dışında yapılan satışlardaki fiyatların resmî/normal fiyatlarla karaborsa fiyatları arasında bir düzeyi tutturduğunu söylemektedir.[45]

---

43 Ali Sait Çetinoğlu, *A.g.e.*, s. 130, 143.

44 Pazar Konuğu (Cahit Kayra), *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1999.

45 Faik Ökte, *A.g.e.*, s. 168.

Varlık Vergisi'ni ödemeyenler Aşkale yolunda.

Diğer baskı yolu 4305 sayılı yasanın olanak verdiği zorunlu çalışmadır. Hükümet, 7 Ocak 1943'te 19288 nolu çalışma mükellefiyeti yönetmeliğini kabul etmiştir. *Çalışma mükellefiyeti için seçilen yer Aşkale'dir.* Bu uygulamada altı çizilebilecek husus, bu *zorlamanın sadece gayrimüslimlere uygulanmış olmasıdır.* 32 kişilik ilk kafile 27 Ocak 1943'te İstanbul'dan yola çıkar. Çalışma kamplarına gönderilmek üzere tüm Türkiye'de, Şubat ve Eylül ayları arasında, vergi mükellefiyetleri toplamı 65,4 milyon olan (toplam tahakkukun yüzde 15'i) *2.057 kişi gözaltına alınır.* Bunlardan 1.869'u İstanbul'da, 88'i İzmir'de, 100'ü Bursa'dadır. Bu gruptan 657 kişi toplama merkezlerinde beklerken vergilerini ödeyerek Aşkale'ye gitmekten kurtulur, bir kısmı Aşkale'de iken borçlarını öder, 21 kişi de Aşkale'de iken borçlarını ödeyemeden ölür. *8 Ağustos 1943'te Aşkale'de kalan 900 kişi ise Sivrihisar'a gönderilir.*[46]

Dünyada, ilginin, yaşanmakta olan savaş üzerinde yoğunlaşmasına rağmen, Varlık Vergisi bir iç mesele olarak kalmayarak dış ülkelerin de ilgi alanına girer. Bu ilgi değişik bağlamlarda ortaya çıkmakla birlikte bunlardan en doğrudan olanı Tablo 1.12'de diğer mükellefler arasında yer alan ecnebilerin vergilendirilmesi hususudur. Ecnebilerin vergilendirilmesinde genellikle Müslümanlara uygulanan düzey uygulanmış, ancak pratikte kimin ecnebi olduğu doğru olarak tespit edilemediğinden tarh edilen vergiler çoğu kez bu genel kurala aykırı olmuştur. Ayrıca bu genel kurala istisna olarak ise Al-

46 Ayhan Aktar, A.g.e., s. 149-151. Faik Ökte, A.g.e., s. 157-158.

manya, Avusturya, İtalya ve Romanya gibi Mihver ülkeleri yurttaşı olan Musevilere, gayrimüslimlere uygulanan oranlar uygulanmıştır. Vergi ilan edildikten sonra ister Mihver ülkelerinden ister Müttefik ülkelerinden olsun, yabancı devlet temsilcileri bu vergi karşısında ortak bir tavır izlemişler ve bunun sonucunda ecnebi mükellefler, vergilerin belli bir miktarını ödedikten sonra ödemelerini kesmişlerdir. Dış baskı sonucu Dışişleri Bakanlığı'nda ayrı bir komisyon kurularak vergiler yeniden düzenlenmiş ve bu yeniden düzenleme sonucu bu grubun vergisinin yüzde 36,1'i tecil edilmiştir.[47] Türkiye'nin dış politikada denge arayışı içinde olması bu kesimin vergilerinin önemli ölçüde düşürülmesine neden olmuştur. Birinci ciltte Ribbentrop'un, önemli bir kesimi Alman gizli servisleriyle de ilişki içinde olan Türkiye'deki Alman firmalarına varlık vergilerini ödeyebilmeleri için 5 milyon altın Alman markı gönderdiğini görmüştük.

1943 yılı ortalarında, bu vergiden yapılacak tahsilatın sınırlarına ulaşıldığı fark edilmiş ve *17 Eylül tarih ve 4501 sayılı kanunla,* vergilerini ödeyemeyecekleri anlaşılan hizmet erbabıyla, gündelik gayrisafi kazançları üzerinden kazanç vergisine tâbi mükelleflerin tahsil edilmemiş olan borçlarının silinmesi konusunda Maliye Bakanı yetkili kılınmıştır. Buna bağlı olarak 23.610 mükellefe ait 12.266.966 liralık vergi silinmiştir.[48] Aralık ayının başında da Sivrihisar Çalışma Kampı'ndakiler serbest bırakılmıştır.

Ve nihayet 15 Mart 1944'te çıkarılan 4530 sayılı yasayla tahsil edilememiş tüm vergi bakayası silinir. Tablo 1.11'de görüldüğü üzere tahakkuk ettirilmiş olan 465,3 milyonluk vergiden 314,9 milyonu tahsil edilmiş (on altı aylık uğraştan sonra, tahakkuk ettirilmiş vergi miktarının ancak yüzde 67,7'si tahsil edilebilmiştir), 18,6 milyonu mükerrer çıkmış, 9,4 milyonu yapılan yanlışlıkların düzeltilmesi üzerine ortadan kalkmış ve 12,3 milyonu 4501 sayılı yasayla silinmiştir. *Geriye kalan 108,7 milyon ise 4530 sayılı yasayla ortadan kaldırılmıştır;* bunun 10,6 milyonu icra edilecek malı bulunamayanlara, 37,6 milyonu çalışma mükellefiyeti altında bulunanlara, 27,4 milyonu vergisi 5.000 liranın altında olanlara, 32,9 milyonu ise kudretleri üzerinde vergi tarh edilmiş olanlara aittir.[49]

Tahakkuk eden vergiden yapılan hatalar düşülürse tahakkuk miktarı 424,9 milyona düşmekte ve tahsil edilen vergi oranı yüzde 74,11'e ulaşmaktadır. Böyle olağanüstü ve oldukça sübjektif bir şekilde tahakkuk ettirilmiş olan bir vergi için elde edilen bu oran düşük değildir.

Tabii, *böyle farklı amaçları olan bir vergiyi, sadece devlete sağladığı kaynak açısından değerlendirmek elbette yetersizdir.* Tahsil edilen 314,9 milyon liralık

---

47 Rıdvan Akar, *A.g.e.*, s. 62-63.

48 Faik Ökte, *A.g.e.*, s. 196.

49 Esat Tekeli, "Varlık Vergisinin Tasfiyesi", *Ayın Tarihi*, Sayı 157, 1944.

verginin 166 milyon liralık kısmı gayrimüslimler, 115,3 milyon liralık kısmı Müslümanlar ve 33 milyonu ecnebiler tarafından ödenmiştir. Gayrimüslimlerden yapılan tahsilat tahakkuka oranla yüzde 74,4 düzeyinde, Müslümanlarda yüzde 94,1 düzeyinde, ecnebilerde ise yüzde 41,5 düzeyinde kalmıştır.[50] Az oranda vergilendirilmiş olan Müslümanlar daha yüksek oranda ödemeyi gerçekleştirmiştir. Cahit Kayra, söz konusu farklılıkların bu vergi konusunda eşitsizlik yargılarını nasıl etkileyebileceğini ilginç bir analizle ortaya koymaktadır. İstanbul'da Müslüman mükelleflere tarh edilen vergi miktarının, gayrimüslimlere tarh edilenden daha az olduğu saptamasını yaptıktan sonra, Tablo 1.12 tahsil edilen vergi değerlerini kullanarak, Müslüman mükellef başına ödenen verginin 6.102 TL iken, gayrimüslim mükellef başına ödenen verginin 5.326 TL olduğunu hesaplamaktadır. Bu, ilginç bir sonuçtur.[51] Ancak bu sayılara dayanarak gayrimüslim kesimin daha az ödediği yargısına ulaşılamaz; gayrimüslim mükelleflerin oranının Müslümanlara göre çok yüksek olması dolayısıyla bu verginin yükünün azınlıklıklar tarafından taşındığı söylenebilir. Ama bu örnek özellikle tarih yazıcılığı üzerine düşünürken, dönemin aktörlerinin sözlerine dayanmanın ne tür illüzyonlar yaratabildiğini göstermesi açısından ilginç bir örnek olabilir. Bu bize bu bağlamda, dönemin aktörlerinin söylediği 5 kat-10 kat vergi konulması gibi ibareleri bir yargıya ulaşmakta kullanırken çok dikkatli olunması gerektiğini, sayısal bilgilerle iyice sınanmadan verilecek yargıların çok yanıltıcı olabileceğini ortaya koyuyor.

İstanbul için yapılan ve Türkiye'nin geneli için yapılan tahakkukun yüzde 68'ini oluşturan 317 milyonluk meblağın 211 milyonu tahsil edilmişti ve bu miktar tahakkuk edilen miktarın yüzde 70'ine denk geliyordu. Bir başka açıdan bakıldığında, bu tahsilatın gayrimüslim ve yabancılardan yapılan 185 milyonluk kısmının İstanbul tahsilatının yüzde 84'üne denk geldiği görülmektedir.[52]

Bu verginin, tedavüldeki para miktarının azaltılması yoluyla fiyatların düşürülmesi konusundaki amacının gerçekleştiğini söylemek zordur. Namık Zeki Aral'ın saptamalarına göre *Varlık Vergisi, uygulandığı ilk aylarda tedavüldeki para hacminde yüzde 8 dolaylarında bir azaltma yaratsa bile bu azalma geçici olmuş* ve para hacmi, Nisan 1943'te, yasanın çıktığı Kasım 1942'deki düzeyi geçmiştir. Bunun nedeni ise Hükümetin altın ve döviz karşılığı emisyonu sürdürmesidir.[53]

Varlık Vergisi'nin, makroekonomik hedeflerini gerçekleştirmekte çok et-

---

50 Edward Clark, "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış", *Yapıt*, sayı, 8, 1984, s. 35.

51 Cahit Kayra, *A.g.e.*, s. 183.

52 Edward C. Clark, *A.g.e.*, s. 35.

53 Zeki Aral, "1943-44 Bütçesi", *Siyasal Bilgiler Okulu Mecmuası*, Cilt 1, 1944, s. 295.

kili olmadığı açıktır, ama esas sorulması gereken soru siyasal hedeflerini gerçekleştirmekte, *yani piyasayı yabancıların elinden alıp Türklere vermekte ne kadar başarılı olduğudur?* Bu soruya olmuştur ya da olmamıştır diye kesin bir yanıt vermek olanaksızdır; Varlık Vergisi'nin doğrudan ve dolaylı etkileri üzerinde durmak, bu şekilde bir yanıt aramak gerekmektedir.

Gayrimüslimlerden doğrudan tahsil edilmiş olan 166 milyon vergi, *küçük bir miktar değildir ama gayrimüslimleri piyasadan tamamen silecek bir büyüklük olduğu da söylenemez.* Birçok gayrimüslim bu parayı ödeyebilmek için evlerini, binalarını ve işyerlerini satmıştır. Varlık Vergisi'ni ödeyemeyen mükelleflerin 885 gayrimenkulü devlet tarafından mezat yoluyla satılmıştır; bunlar 330 ev, 197 dükkân, 80 apartman, 190 arsa, 42 depo, 7 han, 5 fırın, 12 tarla, 2 hamam, 1 köşk, 4 han odası, 8 imalathane/fabrika, 5 mağaza, 2 deniz motorundan oluşmaktadır. Bu 885 gayrimenkul karşılığı 2.700.843 lira toplanmıştır, ortalama satış değeri ise 3.051 liradır. Bu sayılar, gayrimüslimlerin iş kaybı hakkında bazı ipuçları vermekle birlikte, gerçekleşen el değiştirmenin çok küçük bir kısmını açıklamaktadır. Ayhan Aktar, gerçekteki el değiştirmenin büyüklüğü ve niteliği konusunda bir fikir elde edebilmek için 28 Aralık 1942-30 Haziran 1943 tarihleri arasında Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar tapu sicil müdürlüklerinde Varlık Vergisi'ni ödemek amacıyla satılan gayrimenkulleri saptamıştır. Sayısı 543'ü bulan bu gayrimenkullerin içinde 207 ev, 180 işyeri/dükkân, 110 apartman, 18 işhanı, 8 depo, 7 arsa, 4 fabrika, 3 sinema, 2 tarla, 1 fırın, 1 otel ve 2 başka bina bulunmaktadır. Bunların satışı karşılığında 11.077.949 lira elde edilmiştir, ortalama satış değeri ise 20.401 liradır. Bu malların yüzde 39'u Musevilere, yüzde 29'u Ermenilere, yüzde 12'si Rumlara ve yüzde 10'u azınlık şirketlerine aittir. Bunların yüzde 67'si Müslüman Türkler tarafından, yüzde 15,3'ü KİT'ler, Millî Banka ve Sigorta Şirketleri tarafından ve yüzde 14,7'si İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından satın alınmıştır. Gerçekleşen transferin yönü açıktır,[54] Ancak miktarı, piyasada Türklerin hâkimiyetini kurma iddiası yanında küçüktür. Bu kayda geçenlerin dışında Taranto Bezmen davasında yaşananlar[55] ve Faik Ökte'nin de başka örneklerle değindiği üzere oldukça tartışmalı el değiştirmelerin olduğu da bilinmektedir.

Yine Faik Ökte'nin saptamalarına göre bu el değiştirme, mallarını ve işyerlerini kaybeden gayrimüslimlerin, piyasadan çekilmelerinden çok, karaborsanın aktörleri olarak geri dönmelerine yol açtı. Bu verginin yarattığı en büyük etki, bu doğrudan gözlenebilen hususlardan ziyade, *azınlıkların Cumhu-*

54 Ayhan Aktar, *A.g.e.*, 228-234.

55 1930 yılında Taranto ailesince kurulmuş olan Mensucat Santral Fabrikası Taranto ailesine konan varlık vergisi sonrasında Bezmenler'e geçmiştir. *Varlık Vergisi Faciasının Neticelerinden Taranto Bezmen Davası*, Tan Matbaası, İstanbul. (Tarih belirtilmemiş)

riyet'e duyduğu güvenin kırılmasıydı.[56] Azınlıklar, daha sonraki yıllarda, sanayi alanındaki faaliyetlerden çok, ticaret alanındaki faaliyetlerde kalmayı yeğlediler.[57] Türkiye'de 1950'lerden sonra tekstil sektörünün gelişmesi konusunda bir doktora çalışması yapmış olan E.C. Clark, gayrimüslimlerin oldukça kısa sürede kendilerini topladıklarını gözlemiştir. Bunun bir nedeni 1942-43 sonrası dönemde piyasa koşullarının uygunluğudur; Varlık Vergisi'ni tesis ve ve teçhizatlarını ipotek ederek ödeyebilmiş olan gayrimüslim imalatçılar, ithal mallarının kısıldığı bir dönemde iç üretici olarak yüksek kâr sağlayabilmişlerdir.[58] Toparlanışın bir diğer nedeni ise, azınlıkların iş yapma bilgi ve becerisine sahip olmalarıdır; Cahit Kayra'nın da örneklendirdiği üzere[59] bu iş adamlarının özellikle dış ticaret alanında yurtdışında bulunan tüccarlarla zaman içinde oluşmuş güvene dayalı ilişkileri, iş alanlarını yeniden canlandırmalarını kolaylaştırmıştır. Ama bütün bu söylediklerimizle birlikte yine de uzun erimde bu yasanın Türklerin piyasadaki hâkimiyetlerinin artmasına belli bir ölçüde de olsa katkıda bulunduğu söylenebilir. Bu katkı, görüldüğü gibi, toplanan verginin miktar olarak büyüklüğünden ziyade, Varlık Vergisi'nin yarattığı güvensizlik dolayısıyla gayrimüslim girişimcilerin sanayi yatırımları yapmama eğiliminden kaynaklanmaktadır.

Varlık Vergisi konusundaki bu bölümü tamamlarken Altan Öymen'in hatıratında belirttiği "Bu vergi sırasında uygulanan ırk ve/veya din ayrımcılığının 'günah'ı, Hilmi Uran'ın belirttiği gibi, tek kişiye veya birkaç kişiye yüklenemez. 1942 yılının Türkiye'sinde bu konuda *'ırkçı' eğilimlerden kaynaklanan bir 'kamuoyu tabanı' olduğu besbellidir. Bunu her yeri geldikçe bir özeleştiri olarak vurgulamalıyız*"[60] yargısına katıldığımızı söylemeyi gerekli buluyoruz. Neticede, toplumda vergi adaletini sağlamak için geliştirilen bir vergi türü olan Varlık Vergisi'nin, Türkiye'de ideolojik nedenlerle gayrimüslimlere karşı adil olmayan bir şekilde uygulandığı söylenebilir.

Toprak Mahsulleri Vergisi

Aynî bir vergi olan ve bu özelliği sebebiyle âşarla karıştırılan Toprak Mahsulleri Vergisi'nin *önemi; devletin, ordunun ve büyük kentlerin beslenmesi için gerekli gıda maddelerini piyasada arz-talep mekanizması yaratmadan karşılayabilmesine olanak vermesidir.* Bu vergi, savaş koşullarında en büyük tüketici hâline gelen devleti, hiç olmazsa belli alanlarda piyasaya bağlı olmaktan kur-

56 Faik Ökte, *A.g.e.*, s. 203, 210.

57 Rıdvan Akar, *A.g.e.*, s. 91. E.Clark'a referansla.

58 Edward C. Clark, *A.g.e.*, s. 43.

59 Cahit Kayra, *A.g.e.*, s. 151-153.

60 Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, İstanbul, Ekim 2002, s. 350.

tarıyor ve bu nedenle fiyat artışlarını sakinleştirmek bakımından Varlık Vergisi'nin yapamayacağı bir işi yapıyordu.

İlk Toprak Mahsulleri Yasa tasarısı 27 Nisan 1943 tarihli Bakanlar Kurulu'nda kabul edilerek TBMM'ye sunulmuştur ve taslağın gerekçesinde şöyle denilmiştir:

> "Bu gün de zirai mahsullerin maliyet fiyatlarının çok üstünde bir kıymet iktisabı (değer kazanması), köylümüzün kalkınması noktasından memnunlukla karşılanmakla beraber, alınması lazım gelen müdafaa tedbirlerimizin istilzam ettiği (gerektirdiği) büyük külfetlerin, bütün millet arasında ahenkli bir tevzii (paylaştırma) düşünüldüğü sırada, maliyet fiyatlarının birkaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden, bir vergi alınmasına zaruret görülmüştür."

Tasarının ikinci bir amacı daha vardır:

> "Hükümet mübayaalarının (satışa çıkarma) talebi artırmak suretiyle piyasa fiyatlarında müessir olduğu gayri kabili inkâr bulunduğu gibi millî korunma kanunu hükümlerine istinaden ittihaz edilen (alınan) kararlarla muhtelif zamanlarda el konan bazı mahsullerin mübayaa ve tahminlerinde maruz kalınan zorluklar ve müstahsillerin şikâyetleri de göz önünde bulundurularak piyasada Hükümet ihtiyaçlarına ait talepleri mümkün mertebe azaltmak ve aynı zamanda tahmin sisteminden ziyade ölçü esasına yer vermek suretiyle ve *ofisle birlikte teşkilatı* daha geniş ve müesses (kurulu) bulunan *Maliye teşkilatı vasıtasıyla vergi olarak mahsulün muayyen bir kısmını almak esasının* daha verimli olacağı düşünülmüştür."[61]

Başvekil Saracoğlu, Tasarı 4 Haziran 1943'te TBMM'de konuşulurken, bu kanunla elde edilmek istenilen geliri ise şöyle anlatmıştır:

> "Geçen sene bütçe yapıldığı zaman 140 milyon lira kadar bir açık derpiş edilmişti. Bütçenin tatbikatı esnasında tahaddüs eden büyük zaruretler, bilhassa askerî masrafları pek çok artırdı ki bunu Varlık Vergisi'yle elde ettiğimiz 250 milyon lira ile ancak kapayabildik. Çünkü fevkalade bütçemizin masraf kısmı 400 milyon lirayı aşmış bulunuyor. Bu açığı da ancak 250 milyon lirayla kapayabiliyorduk. Bu seneki fevkalade bütçemize gelince bu bütçe açığını büyük bir kısmını Maliye Vekilinin bir iki fırsatta sizlere izah ettiği diğer varidat membaları ile kapamak imkânı elde edilmiştir. *Geri kalan açık 150 milyon liradır.* Bu açığı da şimdi tetkik edeceğiniz vergi ile kapamaya çalışacağız. Bu vergi ile 110-130 milyon lira alacağımızı ümit ettiğimiz gibi, Varlık Ver-

61 Toprak Mahsulleri Vergisi Hakkında Kanun Layihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası [1/76], S. Sayısı 66.

gisi'nden de 30-50 milyon temin edeceğimizi ümit ediyoruz ve böylece yeni bir zaruret, yeni bir masraf açmazsa fevkalade bütçemizi de adi bütçemiz gibi mütevazin olarak kapamak imkânını elde edeceğiz."[62]

Yasa'nın 1. maddesine göre Türkiye'de yetiştirilen ve 1 numaralı cetvelde yazılı bulunan toprak mahsulleri [hububat (akdarı, arpa, buğday, çavdar, çeltik, kaplıca, kumdarı, kuşyemi, mahlût, mısır, yulaf), bakliyat (bakla, bezelye, börülce, fasulye)] ile diğer mahsuller afyon (sakız), Antep fıstığı, ayçiçeği, fındık, kendir (tohum), keten (tohum), kuru incir, kuru üzüm, narenciye, pamuk, pancar, patates, susam, tütün, zeytin ve ipek kozası bu kanunda yazılı esaslara göre Toprak Mahsulleri Vergisi'ne tâbidir. Ayrıca yasanın 17. maddesinde vergi oranı, Hükümetçe Millî Korunma Kanunu'na dayalı olarak belli miktarı belli fiyatla alınan ürünlerde % 8, diğerlerinde % 12 olarak (% 12 oranı Bakanlar Kurulu kararıyla % 8'e kadar azaltılabilecektir) belirlenmiştir.

Osmanlı, vergiyi aynî olarak toplamanın zorluğundan ötürü dönemin benzer nitelikteki vergisi olan âşarı, iltizam usûlüyle toplamaktaydı; ancak *Cumhuriyet Hükümeti iltizam usûlünü canlandırmaktan yana değildi* ve Saracoğlu'nun sözleriyle, bu yeni Toprak Mahsulleri Vergisi'ni eski âşara benzetmemek için elden gelen bütün gayret sarfedilmişti.[63] Bu gayret, ayrıntılı bir örgütlenme gerektiren dolayısıyla pahalı bir vergi toplama yolu olan bir uygulamada, yani devletin vergiyi üreticiden doğrudan almaya çalışmasını benimsemesinde görülebilir. (Zonguldak milletvekili M.Ş. Devrim'in bir hesaplamasına göre *bu sistemi yürütmek için 93.746 liyakatli memur gerekmektedir*.)

Bu husus, yani *verginin doğrudan üreticiden alınması* yasanın 3. maddesinde düzenlenmiştir, ayrıca yine bu maddeye göre eğer üretim ortaklıkla yapılıyorsa, ortaklar bu vergiyi kendi payları oranında ödeyecektir. 6. maddeye göre belediyeler ve muhtarlıklar, Maliye Bakanlığı'nca hazırlanmış cetvelleri, bölgelere ve ürün türlerine göre açıklanacak bir takvime bağlı olarak ve üreticilerin beyanına dayanarak dolduracaklardır. 8. maddede, ürün alınması sürecinde vergi miktarını belirlemek için ürünlerin bu yerlerde teşkil edilecek ölçme kolları ile ölçülmesi esası getirilmiş, harmanların nerede olacağının ve ölçmenin nerede yapılacağının belirlenmesi ise belediyelere ve muhtarlara bırakılmıştır.

Tahmin kolları, ürünün alınmasından önce üretim alanlarına giderek alınacak ürünün beyan edilmiş olan tahminlerle tutarlılığını sınayacaktır, *tahmin ve ölçme sonuçları mükelleflere imza karşılığı tebliğ edilecektir*. Bu sürecin işleyişi şöyledir: Üreticinin, ürününün hazır olduğunu bildirmesinden

---

62 TBMMTD: I: 33, 4/6/1943, C: 1, s. 15.

63 TBMMTD: I: 33, 4/6/1943, C: 1, s. 16.

sonra üç gün içinde ölçme kolu gelerek ölçümlerini yapacak, ölçme kolunun gelmediği durumlarda ise üretici ölçümünü kendisi yapacak, sonucu ilgiliye bildirecektir. Üretici, ölçülerek vergi miktarı saptanan ürünü bir gün içinde köy ambarına teslim edecektir. Ancak üreticinin mükellefiyeti bu teslim ile bitmemektedir; kendi teslim ettiği ürünü, köy ambarlarına teslim tarihinden itibaren iki ay içinde vilayetlerce ilan edilen teslim yerlerine kadar taşımakla da yükümlüdür. *Eğer teslim yerleri üretim yerinden 25 km'den uzak ise,* üreticiye, her fazla kilometre başına kiloda 2 para hesabıyla taşıma ücreti verilecektir.[64]

Yasadaki iki numaralı cetvele göre nakden alınacak vergilerin değerinin nasıl saptanacağı hususu ayrıca ele alınmış, afyon, pancar ve tütünün tek alıcısı devlet olduğu için, bu ürünlerden alınacak verginin üreticiye yapılan ödemeden kesilmesi yolu benimsenmiştir. Yasaya göre, bir sonraki mahsul yılına kadar tarh edilemeyen vergilerin asıl ve zamları aranmayacak, 5 sene zarfında tahsil edilmeyen vergilerin asıl ve zamları ise zaman aşımına uğrayacaktır. 35. ve bunu izleyen maddelerde bu verginin toplanmasında çalıştırılacakların nasıl görevlendirileceği ve onlara yapılacak ödemeler belirlenmiştir. Yasanın 42. maddesinde ise yasanın geçerlilik süresi 3780 sayılı Millî Korunma Kanunu'na bağlanmıştır. Hükümetçe, MKK'nın uygulanmasına gerek kalmadığının ilan edildiği malî yılın sonunda bu yasa yürürlükten kalkacaktır.

4 Haziran tarihli ve 4429 sayılı Toprak Mahsulleri Yasası, 40 bin köy ve şehirde, takriben 3 milyon mükellefi doğrudan, 15 milyona yakın köylü ve şehirliyi de yasanın neticeleri dolayısıyla yakından ilgilendirmektedir.[65] Bu yasa, etki alanının genişliğiyle birlikte uygulanması da değişik zorluklar taşıyan bir yasa olmasına rağmen, toplumda, Varlık Vergisi'nde olduğu gibi bir siyasal gerilim yaratmamıştır. Üründen alınması, çok yaygın olması ve ayrımcılık yapılmamış olması siyasal gerilim yaratmayışının nedenleri arasında sayılabilir.[66] Ordu milletvekili H. Sarlan'ın bildirdiğine göre Varlık Vergisi için 15.000'e yakın şikâyet mektubu alan *TBMM, bu kanunun tatbikatından dolayı hiçbir şikâyet almamıştır.*[67] Abdurrahman Naci Demirağ'ın tahminine göre bu verginin toplanması için 11,5-12 milyon lira harcanmıştır. Bu miktar Tablo 1.13'te verilen vergi hasılatları rakamlarıyla karşılaştırıldığında, *verginin verimliliğinin % 80'ler düzeyinde kaldığı görülmektedir.* Bu nedenle Hükümet bir yıl sonra Toprak Mahsulleri Vergisi konusunda yeni bir düzenlemeye gitmiştir.

---

64 TBMMTD: 1: 33, 4/6/1943, C: 1, s. 31.

65 TBMMTD: 1: 44, 21/4/1944, C: 1, s. 142.

66 Faik Ökte, *A.g.e.*, s. 202.

67 TBMMTD: 1: 44, 19/4/1944, C: 1, s. 69.

Düzenlenen yeni yasayla bir yandan vergi oranı % 8'den % 10'a çıkarılmış, diğer bir yandan verginin saptanmasında memurlara dayanan bir sistem yerine daha çok ehlivukuflara (bilirkişilere) yer veren bir sistem benimsenerek verginin tarh edilmesi masrafı 5-6 milyona düşürülmüştü. Ayrıca beyan cetvellerinde istenen bilgiler artırılmış ve fındık, antep fıstığı, kuru üzüm ve kuru incirde verginin ihraç sırasında gümrüklerde % 11 olarak alınması kabul edilmiştir. Bunlara ek olarak, ürününün vergisini 25 km'den uzağa nakledenlere, her km için kilo başına 2 para yerine 3 para ödenmesi kabul edilmiş, yeni yasada görevini doğru olarak yapmayanlara ilişkin ceza maddeleri getirilmiş, zaman aşımı süresi de 3 yıla indirilmiştir.

Toprak Mahsulleri Vergisi'nin toplanması sırasında ölçüm memuru olarak çalışmış bulunan Muammer Erten'in hatıralarında, bu verginin uygulanması sırasında yaşananlar oldukça canlı bir biçimde anlatılmaktadır.[68] İnönü, Vergi'nin uygulanmasında yolsuzluk yapılacağının bilincinde olduğu için, Bakanlar Kurulu'na vergi *ölçme memuru olarak üniversiteli gençlerin kullanılmasını* önermiştir; onların idealist olduğunu, yolsuzluğa alet edilemeyeceğini düşünmektedir. Hukuk fakültesi öğrencisi olan Muammer Erten, yaz tatilinde Isparta'da ölçme memuru olmak üzere başvuruda bulunmuştur ve Isparta İslamköy'e İstiklal İlkokulu Başöğretmeni Abdullah Kayalar ile ölçme memuru olarak atanmıştır. Köy, zengin bir köydür ve sosyal kademelenmede en üstte, toplamda köyün topraklarının yarısının sahibi olan 4-5 aile bulunmaktadır. (Bunların arasında Erten'in büyük dayılarının bir akrabası da bulunmaktadır.) Bu grubun altında ise, genellikle tek parti üyesi olan orta boy toprak sahipleri bulunmaktadır. (Süleyman Demirel'in babası da bu grupta bulunmaktadır.) Bu iki gruptaki toprak sahipleri, ölçme memurları İslamköy'e ulaştığında rakıların da içildiği büyük bir ziyafet verirler. Ölçme memurları dikkatlidir; yemeğin sonunda toprak sahipleri "Hükümet, İslamköyden ne kadar Toprak Mahsulleri Vergisi bekliyor?" diye sorarlar, niyetleri açıktır; bir tür mültezimlikle *tüm köylülere salma salarak bu miktar ürünü toplayacak ve teslim edecekler*, böylece vergi yükünü küçük çiftçilere yükleyeceklerdir. Deneyimli olan Abdullah Bey, bizde böyle bir rakam yok, biz bir danışalım, diye geçiştirir. Ölçüm memurları, küçük çiftçiyi çok sıkmayacak bir biçimde uygulamaya geçerler, ancak uygulamaya geçişle birlikte baskı ve tehditler de başlar. O günlerde Isparta İl Başkanı olan İsmail Hakkı Bey de İslamköy'e gelerek, Erten'le, gözdağı vermeye yönelik bir konuşma yapar; Erten de Hakkı Bey'e, söylediği sözleri İsmet Paşa'nın tasvip edeceğini düşünmediğini söyler. Erten'in babasının da CHP çevrelerinde güçlü bir isim olması, olayın daha da vahim olarak gelişmesini engeller.

---

68 Hakkı Uyar (der.), *Topraktan Parlamentoya Muammer Erten*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2010, s. 74-78.

Yine bahsi geçen kitapta, yeni yasanın Meclis'te müzakeresi sırasında anlatılan ve bu vergi uygulamasının köylüye nasıl bir eziyet yaşatabildiğini gösteren canlı betimlemelere yer verilmiştir. Örneğin Amasya milletvekili Z. Tarhan, mükellefin vergisini nasıl teslim ettiğini anlatır:

> "Birçok vilayet ve kaza merkezlerinde *aynen alınan vergileri koymak için hususi ve muntazam depolar yoktur*. Bu vergiler, bu gibi yerlerde *kargir ve ahşap camilerde depo edilmektedir*. Vergilerini teslim etmeye gelen yüzlerce mükellef, teslim memurlarına müracaat ederler. Bunlar, filan mahalledeki filan camide bulunan depo memuruna teslim edilmek üzere mükelleflerin ellerine birer numara verirler. Zavallı mükellef, numarasını aldığı için sevinç içindedir. Çünkü, hayvanını oraya çeker çekmez vergisini teslim ederek derhal köyüne döneceğini zanneder. Hayvanını önüne katar, gösterilen yere gider. Bir de ne baksın, kendisinden önce gelen mükellefler çuvallarının üzerine bağdaş kurmuş, oturmakta ve çilelerini doldurmaktadır. Çünkü teslim yerine bir memur ve birkaç hamalla bir baskül konmuştur. Böyle küçük bir kadro ve bir baskülle alım işini süratle yapmanın maddi imkânı yoktur. Bir gün, iki gün, dört gün, hatta beş gün getirdiği vergiyi bir türlü teslim edip yakasını kurtaramaz. [....] Köyden çıkarken bir gün sonra döneceğini tahmin ederek yanına iki günlük yiyecek, yani katıksız ekmek almıştır. Aldığı ekmeğin bir kısmını yolda, bakiyesini de merkezde yemiştir, şimdi ne yapsın? Fırınlardan karnesiz ekmek verilmez. Haydi belediyeye müracaat. Bu da faydasız. Dairede karne işleriyle muvazzaf olan memur daireden çıkmıştır. Dairede diğer bulunanlara başvurur. 'Bizim salahiyetimiz yoktur' cevabını alır. Açlığın vermiş olduğu derin bir fersizlikle çarşıya gelir. İhtiyaten beraberinde para getirmişse onunla bir parça ekmek –onu da dışarıda bulabilirse– alır. Çuvalının yanına gelir. Kendisi gelinceye kadar bazan çuvalın da sırra kadem bastığı olur. Artık tasavvur buyurun vaveylayı."[69]

Niğde milletvekili H. Ulusoy, "50 kiloluk bir vergi borcunu 30 kilometre mesafeye taşıyan bir müstahsile ücret olarak 12 kuruş verilmektedir. 12 kuruş alacak olan köylüden teslim mahallinde, bir metre mesafeden kantar üzerine koymak için bazı yerlerde 30, bazı yerlerde 50 kuruş isterler. Bu köylünün çok ağırına gidiyor" diye anlatınca da, yeni yasanın 31'inci maddesinin sonuna "[t]eslim yerlerinde mükellefe herhangi bir masraf yükletilemez" cümlesi eklenir.[70] Yeni düzenleme, 27 Nisan 1944 tarihinde 4553 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu olarak kabul edilir.

Hükümet bu verginin toplanmasında çok zorlanmıştır. Tablo 1.13, bu zorlanmayı nesnel olarak gösterebilmek için verilmektedir ve vergi kapsamına

---

69 TBMMTD: İ:48, 22/4/1944, C: 1, s. 196.

70 TBMMTD: İ: 48, 22/4/1944, C: 1, s. 202.

TABLO 1.13
Toprak Mahsulleri Vergisi Hasılatı

Yıllar	*Vergi Hasılatı 1.000 TL*	*Vergi Kapsamındaki Ürün (Ton)*	
		Hububat	*Bakliyat*
1943	59.663	2.739.296	55.458
1944	47.275	4.426.864	101.554
1945	56.855	2.909.570	67.630

Suat Başar, "Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca", *İÜ İktisat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, No, 1-4, s. 101.

alınan hububat ve bakliyat miktarları Tablo 5.2'de verilen üretim değerleriyle karşılaştırıldığında ilginç sonuçlar çıkmaktadır. 1943 yılında hububat üretiminin yüzde 41'i, bakliyat üretiminin yüzde 15'i vergilendirilmiştir. Bu düşük verim karşısında ölçme usülü terk edilerek 4553 sayılı yasa ile uzman tahmini yolu kullanılmaya başlayınca, 1944 yılında hububat üretiminin yüzde 74'ü bakliyat üretiminin yüzde 38'i vergilendirilebilmiş, 1945 yılında hububatta oran yüzde 73 olurken bakliyatta ise yüzde 37 olmuştur; yani her durumda bakliyat kesiminde vergi kaçırılması, hububat kesimindekinin iki misli olmuştur. Bunun, her iki ürün türündeki hasat sürecinin farklılıklarından kaynaklandığı düşünülebilir.

Bu verginin savaş ekonomisine katkıları Tablo 1.10'da özetlenmiştir. Verginin getirisi, finansman açığını kapatmak bakımından Saracoğlu'nun beklentisinin altında kalmıştır. Maliye Vekili Fuat Ağralı, Vergi'nin Hükümetin piyasadan satın almak zorunda kalacağı *gıda maddesi miktarını azaltmak bakımından* 1943 yılındaki etkisini, "[g]eçen sene vergi olarak 250.000 ton toplanmıştır. *Mübayaa edilen miktarla birlikte 627 bin tondur*" diye vermiştir.[71] Bu sayılar da gösteriyor ki, devletin piyasadan talebini düşürmekte Toprak Mahsulleri Vergisi'nin etkisi, toplanan ve beklenen değerler açısından göreli olarak az olmuştur. Bir çalışmaya göre üç yıllık ortalama *vergi hasılatının 1/6'sı sadece vergi toplama harcamalarına gitmiştir.*[72]

Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'nun kaldırılması ise, 18 Ocak 1946 günü TBMM'de müzakere edilen 4840 sayılı yasayla, süresinden bir yıl önce gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle Emin Sazak, bu yasanın çıkarılmasının çiftçiye bir yıllık hediye olduğunu söylemiştir.[73] Yanı sıra bu yasanın vergi bakiyelerinin 1945 yılı mahsulünden alınmasını emretmesi üretici üzerinde ciddi bir baskı yaratıyordu; bunun üzerine Meclis'ten 17 Mayıs 1946'da geçirilen bir

71 TBMMTD: I: 44, 19/4/1944, C: 1, s. 77: TBMMTD: I: 44, 19/4/1944, C: 1, s. 72.

72 Suat Başar, "Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca", *İÜ. İktisat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7 No. 1-4 Ekim 1945-Temmuz 1946, s. 103.

73 TBMMTD: B: 25, 18/1/1946, O: 1, s. 74-77.

ek yasayla, *vergi borçlarının aynî olarak ödenmesi zorunluluğu ortadan kaldırılarak, borçların paraya çevrilebilme olanağı getirilmişti.*[74]

Şekerden alınan ek vergi

Şeker, savaş öncesinde de istihlâk vergisi alınan maddeler arasındaydı ve 19 Haziran 1935'te çıkartılan *2785 sayılı kanuna göre, Türkiye'deki şeker fabrikalarının üretim miktarları Hükümetçe* kararlaştırılacaktı. Yapılan düzenlemeye göre, senelik üretim 55 bin tona varıncaya kadar şekerin kilosundan 4,10 kuruş tüketim vergisi alınacaktı, ancak kanunun yayınlandığı tarihte mevcut stokların zararını telafi etmek için ülke içinde üretilip satılacak şeker miktarı 200 bin tona ulaşıncaya kadar bu resimden 1,4 kuruş tenzilat yapılması uygun görülmüştü.

Şekerden alınan tüketim vergisi savaştan önce 25 Ocak 1937 tarih ve 3101 sayılı yasayla yeniden düzenlendi. Savaş döneminde ise şeker fiyatına ilk zam, Millî Korunma Koordinasyon Heyeti'nin 4 Mart 1940 tarihli 6 No'lu kararıyla ve kiloda on kuruş olarak yapıldı. Savaş dolayısıyla tüm vergilere zam yapılmaya başlandığında, 3828 sayılı yasayla şekerden alınan tüketim vergisi kilo başına 7 kuruşa çıkarılmıştı. Bu sırada 3101 sayılı yasaya göre glikozdan alınmakta olan vergi, kilo başına 5 kuruştu. Bir yıl sonra ise şekere yeniden bir seri zam yapıldı; 130 No'lu Koordinasyon Heyeti Kararı'yla 2 Nisan 1941'den itibaren şekere kilo başına 10 kuruş zam yapılırken, ayrıca 29 Mayıs 1941 de çıkartılan 4041 sayılı yasayla şekerden ve glikozdan alınan tüketim vergileri iki katına yükseltilmişti.[75]

Koordinasyon Heyeti'nin 264 sayılı kararıyla 23 Ocak 1942'den itibaren küp şeker fiyatına kiloda 62 kuruş ve kristal şeker fiyatına ise kiloda 45 kuruş zam yapılmış, bu artışları 1942 yılının vergi artışları izlemiştir. 27 Mayıs 1942'de, şeker ve glikozdan alınan istihlâk vergisinin artırılmasına dair olan 4041 sayılı kanuna ek kanun olarak 4225 sayılı kanun çıkarılmıştır. Bu yasayla, 3828 ve 4041 sayılı kanunlarla şekerden alınmakta olan 14 kuruşluk ek istihlâk vergisi, kilo başına küp şekerde 52,38 kuruşa, kristal şekerde 35,38 kuruşa yükseltilmiş; glikozda alınmakta olan kilo başına 10 kuruşluk vergiye ise 15 kuruş daha eklenmiştir.

14 Kasım 1942'den itibaren fabrikalarda şekerin toptan fiyatı, ambalaj masrafları hariç *kristal şekerde 480 kuruş/kilo, küp şekerde 500 kuruş/kilo olarak* ilan edilmişti. 1943 yılında, 400 Numaralı Koordinasyon Heyeti Kararı'yla şekerin fiyat düzeyi daha da yükseltilmiş, 15 Ocak 1943'te kabul edilen 4385 sayılı yasayla da kilo başına kesme şekerde 417,5 kuruş, toz şekerde 400 ku-

---

74 TBMMTD: B: 51, 17/5/1946, O: 1, s. 83-84.

75 TBMMTD: İ: 54, 21/5/1941, C: 1, s. 119.

ruş yirmi para munzam tüketim vergisi getirilmiştir. Tablo 1.10'da verilen sayılar, bu ek istihlâk vergisinin miktarında yaşanan gelişmeleri göstermektedir. Muhtemelen toplumda artan tepkiler sonrasında, Maliye Vekâleti'nin teklifi üzerine, 30 Nisan 1943 tarih ve 2/19843 sayılı kararnameyle kilo başına fabrika teslim fiyatı kesme şekerde 238 kuruş, toz şekerde 235 kuruş olarak tesbit edilmiş ve alınmakta olan ek istihlâk vergisi kesme ve toz şekerde kilo başına 135 kuruşa indirilmiştir.[76]

Bu yüksek vergi, şekeri, halkın tüketebileceği fiyat düzeyinin üstüne çıkarmış ve bir lüks tüketim malı hâline getirmişti. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı hatıratlarında çoğu kez üzümle içilen çaydan söz edilir. Şavaşta kaybeden gruplar arasında yer alan devlet memurlarına aynî olarak şeker dağıtılması ise bu politikanın yarattığı toplumsal gerilimleri daha da artırmıştır.

Savaş koşullarında devletin finansmanında borçlanma yolunun kullanılması

Savaş koşullarında büyük harcamalar yapmak durumunda kalan ülkelerin bu harcamalarına kaynak sağlamak adına başvurduğu yollardan biri vergi miktarlarını artırmak iken, diğeri borçlanma yoluna gitmektir. Bu borçları dış ve iç borçlar hâlinde iki grupta toplayabiliriz.

Dış borçlar

Türkiye, savaşın ilk yıllarında dış ilişkilerinde İngiliz ve Fransızlarla yakınlaşması neticesinde 19 Ekim 1939'da yapılan Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakıyla birlikte İngiltere ve Fransa'dan borç alma olanağı bulur. Ancak bu dış borç bulma olanağı savaşın ilk yılları ile sınırlı kalmıştır.

6 milyonu silâh ve askerî teçhizat alımı için kullanılabilecek olan *16 milyon sterlinlik İngiliz ticaret ve teslihat kredisi* 1939 yılında işletilmiştir. Birinci ciltte Türkiye'nin silâh alımı üzerinde dururken söz ettiğimiz 1938 kredisi, bu 6 milyonluk kredidir. Geriye kalan 10 milyonluk kısım ise ticari faaliyetlerde kullanılacaktır. Bu krediye ek olarak İngiltere ve Fransa'dan, yüzde 4 faizli ve 30 Haziran 1940'tan itibaren 20 yılda 40 taksitle ödenmek üzere 25 milyon sterlin askerî malzeme kredisi alınmıştır.

Bunların dışında, altın karşılığı *para istikrazı yapabilmek için İngiltere'den 15 milyon sterlin borç alınmış* ve buna denk olan 55.541.390 gram altın, Ankara'da Türk Hükümetine teslim edilmiştir. Bu istikraz % 3 faizlidir ve 30 Haziran 1940 tarihinden itibaren 20 yılda, her biri 501.406,10 sterlinlik

---

76 Hüsnü Bengi, *Millî Korunma Kanun ve Kararları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943, s. 593-595.

40 eşit taksitle ödenecektir.[77] Ayrıca ticari ilişkileri geliştirmek için İngiltere'den 2 milyon sterlin, Fransa'dan 264.750.000 frank borç alınmıştır. Bu borçlar da % 3 faizlidir ve 20 yılda 40 eşit taksitte ödenecektir.[78] Alınan bu borç, o günlerin kurlarına göre (30 Aralık 1939: 1 İngiliz lirası (sterlin) 5,24 lira, 100 Fransız frangı 2,9775 lira) 311,8 milyon TL'lik bir olanağı Hükümetin emrine vermekteydi.

Müttefikler ile Almanya arasındaki Türkiye'yi etki altına alma yarışı, borç verme konusunda da sürmektedir. *16 Ocak 1939'da Berlin'de Almanya ile Türkiye arasında 150 milyon marklık bir kredi* anlaşması imzalanır. Bu anlaşma zaten işlemekte olan Alman firmalarından kredili mal alma yolu dışında, ayrıca 150 milyon markla yapılacak alımlar için özel koşul sağlamaktadır. Firmaların aldıkları malların karşılığını Goldiskontobank ödeyecek, buna karşılık Türk Hükümeti Reichbank üzerinden tanzim edilmiş bonolar verecektir. Bu olanaktan yararlanabilmek için siparişlerin 31 Aralık 1941'den önce verilmiş olması gerekecek, yapılan sparişlerle alâkalı işler olmak koşuluyla kredinin yüzde 20'si Türkiye'de kullanılabilecektir. Yüzde 5 faizle yapılan borçlanma, 10 yılda altı aylık taksitlerle geri ödenecektir.[79] Alınan bu borç, o günlerin kurlarına göre (30 Aralık 1939: 100 mark 50,761 lira) 76,1 milyon TL'lik bir olanak getiriyordu. Ancak Bakan Funk tarafından geliştirilen bu anlaşma onaylanmayarak rafa kaldırılmıştır.[80] *1942 yılı yaz aylarına gelindiğindeyse Almanya, silâh alımı için 100 milyon marklık bir kredi* açmıştır ve bu kredi birinci ciltte gördüğümüz üzere silâh alımında kullanılmıştır.

ABD, iç siyasal sınırlamalar dolayısıyla İngiltere'ye savaş finansmanına yardımcı olmak üzere borç veremiyordu ve İngiltere, ABD'den yaptığı ithalatı peşin olarak ödemek durumunda kalıyordu. *ABD, bu engeli aşabilmek için 11 Mart 1941'de Ödünç Verme ve Kiralama Yasası'nı çıkarmıştı.* Bu yasayla ABD Başkanına, taraflı ve tarafsız ülkelerden uygun gördüklerine kendilerini savunabilmeleri için her türlü savaş malzemesi ve giderini bedeli daha sonra ödenmek üzere verme yetkisi verilmişti. Türkiye de bu ülkeler arasına alındı ve daha sonraki yıllarda, Amerika'dan gönderilen malzeme, silâh ve araçlar bu yasa kapsamında geldi.

Türkiye, 1939 yılı sonrasında yeni dış borçlanma olanağı bulamadığı gibi, üstüne *Osmanlı döneminden kalmış olan Düyun-u Umumîye borcunu da tasfiye etmek durumunda kalmıştır*. Osmanlılardan intikal eden Düyun-u Umumîye'nin, alacaklılara % 7,5 faizli 1933 tarihli Türk borcu tahvillerini vermesiy-

---

77 Feridun Ergin, "Türkiye Harp Maliyesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt IV, No. 2, s. 15.

78 TBMMTD: I: 56, 27/5/1940, C: 1, s. 276.

79 TBMMTD: I: 9, 8/5/1939, C: 1, s. 31.

80 SSCB Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri*, Havass, İstanbul, 1977, s. 50.

le bu sorun bir çözüme bağlanmıştı. (Beheri 500 Fransız frank itibari değeri olan 1.925.272 adet tahvil çıkarılmıştır.) İtfa müddeti 50 sene olarak belirlenen bu tahvillerin, anlaşmada, 1943 Haziran'ından sonra başka bir istikraza tahvili veya başa baş fiyat üzerinden erken ödemeye tâbi tutulması yolu da açıktı. Zaten Türkiye, geçen süre içinde normal ve fevkalade itfalarla tahvillerin yurtdışındaki miktarını azaltmış bulunuyordu ve 25 Ekim 1943'teki kupon ödeme tarihinden üç ay önce, bu tahvillerin karşılığını ödeyerek Osmanlı borçlarının kalıntılarını da tasfiye edeceğini ilan etti. *1943 bütçesine bu amaçla 17 milyon lira konulmuş,*[81] borçların ödenmesine fiilen 25 Mayıs 1944'te başlanmıştır.[82]

İç borçlar

Hükümetin başvurduğu *ikinci yol, iç borçlanma olmuştur.* Savaş öncesinde, demiryolları ve büyük su işleri için tahvil çıkararak, daha çok bayındırlık projelerinin finansmanını sağlamak adına uzun vadeli borçlanma yoluna gidiliyordu. Savaş koşullarında da savunma amacıyla ve daha sık olarak bu yola başvuruldu. Bu yolla elde edilen gelirler, Tablo 1.9'un yedinci satırında verilmektedir.

Hükümete, 30 Mayıs 1934 tarih ve 2463 sayılı yasayla, Sivas-Erzurum demiryolu inşaatı için, senelik faiz ve ikramiye yekûnu yüzde 7'yi geçmemek üzere 30 milyon liralık tahvil çıkarma yetkisi verilmişti ve 1939 yılına gelindiğinde bu yetkinin önemli bir kısmı kullanılmıştı (1939 yılında 4.281.000 liralık tahvil satıldı). 1940 yılında da 5,4 milyonluk demiryolu tahvili kısa sürede satıldı.

Tablo 1.9'un yedinci satırında 1941 yılı için verilen iç borçlanma miktarı üç farklı yetkiden kaynaklanan gelire dayanıyordu: 7.434.000 lirası *3132 sayılı büyük su işleri yasası* gereğince Ziraat Bankası'ndan yapılan istikraza, 5.579.000 lirası 30 Mayıs 1941 tarih ve *4057 sayılı yasaya göre yapılan demiryolları istikrazına,* 6.080.000 lirası ise yine 4057 sayılı yasaya göre çıkartılan tahvillerin satışına. *4057 sayılı İran-Irak demiryolu istikrazı kanunu,* 20 senede itfa edilecek olan uzun vadeli bir borçlanma için Hükümete 35 milyonluk yetki veriyordu. Bu kanuna istinaden Ekim 1941'de çıkarılan 5 milyonluk birinci tertip ve Mart 1942'de çıkarılan 10 milyon liralık ikinci tertip tahviller kısa süre içinde satılmıştır.[83]

Yedinci satırda 1942 yılı için verilen miktar ise iki iç borçlanmadan oluş-

---

81 TBMMTD: İ: 26, 24/5/1943, C: 1, s. 161.

82 Esat Tekeli, "Duyunu Umumiye Tarihe Karışırken", *Ulus*, 5 Haziran 1944.

83 TBMMTD: İ:62, 25/5/1942, C: 1, s. 258 (Maliye Vekili bunu söylemesine rağmen kesin hesapta verilen sayı 6.080.000'dir).

maktadır. Bunun 24.991.000'luk kısmı, 1942 yılı Mayısı'nda çıkartılan ve 150 milyon liralık yetki veren *4275 sayılı Millî Müdafaa İstikrazı Yasası uyarınca çıkarılmış olan tahvillerin satışından elde edilmiş,* 8.959.000 liralık kısmı ise 3132 ve 3483 sayılı yasalar karşılığı büyük su işleri için Ziraat Bankası'ndan yapılan istikrazdan kaynaklanmıştır.

Yedinci satırda 1943 yılı için vrilen miktar ise, üç adet iç borçlanma faaliyetinin toplamından oluşmaktadır. Bunlardan birincisi 4275 sayılı yasaya göre çıkarılan Millî Müdafaa Tahvillerinin karşılığı olarak elde edilen 23.758.000 liralık borçlanma, ikincisi 4507 sayılı yasaya göre çıkarılan demiryolu tahvillerinden sağlanan 16.238.000 liralık borçlanma, üçüncüsü ise 3132 ve 3483 sayılı yasalar uyarınca büyük su işleri için Ziraat Bankası'ndan yapılan 12.483.000 liralık borçlanmadır.

1944 yılındaki iç borçlanmada, 1943 yılındakiyle aynı yasal yetkiler kullanılmıştır ve Millî Müdafaa Tahvillerinden 32.915.000 lira, demiryolu tahvillerinden 9.510.000 lira, büyük su işleri borçlanmasından ise 11.186.000 lira sağlanmıştır.

1945 yılının yedinci satırındaki 33.250.000 lira, sadece Millî Müdafaa Tahvillerinin satışından elde edilmiştir. 1946 yılının yedinci satırı ise üç farklı borçlanmadan oluşmaktadır: 7.163.000 lirası Millî Müdafaa Tahvilleri satışından gelirken 8.869.000 lirası demiryolu tahvillerinden gelmiş, üçüncü borçlanma kanalı 4938 sayılı Kalkınma İstikrazı Kanunu'yla açılmıştır ve bu seneye ait birinci tertip kalkınma tahvillerinden 47.580.000 lira sağlanmıştır. 1947 yılındaki yedinci satırda da ikinci ve üçüncü tertip kalkınma istikrazı tahvillerinden elde edilen 76.000.000 lira yer almaktadır.

Tablo 1.9'un yedinci satırının kapsamı dışında kalan başka borçlanma yolları da kullanılmıştır. Hazine kefaletine dayanan *bu yollardan biri olarak Amortisman Sandığı,* 14 Haziran 1935'te 2794 sayılı yasayla kurulmuştu ve 2 Haziran 1941 tarih ve 4058 sayılı yasayla bu sandığa, *Hazine kefaletiyle hamiline muharrer azami 25 milyon liralık tasarruf bonosu çıkarma yetkisi verilmişti.* Bu tasarruf bonolarının faizi peşin ödenmekte, istendiğinde paraya çevrilebilmektedir. Bu bonolardan gelen paralar Hazine'ye devredilecek ve Hazine tarafından millî müdafaa hizmetlerine ilişkin fevkalade tahsisata karşılık olarak irad kaydedilecektir. Bu yolla, küçük birikimleri olan ama bunları bankalara yatırmamış bulunan ailelerin, bu birikimlerinin savunma harcamalarına yöneltilmesine çalışılıyordu.[84] Bunun için bu bonolar oldukça küçük denebilecek beş liralık kupürlerden başlayarak daha büyük kupürler hâlinde ve üç aylık, altı aylık ve bir yıllık olarak piyasaya arz edilmişlerdir. 25 milyon liralık ilk tertip dokuz haftada satılmıştır.[85] İlk tertibin yüksek ta-

---

84 TBMMTD: I: 54, 21/5/1941, C: 1, s. 120.

85 *Ayın Tarihi*, No. 101, Nisan 1942, s. 18.

lep görmesi üzerine, yetkiyi 50 milyona yükselten 4120 sayılı yasa, 22 Eylül 1941 tarihinde Meclis'ten geçirilmiştir. İkinci tertibin de kolayca satılması üzerine, yetki sınırı, 3 Nisan 1942'de 4195 sayılı kanunla 75 milyona yükseltilmiştir.[86] (Bu gelir, Tablo 1.9'un yedinci satırındaki iç borçlanma miktarlarında görülmemektedir.)

Devletin, kısa erimli iç borçlanmada başvurduğu yollardan bir diğeri de bütçe yasalarıyla Hazine'ye verilen bir yetkiye dayandırılıyordu. Şöyle ki: Bütçe yasalarıyla, Maliye Vekili azami bir yıl vadeli Hazine bonoları çıkarmaya yetkili kılınıyor, ancak tedavülde bulunacak bono miktarı sınırlanıyordu. 1938 ve 1939 malî yılları için 10 milyon olarak saptanan bu sınır, 1940 yılı bütçesinde 40 milyona yükseltilmişti. 1941 yılı bütçesi Meclis'te konuşulurken, Maliye Vekili Fuat Ağralı, Hazine bonolarının gördüğü büyük rağbet karşısında en yüksek sınırı artırmak için Meclis'ten izin alındığını ve 1941 yılı Mayısı sonlarında arzedilmiş bono miktarının 63.600.000 liraya yükseldiğini belirtmektedir.[87] Bu sınır 1941 bütçesinde 100 milyona, 1942'de 125 milyona yükseltilmiş, ancak bu sırada uygulamanın olumsuz sonuçlarının görülmesi üzerine 1943 bütçesiyle 25 milyona indirilmiş ve daha sonraki yıllarda hep aynı düzeyde tutulmuştur.

Maliye, savaş içinde, olağanüstü harcamaları karşılamakta iki esnekliğe sahip olmuştur; bunlardan birincisi *Millî Müdafaa Vekâleti emrine verilen* ve ilk yıllarda büyüklüğü 70-120 milyon arasında olan *fevkâlade kredi,* ikincisi ise 19 Şubat 1940'tan itibaren uygulanmaya başlayan Millî Korunma Kanunu'nun 43'üncü maddesi gereğince *Hükümete verilen 100 milyon liralık mütedavil (döner) sermayedir.*[88]

Tablo 1.9'un yedinci satırı, devletin harcamalarını finanse etmek için başvurduğu iç borçlanma yolunun önemini göstermekte yetersiz kalmaktadır. Yedinci satırı açıkladıktan sonra gördüğümüz Hazine kanalıyla yürütülen diğer borçlanma yollarının devlete ne büyüklükte bir olanak sağladığını bilmiyoruz. Bunu saptamak *adına, kesin hesaplarda verilen genel borç ödemeleri bilgileri Tablo 1.14'te bir araya getirilmiştir.* Bu tablo, yıllık borç taksitleri hakkında gerekli bilgileri verirken, aynı zamanda toplam borcun ne yönde geliştiği hakkında da bilgi vermiş olacaktır. İkinci bir yol olarak da Meclis'teki bütçe müzakereleri sırasında Maliye Vekillerinin toplam borç hakkında verdikleri bilgileri bir araya getirmek ve onları bir benchmark olarak yorumlamak denenecektir.

Tablo 1.14, devletin her yıl borçlarını ödemek için bütçesine koydu-

---

86 TBMMTD: İ: 54, 21/5/1941, C: 1, s. 120 ve İ: 62, 25/5/1942, C: 1, s. 258, *Ayın Tarihi,* No. 101, Nisan 1942.

87 TBMMTD: İ: 56, 26/5/1941, C: 1, s. 153.

88 Feridun Ergin, *A.g.m.,* s. 7-8.

TABLO 1.14
Düzeltilmiş* Borç Ödenekleri Tablosu (bin lira)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Dış Borç.										
Osm. İmpara. Borcu	4.044	4.050	4.341	4.099	4.099	29.489				
Dış İstikraz	1.034	1.304	9.344	13.811	17.275	14.319	19.378	16.719	35.337	42.060
Çeşitli Borçlar	955	877	900	990	6.502					
Toplam	6.033	5.962	14.585	18.901	27.873	45.828	19.378	16.719	35.337	42.060
İç Borçlar										
İstikrazlar	3.443	3.819	4.252	4.770	6.196	10.460	13.775	8.698	22.790	29.442
Dalgalı Borçlar	23.654	23.200	24.444	36.564	46.999	46.433	40.240	32.713	31.620	305.882
Toplam	27.097	27.019	28.573	41.334	53.168	60.977	65.203	52.238	70.289	353.205
Zati Maaş. ve Tahsisatlar	18.4763.284	18.7191.402	19.93311.630	20.703137	24.1166.225	28.76682	29.5995.230	20.718304	41.8926.234	55.869262
Toplam Ödenek	54.910	53.102	74.723	81.076	111.415	135.417	119.411	89.980	153.753	451.277
Toplam Ödenen Kes. Hes.	54.710	55.031	73.455	78.410	106.024	127.836	116.682	89.134	149.836	450.242

(*) Bütçelerde 1943 yılı öncesinde Hazine bonolorı karşılığı yapılacak ödemeler, dış borçların çeşitli borçlar kısmında yer alıyordu. Bu borçlar bu tabloda daha sonraki yıllarda yapıldığı gibi dalgalı iç borçlara alınarak gerekli değişiklikler yapıldı.

ğu ödenek miktarının ve fiilen yapılan ödemelerin gelişimini göstermektedir. Dış borçlar bölümünde ilk iki yıldaki ödemeler, kibrit istikrazı için yapılmakta olanları göstermekte iken, daha önce değindiğimiz İngiliz-Fransız borçlanmasının yıllık ödemeleri 1940 yılından itibaren hesaplarda yerini almaya başlamaktadır. Dış borç satırında son yıllarda görülen yükselme ise yeni borç alınmasından değil Türk parasının değer kaybından kaynaklanmaktadır. Son olarak, dış borçların ilginç bir satırını da Osmanlı borçları oluşturmaktadır; bu borçlar her yıl belli bir ödemeyle devam ederken 1943'te yapılan toplu bir ödemeyle bütün borçların tasfiyesi yoluna gidilmiştir. Türkiye, ABD'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı tebaasının çıkarlarını korumak için yaptığı 23.824,86 dolarlık harcamayı geri ödemeyi, 9 Haziran 1936 tarih ve 3022 yasayla kabul etmişti. Borçlar arasında, bu ödemenin taksitleri gibi çeşitli taksitler bulunuyordu.

Bu bölümde yer alan bu şekildeki borçların bir kısmını iç borçlar arasında yorumlamak da olanaklıdır. Uzun erimli iç borç ödemeleri beklenileceği üzere sürekli bir artış göstermektedir. Eğer bu istikrazlara yılda yüzde 5'lik bir ödeme yapıldığı varsayılırsa, 1947 yılında 150 milyonluk bir uzun vadeli borç birikimine ulaşıldığı hesaplanabilir. Ayrıca Hazine bonoları için yapılacak ödemelerin dalgalı iç borçlar içinde yer aldığı düşünülürse, dalgalı borçlar için ayrılan ödeneklerin 1943'ten sonra düşmeye başlaması, kısa vadeli borçların miktarında bir düşmenin başlangıcının göstergesi olarak da ele alınabilir.

Dalgalı iç borçlara ilişkin satırın 1947 yılı değeri üzerinde ayrıca durmak gerekir. Burada 305 milyonluk bir değer yer almaktadır ve bu ilk bakışta Türkiye'nin kısa vadeli borçlarını ödemek için bütçesine çok büyük bir para koyması olarak görülebilir. Oysa bu değer, 7 Eylül 1946 devalüasyonu sonrasında Merkez Bankası'ndaki altın ve dövizlerin yeniden değerlendirilmesi ile ortaya çıkan 260 milyon liralık artışın kullanılışı dolayısıyla ortaya çıkmaktadır. Hükümet, bu olanağı, devletin kısa vadeli borçlarının azaltılmasında kullanmaya karar vermiştir ve bu değere her yıl bütçede dalgalı borçlar için konulan kaynak da eklenince 305 milyonluk bir değere ulaşılmıştır.

Tablo 1.14'teki devlet borçlarına ilişkin üçüncü bölüm, emekli maaşı gibi ödemeleri kapsamaktadır. Bu bölümde, ikinci satırda yer alan tahsisatları da bir tür iç borçlanma olarak düşünmek doğru olacaktır; örneğin tahsisatlar satırının en yüksek değer aldığı 1940 yılındaki 11,6 milyonluk değerin 10 milyonu, 4027 sayılı yasaya göre çıkartılan demiryolu inşaatına ait bono ve poliçelerin karşılığını oluşturmaktadır.

Bu tabloda, *Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu kapsamında ABD'den alınan silâh ve gereçlerin karşılığı olan bir ödeme bulunmamaktadır*. Çünkü ödemesi savaş sonrasında yapılacak olan bu alımlar, bir borç niteliğinde değildir. Sa-

TABLO 1.15

1939 yılı başı	Toplam Borç	447.000.000 lira
	(Bütçe dışında	111.000.000 lira)
	(Dalgalı iç borç	183.000.000 lira)
1943'te	Toplam Borç	1.227.000.000 lira
	(Konsolide iç	228.578.000 lira)
	(Konsolide dış	240.881.000 lira)
	(Dalgalı iç	725.000.000 lira)
	(Dalgalı dış	22.812.000 lira)
1943 Bütçe yılı sonu	Toplam Borç	1.395.000.000 lira
1944 Bütçe yılı sonu	Toplam Borç	1.384.000.000 lira
	(Uzun vade	527.000.000 lira)
	(Kısa vade	857.000.000 lira)
9 Eylül 1946	Toplam Borç	1.653.000.000 lira
	(Konsolide	891.000.000 lira)
	(Dalgalı	762.000.000 lira)

Kaynak: Faik Ökte, *A.g.e.*, s. 28. ve Maliye Bakanlarının Bütçe sunuş konuşmaları.

racoğlu, Türkiye'nin bu borcu ödeyen ilk ülkelerden biri olmasını istemiştir. Bu talep üzerine ABD, gönderdiği askerî malzeme için bir ödeme yapılmasını istemediğini, *Türk ekonomisine katkısı olacak malzemenin de yaklaşık yüzde 10'una tekabül eden bir ödeme yapılmasını istediğini bildirmiştir.* Saracoğlu ile Amerikan Büyükelçisi, yedikleri yemekte, yapılacak *toplam ödemenin 4,5 milyon dolar olmasında anlaşırlar* ve ardından 7 Mayıs 1946'da tasfiye anlaşması imzalanır.[89]

Tablo 1.14, borçların gelişimi konusunda bazı ipuçları vermesine karşın yeterli değildir. Daha yeterli bilgi, kısa ve uzun erimli toplam borçların gelişmesi konusundaki serilerden elde edilebilir. Ancak böyle bir seriyi elde etmenin zorluğundan ötürü *Tablo 1.15 hazırlanmıştır.* Bu tablo bize savaş döneminde borç durumunun nasıl geliştiği konusunda bir fikir vermektedir. Tabloya göre toplam borç miktarı sürekli bir artış göstermiştir: 1939'da toplam borç o yılki devlet harcamalarının 1.12 katı iken, 1943'te 1.18 katı, 1944'te 1,27 katı ve 1946'da yükselerek 1,6 katı olmuştur. *Savaşın başlangıcında dalgalı borç oranı toplam borç oranının yüzde 40'ı düzeyindeyken, savaşta, yani ekonomik sıkıntıların yoğunlaştığı dönemde bu oran yüzde 60'ların üstüne çıkmış,* savaşın sonunda ise tekrar düşme eğilimi göstermiştir. 7 Eylül 1946 devalüasyonu yapıldığında, bu oran yüzde 46'ya geri çekilmiştir. Ardından 1947 yılı bütçesinde, Merkez Bankası'ndaki döviz ve altının yeniden değerlendirilmesi sonucunda elde edilen 260 milyonluk değer artışının 234 milyonluk kısmının, altın ve avans karşılığı yapılmış avansın kapatılması-

89 Yılmaz Saraçoğlu (der.), *Şükrü Saraçoğlu ve Dönemi*, İstanbul, Haziran 2000, s. 124.

na, artan kısmıyla diğer bazı dalgalı borçların kapatılmasına tahsisi planlanırken, *istenilen de, işte bu dalgalı borçların oranının yüzde 31'e çekilmesiydi.*

5. SAVAŞ DÖNEMİNDE PARANIN ARZINDA VE DEĞERİNDE YAŞANAN DEĞİŞMELER

Ekonomik sistemin işleyişinde etkili olan para arzı, sadece devletin para arzından ibaret değildir; banka sistemi de işleyişi sırasında bir para arz etmektedir. *Tablo 1.16, savaş döneminde para arzının ne olduğunu ortaya koymak için hazırlanmıştır.* Tabloda, devletin doğrudan arzı, banknot ve madeni ufak para olarak görülmektedir ve savaş dönemi finansmanının bir kısmı bu yolla sağlanmıştır. Bankaların arzı ise, Merkez Bankası serbest mevduatı ile diğer bankaların ticari ve tasarruf mevduatları toplamından oluşmaktadır.

TABLO 1.16
Merkez Bankası'nın Yıl Sonu İtibariyle Para Arzı (1.000 TL.)

	Yıl Sonunda Tedavüldeki Para Miktarı			
Yıllar	*Banknot*	*Madeni Para**	*Toplam Para Arzı*	*Para Arzı Endeksi*
1938	193.970	25.452	219.422	100.0
1939	281.490	26.589	308.079	140.4
1940	403.556	30.344	433.900	197.7
1941	512.473	31.029	543.502	247,7
1942	733.944	31.601	765.545	348,8
1943	802.110	31.544	833.654	379,9
1944	960.834	33.707	994.514	453,2
1945	881.212	37.355	918.567	418,6
1946	937.050	38.389	975.439	444,5
1947	888.462	44.342	932.804	425,1

(*) 5015 sayılı kanun gereğince tedavüle çıkarılan madeni paralar.
Kaynak: Merkez Bankası Üç Aylık Bültenleri.

Tablo 1.16'da, devletin arz ettiği banknot miktarındaki artışın 1944 yılı sonuna kadar sürdüğü, daha sonraki yıllarda da belli bir düzeyde tutulduğu, hatta gerilediği görülmektedir. 1944 yılına kadar millî gelirin sabit fiyatlarla değerinde yüzde 30'lara varan bir küçülme olduğu düşünülürse, bu para arzı artışının ekonominin büyümesinin dışında nedenlerle olduğu anlaşılır. Bu durumda, para arzının nasıl artırıldığına ilişkin bilgilere başvurmak gerekir.

Fuat Ağralı'nın Bütçe'yi Meclis'e sunuş konuşmasında, bu para arzının 17 Mayıs 1941 kesiti için hangi yollarla sağlandığına dair bilgi verilmiştir.[90] Tablo 1.17'de özetlenen bu bilgiden, Hükümetin para arzının dört dayanağı olduğu anlaşılmaktadır.

90 TBMMTD: 1: 56, 26/5/1941, C: 1, s. 150.

TABLO 1.17 17 Mayıs 1941	
Tedavüldeki Banknot Toplamı	505.495.392 lira
Osmanlı'dan devralınan	137.495.392 lira
Reeskont Karşılığı Çıkarılmış	250.000.000 lira
Merkez Bankası'nca Altın Karşılığında Çıkarılmış	17.000.000 lira
Altın Rehini Karşılığı Hazine'ye Verilen Avans	101.000.000 lira

Söz konusu banknotların bir bölümü Osmanlı'dan devralınan "evrak-ı nakdiye"dir ve bu (Merkez Bankası kurulduğunda devletin devraldığı ve kendilerine banknot niteliği kazandırdığı) evrak-ı nakdiye'nin miktarı 158.748.563 liradır. Devlet de, alınan bu sorumluluğa karşı Merkez Bankası'na tam bu miktarda, yüzde 1 faizli Hazine tahvili vermiştir. Bu suretle, paranın bu bölümünün karşılığı uzun vadeli bir borçtu ve kendi kuralları içinde her yıl azar azar ödeniyordu. Nitekim geçen sürede 21 milyonluk kısmı ödendiği için tabloda 137.495.392 lira görülmektedir.

Diğer bir para arzı yolu ise reeskont karşılığı para çıkarılmasıdır. 1934 yılına kadar ülkede, reeskont muameleleri gelişmemişti: Bankalar, reeskont ve iskonto oranları arasındaki farkı avantajlı olarak görmemekteydi ve kredi ihtiyacının karşılanmasında cari hesap sistemi kullanılıyordu. 1934 yılında, reeskont cüzdanı 9 milyon lira gibi düşük bir tutarda bulunurken, Hazine, tüccar senetleri cüzdanının arz ettiği boşluğu göz önünde tutarak Merkez Bankası'ndan aldığı avansları reeskont unvanı altında kamufle etmeyi tercih etmiştir. Hazine bonoları, diğer bir bankanın da imzalamasıyla tüccar senedi gibi reeskonta arzedilmiştir ve böylece *reeskont cüzdanı ani bir artış göstererek Aralık 1937'de 87 milyona, 1939'da 216 milyona ve 1942'de 441 milyona kadar yükselmiştir.*[91]

Tablo 1.17'de verilen tedavüldeki banknotların 250.000.000 liralık en büyük kısmı, işte bu reeskontların karşılığı olarak çıkarılmıştır. Bununla birlikte o tarihte Banka'nın senedat cüzdanındaki 274.915.229 liralık kıymetin arasında 213.798.986 liralık *Kamu İktisadî Teşebbüslerinin Hazine kefaletini haiz bonolarıyla*, diğer hazine bonoları ve ticari zirai senetler bulunmaktadır. *Savaş içinde, tüccarların ülke dışından sağlamakta oldukları krediler kesildiği için ticari senetlerin sayısında artma olmuş* ve bu nedenle de reeskonta gelen senet sayısı da artmıştır. Tablo 1.17'de verilen bir diğer para arzı dayanağı ise banknotların Merkez Bankası'nca altın karşılığı tedavüle çıkarılmasıydı ve toplam tedavüldeki paranın 17.000.000 liralık kısmı bu şekilde piyasaya sürülmüştü. Son olarak dolaşımdaki banknotların 101 milyon lirası da Merkez Bankası'nın *altın rehini karşılığı Hazine'ye verdiği avanstan iba-*

91 Feridun Ergin, *A.g.e.*, s. 13.

retti. Bu yetki ise Merkez Bankası'na 3850 sayılı yasayla verilmişti ve yine bu yasayla altın rehini karşılığında Hazine'nin alacağı avans miktarı 250 milyon lira ile sınırlanmıştı. Eğer bu yolla 250 milyon liralık azami emisyon yapılsa bile, altın karşılığı, yüzde 31 gibi yüksek bir değer alabilecektir.

Tablo 1.18, savaş ekonomisi açısından incelediğimiz 1938-1947 yılları arasında *banknot arzının dayanak kompozisyonunun* nasıl değiştiğini göstermek için verilmiştir. Bu dönemde, para emisyonunu sağlamak için Hazine'ye altın rehini karşılığı avans verilmesi mekanizmasının sık kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

TABLO 1.18
Merkez Bankası Bilançosu Pasifinde Gösterilen Tedavüldeki Banknotların Kaynakları
(1.000.000 TL)

Yıllar	*Osmanlı'dan Devralınan*	*Altın Karşılığı*	*Reeskont Karşılığı*	*Hazine'ye Altın rehini Karşılığı Avans**	*Toplam*	*Arz Endeksi*
1938	143	19	43		205	100
1939	141	17	139		297	145
1940	139	17	249	14	419	205
1941	137	17	250	118	522	255
1942	134	45	316	250	745	364
1943	132	44	380	250	806	393
1944	128	184	402	250	964	471
1945	125	200	339	223	888	434
1946	121	384	197	238	940	459
1947	117	255	415	106	892	436

(*) 3902 no'lu karara göre.
Kaynak: Fatma Doğruel, A. Suut Doğruel, *Türkiye'de Enflasyonun Tarihi,* Tarih Vakfı, İstanbul, 2005, s. 119.

Beklenileceği gibi bu dönemde bu yöntemden dolayı *Türkiye'nin altın stoku da Tablo 1.19'da görüldüğü* biçimde artmıştır. Başvekil Şükrü Saracoğlu, 1943 yılındaki 14. Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası'nı açarken yaptığı konuşmada, 1943 yılında Merkez Bankası'nda bulunan 143 tonluk altın stokunun oluşumunu, "savaşın başında banka kasasında 26 ton altın vardı, ona müttefiklerimizden aldığımız 55 ton altın eklendi, bundan sonra 72 ton altın biriktirildi" diye anlatmaktadır.[92] Bu artış, 1945 sonrasında duraklamış görünmektedir ve 1947'den sonra ise anlaşılabilir bir şekilde bu mekanizma kullanılmamıştır.

Tablo 1.18'deki reeskont karşılığı çıkartılan para miktarını gösteren üçüncü sütundaki değerlerle, Türkiye'nin dalgalı borç değerlerinin karşılaştırılması ilginç bir sonuç vermektedir: *Çıkarılan para miktarı, Merkez Bankası'nın elinde bulunan borç senetlerinin toplam değerinin önemli bir düzeyde al-*

92 *Ayın Tarihi,* No. 121, Aralık 1943, s. 16.

TABLO 1.19
Merkez Bankası Yıl Sonu Altın Stoku

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Ton	26,2	26,2	77,4	79,2	101,7	143,4	196,5	213,9	210,8	

Kaynak: Hazım Atıf Kuyucak, *Para Banka*, Cilt II, İÜ İktisat Fakültesi, İstanbul, 1948, s. 398.

tında kalmaktadır. Bu saptama, bu dönemde Türkiye'nin *karşılıksız bir emisyon yapmamak için dikkat ettiğini göstermesi* bakımından önemlidir.[93]

Bu noktaya kadar büyük ölçüde devletin kontrolündeki para arzı dayanakları üzerinde durduk, ancak önceki sayfalarda da belirttiğimiz gibi bir ülkedeki para arzı sadece Merkez Bankası'nın arzıyla sınırlı değildir; *bankalar da "kaydi para" yaratarak para arzını* önemli derecede artırabilmektedir. Banka sisteminin kaydi para yaratabilmesi ise, bankaların ikraz edilebilir fonlarına ve Merkez Bankası'nın politikalarına bağlıdır. 1211 sayılı Merkez Bankası Kanunu'nun 40. maddesine göre bankalar, Merkez Bankası'nda açılacak bir hesapta *mevduat munzam karşılığı* bulundurmak zorundadır ve bu karşılık, ilk olarak, 2243 sayılı Mevduatı Koruma Kanunu'nda değişikliği öngören 2457 sayılı kanunla 1934 yılında getirilmiştir. Bu yolla, yani munzam karşılık oranlarının düzenlenmesiyle, bankaların elde ettikleri mevduatların ne kadarını piyasaya tekrar kredi olarak süreceği belirlenebilmekte ve bu şekilde kaydi para yaratabilme kapasitesi kısmen de olsa denetlenebilmektedir; bu doğrultuda 1936-1942 yılları arasında mevduat munzam karşılık oranı yüzde 15 iken, 1942 yılında yüzde 20'ye yükseltilmiştir.[94]

Tablo 1.18'de verilen Merkez Bankası para arzı endeksiyle, Tablo 1.20'de verilen toplam para arzı endeksi karşılaştırıldığında Tablo 1.20'deki değerlerin daha küçük olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, banka sisteminin yarattığı kaydi para arzının artışının Merkez Bankası'nın para arzının artışından daha az olmasıdır. Kaydi para arzının küçüklüğü ise savaş döneminde bankalardaki mevduat artışının yavaşlaması yüzündendir. Mevduat miktarının kaydi para arzının ölçütü olmasının nedeninin banka kredilerinin kaynağını oluşturması olduğunu görmüştük. Banka mevduatının bankacılık alanında kendisinden beklenen işlevi yerine getirip getirmediğini görebilmek için *banka kredilerinin gelişmesini gösteren Tablo 1.21 hazırlanmıştır.*

Tablo 1.21'deki verilerden, bankalar konsolide mevduatının gelişimi ile

---

93 Memduh Yaşa, "Dalgalı Amme Borçlarıyla Para Tedavül Hacmi Arasındaki Alaka", *Banka*, Yıl 1 Sayı 4, Ekim-Aralık 1949, s. 37'de verilen Türkiye'nin dalgalı borç gelişmesi; 1938'de 209,9, 1939'da 241,3, 1940'ta 352,2, 1941'de 549,0, 1942'de 705,5, 1943'te 775,0, 1944'te 875,9, 1945'te 782,6, 1946'da 800,7, 1947'de 455,1 milyon olmuştur.

94 Arslan Yüzgün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Banka Sistemi (1923-1981)*, Der Yayınları, İstanbul, 1982, s. 79.

TABLO 1.20
Kaydl Paraları da İçeren Toplam Para Arzı (1.000.000 TL)

	Tasarruf Mevduatı			*Bankalar Konsolide Mevduatı*	*Merkez Bankası Para Arzı*	*Toplam Para Arzı*	*Toplam Para Arzı Endeksi*
	Vadesiz	*Vadeli*	*Toplam*				
1938	62,9	47,5	110,4	291	219,4	520,4	100,0
1939	46,2	35,2	81,4	262	308,1	570,1	109,6
1940	57,5	40,2	97,7	274	433,9	707,9	136,0
1941	77,8	40,5	118,3	274	543,5	817,5	157,1
1942	77,6	38,9	116,5	370	765,5	1.135,5	218,2
1943	99,2	38,0	137,2	420	833,7	1.253,7	240,9
1944	142,7	41,0	183,7	498	994,5	1.492,5	286,8
1945	165,9	53,8	219,7	528	918,6	1.446,6	277,9
1946	215,3	74,7	291,0	654	975,4	1.629,4	313,1
1947	263,7	100,5	364,2	730	932,8	1.662,8	319,5

Kaynak: Arslan Yüzgün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Banka Sistemi (1923-1981)*, Der Yayınları, İstanbul, 1982, s. 83.

TABLO 1.21
Toplam ve Açık Kredi Arzının Gelişimi

	Bankalar Konsolide Mevduatı	*Mevduat Endeksi (A)*	*Toplam Krediler*	*Kredi Endeksi (B)*	*(B)/(A)*	*Açık Kredi (Milyon)*	*Açık Kredi Yüzdesi*
1938	291	100,0	200	100,0	1,00	44,7	22,4
1939	262	90,0	202	101,0	1,12	55,7	27,6
1940	274	94,2	232	116,0	1,23	47,1	20,3
1941	274	94,2	263	131,5	1,40	131,4	50,0
1942	370	127,1	370	185,0	1,46	224,8	60,7
1943	420	144,3	425	212,5	1,47	262,2	61,7
1944	498	171,1	361	180,5	1,05	268,8	74,5
1945	528	181,4	496	248,0	1,37	285,7	57,6
1946	654	224,7	682	341,0	1,51	286,2	42,0
1947	730	250,8	950	475.0	1,89	417,2	43,9

Kaynak: Arslan Yüzgün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Banka Sistemi (1923-1981)*, Der Yayınları, İstanbul, 1982, s. 226 ve Namık Zeki Aral, "Memleketteki Bankalarda Açık Kredi", *Banka*, yıl 1, sayı 1, Ocak-Mart 1949, s. 5.

toplam kredilerin gelişimini karşılaştırdığımızda, bazı yıllar, toplam kredi miktarının mevduat toplamını aştığı görülmektedir. Ancak bu karşılaştırma yanıltıcıdır, çünkü 1'inci sütundaki değerlerden mevduat munzam karşılıkları düşülmemiştir. Munzam karşılıklar düşünce, verilen kredi miktarının banka mevduatlarına göre hemen her yıl daha yüksek olduğu ortaya çıkacaktır. Bu fazlalığın sebebi ise açık kredilerdir. Altıncı sütunda açık kredi miktarının savaş yılları içindeki gelişimi verilmiştir; buna göre *açık kredi yüzdesi 1942 ve 1943 yıllarında toplam kredinin yüzde 60'ı düzeyine ulaşmaktadır*. Ayrıca, 1947 yılındaki açık kredilerin 93,2 milyonu Sümerbank'ın, 87 milyonu Etibank'ın, 28 milyonu İş Bankası'nın, 12 milyonu Osmanlı Bankası'nındır ve bu açık kredilerin önemli bir bölümü İk-

tisadî Devlet Teşekküllerinin kredi gereksinmelerini karşılamak için kullanılmıştır.[95]

Açık kredilerin varlığı kabul edilince, Merkez Bankası'nın para arzının Tablo 1.20'de verilen değerlerden de yüksek olduğu söylenebilir. Bu noktada bu artışın fiyatlara nasıl yansıdığı da önemlidir, ancak bunu görmemiz için önce paranın dolaşım hızının saptanması gerekmektedir. Bunun için İstanbul Takas Odası işlemlerini kullanabiliriz; takas odalarında, kendilerine çek çekilmiş bulunulan değişik bankaların temsilcileri bir araya gelerek takas yapıp, değişilen çek miktarlarını odaya kaydettirirlerdi. Takas sistemi karşılıklı borçları mahsup ettiği için, takas odalarında gerçekleştirilen işlemlerin sayısındaki ve toplam değerindeki artış, o ekonomideki cevvaliyetin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.[96] Tablo 1.22, bu amaçla hazırlanmıştır.

TABLO 1.22
İstanbul Takas Odası İşlemleri

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Senet sayısı	100.847	83.206	52.111	37.264	43.193	42.079	54.353	62.768	82.170	126.472
Değer (milyon)	441,1	314,2	259,4	362,1	573,9	786,0	1.088,3	1.208,7	1.427,8	1.740,6
İstanbul Tic. Od. toptan eşya endeks:	100,0	100,9	123,1	166,5	325,9	499,4	486,7	482,2	462,1	501,3
Endekse göre düzeltilmiş değer	441,1	311,4	210,7	217,5	176,1	157,4	223,6	250,7	309,0	347,2

Kaynak: T.C. Merkez Bankası, Üç Aylık Bülten, No. 69, Ekim-Aralık 1948, s. 33.

Nusret Uzgören'in savaş dönemindeki bir konferansında anlattıklarından, bu dönemde, Türkiye'de çek kullanmak isteği doğrultusunda hem halkın hem de bankaların önemli bir direnç gösterdiği anlaşılmaktadır.[97] Yine de Tablo 1.22'de görüldüğü üzere savaş içinde *İstanbul Takas Odası'nın işlemleri hem senet sayısı olarak hem de değer olarak azalmaktadır*. Bu küçülme çekle görülen işlemlerde yavaşlamanın göstergesidir, ama tüm ekonomide paranın dolaşım hızının yavaşlamasının bir göstergesi olarak yorumlanması gerçeği yansıtmayabilir. Bu tabloyu yorumlarken 1942 yılında An-

95 Namık Zeki Aral, "Memleketteki Bankalarda Açık Kredi", *Banka*, yıl 1, sayı 1, Ocak-Mart 1949, s. 4-7.

96 Server Sabri Sayarı, "Takas Odaları ve Bankalar", *Banka*, yıl 1, sayı 1, Ocak-Mart 1949, s. 25-27.

97 Nusret Uzgören, "Türkiye'de Çek Tedavülünün Genişlemesi İmkânları", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1954, s. 273-291.

kara'da beş bankanın katıldığı bir takas odasının daha açıldığını hatırlamakta yarar vardır.

Paranın dolaşım hızına ilişkin bir başka yaklaşık ölçüt, Merkez Bankası para arzı endeksi ile toptan esya fiyat endeksinin karşılaştırılması sonucu elde edilebilir. İstihsalin miktarının sabit kaldığı kabul edilirse, Tablo 1.23'ün son satırı, para dolaşım hızının yaklaşık bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Tabii savaş içinde üretim miktarının düştüğünü biliyoruz ve Tablo 1.23'ü yorumlarken bu gerçeği de göz önünde tutmalıyız.

TABLO 1.23
Para Dolaşım Hızı Yaklaşık Göstergesi

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Merkez Bankası para arzı (A)	100,0	140,4	197,7	247,7	348,B	379,9	453,2	418,6	444,5	425,1
Toptan eşya fiyat end. (B)	100,0	101,3	126,6	175,3	339,6	590,1	458,9	414,3	427,3	429,8
Para dolaşım hızı end. B/A	100	72	64	70	97	155	101	99	96	101

Savaş içinde para değişim hızını etkileyen ve birbirinin tersi olan iki eğilimden söz edebiliriz. Bu eğilimlerden biri malın sık sık el değiştirmesiyle mal fiyatının yükseltilmesini sağlayan bir sürece dayanmaktadır ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda daha çok bu yaşanmıştır. İkincisi ise fiyatın hızla tırmandığı bir ortamda elinde mal bulunanın malını stoklayarak malın satışını olabildiğince geciktirip yüksek fiyat elde etmek arayışıdır. Birinci eğilim para dolaşımını hızlandırırken ikinci eğilim azaltacaktır. Tablo 1.23'ün son satırında, savaşın ilk yıllarında dolaşım hızının düştüğü açık olarak görülmektedir; yani ikinci eğilim ağır basmaktadır. (Tabii bunda, daha sonraki bölümlerde ele alacağımız Millî Korunma Kanunu'nun birinci dönem uygulamalarının etkisini de görmek olanaklıdır.) 1942 yılında para dolaşımı hızlanmaya başlamakta, 1943 yılında hızda büyük bir artış gözlenmektedir. Bu tarihte, birinci eğilimin güç kazanmasının yanı sıra, Varlık Vergisi gibi olağanüstü bir verginin oldukça gürültülü bir biçimde uygulanmasının paraya güveni önemli ölçüde düşürdüğü söylenebilir. Yine de Tablo 1.23'teki 155 değerini sadece bununla açıklayamayız; böyle bir değerin ortaya çıkmasının diğer bir nedeni, 1943 yılında toptan eşya fiyatları endeksinin 590 gibi yüksek bir değer almasıdır. Bu değerin gerçekten yüksek olduğu kabul edilirse, savaş içinde, kamu harcamalarının millî gelir içindeki oranının büyük ölçüde düşmesinde görülen anlaşılmazlık da bir ölçüde açıklık kazanacaktır.

İkinci Saracoğlu Hükümeti'nden sonra uygulanan politikaların, 1944'ten

sonra paranın dolaşım hızını normalleştirdiği görülmektedir. Tablo 1.22 ve Tablo 1.23 bu açıdan karşılaştırıldığında esas farkın 1943 yılında olduğu görülmektedir; paraya güvenin azaldığı, dolayısıyla paradan kaçışların hızlandığı bir dönemde çekle yapılan işlemler de azalmıştır.[98]

Savaş koşulları içinde para arzının gelişimi ve para devir hızı konusunda yaşanan gelişmeleri gördükten sonra, bu dönemde uygulanan para politikarıyla ülke ekonomisinde gerçekleşen *fiyat artışlarının ilişkisini kurabilmek için Tablo 1.24 hazırlanmıştır.*

TABLO 1.24
Fiyat Göstergelerinin Gelişimi

Yıllar	*Gıda Maddeleri Geçim Göstergesi*	*Tüketici Fiyatları Göstergesi*	*Top. Eşya Fiyat Göstergesi*	*İstanbul Geçim Göstergesi*	*Ankara Geçim Göstergesi*	*Reşat Altını Aralık Ayı*
1938	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1939	101,3	102,1	101,3	101,4	102,1	133,0
1940	114,7	110,8	126,6	112,4	110,8	193,9
1941	144,3	132,5	175,3	138,0	132,5	219,2
1942	296,2	220,9	339,6	232,5	220,9	235,7
1943	471,5	322,0	590,1	347,3	322,9	291,0
1944	415,1	330,1	458,9	339,0	330,1	281,8
1945	423,9	333,0	414,3	354,4	333,1	280,7
1946	418,3	320,4	427,3	342,5	320,6	246,4
1947	423,0	325,2	429,8	347,1	325,3	307,5

Kaynak: İstatistik Yıllığı, Cilt,16,19, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Konjonktür Yayınları.

Fiyatlara ilişkin değişik göstergelerin her biri artmakta, ama bu artış 1944 yılından itibaren yavaşlamaktadır. Aynı eğilimin devletin para arzında da görülmesinden yola çıkılarak üretilen bir sonuçla, yani devletin para arzını denetim altına alırken fiyat artışını da denetlediği sonucuyla yetinmemek gerekir. Fiyat göstergeleri bundan daha çok şey söylemektedir. Savaşın ilk yıllarında, altında, toptan eşya fiyatlarına göre daha hızlı bir artış yaşanmıştır, bunun nedeni savaşın yarattığı belirsizlik ortamının altın üzerinde spekülatif faaliyetlere olanak vermesidir. Bununla birlikte Türkiye'nin sürekli artan altın stoklarının bu artışı yavaşlattığı söylenebilir.

1941, 1942, 1943 yılları arasında devletin sunduğu banknot miktarı iki katına çıkarken, toptan eşya fiyatları endeksi 4,7 katına çıkmıştır. Bu, bize, fiyat düzeylerinin para miktarını denetleyerek değil, ülke içindeki üretimi artırmak ve talebi kısmak yoluyla denetim altına alınabileceğini göstermektedir ve bu da *fiyat düzeylerinin, savaş koşullarında reel ekonomik ilişkilere bağlı olması* dolayısıyladır.

98 Mekin H. Onaran, *Teoride ve Pratikte Paramızın İç ve Dış Değeri*, İstanbul,1945, s. 33-43.

Bir ülkedeki fiyat düzeylerinin para politikalarıyla ilişkili bir başka yönü daha bulunmaktadır: Halkın elinde yüksek bir alım gücü bulunuyorsa fiyatlarda ek artış baskısı söz konusu olur. 1941 yılı başlarında, tedavüldeki banknot miktarında iki misli artış olmasına rağmen fiyatlar henüz yüzde 50 yükselmiş bulunuyordu. Ama 1941 yılı ikinci yarısından sonra, halkın zihninde, paranın değer kaybettiği bunun için reel kıymetlere sahip olmak gerektiği kanısı yerleşmeye başlayınca, bunun sonucu olarak altın, gayrimenkul ve mal stokuna yönelme eğilimi ortaya çıkmıştır. Bu durum, daha önce de değindiğimiz ters elastikiyet dolayısıyladır ve neticede fiyat düzeyleri para arzıyla orantılı olmayan biçimde artmaktadır. Harp zenginlerinin doğmasının kaynağı da buradadır.

Bu duruma çözüm olarak ise halkın elinde oluşan alım gücü artışını frenlemek gerekecektir. Bu ise devletin para arzındaki artışları gerçek karşılığı olan mekanizmalara dayandırmasıyla, yani devletin karşılıksız para arzlarını azaltmasıyla mümkün olabilir. Türkiye, bunun için temelde iki yola başvurmuştur: Altın karşılığı arz ve reeskont karşılığı arz. Türkiye, savaş koşullarında altın stoklarında bir gelişme olduğu için banknot arzının bir kısmını altın stoklarına dayandırmış, ancak bu, savaşın başlangıcında bir süre güven sağlasa da daha sonra etkili olmamıştır. Feridun Ergin'e göre, Türkiye altın stoklarından bir kısmını halka arz etseydi, halk arasındaki yüksek sübjektif değerinden ötürü altına talep olacak ve böylece toplumdan alım gücü çekilmiş olabilecekti. Ancak Türkiye bu yolu değil Merkez Bankası stoklarını artırmayı yeğlemiştir.[99] Banknot arzının dayandırıldığı ikinci mekanizma olan Merkez Bankası'nın elindeki reeskont senetleri cüzdanında, serbest ticari faaliyetle ilişkili senetlerin payı oldukça düşüktür.[100] Bu durumda para arzının dayandırıldığı mekanizma görünüşte sağlam olsa da gerçekte önemli sorunlar taşımaktadır.

Hükümetin, devletin gayrimenkullerinden satışlar yapması, halkın elindeki parayı çekebilmesinin bir başka yoludur. Türkiye'nin savaşın sonuna doğru bu yola başvurduğu bilinmekle birlikte, bu yolla sağlanan kaynaklar hakkında istatistik bilgiye sahip değiliz. Halkın elindeki fazla alım gücünü çekebilmenin bir başka yolu ise iç istikraza gitmektir. Tablo 1.9'un 7'nci satırından, Hükümetin bu yola ancak 1941 sonrasında önemli derecede başvurduğu anlaşılmaktadır. Bir başka yol, harcama artışlarinın önemli bir kısmını vergi artışlarıyla ve özel vergilerle karşılamaya gitmektir. Bunun için yine Tablo 1.9'a bakabiliz: 6'ncı satırda verilen millî müdafaa amaçlı vergi artışlarıyla özel vergiler toplamının da ancak 1941 sonrasında etkili biçimde kullanıldığını görülmektedir.

---

99 Feridun Ergin, *A.g.e.*, s. 14.

100 Feridun Ergin, *A.g.e.*, s. 13.

Tablo 1.24'te verilen endekslerden Gıda Maddeleri ve Toptan Eşya Maddeleri endeksleri, diğer endekslerden açıkça daha yüksektir. Bu endekslerin yükseklikleri, bu alanlardaki spekülatif faaliyetlerin etkinliğinin bir göstergesi olarak alınabilir.

Tablo 1.25, bu tür bir para yönetiminin başarısını diğer ülkelerle mukayese yoluyla değerlendirmek üzere hazırlanmıştır.

TABLO 1.25
Fiyat Göstergelerinin Uluslararası Karşılaştırması

Yıllar	*İngiltere Perakende*	*ABD Tüketici*	*Almanya*	*Japonya Perakende*	*İsviçre Genel Geçim*	*Türkiye Tüketici*
1938	100,0	100,0	100	100,0	100,0	100,0
1939	103,3	98,6	100	112,0	101,2	102,1
1940	117,0	99,3	104	130,1	110,6	110,8
1941	128,8	104,3	106	131,7	127,1	132,5
1942	137,3	115,6	109	135,5	141,2	220,9
1943	141,8	122,7	110	143,7	149,4	322,0
1944	145,1	124,8	113	161,0	154,1	330,1
1945	147,1	127,7				333,0
1946		138,3				320,4
1947		158,2				325,2

Kaynak: Mark Harrison (Editör), *The Economics of World War II*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998. Mekin H. Onaran, *A.g.e.*, s. 25.

Tablo 1,25'teki altı ülkeden dördü fiilen savaşa girmiş olan, son ikisi ise savaş dışı kalmayı başaran ülkelerdir. *Türkiye, savaş dışı kalmış olmasına rağmen diğer ülkelere göre daha büyük fiyat artışları yaşamıştır.* Yani bir başarısızlık söz konusudur.

Türk parasının içeride değer kaybettiği bir dönemde, paranın yabancı paralar karşısındaki değeri de değişiyordu. Parası değer kaybeden tek ülke Türkiye değildi, savaş içinde hemen hemen her ülkenin parası değer kaybetmişti. Türk parasının diğer bir yabancı para karşısında değerinin, söz konusu iki paranın da değer kaybına bağlı olarak oluşması gerekiyordu. Ama bu dönemde serbest dış ticaret koşulları bulunmadığı için, döviz değerleri dış ticaret politikasına bağlı olarak devlet tarafından saptanıyordu. Türkiye, 1929 Buhranı sürecinde, 1930 Ağustosu'nda, 1 sterlin=10,30 Türk lirası eşitliğini kurarak paritesini belirlemişti. İngiltere 1931 yılında altın standardından ayrılınca, Türkiye'de Hükümet, liranın altın paritesini değiştirmemek için parasını Fransız frankına bağladı. Fransa da 1936 yılında altın esasını terk edince, Türk lirası 1930'larda kurulmuş olan altın paritesini korumaya çalıştı.

Yönetimin, paranın dış değerinin korunması konusunda ısrarcı olması, Türk parasını diğer paralar karşısında aşırı değerlendiriyordu ve bundan dolayı

Türkiye'nin ihraç ürünleri sterlin, dolar ve frank cinsinden pahalılılaştı. Bu dönemde ticarette kliring sistemi uygulandığı için, değiştirilebilir döviz bölgeleriyle ticaret yapan ithalatçılar, bu bölgelere ihracat yapanların dövizlerini prim ödeyerek satın almaya başladılar ve böylece piyasada cari kur dışında takas primli kurlar da oluşmaya başladı. Bu pratiğin yaygınlaşması üzerine Hükümet, 1939 yılından itibaren primleri resmen ilan etmeye başladı.[101] *Tablo 1.26, Türk parası, sterlin ve dolar arasındaki değer ilişkilerinin nasıl değiştiğini göstermek üzere hazırlanmıştır.* 2 Aralık 1940 tarihinde, İngiltere ve Türkiye arasında yapılan tediye anlaşmasının 3. maddesinde, "Londra'da altın alım fiyatında bir değişilik olmadıkça Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası iş bu anlaşmanın meri olduğu süre içinde İngiliz lirası alım fiyatını 520 kuruşta tutacaktır" ibaresi yer alıyordu. Bu anlaşmanın 10 Ocak 1941 tarihinde çıkartılan 3971 sayılı yasayla onanması üzerine sterlin, Merkez Bankası'nda 520 kuruş alış rayiciyle işlem görmeye başladı; satış rayici ise 524 kuruştu. Namık Zeki Aral'ın belirttiği üzere bu fiyat, yarı resmî piyasadaki değeri gösteriyordu.[102]

Tablo 1.26'nın ilk iki satırında piyasada oluşan primler, daha sonraki satırlarda ise devlet tarafından ithalat ve ihracat için ayrı ayrı ilan edilen takas primli kurlar bulunmaktadır.

TABLO 1.26
Döviz Değerlerindeki Değişmeler

	İngiliz lirası (sterlin)				*Dolar*			
Yıllar	*Cari Kur (kuruş)*	*Takas Pirimli Kur (kuruş)*		*Karaborsa Değeri (kuruş)*	*Cari Kur (kuruş)*	*Takas Pirimli Kur (kuruş)*		*Karaborsa Değeri (kuruş)*
1938	616	895			126	192		
1939	570	984		932	127,8	219,3		
1940	524	*İthal.*	*İhraç*	686	137,7	*İthal.*	*İhraç*	274
		818	734			211	199	
1941	523	774	732		131	194	183	235
1942	523	774	732		130,8	194	183	194
1943	522,5	774	732	586	130,7	194	183	188
1944	522	774	732	692	130,66	194	183	242
1945	522	774	732	600	131.1	194	183	275
1946	522/1.131&	774/	732/		131/281*	194/	183/	
1947	1.131				281			

(*) 7 Eylül 1946 devalüasyon öncesi ve sonrası değerler.
Kaynak: Aziz Köklü, *Türkiye'de Para Meseleleri*, Siyasal Bilgiler Okulu Yayını, Ankara, 1947, s. 76. Yahya S. Tezel, *A.g.e.*, s. 149.

101 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 150.

102 Namık Zeki Aral, "Dünya Paraları ve Bizim Paramız", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1954, s. 263.

Ayrıca, kararnameler uyarınca, Türkiye'ye getirilmesi zorunlu dövizler dışındaki dövizler Türkiye'ye getirildiğinde yüzde 40 prim veriliyordu ve bu halde doların değeri 180,60 kuruş oluyordu. Ülkeden yurtdışına gönderilen dövizlerde ise yüzde 48 prim alınıyordu ve bu halde ise doların değeri 190,92 kuruşa yükseliyordu. Türkiye, savaş sonrası döneme döviz ve altın stokuyla girdiği için böyle bir katlı kur uygulamasını sürdürebiliyordu. Ancak Bretton Woods sisteminde yer alabilmek için parasının değerini düşürmek durumunda kalmıştı: Merkez Bankası, 1 Temmuz 1944'te Bretton Woods anlaşmasında tanımlanan doların değerini (0,888670 gram altın) 220 kuruş olarak saptamıştı.[103]

Başbakan Recep Peker'in 7 Eylül 1946 devalüasyonu önerisini Meclis'e sunmak üzere yaptığı konuşmasından, geçen sürede Türk parasının daha da değer yitirdiği, verilen primlerin uygulanmasıyla doların değerinin fiilen 292,55 kuruşu bulduğu anlaşılmaktadır. Devlet, devalüasyonla birlikte, *doların değerini 281 kuruş (alış fiyatı 280 kuruş, satış fiyatı 282 kuruş ortalaması) olarak saptamıştır*. Devleti bu devalüasyonu yapmaya zorlayanın sadece Bretton Woods anlaşmasına uyum süreci olduğunu düşünmemek gerekir; Recep Peker, sunuş konuşmasında, *bunun bir ekonomik zorunluluk hâline geldiğini*, "memleketin birçok yerinde alış-veriş âdeta durmuş gibiydi" diyerek anlatmaktadır. Hatta Kemal Kurdaş, yaşam öyküsünde, bu dönemde Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir'in doların değerinin 600 kuruş olarak saptanması gerektiğini söylediğini, ama buna cesaret edilemediğini anlatmaktadır. Ona göre devalüasyon sonrasında da Türk parası fazla değerlenmiş olarak kalmıştır.[104]

O günlerde bu konuda en ayrıntılı çalışmayı yapmış olan Namık Zeki Aral'ın altın üzerinden yaptığı saptamalara göre, Türk lirasının dış değeri 1914'ten 7 Eylül 1946'ya kadar 9'da 1 oranında düşerken, iç değeri 32'de 1'e inmiştir; dışa karşı bu kadar aşırı değerlenmiş bir parayla ihracatın tıkanması kaçınılmazdır. Bu durumda, yapılması gereken devalüasyonun düzeyinin ne olması gerektiği konusunda tartışmasız uygulanacak bir yol yoktur ve sonuçta "el yordamı ve göz kararıyla" hareket edilmek durumunda kalınmaktadır. 7 Eylül kararlarıyla, Türk parası dolara göre kâğıt üzerinde yüzde 224 devalüe edilmiştir. Aral, göz kararı bir hesaplama yöntemi olarak 1938'e göre değişik fiyat ve geçinme endekslerindeki artışlarla, para arzındaki ve umumî borçlardaki artışların ortalamasını hesaplamış ve 3,7 olarak bulmuştur; 7 *Eylül kararında* 2,24 emsali yerine 3,7 emsali kullanılsa, *doların değerinin 483 kuruş olarak ilanı gerekecektir*. Aral, diğer bir göz kararı hesaplama yöntemi olarak, İngiltere ve ABD'deki fiyat düzeyleriyle Türkiye'de-

---

103 *Ayın Tarih*, No. 154, Eylül 1946, s. 16.

104 Söyleşi Şengün Kılıç Hristidis, *Kemal Kurdaş Kitabı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 102.

ki fiyat düzeyleri arasındaki farka dayanan bir emsal hesaplamayı seçmiştir ve *bu durumda ulaştığı dolar fiyatı da 554 kuruş olmuştur.*[105] Aral'ın bu değerlendirmeleri, devalüasyon sonrasında da Türk parasının fazla değerli kaldığını göstermektedir.

Devalüasyon kararının istenen sonuçları verip vermediğini değerlendirebilmek için, devalüasyon sonrası dönemde fiyat göstergelerindeki artışa bakmak gerekir; fiyatlar devalüasyon düzeyinde bir artış gösteriyorsa devalüasyon başarılı olmamış, artış sınırlı kalıyorsa başarılı olmuştur denilebilir. Refiî Şükrü Suvla, prim uygulamasından dolayı *gerçek devalüasyonun yüzde 224 değil yüzde 50 olduğunu* söylemektedir. Yine onun saptamalarına göre, devalüasyon sonrasında ithalat mallarındaki karaborsanın kalkmasının yarattığı fiyat düşüşleri, yüzde 50'lik devalüasyonun iç fiyatlara yansımasının yüzde 12 düzeyinde kalmasına neden olmuştur. Devalüasyon, piyasanın canlanmasında etkili olmuştur; ihracatın kıymet olarak yüzde 64 oranında artmasının yanı sıra ithalat 1947 yılı ortalarından itibaren döviz tahsislerinin kısılmasına rağmen daha hızlı artmış ve neticede 1938 yılından bu yana Türkiye'nin dış ticaret dengesi ilk kez açık vermiştir.[106] Bu artışlar, *Recep Peker'in, piyasanın canlanması beklentisini karşılamıştır.*

6. SON VERİRKEN

Türkiye'nin savaş dönemi için uyguladığı politikanın genel bir değerlendirmesini yaparken, sistemin denetiminin büyük ölçüde kaybolduğu 1942 ve 1943 yılının bulgularının açıklanması kritik bir önem kazanmaktadır. Bu yıllarda olup bitenlerin salt malî politikalarla açıklanamayacağı ortaya çıkmaktadır. Bu yılların değerlendirmesine üç farklı saptama yaparak başlamakta yarar görülebilir.

1) Bu yıllarda devlet eski yıllardakilerle karşılaştırılmayacak büyüklükte bir tüketici hâline gelmiştir.
2) Bu devasa tüketicinin gereksinimleri, piyasa kuralları içinde kalarak karşılanmaya çalışılmaktadır.
3) Savaş koşulları içinde üretim miktarları sınırlıdır ve kolayca artırılamamaktadır.

Devlet, bu koşullar altında her geçen gün gereksinmelerini daha yüksek fiyatlarla karşılamak durumunda kalmakta ve bu artan harcamalarını karşıla-

---

105 Namık Zeki Aral, "Para Kıymetinin Düşürülmesi", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Sayı 189, Aralık 1946, s. 495-503.

106 Refiî Şükrü Suvla, *Devalüasyon ve Tatbikatı*, İstanbul, 1948, s. 13-20.

mak için emisyona başvurmaktadır ve sonuçta, sürekli olarak fiyatları ve para arzını artıran bir kısır döngü yaratmaktadır.

Eğer böyle bir kısır döngünün varlığı kabul ediliyorsa ilk yapılması gereken iş, bu kısır döngünün kırılması olacaktır. *Bunun yolu, devleti, piyasaya mahkûm tek büyük tüketici olmaktan kurtarmaktır.* Tabii bunun esas yolu da orduyu hızla küçültmektir ama bu da savaş sürerken yapılamayacağına göre bir başka yol bulmak gerekir; Toprak Mahsulleri Vergisi işte bu arayışın sonucudur. Bu verginin aynî olarak toplanması devletin piyasaya bağımlılığını azaltarak söz konusu kısır döngüyü kırmanın yolunu açmıştır ve bu vergiyi önemli kılan, sağladığı kaynağın büyüklüğünden ziyade, işte bu kısır döngünün kırılmasında yüklendiği işlev olmuştur. Bu döngü kırıldıktan sonra geleneksel malî politikalara dikkat etmek bir ölçüde sonuç vermiş ve *1944 yılından itibaren de fiyat hareketleri önemli ölçüde sakinleşmiştir.*

MİLLÎ KORUNMA YASASININ UYGULANMASINDA YAŞANANLAR

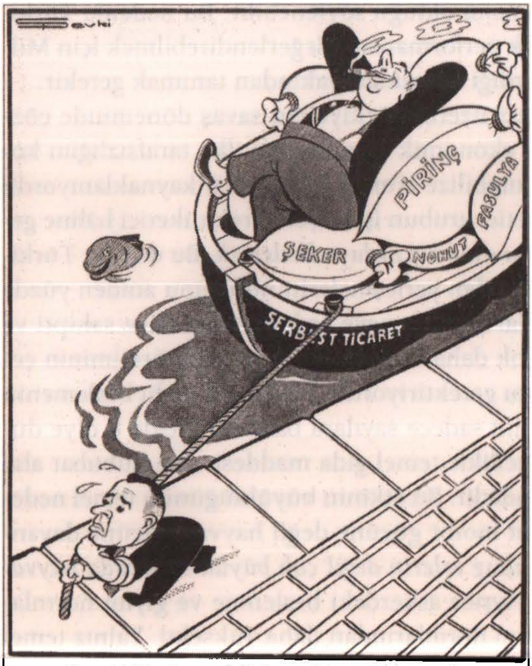
1. GİRİŞ

Türkiye'nin, savaş döneminde ekonomisini yönetebilmek adına geliştirdiği temel aracın *Millî Korunma Kanunu* olduğu söylenebilir. Bu nedenle Türkiye'nin bu dönemdeki ekonomik performansını değerlendirebilmek için Millî Korunma Kanunu'nu ve getirdiği olanakları yakından tanımak gerekir.

Sıklıkla üzerinde duracağımız üzere, Türkiye'nin savaş döneminde çözmek durumunda kaldığı temel ekonomik sorunlardan ilki, tarafsızlığını korumak için büyük bir orduyu mobilize etmesi gereğinden kaynaklanıyordu ve iki yüzü vardı: Büyük bir üretici grubun işten çekilerek tüketici hâline getirilmesi ve *büyüklüğü 1 milyonu aşan bir orduyu beslemek.* Bu durum Türkiye'de, nüfusu 10.000'den büyük olan yerleşmelerin nüfusunu aniden yüzde 17 düzeyinden yüzde 25'e kadar yükseltmeye eşdeğer bir etkiye sahipti ve tarımsal üretim alanlarından çok daha büyük oranlarda gıda üretiminin çekilerek tüketiciye ulaştırılmasını gerektiriyordu. Büyük bir ordu beslemenin tüketim artışı üzerindeki etkisini sadece sayılara bakarak yüzde 8 diye düşünmek oldukça aldatıcıdır, özellikle temel gıda maddesi olan hububat alanındaki etkisi bunun çok üstündedir. Bu etkinin büyüklüğünün temel nedeni ordunun koşulu olması, yani motor gücüne değil hayvan gücüne dayanmasıydı, bu nedenle *orduda yalnız erlerin değil çok büyük sayılarda hayvanın da beslenmesi gerekiyordu.* Ayrıca askerdeki beslenme ve giyim normları, bir köylünün köydeki tüketim normlarından daha yüksekti. Yalnız temel gıda maddeleri üzerindeki talep artmıyor, büyük bir köylü nüfusun askere alınması dolayısıyla üretimde de büyük bir azalma yaşanıyordu. Yani, *içte-*

ki üretim ve tüketim dengesinin yeniden kurulması gerekiyordu. İşte bu noktada, ikinci temel ekonomik sorun olan dış ticaretin savaş dolayısıyla yeniden yapılanması ihtiyacı önem kazanmaktadır. Bir yandan ithal edilen malların üretildiği ülkelerdeki fiyatlarının yükselmesi nedeniyle yeterli mal sağlanamayışı ve bu malların içte de bulunamayışı dolayısıyla fiyatların artma eğiliminin yüksek olması, öte yandan Türkiye'nin ihraç mallarına artan yüksek fiyatlı dış talep, bu malların iç piyasadaki dengelerinin bozulması yönünde bir baskı yaratmaktadır. Bu durumda dış ticaret, ülke içindeki üretim-tüketim dengesinin kurulmasını kolaylaştırmaktan ziyade zorlaştıran bir gerçeklik hâline gelmektedir. İşte temel sorun, söz konusu dengenin savaş dönemi koşullarında yeniden kurulması sorunudur.

Neo-klasik iktisat kuramının bu soruya vereceği yanıt çok basittir: Fiyatın serbest bırakılması üretim-tüketim dengesi sorununu çözecektir. Oysa sorun, özellikle savaş dönemlerinde o kadar basit değildir. Cumhuriyet yöneticileri Birinci Dünya Savaşı içinde benzer bir senaryoyu yaşamışlardır. Onların böyle bir deneyim içinden gelmeleri bu konuda çok temkinli olmalarına yol açmaktadır. Onlar için bulunacak çözüm öncelikle ordunun ve şehirlilerin *belli bir düzeyde beslenmesini sağlamalı,* bunu gerçekleştirirken *haksız kazançlara yol açmamalı,* büyük eşitsizlikler doğurmamalı ve gelecek yıllarda üretimin sürdürülmesini sağlayacak niteliklere sahip olmalıdır. Özellikle 1929 ekonomik krizinden sonra Türkiye'nin yaşadığı ekonomik deneyim, onların, sayılan bu hususların başarılması için devletin etkin bir rol oynaması gerektiğine dayanan fikirlerini pekiştirmiştir.

Ticaret Vekili – Heya mola bizim gemi, heya mol, heyo moll..

Akbaba, *no. 450, 9 Ekim 1942.*

Millî Korunma Kanunu'nun böyle bir bağlamda ve bu tür bir sorunu çözmek adına, *devleti güçlü bir aktör hâline getirmek için çıkarıldığı* söylenebilir. Türkiye, savaş koşulları içinde çeşitli yetkiler aracılığıyla devleti güçlü bir aktör hâline getirmek konusunda yalnız de-

ğildi; başta Mihver ülkeleri olmak üzere çok sayıda devlet, savaş ekonomilerini kurarken benzer yollara başvurmuşlardı.[1] Bu dış örnekler, Hükümetin Meclis'ten yeni yetkiler talep etmesini kolaylaştırıyordu.

Bir an için istenilen bu yetkileri bağlamından soyutlayarak sıralarsak bu yetkilerin; üretim araçlarına el koymak, üretim yapabilmek, ham maddelere ve girdilere el koymak, çalışma koşullarını yeniden düzenlemek, fiyatları saptamak, tayınlama yapmak ve hatta bazı maddelerde tüketimi yasaklayabilmeyi içeren çok geniş bir yelpazeyi kapsadığını görürüz. Bu yetkilerin hepsi ekonominin her alanında kullanılırsa piyasa mekanizması tamamen yok olacak ve tamamıyla devletin yönetiminde bir ekonomi ortaya çıkacaktır. Bir başka deyişle Millî Korunma Kanunu'na dayanarak, ekonomik sistemden piyasayı çıkartıp onun yerine planlamayı koymak mümkündür. Ama böyle bir tahayyüle dayanarak Millî Korunma Kanunu'yla amaçlananın bu olduğunu söylemek çok yanıltıcı olur. Millî Korunma Kanunu, hiçbir şekilde bu kapsamda bir müdahaleyi amaçlamamaktadır; bu kadar geniş bir yetki istenmesinin nedeni, piyasa mekanizması içinde ortaya çıkan sorunlar karşısında müdahale ihtiyacı doğduğunda bu müdahaleyi kapsamlı ve güçlü olarak yapmak içindir. Bir diğer deyişle *bu yetkiler, mutlaka kullanılmak için değil, gerektiğinde kullanılmak için* istenilmektedir.

Millî Korunma Kanunu'nun verdiği güçlü yetkilerle donatılmış bir devletin varlığı, kullanılacak çözümlerin ne olacağını tek başına belirlemez. Ülkedeki üretim biçimi, ulaşım altyapısı, iç ve dış ticaretin örgütlenme özellikleri ve depolama olanakları bu yetkilerin hangi zeminde kullanılacağını, dolayısıyla hangi türdeki bir çözüm için kullanılacağını belirler. Başarıyı yetkilerden çok onun doğru bir zeminde, doğru bir biçimde kullanılması getirecektir. Ancak Millî Korunma Kanunu'nun getirdiği yetkilerin yanı sıra *bu yetkileri kullanmak için önerdiği güçlü bir örgütlenme yoktur*. Bu yasanın getirdiği yeni örgütlenme sadece "fiyat murakabesi (denetimi)" konusuyla sınırlıdır.

Bu nedenle önümüzdeki kısımda, öncelikle Millî Korunma Kanunu'nun hangi bağlamda geliştiği üzerinde durulacak ve bu doğrultuda Türkiye'nin, üretim ve dağıtım sisteminin özelliklerinin ne olduğu, ekonomik sorununu nasıl algıladığı ve özellikle de pahalılık sorununa nasıl yaklaştığı ele alınacaktır. Daha sonra ise Millî Korunma Kanunu'nun nasıl geliştiği, hükümetleri ne tür yetkilerle donattığı ve zaman içinde nasıl bir gelişme gösterdiği analiz edilecektir. Başka bir deyişle, geliştirilen kurumsal aracın özellikleri yakından tanınmaya çalışılacaktır. İlerleyen bölümlerde ise savaş döneminde Türkiye'nin Millî Korunma Kanunu'nun getirdiği olanakları nasıl kullandığı ele alınacaktır; bu doğrultuda savaş sırasında ortaya çıkan sorunların ne-

---

1 Bu konuda bkz. İffet H. Oruz, Sıtkı Yırcalı, *Türkiye'de Fiyat Murakabesi Mevzuat ve Tatbikat*, İstanbul, 1944, s. 4-30.

ler olduğu, devletin elindeki bu aracı piyasanın davranışları karşısında hangi mantıkla kullandığı ve elde edilen sonuçlardan öğrendiklerinin yeni hamlelerini nasıl biçimlendirdiği araştırılacaktır. Bunun için de özellikle, *Millî Korunma Koordinasyon Heyeti'nin kararlarının* gelişimi üzerinde durulacaktır.

2. MİLLÎ KORUNMA KANUNU HANGİ TOPLUMSAL BAĞLAM İÇİNDE ETKİLİ OLMAYA ÇALIŞACAK

Millî Korunma Kanunu'nun ekonomik yaşamı nasıl etkilediği konusunda gerçekçi sayılabilecek yorumlar yapabilmek için bu dönemdeki Türkiye ekonomisinin niteliklerini tanımlayabilmek ve Türkiye ekonomisinin üretim ve dağıtım sisteminin dengesinin yeniden kurulması sorununa dair anlamlı ve yeterli bir betimleme yapmak gerekmektedir. Böyle bir betimlemeyi yapmak ise kolay değildir ve bu konuda yapılabilecek gerçekçi olmayan saptamalar, uygulamanın başarı düzeyine ilişkin değerlendirmelerde büyük yanılgılara yol açabilecektir.

Anadolu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomisini kapitalist ilişkilere açmış ve yönetimini modernleştirmeye başlamıştı. Yani İkinci Dünya Savaşı başladığında, Türkiye'nin ekonomisi ve yönetimi yüz yıla yakın bir süredir belli bir değişim içinde bulunuyordu. Ama yaşanan bu değişmenin gerisindeki dönüştürücü güçler zayıf kalıyordu; dıştan gelen sermaye akımının yetersizliği ile birlikte, içte de hızlı bir sermaye birikimi söz konusu değildi. Bu durumda da ülkenin kapitalizme açılma sürecinde aldığı yol bakımından bölgeler arasında önemli bir farklılaşma doğuyordu. Ülkenin batısı, özellikle de liman kentlerinin çevresi altyapı yatırımlarıyla da birlikte dünya ekonomisine açılıyor, bu bölgelerde dış ülkelerin talebi doğrultusunda üretim yapılmaya başlanıyordu. Böyle bir üretim biçiminin yerleşmeye başladığı liman kentleri ve çevresinde, geçimlik tarım, yerini *kapitalist pazar için üretime* bırakıyordu ve buralarda toprağın belli ellerde polarizasyonundan ziyade, *küçük üreticiliğin sürdürülmesi söz konusu oluyordu.* Bununla birlikte ulaşım altyapısının değişmediği yerlerde uzmanlaşmış bir tarıma geçilemiyor, *ya geçimlik tarım yapılıyor ya da küçük yerel pazarlar için üretiliyordu.* Sanayileşmenin ve modern finansman biçimlerinin gelişmediği ya da henüz başlangıç aşamasında olduğu bu dönemde, sistemin işleyişinde, bu koşullara uygun bir şekilde oluşmuş ve etnik farklılaşmaya duyarlı, kademeli bir ticaret sektörü kritik bir rol oynuyordu. Bu sistemde *malını satmak için kentte bir aracıya (bir hancı ya da tüccar olabilir) getiren küçük üretici,* satışın karşılığında ihtiyacı olan malları alabiliyor, gerektiğinde de gelecek yılın mahsulü için borçlanıyordu. Bu aracının işlevi yalnız ticaret işlemleriyle sınırlı

kalmıyor, köylünün, yaşamı içinde başka nedenlerle ortaya çıkan borçlanma gereksinmesini de karşılıyordu. *Bu durum, tefeci-tüccar diye adlandırılan bu aracıya güçlü bir konum veriyordu.* Oldukça esnek olan bu mekanizma, değişik ürünlerin ve değişik yörelerin gereksinmelerine göre biçimlenebiliyordu. Liman kentlerinin çevresindeki ilk toplama merkezlerinde işleyen bu mekanizma, üretimin piyasaya girmesini sağlıyor, ardından daha büyük merkezlerdeki daha büyük tüccarların ve ürünü işleyen şirketlerin elinde toplanan üretim dış dünyaya açılıyordu. Bu mekanizma aynı zamanda, ihracata konu olmayan ürünlerin bölgesel pazarlara sürülmesini de sağlıyordu. İthalat alanında da benzer kademelere sahip bir mekanizma toptancı, yarı toptancı, perakendeci zinciri hâlinde dıştan içe doğru kuruluyordu. En küçük toplama merkezlerindeki uçta, toplayıcı ve dağıtıcılar aynı ellerde olabiliyordu ve gerek ithalat gerek ihracat zincirlerinin tepesinde gayrimüslim ya da yabancı girişimciler bulunuyordu.

Piyasanın kendi dinamikleri içinde oluşan bu sistem, ekonomik hayatın içindeki dönüşümü hızlandıracak bir kapital birikimini gerçekleştiremiyordu. Ayrıca 20. yüzyılın başında gelişmeye başlayan ulusalcılık akımının etkisiyle, gerek ihracat ve gerek ithalat zincirlerindeki denetim noktalarının azınlıklar ya da yabancıların elinde bulunması sorun olarak görülüyordu. Bu konudaki rahatsızlıktan kaynaklanan, ticarette yeni bir örgütlenme biçimi arayışı, İttihat ve Terakki döneminde iki bağlamda kendini duyurmuştu; bunlardan ilki küçük üreticilerin tüccar karşısında biriken tepkilerini bir tür kooperatife dönüştüren *Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'nin* 21 Ağustos 1915'te kurulmasıyken,[2] ikincisi ve doğrudan siyasetten kaynaklananı ise İttihat ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı fırsatı Türk tüccar yaratmak adına kullanmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan bu yapı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da büyük ölçüde varlığını sürdürmüştü.

Cumhuriyet'in, ilk yıllarında bu sisteme müdahalesi daha çok *ulaştırma sistemini geliştirmek yoluyla* olmuştur. Cumhuriyet öncesinde ağaç dalları hâlinde gelişen ve ülkenin değişik bölgelerinin dış ekonomik güçler tarafından denetimini kolaylaştıran demiryolu sistemi, iç pazarı bütünleştirmeyi hedefleyen bir demiryolu programı doğrultusunda yeni eklentiler yapılarak Ankara merkezli bir ağa dönüştürülmek istenmiştir. *İç pazar bütünleşmesini sağlamak, bir ulus-devlet kurmak adına gerçekleştirilmesi gereken ön koşullar-*

2 http://www.taris.com.tr/yt_taris.asp. Kooperatifin kuruluşuna giden bu hareket 29 Ocak 1912'de Germencik'te 4 Şubat 1912'de Aydın'da yapılan incir üreticileri kongreleriyle başlamıştır. Bu hareketin başını İttihatçı Nazmi Topçuoğlu çekmiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Nasuhi, *Kooperatif Yetirenler ve Bitirenler Davası*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929, Zeki Arıkan vd., *Tariş Tarihi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Projesi, İzmir, 1993.

dan biridir. İkinci Dünya Savaşı başladığında Doğu Anadolu'nun batıyla demiryolu bağlantıları henüz tamamlanmamıştı, gerek kuzeyden gerek güneyden doğuyu batıya bağlayacak hatlar, inşa hâlindeydi. Ayrıca, kurulan demiryolu ağının yoğunluğu düşüktü, ülkenin her noktasına ulaşamıyordu ve bunu tamamlayacak bir karayolu sistemi henüz yeterince geliştirilememişti. İç pazarın bütünleşme düzeyi başlangıç yıllarına göre artmıştı ama kış mevsiminde uzun süre ulaşılamayan yerler hâlâ çoktu. Kısacası ülkenin ortası ve doğusunda ekonomik mekân hâlâ küçük yerelliklere bölünmüş haldeydi.

1929'da dünyanın yaşadığı büyük kriz, ülkenin üretim ve dağıtım sisteminin zafiyetini ortaya çıkarmış ve bu sistemin sadece kapitalizmin yarattığı dinamiklerle geliştirilebileceğine, sorunlarıyla başa çıkılabileceğine dair inancı zayıflatmıştı. Böyle bir atmosferde, devletin, ekonominin geliştirilmesinde yeni işlevler edinmesi doğrultusunda güçlü kurumsallaşmalara gidilmesi yolunda adımlar atıldı. *O zamanın terimiyle "dirije" bir ekonomi kurulmak isteniyordu.* Bir yandan daha güçlü bir para politikası izleyebilmek için Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kurulurken, öte yandan "devletçilik" ilkesi benimsendi; böylece bir taraftan Hükümet ekonominin yönlendirilmesinde yeni bir kurumsal araç edinirken, diğer bir taraftan sanayileşmede –hiç olmazsa başlatılmasında– devletin aktif bir rol alması ilkesi uygulamaya konuldu. Bu doğrultuda halkın temel tüketim ihtiyaçlarını ve bunların ara mallarını üretmeyi amaçlayan sanayi programları devreye sokuldu ve bunları uygulamak için, bir tür holding niteliği taşıyan, *Sümerbank, Etibank gibi iki güçlü kuruluş oluşturuldu.* Devlet, oluşturduğu bu yeni tüzel kişiliklerle önemli ekonomik işlevleri doğrudan yüklenebileceğine dair kendine güven duymaya başlamıştı.

1929 ekonomik bunalımı esas olarak dış pazarlar için üretim yapan küçük çiftçileri vurmuştu. Dünyada fiyatların düşmesi ve Türkiye'deki taşıma fiyatlarının yükselmesi karşısında, ticaretin var olan yapısı içinde ihraç olanakları daralmıştı. Bu sorunun çözümü devletten bekleniyordu. Devlet, bu soruna elindeki iki aracı kullanarak çözüm bulmaya çalışmıştır; bir yandan yabancı şirketlerin elindeki demiryollarını devletleştirerek yeni ve daha ucuz bir demiryolu tarifesi uygulama yoluna gitmiş, öte yandan *tarım satış kooperatifi birliklerini* geliştirerek *ihracat zincirinin tepesinde yer alan yeni bir tüzel kişilik* yaratmıştır. Devlet, doğrudan işe girişmese de üreticilerin örgütlenmesiyle yaratılan yeni bir kurumu devreye sokarak, bunalımın çiftçi üzerindeki baskısını azaltıyordu. Yaşanan bunalımın buğday üreticisi üzerindeki baskısını azaltmak için ise, mevsimlik fiyat dalgalanmalarını küçülterek, küçük üreticiyi tüccara karşı korumak yoluna gitti ve bunun için ilk aşamada Ziraat Bankası eliyle tanzim alış ve satışları yapılmaya başlandı. Bu konuda sağlanan başarı üzerine *24 Haziran 1938'de çıkarılan 3491 sayılı yasayla Toprak*

Mahsulleri Ofisi kuruldu. Böyle bir kurumun oluşturulması *savaş ekonomisinin düzenlenmesi bakımından çok önemli bir adımdı*. Ama geç kalınmıştı; savaş başladığında, bu kuruluşun hububat stoklama konusunda gerek duyduğu silolar henüz kurulmaya başlanmıştı.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sürecine, devlet eliyle ekonomiye müdahale etmek konusunda belli bir birikimle ve bazı kurumlarını geliştirerek giriyordu. Devletin bu kadar etkin hâle geldiği bir dönemin sonrasında, 1938 yılında, hayat pahalılığı konusu da Türkiye'nin gündemine girmişti. Bu alanda yapılan tartışmalar, hem ele alacağımız konu bakımından hem de tam savaş arifesinde Türkiye'nin dağıtım sisteminin niteliğinin ortaya konulması açısından oldukça aydınlatıcı olacaktır.

Celal Bayar, İnönü'nün Başbakanlıktan ayrılmasından sonra kabinesini kurarken Meclis'te okuduğu Hükümet Programı'nda, *hayat pahalılığına* ağırlıklı bir yer vermişti. Hayatın ucuzlatılması için iç ticaretin rasyonalizasyonu, yerel yönetimlerin bu konudaki yetkilerinin genişletilmesi öngörülüyor ve bu konuda yurtdışından getirtilecek bir heyete araştırma yaptırılacağı haber veriliyordu.[3] Celal Bayar ve İktisat Vekili Şakir Kesebir bu sorunu gündemde tuttular; Türkiye'nin devletçilik konusundaki uygulamalarına eleştirel bir gözle bakan bu ikilinin, devletçilik konusunda atılan adımları belli bir eleştiriye açabilmek için hayat pahalılığı konusunu gündeme getirdikleri düşünülebilir. Bu bakımdan hayat pahalılığı uygun bir konudur, geniş kitleleri ilgilendiren popülist bir yanı vardır ve ideolojik yönü önemli ölçüde gizildir. Bu konunun gündeme gelmesi konusunda daha nesnel bir neden aranırsa, *Almanya'da, 1936 yılında fiyatların dondurulmuş olmasının* yarattığı etkilere de değinilebilir. Ayrıca yine Celal Bayar, 26 Ocak 1938'de Yalova'da gazetecilerle yaptığı hasbıhalde, özellikle hayat pahalılığı üzerinde durmuştur.[4]

Hükümet, 1938 yılının ortalarında, Hükümet Programı'nda yapılacağı söylenen araştırmayı yaptırmak üzere biri İsviçreli diğeri İngiliz iki uzmanı Türkiye'ye çağırmıştır. Her iki uzman da Türkiye'ye gelmiş, ülkeyi gezmiş, Türkiye'deki ticaretin örgütlenme düzeyi ve bu konudaki istatistik bilginin niteliği konusunda araştırma yaptıktan sonra ülkelerine dönmüş, bir ara rapor gönderdikten sonra daha ayrıntılı uzun raporlarını yazmışlardır. Doğrudan Başvekil Celal Bayar'a hitaben kaleme alınan her iki raporda da; Türkiye'de toplanan fiyat bilgilerinin güvenilirliği konusuna, *Türkiye koşullarında bir geçim endeksinin geliştirilmesinde göz önünde tutulması gereken hususlara* değinilmekte ve bu konuda yeni bir örgütlenmeye gidilmesi için bir öneri yapılmaktadır. Teknik niteliği ağır basan bu tartışmaları bir tarafa bırakarak, raporların konumuz bakımından ilginç yanları üzerinde duralım.

---

3 Cemal Kutay, *Celal Bayar*, Cilt 3, İstanbul, 1940, s. 1367-1386.

4 Cemal Kutay, *Celal Bayar*, Cilt: 4, İstanbul, 1940, s. 1453.

İlk rapor, İsviçreli *I. Lorenz tarafından* 1938 Mayısı sonuna doğru verilmiştir. Lorenz, raporunun başlangıcında kendi konumunu belirleyen kritik bir saptama yapmaktadır. Bu raporda, liberal bir sistem olsaydı fiyatların daha düşük olacağını göstermeye çalışan bir tartışmayı başlatmanın doğru olmayacağını, çünkü Türkiye'nin yöneticilerinin haklı nedenlerle ekonomi-dirije sistemini seçtiğini belirttikten sonra, *rejimin bu temel siyasal seçmesini tartışma dışı bırakarak bir çözüm arayışına gireceğini* vurgulamaktadır.[5]

Lorenz, Türkiye'de geçinme masrafları konusunda fikir edinmek için, önce nüfusun ne kadar emtia pazarına tâbi olduğunu saptamak gerektiği üzerinde duruyor ve bu konuda ilginç bir saptama yapıyor: Türkiye'de, *nüfusun çok büyük bir kesiminin köylerde yaşamasına rağmen, bu kesimin geçimleri çok büyük ölçüde piyasadan etkilenir haldedir.* Bu durumu ise batıdaki incir, üzüm, tütün ve kuzeydeki fındık üretiminin dış pazarlar için yapılmasıyla, Güneydoğu Anadolu'da mono kültürün hâkim olmasıyla ve *köylerde dokuma vb. üretim faaliyetlerinin gelişmemiş olmasıyla açıklamaktadır.* Türk köylüsünün giyecek, mahrukat ve tenvirat masrafının kaldırdığı ürünün 2/3'sine varabildiğini, yüksek fiyatların geçinmeyi zorlaştırmada etkisini artırdığını belirtmektedir. Lorenz, Türkiye'de geçinme masraflarının halkın gelirine oranla çok yüksek olduğunu ve *fiyatlar düzeyinin Balkanlar'a göre yüzde 30-40 daha pahalı olduğunu söylemektedir.*[6]

> "Türkiye'de geçinme masraflarının bugünkü durumu, bugün için, değiştirilmesi mümkün olmayan sebeplerden meydana gelmektedir."

Türkiye dışa ve sermaye akımlarına kapalıdır. Gelişmesini kendi iç dinamikleriyle gerçekleştirmek durumundadır.

> "Türkiye'de bugünkü nesil bu yükü daha ziyade fiyatlar sahasında hissetmektedir. Halbuki, Avrupa'da düyunu umumîye sistemiyle bugünkü nesil yarınki nesillere büyük yükler bırakmaktadır. (Oysa) Bugünkü Türk nesli gelecek nesillerin müstefit olacağı müesseseler için yapılan masrafların yükü altında bulunmaktadır. [....] Türk Devleti tarafından memleketin inkişafı gayesiyle takip olunan bugünkü siyaset icabı olarak yapılan her plasman, iktisadî teşebbüsler sahasında, fevkalade mütevazi bir hayat sürmek pahasına elde edilen bir zenginleşme ile gelecek nesillerin yükleneceği masrafların eksilmesine tekabül etmektedir. [....] Başlanılacağı *vaat edilen ucuzluk siyasetinin bu iktisadî faaliyetle gayri kabili telif olduğuna kaniyim.* Türkiye'nin iktisaden yeniden inşasını finanse etmek için fiyatları yüksek bir seviyede tutmaktan başka çaresi yoktur."

---

5 Ticaret Bakanlığı, *Muhtelif Tarihlerde Hazırlanmış Hayat Pahalılığı Hakkında Raporlar*, Ankara, 1943, s. 80.

6 T.C. Ticaret Bakanlığı, *Muhtelif Tarihlerde Hazırlanmış Hayat pahalılığı Hakkında Raporlar 1-6*, Ankara, 1948, s. 90.

Lorenz, Türkiye'deki *hayat pahalılığını*, sadece benimsenen gelişme dinamiğiyle değil, aynı zamanda da *hayatın Avrupalılaştırılmaya çalışılmasıyla açıklamaktadır*. Ona göre;

> "[B]undan yüzyıl önce Avrupa'nın yaşama standartları çok mütevazıydı. Bu standarda evrimsel gelişmeyle gelmişti. Türkiye'de bu konudaki zorlamalar Türk müstehlikini (tüketicisini) bu sahada, gittikçe fazlalaşan biçimde mübadele rejimine sürüklemiş oldu. (Oysa) Bu ihtiyaçları tatmin için zarurî olan gelir mevcut değildir."

Lorenz, fiyatların yüksekliği, ulaşım altyapısı ve hizmetlerinin yeterince gelişmemiş olması, dış ticarette kliring ve takas sisteminin varlığı, tefeci tüccar mekanizmasının hem tüketici hem de üretici aleyhine çalışması, İstanbul'da perakendeci uçların sayısının fazlalığı gibi hususlar üzerinde duruyor. Ayrıca, genellikle hayvancılık dışında kartel türü fiyat anlaşmalarının yapılmadığını belirtiyor ve özellikle Cumhuriyet'in, ihracat teşkilatını büyük gayret ve vukufla rasyonalize ettiğini, eğer iç pazarı da rasyonalize etmeye muvaffak olursa Türk halkının pek zarurî olan satın alma gücünün kalkınmasına yardım etmiş olacağını söylüyor.

Bütün bu eleştirilerine karşın Lorenz, bu dağıtım sistemi içinde en olumlu öğe olarak tüketiciyi görmektedir. Ona göre *Türk tüketicisi ticaretin lüzumsuz masraflardan korunması için elinden geleni yapmaktadır*. En aşağı fiyatla satın almak için *pazarlık etmekte*, satım yerlerinin tesisatı ve ambalajında müşkülpesent davranmamakta, hiçbir vesileyle eşyanın evde teslimini talep etmemektedirler. Yani, pazarın kendi ihtiyaçlarına uyumunda ısrar etmekten ziyade, *bilakis onlar kendi şartlarını pazara uydurmaktadırlar*. Ancak tüketici bu becerilerini genelde gıda alanında uygulayabiliyorken, giyim alışverişindeki bilgisi yetersiz kalmaktadır.

Lorenz'in Türkiye'deki alışveriş alışkanlığını övdüğü bu günlerde, Hükümet bunun tersi yönündeki bir kanunu, *Pazarlıksız Satış Kanunu'nu* "iktisaden ve ahlâken mazarratında şüphe bulunmayan pazarlık usûlünü ortadan kaldırmak gayesiyle" 24 Haziran 1938'de Meclis'ten geçirmiş ve 1 Eylül 1938'de Ankara, İstanbul ve İzmir'de uygulamaya koymuştu.[7] Modernite projesini uygulamaya çalışan Türkiye için, Lorenz'in övdüğü bu ticaret pratiği bir sorundu: *"İptidai bir sosyal telakki veya ihtiyat"* olarak görüyordu.[8] İlgili bakanlar Meclis'te bu uygulamanın başarısız olduğunu bildiriyordu. Bu kanunun tatbiki yüzünden bazı maddelerde ve bilhassa manifatura, ayakkabı, hazır elbise vs. eşyada fiyat yükselmesi olmuştu. Yükselmenin sebeplerinden biri, müşterinin pazarlıkla alışveriş etmeyi öteden be-

7 TBMMTD: I.80, 24/6/1938, C: 1, s. 306-308.

8 Cemal Kutay, *Celal Bayar*, Cilt 4, s. 1630.

ri bir alışkanlık hâline getirmiş olmasıdır; bu tüketiciler etiketlere tam itimat edememektedirler. Müşterinin bu eğilimi, tüccarın fazla kazanmak temayülü ile birleşince, etiketlerin üzerine yüksek fiyat yazılmasına neden olmaktadır. Bu durumda da etiketlere itimat edebilen müşteriler bu işten zarar görmektedir.[9]

Lorenz, raporunda, o günlerin gündeminde çok yer tutmuş olan et ve ekmek fiyatları üzerinde ise daha detaylı bir analiz yapmakta; piyasanın belirsizliği, uzaktan getirilen hayvanların büyük kilo kayıpları, etten alınan rüsumların yüksekliği ile et türleri arasındaki eşitsizliğin üzerinde durmakta ve *tüketicinin ödediği fiyatlarla mezbaha fiyatları arasındaki büyük farkın açıklanamaz olduğunu belirtmektedir*. Ekmek hakkında, unun küçük değirmenlerde öğütülmesinin fırınlarda kullanılan unların randımanında büyük farklılıklar yarattığı, fırınlarda genellikle biri beyaz diğeri esmer iki tür ekmek üretildiği, oysa Samsun'da olduğu gibi üçüncü tür bir ekmeğin üretilmesiyle fiyatların düşürülebileceği üzerinde durmaktadır. İzmir Belediyesi'nin 153 fırın yerine tek bir büyük ekmek fabrikası yapma girişimini gereksiz bulmakta ve ayrıca devlete, ekmek ve et fiyatlarını saptamasını tavsiye etmemekte ama rüsum ve vergilerdeki düzenlemelerle bu gıdaları ucuzlatmaya çalışmasının doğru olacağından söz etmektedir.

Londra Üniversitesi'nde Ticaret Okutmanı olan *Fredrick Benham'ın* raporu ise 23 Ağustos 1938 tarihini taşımaktadır. Benham da *Türkiye'nin Balkan ülkelerinden daha pahalı olduğunu kabul etmektedir*, ancak bunun nedenini Lorenz'den farklı olarak büyük ölçüde Türkiye'nin uyguladığı ekonomik politikalarda bulmaktadır. Uygulanan himaye sistemi, ithalat üzerindeki yüksek vergiler, kabotaj hakkı, orman politikası, uygulanan döviz kontrolü, kliring anlaşmalarıyla korunan para politikası ve sanayileşme politikasını finanse etmek için alınan muamele ve tüketim vergilerinin her birinin yaşamın pahalanmasına katkıda bulunduğunu söylemektedir.

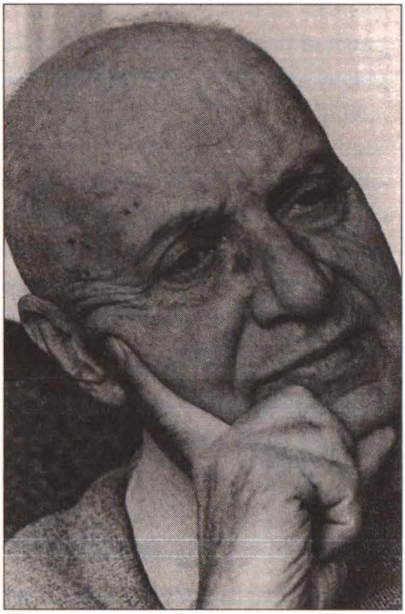
Benham, Türkiye'nin pahalılıkla mücadele için, geniş *bir fiyat kontrolü teşkilatı kurmasını* ve üreticiden tüketiciye kadar yeni bir dağıtım zinciri oluşturmasını *gerekli görmemektedir*. Var olan dağıtım sisteminin ülkenin koşullarıyla tutarlı olacağından bahsederken, buna kanıt olarak, kurulmuş olan "ekonomalar" ve "tüketim kooperatiflerinin" daha ucuz satışları gerçekleştiremediği üzerinde durmaktadır. Benham, bu yollara başvurmadan, *kentlerde ihtikârla mücadele mahkemelerinin kurulmasının* yararlı olabileceğini düşünmektedir.

Şevket Süreyya Aydemir bu iki uzmanın çalışmalarına yardımcı olmuş ve biraz da onların tavsiyesiyle Hayat Pahalılığıyla Mücadele Servisi'ni kurmak-

---

9 Dahiliye ve Ticaret Vekilleri Meclis'te pazarlıksız satış kanununun tatbik sureti hakkında sorulan sorulara cevap verdiler, *Ayın Tarihi*, No. 73, Aralık 1939, s. 99-100.

la görevlendirilmiştir. Ancak bu konuda çalışırken Sanayi Tetkik Heyeti Başkanlığı'na atanınca bu girişim belli bir sonuca ulaşmadan ortada kalmıştır.[10]

Şevket Süreyya Aydemir.

Hayat pahalılığı tartışmasının Türkiye'nin gündemine girmesi, Türkiye'nin üretim ve dağıtım sisteminin üzerinde düşünülmesine yol açmıştı. Ancak bu tartışmalar hazar zamanı için geçerliydi, oysa savaş yaklaşıyordu; Türkiye, hazar zamanından çok daha zor üretim ve dağıtım sorunlarıyla karşılaşacaktı. Türkiye, savaş arifesinde ticaret ve ulaşım faaliyetlerinin önemini kavrayarak iki yeni bakanlık kurdu. 27 Mayıs 1939'da kabul edilen 3614 sayılı yasayla *iç ve dış ticaret işlevleri İktisat Bakanlığı'ndan ayrılarak Ticaret Bakanlığı içinde toplandı.*[11] Nafia Vekâleti hem ulaşım altyapısının yapılması hem de işletilmesi görevlerini bünyesinde barındırıyordu.[12] Savaş içinde önemi daha da artacak olan *ulaştırma hizmetleri ise, 27 Mayıs 1939'da 3613 sayılı yasayla yeni kurulan Münakalât Vekâleti'ne verildi* ve İlk vekil olarak Ali Çetinkaya, 31 Mayıs 1939'da göreve başladı.

3. HÜKÜMETİN MİLLÎ KORUNMA KANUNU'NUN GETİRDİĞİ YETKİLERLE DONATILMASI

Başvekâlet, İkinci Dünya Savaşı başladıktan kısa bir süre sonra, 7 Eylül 1939'da yayınladığı bir tebliğle; *ülkede her nevi gıda maddelerinin halkın ve ordunun ihtiyacını bir seneden fazla idare edecek kadar bol ve iyi olduğunu*, gıda maddelerinin hemen hemen tümünün ihracının men edildiğini ve fiyatların yükselmesi için bir neden olmadığını, ihtikâr yapmak isteyenlerin devlet tarafından izleneceğini ve cezalandırılacağını belirtiyordu. Eğer bunun

10 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, s. 205.

11 26 Mayıs 1939'da kabul edilen 3612 sayılı yasayla da İktisat Vekâleti Teşkilat ve Vazifeleri hakkındaki 2450 sayılı kanunun bazı maddelerinde değişiklik yapılmış ve görev alanı yeniden tanımlanmıştır. 27 Mayıs 1939 tarih ve 3614 sayılı yasayla, Ticaret Vekâleti'nin teşkilat ve vazifeleri düzenlenmiştir.

12 26 Mayıs 1939'da kabul edilen 3611 sayılı yasayla Nafia Vekâleti'nin görev alanı yeniden tanımlanmıştır.

Ramiz Gökçe, Karikatür, *9 Ocak 1941*
[Turgut Çeviker, Karikatürlerle Cumhuriyet Tarihi, *s. 173.]*

için mevcut yasalar[13] yetmez ise yeni yasalar çıkarılacağı, "her nerede olursa olsun ihtikârcıların ticarethanelerine, fabrikalarına ve evlerine el koymakta Hükümetin tereddüt etmeyeceği" belirtiliyordu.[14]

Bu bildirinin yayınlandığı dönemde yeni bir yasa hazırlığına başlanmış bulunulduğunu Şevket Süreyya'nın yazdıklarından öğreniyoruz. Süreyya'nın anlattığına göre Millî Korunma Kanunu, İktisat Vekâleti çevresinde başlatılan bir çalışmanın uzantısında ortaya çıkmıştır. Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği, *"Müdafaa Ekonomisi" hakkında bir rapor hazırlayarak* 4 Eylül 1939'da İktisat Vekili Hüsnü Çakır'a sunar. Ayrıca bu raporun yanında *"İktisadî Müdafaa Servisi"* hakkında bir tasarın ve *"İktisadî Müdafaa Kanun Layihası"* da bulunmaktadır.[15] Bu çalışmalar Başvekâlete intikal ettirilir.[16]

Millî Korunma Kanunu'nun en çok etkileyeceği yeni Ticaret Vekâleti de, ortaya çıkan ihtikâr eğilimleri hakkında çözüm üretmeye çalışıyordu. Ticaret Vekâleti kurulduğunda ilk vekil Cezmi Erçin olmuş ve bir süre sonra 1 Kasım 1939'da Bakanlığa Nazmi Topçuoğlu getirilmişti. Savaş ilan edilince, Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin kurucularından olan ve 1930 yılından beri de Muhittin Birgen ile birlikte *Türk Kooperatifçisi* dergisini çıkaran[17] bir kooperatifçinin bu bakanlığa getirilmesi, ticaret çevresine karşı verilen bir işaret olarak değerlendirilebilir. Topçuoğlu, Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle Türkiye'de yaşanan gelişmeleri şöyle açıklıyordu:

---

13 Mevcut yasalar Birinci Dünya Savaşı döneminden kalmıştı. O günlerde 1335 (1919) tarihli Men-i İhtikâr Kararnemesi'nin hükümlerinden yararlanarak ihtikâr önlenmeye çalışılıyordu.

14 *Ayın Tarihi*, No. 70, Eylül 1939, s. 25.

15 Bu kanuna benzer kanunları, Çekoslovakya 13 Mayıs 1936'da *Devletin Müdafaası*, Fransa 11 Temmuz 1939'da *Harp Zamanında Milletin Teşkilatlandırılması*, adlarıyla çıkarmıştı. Feridun Ergin, *Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi*, İstanbul, 1943, s. 48.

16 Şevket Süreyya Aydemir, *A.g.e.*, s. 207.

17 Zeki Arıkan vd., *A.g.e.*, s. 122.

> "İlk evvel demir, inşaat malzemesi, çuval gibi bazı maddelerde fiyat yükselişi başladı. Bunun sebebi aynı tarihlerde kesif bir mübayaa (satın alma) başlamış olması ve mevcudun tenakus (düşme) asarı göstermesidir. Harbin başlaması, bir tesadüf eseri, Almanya ile aramızdaki ticaret muahadesinin hitam bulmasına rastlamıştır. Almanya'dan demir akımının kesilmesi sonrasında hemen başka ülkelerden mal getirme imkânı bulunamamıştır. Çünkü bunlarla ilişkiler kesilmişti. [....] Ama fiyat artışları her zaman piyasada mal yokluğuyla açıklanamıyordu. Spekülasyon eğilimi de etkili oluyordu. Bazı mallarda gümrüklerde ve Türkiye'de bir yıllık mal olmasına karşın yine fiyatlar oynamıştır. Mesela kahve de altı aylık mal bulunmasına rağmen spekülatörler kahveyi 120 hatta 130'a çıkarmıştır."

Tüccarlar, Ticaret Vekiline bu gelişmelerin nedenini döviz yokluğu ve mal darlığı ile açıklamışlardır. O da, derhal ithalat ihtiyacı için gerekli dövizi emirlerine amade kılmıştır ve her tarafta yollarımız açık, dövizimiz var, spekülasyona sebep var mı diye sormuştur. Bu duruma çözüm arayan *Topçuoğlu, çözümü ithalat birlikleri oluşturmakta gördüğünü ise şöyle anlatmaktadır:*

> "Lisans ihtiyacı varsa, akreditif ihtiyacı varsa onu birliklere vereceğiz. Kişilere verirsek dedikodu alır yürür. Nihayet teşekküller vasıtasıyla gelen malların kaça mal olduğunu kontrol etmemiz olanaklı. Bu yolla toptancı, yarı toptancı ve perakendeci fiyatlarını saptayabileceğiz. Fiyat zinciri kurularak ihtikâr yapılmasını engellemeye çalışacağız. Toptancı toptancıya mal satamayacaktır. Yakında tasvibinize sunulacak İktisadî Korunma Kanunu çıktıktan sonra bu inzibati tedbirlerin tümünü alabileceğiz."[18]

Herhalde, üreticileri kooperatiflerde bir araya getirmeye çalışan Nazmi Topçuoğlu'na, tüccarları birlik altında toplamak da yakın geliyordu. Aslında bu, savaş koşullarında beklenen bir durumdur. Savaş ekonomisinde, talebin çok hızla yükselmesinin yanında üretimin aynı artışı gösteremeyişi dolayısıyla rekabet yok olmakta ve girişimcilerin hiç olmazsa belli bir bölümü fiilî bir tekel olarak normal dışı kârlılıkla çalışmaktadır. Bu durumda fiyatlardaki artış, talebi frenleyici bir mekanizma gibi çalışamamakta ve *ters elastikiyet* denilen bir durum doğmaktadır. Arz azken, bazı kesimlerin elinde bir alım gücü oluşmuşsa, bu kesimler ellerindeki parayı bir an evvel mala çevirmekte ve bu malları ileride fiyatların yükseleceği ümidiyle stok yapmaktadır. Sulh döneminin tüccarlarının hiç olmazsa bir kısmı stok yaparak ihtikârcıya dönüşmektedir. İhtikâr süreci çalışmaya başladığında da, mal darlığı daha şiddetleneceği için fiyatlar hızla yükselecektir.[19]

---

18 Ticaret Vekili Nazmi Topçuoğlu Mecliste ihtikârla mücadele meselesi hakkında sorulan suallere cevap verdi, alınan tedbirleri anlattı. *Ayın Tarihi*, No. 73, Aralık 1939, s. 145.

19 Feridun Ergin, *Harp Zamanında Devletin Ekonomiye Müdahalesi*, İstanbul, 1943, s. 30-34.

Hükümet, değişik görüşleri bir araya getirecek bir kanun taslağı geliştirme işlevini doğrudan yüklenmemiş, hükümeti olağanüstü yetkilerle donatacak bir tasarının Parti Grubu'ndan gelmesini yeğlemiştir. *Hükümet, Parti Grubu'na, hazırlanan layihaları göz önüne alarak bir kanun tasarısı hazırlama önerisi götürmüştür.* Meclis Grubu İdare Heyeti'nin seçtiği bir komisyon, 23 maddelik bir "Millî İktisadî Korunma Kanun Projesi" hazırlamıştır. Bu tasarı Başvekil tarafından 29 Aralık 1940'ta tartışılmak üzere Meclis Grup Başkanlığı'na sunulur ve Genel Kurul'da iki gün süren tartışmalardan sonra Hükümetin bu tasarıda öngörülen yetkilerle donatılmasına karar verilir. Yalnız bunun Recep Peker başkanlığında toplanacak bir başka komisyonda Anayasa'ya uygun bir şekilde yeniden yazılması istenir. 6 Ocak'ta çalışmaya başlayan 30 kişilik bu komisyon, görüşmede ulaşılan noktayı 70 maddelik bir tasarı hâline getirir.[20] Tasarı, 15 Ocak 1940'ta Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderilir, 16 Ocak'ta da MKK Muvakkat Encümeni'nde görüşülerek Meclis Genel Kurulu'na sunulur.

Millî Korunma Kanunu tasarısının gerekçesinde, tasarının oldukça geniş yetkiler isteyen bir tasarı olmasının nedeni, Avrupa'da yaşanan siyasal gerginliğin yarattığı olağanüstü durumla açıklanıyordu:

> "Eğer, Avrupa'nın bugün içinde bulunduğu ahval ve şartları ve bunun memleketimizdeki akisleri, lüzum hâsıl olan her halde Yüksek Meclis'e ayrı bir kanun layıhasıyla müracaat etmek imkânını verecek mahiyette olsa idi, Hükümetin bu yolu takip edeceğine şüphe yoktu. Fakat hadisat o derece süratle ilerlemekte ve tahavvül eylemektedir ki, bu vaziyet ancak müstacelen, günü gününe ve bilhassa zamanında alınacak karar ve tedbirlere ihtiyaç gösteriyordu."[21]

Bir anlamda olağanüstü yetki talebi, türbülanslı bir çevre içinde yaşamakla temellendiriliyordu. Gerek Grup'taki gerek Meclis Muvakkat Encümeni'ndeki konuşmalarda üzerinde durulan en önemli nokta, bu tür geniş bir yetkilendirmenin Anayasa'yla tutarlılığı mevzusu idi ve genellikle bu yasanın dayanağını Anayasa'nın 74. maddesinin son fıkrasından aldığı üzerinde durulmuştu. Anayasal haklara getirilen sınırlamaların fevkalade halle sınırlı, yani geçici olması ve halka yüklenecek mükellefiyetlerin muhik (haklı) ve makul bir tazminatla karşılanmasına dikkat edilmiş olması bu bağlamda önem kazanıyordu. Tabii bu kısa kesilebilecek bir tartışma değildir ve *genel soru, olağanüstü dönemlerde, gerektiğinde Hükümete teşrii hükümler koy-*

---

20 Taner Bulut, *Millî Korunma Kanunu ve İzmir Vilayetinde Uygulaması (1940-1946)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilimdalı, İzmir 2004, s. 86-87 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

21 S. Sayısı, 64: Millî Korunma Kanunu Layihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası (1/301).

ma yetkisinin verilip verilemeyeceğidir. Olağanüstü dönemlerde, genellikle, "Salus Populi Suprema Lex" (Milletin Selameti En Büyük Kanundur) kuralının hâkim olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Üzerinde durulan ikinci nokta, hangi konuların icranın takdir yetkisine bırakılacağı, hangi konularınsa yasa gerektirdiği konusunda kesin bir ölçüt bulunmadığı ve bu nedenle de yasama organının, güçlerin ayrımı ilkesine dayanarak icraya, bazı konularda ve sınırlı bir dönemde kural koyma yetkilerini devredebileceği hususu olmuştur. Ayrıca Anayasa'da "mezuniyet nizamnameleri" çıkarma yetkisinin kabul edildiği ve buna dayanarak çıkarılan Türk Parasını Koruma Kanunu'yla hükümete bu tür bir yetki verildiği üzerinde durulmuştur.[22]

Yasa tasarısı 18 Ocak 1940'ta Meclis'te görüşülmeye başladı. Başbakan Dr. Refik Saydam, taslağın Meclis'e sunuluşunda sorulan soruları yanıtlarken, alınan yetkilerin hangi zihniyetle uygulanacağını üç ilkeyle özetliyordu:

1) Mümkün olduğu kadar vatandaşın normal hayatının örselenmemesi.
2) İş sahibi vatandaşların normal sâylerini ve kazançlarını mümkün olduğu kadar sınırlandırmaması.
3) Hususi teşebbüsleri alâkadar eden meselelerde, iş muhitleriyle görüşülmesi.[23]

18 Ocak 1940 tarihinde kabul edilen 3780 sayılı Millî Korunma Kanunu ve buna dayanarak çıkarılan kararnameler, Hükümetin savaş döneminde ekonomi politikasını yönlendirmekte kullandığı en önemli mekanizma olmuştur.

Genel hükümler

Millî Korunma Kanunu'nun *birinci faslını,* Hükümete verilen yetkilerin hangi koşullarda ve nasıl kullanılacağına ilişkin *genel hükümler* oluşturmaktadır.

MKK'nın 1. maddesine göre devlet, üç fevkalade halde bünyesini iktisadî ve millî savunma bakımından güçlendirmek için İcra Vekilleri Heyeti'ne yeni görev ve yetkiler vermektedir: Umumî veya kısmi seferberlik, devletin bir harbe girmesi ihtimalinin bulunması ve *Türkiye Cumhuriyeti'ni de ilgilendiren yabancı ülkeler arasındaki harp hâli.* 2. ve 3. maddeye göre Hükümet, MKK'nın kullanılmasına ya da kullanılıyorsa kullanımını sonlandırmaya gereksinme duyulduğunda, kararını alacak ve TBMM'ye arz edecektir.

---

22 Atıf Akgüç, "Millî Korunma Kanunu", *Siyasi İlimler Mecmuası,* Sayı 106, Ocak 1940, s. 494-499.

23 *Ayın Tarihi,* No. 74, Ocak 1940, s. 188. TBMMTD: İ: 27, 18/1/1940, C: 1, s. 140-141.

Teşkilat yapısı

Yasanın *ikinci faslında*, ilgili *teşkilatın kuruluşunu* belirleyen maddeler yer almaktadır.

4. maddeye göre, bu yasanın uygulanması için ilgili bakanlardan oluşan bir "Koordinasyon Heyeti" kurulacak, Heyet'in başkanlığını ise ya bizzat başbakan ya da onun belirleyeceği bir bakan yapacaktır. Yasa'da, büyük bir teşkilat öngörülmemektedir. Muvakkat memurlar kullanabilecektir. İlgili işler için başvekâlette bir büro kurulacak, ancak esas uygulama konuyla doğrudan ilgili bakanlıklar ya da devlet kuruluşları tarafından yapılacaktır.

İktisadî faaliyetlere müdahale biçimi

MKK'nın üçüncü faslı, iktisadî faaliyetlere müdahale biçimlerini belirlemektedir. Yasanın ana gövdesini oluşturan bu fasıldaki maddeleri ve dolayısıyla Hükümetin aldığı yetkileri, faaliyet alanlarına ayırarak inceliyelim.

Çalışma koşullarına ilişkin düzenlemeler

9. maddeye göre, Hükümet, sanayi ve maden müesseselerindeki üretim programlarını gerçekleştirmek adına, gerekli uzmanları ve işçileri sağlamak için ücretli iş mükellefiyeti getirebilecektir.

10. maddeye göre, sanayi ve maden kuruluşlarında çalışanlar, haklı bir mazereti olmaksızın ve haber vermeden işlerinden ayrılamayacaklardır.

19. madde, gerekli görülen işyerlerinde günlük çalışma sürelerini üç saate kadar uzatma ve İş Kanunu'nun 50. maddesine göre küçüklerin ve kadınların çalışmasına getirilen kısıtlamaların ve Hafta Tatili Kanunu'nun uygulanmaması yetkisini Hükümete vermektedir. Ama çalışanın haftada bir gün tatil hakkı hiçbir şekilde ihlal edilemeyecektir.

Tarıma ilişkin önlemler

37. maddeye göre Hükümet, tarımda çalışabilir her vatandaşı, kendi ziraat işi yüzüstü kalmamak şartıyla, ikametgâhına en çok 15 km mesafe içinde bulunan ve gerek devlete gerek şahıslara ait olan tarım işletmelerinde, uygun ücretle ve ihtiyaca göre çalıştırabilecektir. Bunun yanı sıra bu yörelerde sahibine katî olarak gerekli olmayan ziraat vasıtalarını kirası karşılığında kullanabilecektir. Ayrıca kadınlar ancak kendi köy, kasaba ve şehir sınırları içinde çalıştırılabilecektir.

38. maddeye göre Hükümet, gerekli gördüğünde, mıntıkalarda yapılacak

ekimin nev'i ve çeşitlerini tayin ve tespit edebileceği gibi, herhangi bir mahsulün ekimini de yasaklayabilecektir.

39. maddeye göre Hükümet, üzerinde ekim, dikim yapılmayan 500 hektardan fazla araziyi bir bedel karşılığı işletebilecektir.

40. maddeye göre Hükümet, 8 hektar ve üstü ziraate elverişli arazisi bulunan her kişiyi, bu arazinin yarısı kadar hububat ekmeye ya da ektirmeye mecbur tutabilecektir. Bu mecburiyet, her çift hayvan için dört hektar üzerinden hesap edilecek ve her traktör durumuna göre 15-30 çift hayvan olarak sayılacaktır.

41. maddeye göre, ekilen her dört hektar arazi için bir çift öküz Millî Müdafaa Mükellefiyetinden istisna edilmektedir. Bu maddenin müzakeresi sırasında, Türkiye'de özellikle gelişmiş tarım bölgelerinde toprağı sürmekte öküzün değil atın kullanıldığı belirtilerek, at kullanan çiftçilerin atlarının mükellefiyet dışı kalmasını sağlayacak değişiklikler önerilmiştir. Ancak Millî Müdafaa Vekâleti, ordunun mobilizasyonu için ata gereksinmesinin çok yüksek olduğu gerekçesiyle bu değişiklik önerilerine karşı çıkarak, reddini sağlamıştır.[24]

42. maddeye göre Hükümet, her türlü tarım aletini, makine vasıta ve malzemelerini, zirai ilaçları ve tohumları gereğine göre satabilecek; yanı sıra bunları, parası karşılığı olarak ya da ödünç olarak veya bir kira karşılığında ihtiyacı olanlara verebilecektir. Ayrıca bunların haricinde ödünç para da verebilecektir.

Son olarak Hükümet, büyük ve küçükbaş hayvanların alımını, satımını ve kesimini düzenlemeye ve bunlara 14. madde hükümleri çerçevesinde el koymaya yetkili kılınmıştır.

Sanayi ve madenciliğe ilişkin önlemler

Hükümet, halkın ve millî müdafaanın gereksinmelerini karşılamak için 7. maddeye göre sanayi ve maden müesseselerini denetleyecek ve 8. madde-de getirilen yetkiye dayanarak bu müesseselerden üretim programları isteyebilecek ya da onlara uygulamaları için üretim programları verebilecektir. Bu programları uygulamayan kuruluşlar olursa, 18. maddeyle Hükümete bu kuruluşlara el koyarak kendisinin işletmesi yetkisi verilmiştir. Ancak bu işletme süresinde mal sahibine belli bir tazminat ödenecektir.

15. maddeye göre Hükümet, metruk (terk edilmiş) ya da muattal (kullanılmayan) sanayi ve maâdin kuruluşlarını belli bir taviz karşılığı işler hâle getirebilecektir.

16. maddeye göre Hükümet, hükmî ve hakiki şahıslar elinde bulunan ma-

---

24 TBMMTD: I: 27, 18/1/1940, C: 1, s. 153.

denlerden azami cevher alabilmek için, bunları bir elde toplayarak işletebilecektir. Maden sahiplerinin bu nedenle olan kayıpları tazmin edilecektir.

17. maddeye göre ise Hükümet, sahiplerine katî gereği olmayan makine, alet edevat ve tesisatla her türlü üretim araçlarını, sahibinin işini kesintiye uğratmamak koşuluyla, değer pahası karşılığında alarak ihtiyacı olan müesseselere verebilecektir.

İç ve dış ticaretin düzenlenmesine ilişkin yetkiler

Bu başlık altında toplayabileceğimiz maddelerden ilk olarak 11. maddeye göre, Hükümet, sanayi ve maâdin müesseselerinin üretimini, normal maliyetlerine belli bir kâr yüzdesi ekleyerek satın alabilecektir.

13. maddeye göre Hükümet, halkın ve millî müdafaanın gereksinmelerini karşılamak için gerekli olan maddeleri ve yardımcı malzemeleri stoklayabilecektir.

14. maddeye göre, halkın ve millî müdafaa ihtiyaçlarının karşılanmasında sıkıntı doğmaması için gerekli maddelere ve yardımcı malzemeye değer fiyatı mukabilinde el konulup, ihtiyacı olan kuruluşlara kârsız olarak dağıtabilecektir.

21. maddeye göre ise Hükümet, halkın ve millî müdafaanın ihtiyacı olan maddelerin tüketim miktarını tayin ve tahdit edebilecektir.

20. maddeyle Hükümete verilen yetki, yurtdışından ithal edilecek maddelerin miktar, cins ve nevilerini saptamak, zarurî ihtiyaç olmayan maddelerin ithalini ise yasaklamak yetkisidir.

22. madde, halkın ve millî müdafaanın katî ihtiyacı olan zarurî maddeleri yurtdışından getirebilmek amacıyla Hükümete, gerektiğinde tensip ettiği (uygun gördüğü) ticaret müesseselerini ve ticaret birliklerini kredi, döviz ve akreditif ile teçhiz edebilme ve bu müessese ve birliklerden gerekli gördüklerini stok yapmaya mecbur tutabilme yetkisini vermektedir. Stok yaptırılacak bu kuruluşların fiyat düşmeleri dolayısıyla uğrayacakları kayıpları, 23. madde uyarınca devletçe karşılanacaktır.

Tüccar olmayanların kişisel ihtiyaçları üstünde ve sanat ve ticaret erbabının işlerinin gerektirdiğinden fazla stok yapmaları, 25. maddeye dayanarak yasaklanabilecektir.

24. madde Hükümete, içte üretilen ve tüketilen maddelerin memleket ihtiyacından fazla olan miktarının yurtdışına satışlarının şekil ve koşullarını üreticinin hak ve menfaatlerine zarar vermeden düzenleyebilme yetkisini vermektedir.

26. maddeyle Hükümet, halkın ve millî müdafaanın ihtiyaçlarını karşılamak, ihracatı düzenlemek, üreticiyi korumak gibi amaçlarla memleket ürün-

lerini ve üretimlerini satın almak; memleket ihtiyacını karşılamak, ithalatını düzenlemek gibi amaçlarla da dıştan mal alarak stoklar yapmak yetkisini almıştır. Ayrıca bunların satış, tevzi, toplama ve sevk işlemlerini yapma yetkisine de sahip olmuştur. Memleket ürünlerinden birinin ihracının kısıtlanması ya da men edilmesinden dolayı iç satış fiyatları düşerse, Hükümet üreticiyi bu kayıptan korumak için, ya bu ürünleri değer pahasıyla alacak ya da bunların rehin konulması mukabilinde üreticilere para ikraz edilmesini sağlayacaktır.

27. maddeye göre, Hükümetçe alınan tedbirler dolayısıyla bir malın iç fiyatlarıyla dış fiyatları arasında büyük fark oluşuyorsa ve dolayısıyla büyük kârlar oluşuyorsa, bu kârların bir kısmı Ziraat Bankası'nda oluşturulan bir fonda toplanacaktır. Ancak kendi gayretiyle, Hükümetin saptadığı fiyatların üstünde bir ihracatı gerçekleştirmiş olan tüccarın, elde ettiği kârından fon için bir kesinti yapılmayacaktır.

Madde 28'e göre, gümrüğe gelmiş mallar, ilgililerce bildirilmesine rağmen bir hafta içinde gümrükten çekilmezse, Hükümet o malı ilgililerinin nam ve hesabına gümrükten çekebilecektir. Tabii transit mallar bu maddenin kapsamı dışındadır.

Madde 29'a göre, Hükümete belli fiyattan fazlaya ithali, belli fiyattan düşüğe ihracı men etme yetkisi, yani ithalat ve ihracat için fiyat saptama yetkisi verilmiştir. Ayrıca Hükümet her türlü ithal ve ihraç maddesine veya içte üretilen ve tüketilen maddelere prim koyabilecek ya da alabilecektir ve bu işlemler Ziraat Bankası'nda oluşturulan fonla ilişkilendirilecektir.

31. maddeye göre Hükümet, ülke içinde gerekli gördüğü maddelerin azami fiyatlarını, maliyete eklenebilecek azami kâr oranlarını ve bu maddelerin cinslerini, nevilerini ve vasıflarını tespit ve tayin edebilir. Bu fiyatlar dışında satışlar yasak olacaktır. Toptan, yarı toptan ve perakende ticarette tacir sıfatına sahip hakiki veya hükmî şahıslar arasında yapılan alım ve satımların faturaya bağlanmasını ve bu faturaların belli süreler saklanmasını zorunlu kılabileceği gibi, tacir sıfatını taşıyan müşterinin ticaret için mal satın almasını men edebilecektir. Satıcılar, ticarethanelerinde mallara etiket koymak ve fiyat listelerini açıkça görülebilecek yerlere koymak zorundadırlar. Bir tüccar kendisinden mal talep eden bir kişiye o malın kalmadığını söylediğinde, kendisinden talep edilmesi hâlinde bu malın kalmadığını gösteren bir vesika verecektir.

32. madde ticarete ilişkin birçok yasak getirmektedir. Bunlar, bir malı haklı bir sebep olmadan yüksek fiyatla satışa arz etmek, satmak, satışa arz etmemek, satıştan kaçınmak, satıştan kaçırmak veya saklamak, muvazaa yoluyla elden çıkarmak, ticari teamüle aykırı olarak çok sayıda elden geçirerek malın fiyatını yükseltmek, malları belli ellerde toplayarak fiyatını yük-

seltmek, bir malı diğer bir malı satın almayı mecbur kılarak satışa arz etmek, bir malı fazla fiyatla satmaya matuf fiil ve harekette bulunmak, propaganda yapmak diye sıralanmaktadır. Bu maddede, ihtikârın genel bir tanımını vermekte karşılaşılan güçlük dolayısıyla, ihtikârın tanımındaki bu zorluğu aşabilmek ve uygulamada doğabilecek belirsizlikleri azaltmak için yapılan düzenlemeleri birer birer söyleme yani tadadi bir yol seçilmiştir.

33. maddeye göre Hükümet, her türlü maddenin ve eşyanın muhafazası için gerekli mahalleri ve depoları, MKK'nın uygulamaya konulmasına tekaddüm eden (geçen) yılın icar bedelleri üzerinden işgal ederek kullanabilecektir, icar bedelleri önceden belirlenmiş değilse gayrisafi iradlar üzerinden saptanacaktır.

34. madde ise Hükümete, 3018 numaralı kanunun birlikler hakkındaki 7. maddesi hükmünü; ithalat tacirleriyle toptancı, yarı toptancı, perakendeci tacirlere ve sanayi erbabına uygulama yetkisi vermiştir.

35. maddeyle de, üreticiden mal alanların ya da tüketiciye mal satanların, aralarında fiyat birliği oluşturarak halkı istismar etmeleri yasaklanmıştır.

Finansman düzenlemeleri

12. maddeye göre Hükümet, bu kanunun amaçlarına uygun olarak, gerekli gördüğü kuruluşlara, küçük sanat erbabına ve iş adamlarına kredi verebilecektir. Bu kredi nakit olarak, ham madde vererek ya da bir banka tavsit etme (aracı koyma) şeklinde verilebilecektir.

Taşıma hizmetlerine ilişkin düzenlemeler

Madde 36'ya göre Hükümet, her türlü özel taşıt aracının seyrüseferini düzenleyebildiği gibi, kullanımını kısıtlayabilir ya da men edebilir. Azami taşıma ücretlerini saptayabilir, malzemelerini ve mutat (alışılmış) ücretlerini vererek devletin öngördüğü yerlerde çalıştırabilir. Gerekli gördüğü kara ve deniz araçlarını bedelleri karşılığında satın alabilir.[25]

Kiralara ilişkin düzenlemeler

Madde 30'a göre, bu kanun yürürlükte bulunduğu sürece şehir, kasaba, iskele, liman ve istasyonlardaki gayrimenkullerin kira bedelleri, bu kanunun uygulamaya konmasından önceki muayyen kira bedellerinden fazla olamayacaktır ve bu maddenin uygulanacağı yerler Hükümetçe ilan edilecektir.

25 Devletin değişik kademelerinde binek aracı olarak kullanılacak nakil vasıtalarının satın alınmasını düzenleyecek 3827 sayılı kanun 15 Mayıs 1940 tarihinde Meclis'te kabul edilmiştir.

Malî düzenlemeler

MKK'nın *dördüncü faslı, malî hükümlere* ayrılmıştır. Madde 43'e göre, Hazine tarafından 25 milyon liraya kadar bir sermaye Hükümetin emrine verilecektir. Bu sermaye, mütedavil (döner) sermaye ve sabit sermaye oluşturmakta ve teşkilatın masraflarını karşılamakta Bakanlar Kurulu kararıyla kullanılabilecektir.

Madde 44'e göre, vekâletler tarafından MKK'nın gereği olarak yapılacak işlerin gerektirdiği para, İcra Vekilleri Heyeti'nce ilgili vekâlet emrine verilecektir.

Madde 45'te bu sermayenin nasıl sağlanacağı belirtilmiştir; sermaye, bütçeye konulacak tahsisatlarla, Hazine'den verilen avanslarla, bankadan sağlanacak kredilerle, İcra Vekilleri Heyeti kararı üzerine Ziraat Bankası'nca ihraç edilecek ve Hazine tarafından kefalet edilecek bono ya da tahvillerle sağlanabilecektir.

46 maddede bu sermayeyle yapılan bütün işlemlerin özel hukuk hükümlerine tâbi olacağı, ama bu sermaye üzerinde suç işleyenlere devlet malları aleyhinde suç işleme hâlinin hükümlerinin uygulanacağı belirlenmiştir.

47. maddeyle bu sermayenin hesaplarının Ziraat Bankası'nca tutulacağı ve veznedarlığının aynı bankaca yapılacağı belirlenmiştir. 48 ve 49. maddelerle de Ziraat Bankası'na, yıllık faaliyetlerin bilançosunu çıkarmak kâr ve zarar hesaplarını yapmak görevi verilmiştir.

50. maddeyle, bu sermayeden yapılacak harcamalar Muhasebe-i Umumîye, Artırma ve Eksiltme ve İhale kanunları dışında tutulmuştur. 51. maddeye göre de bunun denetimi Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) tarafından değil, Meclis'te, Kamu İktisadî Girişimleri Umumî Murakabe Heyeti'nce yapılacaktır.

52. maddede uygulamanın tasfiye koşulları şu şekilde belirlenmiştir: MKK'nın uygulanmasına gerek kalmadığı Bakanlar Kurulu kararıyla ilan edildikten sonra Ziraat Bankası'nca tasfiye işlemi başlatılacak, tasfiye sonuçları Hazine'ye devredilecek, zarar varsa Maliye Vekâleti bütçesine konacak tahsisattan mahsup edilecek, tasfiye bilançoları ise Büyük Millet Meclisi'ne bildirilecektir.

Ceza hükümleri

MKK'nın *beşinci faslı, ceza hükümlerine* ayrılmıştır. Böyle geniş yetkiler kullanan, bireylere mükellefiyetler getiren, davranışlarını sınırlayan bir yasanın uygulamada etkili olabilmesi için cezai müeyyidelere gereksinmesi vardır. Yasanın 53-68. maddeleri işte bu cezalara ayrılmıştır.

53. maddeye göre, genellikle Hükümetin üretimi düzenlemek için üre-

ticilere verdiği programlara ve ticaret işlemlerinde devletin saptadığı fiyatlara uymayanlardan (madde 8, 24, 29, 31 ve 38) 25 liradan 250 liraya kadar ağır para cezası alınacaktır. Tekerrürü hâlinde 100 liradan 500 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte 7 günden 1 aya kadar hapis cezası hükmolunacaktır.

54. maddede, MKK'nın, bireye ilişkin iş mükellefiyeti ya da diğer mükellefiyetlere (madde 9, 10, 11, 15, 17, 36 ve 40) uyulmaması hâlinde 50 liradan 500 liraya kadar ağır para cezası, tekerrürü hâlinde 100 liradan 1.000 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte 15 günden 2 aya kadar ağır hapis cezası verilebileceği hükmü getirilmiştir.

55. maddede, yurttaşların yaşamları sırasında uymaları gereken sınırlamalara (madde 21 ve 37) uymayanlardan 10 liradan 100 liraya kadar hafif para cezası alınacağı belirtilmiştir.

56. maddeye göre, MKK gereğince devletin stoklar oluşturma konusundaki düzenlemelerine uymayanlar (madde 22 ve 25) 250 liradan 2 bin liraya kadar ağır para cezası ve tekerrürü hâlinde 1.000 liradan az olmamak kaydıyla ağır para cezasıyla birlikte 2 seneden 5 seneye kadar muvakkat sürgünle cezalandırılacaktır.

57. maddeye göre, haklı bir sebebe dayanmadan malını gümrükten çekmeyenler (madde 28), 7 günden 1 aya kadar hapis ve 50 liradan 250 liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılacaktır.

58. madde uyarınca, 30. maddedeki kira dondurmasına karşı koyanlardan, 50 liradan 250 liraya kadar ağır para cezası alınır. Bu para cezası bir yıllık kira tutarından aşağı olamaz.

59. maddeye göre, MKK'nın 32 ve 35. maddelerinde yazılı olan ihtikâr ve istismar hareketlerinde bulunanlara, işledikleri fiilin ağırlığına göre 500 liradan 5.000 liraya kadar ağır para cezasıyla beraber 2 seneden 5 seneye kadar muvakkat sürgün cezası hükmolunur ve malları müsadere edilir.

Madde 60'a göre, bu kanuna göre verilen cezalar tecil edilemeyecektir.

61. maddeye göre ise bu kanuna göre verilecek bir ceza Türk Ceza Kanunu'ndaki cezadan az ise TCK'nın ilgili maddesi uygulanacaktır.

62. maddeye göre, 56 ve 59. maddelerde yazılı suçların failleri hakkında hükmolunacak para cezalarından dolayı, bunların çalıştıkları ticaret veya sınaî müessese veya sair hükmî şahsiyetler, malen ve müteselsilen (birbirine bağlı olarak) mesuldürler.

Bu kanuna göre verilen hükümler katîleştikleri takdirde, masraf mahkûma ait olmak üzere, tamamen veya hülasa olarak neşrine 63. maddeye göre karar verilebilecektir. Bu kanunda verilen yetkilerin kötüye kullanılması hâlinde, 64. maddeye göre suçlulara TCK'nın ilgili maddelerindeki cezalar ikiye katlanarak uygulanacaktır.

65. maddeye göre ise, MKK'nın uygulanmasıyla görevli olanlar; ilgili ticarethane, imalathane, depo ve mağazalarda arama yapılması talebinde bulunabilecek ve aramada kendileri de bulunabilecektir.

Madde 66'ya göre 56, 59 ve 64. maddelerdeki suçlara ilişkin son tahkikatlar mevkufen yürütülecektir. 67. maddeye göre MKK'ya ilişkin yargılamalar öncelikle yapılacaktır. 68. maddeye göre de suç işleri koşulları gerçekleşmişse, meşhud suçlar muhakeme usûlleri uygulanabilecektir.

Çeşitli maddeler

MKK'nın *altıncı faslı, müteferrik* maddelere ayrılmıştır. Madde 69'a göre, MKK'nın uygulanması sırasında alınacak kararlar hakkında, kaza mercileri, tehiri icra ve tedbiri ihtiyari kararları verilemeyecektir. Madde 70'te, Askerlik ve Millî Müdafaa Mükellefiyeti kanunlarının, bu kanunun 41. maddesinde yazılı muafiyet müstesna olmak üzere diğer hükümleri mahfuzdur. Yasanın yürütülmesine ilişkin hükümler ise son iki maddede, yani madde 71 ve 72'de yer almaktadır.

Millî Korunma Kanunu'nda yapılan değişiklikler

Millî Korunma Kanunu, ilgilendiğimiz dönemde uygulamada karşılaşılan sorunları aşabilmek adına *6 kez değiştirilmiştir*. Ancak yapılan çok sayıda değişikliklerin, yasanın kurgusunda büyük bir değişiklik yarattığı söylenemez. Yapılan değişikliklerde, genelde eski metindeki ifadeler korunarak onlara yeni yetkiler eklenmiş, verilecek cezaların miktarı artırılmış ya da kapsamı genişletilmiştir. 25 Aralık 1940 tarih ve *3954 sayılı yasayla*, 3780 sayılı yasanın 20 maddesi değiştirilmiştir. Bu maddelerde, 3780 sayılı yasanın uygulanmasındaki örgütlenmeye, Başvekâlete bağlı Koordinasyon Bürosu'nun kuruluşuna, Koordinasyon Heyeti kararlarının nasıl uygulanacağına, bu kararların uygulanması için Hazine'ye verilecek sermayenin 25 milyondan 50 milyona çıkarılmasına, kira denetimlerinin ayrıntılandırılmasına, devletin stok yapma yetkisinin genişletilmesine ve bazı cezaların artırılmasına ilişkin yeniden düzenlemeler yapılmıştır. 19 Aralık 1941'de çıkarılan *4156 sayılı yasayla* MKK'nın üç maddesi değiştirililerek devletin dağıtımı düzenlemek için mallara el koyma yetkisinin genişletilmesi ve uygulamadaki açıkları kapatmak için yeni düzenlemeler getirilmiştir. 30 Ocak 1941'de Meclis'te kabul edilen *4180 sayılı yasayla* da MKK'nın 26 maddesi değiştirilmiştir; bu değişikliklerle de devletin müdahale yetkilerinin kapsamı genişletilmiştir. Örneğin 21. maddede, daha önce sadece tüketim alanında olan hükümet yetkisi, gerekli görülen maddelerin tüketim, satış ve üretim şekil ve miktarını tayin

ve tahdit etmesini sağlayacak hâle getirilmiştir. El koyma için, ihtiyacın duyulması yeter hâle gelmiştir. Ayrıca yasaya 8 madde eklenerek yasanın madde sayısı 72'den 80'e yükselmiştir.

Kısaca özetlenmek istenilirse, Millî Korunma Kanunu'yla temelde önlenmek istenilenin ihtikâr olduğu söylenilebilir. Ama 3780 sayılı yasadan 4180 sayılı yasaya kadar çıkartılan yasaların hiçbirinde ihtikârın ne olduğu konusunda bir tanım verilmemiştir. 4180 sayılı yasada, gayrimeşru ticari kazanç doğuran faaliyetleri ve bunun ceza müeyyideleri belirlenirken, aynı zamanda ihtikârın içeriği de tadadi olarak belirlenmiştir.[26]

3 Ağustos 1944'te ise *4648 sayılı yasayla*, MKK'nın 42 maddesi değiştirilmiş[27] ve 4180 sayılı yasayla getirilen 8 maddenin hepsi kaldırılmıştır. Bu, MKK rejiminin uygulamasının göreli olarak başarısının yüksek olduğu Dördüncü Dönem'de yapılmış olan en kapsamlı yeniden düzenlemedir ve geçmişteki deneyiminin Hükümeti ulaştırdığı bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. 4648 sayılı yasada yapılan değişiklikten sonra hükümetin sahip olduğu yetkiler ve bu yetkilere dayanarak verilen kararlara uymayanların alacakları cezalar *EK.1*'de ayrıntılı olarak verilmektedir. Yapılan değişiklikleri üç grupta toplayabiliriz. Birinci grupta, İcra Vekilleri Heyeti'nin, Millî Korunma Kanunu'nun amaçları doğrultusunda devletin örgütlenmesini ve bu örgütlere gerekli işgücünün sağlanmasını kolaylaştıracak yetkilerle donatılması yer almaktadır. Bakanlar Kurulu'nun vereceği kararlar, ilgili bakanlığın ilgili kuruluşları ve MKK'ya göre kurulacak teşkilat ve müesseselerce yürütülecektir. Bunların yeterli kadrolarla donatılmasını kolaylaştıracak düzenlemeler yapılmıştır. Bu maddede, Bakanlar Kurulu'na, hükmî şahsiyeti olan müesseseler kurma yetkisi verilmiştir. Bu müesseseler, kadrolarını Bakanlar Kurulu'na onaylatacak, halkla ilişkilerini özel hukuk hükümlerine göre kuracaktır ve gerekli sermayeleri Kanun'un 43. maddesine göre oluşturulan fondan sağlanacaktır. Kuşkusuz kamu yönetiminin piyasaya müdahalesi için yeni aktörlere gereksinmesi vardı[28] ve bu kanun, bu olağanüstü dönemde olağanüstü işlevler görecek yeni aktörlerin kurulmasını kolaylaştırıyordu. İkinci grupta Bakanlar Kurulu'nun, halkın ve millî müdafaanın gereksinmelerini karşılamakta piyasa mekanizmasının yetersiz kalması hâlinde, ya buna çok güçlü olarak müdahale edebilmesini ya da onun yerini alacak mekanizmaların kurulmasını sağlayacak şekilde yetkilerinin genişletilmesini sağlayan değişiklikler yer almaktadır. Örneğin 8. maddede yapılan değişiklikle, devletin daha önce sanayi ve maden kuruluşları üzerindeki yet-

---

26 Baha Akel, *Fevkalade Zamanlar Ekonomisi ve İhtikâr*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınları, İstanbul, 1942, s. 88.

27 Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bkz. Mustafa Özpolat, *Millî Korunma Kanunu*, Ankara, 1945.

28 TBMMTD: İ: 88, 3/8/1944, C: 1, s. 64.

kileri küçük sanatlar kooperatiflerini kapsar hâle gelmiştir. Üçüncü grup değişiklikler ise bu kanunun verdiği yetkilerle İcra Vekilleri Heyeti'nin verdiği kararlara uymayarak suç işleyenlere verilecek cezalar konusundadır. Olağanüstü dönemin zihniyetini göstermek bakımından belki de en ilginç olanı, 6. maddenin IX. faslında (4180 sayılı yasayla) Başvekile verilen ceza verme yetkisiydi. Başvekil, herhangi bir daire ve müessesenin Millî Korunma Kanunu'nun uygulanmasında kusuru görülen memur müstahdem ve belediye reislerine inzibatî cezalardan birini verebilecekti.[29] Bu cezalardan memuriyetten uzaklaştırma dışındakilere itiraz edilemeyecek, dava açılamayacaktı. Aynı maddenin 10. faslında ise başarılı olan memurları tazminat ile ödüllendirme mekanizmaları getiriliyordu.[30]

14 Haziran 1946'da kabul edilen *4945 sayılı yasayla* ise MKK'nın 7 maddesi değiştirilmiştir. Bu değişikliklerle yetkilerde bazı daralmalar, cezalarda hafifletmeler getirilmişitir. 27 Şubat 1947'de kabul edilen *5020 sayılı yasayla* MKK'nın 2 maddesi daha değiştirilmiştir. Bütün bu değişiklikler sonrasında MKK'nın 72 maddesinden 57'si en azından bir kez değişmiş bulunuyordu.[31] Bir yasanın bu kadar kısa bir sürede bu önemde değişikliklerle karşılaşması, o yasanın uygulamada ne kadar büyük bir önem kazandığının göstergesi olarak yorumlanabilir.

4. HÜKÜMETLER MİLLÎ KORUNMA KANUNU'NUN VERDİĞİ YETKİLERİ NASIL KULLANDILAR?

Hükümeti olağanüstü yetkilerle donatan Millî Korunma Kanunu'nun (MKK) çıkarılması çok önemliydi. Dönemin ekonomik performansını belirleyecek olan, bu yetkilerin nasıl kullanılacağıydı. Millî Korunma Kanunu'nun çıkmasından bir ay sonra Hükümet, 19 Şubat 1940 tarih ve 2/12877 sayılı kararnameyle, Avrupa'da ülkeyi etkileyen harp hâli bulunduğu gerekçesine dayanarak 3780 sayılı MKK'yı uygulamaya koydu. Bir gün sonra da Büyük Millet Meclisi'nde uygulamanın başladığını bildiren Başvekâlet tezkeresi okundu.

Yasanın uygulanabilmesi için ilk olarak, 4. maddeye göre Koordinasyon Heyeti'nin kurulması gerekiyordu, 20 Şubat 1940'ta 2/12679 sayılı kararnameyle Millî Müdafaa, Maliye, İktisat, Ziraat, Münakalât ve Ticaret vekillerinden oluşan Koordinasyon Heyeti kuruldu. 23 Şubat 1940'ta ilk toplantısını yapan Koordinasyon Heyeti beş karar aldı.

---

29 Bu yetki ilk kez Dr. Refik Saydam tarafından iplik dağıtımında yolsuzluk yapan bir İktisat Müdürünün memuriyetten uzaklaştırılmasında kullanılmıştır. Ayın Tarihi, No 94, Eylül 1943, s. 29.

30 TBMMTD: İ: 88, 3/8/1944, C: 1, s. 64.

31 Bu konuda ayrıntılı bilgiler için Bkz. Memduh Tuncer, M. Fethi Anemre, Rifat Akşit, *Millî Korunma Mevzuatı*, Ankara, 1955, s. xıv-xv.

Heyet'in ilk kararı, bu sekreterlik hizmetlerini yürütecek küçük bir büro kurulmasına ilişkindi. Diğer dört karar, kömür üretimi ve dağıtımı üzerinde yoğunlaşmıştı. İkinci karar, Ereğli Kömür Havzası'nda ücretli iş mükellefiyeti uygulanmasını tesis ediyor ve bu kararın uygulanma usûlünü ayrıntılandırıyordu. Üçüncü kararla, Ereğli Havzası Kömürleri Satış Birliği kuruluyordu. Dördüncü kararla da, Ereğli Kömür Havzası'nda imtiyaz sahiplerinin üretim programlarının düzenlenmesi İktisat Vekâleti'ne bırakılıyordu. Beşinci kararsa, kok üretiminin belirlenecek mıntıkalardaki depolarda stoklanması ve dağıtımı işinin Etibank'a verilmesi ve bunun için gerekli 250.000 liralık mütedavil sermayenin sağlanması üzerinedir. Böylece *MKK'nın ilk kapsamlı uygulaması kömür alanında yapılmış* ve bu kararlar 26 Şubat 1940 tarihinde 2/12899 sayılı kararnameyle uygulamaya konulmuştur.

İlk kararların Ereğli Kömür Havzası üzerinde yoğunlaşmasının bir nedeni, bu konuda hazırlanmış bir projenin ve gelişmiş düşüncelerin bulunmasıyken; daha önemli nedeni, savaş koşullarında yerli kömür üretiminin kritik bir önem kazanmasıydı. İktisat Vekâleti, Havza'nın devlet tarafından işletilmesini ve Çatalağzı'nda bir elektrik santrali yaptırmayı planlıyordu. Bu ilk kararlar gerçekte bir geçiş dönemini denetim altına almayı amaçlıyordu. Nitekim 30 Mayıs 1940 tarihinde çıkan 3867 sayılı yasayla Ereğli Kömür Havzası'nın Devletçe işletilmesi hükmü getirilmiş ve 1 Aralık 1940'ta bu hüküm uygulanmaya başlanmıştır. Savaş'ın çıkmasıyla birlikte üç büyük kentin konutlarının ısıtmasında kullanılan kokun, ithal edilme olanağı kalmayınca, iç üretim ve onun dağıtımı önem kazanmıştır. İşte beşinci karar da, bunu düzenlemek için alınmıştır.[32] İşte böylece MKK uygulanmaya başlanmıştır.

MKK'nın getirdiği yetkilerin nasıl kullanıldığı Koordinasyon Heyeti kararlarınca belirlenmiştir. Bu nedenle MKK'nın nasıl uygulandığı konusunda bir yorum yapabilmek için Koordinasyon Heyeti kararlarını sistematik bir incelemeye tâbi tutmak gerekir. Bu amaçla hazırlanan Tablo 2.1'de Kanun'un uygulanmaya başlanmasından 10 Eylül 1947'de Recep Peker Hükümeti'nin düşmesine kadar geçen sürede alınan *701 kararın, Hükümet dönemlerine ve karar türlerine göre farklılaşması verilmektedir.* Araştırma dönemimiz olan 89 ayda, Koordinasyon Heyeti ayda ortalama 8 karar vermiştir. Bu kararların önemli bir bölümünün çok rutin kararlar olduğu düşünülürse önemli kararların sıklığının oldukça düşük kaldığı söylenebilir. Tablo 2.1'in son satırında ay başına düşen karar sayısında Hükümetlere göre önemli farklılaşmalar olduğu görülmektedir. Bu satırdaki sayılar II. Refik Saydam Hükümeti döneminin en aktif müdahale dönemi olduğunu, Recep Peker Hükümeti döneminde karar yoğunluğunun düştüğünü ve ekonominin normalleştirilmeye başladığını göstermektedir.

32 *Ayın Tarihi*, No. 76, Mart 1970, s. 31-33.

Ama değişik dönemlerde piyasaya müdahalede izlenen politika farklılaşmasını daha hassas olarak saptamak için Koordinasyon Heyeti kararlarının ayrıntısı üzerinde durmak gerekir. *Kararların temelde üç hedefi gerçekleştirmeye* yöneldiği söylenebilir. Bu hedeflerden *birincisi, tarım ve sanayideki üretimi artırmaya, ikincisi sistemde çok kıt olan ulaşım hizmetlerinin performansını geliştirmeye, üçüncü ise daha çok ticaretin ve mal dağıtımının düzenlenmesi* ve bu yolla ihtikârın önlenmesine ilişkindir. İlk iki türdeki kararların tüm dönemler boyunca farklılaşma göstermediği, politika farklılaşmalarının daha çok üçüncü tür kararlardaki tutum değişikliklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu alanlardaki tutum farklarının incelenmesi MKK'nın uygulanmasında beş farklı dönem bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Birinci Dönem; MKK'nın uygulamaya konulduğu 19 Şubat 1940'tan başlayarak, 14 Şubat 1941'de 102 sayılı karar (K/102) ile *iaşe müsteşarlığının kurulmasına kadar* geçen süreyi kapsamaktadır.

İkinci Dönem; İaşe Müsteşarlığı'nın kurulmasından, 15 Temmuz 1942'de çıkarılan K/366'la birlikte hububatın muayyen oranlarda satın alınmasına kadar geçen süredir. Bunu, 23 Temmuz 1942'de K/370 ve K/371'le *İaşe Müsteşarlığı ve ilgili teşkilatların ortadan kaldırılması izlemiştir*. Bu kararlar I. Saracoğlu Hükümeti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra alınmıştır ve bu nedenle Üçüncü Dönem'in I. Saracoğlu Hükümeti'yle başladığı söylenebilir.

Üçüncü Dönem; I. Saracoğlu Hükümeti'nin kurulmasından (9 Temmuz 1942) ya da K/366 kararının alınmasından (15 Temmuz 1942) başlayarak, *II. Saracoğlu Hükümeti'nin kurulmasına* (9 Mart 1943) kadar geçen süreyi kapsamaktadır.

Dördüncü Dönem; II. Saracoğlu Hükümeti'nin kuruluşundan (9 Mart 1943) ya da 1943 mahsulü olan hububat ve bakliyattan alınacak Devlet hisselerine dair 13 Mayıs 1943'te alınan K/452 sayılı karardan, 23 Mayıs 1946'da alınan ve 4 Mart 1944'te alınmış olan K/510 sayılı Ticaretin Tanzimi ve İhtikârla Mücadele konusundaki Koordinasyon Heyeti Kararı'nı kaldıran K/643'e kadar geçen süre ya da *Recep Peker Hükümeti kuruluncaya kadar geçen süredir*.

Beşinci Dönem'de; 23 Mayıs 1946 sonrasında MKK'nın düzeninin etkisi aşama aşama azaltılarak normale geçiş yaşanmıştır. Bu çalışmada, dönem sonu olarak *Recep Peker Hükümeti'nin sona ermesi seçilmiştir*.

MKK'nın getirdiği yetkiler, var olan bir planın uygulanmasında bir araç olarak kullanılmaktan ziyade, karşılaşılan sorunların zorlamasıyla ve ortaya çıkan sorunun önemine ve halk üzerindeki etkisinin yaygınlığına bağlı olarak kullanılmıştır. Koordinasyon Heyeti'nin kararlarının tümü gözden geçirilirse sorunların çözümünde genellikle üç tür yol izlendiği söylenebilir. Bunlardan birincisi, eldeki olanakları bir biçimde üretimi artırmak için

TABLO 2.1
Koordinasyon Heyeti Kararlarının Türlere Göre Dağılımı

	Karar Türleri	II. Dr. Refik Saydam Hk. 19/2/1940 14/2/1941	14/2/1941 9/7/1942	Toplam	I. Saracoğlu 9/7/1942 9/3/1943	II. Saracoğlu 9/3/1943 7/8/1946	Recep Peker 7/8/1946 10/9/1947
1	MKK için örgütlenme	2	28	30	10/5	63/1	16/1
2	Ticaret ve üretim amaçlı birlikler kurulması	3	6	9		4	0/1
3	Fiyat belirlenmesi ve denetim, satış biçimi kararları	7	22	29	13	24/5	8/1
4	Bir kuruluşa sermaye sağlanarak stok ve dağıtım yapmakla görev.	19	34/5	58	8	14/8	3/1
5	Beyanname verdirerek el koyma devlet hissesi belirleyerek ve TMO ve inhisarlar vb. ellerle dağıtma	6/1	22	29	15/1	22	1/2
6	Devletin ve halkın tarım üretimi için gerekli zirai makine, alet ve tohumluk sağlamak, devlet çiftlikleri kurulması	5	15	20	4	5	2
7	Üretimin miktar ve niteliğinin hükümetçe belirlenmesi	2	9	11	1	7/3	1
8	Çalışan ve atıl özel fabrikaların ve tesisatın çalıştırılması	4	4	8		6/2	
9	Fazla mesai yapma, İş Kanunu'nun sınırlamalarını kaldırmak, işyerini terk etmemek zorunluluğu	12	9	21	3	8	2
10	Ücretli iş mükellefiyeti koymak	3	4	7	1	1	1
11	Taşıma araçlarına mükellefiyet	1	3	4	1		
12	Motorlu özel taşıma araçlarına ilişkin yasaklama / İzin	5	29	34	3	27	1/1
13	Deniz nakliyatı navlunlarını belirlemek	4	8	12	3	7	2
14	Devlet demiryolları ve limanlar		3	3		4	1
15	Devlet kurumlarının kırtasiye kullanımını denetlemek	7	8	15	2		
16	Gazete sayfalarının sınırlanması	6	4	10		1	1
17	Kiraları dondurma/ Düzenleme	3	1	4			1
18	Millî Müdafaa Vek. satın almaları için kaynak sağlanması	5	7	12			
19	Çeşitli kararlar	4	16	20	7	4	5/1
20	Açıklanmayan kararlar	2	20	22	2		
21	Toplam kararlar	101	257	358	79	216	53
22	Aybaşına düşen karar sayısı	8,41	15,11	12,34	9,87	5,26	4,81

Tablonun hücrelerinde eğer iki rakam bulunuyorsa ikinci rakamlar daha önce verilmiş bir kararın kaldırılmasına ilişkin kararları göstermektedir.

kullanmaya çalışmak olmuştur. Ancak dönemin koşulları, bu yönde atılacak adımlardan alınacak sonuçları sınırlamaktadır. Bu durumda Koordinasyon Heyeti çözümü daha çok ikinci türdeki adımlarda, yani ihtikârı önleyecek şekilde piyasaya müdahale etmekte görmüştür. MKK'nın uygulamaları en çok bu tür müdahalelerde yoğunlaşmıştır denilebilir. Üçüncü tür kararlar ise yasaklamak ya da belli miktarlarla sınırlayarak tüketimi doğrudan denetlemek yoluna gitmektedir. Tabii ki Hükümet, çok zorlanmadıkça bu yola başvurmaktan kaçınmıştır. Ayrıca eklemek gerek ki, bu kararlara halkın tepkisi yüksek olmakta, uygulanması çoğu kez özel bir örgütlenme gerektirmektedir.

Savaş yıllarında çözülmek istenilen temel sorunun ülkedeki üretim ve tüketim dengesinin yeniden kurulması olduğunu dile getirmiştik, bu sorunun çözümüne doğrudan katkı yapabilecek kararların birinci ve üçüncü tür kararlar olduğu açıktır. İkinci türdeki müdahalelerin etkisinin ise, daha çok aracı grupların var olan durumu daha da zorlaştırmasını engellemek ve haksız kazançlar elde edilmesini önlemekle sınırlı olduğu hemen görülür.

Birinci Dönem'in temel niteliğinin *"çekingen müdahale"* olduğu söylenebilir. Bu dönemde ayda ortalama 8,41 Koordinasyon Heyeti Kararı alınmıştır ve bu kararların önemli bir bölümünün üretimi artırmaya dönük olduğu söylenebilir.

Tablo 2.1'e baktığımızda, Koordinasyon Heyeti'nin kararlarında dört türün, üretimi doğrudan artırmaya dönük olduğunu görürüz. Bunlardan birincisi tabloda 6'ncı satırda yer alan kararlarla, devletin, tarımsal üretimi geliştirmekte devlet kurumları eliyle sağlanan araç, malzeme ve tohumluğu Zirai Kombinalara öncelik vererek halka dağıtması olmuştur. İlk dönemde verilen ve K/10, K/27, K/37, K/40, K/90 gibi kararlarla ortaya çıkan bu eğilim daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu bağlamda bir örnek olarak, 1940 mahsulünün işgücü yokluğu dolayısıyla hasat edilememesiyle birlikte alınan önlemler verilebilir. Bu sorun karşısında Ziraat Vekâleti yeni getirttiği biçerdöver makinelerini kullanıma sürdü ve Polatlı'da 20 biçerdöver çalışmaya başladı. Ancak bu çok sınırlı bir alanda etkili olmuştu. Başvekil, umumî müfettişliklere ve valiliklere gönderdiği bir tamimle mahsulün hasat edilmesi için yerel olanakların kullanılmasını istedi.[33]

Üretimi doğrudan etkilemeye dönük ikinci tür kararlar sekizinci satırda yer almaktadır. Bu kararlar, Koordinasyon Heyeti'nin atıl bulunan özel ellerdeki fabrika ve tesisatı çalışır hâle getirmek için aldığı K/18, K/39, K/47 gibi kararlardır. Bunu sağlamak için, önce işletme sahibinin sağlanan kredilerle bunu gerçekleştirmesine çalışılmış, ancak bu yolla bir başarıya ulaşılmazsa TMO vb. bir kamu girişimi eliyle işletilmesi yolunda görevlendirme yapıl-

33 *Ayın Tarihi*, No. 80, Temmuz 1940, s. 7.

mıştır. Bu tür atıl fabrika sayısı az olduğu için, bu kararların nihai üretim tüketim dengesinin kurulmasındaki etkisi sınırlı kalmıştır.

Üretimi doğrudan artırmaya dönük üçüncü grup kararlar ise Tablo 2.1'in dokuz ve onuncu satırında yer almaktadır. Bu kararlarla, emek arzını artırıp, çalışma sürelerini uzatarak, kadın ve çocukların çalışmalarına izin verilerek üretimin artırılması yoluna gidilmiştir. Dokuzuncu satırda verilen fazla mesai yapılması ve haftalık tatil yasasına tâbi olmamak izninin verilmesi, DDY ve limanlardaki işçilere ilişkin olarak K/7 ile başlamış, K/11'le İnhisarlar İdaresi'ne, K/15'le askerî fabrikalara yaygınlaştırılmıştır. İlk yıllarda daha çok devlet fabrikaları için verilmiş bu izinler, daha sonraki yıllarda kritik öneme sahip özel girişim üretimleri alanını da kapsar hâle gelmiştir.

Koordinasyon Heyeti onuncu satırdaki iş mükellefiyeti kararlarının verilmesinde çok daha dikkatli davranmıştır. Bu kararların ilki K/2 ile Ereğli Kömür Havzası için uygulanmıştır ve temelde devletin taş kömürü ve linyit işletmeleriyle sınırlı kalmıştır. Zaman zaman Nafia Vekâleti'nin ve Demiryolları'nın işyerlerine de teşmil edilmiştir.

Üretime doğrudan müdahale konusundaki dördüncü tür kararlar, Tablo 2.1'in yedinci satırında verilen sanayi ve maden üretiminde üretilecek malın niteliği ya da miktarı konusunda üreticiye bir program verilmesini içerir. Bu tür kararların ilki olan K/4, Ereğli Kömür Havzası için verilmiştir. Ama bu karar tek başına verilmemiş, iş mükellefiyetinin konulmasını da beraberinde getirmiştir. Bu tür kararlar, genellikle diğer kararlarla birlikte bir bütün olarak verilmiştir.

Üretim ve tüketim dengesinin kurulmasında, tüketim alanında sınırlamalar getiren kararların ilk yılda alınanları, uygulanması göreli olarak kolay olan alanlarda toplanmıştır. Bunlardan ilki K/23'le gazetelerin sayfa sayısının sınırlanmasıdır. Gazetelerin bu yasağı delmek için açık kapı arayışları ise, Tablo 2.1'in 16'ncı satırında görülen, ek kararların verilmesine neden olmuştur. Savaş içinde tedariği oldukça güç olan kâğıdın, tüketiminde tasarruf sağlamak için başvurulan ikinci yol ise devletin kırtasiye tüketiminde kısıtlamaya gitmek olmuştur. Daha sonra K/23'le başlayan kısıtlama Tablo 2.1'in 15'inci satırında görülen yeni kararlarla gevşetilmiştir. Bu gevşetme, K/81'le Millî Müdafaa Vekâleti'nin bu kısıtlamadan istisna edilmesiyle başlamış, K/96'yla Dâhiliye Vekâleti'ne, K/109'la Adliye Vekâleti'ne yayılmıştır. Bu yayılma diğer yıllarda da sürmüştür.

Bu süreçte en radikal kısıtlama ise, özel araçlar konusunda gelmiştir. 19 Kasım 1940'ta verilen K/75'le, gerçek ve tüzel kişilere ilişkin hususi plakalı ve petrol türevi yakıtla hareket eden *tüm otomobiller, motorsikletler ve tenezzüh amaçlı kullanılan deniz motorları trafikten men edilmiştir.* Aynı kararla taksilere de bir gün çift, bir gün tek plakalı olmak üzere günaşırı çalışma zorunlu-

luğu getirilmiştir. Akaryakıt kıtlığının yüksek olduğu bu dönemde bu karar anlaşılabilirdir. Hatta dikkat çeken husus, bu kararın alınmasının 1940 yılı sonuna kadar geciktirilmiş olmasıdır. On ikinci satırda gösterilen kararlar, zaman zaman izin verilen kara nakil araçlarının plaka numaralarını vermektedir. Bunlar genellikle MMV'ne iş yapan müteahhitlerin arabaları, doktorların ve İngiliz sermayesinin bulunduğu bazı şirketlerin yöneticilerinin araçlarıdır. Bu izinlerin plaka düzeyinde en üst karar organında verilmesi, bu yasağın ne kadar sıkı tutulduğunun bir göstergesi olarak alınabilir.

Koordinasyon Heyeti'nin kararlarının yarıya yakını ticaret alanındaki ihtikârı önlemeye dönük olmuştur. Bunlar Tablo 2.1'in ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci satırında gösterilmektedir ve aslında bu dört satırdaki kararlar birbirleriyle yakından ilişkilidir.

İkinci satırda Hükümet, çok sayıda girişimcinin bulunduğu bir faaliyet zemininde muhatap alabileceği bir tüzel kişilik yaratmayı öngörmektedir. Ticaret Vekili Nazmi Topçuoğlu'nun 1940 yılında İzmir Fuarı'nın açılışında söylediği üzere "[v]ücude getirilmiş veya getirilecek olan *tüccar birliklerin[in] bünyesi*, yeni devrin yepyeni olan ticaret zihniyetini azami temsil kabiliyetini haiz tacirlerimize yardım etmek ve böyle olmayanlara kapısını kapamak için kâfi derecede kuvvetlidir." Koordinasyon Heyeti'nin ilk gündeki toplantısında K/3'le Ereğli Kömür Havzası Satış Birliği kurulmuştur. K/20'de de İthalatçı Birlikleri için bir tip statü kabul edilmiştir. Benzer statüde; 1) Deri, Kösele ve Deri Sanayi Yardımcı Maddeleri İthalatçı Birliği, 2) Madeni Eşya ve Malzeme İthalatçıları Birliği, 3) Çuval, Kanaviçe, Jüt ve Mamulâtı İthalatçıları Birliği, 4) Çay Kahve İthalatçıları Birliği, 5) Manifatura İthalatçıları Birliği, 6) Kâğıt, Mukavva ve Tatbikatı İthalatçıları Birliği, 7) Cam Zücaciye Eşyası İthalatçıları Birliği, 8) Sanayiye Ait Boyalar ve Sanayi ve Ziraate Ait Kimyevi Maddeler İthalatçıları Birliği kurulması öngörülmüştür. Bu birlikler ithal maddelerinin fiyatlarını denetlemek ve ithal kontenjanlarını ithalatçılar arasında dağıtmak işlevini görecektir ve böylece tüm ithalat alanı teşkilatlı hâle getirilmek, bir başka deyişle bu alanın dokusu değiştirilmek istenmektedir. Böyle düzenlenmiş bir zeminde ihtikârla mücadele daha etkin olacaktır.

İhtikârla mücadelede alınabilecek en elemanter önlem, fiyatları belirleme ve tüccarların bu fiyatlara uyumunu sağlamak için de fiyat denetimiyle ilgili bir teşkilat kurmaktır. İşte Tablo 2.1'in üçüncü satırında bu konuda verilen kararlar görülmektedir. Koordinasyon Heyeti K/9'la fiyat denetimi için ön koşul olan fatura ve etiket uygulaması zorunluluğunu getirmiştir. Ama bu konuda esas başlatıcı 8 Haziran 1940 tarihli 29. Karar olmuştur. K/29'la birlikte Ticaret Vekâleti'ne, gerekli gördüğü eşya ve maddelerin *azami satış fiyatlarını tespit yetkisi verilmiş* ve buna ek olarak fiyat kontrolü için teşkilatlanma kuralları getirilmiştir. Tüm vilayet merkezlerinde *Fiyat Murakabe Ko-*

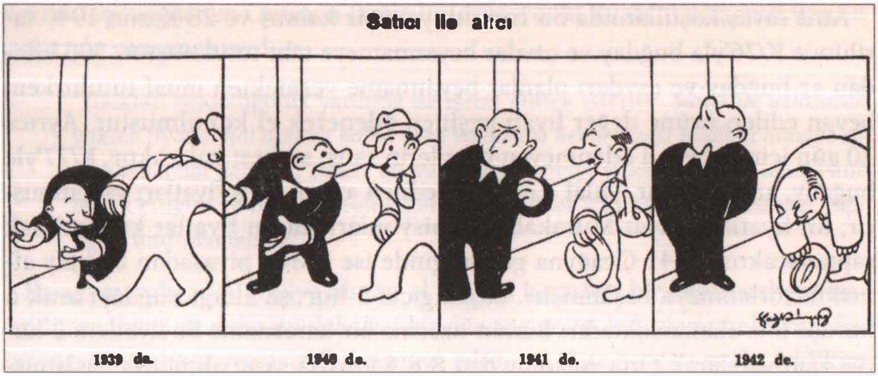
misyonları kurulacak ve bu komisyonlar, Ticaret Vekâleti'nce tayin edilecek olan eşya ve maddelerin mahalli toptan ve perakende fiyatlarını saptayacak, denetleyecek ve mahkemelerde ehlihibre (bilirkişi) olarak hizmet edecektir. Bu komisyonlar ilgililerden gerekli bilgileri alabilecek ve stoklarını bildirmelerini talep edebilecektir. Açıktır ki bu, merkezî bir denetim örgütlenmesinden ziyade, denetimin yerel bağlamını belirleyecek bir örgütlenmedir. Bu kararın uygulanması için önce Murakabe Komisyonları kurulmuş, daha sonra bu komisyonlara bağlı bürolar oluşturulmuştur ve bu bürolar için K/48'le 51 kişilik kadro verilmiştir. Türkiye'nin büyüklüğü ve fiyat kontrol işleminin ayrıntı düzeyi göz önüne alınırsa bu büyüklükte bir örgütün kendisinden beklenilen işleve göre çok yetersiz kalacağı hemen görülecektir. İlk fiyat ve azami kâr hadleri kararı, 22 Haziran 1940 tarihinde İstanbul Murakabe Komisyonu'nca kahve azami fiyatının saptanması ile alınmıştır ve bunu İstanbul'un limon, odun ve manifatura üzerindeki fiyat saptamaları izlemiştir.[34]

Sorunun çıkmasına paralel olarak çok değişik alanlarda fiyat saptaması yapılmıştır; bunlar arasında şeker pancarı, şeker, buğday, çavdar, arpa, yulaf, pamuk, çimento, bakliyat, çay ve kahve, taş kömürü, pulluk vb. sayılabilir. Fiyat saptanan alanlarda devlet, üretici ya da alıcı olarak ne kadar güçlü ise denetim de o kadar etkili olmuş; devlet ne kadar güçsüz ya da piyasa ne kadar çok aktörlü ise denetim de o ölçüde etkisiz kalmıştır.

Koordinasyon Heyeti, bu konuda etkisini artırabilmek için Tablo 2.1'de dördüncü satırda verilen türde kararlar almıştır. Koordinasyon Heyeti, ticareti düzenleyebilmek için *belli bir kuruluş seçmiş ve bu kuruluşa belli bir malda stok yapma ve dağıtımı sağlama görevi vermiştir.* Bu işlevi görebilmesi için de bu kuruluşa ya sabit sermaye ya da döner sermaye sağlanmıştır. Bu tür görevlendirme için seçilen kurumlar, Etibank, Ziraat Bankası, Sümerbank, İstanbul Belediyesi gibi kamu kuruluşları ile Kızılay, İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifler Birliği, Basın İstihlak Kooperatifi gibi örgütlenmeler olmuştur. Bu tür düzenlemelere incir, üzüm, tütün, zeytinyağı, fındık, tiftik, pamuk vb. ihraç mallarının satımının örgütlenmesiyle; kâğıt, lastik, sudkostik, göztaşı, potas, kükürt gibi temel girdi niteliği taşıyan maddelerin ithali ve stoklanmasını sağlamak için başvurulmuştur.

Bu tür bir müdahalenin etkili olması için kriz öncesinde bu tür bir önlemin alınması gerekir. Oysa çoğu kez piyasada kıtlık yaratılıp, fiyatlar yükseldikten sonra duruma el konulmaktadır. Yani bu tür bir müdahale için gerekli zaman kalmamıştır; artık acil bir müdahale gerekmektedir. İşte bu durumda, Tablo 2.1'de beşinci satırda gösterilen türdeki kararlar alınmıştır. Bu kararlarla, *ellerinde krize konu olan mallardan bulunanlar,* kısa süre içinde *ellerindeki bu malları beyana zorlanmaktadır* ve bu mallara, saptanarak *ilan edil-*

34 İffet H. Oruz, Sırrı Yırcalı, *Türkiye'de Fiat Murakabesi*, İstanbul, 1944, s. 294.

Akbaba, *no. 409, 12 Ocak 1942.*

miş bir fiyat üzerinden el konulmaktadır. İlk el konma kararı 13 Nisan 1940'ta K/16 ile belli merkezlerde ellerinde demir bulunduranların beyana tâbi tutulmasıyla başlamıştır ve 10 Eylül 1940'ta durumun normalleşmesi üzerine K/52 ile bu karar yürürlükten kaldırılmıştır.

El koyma kararları 1940 Kasımı'ndan sonra yoğunlaşmaya başlamış ve 13 Kasım'da K/73'le saclara, 24 Aralık'ta K/80'le yapağılara el konulması yoluna gidilmiştir.

Türkiye, başlangıçta, savaş koşullarında özellikle önem kazanan buğday ve hububat alanında sıkıntı içinde değildi. 1939'da uygulanmakta olan 1491 sayılı Buğday Koruma Kanunu dolayısıyla Türkiye'de buğday fiyatları yüksekti. Akdeniz limanlarında buğdayın kilo fiyatı 2,5 kuruş iken Türkiye'de TMO alımları eğer mahlût (karıştırılmış) değilse kiloda 5 kuruş kadardı. Bunlara, ihraç limanlarına gönderilme ve depolanma harcamaları da eklendiğinde Türk limanlarındaki satış fiyatı kiloda 6,7 kuruşa yükseliyordu. Bu fiyatlarla ihraç olanaksızdı. Ama savaş çıkınca Akdeniz Havzası'nda Türkiye dışında ihraç yapabilecek hiçbir ülke kalmamıştı ve fiyatlar hemen Türkiye'nin ihracat yapabileceği düzeye yükselmişti.[35] Bu durumda Buğday Koruma Kanunu'nun ilgili maddelerine ihtiyaç kalmamış ve bu maddeler kaldırılmıştır. Türkiye de, iyi fiyatlarla 23.000 ton kadar buğday ve 67.000 ton arpa ihraç etmiştir. 1939'da buğday üretimi 4.680.000 ton, arpa üretimi 2.295.000 ton olmuştur. TMO 64 merkezde alım yaparak 260.000 ton buğday stoku yapmıştır; camilere, mescitlere ve kale hücrelerine hububat depolanmıştır.[36] Depolama kapasitesi sınırlı olduğu için daha fazla stok yapılamamış ve bu durumda köylünün eline para geçebilmesi için belli ölçüde ihracata müsaade edilmiştir.

35 *Ayın Tarihi*, No. 74, Ocak 1940, s. 153-155.

36 *Ayın Tarihi*, No. 74, Ocak 1940, s. 156-157.

Ama savaş koşullarında bu hazırlık yetersiz kalmış ve 28 Kasım 1940 tarihinde K/76'yla buğday ve çavdar beyannameye tâbi tutulmuştur. 500 kilodan az buğday ve çavdarı olanlar beyanname vermekten muaf tutulurken, beyan edilen ürüne değer fiyatı peşinen ödenerek el konulmuştur. Ayrıca 20 gün içinde bedeli ödenmeyen ürünlerin satışı serbest kalacaktır. K/77'yle buğday, arpa, çavdar, yulaf için tespit edilen azami satış fiyatları saptanmıştır; un fiyatları, Fiyat Murakabe Komisyonlarınca bu fiyatlar kullanılarak saptanacaktır. 1941 Ocağı'na gelindiğinde ise TMO, piyasadan buğday almakta zorlanmaya başlamıştır. Başlangıçta 5 kuruşa aldığı buğdayı artık 6 kuruşa bile alamamaktadır. Bunun üzerine bir kararname ile fiyatlara 2 kuruş zam yapılarak Orta Anadolu'dan 8-8,5 kuruşa satın alınmaya başlamıştır. Hükûmet tarafından, haksızlığa engel olmak için, daha sonraki bir tarihte çıkarılan 270 sayılı kararla, 10 Aralık 1941'e kadar alınmış bulunan hububata bu iki kuruşluk farkın ödenmesi kararlaştırılmıştır. Tüccarın malına da bu fiyatla el konulmuştur.[37]

Fiyatların denetlenmesi yoluyla ihtikârın önlenmeye çalışılması, tarım ve sanayi ürünleriyle sınırlı kalmadı ve Tablo 2.1 satır 17'de gösterilen kiraların dondurulması kararları da alındı. K/17'yle önce 17 vilayet merkezinde başlatılan uygulama, K/53'le tüm kaza merkezlerine yaygınlaştırıldı.

Devletin fiyatları denetleyerek ihtikârı önlemeye çalıştığı bir alan da ulaşım hizmetleriydi. Devlet Demiryolları devletin tekelinde olduğu için fiyatları zaten devlet tarafından belirleniyordu. Bu nedenle devletin ulaşım alanındaki düzenlemeleri deniz taşımacılığına yöneldi ve Tablo 2.1'in on üçüncü satırındaki kararlar alındı. Bunlar arasında iki tür karar bulunmaktadır; bunlardan biri gemi seferlerinin tanzimi, ikincisi ise değişik limanlar arasındaki navlunların saptanmasıdır. Kömür taşımaları için ise ayrı navlunlar belirlenmiştir. Bu konudaki ilk karar olan K/12'yle, ülke dışına yapılan seferler Münakale Vekâleti'nin iznine bağlanmıştır. Kara nakil vasıtalarında ise bu tür düzenlemeler söz konusu olmamış, karayolu araçları için sadece on birinci satırda görülen mükellefiyet kararları verilmiştir.

Tablo 2.1'in 18,19 ve 20'nci satırında özel türde kararlar yer alıyor. 18'inci satırda verilenler MMV'nin satın almak istediği Kanarya Şilebi, Poyraz Tankeri vb. için gerekli kaynağı sağlamaya dönük kararlardır. 19'uncu satırı oluşturan çeşitli kararlar buradaki tartışmamız için özel önem taşımıyor. 20'nci satırda da kararname hâlinde *Resmî Gazete*'de yayınlanmamış kararlar yer almaktadır. Bunların içinde neler olduğunu bilmiyoruz; bir kısmının ticari diğer bir kısmının ise askerî sır niteliği taşıdığı düşünülebilir.

Hükûmet, savaş koşullarında piyasayı düzenlemeye çalışmasına rağmen alınan sonuçtan memnun değildi. Bu hayal kırıklığı, dönemin *Ticaret Vekili*

37 *Ayın Tarihi*, No. 85, Ocak 1941, s. 24-25.

Nazmi Topçuoğlu'nun Onuncu İzmir Enternasyonal Fuarı'nı açış nutkuna şu sözleriyle yansımaktaydı:

> "Halktan beklediğimiz yardıma da işaret etmek isterim. *Satıcı ile uzlaşarak yüksek fiyatla mal almayı kabul eden vatandaşı kendi rızası hilafına himaye etmek mümkün değildir.* Fakat bu vatandaş, satıcıyı yüksek fiyatın idamesine teşvik ettiğini ve binaenaleyh diğer müstehlikler için zararlı bir hareket yaptığını unutmamalıdır."[38]

Kasım ayında arka arkaya alınan el koyma kararları bir başarısızlığın işaretidir ve *ikinci ve daha müdahaleci bir döneme geçişi* haber vermektedir. Savaş süresi uzadıkça yetersizlikler ortaya çıkmıştır. İşte bu dönemde, 28 Ekim 1940'ta Sanayi Tetkik Heyeti Reisi Şevket Süreyya Aydemir, İktisat Vekiline "Yeni Siyasal Şartlar Muvacehesinde Piyasanın Bugünkü Durumu ve Yüksek İktisat Komiserliği Teşkili Hakkında" bir özel muhtıra sunar. Bu muhtırada: "İstihsal veya ithal maliyeti ile perakende satış fiyatları arasındaki iktisadî ve makul bir rabıtanın çözülüşünün kâr marjlarında da tam bir anarşi" yaşattığı belirtilmektedir. Devamında:

> "[İktisat Vekâleti'nin] kontrolü altında bulunan maddeler de dâhil olduğu halde bu çözülüş umumîdir. Mesela fabrikalarda fiyat kontrolü tatbik edilen iplik, basma, bez gibi mamuller üzerine şimdi harbi umumîdeki gibi zincirleme ticaretin teessüs etmekte olduğu gözlenmektedir. Örneğin fabrikalarda esaslı bir zam görmemiş olan sabun fiyatları piyasada her gün dev adımlarla yükselmektedir. Aynı nedenle fabrikalarda esaslı bir zam kaydetmeyen yerli ateş tuğlasının adedi artık elli kuruşa kadar satılmaktadır."

Fiyatların denetlenmek istediği ise şu satırlardan anlaşılabilir:

> "[B]uğdayda iki resmi fiyat ve ayrıca müteaddit resmi fiyatlar vardır. Askerî makamların Ankara'da kilosu 8.50 kuruşa buğday mübayaa ettikleri köylülerce ifade edilmiştir. Halbuki Ticaret Vekâleti'nin fiyatı 6.50 kuruştur. [....] *Gizli stoklar veya piyasadan gayri tabii mal çekme hareketi almış yürümüştür.* [....] Halkın birtakım endişelerle tahrik ettiği stokçuluk haricinde kendi mesleğini veya işini alakadar etmeyen maddeler üstünde birtakım insanların her gün biraz daha hararetle müdahalelere girişmesi piyasayı alt üst etmekte ve panik havasını tedricen yaratmaktadır."

Bu durumda Şevket Süreyya, Millî Korunma Kanunu'nun şimdiye kadarki uygulamasının gözden geçirilerek yeni düzenlemelere gidilmesinin gerektiğini belirttikten sonra, Koordinasyon Heyeti'nin doğrudan bir icrai organa sahip olmayışının temel bir eksiklik olduğu üzerinde durmaktadır:

38 *Ayın Tarihi*, No. 81, Ağustos 1940, s. 18.

"Yeni icaplar bütün memlekette bilhassa havayici zarurîye (zorunlu ihtiyaç) maddelerinin sevk, muhafaza ve satışında hususi membalara sahip bulunan, bürokratik usûller haricinde çalışıp süratli karar ve icra selahiyetini haiz ve ayrıca teşkilatlar vücuda getirmeğe hakkı olan müstakil bir makamın ameli ve seri müdahalesini ve işe bir an evvel vaziyet edilmesini zarurî kılacak mahiyette görülmektedir."

Şevket Süreyya, anlaşıldığı üzere bir *"Yüksek İktisat Komiserliği"* kurulmasını önermektedir. Bu komiserlik Koordinasyon Heyeti Reisliğine bağlı olacaktır ve işleviyle uyumlu biçimde örgütlenebilecektir.

Mümtaz Ökmen.

27 Aralık 1940'ta İkinci Dr. Refik Saydam Hükümeti kurulur ve Ticaret Vekili değişir; bir hukukçu olan Mümtaz Ökmen, vekil olur. Krizin gittikçe yoğunlaşması üzerine Şevket Süreyya'nın önerileri de kulaklara hoş gelmeye başlar. Koordinasyon Heyeti 14 Şubat 1941'de *K/102 ile Ticaret Bakanlığı'nda İaşe Müsteşarlığı Kurulması* kararını alır.

Bu kararın *Birinci maddesiyle*; "Memleketin iaşe işlerinin tanzim, idare ve murakabesiyle mükellef olmak üzere kurulan Ticaret Vekâleti İaşe Teşkilatı'nın, Ticaret Vekilinin emri altında bir müsteşarla bir müsteşar muavininden" ve merkezde; "A) İaşe İşbirliği Heyeti, B) İaşe Umum Müdürlüğü, C) Fiyat Murakabe Müdürlüğü, D) Matbuat, muhasebe, zat İşleri levazım, evrak ve dosya ve şifreleme servisleriyle, E) Vilayetler teşkilatından" oluşacağı belirlenmiştir.

İkinci maddesinde; "*Ticaret Vekâleti'ne bağlı TMO, Petrol Ofisi ve Ticaret Ofisi* ve ileride aynı amaçla kurulacak teşekküllerin Vekâlet'teki işlerinin iaşe müsteşarlığında" görüleceği saptanmıştır.

Dördüncü maddesine göre ise *"İaşe İşbirliği Heyeti* Millî Müdafaa, Maliye, İktisat, Münakalât ve Ziraat Vekâleti mümessilleriyle, Ticaret vekilinin tensip edeceği daire amirlerinden" oluşacaktır.

Ticaret Vekâleti İaşe Müsteşarlığı merkez kadrosu 94 kişiyle kurulmuş ve ayrıca Ticaret Vekâleti'nin teftiş heyeti ve hukuk müşavirliği 30 kişilik ek kadroyla güçlendirilmiştir.

Aynı gün, *K/103'le 5 milyon lira sermayeli Petrol Ofisi, K/104'le de yine 5 milyon lira sermayeli Ticaret Ofisi kurulur*. Bu kararlar MKK'nın uygulanma-

sında önemli bir dönüm noktası olmuştur. İaşe Müsteşarlığı adı, Şevket Süreyya'nın İktisat Yüksek Komiserliği önerisine göre daha az iddialı olmasına karşın, doğrudan icracı roller alması bakımından bu öneri doğrultusundaki bir gelişmedir. Nitekim bu Müsteşarlığa İ. Şükrü Sökmen Süer, Müsteşar Yardımcılığına da Şevket Süreyya getirilmiştir. K/102, K/103 ve K/104 gibi kararların alınmasıyla MKK'nın uygulamasında *İkinci Döneme geçilmiştir* denilebilir. Birinci dönemin çekingen müdahaleci tutumlarının başarılı olmayışı üzerine, bu kararlarla, Devletin daha aktif olarak müdahale edebilmesini sağlayacak yeni müdahale araçları geliştirilmiştir ve bu müdahalenin bir önceki dönemdekine göre daha güçlü olması için yeni bir örgütlenmeye gidilmiştir. Bu dönemde *Koordinasyon Heyeti'nin verdiği karar sayısı ayda ortalama 15'e yükselmiştir.*

Petrol Ofisi, Ticaret Vekâleti'ne bağlı olarak kurulmuş ve MKK'nın 6'ncı maddesinin verdiği yetkiye dayanarak, halkın ve millî savunmanın gereksinmesini karşılamak için her türlü petrol ürünlerini satın almak, stoklamak, satmak ve ilgili sanayi tesislerini kurmak yetkileriyle donatılmıştır. Benzer biçimde Ticaret Vekâleti'ne bağlı olarak kurulan Ticaret Ofisi ise, her türlü iaşe madde ve malzemesini satın almak, stoklamak, satmak, ihraç ve ithal etmek ve bu konuda üretim yapabilecek hükmî şahıslar kurabilmek yetkilerine sahiptir. Bu iki ofisin kurulmasının, kamuoyunda, bu iki alanda tekel yaratılıyor endişesi doğurması üzerine; Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen, gazetelere, Hükümetin tekel yaratmak niyetinin bulunmadığı, var olan şirketlerin faaliyetlerini sürdüreceği yönünde bir açıklama yapmak zorunda kalmıştır.[39] Buna rağmen, bu iki yeni ofisin yanı sıra daha önce kurulmuş bulunan Toprak Mahsulleri Ofisi'nin[40] de varolduğu hatırlanırsa, *devletin ticaret alanındaki denetim gücünün 14 Şubat 1941'de alınan K/103 ve K/104 sayılı kararlarla önemli ölçüde arttığı görülür.* Koordinasyon Heyeti daha sonraki günlerde bu ofislerin oluşumu için gerekli kararları almaya devam etmiştir. K/120 ile Petrol Ofisi, K/123 ile Ticaret Ofisi teşkilat kadroları saptanmış; K/231 ve K/232'yle her iki ofise de beşer milyon lira istikraz akdi yetkisi verilmiştir. Enflasyonun tırmanmasıyla birlikte Ticaret Ofisi'nin sermayesi yetersiz kalınca, kuruluşundan bir yıl sonra alınan K/280 sayılı kararla Ofis'in sermayesi 14 milyon liraya yükseltilmiştir.

K/103'le kurulan İaşe Müsteşarlığı'nın 124 kişilik bir merkezî kadrosu bulunuyordu. Daha sonra 14 Mayıs 1941'de alınan K/151'le Fiyat Murakabe Teşkilatı genişletilmiş ve K/156'yla vilayetlerde İaşe Müdürlükleri ve İaşe Heyetleri kurulmuştur; *böylece İaşe Müsteşarlığı salt merkezî bir örgüt olmaktan çıkarak tüm ülkeye yayılmıştır;* (Ayrıca bu sırada, bu örgütlenmeyi ger-

39 *Ayın Tarihi*, No. 87, Şubat 1941, s. 7.

40 Toprak Mahsulleri Ofisi 24 Haziran 1938'de 3941 sayılı yasayla kurulmuştur.

çekleştirirken, Fiyat Kontrolörlerini yetiştirmek için İstanbul ve Ankara'da iki haftalık kurslar açılmıştır.) 1942 Ocağı'nda çıkarılan K/252 ile vilayetlerdeki iaşe teşkilatları daha da genişletilmiş, K/307'yle de İaşe Müsteşarlığı'nın merkez kadrosu 370'e, taşra kadrosu 1.279'a yükseltilmiştir.

İaşe Müsteşarlığı kendi teşkilatını geliştirerek ülkede yaygınlaşırken, 16 Mart 1942'de alınan K/295'le, Millî Korunma Kanunu'nun devlete verdiği yetkilerin başarıyla uygulanması için gerekli görülen yeni bir ofis olarak *"Dağıtma Ofisi"nin kurulmasına girişilmiştir.* Bu ofis, halkın ve millî müdafaanın gereksinmelerini karşılamak için hükümetin belirleyeceği her tür maddeyi tedarik edip stoklayarak bunların satış ve dağıtımını sağlayacaktır. Dağıtma işlevini yerine getirmek için ise K/319'la dağıtma birlikleri kurulmasına karar verilmiştir ve şehirlerde 250 evlik ya da 1.000 nüfusluk her kitle *"Halk Dağıtma Birliği"* olarak tanımlanmıştır. Her biri 1 reis ve 4 azadan oluşan 5 kişilik bir İdare Heyeti'ne sahip olan bu birlikler, hükümetin dağıtım yapacağı konulardaki kartların ve malların hak sahiplerine dağıtılmasını sağlayacaktır. Ayrıca 5 Mayıs 1942'de K/320'yle Subaşılıkların kurulması kararlaştırılmıştır. İaşe Müsteşarlığı, kararlarını dayandırabileceği güvenilir bilgiler sağlamak istemektedir ve her muhtarlıkta kurulacak olan *Subaşılıklar* kendi yetki alanlarındaki üretimlerin tahminlerini yaparak bu güvenilir bilgiyi sağlayacaktır. Subaşılarına ayda 5-10 lira, yardımcılarına 3-6 lira verilecektir.

8 Temmuz 1942 tarih ve 356 sayılı kararla İktisat Vekâleti, genel sanayi ve bölge sanayi birlikleri kurulması konusunda yetkili kılınmıştır.

Bir yandan İaşe Müsteşarlığı, örgütlenmesini geliştirirken; diğer bir yandan Koordinasyon Heyeti, MKK'nın getirdiği cezalandırma mekanizmasının çalışmasını kolaylaştıracak kararlar almıştır. Bu bağlamda K/293'le, gerek görülen *sekiz yerde özel mahkemeler kurulması kararı alınmış,* K/344 ile de özel mahkeme kurulmayan yerlerde cürmü meşhudlar ve verilen hükümlerin yayınlanması için Adalet Vekâleti'ne gerekli ödenek sağlanmıştır. 1942 yılında arka arkaya alınan bu kararlarla MKK'nın uygulanmasına ilişkin devlet örgütlenmesinin sürekli olarak güçlendirilmesi çabası, o zamana kadar alınan önlemlerin başarılı olamadığının bir göstergesi olarak alınabilir.

İkinci dönemde de, Koordinasyon Heyeti'nin üretimin artırılması ve ulaşımın düzenlenmesine yönelik kararları, bir önceki dönemin niteliklerini korumuştur. Üretimi artırmak için verilen kararların önemli bir bölümü, askere alınanların sayısındaki artış dolayısıyla çalışacak yeterli sayıda emekçi bulunamamasının yarattığı sorunları hafifletmek için alınan K/105, K/128, K/159 vb. gibi fazla mesai ya da K/106, K/196 vb. gibi çocukların çalışmasına izin veren kararlardır. Bu sorunları hafifletmek için *ücretli iş mükellefiyeti gibi daha radikal kararlar da* verilmiştir: K/199'la Ereğli Havzası için yapı-

lacak orman kesimleri için, K/220 ve K/337 ile Soma Değirmisaz ve Tavşanlı Linyit Sahaları için, K/336 ile de Ereğli Kömür Havzası için ücretli iş mükellefiyeti getirilmiştir. Dikkat edilirse ücretli iş mükellefiyetleri büyük ölçüde Türkiye'nin çok önemli darboğazlarla karşılaştığı kömür alanıyla sınırlı tutulmuştur.

K/2 ve K/336 gereğince, Safranbolu hariç olmak üzere tüm Zonguldak vilayetinde işçi mükellefiyeti tatbik edilmeye başlanmıştır. Maden ocaklarında çalışan ve mükellefiyete tâbi olan amelenin toplamı 28-30 bin kişiydi. Bunlar E ve D grubu diye iki gruba ayrılarak 14-15 bin kişilik iki grup nöbetleşe kırk beşer gün çalışıyorlardı.[41] Madende çalışmak Zonguldak'ta yaygın olduğundan Zonguldaklılar, ya askere git ya da ücretli olarak ocakta çalış tercihiyle karşılaşınca çoğunlukla ocağa gitmeyi seçmişlerdir. 16 yaşındayken böyle bir tercihi yapmış olan Rıza Denizci, o günlerdeki durumunu değerlendirirken, madende önce kayıkçı olarak işe başladığını; maden ocağı direklerini vapurlardan kıyıya taşımakta çalıştığını, 100 kuruş yevmiye aldığını ve evi uzak olduğu için işçi pavyonlarında kaldığını anlatmaktadır. Pavyonlarda ise; üzerlerine tahtakurusu yağmakta, ayakkabılar çalındığı için çıkarıp yere konulamamakta, toplu yemek çıkmaktadır ama ekmek kıt olduğundan köyden gelirken yanlarında annelerine yaptırdıkları ekmekleri getirmektedirler.[42]

Bu işçilerin durumu Garp Linyitlerinde çalışanlara göre daha iyiydi. Garp Linyitlerinde üç ocak vardır: Tavşanlı, Değirmisaz ve Soma. Soma Madeni, savaşa girerken ortaya çıkacak gereksinmeleri karşılayabilmek için yeni olarak üretime konulmuştu ve bu bölgede de yetişmiş maden işçisi olmadığı için iş mükellefiyeti uygulanmaktaydı. Bu mükellefiyet Balıkesir, Manisa, Kütahya illerinin bazı ilçe ve bucaklarıyla Bursa'da Orhaneli ilçesindeki (sadece) köylüler üzerinde uygulanmaktadır. Mükellefler, amele asker olarak bir yıl için işyerine sevk edilmekte ve üç münavebe hâlinde 2 ay ocaklarda çalışmakta, 2 ay köyde kalmaktadırlar.[43]

Üretimi artırmak için başvurulan bir başka yol, atıl ya da çalışan özel kesim fabrikalarına MKK'nın 17'nci maddesine dayanarak el koymak olmuştur. Ama bu tür fabrikaların sayısı sınırlı olduğu için bu konuda verilen kararların sayısı azdır; K/114'le Yeni Hayat Un Fabrikası'na, K/267'yle İzmit Oksijen ve Buz Fabrikası'ndaki elektrojen grubuna, K/290'la Tuzla'daki Pedotti Tuğla Fabrikası'na ve Ankara Çimento Fabrikası'ndaki makine ve tesislere, K/349'la Aleko Dulo ve Mahdumlarına ait deri fabrikasına el konulmuştur.

---

41 TMMBTD: B: 19, 26/12/1945, O: 1, s. 419.

42 Burcu Ünal, "Zonguldak'ın 'Kara Yüzü'", *Milliyet*, 12 Mart 2013.

43 TBMMTD: B: 63, 26/5/1945, O: 1, s. 410.

Üretimi artırmak bakımından 30 Ocak 1941 tarihli K/95 ise özel bir yere sahiptir. İnönü, bu kararın önemine şu sözlerinde değinmektedir:

> "Türk köylüsünü, ziraat alet ve araçları yanında bir de el tezgâhına sahip kılmak, ve bu suretle boş zamanlarını kıymetlendirmek gayesiyle, geçen sene yalnız 17 vilayete tezgâh ve çıkrıklar gönderilmişti. Bu sene 25 vilayete her birine yüzden aşağı olmamak üzere, toplu olarak, ayrıca 61 ve kaza bölgesine de örnek mahiyetinde olmak üzere, topu 3923 takım tezgâh ve çıkrık gönderilmiştir."[44]

İşte bu el tezgâhı dokumacılarının üretimlerini devreye sokabilmek için, K/95'le bu tezgâhlara pamuk ipliği dağıtımı düzenlenmiştir. MKK madde 8'le, Sümerbank ve özel fabrikalarda üretilecek ipliğin üretim cins ve miktarını saptamakta İktisat Vekâleti yetkili kılınmıştır. İplikler, madde 11'e göre yüzde 1 kâr ilavesiyle Vekâletçe satın alınacak, dağıtımı ise Sümerbank gerçekleştirecektir. Sümerbank'ın bulunmadığı yerlerde Ziraat Bankası, Halk Bankası devreye girecektir. Türkiye'nin üretiminin yetersiz kaldığı iplik türlerini de dışarıdan Ticaret Vekâleti getirecektir; bunun için İktisat Vekâleti'ne 1 milyon lira mütedavil sermaye verilmiştir.

Ulaşım alanında birinci dönemdeki tutum bu dönemde de sürdürülmüştür; özel araçların yasaklanması sürdürülmüş, az sayıda araca Koordinasyon Heyeti Kararı'yla tek tek izin verilmiş, kömür ve diğer maddeler için ayrı ayrı navlunlar ilan edilmiş, gemi nakliyatı Münakalât Vekâleti'nce düzenlenmiş ve bazı nakil araçlarına ücretli çalışma zorunluluğu getirilmiştir. Bundan başka, 15 Temmuz 1941'de K/176'yla taksilerin gün aşırı çalışma zorunluluğu kaldırılmış, K/244'le demiryolunda yapılacak nakliyat için bir komisyon oluşturulmuş, K/278'le İskenderun Liman İdaresi ve K/323'le Mersin Limanı'nda belediyeye ait beş iskele DDY Umum Müdürlüğü emrine verilmiş, K/342'yle Motorlu ve Motorsuz Nakil Vasıtaları İthalatçıları Birliği kurulması konusunda Ticaret Vekâleti'ne izin verilmiştir.

Ulaşım alanının sorunları salt bu düzenlemelerle çözülebilecek gibi değildir. Savaş koşullarında bazı gemiler batırılmakta, deniz ticaret filosu kayıplar yaşamaktadır ve gemilerinin tamiratını gerçekleştirecek özel tersane kapasitesi bulunmamaktadır; Millî Müdafaa Vekâleti'nden yardım almak suretiyle İstinye ve Haliç havuzlarında bilhassa şilepleri tamir ettirme yolu bulunur.[45]

Koordinasyon Heyeti'nin kararları ve Ticaret Bakanlığı'nın faaliyetleri, kıtlığı çekilen mallara el konulması ve dağıtımının örgütlenmesine yönelmiştir. Bu alanda izlenen temel yöntem, kıtlığı çekilen mallara el konulması ve bir

44 *Ayın Tarihi*, No. 96, Kasım 1941, s. 29.

45 *Ayın Tarihi*, No. 102, Mayıs, 1942, s. 73.

fiyat saptanarak, var olan ya da yeni kurulacak bir kurumu bu malların dağıtımıyla görevlendirmektir. Ticaret Ofisi'nin kurulmasından sonra bu tür işlevleri bu ofis yüklenmiştir; esasen bu tür sorunlar için kurulmuş olan Dağıtım Ofisi ise henüz devreye girememiştir.

Gıda maddeleri şimdilik bir tarafa bırakıldığında, K/144'le yol inşaatında kullanılacak alet edevatın beyanı istenildiği ve bu malların Nafia Vekâleti emrine verildiği, K/148'le Hakkı Salih Bosna'ya ait 3.000 direğe el konularak Millî Müdafaa Vekâleti'ne tahsis edildiği, K/177'yle de bazı vilayet merkezlerindeki muhabere malzemesine Millî Müdafaa Vekâleti'yle ilişkilendirerek el konulduğu görülmektedir. Ayrıca, K/226'yla Ankara ve İstanbul'da mevcut her nevi çam ve köknar kerestesine beyana tâbi tutularak Hükümetçe el konulduğu, K/265'le belli vasıftaki kâğıtlara el konularak bunların dağıtımının Mahdut Mesuliyetli Türkiye Basım İstihlak Kooperatifi'ne bırakıldığı, K/332'yle kininler beyana tâbi tutularak el konulduğu, K/357'yle diş kauçuklarına el konularak dağıtımıyla Sağlık Vekâleti'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. K/127'yle de pamuk mevcudu konusunda beyanname verilmesi istenilerek bu mallara el konulmuş ve bu pamukların satış işlerini düzenlemekle Ziraat Bankası görevlendirilmiştir. 22 Eylül 1941'de K/200'le, belirtilen il ve ilçelerde yapağılar beyana tâbi tutularak el konulmuştur. El konulan yapağının satın alma işlemini yapmakla Sümerbank görevlendirilmiştir. K/257'yle de yapağıya el koyma tüm vilayetlere yaygınlaştırılmıştır.

Bazı hallerde yeni satış fiyatlarının uygulanması için herkes, ellerindeki malları en büyük mülki amire beyana tâbi tutmuş, yeni fiyatla satıştan doğan farkların Ziraat Bankası'na yatırılması istenmiştir. Bunlara örnek olarak K/299 ve K/300'le çay ve kahve konusundaki uygulama verilebilir. Hükümetin çay ve kahve alanına müdahalesi, 18 Mayıs 1942'de 4223 sayılı kanunla çay ve kahvenin tekel altına alınmasına kadar uzanmıştır. Dönemin Gümrük ve İnhisarlar Vekili Raif Karadeniz, bu kararı, "[çay ve kahvenin] inhisar altına alınmasının tek nedeni vergi altına almak değildir, eğer sadece bu amaçlansaydı gümrük vergileri artırılabilirdi. Ama fiyatlar arttıkça tağşiş artıyor. Kahveye fındık kabuğu, nohut, çaya ot karıştırılıyor. Bunu engellemek için inhisar altına alındı" diye savunmaktadır.[46]

Koordinasyon Heyeti'nin piyasaya müdahalesinin daha yumuşak biçimi, bir önceki dönemde olduğu gibi; *belli bir kamu tüzel kişisine döner sermaye vererek, bu tüzel kişinin stok oluşturmasını ve düzenleme satışları yapmasını sağlamak olmuştur*. Bu tür müdahalelerde el koyma işlemi yoktur. Bunlara örnek olarak; K/137'yle un stokları yapması için İstanbul Belediyesi emrine bir milyon liraya kadar kredi verilmesi, K/230'la krom satışlarının tanzim ve idaresi için Etibank emrine 3 milyon lira verilmesi, K/332'yle İstanbul

46 *Ayın Tarihi*, No. 102, Mayıs, 1942, s. 12.

Mahrukat Ofisi kurulması ve İstanbul Valiliği'ne 500.000 lira tahsis edilmesi gösterilebilir. Taş kömürünün iç fiyatlarını düzenlemek için Ereğli Kömürleri işletmesine K/355'le fondan 2 milyon lira, müstahsilden fındık alımı için K/359'la Ticaret Vekâleti emrine 2 milyon lira, müstahsilden incir ve üzüm alımı için K/360'la Ticaret Vekâleti emrine 2 milyon lira döner sermaye tahsis olunmuştur. K/348'le taşkömürü ve kok dağıtımı hakkında İktisat Vekâleti yetkilendirilmiştir. Kok özellikle büyük kentlerin ısıtılmasında kullanılmaktadır ve bu konuda gereksinmenin karşılanabilmesi ancak Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın kok üretmeye başlamasından sonra olabilmiştir.

Bu bağlamda Hükümeti en çok rahatsız eden konu tekstil üretimi ve ticaretinde karşılaşılan sorunlar olmuştur. Hükümet bu konuda temel aktör olarak Sümerbank'ı seçmiştir ve 21 Ağustos 1941'de K/190'la her türlü pamuklu mensucat İktisat Vekâleti'nin denetimi altına alınmış, kaput bezi satış ve tevzi işleri Sümerbank'a tevdi edilmiştir. İktisat Vekâleti tüm kuruluşların üreteceği pamuklunun cins ve miktarını belirleyecek, bu malzemeyi maliyetine eklenen bir yüzdeyle belirlenen fiyat üzerinden satın alacaktır. Bu işlemleri ve saptanacak esaslara göre dağıtımı, Vekâlet adına Sümerbank gerçekleştirecektir.

Buna benzer bir müdahale biçimi de ithalat ve ihracat konusunda belli bir kuruluşun doğrudan görevlendirilmesi olmuştur. Ticaret Ofisi'nin kurulmuş olması görevlendirme yapılacak kurumun belirlenmesini kolaylaştırmıştır. Bunlara örnek olarak; K/121 ile bağcılık konusunda kritik önemi olan göztaşı ve potas ithali için İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nin yetkilendirilmesi, K/155'le Ticaret Ofisi'nin tiftik alımı ve ihracıyla görevlendirilmesi, K/359'la üreticiden *fındık satın alınması için Ticaret Vekâleti'ne 2 milyon liralık mütedavil sermaye verilmesi* sayılabilir.

Bazı alanlarda Hükümetin müdahalesi sadece satış fiyatlarını saptamayla sınırlı kalmıştır. K/198 ve K/302'yle çimento fiyatını saptama yetkisi İktisat Vekâleti'ne verilmiş, heyet bu konuda kendisi karar vermemiştir. Şeker fiyatı saptama yetkisini ise heyet kendisi kullanmış, K/130'la 2 Nisan 1941'den itibaren şekerin kilosuna 10 kuruş, K/263 ve K/264'le 20 Ocak 1942'den itibaren de kilo başına küp şekerde 62, kristal şekerde 45 kuruş zam yapılmıştır. Bu fiyatların saptanmasındaki mantığı, dönemin Başvekil'i[47] *"şekeri vesikaya bağlamadık halk karne ticareti yapacaktı. Onun için yüksek fiyatla arz ve talebin eşitlenmesi yoluna gidildi" diye açıklamaktadır*. Başvekilin burada belirtmediği husus ise, arz ve talebi eşitleyecek bu fiyatın, Hükümetin millî savunma harcamalarının karşılanmasında yararlanabileceği oldukça büyük bir kaynak da yaratacak olmasıydı. Hükümet, doğabilecek bu fazlayı aracılara bırakmak istemiyor, bütçe açıklarını kapatmakta kullanmak istiyordu.

47 *Ayın Tarihi*, No. 98, Ocak 1942; *Ayın Tarihi*, No. 98, Ocak 1942, s. 28.

Piyasaya fiyat tespitiyle müdahale edilmesi sonucu şeker örneğinde olduğu gibi bir fazla yaratılabilmektedir. Bununla birlikte eğer fiyat toplumsal nedenlerle düşük tutulursa, karşılanması gereken bir açık doğacaktır. *Fazla ve açıkların birbirini karşılayabilmesi için bir fon oluşturulması gerekmektedir.* Bu amaçla K/136'yla Ticaret Vekâleti'ne, Ziraat Bankası'nda bir fon oluşturma yetkisi verilmiştir. Ticaret Vekâleti belli bir fiyatın üstündeki ithalatı ve belli bir fiyatın altındaki ihracatı yasaklayabilecektir ve Vekâletin yaptığı bu fiyat saptamaları ile bu mallara ilişkin içte oluşan fiyatlar arasındaki farkların yaratacağı fazla kârlar ya da zararlar Ziraat Bankası'ndaki fon aracılığıyla dengelenebilecektir. Örneğin, pamuk ve yapağı ihracında bu mekanizmalar kullanılmıştır.

Hükümetin ilgisini esas yoğunlaştırdığı alan temel gıda maddelerinin sağlanmasıdır ve *bunun içinde de hububat, en önemli yeri* tutmaktadır. Bu bağlamda da ana sorun, hızla büyüyen ordunun ve kentli nüfusun ekmek ihtiyacını yeterli miktarda karşılayabilmek olmuştur. Ekmek gereksinmesinin karşılanmasında buğday merkezî bir öneme sahiptir, ancak yetersiz kaldığında belli oranlarda diğer hububat türleriyle karıştırılabilmektedir. Ayrıca büyüyen ordunun hayvan sayısının artması bunların beslenmesi için gerekli arpa, yulaf vb. hububat türlerinin de önemini artırmıştır. Her ne kadar altyapısını oluşturması için yeterli zamanı bulamamış olsa da, savaş öncesinde *TMO'nun kurulmuş olması Hükümetin bu konuda dayanacağı temel aktörünün kim olacağını* belirlemiştir.

Hükümet, hem temel gereksinmeleri karşılamak istiyor, hem de bu temel malların fiyatlarının çok yükselmesini engellemeye çalışıyordu ve bu iki amacı bir arada gerçekleştirebilmek için çok yönlü bir denetlemeye gitmek zorunda kalmıştı. Bunlardan ilki, ekmek yapılacak unun randımanı ve un içinde hangi hububatın hangi oranlarda bulunacağına karar verilmesi olmuş, daha sonra da unlu mamullerin ve ekmeklerin kişi başına tüketimleri sınırlandırılmıştır. 18 Şubat 1941'de çıkarılan 115 sayılı kararla, 84-86 randımanlı unla yapılacak ve içine % 15 çavdar karıştırılabilecek *tek tip ekmek çıkarılması kararlaştırılmıştır.* Değirmenlerin daha az randımanlı un üretmeleri yasaklanmıştır. Kentlerdeki francala üretimi ve başka amaçlı üretimler için gerekli daha az randımanlı unlar ise ancak TMO tarafından üretilebilecektir. Daha sonra 6 Haziran 1941'de K/160'la una katılabilecek çavdar miktarı yüzde 20'ye yükseltilmiş ve bu yüzde 20'nin yüzde 30'una kadarının arpa olabileceği belirtilmiştir. K/291'le olanaklı olan yerlerde unlara yüzde 25'e kadar mısır karıştırılmasına izin verilmiş, K/179'la un randımanı 89-91 arasına daha sonra da K/216'yla yüzde 94-96'ya yükseltilmiştir. Yani *ekmeklerin içindeki kepek miktarı artmış ve dolayısıyla renklerinin esmerliği artmıştır.*

24 Kasım 1941'de verilen K/223'le ticaret için undan yapılacak mamulle-

rin alanı sınırlanarak ekmek, francala, makarna, şehriye, peksimet, bisküvi ve simit dışındaki mamullerin yapımı yasaklanmıştır. Lokantalarda yapılacak hamur işleri bu yasaktan istisna edilmiş, ancak K/247'yle lokantaların istisnası kaldırılmış, simit de yasak kapsamına alınmıştır. K/255'le bu yasak bakliyat, patates ve pirinçten yapılacak pasta, çörek vb.'lerine de yaygınlaştırılmıştır. TBBM'deki müzakerelerden bu yasağın ilginç sonuçları olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Eskişehir'de on bin kadar bekâr işçi bulunmaktadır ve un kaçağını engellemek için simit, börek, vb.'lerinin yapılıp satılmasının yasaklanmış olması bu işçilerin sabah kahvaltısı yapmasını zorlaştırmıştır.[48] Yine Meclis müzakerelerinden, büyük kentlerde un kaçağının önlenemediği anlaşılmaktadır. F. Fikri Düşünsel, durumu, "Bugün *İstanbul şehrine günde takriben 300 çuval kadar açıktan un girmektedir*. Her yerde yufka, kadayıf satılmaktadır. Bunlar nereden geliyor? Karaborsadan geliyor. İzmir'in içinde un, kenarındakine göre iki misli fiyatla satılmaktadır" diyerek izah etmektedir.[49] Bir milletvekilinin dile getirdiğine göre de "Samanpazarı'nda bazlama satan 25 kişiye para cezası veriliyor. Şurada burada lokantalarda en güzel börek mütenevvi tatlı yeniliyor."[50] Meclis'teki görüşmelerde en çok tepkiyi kadayıf satanların cezalandırılmasının topladığı görülmekte[51] ve Hükümetin, fakir halkın gıdası mahiyetinde olan bazlama, börek, simit gibi şeylerdeki kısıtlamalar üzerinde yeniden inceleme yapması talep edilmektedir.

Ekmeği bir ölçüde de olsa ucuzlatabilmek için 1941 yılı Aralık ayının sonunda Buğday Koruma Vergisi kaldırılmıştır.[52] Kısa bir süre sonra 13 Ocak 1942'de verilen K/247'yle ekmek tüketimi sınırlanmış ve *ekmek dağıtımında karne usûlü benimsenmiştir*. Karnelerin ihtiva ettiği fişler 24 saat boyunca geçerli olacak, gününde kullanılmayan fişler ise geçersiz olacaktır. 7 yaşına kadar olan çocuklara 187,5 gram, 7 yaşından büyüklere 375 gram, ağır işçilere 750 gram ekmek verilecektir. Bu büyüklükler kabul edilince, yapılacak ekmeğin büyüklüğü 750 gram olacaktı ve çocuklara bunun dörtte biri, büyüklere yarısı, ağır işçilere de tümü verilecekti. Bu sınırlama K/313'le yeniden tanımlanmıştır ve 375 gram ekmek yerine 125 gram gluten ekmeği verilebileceği de belirtilmiştir. K/385'le de prevantoryum ve sanatoryumdaki hastalara 450 gram ekmek verileceği kabul edilmiştir. Bu kararlar, daha önce tanzim satışları yapılan şehir, kasaba ve bazı köylerde uygulanacaktır. 2 Şubat 1942'de kabul edilen 4186 sayılı yasayla Bakanlar Kurulu, aske-

---

48 TBMMTD: I: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 363.

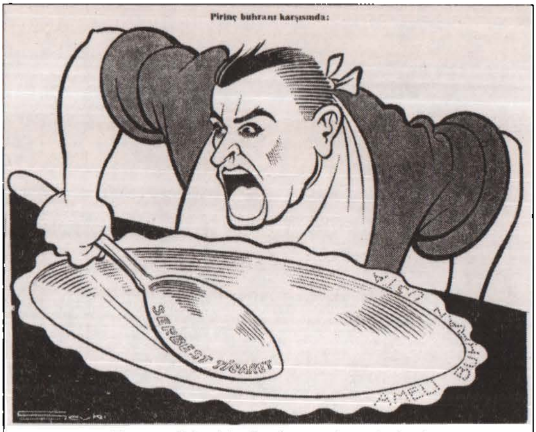
49 TBMMTD: I: 58, 22/5/1944, C: 1; s. 144.

50 TBMMTD: I: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 367.

51 TBMMTD: I: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 364.

52 *Ayın Tarihi*, No. 97, Aralık 1941, s. 28-31.

rin istihkakından kesilecek 100 gram ekmek karşılığında istihkaka 50 gram pirinç ve 10 gram sadeyağ eklemeye yetkili kılınmıştır.

Ticaret Vekili – Pilâvdan dönenin kaşığı kırılsın!

Akbaba, *no. 446, 1 Ekim* 1942.

Hükûmetin karne ile ekmek dağıtımıma gitmesi kolay olmamıştır. Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen, 29 Mayıs 1941'de TBMM'de Ticaret Vekâleti'nin bütçesi konuşulurken "vesika usûlüne gitmemize lüzum yoktur. Vesika usûlünün tetkik edilecek, yerini tecrübeler ve belki istikbal gösterecektir. Bu usûlün birçok mahsurlu tarafları vardır. Vesika usûlü tatbik edilirse, bir madde bütün vatandaşlar tarafından istihlâk edilmediği halde herkes vesika alacak ve vesika ticareti başlayacaktır" demişti.[53] Buna rağmen koşullar karne usûlünün uygulanmasını zorunlu kılmıştır. İstanbul'da karne uygulamasının başlatılacağını İstanbul Valisi Dr. Lütfi Kırdar "yeni usûlün tatbiki, medeni bir milletin olgun ve reşit vatandaşları olduğumuzu isbat edecek önemli bir hadise olacaktır" diye açıklamıştır.[54] Karne usulü uygulanmaya başlandıktan üç ay sonra Kemal Turan, *Ulus* gazetesinde, bu usûlü "Türkiye'de yurttaşların nimetle külfeti kesin bir eşitlik içinde paylaştıklarını karne usûlü bir daha belirtti" diyerek eşitlikçilik üzerinden savunuyordu. O "verilen ekmeğin miktarı birçoğu bakımından azdır. Ama unutmamalı ki karne usûlü bu azlığı eşit dağıtmak için yapılmıştır. Kaldı ki dağıtılan ekmek miktarı Avrupa ülkelerindeki kişi başına haftada verilen 1.200-1.400 gram ekmekten fazladır" diyordu. 14 Ocak 1942'de İstanbul'da, 17 Ocak 1942'de Ankara'da, 22 Ocak 1942'de İzmir'de ekmek karnesi uygulaması başladı. Karne usûlüne alışılması üzerine ekmek karnesine *1942 Nisanı'ndan sonra pamuklu karnesi de eklendi.*[55]

Karne uygulamasının yeterli disiplinle uygulanamadığı anlaşılmaktadır. Ağır işçi karneleri karaborsada 75 kuruşla 3 lira arasında bir fiyatla satılıyordu.[56]

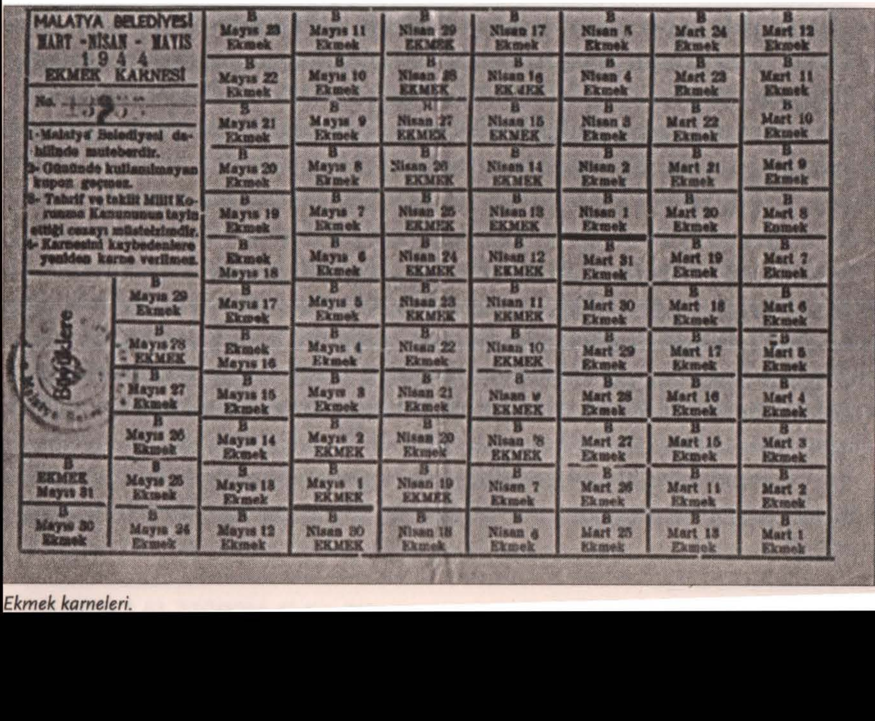
53 *Ayın Tarihi*, No. 90, Mayıs 1941, s. 76.

54 *Ayın Tarihi*, No. 98, Ocak 1942, s. 16.

55 Kemal Turan, "Karneler", *Ulus*, 2 Nisan 1942.

56 Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 113.

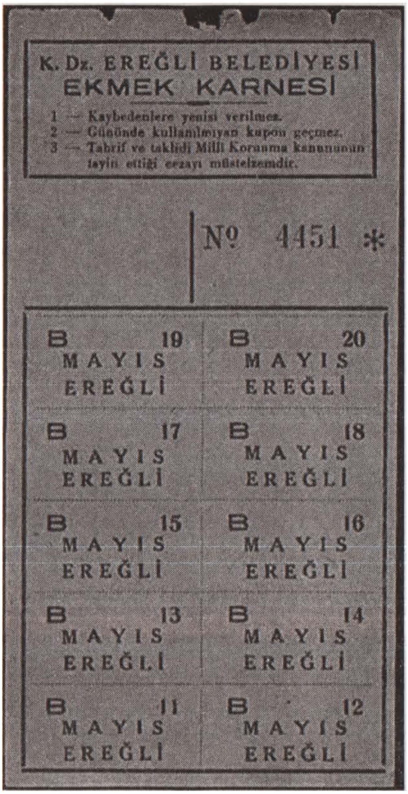
Ekmek karneleri.

Karneyle ekmek alanlar.

Ekmek karnesi.

K. Dz. EREĞLİ BELEDİYESİ
EKMEK KARNESİ

1 — Kaybedenlere yenisi verilmez.
2 — Gününde kullanılmıyan kupon geçmez.
3 — Tahrif ve taklidi Millî Korunma kanununun tayin ettiği cezayı müstelzemdir.

Nº 4451 *

B 19 MAYIS EREĞLİ	B 20 MAYIS EREĞLİ
B 17 MAYIS EREĞLİ	B 18 MAYIS EREĞLİ
B 15 MAYIS EREĞLİ	B 16 MAYIS EREĞLİ
B 13 MAYIS EREĞLİ	B 14 MAYIS EREĞLİ
B 11 MAYIS EREĞLİ	B 12 MAYIS EREĞLİ

Ekmek karnesi.

Hükümet bu süreçte çok eleştirilmiştir. Bu eleştiriler karşısında Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen, karne uygulanan şehirlerde yüzde 20 tasarruf olduğunu, 750-800 bin nüfuslu İstanbul'a 1.200.000 karne dağıtıldığı dedikodusunun doğru olmadığını, *günde 75.000 kilo tasarruf edildiğini* söylemiştir.[57]

Tarık Ziya Ekinci, hatıralarında, Lice'de durumun çok farklı olduğunu anlatmaktadır. Lice'de herkes kendi ekmeğini ürettiğinden karne uygulaması önemli bir sorun oluşturmamıştır. Ailelerin bir kısmı sokağın ortak tandırından diğer bir kısmı da mahallenin fırınından yararlanıyordu. Ekmek karnesi daha çok memur ailelerini ilgilendirmiştir. Sadece memurlar ve çalışanlar ekmek satın almaktadır. Karne çıkınca belediyenin belirlediği bir fırında karne sahipleri için ekmek üretilmeye ve satılmaya başlanmıştır. İlçede yaşayanlar için ekmek karnesi tamamlayıcı bir öğedir ve sadece isteyen aileler bu hakkı kullanmıştır. Zorluk, daha çok Millî Korunma Kanunu hükümlerine göre buğdayın taşınması ve pazarda satılmasının yasak olmasından doğmaktadır. Köyde tarımla uğraşan akrabaları, yakınları olanlar bu yasağı aşma yolu bulmuşlardır.[58] Lice'deki bu durumun Anadolu'nun tüm küçük kentleri için geçerli olduğu söylenebilir.

Kullanılmasına sınır getirilen hububatın sağlanabilmesi için 12 Şubat 1941'de çıkarılan K/107'yle, müstahsil elinde bulunan ve tohumlukla yemeklik ihtiyaçlarından fazla olan *hububata (buğday, arpa ve yulaf), belirtilen alanlarda el konulmasına karar verilmiştir*. El konulan hububatın karşılığı, söz konusu hububat TMO teşkilatına teslim edildiğinde, Bakanlar Kurulu kararıyla tespit edilen fiyat üzerinden ödenecektir. Bu kararda, ihtiyaç fazlasının nasıl saptanacağına ilişkin olarak, söz konusu hanenin nüfusuna ve hayvan sayısına bağlı olan bir hesaplama yöntemi de verilmiştir. K/108'le, el konulacak hububata çavdar da eklenmiş ve uygulama alanı genişletilmiş-

57 *Ayın Tarihi*, No. 98, Ocak 1942, s. 33.

58 Tarık Ziya Ekinci, *Lice'den Paris'e Anılarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 190.

tir. 25 Nisan 1941'de K/139'la, belirtilen yerlerde mısır da el konulacak hububat arasına katılmıştır. K/157'yle 1941 yılı ürünü için; buğday, çavdar, arpa, yulaf, mahlût, mısıra beyanname verme zorunluluğu ile Hükümetçe el koyma karan getirilmiştir. K/169'la mısıra ilişkin elkoyma bölgeleri genişletilmiştir. K/181'le her tür hububatın kilo fiyatına 1 kuruş zam getirilmiştir. K/183'le TMO, kuru fasulye ve pirinç alım satımıyla görevlendirilmiştir. K/204'le Ticaret Vekâleti'ne hububat ve un stoku oluşturması için 500 bin liralık döner sermaye fonu sağlanmıştır. K/239'la 1941 yılı sonunda mısır fiyatına kiloda 2 kuruş eklenmiştir. Bu dönemde hububat darlığı had safhaya varmıştır ki K/249'la kuş yemine, K/250'yle kuru baklalara el koyma karan TMO eliyle uygulanmıştır. K/286'yla bakla fiyatları artırılmıştır. 5 Mayıs 1942'de ise K/324'le 1942 yılı hububat ürününün tüm çeşitlerine el koyma karan verilmiştir.

Diğer bir alan olan yemeklik yağ piyasasında fiyatların yükselmesi üzerine, Koordinasyon Heyeti'nin kararlan K/304'le bu alana da uzanmıştır. 13 Nisan 1942'de alınan bu kararla Ticaret Vekâleti; *nebati yağ, margarin ve emsali yemeklik yağlarla bunlann üretimi için* gerekli her türlü iptidai maddelere el koymak, satış şekillerini saptamak ve bunları üreten tesislere üretim programı vermek yetkileriyle donatılmıştır.

Koordinasyon Heyeti'nin *müdahaleci tavn, et konusunda ise oldukça sınırlı kalmıştır*. Bu dönemde sadece K/240'la 10 yaşına kadar çift ve koşumluk sığır ve mandalanyla, 8 yaşına kadar dişi sığır ve mandaların kasaplık olarak alım ve satımlarıyla kesilmelerini yasaklamıştır.

Bu dönemde İaşe Müsteşarlığı'nın kurulmasından sonra, evvela üretici bölge toptan fiyatları Ticaret Vekâleti'nce saptanarak ilgili yerlere gönderilmiş, ardından tüketici bölgelerindeki "Fiyat Mürakabe Komisyonlan"nca bu menşe fiyatlarına ambalaj, taşıma vb. masraflar eklendikten sonra belli kâr hadleri de eklenerek tüketici bölgeler için gıda ve yem maddelerinin nihai satış fiyatlan saptanmış ve ilan edilmiştir.[59]

Tanın ürünlerindeki yetersiz üretimin yarattığı sorunlann çözümüyle uğraşan Koordinasyon Heyeti, beklenebileceği üzere MKK'daki yetkilerine dayanarak *tanmsal üretimi artırmak için de kararlar almıştır*. Bunlar; K/134'le Ziraat Vekâleti'nin taşra kadrolarının güçlendirilmesi, K/271'le Devlet Ziraat İşletmeleri kurumuna 1 milyon lira ikrazı, K/275'le çiftçiye ucuz fiyatla ziraat alet ve vasıtası sağlanması için Ziraat Vekâleti emrinde oluşturulmuş bulunan döner sermayenin 1,5 milyona yükseltilmesi, K/281'le çiftçiye tohumluk dağıtımı için Ziraat Vekâleti emrine 2,6 milyon lira verilmesi, K/326'yla İstanbul Havalisi Balık Avcılığı ve Sanayi Birliği'nin tesisi konusunda Ticaret

59 T.C. Ticaret Bakanlığı, *Muhtelif Tarihlerde Hazırlanmış Hayat Pahalılığı Hakkında Raporlar 1-6*, Ankara, 1948, s. 143.

Vekâleti'ne yetki verilmesi ve K/363'le Zirai Kombinaların döner sermayesinin 3.376.300 liraya çıkartılması şeklinde sıralanabilir.

Bu dönemde de Koordinasyon Heyeti değişik konularda kararlar vermiştir; K/113'le Kanarya Şilebi'nin, K/209'la Türk Gücü Motoru'nun ve K/318'le bazı deniz vasıtalarının satın alınması için Millî Müdafaa Vekâleti'ne kaynak sağlanmış, K/166'yla mobilyalı olarak kiraya verilen evlerin kiralarının hesaplanmasına bir kural getirilmiştir.

Genelde müdahaleci olan bu dönemin sona ermesi, *Başvekil Dr. Refik Saydam'ın 8 Temmuz 1942'de İstanbul'daki beklenmedik ölümüyle* olmuştur. Başvekil, İstanbul'a, çözülemeyen iaşe sorununu ve iaşe teşkilatının yeterli nitelikte kişiler bulunarak kurulamayışının yarattığı sorunları çözmek için gitmişti ve ölümünden önce verdiği son beyanatında şöyle diyordu:

> "Şehrin hususi yönlerine göre alınan umumî kararlarda bazı değişiklikler yapılması dahi zarurî görülmüştür. Bu arada, belediye teftiş heyetinin ehemmiyetli bir surette takviyesi, belediye zabıtasının yalnız bu işlerle meşgul olmak üzere özel bir kadro hâline getirilmesi, esnaf birliklerinin dağıtma ve halk birlikleri arasında oynayacakları aracı rolün sarih bir şekilde çerçevelendirilmesi, halkın ihtiyacına mahsus kok ve maden kömürü stoklarının tamamlanmasına çalışılması için tedbirlerin alınması için emirler verilmiştir."[60]

Behçet Uz.

Bu ani ölüm, aynı zamanda yaşanan sıkıntılar karşısındaki yeni arayışların önünü de açmış oldu. Bunun üzerine *9 Temmuz 1942'de I. Saracoğlu Hükümeti kurulmuş* ve *Ticaret Vekâleti'ne* 1941 yılı ara seçimlerinde milletvekili olmuş bulunan İzmir'in başarılı belediye başkanı *Dr. Behçet Uz* getirilmiştir. Yeni Hükümet, Dr. Refik Saydam Hükümeti'nin uyguladığı politikalara getirilen eleştirilerin etkisiyle piyasaya daha çok güvenen bir politika izlemeye başlamıştır. Hükümet, kurulmasından çok kısa bir süre sonra 15 Temmuz 1942'de daha sonra üzerinde duracağımız K/366 sayılı kararı almıştır.[61]

---

60 *Ayın Tarihi*, No. 104, Temmuz 1942, s. 1.

61 I. Saracoğlu Hükümeti'nin kurulmasından 6 gün sonra Koordinasyon Heyeti'nin verdiği K/336'yla hububatın tümüne el koymak yerine belli bir oranının hükümetçe satın alınması yaklaşımı getiriliyordu. Bu çok önemli bir değişmeydi. Ama bu kararın Hükümetin kurulmasından

Politikalardaki kopuş, 23 Temmuz 1942'de alınan K/370 ve K/371'le açık hâle gelmiştir. K/370'le Subaşı Teşkilatı, K/371'le Fiyat Murakabe Komisyonları ve İaşe Müsteşarlığı'nın vilayetler teşkilatı; daha sonra 11 Ağustos 1942'de alınan K/373'le İaşe Merkez Teşkilatı ve K/374'le de Dağıtma Ofisi ilga edilmiştir. K/371'le, Fiyat Murakabe Komisyonları ve Fiyat Murakabe Heyetleri'nin yerine Belediye Daimi Encümenleri geçirilmiştir. İaşe Müsteşarlığı'nın vilayetler teşkilatının tüm görevleri belediyelere devredilmiştir. Bu kararlar sonucunda meydana gelen kopuş, aynı zamanda MKK'nın uygulanmasında Üçüncü Dönem'e geçildiği anlamına gelmektedir. Bu dönemde verilen Koordinasyon Heyeti kararları sayısı ayda ortalama 7,37'ye düşmüştür. Dikkat edilirse, ikinci dönemin sonuna doğru kurulmaya çalışılan ama henüz tam olarak kurulmamış olan örgütlerin daha üç ay geçmeden ortadan kaldırıldığı, ama ikinci dönemin başında kurulmuş olan Petrol Ofisi ve Ticaret Ofisi'nin korunduğu görülür. Yani örgütlenmede topyekûn bir geriye gitmenin yaşanmadığı söylenebilir.

Üçüncü Dönem'de İaşe Müsteşarlığı'nın ve onun uzantısındaki örgütlenmelerin ortadan kaldırılması sebebiyle doğan açıkları kapatmak için yeni örgütler geliştirilmiştir. K/381'le Hariciye Vekâleti'ne bağlı olarak Ticari ve Malî Anlaşmalar Müzakere Heyeti oluşturulmuştur ve Heyet'in giderleri Millî Korunma Kanunu'nun sağladığı olanaklarla karşılanmıştır. K/415 ve K/500'le Millî Korunma Mahkemelerinin kadrosu genişletilmiş, K/416 ve K/417'yle Millî Korunma Muhasebe Bürosu'nun kadrosunda değişiklik yapılmıştır. *Fiyat denetiminde merkezî kadrolar ilga edildiği için bu görevler belediyelere verilmiştir.* Dr. Behçet Uz'un deyimiyle "Belediyeler, Ticaret Odalarından ve diğer mahalli teşekküllerden istifadelendirerek ve MKK'nın verdiği yetkilerle teçhiz" edilmişti.[62] Bu bir anlamda bir normalleştirmeydi, zaten belediyelerin görevi olan bu işlevler asıl sahiplerine iade edilmiş oluyordu. K/421'le de belediyelere verilen bu görevlerin gerektirdiği kadrolar ve tahsisat, Dâhiliye Vekâleti'ne verilmiştir. Belki Ticaret Vekilinin eski bir belediye başkanı olmasının da etkisiyle alınan bu kararlar, belediyeleri güçlendirerek merkezî karar denetiminin yerine yerel fiyat denetimini getiriyordu.

Bu, denetimin yerelleştirilmesi çabasının yanında K/480'le Ticaret Ofisi'nin kadrolarına ek yapıldı. K/487'yle Ticaret Vekâleti gerek gördüğü maddelerin tüketim ve satış biçimlerini sınırlama ve belirleme yetkisiyle donatıldı. K/509'la da, K/356'yla maliye emrine verilen kredi 5 milyondan 10 milyona yükseltildi.

Hükümet, denetimin yerelleştirilmesi kararını alırken, bir yandan *25 Tem-*

çok kısa bir süre sonra getirilmiş olması ve içinde subaşılıklara işlev öngörülmesi bir önceki dönemde yapılmış bir hazırlığa dayanması kuşkusunu yaratmaktadır.

62 *Ayın Tarihi,* No. 104, Temmuz 1942, s. 26.

muz 1942'de tüm gıda maddelerinin fiyatını serbest bırakıyordu. Dr. Behçet Uz, bu kararı, arz ve talebin dengelenememesinin baskısının kolayca ortadan kaldırılamadığını, bu dengelenmeyi en iyi sağlayacak kuruluşların belediyeler ve ticaret odaları olduğunu ve onların verecekleri kararların ihtikârın kontrolünde en uygun kararlar olacağını söyleyerek savunuyordu.[63]

Alınan bu önlemlerin ortaya çıkardığı durumu, bir önceki dönemde Şevket Süreyya ile birlikte çalışmış olan ve aynı zamanda bir Kadrocu olan İsmail Hüsrev Tökin, şöyle açıklamaktadır:

> "Yeni piyasa rejimi hakikaten malların meydana çıkmasına zirai istihsâlin genişlemesine amil olmuştur. Fakat fevkalade şartlar ve bu şartların psikolojik havası devam ettiğinden, *tesbit ve tahdit baskısı kaldırılınca, malların kısmi bollaşmasına rağmen fiyatlar düşmemiş bilakis fiyatlar yükselmiştir.* Bugün piyasalarda şöyle bir müvazeneleşme müşahade olunmaktadır. Her türlü mal temin edilebilmektedir. Fakat bu malların miktarca barış devrinin hacminde olduğu, bütün nüfusa kifayet edecek kemiyette mal tedarik edildiği iddia olunamaz. Mevcut malın fiyatı fevkalade yükseldiğinden istihlâk kendiliğinden tahdide uğramakta ve ancak yüksek fiyatları ödeyebilenler mevcut maldan alabilmektedirler. Diğer taraftan piyasada fiyatların yükselmesi, zarurî olarak finansman hacmine de tesir etmektedir. *Fiyat tezayüdünden(artışından) hâsıl olan kazanç fazlalarının iştira (satın alma) kuvveti hâlinde piyasaya akışı ve Devlet tediyelerinin genişlemesi, fiyatları yeniden arttırmaktadır.*"[64]

Bu dönemde üretimi artırmak için alınan kararların niteliği, bir önceki döneme göre önemli ölçüde değişmedi; K/414'le demiryolları tamiratlarında çalışanlara iş mükellefiyeti getirildi, fazla çalışma izinlerinin verilmesi sürdü: K/384'le tüm kömür ve linyit işletmeleri işçilerine üçer saat fazla mesai verilirken; K/438'le İskenderun limanı ve iskelesi inşaatında çalışanlara, K/455'le Söke'de Osman Pullukçu ve Oğlu Rifat Müessesesi'nde çalışanlara, K/457'yle Çeltek'teki DDY'nin linyit işletmesine, K/502'yle İstanbul İttihat Değirmencilik T.A.Ş., Şark Değirmenleri T.A.Ş. ve Kasımpaşa, Balat ve Mumhane değirmenlerine de fazla mesai getirildi.

Hükümet, üretim alanında özel kesim fabrikalarından gerekli gördüğü fabrikalara el koymayı sürdürdü: K/410'la Hamdi Gamgam'a ait un ve irmik fabrikasına, K/464'le Türk Çimento ve Kireci Anonim Şirketi'ne ait Zeytinburnu Çimento Fabrikası'na el konuldu. Bu dönemin üretimi artırmaya ilişkin kararları içinde K/475 özel bir yer işgal etmektedir; bu kararla, İktisat Vekâleti sanayi müesseselerini denetleyerek hangi koşullarda üretimini ar-

---

63 *Ayın Tarihi,* No. 104, Temmuz 1942, s. 1, 26.

64 İsmail Hüsrev Tökin, "Fiyat Politikasında İki Prensip", *Türk Ekonomisi,* Sayı 7, 15 Ocak 1944, s. 224-225.

tıracağını saptamakla görevlendirilmiştir. Ne yazık ki bu kararın pratikte ne kadar etkili olduğunu değerlendirecek verilere sahip değiliz.

Saracoğlu, Altıncı CHP Kurultayı'nda şöyle diyordu:

> "*Münakale işlerimiz harple beraber sıkışmaya başladı.* Her gün artan bu sıkıntı bizi âdeta buhrana götürdü. (1938 senesinde kara ve deniz vasıtalarıyla taşınan yolcu adedi 21.634.000 idi. Aynı senede 3.900.000 ton eşya taşınmıştı. 1943 senesinde taşınan yolcu 44.800.000 ve eşya 8.600.000 tonu geçmiştir.[65]) Çünkü son günlerde aldığımız tedbirler nisbi bir salâh getirdi. Biz İngilizlerin verdiği vapurlar sayesinde daha geniş bir salâh bekliyorduk. Fakat toprak mahsullerinde ve pancarlarda görülen geniş bolluğun bizi yeni münakale buhranı ile karşılaştıracağı anlaşılıyor."[66]

Münakale Vekâleti bu sorunları çözmeye çalışırken, Koordinasyon Heyeti Kararları, bu sorunlara bir önceki dönemin çizgisini koruyarak yardımcı olmaya çalışmıştır. K/409'la Hakkâri ve Mardin'deki taşıma araçlarına ücretli iş mükellefiyeti getirilmiştir ve çok sayıda kararla bazı motorlu özel araçlara teker teker izin verilmiştir. 50 hamule tondan büyük teknelerin K/392 ve K/446'yla kömür taşımasının, K/447 ve K/473'le de kömürden gayrı taşınacak maddelerin navlunları ve ikamet yevmiyeleri saptanmıştır. Bu sistemde, 150-600 hamule ton grubunda 53 gemi bulunurken, 601 hamule tondan büyük 43 gemi bulunuyordu. Bu sırada liman işletmelerinin DDY'ye geçmesi ise sürmüştür; K/453'le İzmit, Erdek, Edremit; K/497, K/503 ve K/505'le Samsun Limanı'nın DDY denetimine geçişi tamamlanmıştır.

Bu dönemin niteliğini belirleyen temel karar, hububat alanını düzenleyen *366 sayılı hububatın belli oranının satın alınması* konusundaki karar olmuştur. Bu kararla, hububat alanında, üreticinin kendi gereksinmesi dışında kalan tüm hububata el konulması uygulamasından vazgeçiliyordu. Örgütlenmesi gelişmemiş devlet, jandarma baskısı uygulasa da bu yolla yeterli hububatı elde edemiyordu. Bu nedenle de hububatın belli oranlarda Hükümet tarafından satın alınması yoluna gidilmesinin daha verimli olacağı düşünülerek kalan kısmını satabilmesi için köylü serbest bırakılıyordu. Bu yolla hem devlet daha çok hububat stoklayabilecek hem de piyasaya daha çok hububat çıkacaktır.

Bu kararla buğday, çavdar, mahlût, mısır, akdarı, yulaf ve arpa üreticileri 50 tona kadar üretim yapıyorlarsa bunun yüzde 25'ini; 50 ile 100 ton arasında üretim yapıyorlarsa 50 tona kadar olan kısmı için yüzde 25'ini, 50 tondan fazlası için yüzde 35'ini; 100 tondan fazla üretenler ilk 50 ton için yüzde 25, ikinci 50 ton için yüzde 35, daha üstü için yüzde 50'sini hükümete sat-

65 *Ayın Tarihi*: No. 137, Kasım 1944, s. 17.

66 *Ayın Tarihi*: No. 115, Haziran 1943, s. 44.

mak zorundadır. Çiftçinin üreteceği ürün hasat öncesinde tahmin edilecek, buna göre çiftçinin teslim etmesi gereken ürün hesaplanacak, çiftçi bu ürünü teslim ettikten sonra geri kalan ürününü istediği yere nakletmekte ve satış yapmakta serbest kalacaktır. Bu oldukça karmaşık sistemde, teslim edilecek ürünün nasıl saptanacağı ve köylünün malını satmakta hangi noktadan sonra serbest kalacağı konularında K/388, K/391, K/407, K/411, K/420, K/452 ve K/462'yle çeşitli değişiklikler yapılmıştır. İlginç olan husus, bu kararların, Üçüncü Dönem'in ekonomiye müdahale yaklaşımıyla uyuşmazlık içinde olmasıdır; hububatın belli bir kesiminin satın alınması yaklaşımı, İkinci Dönem'in genel yaklaşımıyla paralellik taşımaktadır. Nitekim bu kararların metni içinde üretim tahminlerinin subaşılarca yapılacağı yazılmaktadır, oysa daha önce üzerinde durduğumuz üzere bu karar çıktığında subaşılıklar kaldırılmış bulunuyordu. Bu terimin kalmış olmasına bakarak bu kararların metninin de bir önceki dönemde hazırlandığı söylenebilir. Bu konularda serbestliğin olumsuz sonuçlarıyla yüzleşilmiş ve bir ölçüde stok yapılmasının önemi yeniden keşfedilmiştir.

Şevket Pamuk, 366 sayılı karardaki 50 tona kadar üründen yüzde 25 vergi alınması hususunda yaptığı bir hesaplamayla; o yıllarda buğdayda hektar başına 800 kg ürün alındığı varsayımından yola çıkarak, 50 ton ürün alınması için 600 dönüm toprakta ekim yapılması gerektiği sonucuna varmaktadır. Bu sonuca göre, 600 dönüme kadar toprağı olan çiftçilerin hepsinden yüzde 25 alınıyordu. Oysa köylülerin çok büyük bölümü çok daha küçük topraklara sahipti ve o yıllarda buğday yaklaşık bire beş verdiğine göre çiftçilerin ürünün yüzde 20'sini tohuma ayırması gerekiyordu ve bunun üstüne ürününün yüzde 25'ini de devlet hissesi olarak verince, elinde serbest piyasaya sürebileceği bir ürün kalmıyordu.[67]

Öte yandan K/366'nın devlet hissesi alınmasında kabul ettiği kademelenme, devletin yeterli alım yapmasına olanak vermemişti. Saracoğlu, 1942 yılında toplanan hububatın gereksinmeyi ancak günü gününe sağladığını ve ambarlarda bir stok oluşamadığını anlatmaktadır. Yaz ortalarında Hükümetin telaşa kapıldığını ve geçici olarak belediyeleri devreye sokmaya çalıştığını, bunun için onlara krediler açıldığını, ancak belli bir tarihten sonra buğday verilmeyeceğinin bildirildiğini; bu durumda da belediyelerin, buğday ambarı sayılan yerlere hücum ettiğini, fiyatların hızla artmasına neden olduğunu söylemektedir.[68]

Saracoğlu, CHP'nin 1943 yılındaki Altıncı Kurultayı'nda izlenen politikayı şöyle özetliyordu:

---

67 Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Sorunu ve Köylülük", *Tarih ve Toplum*, No. 35, Kasım 1986, s. 284.

68 Şevket Pamuk, *A.g.m.*, s. 284.

"Onun için son buhrandan sonra topyekûn pahalılıkla mücadele etmektense bu pahalılığın en çok yere serdiği vatandaşlara yardım etmeyi daha mümkün ve daha faydalı bulduk. Elimize geçen yüzde 25'lerle evvela ordumuza, ondan sonra tespit ettiğimiz, *1.600.000 vatandaşımıza maliyet fiyatına hububat ve ekmek sağlamak kararı aldık.* Bunu takiben fıkarası pek çok olan üç büyük şehrimizle Zonguldak'a orta fiyatla hububat vermek kararına vardık. Bu kararlarımız bir saat gibi işledi. Ve böylece üç buçuk milyon Türk açlık tehlikesinden kurtuldu. Bundan başka memurlarımıza meccanen elbiselik kumaş dağıttık, ayrıca 1.600.000 nüfusa ucuz şeker verdik ve yine bunlara pek az miktarda un, fasulye vs. vermeye çalıştık. Bizi bu çalışmalarımızda muvaffak eden iki amilden biri elimize 600 bin tona yakın hububat geçiren yüzde 25'ler, diğeri de İngilizlerin bu sene içinde gönderdiği 80 bin tona yakın buğdaydır."[69]

1942-1943 mahsul yılında, dengeler ancak İngilizlerin gönderdiği buğdayla sağlanmıştır.

K/366'nın yarattığı devlet hissesi alımındaki kademelenmenin hem çiftçiler arasında yarattığı adaletsizlik hem de hükümete yeterli stok oluşturma olanağı vermemesi nedeniyle değiştirilmesi gerekiyordu. Bu bakımdan 13 Mayıs 1943'te verilen 452 sayılı karar çok önemlidir. Bu karara göre hububat ürününün 6 tona kadar olan kısmından yüzde 20, 6 tondan 15 tona kadar olan kısmından yüzde 30, 15 tondan sonraki bölümünden ise yüzde 50'lik devlet hissesi alınacaktır. Tablo 5.2'de verilen hektar başına hububat üretimi değerinin yaklaşık olarak 1.000 kg olduğu dikkate alınırsa, K/366'ya göre yüzde 50 oranının işleyişi yaklaşık olarak 1.000 dönümlük çiftliklerden daha büyüklerden başlayacak iken K/452'yle bu sınır yaklaşık olarak 150 dönüme indirilmiştir. Bu karar, büyük çiftçinin serbest piyasaya arz edebileceği ürün miktarını önemli ölçüde azaltmıştır.

Ramiz Gökçe, Yeni Sabah, *8 Ekim 1942, s.1.*

69 *Ayın Tarihi*, No. 115, Haziran 1943, s. 41.

Daha ayrıntılı bir saptamaya, yüzde 20 devlet hissesi alımının 60 dekardan küçük ekim yapan çiftçilere uygulanacağı tespiti ile başlayabiliriz. Bu çiftçinin, ürettiği 6.000 kilo hububatın yüzde 20'sini tohumluk olarak ayıracağı, yüzde 20'sini devlete teslim edeceği, kişi başına 200 kilo hububat tüketeceği düşünüldüğünde ve 1944 yılında hubabatın hayvanlara ayrılan kısmı da göz önüne alındığında, beş kişilik bu çiftçi ailesinin piyasaya arz edebileceği ürün 2.200 kilo olabilecektir. Ailenin büyüklüğü altı olarak kabul edilirse piyasaya arz edebileceği ürün 2.000 kiloya düşecektir.

150 dekarda 15.000 kilo üreten beş kişilik bir çiftçi ailesi için de, yüzde 20 tohumluğu, devlete teslim edeceği yüzde 30'luk payı ve ailesinin tüketimi için gerekli hububatı ayırdıktan sonra, bu ailenin piyasaya arz edebileceği hububat miktarı 6.100 kilo olacaktır. Aile büyüklüğü kabulünü altıya çıkarırsak piyasaya arz edilebilecek hububat 5.900 kiloya düşecektir.

500 dekarlık bir alanda 50.000 kilo hububat üretimi yapan, daha çok hayvanı bulunan ve ailesi daha büyük bir çiftçininin 11.000 kilo hububatı piyasaya sürebileceği kestirilebilir.

Hangi büyüklükte ekim yapıldığında çiftçinin elinde piyasaya arz edilebilecek ürün kalmayacağını irdeleyebilmek için 25 dekarlık bir alanda ekim yapılması hâlini ele alalım. Bu çiftçi, 2.500 kilo hububat üretmektedir ve bunun yüzde 40'ını tohumluk ve devlet hissesi olarak ayıracaktır. Beş kişilik aile ve hayvanının tüketimi için 1.400 kilo ayrılırsa bu ailenin piyasaya arz edeceği hububat miktarının 100 kilo olacağı söylenebilir. Yani 25 dekardan küçük bir alanda ekim yapan bir çiftçinin elinde piyasaya arz edilebilecek bir ürünü kalmayacaktır. 1952 yılı sayımına göre, 20 dekardan daha az ekim yapan ailelerin oranı yüzde 31, 21-50 dekar arasında ekim yapan ailelerin oranı yüzde 32 düzeyindedir.[70] Bu sayılara bakarak, *çiftçi ailelerinin yüzde 40'ının devletin hissesini verdikten sonra elinde serbest piyasaya arz edebilecekleri bir hububatın kalmayacağını söyleyebiliriz.*

Meclis'teki görüşme kayıtlarından, bu karara rağmen 1943 yılında yeterli stok sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Bitlis milletvekili F.F. Düşünsel, 1943 kampanyasının oldukça verimli geçmesine karşın Hükümetin yeterli stok oluşturamamasından ve köylünün elinde dünya kadar mal kaldığından şikâyet etmektedir. Malın tüccarın elinde beklediğini, depolarının istif hâlinde olduğunu, köylünün kente götürdüğü malı satamadığını söylemektedir.[71] Bu kez yakınılan, TMO'nun depolama kapasitesinin yetersizliği ve alım noktalarının sayısının azlığıdır.

K/366'yla birlikte bir politika değişikliğinin uygulanmaya başlanması üze-

---

70 TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *1950 Ziraat Sayımı Neticeleri*, Ankara, 1956, s. 134-135.

71 TBMMTD: I: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 358.

rine, İstanbul milletvekili Gen. Kâzım Karabekir, Millî Korunma Kanunu hükümlerine göre 1942 yılı hububat borçlarını ödeyememiş olanların affına dair bir kanun teklifi vermiştir. Bu teklifin gerekçelerinden biri 1942 yılı mahsulünün kötü olması, ikincisi ise köylünün ödemesi gereken miktarın saptanmasında esas olacak tespitin subaşılıkların lağvedilmiş olması yüzünden yapılamamış olmasıydı. Hem mahsulün kötü olması hem de tahmine dayalı olması dolayısıyla yüksek olması nedeniyle kendilerinden istenilen teslimatı yapamayan üreticiler, MKK'nın 55. maddesinin 1. bendine göre 3 ay hapis ve 250 lira ağır para cezasına çarptırılmışlardır, ayrıca bu 250 lirayı veremeyenler, bunun için 250 gün daha hapis yatmak durumunda kalmışlardır. *İşte bu sorunu çözecek af, 26 Ocak 1944'te 4518 sayılı kanun kabul edilerek getirilmiştir.*[72]

Bu dönemde Hükümet, ordunun en büyük alıcı olarak piyasaya girmesinin fiyatların yükselmesine dayanan olumsuz etkisini azaltmak için, ordunun bakliyat ve pirinç ihtiyacının da TMO'ca karşılanmasına karar verince, 1943 Ocağı'nda özellikle Karadeniz bölgesinde TMO elindeki mısırla, fasulye ve diğer bakliyat arasında takas yapılmaya başlamıştır. Daha sonra TMO'nun alımlarının kapsamı genişletilmiştir.[73]

Daha önce üzerinde durduğumuz K/452'yle, 1943 yılı mahsulü hububat ve bakliyattan alınacak devlet hisseleri ve satın alma fiyatları ilan edilmiştir. Bu kararla hububata çeltik eklenmiş, bakliyat olarak fasulye, börülce, nohut, mercimek ve bakla satın alma kapsamı içine alınmıştır. Ayrıca hububatın satın alma oranlarının kademelenmesinin değiştirilmesinin yanı sıra bakliyattan satın alınacak hisse miktarı yüzde 25 olarak saptanmıştır. Aralık 1944'te çıkarılan K/491 ile, TMO'ya köylülerden primli fiyatlarla serbest olarak hububat alma esnekliği tanınmıştır.

Ekmek konusunda karne usûlü sürdürülmüştür. K/385'le, Valiler, karne usûlünün uygulanmadığı yerlerde ekmek tüketiminin belirlenen miktarı aşmaması için önlem almakla görevlendirilmiştir. K/404'le de belediyelere satılacak unlara 19 kuruş eklenmiş ve K/425'le un fiyatlarının artmış olması dolayısıyla un stoku yapılması için belediyelere verilen sermaye artırılmıştır.

Hükümet, hububat ve bakliyat dışındaki diğer alanlarda krizle karşılaştığında, her türlü mala el koyma pratiğini sürdürmüştür. K/487'yle Ticaret Vekâleti'ne verilen genel yetkiden sonra bu pratiğin uygulanması kolaylaşmıştır denilebilir. K/382'yle İstanbul'daki Türk-Avrupa Limited Şirketi'nin elinde bulunan çelik pulluk uç demirine Ziraat Vekâleti'nce el konul-

---

72 TBMMTD: I: 29, 15/ 3/ 1944, C: 1, s. 140-141. İstanbul mebusu Gen. Kâzım Karabekir ve üç arkadaşının, 1942 yılı mahsul borçlarını ödeyemeyenlerin mahkûmiyetlerinin affı hakkında kanun teklifi ve Ziraat Encümeni'yle Muvakkat Encümen mazbataları [2/32], S. Sayısı: 54.

73 TMMBTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 484.

muş, K/386'yla tüm yapağı ve yünler beyana ve el koymaya tâbi tutulmuş, K/387'yle 1942 yılı ürünü çeltik ve prinçlere el konulmuş (1943 yılı ürünlerine ise el konulmamış devletçe satın alınacak hisse ayrılmıştır), K/393'le nebati yağların yüzde 15'ine el konularak değer pahasına satın alınması hususuyla Ticaret Bakanlığı ve İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği görevlendirilmiş ve emirlerine 6 milyon lira döner sermaye tahsis edilmiş, K/469'la da 1942 yılı ürünlerine el konularak geçerli fiyatlardan satın alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca K/380'le Hükümetin kâğıtlara el koyma kararı iptal edilmiştir.

Hükümet, belli kurumlara verdiği döner sermayelerle piyasayı düzenleme yaklaşımını bu dönemde de sürdürmüştür ve alınan kararlar da daha çok bu yönde, fiyatların yükselmesi dolayısıyla yetersiz kalan döner sermayelerin artırılması ve kullanılmayan bakiyelerin iptali doğrultusunda olmuştur. Bu bağlamda K/395 ve K/495'le çeşitli vekâlet ve müesseselere verilmiş tahsisatların artakalanları iptal edilmiştir. K/397'yle kükürt için Etibank'a verilen, K/398'le göztaşı ithali için İzmir Üzüm ve İncir Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ne verilen sermayeler artırılmıştır. K/444'le İktisat Vekâleti'ne, pamuk ipliği ve kaput bezi tevziâtı için verilen sermayelerin birleştirilmesi, artırılması ve kredi biçiminde kullanılması için 4 milyon liralık yetki verilmiştir.

Bu dönemde de hükümet, özellikle şeker fiyatlarını yükselterek, oluşan fazlayı bütçe açıklarını kapamakta kullanmayı sürdürmüştür. K/375'le şeker pancarı fiyatları ilan edilmiş, K/376'yla şeker beyana tâbi tutularak Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'ye bildirilmesi istenmiş, K/377'yle küp ve kristal şekerin kilosuna on beşer kuruş zam yapılmıştır. 10 Kasım 1942'de verilen K/399'la şeker yeniden beyana tâbi tutulmuş, K/400'le kristal şekerin kilosu 480 kuruş olarak saptanırken küp şekerin kilosu 500 kuruş olarak saptanmış, K/401'le şeker pancarının kilosuna 2 kuruş zam yapılmıştır. K/448'le şeker satışı, nakli ve imalatta kullanılması 4 gün için yasaklanmıştır. K/482'yle şeker mevcutları beyana tâbi tutulmuş, K/483'le şeker pancarı fiyatları tespit edilmiştir. Neticede *1943 yılında şekerden alınan vergi 64 milyon iken, 1944'te ise 79 milyon liraya yükselmiştir*. Bunlar küçümsenemeyecek miktarlardı ve bu kadar yüksek şeker fiyatları tepki topluyordu. Heyetler İnönü'ye çıkarak verginin düşürülmesini istediler.[74] Tepkinin yüksek olmasının nedeni, bu oldukça yüksek fiyat artışının şeker üretimi önemli düzeyde artarken yapılmasıydı. Şeker üretimi 1942 yılında 57.300 ton iken 1943'te 96.000 tona çıkmıştı; bu, görülmemiş bir değerdi. 1944'te de 89.900 ton düzeyi tutturuldu.[75] Şeker varken, finansman açığını kapatmak adına, tekelci konumdan yararlanarak fiyatın yükseltilmesini halka anlatmak zordu. Tepkiler üzerine

74 Cahit Kayra, *'38 Kuşağı Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s. 97.

75 TMMBTD: B: 19, 26/12/1945, O: 1, s. 426.

3 Şubat 1943'te Bakanlar Kurulu, dar gelirlilere nüfus başına ve ucuz fiyatla ayda 300 gram şeker verilmesini kararlaştırmıştır.[76] 1 Temmuz 1943'ten itibaren, her ay, ucuz fiyatla ve nüfus başına verilecek şeker miktarı değişmez gelirliler için 600 gramdan 1 kiloya, dar gelirliler için 300 gramdan 500 grama çıkarılmıştır.[77]

Hükümet bu dönemde de çimento fiyatlarını düzenlemiştir. K/412'yle çimentonun tevzii ve satışının tanzimiyle İktisat Vekâleti yetkilendirilmiştir. 5 Haziran 1943'te Sivas Çimento Fabrikası'nın açılışı, Hükümetin piyasaya sunabileceği çimento miktarını artırmıştır.[78] K/441'le çimento fiyatları artırılmıştır. Hükümet çimentonun yanı sıra kömür fiyatlarını denetlemeyi de sürdürmüştür. Bu bağlamda K/406'yla kömür fiyatlarını tespit etmiş, K/471'le de taş kömürü ve kokun dağıtımının Türkiye Kömür Satış ve Tevzi Müessesesi eliyle yapılacağını belirlemiştir.

Hükümet, bu dönemde, MKK'nın olanaklarını, zirai üretimi artıracak önlemler almakta diğer dönemlerden daha çok kullanmıştır. Bu konuda iki karar merkezî önemdedir. Bunlardan birincisi, 28 Ocak 1943'te alınan 430 sayılı kararla *Türkiye Zirai Donatım Kurumu'nun kurulmasıdır.* Kurum, her türlü ziraat alet, makine, vasıta ve malzemesini; suni gübreleri, zirai ilaçları ve tohumlukları iç ve dış piyasalardan sağlayabilecek ve bunları üretmek ve peşin ya da taksitle satmak için gerekli her türlü zirai, sınaî ve ticari teşekkülleri doğrudan ya da dolaylı yollarla tesis edebilecek ya da iştirak edebilecektir. Kurumun sermayesi 10 milyon lira olarak saptanmıştır ve bu miktar Bakanlar Kurulu kararıyla artırılabilecektir. K/433 ve K/484'le bu kurumun teşkilât kadrosu saptanmış, K/478'le de çiftçiye tohumluk dağıtımı kararlaştırılmıştır. Zirai Donatım Kurumu ilk yıl içinde 167.000 parça ve 8.000 tona yakın alet ve malzeme dağıtmıştır.[79]

Hükümetin kararıyla *Zirai Kombinalarda üretim yapılmaya* başlanmıştı. 1942-43 ekim yılında, 348.000 dönüme Devlet hesabına ekim yapıldı ve 47.169 ton hububat elde edildi; bunun 37 bin küsur tonu Toprak Mahsulleri Ofisi'ne makbuz mukabili temsil edilirken, geri kalan kısmı teşkilatın iaşesine ve tohumluğa ayrıldı. Türkiye'de hububat üretiminde ortalama verim dekar başına 90-100 kg iken, kıraç şartlarda yapılan üretimde dekar başına 140 kg gibi yüksek bir verim elde edilmiştir.[80] Kombinalar İdaresi bu işleri Millî Korunma Fonu'ndan alınan 10.600.000 lira sermayeyle yapmıştır ve ayrıca buna Millî Korunma sermayesi ile ödenen kadro tahsisatını da ilave

---

76 6 Ocak 1943 tarihli 2/19279 sayılı kararname.

77 1 Temmuz 1943 tarihli 2/20243 sayılı kararname.

78 *Ayın Tarihi,* No. 115, Haziran 1943.

79 *Ayın Tarihi,* No. 132, Kasım 1944, s. 15.

80 TBMMTD, İ: 64, 29/5/1944, C: 1, s. 405.

etmek gerekir. Merkezî önemdeki ikinci kurum, bu başarı öyküsünün geliştirilmesi ve kalıcılaştırılması amacıyla yaratılmıştır; K/477'yle zirai üretimi artırmak amacıyla ve MKK'nın 39'uncu maddesine göre Ziraat Vekâleti'ne, Devlet Çiftlikleri kurmak ve Devlet nam ve hesabına ekim yapmak görevi verilmiştir. Bu çiflikler boş yatan hazine arazisi üzerinde kurulacak ve Ziraat Vekâleti Zirai Kombinalar Dairesi elindeki mevcut üretim araçlarını bu çiftliklere verecektir. İlerleyen süreçte K/429 ve K/498'le Zirai Kombinalar Dairesi'nin merkez ve taşra örgütleri yeniden düzenlenmiştir.

Bu arada K/378'le, besleyici niteliği yüksek olan patates üretimini teşvik etmek adına patates üreteceklere dekar başına 2 lira prim verilmesi kararlaştırılmış, K/418'le de pulluk fiyatlarına zam yapılmıştır. K/508'le Ziraat Vekâleti'ne, hububat nev'inden hayvan yemi tohumluklarının, icabında maliyetinden de az fiyatla satılması konusunda yetki verilmiştir.

Tüm dönem boyunca ihtikârın önlenmesi ve ticaretin genel kurallarının geliştirilmesi için kararlar alınmıştır. 14 Kasım 1942 tarihli K/405'le, MKK'nın 25'inci maddesinin hükümete verdiği yetkiye dayanılarak; her türlü sanat ve ticaret erbabının faaliyet sahaları dışındaki maddeleri stoklamasıyla, tüccar olmayan vatandaşların herhangi bir maddeyi ticaret kastıyla stoklaması yasaklanmıştır. K/413'le ise faturasız ticaret yasaklanmıştır, ama bu tür kararların en gelişmiş olanı K/510'dur; K/371'le belediyelere bırakılan ihtikârla mücadelenin başarılı olmadığı anlaşılınca merkezi tekrar işin içine katan çözümler aranmıştır.

4 Mart 1944'te çıkarılan *510 sayılı Ticaretin Tanzimi ve İhtikârla Mücadele* konusundaki Koordinasyon Heyeti Kararı, Dördüncü Dönem'in başlangıcı sayılabilir. Bu dönem, K/510'un, 23 Mayıs 1946'da çıkarılan K/643'le birlikte ortadan kaldırılmasıyla sona ermiştir. K/510'dan, K/667'ye kadar uzanan Dördüncü Dönem'de, karar yoğunluğunda daha önceki döneme göre önemli derecede düşme yaşanmış, ayda ortalama 5 karar verilmiştir. Bunda K/510'la verilen genel yetkilerin payı olduğu kadar, barış sonrasında aşama aşama savaş koşullarından uzaklaşılmasının da payı vardır.

K/510, o tarihe kadar uygulanan ihtikârla mücadeleden elde edilen deneyimin bir araya getirilmesi olarak yorumlanabilir. Bu kararla tacirler beş gruba ayrılıyordu: İthalatçılar, İmalatçılar, Toptancılar, Perakendeciler, İhracatçılar. Komisyoncular ve müteahhitler ise yaptıkları işlere göre bu beş gruptan birinde yer alacaktı. Her tacir, kayıtlı bulunduğu ticaret, sanayi ya da esnaf odalarından, bu kuruluşların bulunmadığı yerlerde belediyelerden, gruplarını gösteren vesikalar alacaklardı. K/510'la, bu beş gruptan hangilerinin diğerlerine mal satabilecekleri, hangilerinin ise satamayacaklarının yanı sıra her satış işleminde sağlanabilecek kâr miktarı da belirlenmiştir. Ayrıca, zincirleme satış nedeniyle fiyatların denetimsiz yükselmesini engellemek

için tüm satış işlemleri faturaya bağlanacaktır. Bu yolla, örneğin ithal edilen bir mal, biri ithalatçı, ikisi toptancı, ikisi perakendeci olmak üzere en çok beş elden geçerek; imal edilen mallar ise üçü toptancı, ikisi perakendeci olmak üzere en çok beş elden geçerek tüketiciye ulaşacaktır. Azami satış fiyatları ve kâr hadlerini saptamakta konuya göre İktisat, Ticaret, Ziraat ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekillikleri yetkilendirilmiştir.

K/510'un gerisinde; gerçek maliyet + hak edilen kâr = makul fiyat eşitliğini gerçekleştirmek anlayışı bulunmaktadır ve geliştirilen sistem işte bu anlayış üzerine kurulmuştur.[81]

Ticaret Vekilliği, gerekli gördüğü mal cinslerinin alım ve satımını, başkasına devrini, imalini, tüketimini, kullanımını ve naklini yasaklamaya; ticaretini, devrini ve naklini düzenlemeye, sınırlamaya ve vesikaya bağlamaya yetkili kılınmıştır. Millî Korunma Kanunu'nun uygulanmasında, mahkemelerin ihtikârın saptanmasında gerek duydukları bilirkişi bilgisini sağlamak üzere vilayet ve kaza merkezlerinde İhtikâr Tetkik Komisyonları oluşturulmuştur. Vilayetlerdeki bu komisyonların başkanlığını valiler yapacaktır. MKK'nın hükümlerine uyulup uyulmadığını saptamak için ise yine valinin emri altında çalışan Millî Korunma Kontrolörlükleri kurulmuştur. Bu kontrolörlerin tuttukları zabıtların bir kopyası İhtikâr Tetkik Komisyonlarına ve Cumhuriyet Müdde-i Umumîliği'ne (savcılığına) gönderilecektir. İlerleyen süreçte K/510; K/554, K/595'le bazı değişiklere uğratıldı ve K/597'yle gümrükten çekilmeyen mallara ilişkin Hükümetin yetkileri genişletildi. Bu uygulama 23 Mayıs 1946'da K/644'le K/510 ve diğer tüm değişiklikler iptal edilinceye kadar sürdürüldü.

Ticaret Bakanı Celal S. Siren'in anlattıklarından, 510 sayılı kararnamenin öngördüğü kâr hadlerine ilişkin düzenlemelerin 1 Mayıs'tan itibaren yürürlüğe girdiğini ve kâr hadleri listelerinin Ankara, İstanbul, İzmir, Samsun ve Mersin ticaret odalarının seçtiği bir heyetin çalışmalarıyla saptandığını anlıyoruz. Bu listelerde ticaret odalarındaki mesleki heyetlerin çalışmaları sonucu ortaya çıkan gerekli düzenlemeler yapılarak, değişikliklerin hemen uygulamaya konulduğunu; firesi olan mallarda bu fireyi karşılamak için kâr hadlerinin biraz daha yüksek tutulduğunu, firesi çok yüksek mallarda ayrıca bir fire payı konulduğunu görüyoruz. Bu sistemin işleyebilmesi, *zincirleme fatura sisteminin kurulmasını ve güçlü bir denetim örgütünün* oluşturulmasını gerektirmiştir. Böyle olunca da denetim sisteminin sadece belli bir malda yoğunlaşmayarak tüm piyasayı yaygın bir şekilde kapsaması gerekliliği ortaya çıkmıştır.[82] TBMM'deki müzakerelerde fatura zinciri kurulması konusundaki gayretlerin olumsuz sonuçlar doğurabileceği konusunda eleştiriler ya-

81 Nuri Sertoğlu, *Ticaretin Tanzimi ve İhtikârla Mücadele*, Ankara, 1944, s. 5.

82 TBMMTD: I: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 368-369.

pılmıştır; F.F. Düşünsel, kâr hadleri konulmasının ve fatura istenilmesinin piyasaya mal arzını azalttığını, yakın zamanda ülkede yağ sıkıntısı başlayabileceğini söylemiştir.[83]

İhtikârı önlemek için getirilen yeni sistem, fiyatların denetimi için yeniden bir merkezî kadro teşkilini öngörüyordu. K/512'yle, İhtikârı Tetkik Komisyonları ve Millî Korunma Kontrollükleri teşkilatının kadroları tasdik edildi ve gerekli ödenek Ticaret Vekâleti emrine verildi. K/563'le birlikte, K/512'yle kurulan teşkilata belediyelerde bu amaçla oluşturulan kadrolar eklendi ve ödenek verildi. K/587 ve K/594'le de, K/624'le belediyelerin gördüğü bu işler için Ticaret Vekâleti'ne ödenek verildi. K/515'le, Ticaret Vekâleti'ne Millî Korunma Muhasebe Bürosu eklendi. K/571ve K/581'le de Hariciye Vekâleti'ne bağlı olan Sipariş Merkezi Bürosu genişletildi. K/537 ve K/621'le Adalet Vekâleti ve Millî Korunma Mahkemelerinde ilgili kadrolar artırıldı ve gerekli ödenekler sağlandı. K/588'le Kâğıt ve Matbuayı Düzenleme Bürosu Ekonomi Bakanlığı'na bağlandı.

Bu dönemde de, tarım dışı üretimin artırılması için alınan kararlar önceki dönemlerin paralelinde kalmıştır. Emek açığını kapatmak için fazla mesai kararlarının verilmesine devam edilmiştir; bu bağlamda K/518'le Balat'ta Türmasan Limited Şirketi, K/526'yla İstanbul, Beyoğlu ve Yeniköy Daireleri T.A. Gaz Şirketi, K/556'yla Cenup Demiryolları T.A.Ş. işletme şebekesindeki işyerleri ve K/632'yle liman ve demiryolları inşaatı işyerleri için günde üç saate kadar fazla çalışılmasına izin verilmiştir. K/592'yle, DDY ve Liman İşletmeleri Genel Müdürlüğü işyerlerinde çalışan mühendis, teknisyen ve işçilerin çalıştıkları yerleri özürsüz terk edemeyeceklerine karar verilmiştir.

Bu dönemde, iş mükellefiyeti uygulanan ve çalışma koşullarının göreli olarak daha zor olduğu Garp Linyitleri'nde bu uygulamanın kaldırılması olanağı bulunmuştur. Buradaki üç ocaktan Değirmisaz'da mahkûm işçi teşkilatı bulunuyordu ve Adalet Bakanlığı'nın Soma ve Tavşanlı'da da iş esasına müstenit cezaevi açması söz konusuydu. Bakanlığın cezaevi açılmasını kabul etmesiyle birlikte 500 mahkûm-işçi sağlanabileceği anlaşılınca, Garp Linyitlerinde mükellefiyet usûlünün kaldırılması yoluna gidilmiştir.[84]

Bu dönemde de özel kesimin kullanılmayan tesislerine ve makinelerine el koyma uygulaması sürerken, öte yandan el konulan bazı tesisler ve makineler normal ekonomik koşullara geçişle birlikte sahiplerine iade edilmeye başlanmıştır. K/523'le, Arslan ve Eskihisar çimento ve su kireci fabrikalarında bulunan makinelere el konulup İktisat Vekâleti'nce değeri mukabilinde satın alınması; K/553'le, Hükümetçe el konulan makine ve tesislerin bazılarının el koyma kararının kaldırılması, el konulmuş olanlarının ise yedek

83 TBMMTD: İ: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 360.

84 TBMMTD: B: 19, 26/12/1945, O: 1, s. 434.

parçalarına da el konulması; K/557'yle Nadire Cenani Ercan'a ait ispirto fabrikasına el konulması; K/586'yla Zingal Ortaklığı'nın Ayancık Kasabası civarındaki kereste fabrikasına el konulması kararlaştırılmıştır.

1945 yılı sonundan itibaren, *el konulan fabrikaların sahiplerine iadesine başlanmıştır* ve K/607'yle Zeytinburnu Çimento Fabrikası, K/633'le Nadire Ercan'ın ispirto fabrikası sahiplerine iade edilmiştir. Bu eğilim içinde Zingal Ortaklığı'nın Ayancık'taki kereste fabrikasının iadesi beklenirken, K/635'le, bu fabrika iade edilmemiş ve MKK'nın 17. maddesine dayanarak değer pahasına satın alınması yoluna gidilmiştir.

Tarım dışı üretim içinde kömür üretimi, Devletin en çok önem verdiği alan olmayı sürdürmüştür. Hükümet bir taraftan üretimi artırmak isterken öte yandan fiyatı düşük tutmak istemekte ve bu nedenle de Koordinasyon Heyeti, kömür işletmelerinin açığını kapatacak kaynak bulmak için sıklıkla karar vermeye devam etmektedir. 24 Mayıs 1944'te verilen K/521'le Ereğli Kömürleri İşletmesine 5 milyon lira verilmesi; K/522'yle, Sümerbank tarafından tevzi ve satışa arzolunan pamuk ipliği ve pamuklu dokumalara prim verilmesi, bunlardan prim almak için İktisat Vekâleti'ne selahiyet verilmesi ve primlerden temin edilecek paralardan Ereğli Kömürleri İşletmesine 15 milyon lira verilmesi kararlaştırılmıştır. *Yani, kömürde çapraz finasman yoluna gidilmiştir.* 1945 yılı açıkları için de K/584'le aynı yola başvurulmuştur; taş ve linyit kömürlerinin maliyet ve satış fiyatları arasındaki farktan doğan ve doğacak olan zararların, Sümerbank tarafından Ziraat Bankası'na yatırılacak 12 milyondan karşılanması kabul edilmiştir. İlerleyen süreçte K/618'le, Ereğli Kömürleri İşletmesinin zararlarını karşılamak için bir kez daha Sümerbank'ın Ziraat Bankası kanalıyla 12 milyon lira aktarması konusunda Ekonomi Bakanlığı'na yetki verilmiştir. Böyle bir çapraz finansman yöntemi, Sümerbank'ın fiyat saptamada izlediği yol dolayısıyla olanaklı olmuştur.

İsmail Sabuncu'nun TBMM'de belirttiğine göre ise Devlet, fiyatları yüksek tutarak çok kâr etmiştir. Sümerbank'ın fabrikalarından Hereke yüzde 40, Defterdar yüzde 31, Kayseri yüzde 37,45, Ereğli yüzde 43, Nazilli yüzde 42 kâr etmiştir. Fabrikalar bu yüksek kârı, malı, dağıtımı yapan Yerli Mallar Pazarı'na maliyet hesaplarına yüzde 49,10 ekleyerek devrettikleri için elde etmektedir. Yerli Mallar Pazarı'nda da yüzde 10-15 toptancı ve yüzde 15 perakendeci payı, ayrıca kömür zararı karşılığı bir pay eklenmektedir. Böylece maliyeti 100 olan bir mal 198-207 arasındaki bir değerden tüketiciye intikal etmektedir.[85]

Küçük üreticiliğin sorunlarına çözüm bulmak için ise, K/513'le Küçük Sanat Kooperatifleri ve bunların birlik kooperatiflerinin kurulması hakkında bir karar alınmış, K/516'yla da bunların tip statüleri kabul edilmiştir. 1944

85 TBMMTD: B:62, 25/5/1945, O: 1, s. 363-364.

yılının başlarında faaliyette bulunduğu kabul edilen tezgâhların, yani meslek örgütlerine bağlı olan iplik tezgâhlarının adedi 47.000'dir ve bu miktar, en az 3 en fazla 5 tezgâhı olanlara da iplik verildiği zaman 50.000'i aşmaktadır. Her tezgâha nazari olarak 8 paket iplik verilmesi kuralı kabul edilmişti ama Hükûmet içten ve dıştan sağlayabildiği ipliğe göre dağıtım yapıyordu. Dağıtılan miktar, kural olarak kabul edilenin yüzde 30'una kadar düşüyordu. Bu miktarlar bir tezgâhın ekonomik olarak çalıştırılmasına yeterli değildi ve bu nedenle bir kısım tezgâh sahipleri kendi paylarını satmaya başladılar. 15-20 liraya aldıkları bir paket ipliği 40-50 liraya satabiliyorlardı. Bunun üzerine eskiden dokumacı olmayan bölgelerden, hakiki dokumacı bölgelere bir iplik akımı yaşanmaya başladı. Hükûmet de bu duruma bir ölçüde müdahale etmek için, iplik alanların ne tip mensucat dokuyacaklarını ve fiyatlarını tespit etme yoluna gitmişti.[86]

Kâğıt konusunda Hükûmeti biraz rahatlanan bir gelişme 26 Temmuz 1944'te ikinci "kâğıt ve saman selülozu" fabrikasının açılması oldu. Orta Avrupa'yla dış ilişkilerin kesilmesi, kâğıt fabrikasını selülozsuzluktan çalışamaz hâle getirmişti. Ama 1945 başında, yeni kurulan saman ve odun selülozu fabrikası çalışmaya başlayınca üretim sürdürülebildi.[87] Ayrıca K/580'le, sınaî mamullerden lüzum görülenlerin yurtiçindeki üretimlerinin nev'i ve vasıflarını tespit ve tayin için İktisat Bakanlığı'na yetki verilmişti.

Tarımsal ürünü artırma konusunda yapılan uygulamalar, bir önceki dönemde kurulan iki ana kurum aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. K/520'yle TZDK teşkilat Kadrosu tasdik edilmiş ve kurumun 4604 sayılı kuruluş kanunu, 19 Haziran 1944'te Meclis'ten geçmiştir.[88] Kanunun gerekçesinde, genel olarak Türkiye tarımının donanım gereksinmesi belirtildikten sonra, şimdiye kadar zirai istihsâl vasıtalarının sağlanmasının özel kesime bırakılmış olmasının başarısızlık getirdiğine, ayrıca Hükûmetin yurtdışından gelen göçmenlerin iskânı ve topraksız köylülere toprak dağıtılması hususundaki Cumhuriyet politikasının uygulanmasında zirai istihsâl araçları sağlamak durumunda kaldığına dikkat çekilmektedir. Devletin, Zirai Donatım Kurumu'nu kurmaktan bir başka beklentisi; köylünün, uygunsuz ziraat alet ve makineleri ile mağşuş gübre ve ilaç ve bozuk tohumluk satımına karşı korunmasıdır. Kurum'un sermayesinin 50 milyon TL olması öngörülmüştür ve bu sermaye, Vekiller Heyeti kararıyla iki misline kadar artırılabilecektir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalar için Millî Korunma Kanunu'na dayanarak verilmiş sermayeleri itfa etmek üzere, 14.600.000 TL olağanüstü sermaye olarak konulmuştur. Ayrıca Millî Korunma Kanunu'nun 27. maddesine göre oluşan

86 *Ayın Tarihi*, No. 126, Mayıs 1944, s. 130.

87 TMMBTD: B: 19, 26/12/1945, O: 1, s. 425.

88 TBMMTD: İ: 74, 19/6/1944, C: 1, s. 79-91.

fondan 5 milyon TL ile Ziraat Bankası emrine verilmiş olan 1.320.000 TL'nin harcanmayan kısmı bu sermayeye katılacaktır. Ayrıca K/530'la, devlet çiftliklerinde sabit tesisat vücuda getirmek üzere, çiftliklerin gelirinden 2 milyon liranın sarf edilmesi için Ziraat Vekâleti'ne selahiyet verilmiş, K/599'la Ziraat Vekâleti'ne döner sermayeden 2 milyon lirayı daha sabit sermayeye çevirme yetkisi verilmiştir.

Taşıma konusunda da bir dönem öncesinin politikaları izlenmiştir. K/605'le, müstahsilin ihtiyacı bulunan tohumluk bazı hububatın devlet araçlarıyla taşınması kararlaştırılmıştır. K/511 ve K517'yle kömürden gayri eşya taşınmasına ilişkin navlunlar, K/544 ve K/631'le kömür nakline ilişkin navlunlar saptanmıştır. Bu dönemde de çok sayıda özel motorlu araca izin kararı verilmiştir. 20 Nisan 1946'da çıkarılan K/639'la, Ticaret Ofisi'ne kendi amaçları doğrultusunda nakliye teşkilatı kurması için yetki verilmiştir. Bu kararın ne ölçüde uygulanabildiği konusunda ise bir bilgiye sahip değiliz.

Hükümetin ekonomik yaşama daha karmaşık müdahaleleri ticaret ve dağıtım alanında olmuştur. *Hükümet, bu dönemde de bazı malların fiyatlarını doğrudan saptamayı sürdürmüştür.* Şeker fiyatlarını bütçeye gelir sağlamak için belli ölçüde yüksek tutmaya –eskisi kadar olmasa da– devam etmiştir. Bu bağlamda K/529'la şeker fiyat farklarının Hazine'ye devrine, K/532'yle 1944 yılı kampanyasında uygulanacak şeker pancarı fiyatlarının saptanmasına ve pancar üreticisine teslim ettiği pancarın % 1 nispetinde şekerin prim olarak verilmesine karar verilmiştir. K/600'le şeker satışı, nakli ve kullanımı dört gün için yasaklanmış, K/601'le 1945 kampanyası şeker fiyatları saptanmış ve müstahsillere prim olarak % 1 nispetinde şeker verilmesine devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen'in 1945 Bütçe Müzakerelerinde verdiği bilgiye göre; şeker şirketine kilo başına verilen ortalama 80 kuruşun üzerine şeker istihlâk resmi binmekte ve böylece şekerin kilo fiyatı kristal şekerde 180 kuruşa, küp şekerde 200 kuruşa çıkmaktadır.[89] 20 Ağustos 1945'te, kilo fiyatı kristal şekerde 150 kuruşa kesme şekerde 170 kuruşa indirilmiştir.

Hükümet bir önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de bazı malların fiyatlarını saptamaya devam etmiştir. Hükümet K/549'la 1 ton dökme Portland çimentonun fiyatını 40 lira olarak saptamıştır. K/533'le Almanya, İsviçre, Macaristan ve Fransa menşeli tıbbi ve ispençiyari (eczacılık) müstahzarların satışı 10 gün süreyle yasaklanmış, beyana tâbi tutulmuş ve satış esaslarını düzenlemek için Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'ne yetki verilmiştir. 20 Ağustos 1945'te çıkarılan K/603'le, gerçek ve tüzel kişilerin ellerinde bulunan ve bundan sonra gelecek olan *sinema filmlerine Hükümetçe el konulup, bu filmlerin Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü'nce dağıtılması kararlaştırılmıştır.*

89 TBMMTD: B: 62, 25/5/1945,O: 1, s. 389.

Belli kurumlarda, döner sermaye oluşturarak piyasaya müdahaleden bu dönemde uzaklaşılmaya başlanmıştır. Örneğin K/535'le kükürt ithali için Etibank'a; K/543'le Yalvaç Deri Fabrikası'nın, K/615'le Zeytiburnu Çimento Fabrikası'nın işletilmesi için Sümerbank'a; K/562'yle Dahiliye Vekâleti'ne; K/564 ve K/575'le Ticaret Vekâleti'ne tahsis edilen döner sermayeler geçersiz kılınmıştır. K/620'yle de, ekmeklik un ve hububat stoku yapılması için Ticaret Bakanlığı'nca belediyelere verilen paralardan henüz iade edilmeyenlerin Ziraat Bankası'nda toplanan fondan ödenmesi ve geri kalan sermayenin battal edilmesine karar verilmiştir.

Bu dönemde değişik konularda yasaklamaların kaldırılmasına da başlanmıştır. K/613'le beş yaşından aşağı manda ve sığırların kesilmesinin yasaklanmasına dair 551 sayılı karar kaldırılmış, K/614'le kırık tütünlerin yurtdışına çıkarılması serbest bırakılmış ve K/616'yla bazı tütünlerin ihracının yasaklanması hakkındaki 504 sayılı karar kaldırılmıştır.

Genelde piyasayı düzenlemek için oluşturulmuş döner sermayeler tasfiye edilirken, kriz doğan alanlarda tekrardan el koyma kararları verilmiş ve döner sermaye tahsis edilmek durumunda kalınmıştır. K/552'yle sıcak hadde, tel ve çivi istihsâl satış fiyatlarının tanzimi için İktisat Vekâleti'ne selahiyet verilmiş ve 10.000 lira tahsis edilmiştir. K/565'le Ticaret Vekâleti hesabına 5 milyon liralık ek mütedavil sermaye (Yerli Ürünler Türk Anonim Şirketi, Türk Tütün Limited Şirketi) verilmesi kararlaştırılırken, K/579'la Ticaret Bakanlığı'na; pamuk, tütün, fındık, incir ve üzüm piyasalarına müdahale etmek ve nebati yağlardan alınacak devlet payını satın almak maksadıyla verilen mütedavil sermayeler arasında transferler yapmak için yetki verilmiştir. K/583'le, 1943-1944 üzüm piyasasına müdahale neticesinde doğan zararın, İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ne, MKK'nın 27'nci maddesiyle tesis edilen fondan ödenmesi hakkında karar verilmiştir. K/619'la da İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ne ve Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ne üç yüz biner liralık yardım yapılması kararlaştırılmıştır.

Yağ ticaretinin düzenlenmesi, bu dönemde de üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur ve K/546'yla nebati yağlarda alınacak devlet hisseleri için uygulanacak fiyatlar yeniden saptanmıştır. K/512'yle bazı nebati yağlardan K/393'e göre alınacak devlet hisselerinin götürü muamele vergisi matrahı üzerinden alınması, K/577'yle de zeytinyağı, pamukyağı ve diğer nebati yağların satışlarının düzenlemesi yetkisi Ticaret Vekâleti'ne verilmiştir. 20 Ağustos 1945'te yağdaki sıkıntının sürmesi üzerine K/604'le, nebati yağlardan alınan devlet hisseleri artırılırken bu yağlara uygulanacak değer pahaları da yükseltilmiştir. 7 Şubat 1946'da alınan K/630'la da zeytinyağı, pamukyağı ve diğer nebati yağların satışlarının düzenlenmesine ilişkin 577 sayılı karar yürürlükten kaldırılmıştır.

Bu dönemde Hükümetin pamuk ve pamuklu dokuma konusundaki müdahalesi sürmüştür. Trikotaj ve bazı türler dışındaki tüm özel ve devlet fabrikalarında üretilen pamuklular Sümerbank'ta toplanarak Ekonomi Bakanlığı'nın saptadığı paçal fiyat üzerinden satılmaktaydı. Ekonomi Bakanlığı 1944 yılında, devlet eliyle üretilen ve satılan mallarda yüzde 10 düzeyinde bir indirim yapmış ve el tezgâhlarındaki dokumaların fiyatlarını da yüzde 8 düşürmüştür.[90]

2 Nisan 1945'te 582 sayılı kararla, pamukların beyana tâbi tutulması ve lüzumunda bunlara el konulması konusunda İktisat Bakanlığı'na yetki verilmiş, 606 sayılı kararla da İzmir, Balıkesir, Kütahya, Manisa, Aydın, Denizli, Antalya, İçel, Seyhan, Hatay, Gaziantep, Maraş, Malatya ve Elazığ illerinde 1945-1946 rekolte yılı mahsulü olan bütün pamuklara el konulmuştur. 22 Kasım 1945'te çıkarılan K/612'yle Ekonomi Bakanlığı, pamuk ipliklerine el konularak satışlarının düzenlenmesiyle yetkilendirilmiştir.

Bu dönemde de Hükümetin ilgisinin merkezini, devletin ihtiyacı olan hububatın sağlanması ve kentlerin ve ordunun ekmek gereksinmesini sağlanması teşkil etmiştir. 2 Haziran 1944'te çıkarılan K/525'le, TMO'nun devlet hisselerini satın alırken uygulayacağı hububat ve bakliyat fiyatları açıklanmıştır. K/568'le de, TMO'ca alınıp satılan buğday, hububat, bakliyat ve çeltikte uygulanacak fiyatlar belirlenmiştir. Alınan önlemlerin etkili olması sonucu *TMO'nun 22 Mayıs 1945'teki stok miktarı 810.000 tona ulaşmıştır*. Ancak TMO'nun yeni hasat mevsimine yüksek bir stokla giriyor olması, belli bir güvence yaratmış olmasına karşın kendine özgü başka sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bu sorunlara ileride ilgili bölümlerde daha ayrıntılı değineceğiz.

1944 yılı bütçe müzakereleri sırasında betimlenen TMO'nun toplam kapama kapasitesi, kiralık ve açık ambar olarak 400.000 tondu. 1945 yılı bütçe müzakereleri sırasında ise bu kapasitenin 1.030.180 tona yükseldiği gözlenmiştir. Bu ambarların önemli bir kısmının iyi bir korumayı gerçekleştirecek koşullara sahip olmamasıyla birlikte, yine de TMO'nun Savaş sırasında performansını önemli ölçüde geliştirdiği söylenebilir; Savaş'ın başında sadece 69 yerde alım noktası olan TMO, 1945 yılında 519 yerde işi olan, 128 yerde ise bilfiil teşkilat kurup çalışan bir kuruluş hâline gelmiştir.[91]

Haziran ayında çıkarılan K/590'la, 1945-46 mahsul yılında TMO tarafından alınacak hububatın fiyatı tesbit edilmiştir. 1945 yılı için TMO'nun bakliyat, mısır ve çeltik almaması yönünde bir öngörü olmasına karşın, bu eğilim sürdürülememiş ve Kasım ayında K/610'la TMO'nun bu ürünleri de almasına izin verilmiştir. K/611'le de buğday, çavdar ve bunların mamullerinin (bulgur hariç) TMO'ya ait olanları ile Ofis'çe devlet dairelerine tahsis

90 TBMMTD: B: 62, 25/5/1945, O: 1, s. 388-389.

91 TMMBTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 483.

edilenlerden başkasının devlet taşıtlarıyla taşınmaması ve bazı hububatın İstanbul, İzmir ve Ankara kentlerine sokulmaması kararı verilmiştir. K/640 ile K/611'in getirdikleri, güney demiryollarının Türk toprakları içindeki kısmına da teşmil edilmiştir.

Savaş'ın sona yaklaşmasıyla birlikte 28 Eylül 1944'te çıkarılan K/540'la ekmek istihkakları çocuklar ve büyükler için 375 grama, ağır işçiler için 750 grama yükseltilmiştir. K/566'yla da karneyle dağıtılan ekmek istihkakları yeniden belirlenmiştir; eğer ekmek 94-96 randımanlı undan yapılıyorsa çocuklara ve büyüklere 450 gram, ağır işçilere 900 gram; 79-81 randımanlı undan yapılıyorsa çocuk, büyük, ağır işçi farkına bakılmadan 300 gram verilecektir. K/578'le, ekmek istihkakı, prevatoryum ve sanatoryumdaki hastalara 600 gram, yer altı madenlerinde çalışanlara 1.000 gram olarak saptanmıştır. K/547'yle pasta, çörek vb. hamur işleri yapılıp satılması konusundaki yasak kaldırılmış, K/567'yle de pasta, çörek, simit gibi mamullerin 79-81 randımanlı unlardan yapılabileceği belirlenmiştir. TBMM'deki müzakerelerden, aslında bu denetimlerin etkilerinin kentlerle sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Siirt milletvekili A.R. Esen, bu şehirlerden 20 km çıkınca istediğiniz kadar ekmek yiyebilirsiniz demiştir.[92]

28 Haziran 1945'te çıkarılan K/596'yla ekmeklerin daha da beyazlatılmasının yanı sıra Muamele Vergisi'ne tâbi değirmen ve fabrikalarda 81-83, 79-81 ve 74-76 randımanlı üç tür un yapılması kararlaştırılmıştır; artık 94-96 randımanlı un üretilmemektedir. 81-83 randımanlı undan yapılan ekmek istihkakı çocuk ve büyüklere 450 gram, ağır işçilere 900 gram olarak saptanmıştır. Beyaz ekmek 74-76 randımanlı undan yapılacak ve çocuk, büyük ve ağır işçinin istihkakı 300 gram olacaktır. 79-81 randımanlı unlar ise pasta, börek, simit vb. hamur işlerinin yapılmasında kullanılacaktır. 1945 yılı bütçesi konuşulurken 74-76 randımanlı undan beyaz ekmek yapılması, eleştiri konusu olmuştur. Dr. O.S. Uludağ, has ekmek yapmak merakından kurtulunması gerektiğinin, ekmeklerin hamuruna biraz kepek karıştırılarak % 82 randımanlı ekmek çıkarılırsa ekmeğin gıda değerinin yükseleceği gibi hazmının da kolaylaşacağının üzerinde durmuştur.[93] K/632'yle, muhtelif randımanlı unlardan yapılacak ekmeklerde olabilecek en yüksek rutubet dereceleri saptanmıştır. Ayrıca K/598'le, Trabzon ve Elazığ belediyelerine, ekmeklik hububat stokundan doğan zararlarını karşılamaları için fondan para verilmesi kararlaştırılmıştır.

23 Mayıs 1946 günü alınan 643, 644 ve 645 sayılı kararlar, Beşinci Dönem'e yani MKK rejiminin tasfiyesine başlandığının bir işareti oluyordu. K/644'le Ticaretin Tanzimi ve İhtikârla Mücadele konusundaki 510 sayılı

92 TBMMTD: İ: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 365.

93 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 474.

Koordinasyon Heyeti kararları ve ekleri, K/645'le de İhtikâr Tetkik Komisyonlarının kadro cetvelleri yürürlükten kaldırılıyordu. Bu iki kararın yarattığı boşluklar ise 643 sayılı kararın ticaretin düzenlenmesi için Ekonomi, Tarım, Sağlık ve Sosyal Yardım ve Ticaret Bakanlığı'na verdiği yetkilerle kapatılmaya çalışılıyordu.

Beşinci Dönem'de *karar yoğunluğu daha da düşmüş ve ayda ortalama dörde inmiştir*. Bu dönem, temelde bir tasfiye dönemi olduğundan aşama aşama yasaklar kaldırılmış ve daha önce kurulan örgütler kapatılmıştır. 643 sayılı karar ihtikârla mücadelenin yeni çerçevesini çizmiştir. Bu kararla Ekonomi, Tarım, Sağlık ve Sosyal Yardım ve Ticaret Bakanlıkları gerekli görülen maddelerin azami satış fiyatlarını saptamak, azami kâr hadlerini belirlemek, zarurî olmayan malların ithalini yasaklamak, azami ithal ve asgari ihraç fiyatlarını saptamak ve doğan fazla kâr ve kayıpları karşılamak için Ziraat Bankası'ndaki fonu kullanmakla yetkilendirilmiştir. Ayrıca Ticaret Bakanlığı, gerek gördüğü mal cinslerinin alım ve satımını durdurmak, tüketim ve kullanımını yasaklamak, taşımalarını düzenlemek, gerekirse dağıtımını vesikaya bağlamak, gümrüklere gelmiş ama çekilmeyen malları ilgililer nam ve hesabına ülkeye sokmak ve belirlenen esaslara göre sattırmak konusunda da yetkilendirilmiştir.

Bu dönemin başlangıcında 649, 650, 651 ve 652 sayılı kararlarla, var olan yapı sürdürülmüş ve ödenekler verilmiştir. Recep Peker Hükümeti kurulduktan sonra, var olan örgütlerin kaldırılması hususu 1946 Ağustos ayının sonundan itibaren başlamıştır. K/665'le Ticari Kredileri Tanzim Komitesi, K/667'yle de Ticaret Vekâleti tarafından kurulmuş ithalatçı birlikleri kaldırılmıştır. K/672'yle, Ticaret Ofisi'nin sermayesinden 1 milyon lira indirilmiştir. K/677'yle Petrol Ofisi, K/689'la Ticaret Ofisi'nin teşkilat kadrosunda değişiklik yapılmış; K/684'le Ticaret Vekâleti'ne eklenen bazı kadrolar kaldırılmış ve Millî Korunma Kontrolörleri teşkilatına bazı kadrolar eklenmiştir. 26 Haziran 1947'de K/701'le, muhtelif kadrolar ile Ticaret Vekâleti'nin merkez ve il teşkilatlarına eklenmiş kadrolar kaldırılmıştır. K/702'yle Millî Korunma Kontrol Teşkilatı'nda değişiklikler yapılmıştır. K/706'yla, yeni dönemde de işlevini sürdürecek olan Petrol Ofisi'nin kadrosuna ek yapılmıştır.

Üretim alanında normalleşme adına atılan adımlardan biri de, 19 Ağustos 1946'da çıkarılan 657 sayılı kararla, *Ereğli Kömür Havzası için iş mükellefiyeti tesisini sağlayan* 366 sayılı *kararın yürürlükten kaldırılması olmuştur*. Bununla birlikte gerektiğinde fazla mesai izinleri verilmeye devam edilmiş, K/695'le de çimento fabrikaları işçilerinin fazla çalıştırılmasına izin verilmiştir. Ayrıca K/662'yle, askerî işyerlerinde çalışanların işyerlerini terk edememeleri kararlaştırılmıştır. Devlet politikası olarak bazı kuruluşların zararlarının karşılanması bu dönemde de sürdürülmüştür. K/702'yle, Sümerbank'ın 522 sayılı kararın birinci maddesi gereğince elde edilen primlerden sağladığı fazladan

yatıracağı 8 milyon liranın Ereğli Kömürleri İşletmesi'ne devri gerçekleştirilmiştir ve K/681'le uçak motor fabrikasının ihtiyacı için THK'ye prim verilmesi kararlaştırılmıştır.

Taşıma konusunda, K/653'te olduğu gibi seyrüsefere çıkma izni verilen araç listeleri çok uzamış ve nihayet 12 Aralık 1946 tarihli K/671'le, benzin ve diğer petrol müştakleriyle (türevleri) işleyen kara ve deniz araçlarının tahdidine ilişkin 75 sayılı karar kaldırılarak özel araçların serbestleştirilmesi sağlanmıştır. 12 Eylül 1946'da alınan K/659'la, Türk ticaret gemilerinin yapacakları seferler ve alacakları navlunlara dair 511, 517, 544 ve 631 sayılı kararlar kaldırılmış, ama dış seferlerin izne tâbi tutulması hakkındaki Ulaştırma Bakanlığı yetkisi korunmuştur. Bu serbestliğin navlunlarda yarattığı olumsuz etki üzerine, K/666'yla bu yetkilerin kullanılabileceği konusunda bir tür gözdağı verme kararı alınmıştır; serbest bırakılan taşımanın ülkenin ihtiyaçlarını karşılamadığının anlaşılması ve alınan navlunların Ulaştırma Bakanlığı'nın belirlediği hadleri aşması hâlinde, Bakanlığın eskiden olduğu gibi hem navlunları hem de yolculukları düzenleyeceği belirtilmiştir. K/669'la da 453 sayılı kararla İzmit Limanı'ndaki iskelenin DDY ve Limanları işletmesine devrinden vazgeçilmiştir.

Yasaklamalardan vazgeçme eğilimi pek çok ticaret alanında uygulanmıştır. 3 Ekim 1946'da çıkarılan K/661'le sinema filmlerine el konulmasına dair olan 603 sayılı karar kaldırılmış, K/663'le sınaî müesseselerin tadil, devir ve temlikinin Ekonomi Bakanlığı'nın müsaadesine bağlanması hakkındaki 432 sayılı karar kaldırılmış ve K/665'le nebati yağlardan devlet hissesi alınmasına dair olan 393, 546, 572 ve 604 sayılı kararların kaldırılmasına ve Ticaret Bakanlığı hesabına 393 ve 564 sayılı kararlar gereğince verilmiş olan sermayenin Tariş emrinde muhafaza edilmesine karar verilmiştir. Recep Peker'in sözleriyle "[Hükümet,] bu sene zeytinyağı rekoltesinin iyi olmasına rağmen % 25 devlet hissesini almaktan vazgeçmekle ve Muamele Vergisi'ni aynen almamakla ve Devlet elindeki yağlardan makul fiyatla satışa çıkarmakla ve bu yıl zeytinyağı ihraç etmemekle piyasaya esaslı bir yardım" yapmaya çalışmıştır.[94] 692 sayılı kararla krom üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmış, K/698'le 644 sayılı karar gereğince alımı ve satımı kontrola tâbi tutulmuş bulunan maddelerden bazıları *(giyim eşyası, mutfak ve sofra eşyası, inşaat malzemeleri ve her renk kurşun kalem) serbest bırakılmıştır.* 29 Kasım 1946 tarihli K/670'le de gazete sahifelerinin tahdidine ilişkin sınırlamalar kaldırılmıştır.

Hükümetin tütün dış ticareti konusundaki müdahaleci tutumu ise bir ölçüde sürdürülmüştür. K/682'yle 1946 yılı mahsulü ekici tütünlerin satış bedelinden % 5 prim alınması ve bu primin Ziraat Bankası'ndaki fona yatırılması, K/683'le de Ege bölgesinin 1946-47 yılı tütünlerini satın alacak olan

94 *Ayın Tarihi*, No. 155, Ekim 1946, s. 18.

Yerli Ürünler Türk Anonim Ortaklığı'nın bu işten doğacak kâr ve zararı Ziraat Bankası'nda tesis edilen fon hesabına aktarması kararlaştırılmıştır.

Ticaret Ofisi, Savaş'tan çıkılması, ticaret hayatının normalleşmesi ve fiyatların düşmesi ile birlikte önemli bir sorunla karşılaşmıştır: *Elindeki, savaş koşullarında oluşmuş pahalı stokları, en az zararla nasıl tasfiye edecektir?* Bu sorun, hem devletin hem de kooperatif birliklerinin elinde birikmiş pahalı stoklar için *7 Eylül 1946'daki devalüasyon kararıyla* –dolar rayici Türk parasıyla 280 kuruş tespit edildi– bir anlamda *kendiliğinden çözülmüştür*. 7 Eylül devalüasyonundan dolayı ithalatçıların aşırı kârlarını önlemek için ise, 658 sayılı kararla, 8 Eylül tarihinden itibaren yurda sokulacak mallardan *cif* kıymeti üzerinden % 44,75'lik ithalat primi alınması kararlaştırılmıştır.

Şeker konusundaki düzenlemeler bu dönemde de sürmüştür. K/660'la, 1946 kampanyası için şeker pancarı fiyatları ve müstahsile verilecek şeker primi saptanmıştır. K/678'le şekerin satışı, bir yerden diğer yere nakli ve imalatta kullanılması yine 4 gün müddetle yasaklanmıştır. K/686'yla ise 1947 kampanyası şeker pancarı fiyatı ve müstahsile verilecek prim oranı tespit edilmiştir.

TMO'nun hububat alanındaki düzenleyici işlevi de büyük ölçüde önemini korumuştur. K/648'le 1946-47 mahsul yılında TMO tarafından satın alınacak hububatın fiyatı tespit edilirken, K/688'le bu kararda değişiklik yapılmış ve TMO'ya çeltik, mısır, bakliyat ve diğer hububatı satın alma yetkisi verilmiş, K/693'le de TMO'nun yetkisi susam alım ve satımını kapsayacak biçimde genişletilmiştir. K/696'yla da 1947-48 mahsul yılında TMO'ca satın alınacak hububat fiyatı saptanmıştır.

Bu süreçte ekmeğin yapılacağı unların randımanında bir gerileme, yani ekmeğin esmerleşmesi doğrultusunda bir gelişme olmuştur. K/646 ve K/664'le, sadece 84-86 ve 74-76 randımanlı iki tür un yapılması kararı verilmiştir. Francala ekmek yapılması ise, muhtemelen TBMM'deki eleştiriler de göz önüne alınarak kaldırılmıştır. Sadece 84-86 randımanlı undan ekmek yapılacak, çocukların ve büyüklerin istihkakı 450 gram, ağır işçilerin istihkakı 900 gram olacaktır. 74-76 randımanlı un ise pasta, çörek vb.'lerinin yapımında kullanılacaktır. Ayrıca K/647'yle, 84-86 randımanlı un yapımında, Toprak Mahsulleri Ofisi'nce % 5'e kadar bakliyat kullanılabileceği belirtilmiştir.

5. PİYASANIN KARABORSAYA, TÜCCARIN MUHTEKİRE DÖNÜŞMESİ NE ÖLÇÜDE ENGELLENEBİLDİ?

İkinci Dünya Savaşı döneminin yayınları ve siyasal konuşmaları incelendiğinde bunların merkezine *karaborsa (karapazar) ve muhtekir kavramlarının oturduğu* görülür. Millî Korunma Kanunu ve onun getirdiği yetkilerle alınan Koordinasyon Heyeti kararlarının genellikle bu doğrultuda, yani karaborsa

Mutavassıt — Bu bana, bu sana .... kuruş kaldı, Hasan'a!..

Akbaba, *no. 365, s. 3, Temmuz 1941.*

ve bunun temel aktörü olan muhtekirle mücadele için alındığı söylenebilir. Ancak bu kararların birçok halde de yeni bir karaborsa pratiğinin türemesine neden olduğunu da eklemek gerekir.

Aslında ne karaborsa ne de muhtekir yoktan var olmuştur, onlar toplumda var olan bir şeylerin dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. Var olan piyasa mekanizması kısmen karaborsaya, var olan tüccar ya da boşta gezen bir kişi kısmen muhtekire dönüşmüştür. Cemil Sait Siren, 1945 Bütçesi Meclis'te konuşulurken bu dönüşümün ana mekanizmasını şöyle anlatmıştır:

> "...normal zamanlarda çok kazanmak isteyenleri, yine çok kazanmak isteyenler doğru yola götürürler. Çünkü normal zamanlarda çok satmak yolu ile kazanmak temayülü hâkimdir. Anormal zamanlarda az satmak malın üzerine oturmak ve mal fiyatlarındaki yükselişlerden faydalanmak hırsı uyanır ve bu hırsı da teşvik edenler yalnız kendini düşünen müstehlikler olur."[95]

İşte bu durum, savaş ekonomisindeki tüccarı, bu dönemin üzerinde en çok konuşulan aktörüne, yani muhtekire dönüştürme eğilimini yaratmaktadır. Böyle bir ortamda halkın genel algısı, genel ekonomik değişkenlerden ziyade bireylerin ahlâki zafiyetlerine yönelmektedir: Halk, tüccarın bir muhtekire dönüşmesini ekonomik koşullarla açıklamak yerine tüccarın ahlâki zafiyetleriyle açıklamaktadır. Gerçekte ise ahlâksızlığından yakınılanlar sadece tüccarlar değildir; ön planda onlar bulunsa da, onun bir tamamlayıcı-

95 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 480.

sı olan bir başka aktör memurlardır. Genel kanı, tüccarın muhtekire dönüşmesinin memurun göz yummasının ya da paydaşlığının sonucu olduğu şeklindedir. O nedenle de devletçe alınan önlemler her iki kesime de yönelmiştir. MKK'yı anlatırken tüccar ve girişimci konusunda alınan önlemler üzerinde ayrıntılı olarak durduk, şimdi de memurlar konusunda ele alınan önlemler üzerinde duralım.

Tabii memurların işledikleri suçların barış zamanı koşullarında nasıl cezalandırılacağını gösteren, Mart 1926'da çıkan 765 sayılı Türk Ceza Kanunu, 15 Mayıs 1930 tarihinde çıkan 1609 sayılı Bazı Cürümlerinden Dolayı Memurlar ve Şerikleri Hakkında Takip ve Muhakeme Usûlüne Dair Kanun ve 22 Mayıs 1930 tarihinde çıkartılan 1631 sayılı Askerî Muhakeme Usûlü kanunları gibi bir yasal çerçeve de vardır. 1930 öncesinde oluşturulmuş olan bu yasal çerçeve Savaş koşullarında yetersiz kalınca yeni yeni yasalar çıkarılmıştır.

29 Mayıs 1942 tarihinde çıkartılan 4237 *sayılı Fevkalade Hallerde Haksız Olarak Mal İktisap Edenler Hakındaki Kanun* bu bakımdan önemlidir. Yasa'nın Hükümet tarafından sunulan gerekçesinde "Son zamanlarda dünya harbinin doğurduğu fevkalade hallerden bilistifade şahsi menfaatlerini temin maksadiyle bazı ahlâk düşkünlerinin devlet ve millet aleyhine olarak birtakım suiistimaller yapmaya başladıkları ve bu suretle gayrimeşru iktisaplara kalkıştıkları işitilmekte ve görülmektedir" deniliyordu. Yasa'nın haksız kazançları önlemek konusunda getirdiği temel araç, hakkında kuşku duyulanları mal beyanı yapmaya mecbur tutmak olmuştur. Var olan 1609 ve 1631 sayılı yasalar ise suç işlendikten sonra mal beyanını öngörüyordu. Şimdi ise, "hem masum olanları bu şüpheli vaziyetten kurtarmak ve hem de hakikaten gayrimeşru yollardan servet toplayanları yakalamak ve sürâtle cezalandırarak haksız topladıkları servetlerini ellerinden alabilmek için" bu önlemler alınmaktadır.[96]

Bu kanun kapsamına devlet ve diğer kamu hizmeti gören kuruluşlarda çalışan memurlar, müstahdemler, kamu yararına çalışan kurumlarda ücretli ve ücretsiz çalışanlar ve hâkimler girmektedir. Kuşku duyulması hâlinde mal beyannamesi talebi yetkisi; bir bakanlık ve ilgili kuruluşların müdür üstü yetkilileri için, bakanlar ya da bu konuda yetki verdiği ilgili; askerî şahıslar için savaş zamanında genelkurmay başkanı, barış döneminde millî müdafaa vekili; başvekâlete bağlı daire ve müesseseler ile kamu yararına olan kurumlarda, başvekil ya da yetkilendireceği kişi tarafından kullanılacaktır. Beyanname istenen kişiler 15 gün içinde beyanlarını yapacak ve beyannamenin incelenmesinden sonra gerekli görülürse bir sorgu hâkiminin tüm yetkilerine sahip olacak bir tahkik memuru atanacaktır. Tahkikat memuru gerek görür-

---

96 S. Sayısı: Memurlarla Askerî Mensuplardan Fevkalade Hallerde Mal İktisap Edenler Hakkında Kanun Layihası ve Dahiliye, Millî Müdafaa ve adliye Mazbataları (1/749).

se sorguladığı kişinin mal ve alacaklarına haciz konulabilecek, işten el çektirilebilecektir. Tahkikat raporunun incelenmesinden sonra tahkikata karar veren yetkili, tahkikat dosyasını yargıya gönderecektir.[97] Ancak, ne yazık ki bu yeni olanağın kaç kez kullanıldığı konusunda bir bilgiye sahip değiliz.

Devletin, muhtekirin doğmasını önlemek için yararlandığı araçların bir kısmını Koordinasyon Heyeti kararlarıyla piyasaya yapılan müdahaleler oluştururken, diğer bir kısmını Millî Korunma Mahkemeleri eliyle uygulanan ceza müeyyideleri oluşturmaktadır. Türkiye'de bu amaçla açılan dava sayısı; 1942'de 22.000, 1943'te 14.000, 1944'te 10.500, 1945'te 8.000, 1946'da 5.500 olmuştur. 1942 yılındaki sayının yüksekliği Zonguldak'ta çalışma ve mesai yükümlülüklerindeki özel bir durumdan kaynaklanmıştır.[98] Bu sayıların ihtikârın önlenmesine yeterli olup olmadığını söylemek için bir ölçüte sahip değiliz ama ekonominin işleyişinde devletin denetiminin etkinliği arttıkça dava sayılarında bir azalma olduğu açıkça görülmektedir.

Bu aktörün etkisinin artırılmasında diğer bir önemli etken iç ve dış ulaştırma işlerindeki daralmadır. Savaş içinde demiryolları dışında kara ulaşım araçları büyük ölçüde azalmıştır ve bu zorluklar ülkede aynı mal üzerinde çok değişik fiyatların ortaya çıkmasına neden olmuştur.[99] *Mekânda, fiyat farklılıklarının uzun süre korunabilmesi, ihtikârın yapılabilmesi için olumlu bir ortam yaratmaktadır.*

İkinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan Millî Korunma Kanunu, piyasanın karaborsaya, tüccarın muhtekire dönüşmesini engellemek için çıkarılmıştı. Bu yasanın uygulamalarının bu amacı gerçekleştirmekte ne kadar başarılı olduğu sorulabilir, ancak bu soruyu sorarken tabii ki Türkiye'nin yapısal sınırlamalarını unutmamak gerekir. Türkiye'nin tüm üretimini ve dağıtımını planlamaya ne rejimi ne de altyapısı uygundur. Şehirde, kasabada, köyde yaşayanların tüketim kalıpları birbirinden oldukça farklıdır ve bu da eşit yurttaş anlayışı içinde yapılacak dağıtımlarda birçok soruna neden olarak bir tür vesika karaborsası doğmasının ortamını yaratmaktadır. Bu durumda yasanın verdiği yetkilerin en uygun kullanım biçimine ulaşmak ancak deneme yanılma süreci içinde gerçekleşebilmiştir.

6. HAYAT PAHALILIĞIYLA NE KADAR MÜCADELE EDİLEBİLDİ?

MKK'nın uygulanmasında deneme yanılma süreci içinde beş ayrı dönemin ortaya çıktığını görmüştük. Bu beş dönemin performansını temel amaçlar

97 TMMBTD: İ: 59, 18/5/1942, C: 1, s. 166-182.

98 Taner Bulut, *A.g.e.*, s. 160.

99 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 476.

açısından irdelemememiz gerek. Böyle bir irdelemeyi yapabilmek için ise bu beş dönemde hayat pahalılığının gelişimi üzerinde durmakta yarar var.

Hayat pahalılığı göreli bir kavramdır ve bir kişinin hayat pahalılığı algılaması iki yöndeki gelişmelerden etkilenir; bunlardan birincisi bir kişinin yaşamını sürdürmek için yaptığı harcamaların gelişmesi iken, ikincisi ise o kişinin kendi kazancının gelişmesidir. Eğer bir ülkede fiyatların yükselmesi dolayısıyla o ülkede yaşayanların yaşamlarını sürdürmeleri için yapmaları gereken harcamaları artıyorsa, hemen orada hayat pahalılığı olduğu sonucunu çıkaramayız. Bir sonuca ulaşmadan önce, orada yaşayanların harcadıkları emek karşılığında elde ettikleri kazançlarının nasıl değiştiğine bakmak gerekir. Eğer orada yaşayanların kazançları harcamalarının artışından daha hızlı artıyorsa onlar için hayat ucuzlayacaktır; yaşam için gerekli harcamalar artarken kazanç artırılamıyorsa da orada yaşayanlar için hayat pahalılığı ortaya çıkacaktır.[100]

İkinci Dünya Savaşı dönemindeki değişik politika dönemlerinin hayat pahalılığına etkilerini izleyebilmek için, Türkiye'de fiyat ve geçinme endekslerinin gelişimini gösteren Tablo 2.2 hazırlanmıştır.[101] Bu tabloda verilen İstanbul, Ankara[102] geçinme ve tüketici endeksleri benzer bir gelişme göstermişken, toptan eşya fiyat endeksi[103] diğer endekslere göre daha hızlı yükselmiştir. Bu endeksler bize hayat pahalılığı algısının sadece bir yönündeki gelişmeleri gösterecektir.

Hükümetin çekingen müdahalelerde bulunduğu Birinci Dönem'de (19 Şubat 1940-14 Şubat 1941), genel olarak küçük müdahalelerle fiyat düzeyinin yükselmesi engellenerek hayat pahalılığı düşük tutulmaya çalışılmıştır. Tablo 2.2'den bu çekingen müdahalelerin yetersiz kaldığı, fiyat düzeyinin yükselmeye (hayatın pahalanmaya) devam ettiği görülmektedir. Bu dönem-

---

100 H. Atıf Kuyucak, Radyo İktisat Saati Konuşmaları, No. II, Ankara, 1945, s. 1-6. (Bu konuşma 27 Temmuz 1939'da yapılmıştır.)

101 Bu endekslerin nasıl hazırladığı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Şefik Bilkur ve Franz Eppenstein, *Konjonktür Dairesinin Geçinme Endeksleri*, TC. Ticaret Vekâleti, Sene 2, No. 10-12, Ankara, 1941.

102 İstanbul ve Ankara'nın geçinme endeksi İstanbul ve Ankara'da seçilen 100 kadar ailenin gelir ve masraflarının günü gününe kaydıyla elde edilen verilere göre hazırlanmıştır. 1938 yılında ayda 55-60 lira harcayan 5 nüfuslu bir işçi ve küçük memur ailesi tipi alınmış ve bu ailenin 1938 senesindeki yaşam standardını koruması için harcaması gereken yeni miktar hesaplanarak elde edilmiştir. Bu endekste yer alan gıda, aydınlatma, ısıtma, giyim ile diğerleri alt bölümlerine ait toplam 84 emtianın fiyatları ayda iki kez toplanmaktadır. Şefik Bilkur, "Memleket Ekonomisini Yakından ve Rakamlarla Takip Edebiliriz", *Türk Ekonomisi*, Sayı 5, 15 Ekim 1943, s. 160.

103 Toptan eşya fiyatları endeksi 1938 senesi fiyatları 100 kabul edilerek hesaplanmıştır. Bu endekste 45 gıda maddesi, 45 de sanayi hammaddeleri ve yarı mamullerinden oluşan 90 kadar emtianın fiyatı kullanılmaktadır. Gıda maddelerinde değişik piyasaların fiyatları kullanıldığı için kullanılan fiyat sayısı 139'a çıkmaktadır. Endeks hesaplanırken emtialar tüketimdeki önemlerine göre ağırlıklandırılmaktadır. Şefik Bilkur, *A.g.e.*, s. 160.

TABLO 2.2
İkinci Dünya Savaşı Sırasında Fiyat ve Geçinme Endekslerinin Gelişimi

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
İstanbul geçinme endeksi	100	101,4	112,4	138,0	232,5	347,3	339,0	354,4	342,5	347,1
Ankara geçinme endeksi	100	102,1	110,8	132,5	220,9	322,9	330,1	333,1	320,6	325,6
Tüketici fiyat endeksi	100	102,1	110,8	132,5	220,9	322,0	330,1	333,0	320,4	325,2
Toptan eşya fiyat endeksi	100	101,3	126,6	175,3	339,6	590,1	458,9	414,3	427,3	433,3

Kaynak: T.C. Başbakanlık, *Bakanlıklar arası Teknik Komisyonun Hayat Pahalılığı ile Mücadeleye dair Raporları 1-10*, Ankara, 1948, s. 19.

de yıllık ortalama pahalanma hızı yüzde 23 düzeyindedir. Bu pahalanmanın Hükümetin elindeki örgütlenmenin yetersizliği dolayısıyla meydana geldiği düşünüldüğü için, İkinci Dönem'de (14 Şubat 1941-9 Temmuz 1942) yeni bir örgütlenmeye gidilerek İaşe Müsteşarlığı kurulmuş ve daha radikal bir müdahale yapıldıysa da fiyat düzeyi daha da ivmelenerek yılda ortalama yüzde 53 düzeyinde artmaya devam etmiştir. Her ne kadar stok oluşturmaya dönük bu örgütlenmenin, Dr. Refik Saydam'ın ölümü üzerine mantıki sonuçlarına ulaşmadan ortadan kaldırıldığı ve bu yaklaşımının başarısını yarım kalmış bir deneme üzerinden değerlendirmenin hakça olmayacağı söylenebilirse de, bu düzeyde bir pahalanmanın gerçekleştiği de bir gerçektir.

Saracoğlu, ikinci hükümetini Meclis'e sunarken, "Saydam döneminde sert kararlar alındığını, çok sayıda mala el konulduğunu, bunun da koskoca bir kara pazarın memlekette yerleşmesine neden olduğunu" anlatmıştır. Yani Üçüncü Dönem'de (9 Temmuz 1942-4 Mart 1944), I. Saracoğlu Hükümeti de herkes gibi "eğer biraz serbestlik verilecek olursa her şeyin daha iyi olacağı kanaati hüküm sürmeye başladı. Bunu da tecrübe ettik. Bu usûl bizi bilhassa yiyim ve giyim maddelerinde bir fiyat yarışıyla karşı karşıya bıraktı" saptamasını yaparak bu dönemin başarısızlığını kabul etmiştir. Ancak ne var ki İkinci Dönem'in müdahaleciliğine tepki olarak gelişen Birinci Saracoğlu Hükümeti'nin piyasaya daha çok güvenen uygulamaları da hayat pahalanmasının hızını kesmede etkili olmamış, fiyat düzeylerindeki yıllık ortalama artış hızı yüzde 63 düzeyine ulaşmıştır.

Türkiye'de hayat pahalılığının en üst düzeye çıktığı ay, 1943 yılının Nisan ayıdır. Fiyatlar, 1938'de 100 olduğu kabulüne göre; 1943 Nisanı'nda hububatta 1.539'a, bakliyatta 1.100'e, diğer nebati gıda maddelerinde 1.003'e yükselmiştir. Toptan Eşya Fiyatları Umumî Göstergesi Nisan 1943'te 779'a çıkmıştır.[104] Aylık bilgilere girince durumun Tablo 2.2'dekinden daha dramatik hâle geldiğini de görebiliriz. Tablo 2.3, bu dramatikliği daha iyi gözleyebilmek için hazırlanmıştır:

104 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 481.

TABLO 2.3
Seçilmiş Maddelerin Fiyat Karşılaştırmaları

	Savaş Öncesi kg/kuruş	*Hükümet Fiyatı kg/kuruş*	*Serbest Piyasa Fiyatı* kg/kuruş*	*Kolon 3/ Kolon 1*	*Kolon 3/ Kolon 2*
Buğday (yumuşak)	5,59	26	82-85	14,7-15,2	3,2-3,3
Buğday (sert)	5,35	26	80-81	14,9-15,1	3,1-3,1
Un (yumuşak)	8,58	24,7	128,2	14,9	5,2
Kepek	3,37	12	30	8,9	2,5
Makarna	42	65	180	4,3	2,8
Arpa	4,47	21	60	13,4	2,8
Mısır (sarı)	4,52	22	60-70,5	13,2-15,6	2,7-3,2
Pirinç (Tosya)	21	75	150-155	7,1-7,4	2-2,1
Saman	1,5	7			
Patates	6,40		25-30	3,9-4,7	
Fasulye	9	55	75	8,3	1,4
Bakla	4,44	35	75,66	17	2,2
Sadeyağ erimiş	104		435	4,2	
Beyaz peynir	53,9		117-129,5	2,2-2.4	
Kaşar peyniri	53,9		240	4,5	
Zeytin (yemeklik)	23		65	2,8	
Zeytinyağı	41,5	95-115	198-205	2,3-2,8	2,1-1.8
Sabun	28,8	71	128-130	4,4-4,5	1,8
Pamuk Akala I	42,5	95	95	2,2	1
Yapağı Konya	40	133-140			
İpek kozası	239		115	0.5	
Kok kömürü (ton/TL)	26,00	35,00			
Benzin (litre/kuruş)	14,5		36,75	2,5	
Çimento (ton/TL)	19,30		43,35	2,2	

(*) Fiyatlar Mayıs 1943 fiyatlarıdır.
Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, *Muhtelif Tarihlerde Hazırlanmış Hayat Pahalılığı Hakkında Raporlar 1-6*, Ankara, 1943, s. 179-182.

Tablo 2.3, serbest piyasa fiyatlarının yükselişi sırasında mallar arasında büyük farklılıklar olduğunu; fiyatların, bazı mallarda savaş öncesi fiyatlara göre 15 misli artarken, bazı mallarda bu artışın 3-4 misli düzeyde kaldığını ortaya koymaktadır. Bu farklılıkların bir yandan devletin müdahalesinden, öte yandan da ordunun doğrudan piyasaya girmesinden etkilendiği görülmektedir. Ordunun büyük alıcı olarak girmediği ve devletin de el koyma ya da fiyat belirlemesi yapmadığı alanlarda, artışlar göreli olarak küçük kalmıştır. Meclis'teki konuşmalar fiyatların yükselme mekanizmasını açıkça ortaya koymaktadır. Devlet, bir mal alanına müdahale ederek oluşturduğu kurumlarıyla o malı halka belli koşul ve biçimlerde arz etmeye başladığında, fiyat belirleme kararları almaya başladığında, daha pahalı bir ikinci piyasa (serbest ya da karapazar) oluşmaktadır. Ama yine *devletin oluşturduğu sistem, belki belli bir süre ikinci piyasanın daha yükseklere çıkmasını da engellemektedir*. Karaborsa, za-

manla üreticiden daha çok mal çekmeye başlamakta ve yaptığı stoklarla da piyasada mal arzını düşürerek fiyatları artırmaktadır. Bu olgu, dönemin terminolojisiyle "ihtikâr"dır ve *bu güdü, tüccarı "muhtekir"e dönüştürmektedir*. İşte bu şekilde işleyen ikinci bir piyasanın varlığı, belli bir süre sonra devletin saptadığı fiyatları yetersiz hâle getirmekte, Hükümeti yeni fiyatlar saptamak durumunda bırakmakta ve dolayısıyla fiyatları tırmandırmaktadır. Tablo 2.3 bu bakımdan, yani Hükümetin saptadığı fiyatlarla piyasa fiyatlarının arasının ne kadar çok açılabildiğini göstermesi bakımından oldukça öğreticidir.

Üçüncü Dönem'de Hükümetin fiyat düzeyindeki yükselmeyi dizginleyemeyişinin başlattığı yeni çözüm arayışlarının siyasal sonucu, II. Saracoğlu Hükümeti'nin kurulması olmuştur. 9 Mart 1943'te kurulan II. Saracoğlu Kabinesinde Ticaret Vekilliğine Celal Sait Siren, İktisat Vekilliğine Müstakiller Grubu'ndan Fuat Sirmen getirilmiştir. Hükümetin kuruluşuyla birlikte, izlenecek yeni politikanın ana çizgileri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Ama bu politikaların olgunlaşması, bu çalışmada Dördüncü Dönem'in başlangıcı olarak kabul ettiğimiz K/510'un yayınlanmasıyla olmuştur diye düşünüyoruz. Üçüncü Dönem'deki değişik birikimlerin sonucu olarak MKK'nın etkili bir biçimde kullanılışı Dördüncü Dönem'de (4 Mart 1944-23 Mayıs 1946) gerçekleşmiştir.

Bu deneyim birikiminin K/366'yla başladığı söylenebilir. Kendi gereksinmesi dışındaki tüm hububat üretimine el konulan köylü direnmeye başlıyor, sonuçta jandarma baskısı da kullanılsa piyasanın düzenlenmesinde etkili olabilecek bir stok oluşturulamıyordu; K/366'yla devlet hissesi kavramı getirilerek köylü fazlasını satmakta serbest bırakılınca, hem devlet daha çok stok yapabildi hem de serbest piyasaya daha çok mal sunulmaya başlandı. Ancak, I. Saracoğlu Hükümeti sırasında fiyatların serbest bırakılması, bu kararın ortaya çıkarabileceği olumlulukların gerçekleşmesini engelledi ve fiyatların II. Saracoğlu Hükümeti'nin kurulmasına yol açan krizi yaratacak düzeye tırmanmasına neden oldu. Sonuçta Üçüncü Dönem'in başında alınan bu karar tek başına yeterli olmadı. II. Saracoğlu Hükümeti'nin ilk dönemlerinde, olumlu politika kararlarının birikimine devam edilmiş, en önemli karar en büyük tüketici olan *ordunun gereksinmelerinin önemli bir kısmının devlet eliyle karşılanması ilkesinin benimsenmesi olmuştur*. Bu ilkenin benimsenmesiyle hububat, bakliyat, pirinç, zeytinyağı, ayakkabı, pamuklu ve yünlü giyecekler ve akaryakıt orduya tümüyle devlet eliyle verilmeye başlanmıştır. Bunu başarabilmek için ise, devlet hissesi alınan malların kapsamı sürekli olarak genişletilmiştir. Bu stratejinin seçilmesi, I. Saracoğlu Hükümeti'nin uyguladığı politikanın neden olduğu gerçekler karşısında bir geri çekilme olarak da yorumlanabilir, ama aslında bu strateji daha önce II. Refik Saydam Hükümeti'nin izlediği stratejiye göre daha az iddialıydı; II. Refik Saydam Hükümeti, II. Saracoğlu Hükümeti'nin ordu için gerçekleştirmeye çalıştığını tüm ül-

ke ekonomisi için gerçekleştirmeye çalışıyordu ve böylece bir ara yol geliştirmiş oluyordu.

Bu Hükümetin *ikinci olumlu politika katkısı tüccar kesimini dışlamamaya çalışmak olmuştur.* Üretimi ve ithali ülkenin gereksinmelerine göre çok düşük kalan mallarda, bu malların ticaretiyle uğraşanlar tamamıyla devreden çıkarılmamaya çalışılmıştır; belli bir istihkak karşılığı dağıtım yapılması yaklaşımı sürdürülürken, bu ticaretle uğraşanların aracılığından yararlanma yoluna gidilmiştir.[105]

Bu iki politika da genel olarak hayat pahalılığıyla mücadelede fiyat düzeyinin düşük tutulmasına yönelmiştir. Bununla birlikte, hayat pahalılığının kazanca ilişkin ikinci boyutu konusunda ise açık bir politika tercihi ortaya konulmamıştır. Saracoğlu Hükümetlerinin politikasını diğer hükümetlerden ayıran husus, işte bu hayat pahalılığının ikinci yönünü hesaba katması olmuştur.

Saracoğlu, II. Hükümetini Meclis'e sunarken, politikasının özellikle bu yönüne dikkat çekmiştir. Savaş içinde yaşanan hızlı fiyat artışları bağlamında toplumda iki farklı kesim ortaya çıkıyordu; bunlardan biri artan fiyatlar karşısında gelirlerini kolayca bu artışa uyarlayabilen, hatta kazançlarını daha hızlı artırabilen ve dolayısıyla hayat pahalılığı baskısına maruz kalmayan bir kesim iken; ikinci kesim ise bu uyarlanmayı yapamayan, başını işçi ve memurların çektiği ve *o zamanın terminolojisiyle "dar ve değişmez gelirliler" diye adlandırılan kesimdi.* Hayat pahalılığını esas olarak bu dar gelirli kesim hissediyordu. Saracoğlu Hükümetlerinin bir diğer olumlu politikası, işte bu "dar ve değişmez gelirli" kesimi koruyan bazı önlemler almak olmuştur. Bu doğrultuda bu gruba ucuz fiyatla gıda ve giyecek maddeleri verilmiştir.[106] Saracoğlu, Hükümetinin programını sunarken bu yardımın boyutlarını şöyle betimliyordu: "140 liradan fazla ücret ve maaş alan geniş manasıyla bütün memur ve müstahdemlere birer kat elbiselik kumaş, 140 liradan az alanlara ikişer kat elbiselik kumaş, 70 liradan az maaş ve ücret alanlara da ayrıca birer ayakkabı vermeyi vaad ettik." Bu sözlerin icra safhasında, yani zamanında gerçekleşeceğini söyledikten sonra ise, "*bu dar ve mahdut gelirli nüfusu tespit ettik, 1.600.000 rakamını bulduk,* bunlara nispeten çok ucuz fiyata, yani bize mal olan fiyata, üç aydan beri ekmek vermekteyiz ve devam edeceğiz" diyordu. Dar ve mahdut gelirlilere her ay nüfus başına 600 gram şeker verilmekte olduğunu da ekliyordu.[107] 1944 yılı bütçe müzakereleri sırasında Maliye Vekili Fuat Ağralı'nın belirttiği üzere; "ilk defa geçen sene karşılığı bütçeye konmak suretiyle aynî yardım yapılmış, bu sene devam etmiş ve yine bu sene bir maaş nispetinde ikramiye tevzi" olunmuştur.[108]

---

105 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 477.

106 M. Zekeriya Sertel, "Saracoğlu'nun Bir Yıllık Başvekaleti," *Tan*, 10 Temmuz 1943, s. 41.

107 *Ayın Tarihi*, No. 112, Mart 1943, s. 14-15.

108 *Ayın Tarihi*, No.126, Mayıs 1944, s. 32.

Dar ve değişmez gelirlileri hayat pahalılığının etkisinden koruma amacı, devletin savaş ekonomisini yönlendirmek adına gerçekleştirmek istediği diğer amaçlardan gelen sınırlamalar dolayısıyla, ancak belli bir ölçüde gerçekleştirilebilmiştir. Artık devletin gerçekleştirmek istediği stokların büyüklüğü sadece ordunun gereksinmeleri tarafından değil, aynı zamanda dar ve değişmez gelirlilere ilişkin programın kapsamı tarafından da belirlenecektir. Bu bakımdan ilginç bir örnek 7 Ağustos 1943 tarihli ve 468 sayılı karardır; bu kararla, dar ve değişmez gelirliler ile ordunun ihtiyacının temini için yapılmakta olan hububat satışlarının fiyatları arasındaki fark kaldırılmıştır.

Dördüncü Dönem'i başlatan K/510, II. Saracoğlu dönemi politikalarının olgunlaşmasının bir emaresi olarak görülebilir. Bu dönem K/510'un ortadan kaldırılmasıyla sona erdiğinde ise sulh dönemine girilmiş ve MKK rejiminin tasfiyesi başlamış oluyordu. Bu dönemin başarısını gözleyebilmek için Tablo 2.2'ye baktığımızda; 1943 yılında tırmanan fiyatların 1944'te düştüğünü, daha sonraki yıllarda ise büyük ölçüde sabit kaldığını görürüz. Savaş içinde fiyat düzeylerinin tırmanışının kırılması ve tekrar tırmanışına izin verilmemiş olması tabii ki bir başarıdır. *Fiyat düzeyindeki tırmanmanın kırılışını mallar düzeyinde* izleyebilmek için de İstanbul ve Ankara'da gıda maddelerinin ortalama perakende fiyatlarının değişimi Tablo 2.4 ve Tablo 2.5'te verilmiştir.

TABLO 2.4
İstanbul'da Gıda Maddelerinin Ortalama Perakende Fiyatları (TL/kg)

	Ekmek	*Buğday Unu*	*Pirinç*	*Kesme Şeker*	*Toz Şeker*	*Tuz*	*Koyun Eti*	*Yumurta (adet)*	*Zeytin Yağı*	*Süt*	*Beyaz Peynir*	*Çay*
1938	0,10	0,18	0,26	0,30	0,26	0,06		0,02	0,48	0,15	0,48	4,25
1939	0.09	0,19	0,30	0,30	0,26	0,06		0.02	0,50	0,15	0,44	4,61
1940	0.11	0,19	0,35	0,38	0,34	0,06	0,52	0,02	0,60	0,16	0,49	5,91
1941	0,13	0,23	0,46	0,47	0,44	0,06	0,61	0,02	0,81	0,21	0,65	7,62
1942	0,25		0,94	1,65	1,46	0,09	1,34	0,05	1,37	0,38	1,15	14,25
1943	0,39		1,70	3,43	3,24	0,12	1,96	0,08	2,08	0,51	1,55	16,23
1944	0,30		1,53	2,19	1,96	0,12	2,03	0,08	2,59	0,60	1,94	16,00
1945	0.33		1.51	2,09	1,87	0,12	1,91	0,08	1,81	0,60	2,16	16,00
1946	0,31	0,54	1,50	1,87	1,65	0,12	2,00	0,08	2,68	0,59	1,94	16,00
1947	0,30	0,55	1,47	1,46	1,13	0,12	2,10	0,10	2,76	0,60	2,23	14,50

Tablo 2.4 ve Tablo 2.5'te, 1944 sonrasında pek çok gıda maddesinde, 1943 yılındaki fiyatlardan bir gerileme olduğu açıkça görülmektedir. Ama tuz, koyun eti, süt, beyaz peynir, çay gibi bazı mallarda 1944 ve 1945 yıllarında da artış sürmekte ya da 1943 yılındaki düzeyde kalmaktadır. Bu alanlar, ya Hükümetin hiç müdahale etmediği ya da tekelci denetimi altında tuttuğu alanlardır.

Tablo 2.4 ve Tablo 2.5'te verilen tüketicinin maruz kaldığı fiyatlar, üreticilerin karşılaştığı fiyat sorunlarının gözlenmesine olanak vermemektedir. Bu

TABLO 2.5
Ankara'da Gıda Maddelerinin Ortalama Perakende Fiyatları (TL/kg)

	Ekmek	*Buğday Unu*	*Pirinç*	*Kesme Şeker*	*Toz Şeker*	*Tuz*	*Koyun Eti*	*Yumurta (adet)*	*Zeytin Yağı*	*Süt*	*Beyaz Peynir*	*Çay*
1938	0,10	0,14	0,22	0,32			0,43	0,02	0,54		0,50	3,74
1939	0,10	0,13	0,27	0,32			0,42	0,02	0,61		0,50	4,44
1940	0,11	0,15	0,28	0,40	0,36	0,07	0,44	0,02	0,62	0,19	0,54	6,14
1941	0,12	0,18	0,38	0,50	0,46	0,08	0,56	0,03	0,85	0,21	0,63	7,57
1942	0,25		0,90	1,68	1,49	0,10	1,07	0,05	1,46	0,34	1,10	14,83
1943	0,41		1,49	3,45	3,36	0,15	1,60	0,09	2,02	0,57	1,67	15,04
1944	0,32		1,39	2,19	1,97	0,17	1,76	0,08	2,50	0,63	2,02	16,00
1945	0,33	0,52	1,35	2,08	1,86	0,24	1,65	0,08	1,84	0,58	2,15	16,00
1946	0,31	0,45	1,45	1,85	1,64	0,21	1,67	0,08	2,63	0,61	2,29	16,00
1947	0,30	0,44	1,28	1,46	1,10	0,16	1,80	0,08	2,55	0,58	2,08	12,00

Kaynak: F. Doğruel, A. Suut Doğruel, *Türkiye'de Enflasyonun Tarihi*, Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Aralık 2005, s. 121.

nedenle üreticinin karşılaştığı fiyat sorunlarını gözleyebilmek için Tablo 2.6 hazırlanmıştır.

Üreticinin eline geçen fiyatlar konusunda da saman, buğday, fasulye gibi mallarda 1942 ve 1943 yıllarında bir sıçrama ve daha sonraki yıllarda gerileme olduğu açıkça görülmektedir. Buna karşılık kütlü pamuk, yapağı, tütün ve zeytinde sürekli bir yükselme söz konusudur ve bu ürünlerin genellikle sanayi ham maddeleri olması dikkati çekmektedir. Şeker pancarı alım fiyatlarındaki düşüş ise, bu fiyatlar Hükümet tarafından tamamıyla denetlendiği için bir yıl gecikmeyle gerçekleşmiştir.

1945 yılının bütçe müzakerelerinde, Hükümetin izlenen politikalara olan güveni kendini açıkça belli etmektedir. Ticaret Vekili C.S. Siren Meclis'te-

TABLO 2.6
Üretici Fiyatlarının Gelişimi

	Saman kg/kuruş	*Buğday kg/kuruş*	*Fasulye kg/kuruş*	*Tütün*	*Şeker Pancarı*	*Patates*	*Kütlü Pamuk*	*Yapağı*	*Zeytin*
1938	0,71	4,3	7,2	43,3	0,7	4,9	4,3	42,2	10,7
1939	0,73	4,4	9,4	46,1	0,7	5,1	4,8	44,2	9,7
1940	0,94	5,9	14,7	53,0	1,1	4,3	7,0	51,8	6,8
1941	1,37	8,5	15,5	107,7	1,3	3,5	8,8	61,8	9,0
1942	2,66	25,4	30,7	170,2	6,1	25,0	10,7	121,3	16,2
1943	7,90	56,1	50,3	184,3	6,1	29,4	13,4	134,7	18,6
1944	4,23	25,0	46,9	216,8	6,1	25,5	16,4	141,0	24,3
1945	4,03	24,4	39,4	221,0	4,4	24,2	16,0	138,5	35,3
1946	3,48	20,8	39,6	239,6	4,4	20,3	15,8	111,2	36,1
1947	3,55	21,7	43,5	180,8	4,9	23,9	17,7	132,2	32,6

Kaynak: T. Bulutay, Y.S. Tezel ve N. Yıldırım, *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1974.

ki konuşmasında, *Hükümetin, esas olarak ekmek ve unlu madde fiyatlarını düzenleyerek halkın belli fiyattan ekmek yemesini sağlamaya çalıştığını ve bunda başarılı olduğunu savunmaktadır.* Ona göre Ankara'da makarnanın fiyatı 1938 yılında 31 kuruş/kg iken, 1945 Mayısı'nda 71 kuruş/kg olmuş; bundan başka unun fiyatı 1938 yılında İstanbul'da 17 kuruş 60 santim, Ankara'da 13 kuruş 20 santim iken; 1945 Mayısı'nda 45 kuruştur. Oysa aynı süre içinde buğday fiyatı 4,5 kuruştan 28 kuruşa çıkmıştır.[109] Hikmet Bayur, Ankara'daki 45 kuruşluk un fiyatının gerçekçi olmadığını, devletin verdiği unun yetersiz olduğunu ve halkın, unu piyasadan almak zorunda kaldığında 70-75 kuruş/kg gibi bir fiyat ödediğini söylüyor.[110] Buna karşın Ticaret Vekili, 1938'de fiyatların 100 olduğu kabulüne göre, 1943 Nisanı'nda hububatta 1.539'a, bakliyatta 1.100'e, diğer nebati gıda maddelerinde 1.003'e yükseldiğini gördüğümüz gösterge değerlerinin; 1945 yılının üçüncü ayında hububatta 529'a, bakliyatta 596'ya, diğer nebati gıda maddelerinde 474'e düştüğünü belirtmiştir. Ayrıca 1943 yılı Nisan ayında 779'a çıkan toptan eşya fiyatları göstergesinin, 1945 yılının üçüncü ayında 460'a düştüğünü de vurgulamıştır.[111]

12 Aralık 1945'te Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası'nın açılışında konuşan ve ekonominin genel bir değerlendirmesini yapan Saracoğlu, duyduğu güveni daha kapsamlı olarak sergilemekte[112] ve öncelikle devletin sağladığı üretim ve stok artışları üzerinde durmaktadır:

> "Harb yıllarında kumaş fabrikalarımızın istihsâlleri 20 milyon metre arttı. Kömür madenlerimiz, geçirdikleri büyük buhrana rağmen yıllık istihsâllerini bir milyon ton artırdılar. Harbden evvel Merkez Bankamızda yalnız 26 ton altın vardı. Bu miktar geçen yıl 196 tona, bu yıl da 209,5 tona yükseldi. Bugün elimizde stok olarak 22 bin ton bakır, yüz binlerce ton kömür ve kromumuz vardır. Bunların hepsinden daha mühim ve milletin zaman zaman haklı olarak hayatî addettiği geniş bir stokumuz daha var ki, o da 200 bin ton eksilmesine rağmen elyevm (hâlihazırda) elimizde 700 bin ton hububatın bulunmasıdır. Biz harbin son günlerinde bu varlıklarla eriştik."[113]

Daha sonra ise sulh dönemine geçiş önlemlerinin alınmaya başlandığının üzerinde durarak şöyle diyordu:

> "Biz harp biter bitmez emisyonu azaltmak çaresine başvurduk. Bu azalış gelecek yıl daha mahsus olacak ve paramızın kıymetini artırmak suretiyle pa-

109 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 477.
110 TBMMTD: B: 65,29/5/1945, O: 1, s. 490.
111 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 481.
112 *Ayın Tarihi*, No. 145, Aralık 1945, s. 20.
113 *Ayın Tarihi*, No. 145, Aralık 1945, s. 22.

halılığın bir kısmını önleyecektir. Bundan maada Devlet malı olan kumaşlarda ortalama yüzde yirmi beş, çimentoda yüzde yirmi, demirden yapılan maddelerde ortalama yüzde 32 tenzilat yaptık ve bir aralık 500 kuruşa kadar yükselmiş olan şekeri 170 kuruşa indirdik."[114]

Saracoğlu, 18 Aralık 1945'te yaptığı bir konuşmada bu tabloya, 1945 yılında 70.000 ton buğday dış satımı yapıldığını eklemektedir.[115] Fuat Sirmen ise 1942 yılında çimento üretiminin 180 bin ton iken 1945 yılında 300 bin tona çıktığını, hatta taş kömüründe alınan neticenin verdiği cesaretle, İsviçrelilerle, bir sene zarfında verilmek üzere 300 bin ton kadar yıkanmış kömür almaları için müzakerelere girişildiğini bildirmektedir.[116]

Hayat pahalılığının gelirler yönüne ilişkin olarak da memurların birer derece yüksek maaşa geçirilmeleri imkânı bulunmuş, tekaüt maaşları birleştirilmiştir.[117] Toprak Mahsulleri Vergisi ile İhracat Vergisi azaltılarak köylü kitlesinin yükü hafifletildiği gibi, millî mahsullerin dışarıya satılması da bir dereceye kadar kolaylaştırılmıştır.

Görülüyor ki savaş sona erince Türkiye, hemen, ekonomisini normalleştirecek kararlar almaya başlamıştır. Ama Sovyetler Birliği'nin toprak talepleri ve Boğazlar konusundaki istekleri, ordunun küçültülmesi konusunda atılacak adımların hızlıca atılmasını engellemiş, dolayısıyla normal ekonomiye geçişi geciktirici bir etki yapmıştır. Bu nedenle bu çalışmada, 23 Mayıs 1946'da alınan ve Dördüncü Dönem'de oluşturulan kurumsal yapıyı hemen hemen tümüyle tasfiye etmekte olan 643, 644 ve 645 sayılı kararlarla Dördüncü Dönem'in sona erdiği ve Beşinci Dönem'in başladığı kabul edilmiştir. Bu kararlarla başlatılan Beşinci Dönem (23 Mayıs 1946-10 Eylül 1947) bu çalışmada Recep Peker Hükümeti'nin istifasıyla sonlandırılmaktadır.

Beşinci Dönem'in hem devlet hem de tüccarlar açısından temel sorunu, aşama aşama savaş koşullarından sulh dönemi ekonomisine geçilirken, *birikmiş olan pahalı stokların büyük zararlara uğramadan nasıl tasfiye edilebileceğidir*. Savaş'ın sonuna doğru gelindiği anlaşılınca Ticaret Ofisi, üretim kooperatifleri birlikleri ve tüccar, elinde bulunan bu pahalı stokları nasıl eriteceğinden korkmaya başlamıştır. Bir İzmir gazetesinin başyazısında bu korku, "Memlekette bilhassa giyim eşyası stokunun fazla olduğu anlaşılmıştır. Fabrikalarımızın ve ithalatçı firmaların ellerinde külliyetli kumaş ve bez mamulleri vardır. Verilmiş, yolda olan siparişler de bulunmaktadır. Savaş biter ve ucuz mallar gelirse bir buhran doğacaktır" diye dile getirilmiştir.[118]

---

114 *Ayın Tarihi*, No. 145, Aralık 1945, s. 23.

115 *Ayın Tarihi*, No. 145, Aralık 1945, s. 46.

116 *Ayın Tarihi*, No. 145, Aralık 1945, s. 89.

117 *AyınTarihi*, No. 143, Ekim 1945, s. 28.

118 Haydar Rüştü Ökten, "Ucuzluk Tehlikesi", *Anadolu*, 18 Eylül 1944.

Bu korkunun gerçeğe dönüşmemesi, Türkiye'nin Savaş sonrasında Breton Woods sistemi içinde yer alabilmek için 7 Eylül 1946 devalüasyonunu yapması ile mümkün olmuştur. Bu devalüasyon, II. Saracoğlu Hükümeti'nin değişmesi ve devalüasyona direnen Nurullah Esat Sümer'in Maliye Bakanlığı'ndan uzaklaştırılması sonrasında, yeni kurulan Recep Peker Hükümeti tarafından yapılmıştır. O yıllarda bu kararın uygulanma biçimi ve hayat pahalılığına etkileri çok tartışılmıştır, ama devalüasyon sonrası oluşan fiyat düzeyleri elde birikmiş pahalı stokların tasfiyesini kolaylaştırmıştır.

7 Eylül kararlarından sonra TBMM'de ve basında, bu kararın hayat pahalılığını artırıp artırmadığı tartışma konusu olmuş; tartışmalarda, ucuzluk peşinde koşmanın hayal peşinde koşma olduğu ve yapılabilecek en iyi şeyin sabit gelirli vatandaşların aylıklarını artırmak olduğu konusunda bir oydaşma ortaya çıkmıştır.[119]

İkinci Dünya Savaşı döneminde Millî Korunma Kanunu'nun uygulamasında beş farklı dönemin varlığı konusunda yaptığımız sınıflandırma ve değerlendirmeler, hükümetlere verilen çok güçlü yetkilerin kullanılması konusunda ve izlenebilecek iktisadî politikaların yelpazesinin ne kadar geniş olabileceği hakkında bir fikir vermektedir. Bu yelpazenin bir ucunda yoğun müdahale taraftarlığı bulunurken, diğer ucunda müdahaleden olabildiğince kaçınmak bulunmaktadır. Bir rejim ne kadar müdahale taraftarı olursa olsun, girişimcilere meşru ya da gayrimeşru önemli kazanç alanları kalmakta olduğundan, her ekonomik sistem denetim ve piyasa faaliyetlerinin kendine uygun bir kompozisyonunu oluşturmak durumundadır. Türkiye'nin böyle bir optimuma Millî Korunma Kanunu'nun uygulanmasındaki beş evreden ancak dördüncüsünü oluşturan dönemde, yani II. Saracoğlu Hükümeti döneminde ulaşabildiği söylenebilir. Optimuma ulaşıldıktan sonra ise İnönü'nün daha önce sözünü ettiğimiz 1 Kasım 1942'de TBMM'de yaptığı konuşmasında dile getirdiği, "bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar" türünden şedit suçlamalar da[120] artık siyasî gündemde yer almamaya başlamıştır.

---

119 *Ayın Tarihi*, No. 156, Kasım 1946, s. 23-42.

120 *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2, İstanbul, 1946, s. 370-371.

EK 1

4648 Sayılı Yasayla Yapılan Düzenlemeden Sonra Millî Korunma Kanunu'nca Hükümete Verilen Yetkiler ve Hükümet Kararlarına Uymamanın Müeyyideleri*

Madde No'ları	*Düzenlemeler ve Yetkiler*	*Madde No'ları*	*Cezalar*
M.7	Hükûmet özel sanayi ve maden kuruluşlarını denetleyerek, onlara üretim hedefleri vererek, gerekli tadilatları yapmalarını isteyebilecek, bunun için kredi, malzeme ve gerekli uzman işgücünü sağlayabilecek, eğer firma sahipleri bunları yerine getirmezse, ona el koyarak kendi hesabına işletebilecektir.	M.53 I.a)	M.7'deki denetime direnenler ve verilen kararı uygulamayanlar, 100 liradan 500 liraya kadar ağır para cezası ve tekrarlanması hâlinde 250 liradan 1.000 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte bir aydan altı aya kadar hapis cezası ile cezalandırılır.
M.8	Hükûmet sanayi ve maden müesseseleri ve küçük sanayi kooperatiflerinden istediği bilgiyi alarak onlara üretim programı verebilecektir.	M.53 I.b)	M.8'de söz konusu bilgiyi vermeyenler ve verilen kararı uygulamayanlar, 100 liradan 500 liraya kadar ağır para cezası ve tekrarlanması hâlinde 250 liradan 1.000 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte bir aydan altı aya kadar hapis ile cezalandırılır.
M.9	Hükûmet sanayi ve maden müesseselerinin üretimlerini ihtiyacı karşılayacak düzeye çıkarmak için gerekli işçi kadrosunu ve uzmanları sağlayabilecektir. Bu amaçla da vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti yüklenebilecektir. İşinden kaçan bu işçiler zabıta gücüyle işlerine iade edilecektir.	M.53 II.	M.9'daki iş mükellefiyetini yerine getirmeyenler alacakları ücretin beş mislinden yirmi beş misline kadar ağır para cezasına mahkûm edilir. Tekrarlanması hâlinde iki misli para cezasıyla birlikte on beş günden iki aya kadar hapis cezası hükmolunur.
M.10	Hükûmetçe tayin edilecek işçiler, teknisyenler, mühendisler ve müstahdemler kabule şayan bir neden olmadan çalışma yerlerini terk edemeyecektir. Bu işgücüne emsaline uygun normal ücret verilecektir.	M.53 III.	M.10'a göre belli yerlerde çalışmayla görevlendirilenler çalışma yerlerini terkederse 100 liradan 1.000 liraya kadar ağır para cezası ve tekrarlanması hâlinde 250 liradan 2.500 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte bir aydan altı aya kadar hapis cezası verilecektir.
M.11	Hükûmet sanayi ve maden müesseselerinin ürünlerini normal maliyetlerine belli bir kâr ilavesiyle satın alabilecek, nakledebilecek, satabilecek ve dağıtabilecektir.	M.53 IV.	M.11 hükümlerine uymayanlara 250 liradan 10.000 liraya kadar ağır para cezası verilecek, suç konusu mallar müsadere edilecektir. Eğer fiil ağır ise ayrıca üç aydan bir seneye kadar hapis cezası verilecek ve malların aynı cinsten bakiyelerinin tümüne el konulacaktır.
M.12	Hükûmet yetkilerini kullanırken gereken müesseselere ve küçük sanat erbabına gerekli krediyi sağlayabilecektir.	M.53 V.	M.12'ye göre verilen kredilerin tahsis amacından farklı biçimde kullanılması hâlinde 1.000 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasıyla birlikte üç seneden beş seneye kadar hapis cezası verilecektir.
M.13	Hükûmet Millî Korunma Kanunu'nun geçerli olduğu sürede primleri ya da sürprimleri ödenmeyen her türlü hayat sigortasını inkıtaa tâbi tutabilecektir. Hükûmet halkın ve millî müdafaanın gereksinmesi için ithal edilen maddelerin stoklarının savaş, nakil ve yangın sigortalarını yaptırmak için ilgili müesseselerde büro kurmaya ve sigorta edilen malların fiyatına sigorta primlerini ekleyerek tahsil etmeye yetkili kılınmıştır.		

Madde No'ları	*Düzenlemeler ve Yetkiler*	*Madde No'ları*	*Cezalar*
M.14	Hükûmet halkın ve millî müdafaanın gereksinmesi olan her nevi madde ve yardımcı malzemeye değer fiyatı karşılığında el koyarak almaya ve maksada göre dağıtmaya, satmaya ve ihtiyacı olanlara kârsız vermeye Yetkili kılınmıştır.	M.54	M.14'ün gereklerini yerine getirmeyenler hakkında 500 liradan 1.000 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte altı aydan iki seneye kadar hapis cezası verilecektir. Bu suça konu olan maddeler toprak mahsulü ise verilen cezalar yarıya indirilebilecektir.
		M.55	M.15 ve M.18'in gereklerini yerine getirmeyenler 100 liradan 1.000 liraya kadar ağır para cezası ve tekrarlanması hâlinde 250 liradan 2.500 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte bir aydan altı aya kadar hapis cezası verilecektir. M.17'nin hükümlerine uymayanlara 250 liradan 10.000 liraya kadar ağır para cezası verilir. Suç konusu mallar müsadere edilecektir. M.19'un 5 No'lu bendine uymayanlar 50 liradan 300 liraya kadar ağır para cezası ve tekrarlanması hâlinde 100 liradan 600 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte bir haftadan üç aya kadar hapis cezası verilecektir.
M.20	Hükûmet, ithali zarurî olan maddelerin miktar, cins ve nevilerini tayin ile tespit edebilecek ve memleket ihtiyacı için zarurî olmayan maddelerinin ithalini sınırlayabilecek ve yasaklayabilecektir. İçeride üretilen maddelerin ülke gereksinmesinden fazlasının hangi miktar ve koşullarda dışarıya çıkarılabileceğini, üreticilerin hak ve menfaatlerine zarar vermeden saptayabilecektir. Memleket mahsullerinden birinin ihracının Hükûmetçe sınırlanması dolayısıyla iç fiyatlardaki düşüş karşısında üreticileri korumak için Hükûmet, bu ürünleri değer pahasından satın alabileceği gibi ürünlerin rehin edilmesi karşılığında kredi de verebilecektir.	M.55 V	M.20'nin 1'inci bendine göre verilen kararlara uymayanlara 100 liradan 1.000 liraya kadar ağır para cezası ve tekrarlanması hâlinde 500 liradan 5.000 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte on beş günden üç aya kadar hapis cezası verilecektir.
M.21	Hükûmet ithal edilen ya da üretilen malların tüketiciye ulaşmasındaki ihtikârı önlemek maksadıyla ticaretin usûl ve şekillerini belirleyeceği gibi, tacirleri bir vesika almaya ve ticaretleri sırasında bunları ibraz etmeye mecbur kılabilecektir.	M.55 VI a,b.	M.21'in gereklerine uymayanlara M.54'teki cezalar uygulanacaktır.
M.22	Hükûmet halkın ve millî müdafaanın gereksinmelerini karşılamak amacıyla her türlü madde ve yardımcı malzeme stokları oluşturabilecek ya da seçtiği ticaret müesseseleri ve ticaret birliklerini stok yapmaya mecbur tutarak bunları döviz, kredi ve akreditif ile donatabilecektir.	M.55 VII.	M.22'nin 1'inci fıkrasına göre alınan kararlara karşı çıkanlar, 250 liradan 2.500 liraya kadar ağır para cezasıyla, tekrar etmesi hâlinde iki kat cezayla cezalandırılacaktır. Devletin stoklarını amacı dışında kullananlar M.53 V'e göre cezalandırılacaktır.

Madde No'ları	*Düzenlemeler ve Yetkiler*	*Madde No'ları*	*Cezalar*
M.24	Hükümet malî müesseselerin açtıkları ticari kredileri denetleyebilir, sınırlayabilir ve yasaklayabilir. Ayrıca ticaretle uğraşmak için kurulan şirket ve kooperatifleri denetleyerek, faaliyetlerini sırlayabilir ya da yasaklayabilir.	M.56	M.24'e göre alınan kararlara karşı çıkanlar 1.000 liradan 10.000 liraya kadar ağır para cezası verilir, tekrarlanması hâlinde ceza üç misline çıkarılacaktır.
		M.56 II, III, IV	M.25. maddenin 1, 2 ve 3'üncü bendinde yazılı stok yapma yasağına uymayanlar 500 liradan 2.500 liraya kadar ağır para cezasına ve tekrarı hâlinde 1.000 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasıyla birlikte bir seneden üç seneye kadar hapis cezasına çarptırılır. Yapılmış olan stoklar müsadere edilir.
M.26	Hükümet halk ve millî müdafaa ihtiyaçlarını temin, ihracatı tanzim ve müstahsili himaye maksadıyla memleket ürünlerini satın almak ve memleket gereksinmesini karşılamak; ithalatı tanzim maksadıyla dıştan mal alımı yapmak ve bunların satış, dağıtım ve nakliyatını yapmak yetkisini haizdir.		
M.27	Hükümetçe alınan önlemler sonucunda bir malın iç ve dış fiyatı arasındaki büyük farklar dolayısıyla oluşan kârlarla Ziraat Bankası'nda bir fon oluşturulabilecektir. Bu fon iç fiyatları ve ihracatı düzenleme amacıyla kullanılabilir.		
M.28	Gümrüklere gelmiş malların çekilmemesi hâlinde, bu mallar, Hükümetçe yapılan ilanda belirtilen sürede, Hükümetçe ilgililerin nam ve hesabına ülkeye sokulabilecektir.	M.56 V	Gümrükten malını çekmeyenler hakkında 500 liradan 5.000 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte on beş günden üç aya kadar hapis cezasıyla cezalandırılacaktır. Hükümetin gümrükten çektiği malları Hükümetin gösterdiği yerlere satmayanlara, iki misli ağır para cezasıyla birlikte üç aydan bir seneye kadar hapis cezası verilecektir.

Madde No'ları	*Düzenlemeler ve Yetkiler*	*Madde No'ları*	*Cezalar*
M.29	Hükümet ithal ve ihraç maddeleri için fiyat ve kâr hadleri belirleyerek belli bir fiyattan fazla fiyatla ithalatı, belli bir fiyattan az fiyatla ihracatı yasaklayabilecektir. Hükümet her türlü ithal ve ihraç maddelerine ve içte üretilen ve tüketilen maddelere prim verebilecek ve alabilecektir. Bu primler 27'nci maddeyle kurulan fonu besleyecek ya da onu tüketecektir.	M.56 VI.	Hükümetin tespit ettiği fiyatlara uymayanlar hakkında bir aydan altı aya kadar hapis cezasıyla birlikte, fiyat farklarında sağlanan kazancın beş misli ağır para cezası verilecektir. Tekerrürü hâlinde cezalar ikiye katlanacaktır.

Madde No'ları	*Düzenlemeler ve Yetkiler*	*Madde No'ları*	*Cezalar*
M.30	Bu kanun uygulandığı sürece şehir, kasaba, iskele, liman ve istasyondaki binaların kiraları, bu kanunun uygulamaya konmasından önceki senedeki kira bedelinden fazla olamayacaktır. Mukavele şartları kiracılar aleyhine değiştirilemeyecektir. Mal sahipleri kiracısını kendi oturmak için mahkeme kararıyla tahliye ettirirse, evini bir yıl geçmeden kiraya veremeyecektir. Hükûmet gerekli gördüğünde, boşalan yerlerde hava parası alınmasını önlemek için boşalan gayrimenkullerin belediyelere ve muhtarlıklara kaydettirilmesi ve ilan edilmesi zorunluluğunu getirebilecektir. Belli bir müddet içinde kiralanmayan binalara el koyarak kendi kiralayabilecektir.	M.56 VII. VIII.	30'uncu maddenin hükümlerine uymayanlar hakkında bir senelik kira bedeli tutarınca ağır para cezası verilir. Tekerrürü hâlinde iki misli ağır para cezası hükmolunacaktır. Bu tutumu itiyat hâline getirenlere ayrıca bir aydan altı aya kadar hapis cezası verilecektir. Hava parası yoluyla çıkar sağlayanlara sağladıkları çıkarın iki misli kadar ağır para cezasıyla birlikte üç aydan bir yıla kadar hapis cezası verilebilecektir.
M.31	Hükûmet gerekli gördüğü maddelerin azami fiyatlarını, maliyet unsurlarıyla bunlara eklenebilecek azami kâr miktarını, bu maddelerin vasıflarını, eklenebilecek nakliye ve nakliye komisyonu, tellaliye ve simsariye miktarlarını saptayabilir. Ayrıca bu maddeyle satıcıya, etiket koyma ve fatura verme zorunluluğu da getirilmiştir.	M.57 III, IV, V, VI	M.31'e ilişkin suçların işlenmesinden doğacak zararların miktarı hafif ise faili hakkında 500 liradan 2.500 liraya kadar ağır para cezasıyla bir seneden üç seneye kadar hapis cezası verilir ve ayrıca bir aydan üç aya kadar dükkân, mağaza ve ticarethanenin kapatılmasına ve hapis müddeti kadar suçlunun ticaretten men'ine de hükmolunur. Suçun tekrarı hâlinde M.57 II'deki cezalar uygulanır.
M.32	Yüksek fiyatla mal satmak, bir malı satışa arzetmemek, kaçırmak, saklamak, bir malı değişik ellerden geçirerek fiyatını yükseltmek, bir malı satmak için diğer bir malın satın alınmasını zorunlu tutmak, fiyatı yükseltmek için propaganda yapmak, halkı istismar edecek fiyat birlikleri oluşturmak yasaklanmıştır.	M.57 I. II.	M.32'deki suçları ülkede ekonomik buhran yaratmak için teşekkül hâlinde işleyenlere ölüm cezası verilecektir. M.32'deki suçlarla, 31. maddenin 2 ve 3'üncü bentlerindeki suçları işleyenlere 1.000 liradan 10.000 liraya kadar ağır para cezası ve üç seneden 15 seneye kadar ağır para cezası hükmedilebilecektir.
M.33	Hükûmet her türlü malın konulması için gerekli mahalleri ve depoları, bir önceki yılın kira değeri üzerinden kiralamaya ya da işgale yetkili kılınmıştır. Bu binaları tahliye edenlerin zararları Hükûmetçe karşılanacaktır.		
M.34	Hükûmet belli bölgelerde belli malların ihracı, ithali, toptan ve perakende ticareti, komisyonculuğu ve nakliyeciliği ile uğraşan tüccarların, büyük ve küçük sanayicilerin birlikler kurmasını emredebilecektir. Birliklere üye olmayanlar bu işleri yapamayacaktır.	M.58 I.	Birliğe girmeden ya da birlikten atılmış olmasına karşın iş yapanlar 250 liradan 2.500 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte bir aydan üç aya kadar hapis cezasına çarptırılırlar.
M.35	Hükûmet gerekli olan her türlü nakil araçlarının, depo ambar vb. korunaklı alanların, işletilmesi ve yeniden inşası için gerekli parayı 43. maddede yazılı sermayeden verecektir.		

Madde No'ları	*Düzenlemeler ve Yetkiler*	*Madde No'ları*	*Cezalar*
M.36	Hükümet her türlü özel kara ve deniz nakil araçlarının seyrüseferini tanzim, tahdit veya menedilebileceği gibi, azami taşıma ücretlerini belirleyebilecek, bu araçlarda çalışanlarının işlerini terk etmesini engelleyebilecektir. Türk bayraklı gemiler Hükümetin izni olmadan yabancılara satılamayacak ve kiralanamayacaktır.	M.58 II. III.	M.36'ya göre deniz vasıtalarının çalıştırılmasına ilişkin olarak Hükümetin kararına muhalefet edenler, ettirenler ve buna bilerek katılanlar, 1.000 liradan 10.000 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte bir seneden beş seneye kadar hapis cezasına çarptırılır. Bu fiilin doğurduğu zarar az ise cezalar azalmaktadır. Kara nakil vasıtalarının çalıştırılması hakkındaki Hükümet kararlarına uymayanlara, 100 liradan 1.000 liraya kadar ağır para cezası ve tekrarlanması hâlinde 250 liradan 2.500 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte bir aydan altı aya kadar hapis cezası verilecektir.
M.37	Hükümet ziraatte çalışabilir kadın ve erkek her vatandaşı, kendi işleri yüzüstü kalmamak üzere gerek devlete gerek şahıslara ait işletmelerde, ihtiyaca göre bir buçuk ayı geçmemek ve mahalli örf ve rayice göre ücret verilmek üzere tarımsal iş mükellefiyetine tâbi tutabilecektir. Bu mükellefiyet aynı vilayet ya da komşu vilayetler içinde uygulanabilecektir.	M.58 VIII	M.37'deki iş mükellefiyetine uymayanlar alacakları ücretin beş mislinden yirmi beş misline kadar ağır para cezasına mahkûm edilir. Tekrarlanması hâlinde iki misli para cezasıyla birlikte on beş günden iki aya kadar hapis cezası hükmolunur.
M.38	Hükümet gerekli gördüğü mıntıkalarda yapılacak zeriyatın nev'ini, çeşidini ve bunların oranını belirleyebilecek, herhangi bir mahsulün ekimini yasaklayabilecek, tarım ve hayvan yetiştirmenin usûl ve istikametlerini tesbit edebilecektir.	M.59 I	M.38'e göre verilen zeriyat kararlarına uymayanlara 25 liradan 300 liraya kadar ağır para cezasına tekrarı hâlinde iki misli para cezasıyla birlikte bir haftadan üç aya kadar hapis cezasına çarptırılacaktır.
M.39	Hükümet sahiplerince işletilmeyen toprağı belirleyeceği uygun bir bedel karşılığında işletebilecektir.		
		M.59 V	M.40'ta yazılı araziye hububat ekmek ve ektirmek hakkındaki Hükümet kararına uymayanlar 100 liradan 1.000 liraya kadar ağır para cezasına ve tekrarı hâlinde 250 liradan 2.500 liraya kadar ağır para cezasıyla birlikte bir aydan altı aya kadar hapis cezasına mahkûm edilir.
M.42	Hükümet her türlü ziraat aletlerini, makinelerini, vasıtalarını ve malzemelerini, zirai ilaçları ve tohumları ve damızlık hayvanları lüzumuna göre satabilecek, parasız ariyet veya ödünç veya kira karşılığında ihtiyacı olanlara dağıtabilecek ve çiftçilere ödünç para verebilecektir.	M.59 VI	M.42 uyarınca çiftçilere verilenleri amaçları dışında kullananlar hakkında 10 liradan 50 liraya kadar ağır para cezası verilecektir. Ama bu verilen ceza, madde ve hayvanların değerinden ödünç verilen paranın miktarından az olamayacaktır.

(*) Bu tabloda yasanın kitabın anlatısı bakımından anlamlı olan maddeleri özetlenmiştir.

SAVAŞ KOŞULLARINDA TÜRKİYE'NİN ÜRETİMİNİ SÜRDÜREBİLMESİNİN GEREKTİRDİĞİ EMEĞİ SAĞLAMAK İÇİN İZLEDİĞİ YOL

1. GİRİŞ

Türkiye'de, 1930'lu yılların sonuna gelindiğinde işgücünün büyük kısmı hâlâ köylü olarak üretim yapıyordu. Tarımsal üretimin bir kısmı ihracata yani uluslararası piyasalar için üretime yönelirken, diğer bir kısmı ise ülke içindeki kentli nüfusun tüketimi için iç pazara sunuluyordu. Özellikle demiryollarının uzağında yaşayan köylüler, üretimlerini pazar için değil kendileri için yapıyorlardı. Türkiye'deki işgücünün çok büyük bir kesiminden tarım alanındaki eksik istihdam koşullarında yararlanılıyordu.

1930'larda tüm dünya ülkeleriyle birlikte Türkiye de, büyük ekonomik krizin etkilerini yaşamaya başlayınca sanayileşmek için hazırladığı planlarını devlet eliyle uygulayarak sanayileşme yolunda adımlar atmaya başlamış, ancak bu konuda da zor yolu seçmişti: Yeni devlet sanayilerini büyük kentlerde değil, Anadolu'da, demiryolu üzerindeki küçük kentlerde kuruyordu; bunu, uygarlığı Anadolu'ya yaymanın bir aracı olarak görüyordu. Ama bu tercih, küçük kentlerde disiplinli işçi bulmak gibi bir sorun yaratıyordu, *köylü işgücünün işçileşmesini sağlamak* kolay değildi. Buradan hareketle Türkiye'nin, 1930'lu yılların sonunda, geleneksel faaliyetlere göre koşullanmış işgücünü modern işgücüne dönüştürmek gibi yapısal bir sorunla karşı karşıya bulunduğunu söyleyebiliriz.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Türkiye, ordusunu hızla büyütmeye başladığında, gerek tarım ekonomisinden gerek kentsel alanlardaki sanayi ve hizmetlerden –tam sayısı halen açıklanmamış olsa da– 1 milyon kişiyi çekmek zorunda kalınca, ekonomik faaliyetlerini sürdürmek için emek ala-

nında yeni düzenlemelere gitmek durumunda kalmıştı. Savaş yıllarında, *ortaya çıkan emek açığının kapatılması ve köylü ve ameleden işçi yaratılması gibi iki önemli sorun çözülmeliydi.*

Savaş'ın, istihdam konusunda, Türkiye özelinde yarattığı bu sorunların dışında daha genel ve çok yönlü etkileri de söz konusuydu Askere alınma nedeniyle büyük sayılarda işçinin işinden uzaklaşmasının fabrika içi işbölümü üzerindeki etkileri nedeniyle, askere alınanlar dışındaki çok sayıda işçi de işsiz kalmaktaydı. Savaş nedeniyle dış ticaret önemli ölçüde durunca, bu alandaki çok sayıda kuruluş işçilerinin işine son vermekte ve Savaş ilan edilinceye kadar çalışmak mecburiyeti hissetmeyen elemanlar, kadınlar ve çocuklar iş aramaya başlamaktadır. Böylece *işsizliğin artışına, iş arayanların artışı yoluyla da katkı yapılmaktadır.* Genelde sorunla karşılaşanlar hünerli emek sahiplerinden ziyade niteliksiz emek sahipleridir. Bu durum, Savaş'ın başlangıcındaki ilk şoklar atlatıldıktan sonra, dış ticaretteki daralmalar sonucunda içteki gereksinmeleri karşılamak için fabrikaların tam randımanla çalıştırılması gereğinin emek ihtiyacının artmasına sebep olması neticesinde yaşanan emek kıtlığının her geçen gün kendisini daha fazla hissettirmesinden de anlaşılabilir. Bu açığı kapatmak için de Hükümet, emeğin çalışmasını zorlayıcı önlemler almak durumunda kalmaktadır. Bu özel koşullarda emek ücretleri enflasyon kadar artırılmadığı için, emekçiler kaybedenler arasında yer almaktadır. Yani *Savaş koşulları, emek sermaye çelişkisinin açığa çıkmasını kolaylaştırıcı bir etki yaratmaktadır.*[1]

2. TÜRKİYE'NİN SAVAŞ YILLARINDAKİ İŞGÜCÜ VE İSTİHDAM DURUMU İÇİN ÇÖZÜMLEMELER

Bu genel tartışmadan sonra Türkiye'nin özeline dönelim ve 1 milyon genç ve güçlü kişinin ekonomi alanından çekilmesinin ne anlama geldiğini yorumlamaya çalışalım. Böyle bir kararın toplumda ne tür sıkışıklıklar yaratacağını kestirebilmek için Türkiye'nin savaş yıllarındaki işgücü muhasebesinin bilinmesi gerekir; Tablo 3.1 bunun için hazırlanmıştır ve ne yazık ki bize çok dağınık bir bilgi vermektedir.

Bu bilgileri kullanarak 1940 yılı için çok kaba da olsa bazı kestirimlerde bulunabiliriz. Aktif nüfusun, toplam nüfusun yüzde 45'i kadar olduğu kabul edildiğinde, ülkede 8.000.000'luk bir işgücü olduğu tahmini yapılabilir. 140.000 memur, 240.000 devlet işçisi ve orta ve büyük boy özel kesim işçisi, 20.000 küçük sanayi işçisi, 100.000 küçük sanatkâr, 100.000 ev sanatları işçisi, 6.000 denizci, 200.000 ücretli tarım işçisi olduğu kabul edilebilir. Bu işçi kabulleri bir araya getirildiğindeyse toplam 806.000 işçilik bir sayıya ula-

1 Feridun Ergin, *A.g.e.*, s. 77-79.

TABLO 3.1
Türkiye'nin İşgücü Muhasebesi İçin Bazı Veriler

	1938	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*
Nüfus (1.000)	17.016	17.858					18.861	19.203
İşgücü (1.000)	7.718						7.921	8.786
Kamu çalışanları	125.186		149.000					222.166
Emekli	33.000	32.000	30.807	30.000	29.000	28.000	28.000	
Yetim	35.000	35.000	35.719	36.000	37.000	37.000	38.000	
Toplam işçi sayısı	201.404+ 18.170				275.083+ 26.193		342.946*	
Küçük sanayi işçileri		20.000						
Küçük sanat işçileri		100.000					399.300	
Ev sanatı işçileri		100.000						
Deniz işçileri		6.000						
Tarım işçileri (1.000)		200.000					5.810	

(*) 1945 yılındaki işçi miktarının 80.000'i İDT'lerde, 11.000'i tekel işletmelerinde, 9.000'i askerî fabrikalarda, 40.000'i yol ve bina inşaatında, 3.000'i şehirlerdeki elektrik ve havagazı işletmelerinde, 200.000'ni özel kesim sanayilerinde çalışmaktadır.
Kaynak: *İstatistik Yıllığı, 21*, s. 86. Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, s. 309, 314, 426, 423, 465, 464. Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Sanayiinde İşçiyi Barındırma Problemi*, İçtimai Siyaset Konferansları, Üçüncü Kitap, 1950, s. 104.

şılmaktadır ki bu sayı toplam işgücünün yüzde 10'una tekabül etmektedir. Faal nüfusun 4.000.000'u erkektir ve işçiler arasında kadın oranının yüzde 20 olduğunu kabul edersek 645.000 erkek işçinin olduğunu söyleyebiliriz. *Bu durumda, üretimden çekilen 1.000.000'luk işgücünün 839.000'inin köylerden, 161.000'inin diğer çalışanlar arasından geldiği çok kaba bir tahmin* olarak verilebilir. Bu açık, ancak devletin aldığı önlemlere toplumun da uyum yapmasıyla kapatılabilecektir.

Bu tahminlere göre *kırsal kesimde erkek çalışanların sayısı 3.336.000'dir ve 839.000'lik küçülme, yüzde 25'lik bir orana tekabül etmektedir.* Oran yüksektir ama Feridun Ergin'in de belirttiği üzere, bu eksikliğin, Türkiye'de tarım alanındaki istihdamın özellikleri dolayısıyla tarımsal üretimde bir kriz yaratmasını beklememek gerekir.[2] *Kırsal kesimdeki istihdamın eksik istihdam olması ve yoğun kadın emeğinin kullanılması* bu açığın kapatılmasını kolaylaştırmaktadır.

Bu işgücü azalmasına ilişkin olarak devletin harekete geçirebileceği tek kurum, 12 Şubat 1937 tarih ve 3130 sayılı kanunla kurulmuş olan Zirai Kombinalar İdaresi'ydi. Başlangıçtaki amacı teknik tarımın köylülere yay-

2 Feridun Ergin, *A.g.e.*, s. 230.

gınlaştırılması olan örgüt, bunun için ziraat makineleri, ziraat aletleri ve tarımsal ilaçlar satın alınarak köylünün nadasına, ekimine, tarımsal mücadelesine yardımcı olmaya başlamış, 1937-1940 yılları arasında faaliyetini köylüyle çalışılarak köylünün üretiminin artırılmasına yoğunlaştırmıştı. 1942 yılında Eylül ayına kadar Kombinalar köylü için 752.860 dönüm araziyi sürmüş, 398.419 dönüm ikileme yapmış ve 78.918 dekar araziyi de ekmiştir. Kombinalar yalnız sürme ve ekmede köylüye yardımcı olmamış, aynı zamanda biçme ve harmanlamada yardımcı olmuştur. Söz konusu yılda, 21.753 ton biçerdöverle, 8.105 ton da harman makinesiyle olmak üzere toplam 30.000 ton hububat kaldırılmıştır.[3] Türk çiftçisinin bu olanaklardan daha çok sürme işlemi için yararlandığı, ama Türkiye'de tarımın vüsati (genişliği, kapsamı) göz önüne alındığında bu sayıların küçük kaldığı söylenebilir. İşgücü azalmasına esas uyumun ise aile içinde çocuk, kadın ve yaşlı emeğine başvurularak ya da köy içinde karşılıklı yardımlaşma mekanizmalarıyla sağlandığı söylenebilir.

Reşat Nalbantoğlu'nun 1945 yılını esas alarak kırsal kesimdeki iş ve istihdam konusunda yaptığı saptamalara göre Türkiye'de, yuvarlatılmış sayılarla 3.000.000 çiftçi bulunmaktadır. Tarımda kadın ve erkek 6 milyona yakın insan çalışmaktadır. En ılımlı kestirimle bunların yüzde 10'unun yani 600 bin kişinin geçici ve devamlı olarak, kendi küçük mülklerindeki çalışmalarına ek olarak aynî ya da parasal ek gelir sağlamak için de çalıştığı söylenebilir. Bu 600.000 işçi iki farklı gruba ayrılabilir. Bu işçilerin yüzde 10 kadarını teşkil eden ilk grup yerel geleneklere göre aylıkçı, yıllıkçı, hizmetkâr, yanaşma, uşak vb. statülerdeki daimi işçilerdir ve kaydı olmadan çalışmakta olan bu işçilerin iaşe ve ibateleri de işverene aittir. İkinci grupta, tarım işçilerinin büyük kısmını oluşturan ve ırgat, yevmiyeci diye de adlandırılan gündelikçiler bulunmakta, bunlar içinde de göçebe işçiler önemli bir yer tutmaktadır. Göçebe işçiler, belli bir iş mevsiminde aileleriyle birlikte birkaç aylık bir süre için göç etmekte ve aile üyeleri hep birlikte işgücü arz etmektedir. Göçebe işçiler, Çukurova'da pamuğun çapalanmasında ve toplanmasında; Ege'de zeytincilikte toplamada, bağcılıkta çapa ve üzüm kesiminde, tütüncülükte ise dikmede, çapada ve kırıp dizmede istihdam edilir. Tarımda hububat üretiminde işçi kullanımına Konya ve Eskişehir'deki büyük çiftliklerde rastlanmaktadır. Hububat üretiminde işçilerin çalışma süreleri 1-1,5 ay olup, gündelik çalışma süresi 13-14 saate kadar çıkmakta; pamukta işçi kullanımı 3-4 aylık bir dönemi kapsayıp, çalışma saati yine günde 13-14 saate kadar çıkmaktadır. En ağır üretim koşulları ise tütündedir: Altı ay süreyle iş vardır ve çalışma süreleri normalde 13-14 saat iken, kırıp dizme zamanında bu süre 18 saate bile çıkabilir. Tütün ekim sahası 2 milyon dönüm civarındadır ve

3 CHP Genel Sekreterliği, *A.g.e.*, s. 72-73.

ekimi yapmak için en az 500.000 kişinin çalışması gerekir. Ziraat işçilerinin ücretleri yüksek bir düzeyde, ortalama 200-250 kuruş düzeyindedir ve dikim zamanında 500-600 kuruşa yükselmektedir. Bu fiyatlarla tütün maliyeti çok yükseldiği için tütün ekiminde işçi kullanımından çok aile emeğine dayanılmaktadır.[4]

Tarım dışı işlerde çalışanlar arasında askere alınma nedeniyle gerçekleşen *161.000 kişilik bir azalma*, çok kaba bir tahminle *piyasada yüzde 25'lik bir işgücü arzı azalması anlamına gelmektedir*. Dönemin mühendislerinden Halit Arıoğul, iş yapanların bu yıllarda işçi bulmakta nasıl zorlandıklarını şöyle anlatmaktadır: "1940'lı yıllarda genel kanı olarak çok sayıda işsiz bulunmasına karşın, işverenler ve yöneticiler amele/işçi bulmakta zorlukla karşılaşmaktadırlar."[5] Arıoğul, bu ikilemin nedeni ve çözümü konusunda toplumun değişik kesimlerinin şu çözümlemelerde bulunduklarını gözlemlemiştir:

- Ziraatçıların saptamasına göre; köylünün faaliyet alanı dardır, yılın yarıdan fazlası meşgalesiz geçmektedir.
- Adana ve İzmir'deki ziraatçılara göre; ziraat alanında amele sıkıntısından kurtulmak için makineleşmek gerekmektedir.
- Eskiden kervan yolu üzerinde olan bir kent ya da kasabanın belediye başkanına göre; tren yolu yapılınca ticari faaliyetler azalmıştır, köy kahveleri işsizlerle tıklım tıklım doludur.
- Kentinde fabrika kurulan bir kentin belediye başkanına göre; fabrika kurulduktan sonra çöpçü bile bulmak zor olmaktadır, eskiden karın tokluğuna yapılan işlere yüksek yevmiye ile bile işçi bulmak güçtür. Gündüz boş olan kahveler gece yarısına kadar işçi dolmaktadır.
- Nafiacılara göre; amelesizlikten dolayı işleri yürütmekte zorlanılmakta, havaların iyi olup ürünün yüksek olduğu yıllarda bu sıkıntı daha yükselmektedir. "Amele nedreti yüzünden fiyatlar artmış amele de çok nazlı olmuştur."
- Bir fabrika müdürüne göre; fabrikanın kapasitesi artırılarak tam kapasitede çalışmaya başlayınca amele bulmak zorlaşmıştır. "[İşçiler] [a] rtık ufak bir ihtara bile tahammül edememekte, hemen ceketi peştemalı sırtlayıp işi terk" etmektedirler.
- Şaire göre; zavallı köylü ve amele sınıf doğduğu günden öldüğü güne kadar ölesiye çalışmaktadırlar, iş sahiplerinin amele üstünde istibda-

4 Reşat Nalbandoğlu, *Türkiye'de Ziraat İşçilerinin Durumu, İçtimai Siyaset Konferansları*, Birinci Kitap, İstanbul,1948, s. 17-30.

5 Halit Arıoğul, "Sanayi Kalkınması ve İmar Faaliyeti Karşısında İşçi Durumumuz", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1944, s. 194-195.

dı pek çoktur. Köylü ve amelenin aldığı para karınlarını bile doyurmamaktadır.

- Madencilere göre; mecburi iş hizmeti kanununa rağmen en randımanlı mevsim olan yazın amele sıkıntısı çekilmektedir, ameleye gösterilen her türlü ihtimama karşın amele her gün daha az randımanla çalışmaktadır.
- Müteahhide göre; iş yapmak imkânsız bir hâle gelmektedir. Her yerde büyük işlere başlanmış olması ve ameleye büyük ihtiyaç olması karşısında amele tedariki güçleşmiş, bir yılda bitecek iş üç yılda biter hâle gelmiştir. Büyük masraflarla temin edilerek iş başına getirilen işçiler başka iş sahipleri tarafından kandırılarak kaçırılmaktadır. Bunlar için yapılan harcamaların sonu gelmemektedir. Fiyatlar da yüksek olunca eskiden iki ayda köyüne dönen amele köyüne bir ayda dönmektedir.

İstihdam ve işsizlik durumuna ilişkin bu saptamalar, *Türkiye'de emek pazarının entegre olmadığını ve yerel pazarlara ayrıldığını, bu yerelliklerde istihdam konusundaki küçük değişmelerin sistemce dengelenemediğini* ve bunun yerel dengesizliklere yol açtığını göstermektedir. Bu durumda 1 milyon kişinin istihdam pazarından çekilmesinin uyumu daha da zorlaştırıcı bir etki yaptığı söylenebilir.

3. EMEĞİN, ÖRGÜTLENMESİ SIRASINDA İŞÇİLEŞTİRİLMESİ ARAYIŞLARI

Büyük sayıda işgücünün askere alınmasından sonra yaşanan uyum süreçlerinden daha sancılı olanı tarım dışı alanda gerçekleşmiştir. Önceki bölümlerde, bu kesimde emek piyasasından çekilen işgücünün yüzde 25'ler mertebesinde olduğu saptanmıştı ve bu uyumun gerçekleştirilmesindeki *zorluk, sadece sayısal azalmadan değil, bu kesimde yeni sağlanacak emeğin işçileşmesi gereğinden* de doğuyordu. Cumhuriyet'in sanayi ve madencilik alanlarında işçileşmeyi sağlamakta yararlandığı temel mekanizmalar ise, Sümerbank ve Etibank'ın işyerleriydi.

Aslında Cumhuriyet'in işçileşme konusunda oldukça ikircikli olduğu söylenebilir. Eğer işçileşme, tarımın mevsimlik iniş ve çıkışlarının yarattığı düzensizlikten ya da bağımsız esnafın kendi kendini denetlediği rahatlığından tamamıyla farklı; kesintisiz, günlük ve düzenli bir çalışma temposu içinde çalışma olarak görülürse,[6] bunun başarılmak istendiği söylenebilir. Ama CHP yöneticileri için kentleşme ve işçileşme, aynı zamanda sosyalist devrim potansiyeli taşıdığı için kaçınılması gereken bir şeydi. CHP'nin ideolojik ya-

6 Erick J. Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, V Yayınları, Ankara, 1989, s. 96.

yın organı *Ülkü*'de, yüceltilen, kent yaşamı değil köy yaşamıydı. Bu ikircikli konum kendisini, CHP yöneticilerinin işçi yaratmaktan çok, devrim riski taşımayan köylü-işçi kategorisi yaratmak için yaptıkları düzenlemelerde gösteriyordu. Bu tutum CHP'nin, sınıf farklılıklarının oluşmasını engellemeye çalışan *dayanışmacı halkçılığının bir sonucu olarak da* yorumlanabilir.

CHP'nin halkçılık ilkesi, devletin korporatif örgütlenmeleri teşvikinin gerekçesini oluşturmuştur. Bu doğrultudaki ilk girişim 1934 yılında İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği'nin kurulması olmuştur ve İzmir'de her meslekteki işçiler zorunluluk esasına tâbi olarak, tek bir dernek veya birlikte toplanmaya çalışılmıştır. Bu koşullara uymayan işçi ve onları çalıştıranlar için cezai hükümler getirilmiştir. İzmir'deki birlik ve derneklerin tümü ise İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği'nin çatısı altında toplanmıştır. Böyle bir birliğin oluşturulması, *"işçiler ile esnafı rejime her yönüyle bağlı ve faydalı kılmak"* amacıyla uyumludur. 1946'ya kadar varlığını sürdüren Birliğe, faaliyete geçtiği 1 Ocak 1935 tarihinden 23 Kasım 1935 tarihine kadar 164 kuruluş, 5.555 esnaf ve 23.869 işçi üye olmuş, üye sayısı 1941'de 34.000'e kadar çıkmıştı.[7]

Rejim bu uygulamayı, başka yerlerde yeni örneklerle tekrarlayarak, yaygınlaştırmaya girişmedi. 8 Haziran 1936 tarih ve 3008 sayılı İş Kanunu'nu çıkararak yeni bir düzenlemeye gitmeyi yeğledi. CHP Genel sekreteri Recep Peker'in sözlerine göre "[y]eni iş kanunu bir rejim kanunu olacaktır. [....] Bu kanunla Türkiye'de iş hayatı yeni rejimimizin istediği ahenk ve anlaşma yoluna girecektir."[8] Yasa, bireysel düzeyde işçiyi koruyucu hükümler getirirken, toplu iş ilişkileri bakımından otoriter bir çizgiye sahipti.[9] Sendikal örgütlenme konusunda herhangi bir düzenleme getirmeyen, iş mücadelesi araçları olarak grev ve lokavtı kesin biçimde yasaklayan Yasa, toplu iş uyuşmazlıklarının çözümünü de zorunlu tahkim mekanizması aracılığıyla devletin egemenliğine bırakıyordu.[10] Tek parti rejimi sürerken 1944 yılında Bülent Nuri Esen, Yasa'yı tek parti rejimi mantığı içinde şöyle savunuyordu:

> "Bizce İş Kanunumuz, onunla birinci derece ilgili gibi görünen işçi ile iş sahibinin menfaatlerinden çok, ulusal menfaatlere ve amme düzenine bağlıdır. Bu görüşte, yine bize göre isabet vardır. Bütün bir millî iş hayatını hasis ve birkaç fert menfaati için örselemeye ve aksatmaya hiç kimsenin hakkı olmamalıdır. Memleket her şeyden önce çalışmaya, elden geldiği kadar yaratmaya ve yapmaya mecburdur. Bu gayelerin elde edilmesi ise, devletin, ulusal men-

7 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 101.
8 TBMM.T.D, Cilt 12, 75. İçtima, 8 Haziran, 1936, s. 83.
9 Ahmet Makal, *A.g.e.*, s. 39.
10 Ahmet Makal, *A.g.e.*, s. 104.

faati gözeten üstün bir kuvvet sıfatı ile, iş hayatının gerekli alanlarında kendini göstermesi ile mümkün olabilir."[11]

Savaşın başlamasından bir yıl önce çıkartılan *28 Haziran 1938 tarih ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu*, siyasal partiler de dâhil hemen hemen her tür örgütlü faaliyete sınırlama getiriyordu. İş ilişkileri bakımından ise en önemli yönü, "sınıf esasına ve adına dayanan" cemiyet kurma yasağı getirmesiydi. Bu, sendika kurulamayacağı anlamına geliyordu, zaten İş Kanunu'nda da böyle bir olanak yoktu.

4. EKONOMİNİN EMEK AÇIĞINI KAPATMAK İÇİN MİLLÎ KORUNMA KANUNU'NUN OLANAKLARI KULLANILIYOR

Türkiye, işçi örgütlenmesine olanak vermeyen bir yasal çerçeve içinde, emek pazarından büyük sayılarda işgücü çekilmesine uyum sağlayacaktı. Hükümet bu uyumu yönlendirmekte bu kitabın ikinci cildinin ikinci bölümünde gelişimini ayrıntılı bir biçimde anlattığımız Millî Korunma Kanunu'nun getirdiği araçlardan yararlanmıştır. 26 Ocak 1940 tarih ve 3780 sayılı Millî Korunma Kanunu'nun 9, 10 ve 19. maddeleri en çok kullanılan maddeler olmuştur. *9. maddeyle ücretli iş mükellefiyeti getirilirken, 10. maddeyle* sanayiler ve madenlerde çalışanlara çalıştıkları *işyerlerini terk yasağı* getirilmiş, *19. maddeyle de, 3 saate kadar fazla mesai yapılması zorunluluğu* yanı sıra İş Kanunu'nun 50. maddesinin çocuklara ve kadınlara ilişkin kurallarının, hafta tatilinin ve 1593 sayılı Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'nun bazı maddelerinin uygulanmayabileceği hükmü getirilmişti.

Millî Korunma Kanunu uygulanmaya başladıktan sonra; 25 Aralık 1940 tarih ve 3954 sayılı, 30 Ocak 1942 tarih ve 4180 sayılı, 3 Ağustos 1944 tarih ve 4648 sayılı yasalarla genel olarak yukarıda sayılan sınırlamalar daha da güçlendirilmiştir. Araştırma dönemimizde askere almalar dolayısıyla emek piyasasından büyük sayılarda işgücü çekilmesi sonucunda gerçekleştirilmek zorunda kalınan uyumu sağlamak için Millî Korunma Koordinasyon Heyeti'nin aldığı kararlar, Tablo 3.2'de verilmiştir.

Tablo 3.2'nin genel bir değerlendirilmesi yapıldığında, Hükümetin işgücü açığını kapatmak ve üretimin sürekliliğini artırmak için, özellikle madencilik alanlarında ücretli iş mükellefiyeti mekanizmasına başvurduğu görülmektedir. Ayrıca nakliye sektöründe de çalışma mecburiyeti getirilmiştir ve bu yalnız emeğe ilişkin bir mecburiyet değil aynı zamanda araca ilişkin de bir mecburiyettir. Madencilik dışındaki alanlarda ücretli iş mükellefiyeti

11 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 370.

TABLO 3.2
Milli Korunma Kararları

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
			Ücretli İş Mükellefiyeti Konulması Kararları
K.2	26/2/1940	2/12899	Ereğli kömür Havzası'nda ücretli iş mükellefiyeti üzerine.
K.31	10/6/1940	2/13668	Yol, köprü, meydan ve iskele inşaatında ücretli iş mükellefiyeti tesisi hakkında kanun. Mükellefiyet süresi 5 aydır.
K.100	14/2/1941	2/15176	K.31'deki mükellefiyet süresinin 2 aya düşürülmesi.
K.141	28/4/1941	2/15678	Maarif Matbaası'nda ücretli iş mükellefiyeti tesisi.
K.199	27/9/1941	2/16624	Ereğli Havzası'nda orman kesimi ve nakliyesi işlerinde ücretli iş mükellefiyeti konulması hakkında.
K.220	24/11/1941	2/16891	Linyit havzalarında, Kütahya, Manisa ve Balıkesir'de ücretli iş mükellefiyeti tesisi hakkında.
K.336	25/5/1942	2/17992	Ereğli Kömür Havzası'nda iş mükellefiyeti tesisi hakkında K.2 yerine mükellefiyet yaşı 18'den 16'ya indiriliyor.
K.337	25/5/1942	2/17991	Linyit havzalarında ücretli iş mükellefiyeti tesisi hakkında, mükellefiyet yaşı 16 ya iniyor.
K.414	17/12/1942	2/19149	Demiryolu tamiratında ücretli iş mükellefiyeti tesisi hakkında. Demiryolu hattının sağ ve solunda 15 km uzaklıkta yaşayan, önce işsizler, sonra amelelik, hamallık ve rençberlik yapanlar yükümlü oluyor.
K.457	8/7/1943	2/20235	Çeltek Kömür Madeni'nde ücretli iş mükellefiyeti tesisi.
K.654	23/8/1946	3/4547	K.336 sayılı kararın kaldırılması, EKİ'de ücretli iş mükellefiyetinin 26/8/1947'de sona ereceği kararı.
K.707	1947		K.337'nin kaldırılarak Garp Linyitleri İşletmesi'nde ücretli iş mükellefiyetine son verilmesi.
			Ücretli Çalışma Mecburiyeti
K.65	11/10/1940	2/14527	Nafia inşaatı için nakil vasıtalarına ücretli çalışma mecburiyeti konulması.
K.138	17/4/1941	2/15623	Edirne ve civarında nakil vasıtalarına ücretli çalışma mecburiyeti konulması.
K.187	21/8/1941	2/16451	Safranbolu'da kayıtlı bazı nakil vasıtalarına ücretli çalışma mecburiyeti konulması.
K.243	13/1/1942	2/17138	Van, Bitlis, Siirt ve Diyarbakır vilayetlerinde nakil vasıtalarına ücretli çalışma mecburiyeti konulması.
K.409	24/11/1942	2/19032	Hakkari ve Mardin'de nakil vasıtalarına ücretli çalışma mecburiyeti konulması.
			Fazla Mesailerin Düzenlenmesi
K.7	5/3/1940	2/13018	Devlet Demiryolları Işyerlerindeki fazla mesai hakkında.
K.11	11/3/1940	2/13060	İnhisarlar İdaresi işyerlerinde fazla mesai yapılması.

Karar No.	Kararname Tarihi	Kararname No.	Kararın İçeriği
K.15	3/4/1940	2/13215	Askerî fabrikalarda İş Kanunu'nun 50'nci maddesindeki çocuk ve kadınların çalışması kısıtlarının kaldırılması ve Hafta Tatili Kanunu'nun uygulanmaması.
K.24	14/5/1940	2/13469	Darphane ve Damga Matbaası'nda fazla mesai yapılması, Hafta tatili istisnası.
K.25	14/5/1940	2/13471	Tüm sanayi işyerlerinin hafta tatilinden istisnası ve Sümerbank ve özel dokuma ve iplik fabrikalarında fazla mesai yapılması hakkında.
K.28	31/5/1940	2/13628	Maarif Matbaası'nda fazla mesai yapılması ve hafta tatilinden istisnası hakkında.
K.42	25/9/1940	2/14440	Devlet Demiryolları işletmelerinin hafta tatili kanunundan istisnası hakkında.
K.43	25/9/1940	2/14441	Devlet Denizyolları ve Limanları işyerlerinde fazla mesai yapılması ve hafta tatilinden istisnası.
K.49	17/8/1940	2/14204	Millî müdafaaya çalışan fabrikalarda fazla mesai yapılması hakkında.
K.55	10/9/1940	2/14320	Şeker fabrikalarında fazla mesai yapılması hakkında.
K.97	14/2/1941	2/15194	Kibrit fabrikalarında fazla mesai yapılması hakkında.
K.128	2/4/1941	2/15503	Ankara Elektrik ve Havagazı işyerlerinde fazla mesai yapılması.
K.159	9/6/1941	2/15915	Sivas Çimento Fabrikası inşaatında fazla mesai yapılması.
K.196	17/9/1941	2/16604	Kibrit fabrikasında çocuklar tarafından fazla mesai yapılması.
K.241	24/12/1941	2/17039	İstanbul'da İktisadî ve Sınaî Tesisat T.A.Ş. fabrikasında fazla mesai yapılması.
K.242	24/12/1941	2/17040	K.55'in tadili.
K.367	1/8/1942	2/18438	Ergani Bakır ve Şark Kromları işletmelerinde ve İzmir'de Türkiye Yağ ve Mamulatı Ltd. Şir. ve İstabul'da Nikola Karamanoğlu'na ait İdrofil Pamuk Fabrikası'nda fazla mesai yapılması hakkında.
K.384	26/8/1942	2/18664	Bilumum maden kömürü ve linyit işletmelerinin yerüstü işyerlerinde fazla mesai yapılması üzerine.
K.438	6/4/1943	2/19702	İskenderun Limanı inşaatında fazla mesai yapılması hakkında.
K.455	2/7/1943	2/20194	Söke Osman Pullukçu müessesesinde fazla mesai yapılması hakkında.
K.502	1/2/1944	3/360	İstanbul'da bazı özel değirmenlerde fazla mesai yapılması hakkında.
K.526	29/6/1944	3/1113	İstanbul, Beyoğlu ve Yeniköy gaz şirketlerinin işyerlerinde fazla mesai yapılması hakkında.
K.556	12/1944	3/1902	Cenup Demiryolları T.A.Ş. işletme şebekelerinde fazla mesai yapılması hakkında.
K.638	11/6/1946	3/4027	Liman ve demiryolları inşaatı işyerlerinde fazla mesai yapılması ve ücretler hakkında.

Karar No.	Kararname Tarihi	Kararname No.	Kararın İçeriği
			İş Koşulları ve Ücretleri
K.105	14/2/1941	2/15171	Fazla mesai ücretlerinin İş Kanunu'na göre ödenmesi hakkında.
K.106	18/2/1941	2/15226	16 yaşından büyük erkek çocukların maden işlerinde, 12 yaşından büyük çocukların ve kadınların mensucat işlerinde çalışmalarına müsaade edilmesi üzerine.
K.196	17/9/1941	2/16604	Kibrit fabrikalarında 12 yaşından büyük çocukların çalışmasına müsaade edilmesi hakkında.
K.242	24/12/1941	2/17040	Fabrikalarda yapılan fazla mesai için verilecek ücretler hakkında.
K.362	15/8/1942	2/18861	Devletin çalıştırdığı kömür ocaklarında çalışan ameleye verilecek ekmek miktarının 1.000 grama, yer üstünde çalışanlara ise 750 grama çıkarılması hakkında.

Kaynak: Hüsnü Bengü, *A.g.e.*, İffet H. Oruz, Sırrı Yırcalı, *A.g.e.*, Memduh Tuncer, M. Fethi Anemre, Rıfat Akşit, *A.g.e.*

kullanılmamış, sanayi alanlarında başvurulan yol genellikle çalışma sürelerini uzatmak olmuştur. Bu uzatmada ise iki mekanizma dikkati çekmektedir; bunlardan birincisi üç saatlik fazla mesai izni vermek, diğeri ise hafta tatillerini kısıtlamaktır. Hükümetin işgücü sunumunu artırmak için başvurduğu üçüncü bir yol, İş Kanunu'nda çocuklara ve kadınlara getirilen çalışma sınırlamalarını gevşetmek olmuştur.

Tablo 3.2'nin son bölümünde ise emek arzını yükseltecek kararların yanında, iş koşulları ve verilecek ücretler konusunda da kararlar verildiği görülmektedir. Daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde üzerinde durularak gösterileceği üzere emek ücretlerindeki artışlar enflasyon düzeyinin altında tutulmuş, ve bu yolla fiyat artışları üzerinde bir baskı yaratılmak istenilmiştir. İş mükellefiyeti ve fazla mesai kararları verirken *ücretlerin düşük tutulması*, yaşanan uyum sürecinin çok sancılı olması sonucunu beraberinde getirmiştir. Şimdi bu uyum sürecinin ayrıntılarına girebiliriz.

Kamu kesimi modern istihdamın çok büyük bir kesimini kapsıyordu. Bir diğer deyişle bu modern istihdamın önemli bir kısmı memuriyetti; 1938 yılında 125.186 olan memur sayısı, 1941 yılında 149.000, 1946'da 222.126 olmuştu. Savaş koşullarında memur sayısındaki bu artış dikkat çekicidir. Kamu kesiminde işçi istihdamı ise 1938'de 124.641 iken, 1948'de 208.831 olmuştu ve kamu kesimi işçileri İş Kanunu'na tâbi işçilerin yüzde 62-63'ünü oluşturuyordu.[12] Kamuda çalışan memurlar, Millî Korunma Kanunu'nun düzenlemelerinden ancak dolaylı olarak etkilenirken, işçilerin yaşamları doğrudan etkileniyordu.

12 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 44.

Ücretli iş mükellefiyeti kararları

Millî Korunma Kanunu'nun uygulanması sırasında alınan en radikal kararların, Kanun'un 9'uncu maddesine dayanarak alınan ücretli iş mükellefiyeti kararları olduğu söylenebilir. Tablo 3.2'nin ilk bölümünde verilen ücretli iş mükellefiyeti kararlarının büyük kısmı maden kömürü ve linyit işletmelerine ilişkindir. Millî Korunma Kanunu'nun 9'uncu maddesinde öngörülen, iş mükellefiyetinin madenlerde yer altı çalışmalarında kullanılması hususu; Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 1930 tarihli ve 29 numaralı Cebri veya Mecburi Çalıştırma Sözleşmesi'nin 21'inci maddesindeki, madenlerde yapılmakta olan yer altı çalışmaları için cebri veya mecburi çalışmalara başvurulmayacağı hükmüne aykırıdır. Ancak Türkiye bu sözleşmeyi imzalamamış olduğu için yer altı işlerinde mükellef işçi kullanabilmiştir.[13]

Madencilikte zorunlu çalıştırma hususu tarihsel olarak bulunuyordu. 1867 tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi, Ereğli Havzası'ndaki işçilere bazı koruma önlemleriyle birlikte zorunlu çalışmayı da getirmişti. Zorunlu çalışmaya, Kurtuluş Savaşı sırasında çıkartılan 10 Eylül 1921 tarihli 151 sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun ile son verilmişti. Millî Korunma Koordinasyon Heyeti'nin uygulamaya ilişkin ilk kararı olan K/2 ile 26 Şubat 1940'ta Ereğli Havzası'na ilişkin olarak ücretli iş mükellefiyeti tekrardan getirilmiştir. Bu karar alındığında henüz devletleştirilmemiş olan Ereğli Kömür Havzası, bu karardan kısa bir süre sonra 30 Mayıs 1940 tarih ve 3867 sayılı yasayla tüm kuruluşlarıyla birlikte devletleştirilmiş, işletilmesi de 15 Ekim 1940 tarih ve 2/14547 sayılı kararnameyle Etibank'a devredilmiştir. *İşletme Etibank'a geçtiğinde, işçi kıtlığı ile mücadele için izlenecek yolun ücretli iş mükellefiyeti olduğu artık belirlenmiş bulunuyordu.*[14]

24 Kasım 1941 tarih ve 220 sayılı kararla Garp Linyitleri işletmelerine, 8 Temmuz 1943 tarih ve sayılı 457 sayılı kararla da Devlet Demiryolları'nın işlettiği Çeltek işletmesine iş mükellefiyeti getirildi.

Bu konuda en kritik olan husus ise, bu iş mükellefiyeti kararlarının kimleri kapsadığıdır. K/2'de mükellefiyetin "Zonguldak Vilayeti ahalisinden kömür işlerinde az çok çalışmış olan veya bu işlerde çalışmayı âdet edinmiş ailelere mensup olup çalışma yaşına gelmiş bulunan veya hiçbir işle meşgul olmayanlarla diğer vilayetler halkından maden işlerinde mesai ve bilgilerinden istifade edebilecek ihtisas erbabı sanatkâr ve işçi bilumum (18 ile 40 yaş arasındaki erkek) vatandaşlara" uygulanması öngörülmüş, uygulamada Safranbolu ilçesi dışta tutulmuştur.[15]

---

13 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 205.

14 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 174.

15 TMMBTD: B: 19, 26/12/1945, O: 1, s. 419.

İş mükellefiyeti yüklenenler daimi çalışanlar ve münavebeli çalışanlar olarak iki gruba ayrılmaktadır. Münavebeli olanlar iki ay madende çalışacak, bir ay köyüne gidecektir. Bu çalışma takvimi, köylerdeki zirai faaliyetlere uyumlu olarak İktisat Vekâleti'nce düzenlenebilecektir. Ayrıca bu münavebeli durum, Zonguldak madenlerinde köylüler arasında bir ay madende çalışma, bir ay köyde yaşama şeklinde geleneksel olarak uygulanan bir durumdur. Ancak K/2'yle birlikte geleneksel münavebe döngüsü değiştirilmiş ve iki ay madende çalışma, bir ay köyde yaşama kuralı getirilerek aynı miktar münavebeli işçiden iki misli çalışma alınmak istenmiştir.

K/220'yle Kütahya, Manisa ve Balıkesir'de yaşayan (18 ile 40 yaş arasındaki erkek) vatandaşlara da ücretli iş mükellefiyeti getiriliyordu. Hangi vatandaşları kapsayacağı ise, Ereğli Havzası için yapılan tanıma uygun biçimde saptanmış, iş mükellefiyeti kapsamı içindeki işçiler daimi ve münavebeli çalışanlar diye ikiye ayrılmıştı. Münavebeli işçilerin çalışma takvimi için Zonguldak'taki gibi düzenli bir münavebe öngörülmüyordu, sadece zirai faaliyetin gereklerine uygun olarak İktisat Vekâleti'nce düzenleneceği belirtilmişti. Bu mükellefiyet Balıkesir, Manisa, Kütahya illerinin bazı ilçe ve bucaklarıyla Bursa'da Orhaneli ilçesinde ve sadece köylüler üzerinde uygulanmıştır. Asgari olarak bir yıl süreyle işyerine sevk edilen mükellefler için bir münavebe takvimi verilmemiş olmasına karşın, pratikte bir münavebe uygulanmış ve işçiler 2 ay ocaklarda çalışıp, 2 ay köyde kalmışlardır.

Yeterli sayıda işçi sağlanamaması üzerine, 25 Mayıs 1942'de çıkarılan 336 ve 337 sayılı kararlarla Ereğli ve Garp Linyitleri'nde iş mükellefiyetinin alt yaş sınırı 18'den 16'ya indirilmiş, Ayrıca Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü'nce işletilen Çeltek Linyit Madenleri'ne K/457'yle getirilen iş mükellefiyetinin kapsamı içine; Samsun, Amasya ve Çorum vilayetinin 18-40 yaşları arasındaki vatandaşlarından amelelikte, hamallıkta, rençberlikte çalışmayı âdet edinmiş bulunanlar da alınmıştır.[16] Bu kararın ilginç bir yönü, geçmişinde madencilik deneyimi olmayan bu yörede mükellefiyet kapsamı içine amelelik ve rençberlik yapanların alınmasıdır. Mükellefiyetin alt yaş sınırı da 18'de tutulmuştur.

İş mükellefiyeti, sürekli çalışacaklara İktisat Vekâleti'nce ya da Vilayet İktisat Müdürü'nce şahsen tebliğ ediliyordu. Münavebeli işçilerin kimler olacağına ilişkin olarak hazırlanan listeler ise kaymakamlar, nahiye müdürleri ya da muhtarlarca halkın göreceği bir yere asılarak tebliğ ediliyordu. Bu listelerin değişik toplumsal katmanlara/sınıflara karşı nesnel-yansız biçimde uygulandığını söylemek ise mümkün görünmemektedir.[17] İş mükellefiyeti *kapsamı içine gireceklerin belirlenmesi sürecinde mükellefiyet tanımındaki*

16 İffet H. Oruz, Sırrı Yırcalı, *Türkiye'de Fiat Murakabesi*, İstanbul, 1944, s. 107.

17 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 209.

belirsizliklerin yüksekliği, sürecin şeffaf olmayışı ve nihayet tanımlanan işlerin normal zamanlarda da toplumun alt katmanlarınca yerine getirilmekte olması gibi hususlar böyle bir sonucu doğurmaktadır.

10 Haziran 1940'ta alınan K/31'le yol, köprü, meydan ve iskele inşaatları için iş mükellefiyeti getirilmiştir. Bu işlerde çalışanlar yetersiz olduğunda, zirai faaliyetleri köylerinden ayrılmasına olanak veren ziraatçılara iş mükellefiyeti getirilebilecekti ve mükellefiyet süresi başlangıçta 5 ay iken 1941 yılında 2 aya düşürülmüştü. 17 Aralık 1942'de de K/414'le demiryolu tamiratı için iş mükellefiyeti getirilmişti. Demiryolu hattının sağ ve solunda 15 km uzaklıkta yaşayan 18-40 yaşları arasındaki erkek vatandaşlardan, öncelikli olarak işsizler, sonra amelelik, hamallık ve rençberlik yapanlar yükümlü oluyordu. Bunların uyacakları münavebe takvimi ise muhtarlarca düzenlenecekti. Yol işleri konusunda mükellefiyet getirilmesinin gerisinde de tarihsel bir bağlantı olarak yol vergisi mükellefiyetinin bizzat yapılan yolda çalışarak ödenmesi hususu görülebilir.

Kanımızca mükellefiyet kararlarından en ilginci, 1 Nisan 1941 tarihinde K/121'le Maarif Matbaası'nda çalışmakta bulunan işçi, teknisyen ve sair müstahdemlere iş mükellefiyeti getirilmesiydi.[18] Büyük sayılarla istihdamın olmadığı, çalışanların işyerlerini terk etmesinin yasak olduğu bir ortamda bu kararın açıklamasını başka bir yerde aramak doğru olur ki muhtemelen bu yolla işçilerin askere alınması önlenmek istemiştir.

İş mükellefiyeti listeleri içine giren kişilerin, isimleri Millî Müdafaa Vekâleti'ne gönderilerek askerlikleri tecil ediliyordu. Bakanlar Kurulu'nun 3 Eylül 1942 tarih ve 2/18670 sayılı kararnamesince, 15 Eylül 1942'den itibaren "askerlik muafiyetine dayalı mükellefiyet" uygulamasına gidilmiştir; askerlik yaparken ücretlerini almak işçilere de cazip gelmiş, daha verimli çalışmışlardır. 1 Kasım 1943 tarihinde de "Kömür Havzası Ocak Hizmet Taburu oluşturul[muştur]."[19]

İşgücü sağlamak adına başvurulan bir başka yol, *mahkûmların çalıştırılması oldu.* Celal Bayar Hükümeti'nin programında, maden işyerlerinde mahkûmların çalıştırılması önerilmiş ve Adalet Bakanı Şükrü Saracoğlu tarafından çıkarılması sağlanan 1938 yılında Ceza ve Tevkifevleri Umum Müdürlüğünün Vazife ve Teşkilatı Hakkında Kanun'la birlikte, mahkûmların cezalarını Pennsylvania sistemi denilen dört aşamalı bir süreç içinde çekmelerine olanak sağlanmıştır. Bu sistemin üçüncü aşamasından sonra mahkûm; yol, maden ve inşaat işlerinde çalışıyorsa her çalışma günü için cezasından iki gün düşülüyordu.[20]

---

18 Hüsnü Bengi, *A.g.e.*, s. 174.

19 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 203-205.

20 Ayşe Hür, "Suç, Ceza ve Hapisaneler", *Agos*, 17 Temmuz 2012.

Savaş süresince de bu uygulama sürdü ve âdeta cezaevlerinin normal kuralı hâline geldi. 1944 yılında Etibank Garp Linyitleri işletmesinde çalışan 4.552 işçiden 672'si (yüzde 14,8) hükümlülerden oluşuyordu. 1945 yılı sonunda Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen'in TBMM'de yaptığı konuşmadan ise hükümlü işçilerin mükellef işçilere göre daha iyi çalıştığı anlaşılmaktaydı ve işte bu nedenle Garp Linyitleri'nde mükellefiyete son verilmişti. Garp Linyitleri'ndeki üç ocaktan biri olan Değirmisaz'da mahkûm işçi teşkilatı vardı ve Adalet Bakanlığı Soma ve Tavşanlı'da da yeni olarak iş esasına müstenit cezaevi açmaya ve bu iki işletmeye laakal (en az) 500 mahkûm vermeye karar vermişti.[21] Bu gelişmeler sonrasında 1947'de, 3.916 işçiden 1.018'i (yüzde 26) mahkûmlardan oluşuyordu. Keçiborlu Kükürtleri T.A.Ş.'de 1943 yılında 300 işçiden 192'si mahkûmdu (yüzde 64). EKİ Havzası'nda ise 1947 sonunda 1.039 mahkûm, işçi olarak çalışmaktaydı. Dokuma fabrikalarında daha az mahkûm işçi kullanılıyordu; 1943'te Sümerbank'ta 31.703 işçiden ancak 994'ü hükümlüydü (yüzde 3,14).[22]

Zonguldak'ta maden işçisi sağlamak her zaman sorun olmuştur, ancak bu sorun 1936 yılında neredeyse bir buhrana dönüşmüş, 1938 ve 1939'da da aynı şekilde sürmüştür. Hükümet, üretimi artırma planlarını işçi sorununu çözemediği için gerçekleştirememiştir ve Savaş içinde kömür talebinin de artması sonucu ücretli iş mükellefiyeti getirmek durumunda kalmıştır.[23] Neticede alınan bu önlemlerin yararlı olduğu görülmektedir; Türkiye'de kömür madenlerinde çalışan işçi sayısı 1938'de 24.804 iken, 1943'te 45.523'e ulaşmıştır.[24] Kömür üretiminin en gelişmiş işletmesi olan EKİ'de istihdamın gelişmesi, verimliliği ve işletmenin kârlılığı Tablo 3.3'te verilmektedir.

Tablodaki işçi sayıları, mükellefiyetin yaygınlık derecesini göstermekten uzaktır; münavebe dolayısıyla ücretli iş mükellefiyetinden etkilenenler çok daha geniş bir kitledir. 1944'ten itibaren Ereğli Havzası'nda çalışan mükellef işçilerin toplam sayısı 6.000'i daimi, 52.000'i ise münavebeli olmak üzere 58.000'di. Yine aynı yılda işçilerin yüzde 9'u daimi mükellef, yüzde 46'sı münavebeli mükellef, yüzde 45'i de serbest işçiydi. 1945 yılında ise Zonguldak köy ve bucaklarında yaşayan erkek nüfusun 170.000 düzeyinde olduğu ve bunun yüzde 38'inin 16-40 yaş grubunda olacağı düşünülürse, mükellefiyet kapsamı içinde olacak sayının 64.600 olacağı kestirilebilir. Bu sayılar, bize, köy nüfusunun hemen hemen tümünün mükellef olarak kullanıldığının yanı sıra mükellefiyet yaş sınırının neden 16'ya düşürüldüğünü de anlat-

21 TBMMTD: B: 19, 26/12/1945, O: 1, s. 434.

22 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 203-204.

23 Ahmet Ali Özeken, "Türkiye'de Sanayi İşçileri", *İçtimai Siyaset Konferansları*, Birinci Kitap, İstanbul, 1948, s. 70.

24 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 180.

TABLO 3.3
Ereğli Kömür Havzası'ndaki İşçi Sayısı ve Verimliliğindeki Değişmeler

	Ortalama İşçi Sayısı	*Kadrolu Personel*	*Üretilen Tuvönan (Ton)*	*Günde İşçi Başına Kgr*	*EKİ Zararları*
1938	17.871		2.588.957	595	
1939	18.937		2.696.397	558	
1940	21.361		3.019.458	505	
1941	—	820	3.019.626	626	3.333.599
1942	21.166	1.001	2.509.614	618	6.652.303
1943	25.915	1.242	3.162.605	576	1.561.917
1944	27.598	1.876	3.554.279	608	5.806.753
1945	28.921	1.868	3.718.772	605	12.293.264
1946	27.292	1.864	3.860.245	636	7.739.016
1947	26.954	1.855	3.945.119	647	18.352.302

Kaynak: Ahmet Makal, a.g.e., s. 181, Zonguldak Bölgesi Ön Planı, İmar ve İskân Bakanlığı, Ankara, 1964, s. 60, Ahmet Ali Özeken, "Türkiye'de Sanayi İşçileri", *İçtimai Siyaset Konferansları*, Birinci Kitap, İstanbul, 1948, s. 63.

maktadır; 1937'de Zonguldak'ta 12-18 yaşları arasında 371 çocuk-genç işçi çalışırken, bu sayı 1943'te 6.118'e çıkmıştır.[25]

Garp Linyitleri işletmesinde münavebeli mükellef yüzde 55,4, daimi mükellef yüzde 3,6, serbest işçi ise yüzde 41'di. Bu işletmede getirilen mükellef işçiler gerekli sayıdan fazla olmuş ve bazıları işsiz kalmıştır. Işte Tablo 3.4, Garp Linyitleri'ndeki bu gelişmeleri izleyebilmek için hazırlanmıştır.

TABLO 3.4
Garp Linyitleri'nde İşçi Sayısı ve Verimliliğindeki Değişmeler

	Ortalama İşçi Sayısı	*Kadrolu Personel*	*Üretilen Tuvönan (Ton)*	*Günde İşçi Başına Kgr*	*Garp Linyitleri Zararları*
1938			76.000		
1939			91.693		
1940	1.214		191.838	563	57.134
1941	1.076	119	199.332	674	85.247
1942	1.827	99	296.362	657	490.987
1943	3.613	177	460.755	603	436.978
1944	4.552	264	595.463	543	1.755.447
1945	4.256	360	588.615	565	1.651.285
1946	3.500	206	508.823	597	1.666.793
1947	3.916	220	702.318	748	687.692

Kaynak: Cumhuriyetin 50'nci Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, s. 90-99. Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti, *Rakamlarla Devlet İktisadî Teşekkülleri*, İstanbul, 1949, s. 73.

25 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 178-180, 202.

İstanbul Üniversitesi'nde Sosyal Siyaset alanının kurucusu olan Kessler'e göre, *zorunlu çalışma sistemi sayıyı artırmaktan başka işe yaramamış* ve mesleki bilgiyle donanmış maden işçisinin oluşumuna yardımcı olmadığı için de işçi başına randıman Tablo 3.3'te görüldüğü üzere yükselmemiştir. EKİ Havzası'nda, 1939-1944 yılları arasında işçi sayısı yüzde 48 artarken kömür üretimindeki artış yüzde 32 olmuştur. Tablo 3.3'te görülen üretimdeki düşüş ise emeğin verimliliğinden *çok, yaşanan maden direği kıtlığı dolayısıyla olmuştur*. Bu olgu, bu cildin enerji bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Mekanizasyon derecesi düşük ve tamamıyla insan gücüne dayanan işletme, bu hâliyle sorunluydu. Havza'da çalışma koşulları 1940 tarihli dahili nizamnameye göre belirleniyordu; grup hâlinde şikâyet yasaktı ve firar, işçilerin hiçbir biçimde etkileme olanakları olmayan yaşam koşullarına gösterebilecekleri tek tepkiydi. *Kaçan işçinin işe dönmesi ise genellikle ailesine baskı yapılarak sağlanıyordu.*[26]

Dağ köylerinden olan Yaşar Şen neden firar ettiğini şöyle anlatmaktadır:

> "1940'ta Tırkacı'ydım. Kazılan kömürü 'ayak'lardan tırkalarla oluklara çekerdik. Çalıştığımız ocakta hava pervanelerini elle çevirirlerdi. Bu yüzden içerisi çok sıcak olurdu. Hava da çok bulanık. [....] Çıplak çalışırdık. [....] Ocağa girişimden bir hafta sonra kaçtım. Çok bunalmıştım. Köye gidip saklandım. Aradan bir iki gün geçmeden atlı jandarmalar geldi. Beni bulamayınca karımı sürüyüp karakola götürdüler. Karımı ben teslim oluncaya kadar bırakmadılar."

O dönemde yer üstünde madende çalışmış olan Turgut Etingü de, mükellefiyet döneminde firarilere aşırı baskı ve şiddet uygulandığını anlatmaktadır. Mükellef işçilerden sorumlu olan Kadri Yersel'in hatıratında belirttiğine göre "Kaçakları kovalamak, yakalamak ve işyerine teslim etmek yeterli olmuyordu. Yine kaçıyorlardı. Normal jandarma gücü yetmez olmuş ve takviye edilmiştir." Bunun üzerine 11 Ağustos 1944'te kabul edilen bir kanunla işyerini terk edenlere ağır para ve hapis cezası getirilmiştir, *ancak bu kanun da firarları engelleyememiştir.*[27]

İş mükellefiyetiyle çalışan işçi sayısı artırılmış ancak ulaşılmak istenilen sayılar gerçekleştirilememiştir; 1942 yılında Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları 4.300 kişilik bir kadrosu olmasına karşın 3.100 işçiyle çalışıyordu, 1941 yılında Şark Kromları işletmesinde kadro 520 iken 300 işçi sağlanabilmişti, 1945 yılında Garp Linyitleri işletmesinde günlük 4.500 kişi çalışırken kadro çizelgesinde sayı bunun iki misli kadardı.[28]

---

26 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 182-187.

27 Zikreden, Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 240, 243, 248.

28 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 124-125.

İş mükellefiyeti, Tablo 3.2'de görüldüğü üzere 1 Eylül 1947'den itibaren uygulamadan kaldırıldı. Çalışma Bakanı Sadi Irmak 1946 yılında *Çalışma* dergisinde "[d]emokrasi yolunda mutlu gelişmeler çalışma davamızda hayırlı tesirlerini göstermiştir. Mevzii iş mükellefiyetleri kaldırılmış, mesleki teşekküllerin meydana gelmesi için kanuni imkânlar açılmıştır" diyordu.[29]

Emek arzını artırmak için; çalışma sürelerini uzatmak, tatil sürelerini kısaltmak, çocuk ve kadınların çalışmalarındaki sınırlamaları kaldırmak ve işçi devir hızını düşürmek

İş Kanunu'nun 36. maddesinde günlük iş süresinin 8 saat olması genel kural olarak kabul edilmiş, 8 saatten fazla ya da az çalışma durumunun ise nizamnameyle belirleneceği belirtilmişti. 1939 tarihinde çıkartılan Fazla Saatlerle Çalışma Nizamnamesi de, *seferberlik durumunda iş süresinin "işçinin azami çalışma kapasitesine çıkarılabileceği"* hükmünü getirmişti. 25 Nisan 1940 tarihli *"Ereğli Kömür Havzasındaki bilumum İşletmelerde seyyanen tatbik edilecek olan Dahili Talimatname"de,* çalışma süresinin üç saat uzatılabileceği belirtilmişti. Ancak Ereğli Havzası'nda zaten üç vardiya çalışıldığı için 8 saatten daha fazla çalıştırma fiilen gerçekleştirilebilir olmaktan çıkmıştı.[30]

Bu olanaklardan yararlanan Millî Korunma Koordinasyon Heyeti, Tablo 3.2'de görüldüğü üzere çok sayıda sanayi kuruluşu için fazla mesai kararı vermiştir. Fazla mesai kararı verilen üretim tesislerinin büyük kısmı devlet kuruluşlarıdır. Tablo 3.2'den, daha az da olsa özel kuruluşlar için de fazla mesai kararı verildiği görülmektedir. Çok sayıda işletmede uygulamaya konulan 11 saatlik çalışma süresi oldukça uzundur, geliş ve gidiş süreleri de buna eklenirse her günün yarısı işe ayrılmış olmaktadır ve ayrıca bu sürenin kadın ve çocuklara da uygulandığı düşünülürse vahametin derecesi daha da artar. Hatta bu süreçte *Tan* gazetesinde çıkan bir habere göre Şirket-i Hayriye, işçilerini 16 saat çalıştırıyordu.[31] Gazetelerde 11 saatlik çalışma süresinin uzatıldığına ilişkin çok haber çıkmıştır. Savaş sona erdikten sonra da fazla mesai bir alışkanlık hâline gelmiş, çok partili bir rejime geçilmesinin sonucu 1947 yılında sendikalar kurulmaya başlandığında, bu sendikalar ilk yıllarda mücadelelerini bu alışkanlıkların kırılmasına yöneltmek durumunda kalmışlardır.

Özellikle küçük Anadolu kentlerinde kurulmuş bulunan sanayi kuruluşları disiplinli işçi bulmakta sorun yaşıyorlardı. İşçiler vergilerini ödeyecek ve belli ihtiyaçlarını karşılayacak bir gelir sağladıktan sonra işlerini bırakarak

29 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 210.

30 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 59.

31 Murat Metinsoy, *A.g.e.*, s. 211.

köylerine dönüyorlardı. Hasat mevsimlerinde devamsızlık artıyordu. Henüz köylülükten kurtulmamış, işçileşmemiş grupların çalışma davranışı buydu ve bu durum işgücünün rasyonel kullanımını güçleştiriyordu. Sonuçta *fabrikalarda ve madenlerde çok sık işçi değişiyordu.* Tablo 3.5, bu değişimin hızı hakkında bir bilgi verebilmek için hazırlanmıştır ve Sümerbank'ın dokuma fabrikalarındaki işçi dolaşımını göstermektedir.

TABLO 3.5
Sümerbank Dokuma Müesseselerinde İşçi Dolaşımı

	Yıl Başında İşçi Sayısı	*Yıl İçinde İşten Ayrılanlar*	*Yıl İçinde İşe Girenler*	*Yıl Sonunda İşçi Sayısı*
1944				
1945	16.046	13.243	12.986	15.789
1946*	20.649	12.179	10.442	18.894
1947	18.884	11.070	13.396	21.220

(*) Malatya ve Adana Mensucat fabrikaları Müesseseye katılmıştır.
Kaynak: Fuad Arpacı, *A.g.e.*, s. 36.

1945 yılında yeni işe girenlerin sayısı yıl sonu işçi sayısının yüzde 82'sidir, bu oran 1946 yılında yüzde 55, 1947 yılında yüzde 63 olmuştur. İşçilerden işten ayrılanların yüzde 65'i bir yıldan az, yüzde 25'i 1-2 senelik, yüzde 10'u 2-10 yıllık işçilerdir. Bu sayılara göre, ayrılanların ancak yüzde 35'i üretimde verimli olarak kullanılabilecek birikimi sağlamış işçilerdir.

Müessese işçilerinin yüzde 30'u fabrikanın bulunduğu yerleşmeden, yüzde 25'i fabrika yakınından, yüzde 45'i de uzaktaki yerlerden gelmektedir. İşçilerin yüzde 50'si mevsimlik işçilerdir ve bunlar umumiyetle kış aylarında, kendi memleketlerindeki işsizlikten kurtulmak için gelmektedirler. Fabrika civarından gelen muvakkat işçiler toplam işçilerin yüzde 25'ini oluştururken, yüzde 30'u ise yerleşik işçilerdir, o yerleşmede yaşamaktadırlar.[32]

Özel kesim fabrikalarında da durum çok farklı değildi; örneğin, Mensucat Santral Fabrikası'nda işçi devir oranı yüzde 50-70, Yedikule İplik Fabrikası'nda yüzde 59-74 arasında dalgalanıyordu. Sümerbank'ın Defterdar Yünlü Fabrikası'nda yüzde 70, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nda yüzde 35-40, Bursa'daki Merinos Fabrikası'nda yüzde 65 düzeyini buluyordu. Maden işletmelerinde durum daha da kötüydü; Etibank Ergani Bakır işletmesinde 1941 yılında işçi kadrolarına yeniden giren işçi sayısı yüzde 247'ye, işletmeyi terk eden işçi sayısı ise yüzde 165'e ulaşıyordu. 1940 yılında şeker fabrikalarındaki işçi devir oranı ise yüzde 300'dü. 1949 yılında bile Guleman Şark Kromları işletmesindeki devir oranı yüzde 150-175'e, Ergani Bakır işletme-

32 Fuad Arpacı, *A.g.e.*, s. 36.

lerindeki devir oranı ise yüzde 250'ye ulaşıyordu.[33] A. Ali Özeken'in saptamalarına göre madenlerde çalışan daimi ve profesyonel işçi oranı yüzde 5-8'i geçmemektedir. Geriye kalan işçilerin köy hayatı ve ekonomisiyle bağlantıları kesilmiş değildir. Özeken'in 1937 yılında yaptığı bir çalışmaya göre kömür ocaklarına kendi istekleriyle tek başına gelen işçiler, yılda ortalama 16-22 gün çalışmışlardır. Zonguldak'ta Karadeniz'den gelen, kendilerine ev verilen daimi işçiler bile, fındık mahsulü zamanında memleketlerine dönmektedirler.[34]

Kentlerdeki sanayi üretimi yapan tesislerin yöneticileri, *işçilerin biraz yüksek ücret bulunca hemen işyerlerini değiştirdiklerinden* ve fabrikaların imalathanelerle yarışamadığından, muamele vergisi ödemeyen imalathanelerin fabrikalardan yüksek ücret vererek işçileri kendilerine çekmelerinden yakınmaktadır. Millî Korunma Kanunu'nun 10. ve 54. maddeleriyle işyerlerini terk etmenin yasaklanmış olmasına ve yapana ağır para cezası getirilmiş olmasına karşın, iş devrinin bu kadar yüksek olması dikkat çekicidir. Gazetelerde, işyerini terk etmesi dolayısıyla cezalandırılanların haberleri sık sık yer alıyordu. Murakabe Heyeti raporunda, Şeker fabrikalarına gerekli olan işçi sayısı 1.500 iken, bu fabrikalarla kısa sürelerle çalışan 5.000 kişinin girip çıktığı saptanmıştır. *Bu durum, işçi veriminin düşük olduğu anlamına da geliyordu.*[35]

Gerçekte 3 Haziran 1933 tarih ve 2262 sayılı kuruluş yasasıyla Sümerbank'a *işçileri yetiştirmek için okullar açma olanağı* sağlanmış ve Savaş öncesinde 17 Haziran 1938 tarih ve 3457 sayılı yasayla da "Sanayi Müesseselerinde ve Maden Ocaklarında Meslek Kursları Açılmasına Dair Kanun" yürürlüğe konulmuştu. Bu yasayla, 100 işçi çalıştıran her işyerine mesleki eğitim yükümlüğü getiriliyordu.[36] Türkiye'de bu tür, tüm sınaî müesseselerde açılan kurs sayısı 1939-40 yılında 74, kurstan geçen kişi sayısı ise 7.465 olmuştur. Ancak bu kursların sayısı savaşın ilk yıllarında düşmüştür ve 1944-45 yılında 47 kurstan geçen işçi sayısı 3.644 olmuştur. Ayrıca, bu kursların etkili olabilmesi için kursa katılanların belli bir düzeyde işçileşmesi de gerekiyordu.[37]

Millî Korunma Kanunu'nun 19. maddesiyle Hükümetin eline, tatil sürelerini kısaltma yoluyla emek arzını artırma olanağı da verilmişti. 1926 tarihli ve 788 sayılı Memurin Kanunu'nda, memurlara yıllık bir ay ücretli izin

33 Ahmet Ali Özeken, *İşçiyi Barındırma Problemi, İçtimaî Siyaset Konferansları*, Üçüncü Cilt, İstanbul, 1950, s. 105-106.

34 Ahmet Ali Özeken, *A.g.e.*, s. 125.

35 Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 251, 253.

36 Hıfzı Doğan, "Mesleki ve Teknik Eğitim", Millî Eğitim Bakanlığı, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, İstanbul, 1983, s. 379.

37 *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, s. 212 ve Cilt 19, s. 215.

olanağı getirilmişti (işçiler için ise henüz ücretli izin hakkı uygulanmıyordu). 27 Mayıs 1935 tarih ve 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatil Kanunu'na göre, uygulanmakta olan tatil günlerinde ücret ödenmiyordu; ancak TCDD çalışanları bu hakkı 1936 yılında kazanmıştı ve 3 Temmuz 1939 tarihli ve 3659 sayılı Bankalar ve Devlet Müesseseleri Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülü Hakkında Kanun'la İDT'ler de bu kapsama alınmıştı. 13 Temmuz 1943'te 3460'ın uygulamasını gösterir nizamname çıkartıldığında, hizmet süresi 1 yılı aşan memur ve müstahdemlere 1 aylık ücretli yıllık izin getirildi.[38] Bu nizamnamede İşçiler için de; 1-3 yıl kıdemi olanlara 7 gün, 3-6 yıl kıdemi olanlara 10 gün, 6 yıldan fazla kıdemi olanlara 15 gün ücretli izin getirilmişti. 19. maddeye göre ise hafta tatili, ulusal bayram ve genel tatiller hakkındaki mevzuat, uygulanmayabilecekti. K/15'le askerî fabrikalar, K/24'le Darphane ve Damga Matbaası, K/25'le tüm sanayi işyerleri, K/42'le Devlet Demiryolu işyerleri, K/43'le Devlet Denizyolları ve Limanları işletmeleri Hafta Tatili Kanunu'ndan istisna edilmiştir.

Millî Korunma Kanunu'nun 19. maddesi Hükümete, İş Kanunu'nun 50. maddesinde getirilen çocuk ve kadın emeğinin kullanılışına ilişkin sınırlamalara uymama olanağını getirmişti. Bu uygulama ilk olarak K/15'le askerî işyerlerinde başlatıldı ve kadın ve çocukların çalıştırılmasının gerekçesini, askere alınma dolayısıyla erkek işçilerin sayısındaki azalma teşkil etti; 1937-1943 yılları arasında 12-18 yaş arasındaki çocuk işçilerin sayısı 23.347'den (yüzde 8,80) 51.871'e (yüzde 18,86) yükselirken, yine aynı yıllarda kadın işçi sayısı 50.131'den (yüzde 18,89) 56.937'ye (yüzde 20,70) yükseldi. Sümerbank'ın fabrikalarında 1939 yılında 1.820 kadın işçi varken, 1944 yılında bu sayı 5.911'e yükselmişti. Işverenlerde, ucuz olduğu için kadın ve çocuk işçi çalıştırma eğilimi zaten yüksektir. İzmir'deki emek yoğun tütün, incir ve üzüm işleme atölyelerinde bu nedenle hep kadın işçi kullanılmıştır. İşte İş Kanunu'nun 50. maddesi bu eğilimi kırmak için konulmuştur. Bu engel kalkınca kadın ve çocuk işçinin artışı âdeta kendiliğinden gerçekleşmiştir. K/106'yla 1941 yılında konulan kadın ve çocuk işçilere gece mesaisi yaptırılması olanağı ancak 1959 yılında yürürlükten kalkmıştır.[39]

Ücretin oluşumu

Özellikle madenlerde işçilerin önemli bir bölümünün ücretli iş mükellefiyeti mekanizmasıyla sağlanması, piyasada oluşan ücretlerin de düşük kalmasına neden oluyordu. Mükellefiyet kapsamı içine alınan vatandaşlara ödenecek ücret, İktisat Vekâleti'nce belirleniyordu ve Vekâlet'in ücretlere yaptı-

---

38 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 151.

39 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 172.

TABLO 3.6
EKİ'de Ücretlerin Gelişimi

	EKİ'de			Türkiye Genelinde			
Yıllar	*Ortalama Yevmiye (kuruş)*	*Gerçek Ücretler*	*Gerçek Ücretler İndeksi*	*Günlük Ücret Ortalaması (kuruş)*	*Gerçek Ücretler*	*Gerçek Ücretler İndeksi*	*EKİ Bilanço Zararları*
1938	114	114	100	136	136	100	
1939	118	117	103	152	150	110	
1940	120	107	94	167	149	110	
1941	120	87	76	183	133	98	3.333.599
1942	158	68	60	198	85	63	6.652.303
1943	167	48	42	214	62	46	1.561.917
1944	194	57	50	238	70	51	5.806.753
1945	216	61	54	263	74	54	12.293.264
1946	235	69	61	287	84	62	7.739.016
1947	287	83	73	311	90	66	18.352.302

Kaynak: Ahmet Makal, *A.g.e.*, s. 191.

ğı zamlar ise enflasyonun oldukça yüksek olduğu bu dönemde enflasyonun altında kalıyordu. Bir diğer deyişle *işçiler, bu durumda sürekli kaybediyordu.*

Tablo 3.6'da, EKİ'de ve Türkiye'de gerçek işçi ücretlerini veren sütunların karşılaştırılması öğreticidir. *EKİ'deki ücretler, Türkiye ortalamasından daha hızlı düşmüş, daha hızlı toparlanmıştır.* Türkiye'de, gerçek ücretler 1945'te, 1938'deki seviyesinin yüzde 54'üne düşerken, yine aynı yıl birey başına gerçek GSMH ise 1938'deki seviyesinin yüzde 63'üydü; yani işçi ücretleri daha hızlı bir düşüş yaşamıştı. EKİ'nin bilançosunun ücretlerin düşük tutulmasına rağmen hep negatif olması, devletin kömür fiyatlarını düşük tutması yüzündendir. Bu olgu bir başka türlü okunursa, enerji fiyatlarının düşük tutulabilmesinde işçinin ücretlerinin düşük tutulmasının da belli bir payı olduğu söylenebilir.

Ücretlerin değişiminin gerisindeki kararlar, iş mükellefiyetine ilişkin kararlarla birlikte gelişmiştir. Millî Korunma Koordinasyon Heyeti'nin ilk iş mükellefiyeti kararı olan K/2'de ücretlerin İktisat Vekâleti'nce emsaline göre tesbit edileceği belirtilmişti. Bu kararın verildiği tarihte EKİ'de, 1938 yılında 151 sayılı kanuna göre hesaplanmış ücretler uygulanıyordu. 1942 yılında K/336 ve K/337'yle ücretlerin saptanmasına ilişkin ilke değiştirilmiş, emsal sözcüğü çıkartılarak sadece İktisat Vekâleti'nce tesbit edilen ücret baremine göre saptanacağı belirtilmiştir. Yine 1942 yılında ücretlere yüzde 16,5 oranında, 1944'te de yüzde 33,3 oranında bir zam yapılmıştır. 20 Haziran 1946 tarihinde çıkarılan 4945 sayılı kanunla da Millî Korunma Kanunu'nda yapılan değişiklik sonucu "çalışmaya mecbur tutulanlara gördükleri işlere karşı-

lık dışarıdaki emsaline göre normal bir ücret verileceği" kuralı yeniden getirilmiştir. 1946 yılı Ağustosu'nda K/654'le bir yıl sonra mükellefiyetin kaldırılacağı belli olunca artık düşük ücretle kadroları doldurmak olanağı kalmamıştı. Bu durumda ortaya çıkacak işçi noksanlığını önlemek üzere, ücretlere yaklaşık yüzde 40'lık yeni bir zam yapıldı ve yine bu çerçevede, ücretlere ciddi oranda zam yapılmasının yanı sıra prim, sosyal yardım, vergi muafiyeti konularında da önemli düzenlemeler getirildi.[40]

Mükellef işçilerin ücretlerinin düşüklüğü, bir yandan genel ücret seviyesinin düşük tutulmasından, öte yandan mükellef işçinin hüner düzeyinin düşük olmasından kaynaklanıyordu. Zonguldak'ta 1938 ücret baremine göre lağımcı ustaları 100 kuruş yevmiye alırken, kazmacıların gündeliği 85, kıdemli amelelerin gündeliği 65, sıradan amelelerin ise 60 kuruştu. 1945 yılı itibarıyla nitelikli, 8-10 yıl tecrübeli işçilerden oluşan lağımcılar 200-300 kuruş yevmiye alırken, daha çok mükelleflerden oluşan niteliksiz işçiler 80-120 kuruş yevmiye alıyordu. Sağlanan tedrici gelişmelerle Havza'da 1944-1947 döneminde sosyal harcamaların ücretlere oranı yüzde 60 dolaylarına ulaştı. 1943 yılında Zonguldak ilindeki genel ücret düzeyi Türkiye ile aynı seviyede yani 214 kuruş iken, maden işçilerine ödenen ücret 159 kuruştu. Etibank Garp Linyitleri işletmesinde Nisan 1945 itibarıyla serbest işçilerin gündelikleri 227-278 kuruş arasında değişirken, münavebeli mükelleflerin gündelikleri 88-106 kuruş arasında değişiyordu. Değirmisaz'da münavebeli mükellefler 88 kuruş, serbest işçiler 278 kuruş, mahkûm işçiler 108 kuruş alıyordu.[41] Şark Kromları işletmesinde 1940 yılında işçi yevmiyesi 93 kuruş iken, 1943 yılında 189 kuruşa, 1945 yılında 260 kuruşa yükselmişti. İşçilere yapılan sosyal yardımların miktarı da yevmiyelerin yüzde 50'sine kadar yükselebiliyordu.[42]

Maden kesiminde ücretlerin gelişmesini gördükten sonra, şimdi dokuma sanayiindeki ücretlerin gelişimini Tablo 3.7 ve Tablo 3.8'in yardımıyla ele alalım. Tablo 3.7'de İstanbul'da Sümerbank'ın dokuma sanayii kuruluşlarındaki ücretlerin gelişimi verilmektedir. Anlaşıldığı üzere dokuma sanayiinde ücretler madenlerdeki kadar hızla düşmemiş ve Savaş içinde sosyal yardım ödemelerinin göreli önemi yükselmiştir.

Tablo 3.8'de ise İstanbul'daki özel ve kamu dokuma sanayiinde ücretlerin gelişimi verilmektedir. Tablo 3.7 ve Tablo 3.8'in karşılaştırılması, özel kesimdeki ve kamu kesimindeki ücret düzeyleri hakkında bir fikir vermektedir: *Devlet kesiminde ödenen ücretler özel kesimden yüksek olmuştur* ve Savaş sonrasında ücretlerin yükselmesi de devlet kesiminde daha hızlı gelişmiştir.

40 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 188.

41 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 192-194.

42 Kemal Özyurd, "Şark Kromları İşletmesi", *Türk Ekonomisi*, Sayı 45-47, Mart-Mayıs 1947, s. 116.

TABLO 3.7
İstanbul Sümerbank Mensucat Sanayiinde Ücretler

	Nakti Ücret (kuruş)	*Sosyal Yardım (kuruş)*	*Toplam Ücret (kuruş)*	*Toplam Ücret İndeksi*	*Geçinme İndeksi*	*Gerçek Ücret İndeksi*
1938	120	1,5	121,5	100,0	100,0	100,0
1939	120	1,5	121,5	100,0	101,4	98,6
1940	130	1.5	131,5	108,2	112,4	96,3
1941	139	4,5	143,5	118,1	138,0	85,6
1942	221	15	235	193,4	232,5	83,2
1943	222	37	259	213,2	347,3	61,4
1944	292	56	348	286,4	339,0	84,5
1945	332	57	389	320,2	354,4	90,3
1946	362	70	432	355,6	342,5	103,8
1947	425	75	490	403,3	344,3	117,1

Kaynak: Sabahattin Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, İÜ İktisat Fakültesi, 1956, s. 280.

TABLO 3.8
İstanbul Mensucat Sanayiinde (Devlet + Özel) Ücretler

	Nakti Ücret (kuruş)	*Sosyal Yardım (kuruş)*	*Toplam Ücret (kuruş)*	*Toplam Ücret İndeksi*	*Geçinme İndeksi*	*Gerçek Ücret İndeksi*
1938	105		105	100,0	100,0	100,0
1939	120		120	114,3	101,4	112,7
1940	130		130	123,8	112,4	110,1
1941	139		139	132,4	138,0	95,9
1942	189	7	196	186,7	232,5	80,3
1943	211	8	219	208,6	347,3	60,1
1944	244	10	254	241,9	339,0	71,4
1945	277	11	288	274,3	354,4	77,4
1946	310	12	322	306,7	342,5	89,5
1947	343	14	355	338,1	344,3	98,2

Kaynak: Sabahattin Zaim, A.g.e., s. 279.

Geleneksel dokuma sanayiinde çalışanların gelirleri fabrika işçisine göre hep düşük kalmıştır. 1948 senesinde, günde 12 saat çalışan *halı işçisi* her türlü sosyal yardımdan uzak olarak günlük 150 kuruş, *aylık 45 lira kazanç* sağlayabilecek, *el tezgâhında 12 saat çalışan işçi ise ayda 75 lira* kazanabilecektir. Buna karşılık *dokuma sanayiindeki bir işçi*, günde 8 saat çalışarak *ayda en az 122 lira, en çok 155 lira kazanç* sağlayabilecektir. Bir el dokuması işçisi 12 saatte en çok 10 metre bez dokuyabilirken, fabrika işçisi 8 saatte standartlara uygun 30 metre dokuyabilmektedir.[43]

43 Fuad Arpacı, *A.g.e.*, s. 41.

Ücret dışındaki iş koşullarına ilişkin gelişmelerin değerlendirilmesi

Bu dönemin iktisat tarihi yazınında, özellikle iş mükellefiyeti dolayısıyla ücretlerin düşüklüğünün dışında da genel olarak çalışma koşullarının olumsuzluğuna ilişkin bir söylem hâkimdir. Ancak bu söylem, gerçeğin bir yönünü yansıtmaktadır. İş mükellefiyetinin uygulandığı yerler genellikle devlet kuruluşlarıdır ve iktisadî devlet kuruluşları tarihine ilişkin yazında, devletin bu kuruluşlarda iyi koşullar yaratığı üzerinde durulmakta ve hatta bir tür işçi aristokrasisinin varlığı iddia edilmektedir. Bu iddiaların da belli bir gerçekliği içerdiğini belirtmekle birlikte, bu bölümde devletin iktisadî üretim yapılan kuruluşlarında var olan iş koşullarına ilişkin performansın ne olduğu saptanmaya çalışılacak, daha sonra ise bu performansa ilişkin sorunları çözmek için atılan adımların ne olduğu ele alınmaya çalışılacaktır. Böyle bir yaklaşımın, gerçeğin her iki yüzünü de yakalamaya olanak vereceğini düşünüyoruz.

Beslenme koşulları

Savaş koşullarında uzun saatler çalışmak zorunda kalan işçilerin beslenme koşulları kötüleşmişti. Beslenme bölümünde gördüğümüz üzere işçilere daha fazla ekmek veriliyordu ama bu yeterli bir çözüm değildi. Devlet işyerlerinde parasız yemek verilmeye başlanmıştı; Sümerbank müesseselerinde 1941 yılından itibaren 160 kuruşa kadar gündelik alan işçilere parasız yemek veriliyordu ve bu sınır 1942 yılında 200 kuruşa, 1943 yılında 300 kuruşa yükseltilmişti. Etibank'a bağlı müesseselerde de benzer uygulamalar yapılmıştı. Keçiborlu Kükürtleri T.A.Ş.'de "Etibank'ın diğer müesseselerinde olduğu gibi İşletmelerde oturanlardan ücreti 400 kuruşa kadar olanlara günde iki öğün yemek ve 600 gram ekmek veriliyordu. Kendi evlerinde oturan yerli işçilere de bir öğün yemek ve 600 gram ekmek bedelsiz olarak veriliyordu. 1945 yılında TBMM'de Bütçe Müzakereleri sırasında İktisat Vekili, Garp Linyitleri'nde yer altında çalışan işçilere verilen yemeğin günlük kalorisinin 3.759, yer üstü işçilere verilen yemeğin kalorisinin ise 3.230 olduğunu söylemiştir, yer altı işçilerine verilen yemeğin kalorisinin 4.500-5.000 arasında olması gerektiği konusundaki eleştiriyi kabul etmektedir.[44]

Zonguldak kömür havzasında ilk olarak 1938 yılında İş Bankası'nca işletilen ocaklarda, işçilere üç defa 3.500 kalorilik sıcak yemek verilmeye başlanmıştı. Füzyon (birleştirme) sonrasında bu uygulama tüm havzaya yaygınlaştırılmaya çalışılmışsa da başarılı olunamadığı anlaşılmaktadır.[45] Ereğli Kö-

44 TBMMTD: B: 63, 26/5/1945, O :1, s. 410.

45 Ahmet Ali Özeken, "Türkiye'de Sanayi İlişkileri", s. 77.

mür İşletmeleri'nde de, pahalılık zammı hariç aylık gayri safi istihkakları 75 lirayı, veya yevmiyeleri 2,5 lirayı aşmayan müstahdemlere, müessese tarafından parasız yemek verilmekteydi. Maliyeti 80,44 kuruş olan ve parasız verilen bu üç öğün yemeğin aylık ücrete oranı ise yüzde 33'tü.[46] Ancak dönemin tanıklıklarıyla resmî veriler tam uyum içinde bulunmamaktadır. Ereğli Kömür İşletmeleri'nde doktor olarak çalışmış olan Hulusi Dosdoğru'nun anlattığına göre:

> "işçilere günde iki öğün yemek veriliyordu. Bunlardan ilki çorba ve ekmekten oluşan kahvaltı, diğer öğün de bazen ekmek yerine verilen tadı çok kötü olan, sert ve besin değeri olmayan mısır unu, su ve tuzdan yapılan *malayı* ve katık olarak nohutlu bulgur pilavı veya yağı çok acı olan bakladan oluşuyordu."

Bu gıda işçilerin kalori ve protein ihtiyacını karşılamaktan uzaktı.[47] Bu madenlerde çalışan işçi Hüseyin Aydın ise durumunu şöyle anlatıyor:

> "Hep kuru ekmek yerdik. Yalnız köyden gelirken sırtımıza doldurur, bulgur gibi, un gibi şeyler getirirdik. Yanına da bir tencere veya çanak alırdık. Kuru fasulye gibi yemekler pişirirdik barakalarda. Un götürüp malay yapardık. Malay biliyor musun? Tencerede suyu kaynatırsın. Unu da dökersin içine. Ona da derler malay. Onu yerdik. Ocaklarda da verdiler onu kıtlık zamanı."

Zonguldak Valisi Halid Aksoy, CHP Genel Sekreterliğine 1941 yılında gönderdiği ayrıntılı raporda, işçilerin beslenme koşullarının kötülüğünü açıkça anlatmıştır:

> "Ağır işlerden mahdut bulunan ocaklarda çalıştırılan ameleye listelerde yazılı çiy erzak mukabili tam olarak pişmiş yemek verilemediğinden ve bir netice amelenin ihtiyacı olan kaloriyi alamadığından dolayı *birer ay münavebeyle çalıştırılan kömür amelesinin ay nihayetinde köylerine daha zayıf gittikleri görülmüştür.*"[48]

Büyük çiftliklerde ve özellikle devlet tarım işletmelerinde kural olarak günde dört öğün yemek veriliyordu, ama Cemil Çalgüner'in belirttiğine göre bu bağlamda tarım işletmelerinde her gün yaşananlar şöyleydi:

> "Sabahları kahvaltı yerine yalnız 250 gramlık bir somun, kuşluk yerine 250 gramlık bir somunla birlikte nebati yağda pişirilmiş yarma pilav, öğle yemeği olarak aynı ağırlıkta bir somunla sütten yapılmış bir miktar ayran veya şe-

---

46 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 140.

47 Zikreden, Murat Metinsoy, *A.g.e.*, s. 225.

48 Zikreden, Murat Metinsoy, *A.g.e.*, s. 227.

ker şerbeti, akşamları bir somunla nebati yağda pişirilmiş buğday kırması çorbası. [....] Bu yemeklerin arasına et veya sebze girmemekte yahut pek ender sokulmaktadır."[49]

Bilinçli bir işçi olan ve savaş yıllarında tütün deposunda işçilik yapan Zehra Kosova ise durumunu şöyle anlatmaktadır:

> "Et yiyemiyor, mumbar alıyor, bunu yağ ve mısır unuyla karıştırarak kaçamak diye adlandırılan bir yemek yapıyorduk. Kimi zaman da pekmezle mısır ununu karıştırarak, mamaliga pişiriyorduk. Odamızda doğru dürüst bir ısınma düzenimiz yoktu, bir çinko leğenin içinde tahta yakarak ısınıyorduk, yanarken ışığından yararlanıyor, üzerine sacayağı koyup yemeğimizi pişiriyorduk. Önce çocukları doyurup yatırıyor sonra da artan yemekleri biz yiyorduk."[50]

Sağlık durumu ve sağlık hizmetleri

Kötüleşen beslenme koşulları ve artan çalışma saatleri, işçilerin sağlık sorunlarının artışına neden olacak ortamı oluşturuyordu. Verem hastalığındaki artış, âdeta bu koşulların kötüleşmesinin bir göstergesi oluyordu.

TABLO 3.9
Ereğli Kömür İşletmesinde Veremli İşçi Sayısındaki Artış

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*
Veremli maden işçisi sayısı	121	198	286	396	652	756	960

Kaynak: Sabire Dosdoğru-M.Hulusi Dosdoğru, *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü Bugünü*, s. 36.

Tablo 3.9'da görüldüğü üzere EKİ'deki veremli işçi sayısındaki artış çarpıcıdır. 1944 tarihinde veremli hasta sayısı 1938 yılına göre 7,93 misli artmıştır, bu artışı söz konusu süreçte çalışan sayısının 1,54 misli arttığı olgusuyla bir arada ele aldığımızda ise gerçek artışın 5,14 misli olduğu sonucuna ulaşırız. Ancak elbette tek sağlık sorunu verem değildi. İşçilerin temizlik önlemleri de yeterli değildi ve 1943 senesinden 1945 yılının ikinci ayına kadar bir tifüs salgını yaşandı. Tifüsün yaygınlaşması üzerine madenlerde aylık sabun miktarı 75 gramdan 150 grama çıkarılmıştı, ama bu miktar bir kömür işçisinin gereksinmesini karşılamaktan uzaktı. Yine de alınan önlemlerle Zonguldak madeninde tifüs vakası sayısı 1945 yılı itibarıyla son iki yıl için

---

49 Zikreden, Murat Metinsoy, *A.g.e.*, s. 204.

50 Zikreden, Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 205.

212'de kalmıştır.[51] Çiçek, sıtma, frengi gibi bulaşıcı hastalıklar da işçiler arasında görülüyordu. İşletmenin koruyucu sağlık önlemleri yeterli değildi.[52]

TBMM'nin Meclis komisyonunun raporunda ise şöyle deniliyordu:

> "Hususi işyerlerinde ise bir kaçı müstesna katiyen kazaya karşı emniyet tedbiri yoktur. Hele sıhhi emniyet tedbiri var demek günahtır. İktisadî devlet teşekküllerinde bile temizleme, hazırlama ve havalandırma aspiratörü, hava değiştirme ve tozları çekme aletleri lâyıkıyla kullanılmamakta ve muattal olanlarına bile tesadüf edilmiş bulunmakta ve fabrikalar toz duman, elyaf tabakaları içinde yüzmektedir... Hususi işyerlerine gelince: Yine burada hemen ilave edelim ki yüzde 95'inde hıfzıssıhha kaidelerine riayet hiç yoktur."

İktisadî Devlet Teşekkülleri'nin durumu ülkedeki sağlık hizmetlerinin genel düzeyine göre daha iyi görünmektedir. 1947 yılı itibarıyla Sümerbank'ta 188 sağlık personeli istihdam edilmekteydi ve bunlar arasında 49 uzman doktor, 10 dişçi, 9 eczacı, 28 hemşire ve ebe, 34 hastabakıcı, 7 laborant, 7 eczacı kalfası ve 44 diğer sağlık personeli bulunmaktaydı. Bu sağlık personelinin çalıştığı 13 hastanenin yanında, 5 kreş ve çocuk yuvası da bulunmaktaydı. 1 Nisan 1944 tarihi itibarıyla 1.892 kişi çalıştırmakta olan Sümerbank Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları müessesesinde 150 yataklı bir merkez hastanesinin yanı sıra, 20 yataklı bir başka hastane ve toplam yatak sayısı 66 olan 7 dispanser bulunmaktaydı. Bu hastanelerde bakılan kurum personeli, hasta sayısının yüzde 50'den azını oluşturuyordu. Hastaneler yakın çevrelerine de hizmet veriyordu.[53]

İş kazalarındaki artış

Bu nitelikteki ve fazla mesai yapılan işyerlerinde, iş kazaları da yükseliyordu. Lütfi Erişçi'nin saptamalarına göre Türkiye'de, 1938'de 7.246 olan iş kazası sayısı, 1943'te 11.958'e yükselmiş, yani beş yılda 1,65 misli artmıştır.[54] Bir yandan, kaza kayıtları 1937 yılında tutulmaya başladığı için ilk yıllardaki kayıtların göreli olarak düşük olduğu ve bu nedenle artış hızının bu kadar yüksek olmadığı düşünülebilir ama öte yandan, İktisadî Devlet Teşekkülleri dışında kazazedelere yardım yapılmasını öngören sigorta, yardım ve maluliyet tazminatı konusunda bağlayıcı yasal düzenlemeler olmadığı için ge-

51 TMMBTD: B: 19,26/12/1945, O: 1, s. 420.

52 Murat Metinsoy, *A.g.e.*, s. 228.

53 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 271.

54 Lütfi Erişçi, *Sosyal Tarih Araştırmaları*, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, İstanbul, 2003, s. 105.

nel olarak kayıtlarının da düzenli tutulmadığı ve verilen bu sayıların gerçek miktarlara göre düşük olduğu da düşünülebilir.

İş kazalarının yüzde 55'i maden çıkarımı yapılan yerler ve taş ocaklarında gerçekleşmektedir.[55] Bu iş kesiminde iş kazalarının gelişimi konusunda Ereğli Kömür Havzası için daha ayrıntılı istatistik bilgilerimiz bulunmaktadır. Bu bilgiler Tablo 3.10'da verilmektedir.

TABLO 3.10
Ereğli Kömür Havzasında İş Kazalarının Durumu

Yıllar	*Ölü Sayısı*	*Yaralı Sayısı*	*10.000 ton Tuvönan Başına Kaza Sayısı (ölü+yaralı)*	*10.000 Yevmiye Başına Kaza Sayısı (ölü+yaralı)*	*İşten Alıkonan Günler Sayısı (A)*	*1.000 A Bölü Toplam İnsan İş Saati*	*Tuvönan Üretimi (Ton)*
1938	82	2.714	11,22	5,87			2.588.957
1939	130	2.819	10,96	5,84			2.696.397
1940	125	3.444	11,85	5,62			3.019.458
1941	75	3.274	11,09	4,47			3.019.626
1942	108	3.154	13,00	4,30	-	-	2.509.614
1943	72	4.039	13,00	4,43	566.464	7,63	3.165.741
1944	83	3.817	10,97	3,94	646.510	8,16	3.559.848
1945	81	4.059	11,13	4,00	635.989	7,68	3.719.708
1946	61	3.798	10,08	3,95	488.787	6,25	3.830.245
1947	121	2.664	7,06	2,89	933.064	12,09	3.945.119

Kaynak Ahmet Makal: *Age*, s. 199, İstatistik Yıllığı, Cilt: 12, s. 324, Cilt:16, s. 338.

Gelişmiş ülkelerde 1 milyon ton kömür üretimine düşen ölümlü kaza sayısı 2 iken, Zonguldak'ta bu sayı mükellefiyetle birlikte artarak 1941'de 25, 1942'de 43 olmuş, daha sonra 1943'te 23, 1946'da 16'ya gerilemiştir. Görüldüğü gibi bu sayılar gelişmiş ülkelere oranla oldukça yüksektir. Tablonun ilginç yönü 10.000 ton tuvönan başına ve 10.000 yevmiye başına kaza sayısının savaş sırasında düşürülebilmiş olmasıdır. Bu düşüşte Havza'daki füzyonun payının olduğu düşünülebilir, yanı sıra 1947 yılı sonrasında düşüş daha da hızlanmıştır ve bunda savaş sonrasında havzaya yeni araç ve teçhizatın getirilmiş olmasının da payı bulunmaktadır.

İşçinin devletin sanayi kuruluşlarında barındırılması ve konut sağlanması

Emeğin yeniden üretimi bakımından, barınma sorununun çözümünün en önemli faktör olduğu söylenebilir. Cumhuriyet, devlet eliyle sanayileşme yolunu seçtiğinde ve bu sanayileri küçük Anadolu kentlerine dağıtırken, bu sa-

55 Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İş İstatististikleri (1937-1943)*, Ankara, 1945, s. 50.

nayilerin Türkiye'nin sosyal gelişmesine eğitim, sağlık, spor, şehir yaşamı gibi alanlarda da katkıda bulunmasını amaçlıyordu. Bu fabrikalardan bir örnek odak işlevi görmesi beklendiği için fabrika yerleşkesinde hem mühendislere ve işletmecilere hem de deneyimli işçilere cazip gelecek yerleşkeler inşa ediliyordu. Bu küçük yerleşmelerde sanayi mahalleleri; konutları, sosyal tesisleri, ucuz alışveriş yapılan ekonoma'larıyla ve *bakımlı çevreleriyle modernitenin temsilcisi, bir tür ayrıcalıklı yerler hâline geliyordu.* İşçi devrinin yüksek olduğu bu fabrikalarda evli işçilere konut sağlanması, devir hızının azaltılması bakımından da önemli bir çözüm olarak görülüyordu. Köylü-işçi statüsünün korunduğu münavebeli işçilik yapılan yerlerle, bekâr işçiler için de işçi yatakhaneleri inşa ediliyordu.[56]

Gerek 1593 sayılı Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'nda, gerek 3008 sayılı İş Kanunu'nda bekâr işçilerin barındırma koşulları ve işçilere verilecek evler konusunda bir nizamname çıkarılmasını öngörmüştü. Beklenilen nizamname 1941 yılında çıkarıldı ve bu tarihten sonra yapılan uygulamalar bu nizamnameye göre yapıldı.

1945 yılında İktisadî Devlet Teşebbüsleri'nde 80.000 işçi çalışıyordu. Yine 1945 yılı itibarıyla Sümerbank'ta evli işçilerin aileleriyle birlikte barındırılma oranları; Gemlik Suni İpek Fabrikası'nda yüzde 44, Konya Ereğli Bez Fabrikası'yla Kayseri Mensucat Kombinası'nda yüzde 35, Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nda yüzde 40, Nazilli Fabrikası'nda yüzde 16'ydı. Sümerbank'a ait işletmelerde işçilere tahsis edilen evlerde 250 m^{2}lik bahçeler olmasına dikkat ediliyordu. Bu sayılar yüksek görünmektedir ama evli işçi oranı belirtilmeyince ne kadar işçiye ev sağlandığı belirsiz kalmaktadır. Bir başka istatistik veriye göre 1948 yılında Sümerbank dokuma fabrikalarındaki 20.000 işçiden 750'sine ev verilmiştir.[57]

Etibank Garp Linyitleri müessesesinin Soma İşletmesi'nde 1945 yılı itibarıyla istihdam edilen 900 mükellef işçiyle 150 civarındaki daimi işçiye ayrılan iki oda, hol, mutfak ve banyolu evlerde 24 saat sıcak su bulunuyordu. İşçilerden elektrik, su ve yakacak masrafı alınmıyordu. Resmî belgelere göre 1943 yılında 26.000'den fazla işçi çalıştırmakta olan EKİ'de 23 ayrı işyerinde yatak sayısı 20.549 olan yatakhaneler bulunuyordu. 1943 yılında günde ortalama 16.582 işçi barındıran bu yatakhanelerde temizliğe dikkat edilmiş, duş ve yıkanma yerleri yapılmıştı. Ancak müesseselerde memurlarla işçilerin aileleriyle birlikte oturacağı tek ve çift katlı mesken sayısı 3.000 civarında kalıyor, yani bu alanda bir açık bulunuyordu. İşçilere sağlanan diğer olanaklar arasında tüketim maddelerini ucuza sağlayan "ekonomalar" bulunuyordu. EKİ'de 11 ekonoma vardı ve buralarda fiyatlara masraflar eklenerek

56 Bu konuda bkz. Ali Cengizkan (der.), *Fabrikada Barınmak*, Arkadaş Yayınevi, Nisan 2009.

57 Fuad Arpacı, *A.g.e.*, s. 39.

satış yapılıyordu. Masraflar ise 1942'de yüzde 10,3 iken, 1943 yılında yüzde 5,6 olmuştu.[58]

EKİ'de yaşayanların tanıklıkları ise bu söylenenlerle uyuşmamaktadır. Hulusi Dosdoğru'ya göre;

> "Mevcut olan pavyonlar çalıştırılan işçi adedini karşılamaya yetmediğinden, amelenin bir kısmı civar baraka, kulübe ve kahvehanelerde en sefil şartlar altında yaşamaktadır. Pavyonların yapılışı ve yatak vaziyeti her ne kadar iyi tanzim edilmiş ise de, yetersizlik yüzünden çok defa vardiya hesabıyla aynı yatakta iki ve bazen üç amele yatmakta ve birisinin sıcaklığı soğumadan öteki uzanmaktadır. [....] Bir kısım amele pavyonlarda yatmakta ve devamlı temizlik kontrolüne tâbi tutulmaktadır. Karadeniz kıyılarından perakende gelenler ise hiçbir tecride tâbi tutulmadan bunlar arasına katılmaktadır. Diğer bir kısım amele ocak yakınındaki köylerde her türlü temizlikten mahrum köy evlerinde barınmaktadır. Nihayet üçüncü bir kısmı civar barakalarda, kulübeler ve izbelerde, kahve köşelerinde, yazın dağlarda ve ormanlarda münferit veya toplu olarak yaşamaktadır."

Ali Özeken de daimi işçilerin yüzde otuzdan fazlasının çoğunlukla maden ocakları civarında kiraladıkları kulübelerde kaldıklarını yazmaktadır. Bir işçi de kulübenin ne demek olduğunu "[b]it pire içindeydi kulübeler, sonradan pavyona çıktık rahat ettik" diye anlatmaktadır.[59]

1940'lı yılların sonunda, muhtemelen 1948 yılında EKİ'de inceleme yapan deneyimli sosyal siyasetçi Gerhard Kessler, büyük olasılıkla savaş koşullarından uzaklaşılmış olmasının da etkisiyle daha olumlu bir resim çizmektedir:

> "Ereğli Kömür İşletmeleri İdaresi tarafından işçiler için toplam 23.000 yatak içeren 119 ikamet kışlası[60] yapılmıştır. Burada yatak çarşafları renkli olup, ayda muntazaman iki kez değiştirilip yıkanmaktadır. Her işçinin küçük bir dolabı da bulunmaktadır. Yatakhanelerin yanında toplam 903 tane duş bulunmaktadır. Bu kışlalarda, günde üç defa sıcak yemek veren yemekhaneler bulunmaktadır. Bütün işçilere 3.000-4.000 kalorilik gıda verilmektedir. İhtiyaca yetecek kadar olmasa da işçiler için spor sahaları inşa edilmiştir. Her bölgede, haftada üç defa sinema ve tiyatro temsilleri düzenlenmektedir. Gönüllü okuma-yazma kursları yapılmaktadır. İşletme, işçilerine sadece yatacak yer ve yiyecek temini ile iktifa etmeyerek iş elbiseleri ve sabun da vermekte,

---

58 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 49, 139, 153; Ahmet Ali Özeken, "İşçiyi Barındırma Problemi", *İçtimai Siyaset Konferansları*, Üçüncü Kitap, İstanbul, 1950, s. 114.

59 Murat Metinsoy, *A.g.e.*, s. 229.

60 Kışla ile anlatılmak istenilen işçilerin yaşama mekânlarını hiçbir biçimde özelleştirememeleri, anonimliğini hiçbir biçimde ortadan kaldıramamalarıdır.

böylece ücret net para olarak işçinin elinde kalmaktadır. 214 yataklı her yere numune teşkil edecek şekilde fevkalade bir hastane ve beş bölgede küçük hastaneler bulunmaktadır. Özellikle yüksek personel için, işletmenin yaptığı ve ucuza kiraladığı konutlar mevcuttur. Evli olan bazı sürekli işçiler içinde benzeri olanaklar olmasına karşın sınırlıdır."[61]

Gerhard Kessler'in EKİ konusundaki anlatısı bize Havza'nın işçilerinin barınma olanaklarının *Fransız Maden Şirketi'ndeki duruma göre bir iyileşme geçirdiğini ortaya koymaktadır.* Fransız Şirketi sırasında işçilerin barındırıldığı binaları gezen Kessler, durumu; "gördüklerim modern bir çiftçinin hayvanlarını bile barındırmaktan içtinap edeceği penceresi bile bulunmayan taş odalardı; hiçbir surette bu duvar harabelerine insan ikametgâhı denemez" diye betimliyordu.[62] Havza'ya İş Bankası'nın girmesinden sonra çalışanların barınma koşullarında önemli bir iyileşme olduğu görülmektedir; İş Bankası, Seyfi Arkan'a, Üzülmez ve Kozlu'da işçi evleri mahalleri planları hazırlatmış ve uygulamıştı. Bu iyileşme, füzyon sonrasında Havza Devletçe yönetilmeye başladıktan sonra da devam ettirilmek istenilmiş, ancak savaş koşullarında gerçekleştirilebilen bu iyileşme sınırlı kalmıştır. Daha programlı bir iyileştirme ise ancak savaş sonrasında gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu dönem Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nda işveren işçi ilişkilerini incelemiş olan Ahmet Çehreli, buradaki durumu şöyle anlatmaktadır:

> "İşçiye bir öğün 1800 kalorili iki kap yemek, 4/1 ekmek, yazlık ve kışlık elbise, el yüz yıkamak için sabun, soyunma, yıkanma yerleri, elbise dolapları, işe götürüp getirmek için tren veya otobüs gibi haklar tanındıktan başka, mühendis ve memurlar sitesindeki evlerden, ileri gelen usta ve ustabaşılar cüzi bir bedelle istifade ederlerdi."[63]

Kessler de benzer saptamalar yapmakta ve hayranlığını ifade etmektedir:

> "Karabük Demir Çelik İşletmelerinde ise durum (EKİ'den) çok daha iyidir. Burada işletme tarafından inşa edilip personele gayet ucuza kiraya verilen 3.000 tane tek katlı, bahçeli ev bulunmaktadır. Bu evlerde elektrik, su ve yakacak ücretsizdir. Kessler, insanın hakikaten derhal Karabük'e göç edeceği geliyor."[64]

Guleman Şark Kromları işletmesinde ise bir günde 300-320'si maden üretiminde, 70-75'i nakliyede hizmet vermekte olan 500 kadar işçi çalışıyordu.

---

61 Zikreden Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri*, s. 259.

62 Gerhard Kessler, "Zonguldak ve Karabükteki Çalışma Şartları", *İçtimai Siyaset Konferansları*, İkinci Kitap, İstanbul, 1950, s. 12.

63 Ahmet Çehreli, "Türkiye Demir ve Çelik İşletmelerinde İşçi İşveren Münasebetleri", *Sosyal Siyaset Konferansları*,On Yedinci Kitap, İstanbul 1966, s. 145.

64 Zikreden Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri*, s. 260.

İşçilerin yarısı işletme yatakhanesinde, diğer yarısı yakındaki köylerde kalıyordu.[65]

Ali Özeken, Fethiye'de bulunan bir özel kesim krom madenindeki durumu ise şöyle anlatmaktadır:

> "3.000 hakiki maden işçisi ve 500-600 kadar geçici maden işçisi kitlesi karşısında bulunmaktayız. İşletme, işçilerini, barındırmak için hemen hiçbir şey yapmamış, ocaklar civarında, pek iptidai, âdeta sefilane denilecek bazı barakalar var burada geçici işçiler oturuyor. 3.000 daimi maden işçisinin yüzde 60'ı Erzincan ve Yusufeli'nden, yüzde 20'si Konya'nın Hadim kazasından Taşkent'ten gelmektedir. Doğudan gelenler 7 yıl kadar, diğer yerlerden gelenler 2,5-3 yıl kalmak üzere 4-5 kişilik gruplar hâlinde koyunlarını da alarak madene gelmektedirler. Madene gelen her grup ocaklar civarında oldukça sağlam büyük bir baraka inşa etmekte ya da artık köyüne geri dönen hemşerisinin barakasını devralmaktadır. Belli bir süre sonra çamaşırlarını yıkayan ve yemeklerini pişiren Fethiyeli kadınlarla bir tür aile birliği oluşturarak oldukça yüksek bir yaşam standardı gerçekleştirmektedirler. Doğudan gelen Erzincanlı işçilerin beslenmesinde et önemli bir yer tutmakta, büyük bir randımanla kalifiye maden işçileri olarak çalışmaktadırlar. 1939 yılında ücretler, 300-500 kuruş arasında değişmektedir. Aynı tarihte Zonguldak'ta bir kazmacının ücreti 125-250 kuruş arasında değişiyordu.[66]

Fethiye'deki krom işletmesi özel bir durumdur ve özel kesimin işlettiği krom, linyit, simli kurşun, antimuan, lüle taşı, cıva, amyant, boksit vb. madenlerdeki barınma ve beslenme koşullarının devletin işlettiği madenlere göre daha kötü olduğu bilindiğine göre bu bakımdan ilginçtir; koşullara uymada esneklik gösterilebildiğinde devlet işletmelerinin modernist zihniyetiyle geliştirdiği çözümlerden daha iyi bir sonuç alınabildiğini göstermektedir.

Devletin iktisadî kuruluşlarında çalışanlara sosyal güvenlik getirilmesi için ilk adımlar atılıyor

İşçileşme sürecinin başarılabilmesi, bir başka deyişle işçileşmenin bireylerin yaşamları için istenilir bir kariyer hâline gelebilmesi için, bireyin yalnız çalıştığı dönemde aldığı ücretin yüksekliği ve yaşam ve çalışma koşullarının iyileştirilmiş olması yeterli değildir; çalışma dönemi sonrasında da belli bir yaşam kalitesinin sağlanması gerekir. Bununla birlite 1938'lere gelindiğinde sosyal güvenlik memurlar için sağlanmış ama işçiler için sağlanmamış bulunuyordu.

---

65 Kemal Özyund, *A.g.e.*, s. 117.

66 Ahmet Ali Özeken, "İşçiyi Barındırma Problemi", s. 122-123.

17 Haziran 1938'de çıkartılan 3460 sayılı kanunla İktisadî Devlet Teşekkülleri yeniden düzenlenirken, bu kuruluşlarda çalışacak işçiler için bir sosyal güvenlik mekanizması getirilmişti. Bunun için 1 Temmuz 1938 tarihinden itibaren İDT'lerde tekaüt sandıkları kurulmuş ve işçilerin ücretlerinden yüzde 5 kesinti yapılmaya başlanmıştır. 20 Mayıs 1942 tarihli ve 4222 sayılı İDT Memurları Tekaüt Sandığı Hakkında Kanun ve 5 Temmuz 1944 tarihli 3/1149 sayılı İDT Memurları Tekaüt Sandığı Nizamnamesi bu alana ilişkin düzenlemeler getirdi. 1 Haziran 1942 tarihinden önce geçen hizmetler için hizmet borçlanmasına gidilmiş, Nizamname'nin 48. ve 51. maddelerinde işçilere malûliyet konusunda bazı haklar getirilmiştir.[67]

TBMM'de 12 Temmuz 1943'te kabul edilen 4476 sayılı Ereğli Kömür Havzası'ndaki ocakların devletçe işlettirilmesi hakkındaki 3867 sayılı kanuna ek kanunda, bu havzada çalışanların özlük hakları düzenlenmiştir. Havza'nın devletçe işletilmeye başlamasıyla, özel müessese ve şahıslara ait ocaklarda çalışan memur ve mühendislerin önemli bir kısmı devlette çalışmaya başlamıştır. Ancak bu çalışanların özlük hakları bir esasa bağlanmamıştır. Bu ek kanunla bu şekilde çalışanların üç ay içinde daimi kadroya alınması ve müktesep hak derecelerinin 3659 sayılı kanunun geçici birinci maddesi uyarınca saptanacağı esası getirilmiştir.[68]

TBMM'de yine 12 Temmuz 1943'te kabul edilen 4477 sayılı İktisadî Devlet Teşekkülleri memurları tekaüt sandığı hakkındaki 4222 sayılı kanuna ek kanuna göre, maden üretiminde çalışan memur ve müstahdemlerin 4222 sayılı kanun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren toprak altı işlerde geçen fiilî hizmet müddetleri, bu müddetin yarısı daha tekaütlük müddeti hesabında eklenecektir. 4222 sayılı kanunun 17. maddesine göre de re'sen emekliye sevk için 25 senelik hizmet süresinin hesabında bu müddet eklemesi yapılmayacaktır.[69]

5. SON VERİRKEN

Türkiye, savaş koşullarında ülkenin gerek duyduğu tarım ve sanayi üretimini gerçekleştirmek için biri doğrudan savaşla ilişkili, diğeri ise ülkenin gelişmişlik düzeyinden kaynaklanan iki sorunu birlikte çözmek durumundaydı. Tekrara düşerek söyleyecek olursak, sorunlardan biri, savaş tehdidi altındaki Türkiye'nin büyük bir orduyu savaşa hazır olarak tutma zorunluluğunu yerine getirmek için yaptığı askere almaların büyük bir erkek nüfusun iş piyasasından çekilmesine neden olması ve bunun yarattığı sorunlar iken; diğe-

67 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 150-151.

68 TBMMTD: I: 47, 12/7/1943, C: 1, s. 89.

69 TBMMTD: I: 47, 12/7/1943, C: 1, s. 89.

ri, savaş koşullarına uyum sırasında, aynı zamanda köylü nüfustan gelen işgücünün işçileşmesinin başarılmasıydı.

Bu bölümdeki araştırmamız, bahsi geçen işgücü azalmasının *tarımda yarattığı açığın*, nüfusun büyük kısmının köylerde yaşaması ve tarımda çalışması dolayısıyla *çok önemli bir sorun yaratmadan kapatıldığını göstermektedir*. Bir diğer deyişle kırsal kesim, işgücü azalmasının sorunlarını kendi iç uyum mekanizmalarıyla çözmüştür.

Tarım dışı kesimdeki işgücü açığını kapatmak ise daha sancılı olmuş, bunun için MKK'nın zorlayıcı mekanizmalarını kullanmak gerekmiştir. Zora dayanan önlemlerin ise, ikinci sorun olan işçileşme sürecinin gelişmesine yardımcı olmadığı, hatta geciktirdiği söylenebilir. Ama bununla birlikte Türkiye'nin sanayileşmesini devlet eliyle gerçekleştirmekte olması, işçiliğin bir toplumsal kategori olarak oluşmasına yardımcı olmuştur. Her şeye rağmen devlet, kendi işyerlerinde özel kesimden daha yüksek ücretler vermiş, daha yeterli yaşam koşulları sağlamış, yani özellikle üretim için kritik önemi olan işçilerini elinde tutmak için çaba göstermiştir.

SAVAŞ ÖNCESİNDE VE SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİNDE YAŞANAN GELİŞMELER

1. TÜRKİYE'NİN DÜNYA EKONOMİK KRİZİNDE DIŞ TİCARETİNİ DÜZENLEMEK İÇİN ALDIĞI ÖNLEMLER

Türkiye'nin bir dış ticaret politikası izlemeye başlamasının, 1929 yılında gümrük tarifesi saptamada serbest kalması sonrasında olduğu söylenebilir. Lozan Konferansı sırasında yapılan beş yıllık bir ticaret anlaşması nedeniyle 1929 yılına kadar yeni bir gümrük tarifesi saptayamayan Türkiye, korumacı bir politika uygulamaya *1 Haziran 1929'da çıkartılan 1499 sayılı Gümrük Tarifesi Kanunu'yla başladı.* Anlaşma yoluyla azaltılması olanaklı tek muhtar bir gümrük tarifesi getiren[1] Yasa'nın 2. ve 3. maddeleri Hükümete icabında gümrük resimlerini artırmak, ithal yasakları koymak ve misilleme önlemleri almak yetkisi veriyordu. 22 Aralık 1930'da çıkarılan 1679 sayılı yasayla da Hükümete, diğer devletlerle ticaret antlaşmaları konusunda müzakereler yaparken, geçici ticaret anlaşmaları yapma yetkisi veriliyordu.[2] Ekonomik bunalım öncesinde çıkartılan 1499 sayılı Gümrük Tarifesi Hakkındaki Kanun'da verilen yetkiler bu konuda yetersiz kalınca, 22 Temmuz 1931'de çıkarılan 1873 sayılı kanunla Hükümetin ticaret antlaşması ya da *modus vivendi* akdetmeyen ülkelerle yapılan ticarette düzenleme yetkileri artırıldı ve ayrıca *Hükümete, ithalatı ruhsata bağlayarak kontenjan uygulayabilme olanağı* sağlandı. Kontenjan uygulamasına 1929 krizi sonrasında ilk kez Fransa başlamıştı ve bu uygulamayla devletler, otoritelerini kullanarak, ülkelerine it-

1 Hasan Saka, *Dış Ticaret ve Gümrük Politikası*, Maarif Vekaleti, Ankara, 1945, s. 80.

2 Bu yetkilerin süreleri, 1932 yılında çıkarılan 1997 sayılı ve 3 Haziran 1933 tarihli 2258 sayılı ve 3 Haziran 1935 tarihli 2759 sayılı yasalarla uzatılmıştır.

hal edilecek emtianın miktarını sınırlıyordu. Türkiye'de de Hükümete kontenjan uygulama yetkisinin verilmesinden sonra, *dış ticarette kliring uygulamasına olanak veren yasalar* çıkarıldı. Bu yetki artırılması, 4 Ocak 1932 tarihinde çıkarılan 1913 ve 10 Haziran 1933'te çıkarılan 2294 sayılı 1873 sayılı yasaya ek yasayla sürdürüldü. Erdoğan Teziç'e göre 2294 sayılı yasa, belli bir konuda Hükümete mevzuatı kararnemelerle değiştirme yetkisi vermesi ve bu konuda alınacak kararların TBMM'de onaylanması koşulunu getirmesi bakımından, Cumhuriyet döneminde ilk kez, Hükümete kanun kükmünde kararname çıkarma yetkisi veren yasa olmuştur.[3] 2294 sayılı yasada getirilen yetkilerin süreleri, 8 Mayıs 1936 tarihinde çıkarılan 2967 sayılı yasayla uzatıldı ve Hükümete ticaret anlaşmalarında saptanan listelerin içeriğinde ve gümrük tarifelerinde değişiklik yapma yetkisi verildi. Böylece 1873 sayılı yasa tamamlanmış oldu. 3 Ocak 1941'de, 1873 sayılı kanun kaldırılarak, yerine o zamana kadar yapılan düzenlemeleri bir araya getiren 3970 sayılı kanun kabul edildi. Bu kanun üç yıllık süre için uygulamaya konulmuştu ve süre dolunca, 5 Haziran 1944 tarihinde 4582 sayılı kanunla Hükümete, yabancı ülkelerle geçici mahiyette Ticaret Anlaşmaları ve Modus Vivendiler akdi ve bunların kapsamına giren maddelerin gümrük resimlerinde değişiklikler yapılması, anlaşmaya yanaşmayan devletlerin gelen emtialarına karşı tedbirler alma yetkisi verilmiştir. Bu yasayı da 13 Haziran 1946 tarihinde çıkarılan 4931 sayılı yasa izlemiştir. Bu yasaların büyük ölçüde 3970 sayılı yasanın çerçevesi içinde kaldığını da belirtmeliyiz.[4]

Türkiye'nin izlediği dış ticaret politikalarının yasal çerçevesi böyle bir gelişme gösterirken, bu politikalara uygun düzenlemelerin içeriği ise dış ticaret antlaşmalarıyla belirleniyordu. Dünya buhranı sonrasında, yani 1929'dan 1934'e kadar geçen sürede dünya ticareti yüzde 66 azalmıştır.[5] Bu krize bir çözüm olarak, buhran neticesinde ortaya çıkan kambiyo kontrollerinin uluslararası ödemelerde yarattığı zorlukları hafifletmek için yeni bir ödeme mekanizması olarak kliring, başka bir deyişle takas anlaşmaları yapılması yaygınlaşmaya başladı. *Kliring anlaşması* yapma talebi, başlangıçta, kambiyo kontrolü yapan ülkelere ihracat yapan ülkelerce kendi çıkarlarını korumak yani *kendi alacaklarının tahsilini kolaylaştırmak için* gündeme getirilmiştir.[6]

Türkiye, ilk kliring anlaşmasını 1933 yılında Fransa'yla yapmıştır.[7] Aynı yıl, Almanya'yla da kliring anlaşması yapılmıştır. 1934 yılında Almanya'da

---

3 Erdoğan Teziç, "Yasama Yetkisi ve Kanun Hükmünde Kararnameler", TODAİE, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 1972.

4 Vamık Toprak, *Gümrük Politikası*, Ankara, 1965, s. 33.

5 T.C. Ekonomi Bakanlığı, *Dış Tecim*, Ankara, 1935, s. 7.

6 Targan Hacim Çanklı, *İkinci Cihan Harbi Sonunda Milletlerarası Ticaret*, İstanbul, 1947, s. 36-37.

7 Tevfik S. Alanay, *Türkiye'de Döviz Kontrolü ve Millî Parayı Koruma*, Ekim 1937, s. 76.

uygulamaya konulan *Dr. Schacht Planı uyarınca "satabildiğin yerden satın al" ilkesi izleniyordu.* Bu ilkenin izlenmesiyle Almanya'nın, Türkiye'nin genel ihracatındaki payı 1936 yılında yüzde 51'e, genel ithalatındaki payı ise yüzde 45'e ulaşmıştır. 1934 yılından sonra gerek Alman gerek Türk istatistiklerine göre Almanya ile Türkiye arasındaki dış ticaret dengesi hep Türkiye lehine kapanmıştır.[8] Bu yolla Türkiye'nin Alman ithalatına bağımlılığı artırılmıştır.

2. TÜRKİYE, 1936 YILINDAN SONRA DIŞ TİCARETİNİ YENİDEN ÖRGÜTLEYEREK DÜZENLİYOR

1936 yılında Türkiye, dış ticaretini düzenlemek için iki önemli adım atmıştır: *Dış ticaret konusunda yeni bir örgütlenmeye gitmek ve bir "Genel İthalat Rejimi" geliştirmek.* Dış ticarette yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesi, 9 Haziran 1936 tarihinde 3018 sayılı "Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkındaki 1705 Sayılı Kanuna Ek Kanun"un çıkarılmasıyla olmuştur. İktisat Vekâleti'nde Standardizasyon Müdürlüğü kurulmuş, ayrıca ihracatta ürünlerin denetimini yapabilmek için ihracatın ruhsatnameli tüccarlarca yapılması ilkesi getirilmiştir. Bu yasayla Hükümet, gerekli gördüğü bölgelerde ruhsatnameli tüccarların birlik kurmasını emredebilecektir. Yasa'nın bu hükmü ilk olarak Doğu Anadolu'da canlı hayvan ihracatçılarının birlik oluşturmasında kullanıldı. Ardından 1938 yılında bu hükme dayanarak "Gaziantep Hasankeyf Tütünleri İhracatçıları Birliği T.A.Ş" ve 1939 yılı Eylülü'nde "Ege Mıntıkası Kuru Meyve İhracatçıları Birliği" kuruldu. Üç ay sonra da İstanbul'da "Türkiye Tiftik ve Yapağı İhracatçıları Birliği" ve Adana'da "Çukurova Pamuk İhracatçıları Birliği" kuruldu.

Birliklerin ellerinde bulunan maddelerin ihraç fiyatları Ticaret Vekâleti'nin denetimi altındadır ve birlik üyeleri saptanan asgari fiyatların altındaki fiyatlarla ihracat yapamamaktadır. Bununla birlikte daha yüksek fiyatla ihraç eden olursa fark kendisine kalacaktır. Bu fiyatlar birlikler tarafından saptanmakta ve Bakanlıkça onaylanmaktadır. İhraç edilecek miktar, ülkenin kendi ihtiyaçları göz önünde tutularak sınırlanabilmektedir ve böyle bir sınırlama yapıldığında, her bir ihracatçının ihraç edebileceği miktar, Pay Tevzii Talimatnamesi'ne göre saptanmaktadır. Eğer bir ihracatçı fona tâbi mallardan bir mal ihraç etmişse, bu fon düşüldükten sonra ihracatçının eline geçen fiyat "ihracat fiyatı" olacaktır.[9]

---

8 Osman Zeki Togay, "Son On yıl İçinde Türkiye-Almanya Ticareti", *10. Yıl Almanya'da Türk Ticaret Odası*, Berlin, 1938, s. 66-82.

9 M. Şeyda, "İhracatçı ve İthalatçı Birliklerimiz", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1944, s. 292-309.

İhraç edilen maddelerin kalitesini garanti altına almak için atılan ilk adımlar ise 19 Haziran 1930'da çıkarılan 1705 sayılı "Ticarette Tağşişin Men'i, İhracatın Murakabesi ve Korunması" kanunuyla atılmıştır ve ilk uygulama olarak 1931 yılında fındık, 1934 yılında yumurta konusunda nizamnameler çıkarılmıştır. 1936 yılında çıkartılan 3018 sayılı yasayla bu konudaki Hükümet denetimi daha da güçlendirilmiş ve kuru üzüm, palamut, yapağı ve tiftik konusunda da nizamnameler çıkarılmıştır. Bu tür denetimlerin örgütlenmesi dış piyasalarda Türk mallarına güveni artırmıştır.[10]

Kontenjan uygulamasını gevşetmek amacıyla 20 Kasım 1936'da 2/5605 sayılı kararnameyle *Genel İthalat Rejimi getirilmiştir*. Bu kararnamenin 2. maddesine göre hazırlanacak (S) listesine giren emtia, her ülkeden hiçbir kısıtlama olmadan ithal edilebilecektir. 3. maddesine göre öngörülen (KL) listesine giren emtia, Türkiye ile kliring anlaşması yapmış ve dış ticaret dengesi Türkiye lehine olan, aynı zamanda Türkiye'den yapılacak ithalata sınır getirmemiş ülkelerden hiçbir miktar kısıtlaması olmadan ithal edilebilecektir. 4. maddeye göre hazırlanacak olan (V) listesindeki malları ithal edebilmek için ise ilgili vekâletten izin almak gerekiyordu. 5. maddeye göre düzenlenecek olan (A) listesine ise Türkiye'nin ticaret anlaşmalarında kendi ihracatına karşılık ithalatında kolaylık sağlamayı kabul ettiği maddeler girecekti; bu liste bir anlamda Hükümetin anlaşmalarda pazarlık için kullanacağı bir liste oluyordu. 6. maddeye göre oluşturulan (M) listesindeki emtia da Türkiye'ye girmesi yasaklanan emtiaydı.[11]

1937 yılı başlarında Türkiye'nin 23 ülkeyle kliring ve benzeri anlaşması bulunuyordu. Kısa bir süre sonra Türkiye, 5 Temmuz 1937 tarihinde çıkardığı 2/7005 sayılı kararnameyle yeni ve bir ölçüde daha esnek bir Genel İthalat Rejimi geliştirmiştir. Bu rejim temelde tarifede yazılı gümrük resminin ödenmesi koşuluyla birlikte hiçbir emtianın ithalatını yasaklamıyordu; korumacılığı sadece gümrük tarifesiyle gerçekleştirmeye çalışıyordu. *Bu nedenle tüm emtia listeleri kalkmıştır*. Bu rejimde karşılıklılık şartı üzerinde durulmaktadır ve bu nedenle de sınıflama ülkelere göre yapılmaktadır. Türkiye'nin ABD, Mısır, Suriye ve Filistin'le ticaretinde yaptığı ihracat ithalatından hep çok yüksek olduğu için, bu ülkeler ithalat konusunda en yüksek müsaadeli devletler olarak kabul edilmişlerdir; ithalat serbest bırakılmıştır. Türkiye'yle, Türkiye'nin ithalatına göre % 20'den daha fazla ihracat yapması esasını kabul ederek kliring ve benzeri bir anlaşma yapmış ülkeler olan Almanya, Belçika, Lüksemburg, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsviçre, İsveç ve Yunanistan'dan da ithalat serbesttir. Türki-

10 Faruk Sünter, "İhracatta Vasıf Murakabesi", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1944, s. 310-325.

11 Tevfik S. Alanay, *A.g.e.*, s. 79, 80.

ye'yle olan ticaret anlaşmalarında % 20'den az ihracat farkı kaydı bulunan ya da hiçbir fark kaydı olmayan ülkelerden yapılacak ithalat ancak anlaşmalardaki kayıtlar ölçüsünde serbesttir. Bu ülkeler; Avusturya, Bulgaristan, Çekoslovakya, Estonya, Finlandiya, İtalya, Yugoslavya, Japonya, Macaristan, Norveç, Polonya, Romanya ve Rusya'dır. Bu ülkeler dışındaki ülkelerden yapılacak ithalat ise FOB değerleri eşit olan seviyede ihracat yapılmasına bağlı kılınmıştı.[12]

Savaş dönemi içinde *Hükümet, 31 Mayıs 1941'de* yayınlanan 2/15843 sayılı kararnameyle *Genel İthalat ve İhracat Rejimini yeniden düzenlemiştir.* Bu düzenlemede bir yandan ihracat ve ithalata ilişkin mevcut metinler bir araya getirilirken, diğer bir yandan ithalat olanakları artırılmaya çalışılmıştır. Türkiye ile aralarında ticaret ve tediye anlaşması bulunan ülkelerden yapılacak ithalat, anlaşmalar ve genel hükümler içinde serbesttir, ama bu aldatıcı olmamalıdır; öyle maddeler vardır ki, görülen lüzum üzerine ithali yasaklanabilecek ya da devlet kuruluşlarının veya bir özel kuruluşun inhisarına bırakılabilecektir. Bu kararnamenin 3. maddesine göre, 6. maddede belirtilmiş olan bakanlıklararası bir kurulun kararıyla ithalat için önceden izin alma koşulu getirilebilecektir.[13] Nitekim, *16 Mayıs 1942 tarihinde yayınlanan 2/17901 sayılı kararnameyle yapılacak tüm ihracat önceden izne tâbi tutulmuştur.*[14]

3. ALMANYA İLE YAPILAN DIŞ TİCARETİN DURUMUNDAKİ ÖZEL GELİŞMELER

28 Şubat 1928'de, Türkiye'nin ülke dışındaki ilk Türk Ticaret Odası, Berlin'de kuruldu. 27 Mayıs 1930 tarihli Türk-Alman ticaret anlaşmasıyla "en ziyade mazharı müsaade ülke olma" ilkesi yürürlüğe konmuş, 8 Ağustos 1933 tarihli bir protokol ile de dengeli bir ticaret ve ödeme işlemleri ilkesi kabul edilmiştir. Bu protokole göre iki tarafın merkez bankaları emtia işlemlerini karşılıklı olarak kaydedecekler, yine karşılıklı olarak hesap açacaklar ve emtia teslimatına ilişkin fatura bedellerini bu hesaplardan ödeyeceklerdir. Bir ülkeden mal ihraç edenler parasını kendi ülkesinin Merkez Bankası'ndan alacak; mal ithal edenler ise fatura karşılığını kendi ülkesinin Merkez Bankası'na yatıracaktır. Böylece ticaret döviz kullanmadan gerçekleşecektir. Bu mekanizma kliring sisteminin esasını teşkil etmektedir. Bu protokol gereğince Alman Merkez Bankası, Türk Merkez Bankası lehine bir A cari hesabı ya-

12 Tevfik S. Alanay, *A.g.e.*, s. 82-89.

13 Hayrettin Çetinkol vd., *Türk Ticaret Rehberi ve Adres Kitabı 1944-1945*, Osmanbey Matbaası, İstanbul, (Tarih belirtilmemiş), s. 231.

14 Hayrettin Çetinkol vd., *A.g.e.*, s. 245.

nında bir B kontosu da açmıştır. Bu kontoyla, Türkiye'nin, A kontosundaki hesapların yüzde 30'u oranında bir miktarı Almanya'da serbestçe kullanmasına olanak verilmiş ve böylece *Türkiye lehine Almanya'ya yüzde 30 oranında ihracat fazlası sağlama esnekliği sağlanmıştır.*[15]

Türkiye, bazı sektörlerdeki üretiminin ithalat nedeniyle zarar görmesini engellemek istemektedir ve bunun için iki emtia listesi hazırlanmıştır; birinci listede ithalatı serbest olan emtialar sıralanırken, ikinci listede ithalatı kontenjana tâbi emtia yer almıştır. Türkiye, 1933 yılı sonunda gümrük tarifelerini birdenbire artırınca Alman tarafının tepkisiyle karşılaşmış, 1934 yılında yapılan bir ek anlaşmayla serbest emtialar listesi genişletilerek ve gümrük tarifelerinde hafifletmeler yapılarak sorun çözümlenmiştir.[16]

Almanya, bir ülkenin tarımsal ürünlerini ve ham maddelerini aldığı zaman, o ülkeleri âdeta kendi sanayi mallarını almaya mahkûm ediyordu. Bu dış ticaret sistemini tüm Balkan ülkelerinde ısrarla uygulayan Almanya, bu yolla stratejik ham madde alımını kolaylaştırıyor, kendisine bağımlı bir pazar yaratıyor ve siyasal yakınlaşma için de kapı açıyordu. Öte yandan Balkan ülkeleri de tarımsal ürünlerine ve ham maddelerine sürekli bir alıcı bulmuş oluyordu. Kısa süre içinde *Almanya, bu kanalla, yani kliring sistemini kullanarak "Yeni Nizam" içinde yer almasını düşündüğü ülkelerin dış ticaretinde yüksek bir kontrol elde etmişti.*[17] 1937 yılı ithalatında Bulgaristan'da yüzde 55, Yunanistan'da yüzde 26, Macaristan'da yüzde 26, Romanya'da yüzde 31, Türkiye'de yüzde 42, Yugoslavya'da yüzde 33'lük bir paya sahipti. Yine aynı yıl ihracatta Bulgaristan'da yüzde 42, Yunanistan'da yüzde 27, Macaristan'da yüzde 31, Romanya'da yüzde 21, Türkiye'de yüzde 36, Yugoslavya'da yüzde 31'lik bir pay sahibi hâline gelmişti.[18]

1936 yılında, Türkiye, ihracatının yüzde 51'ini, ithalatının yüzde 45'ini Almanya ile yapıyordu[19] ve takas sisteminde *45 milyon lira alacağı* birikmişti. Türkiye'nin bu fazlayı kullanmak için Krupp'un Germania tezgâhlarına gemi ısmarlamak durumunda kaldığını; *Trak, Sus, Tırhan, Etrüsk, Kadeş gemilerini bu sırada ısmarladığını* birinci ciltte görmüştük.[20] Türkiye, zamanla, bu ilişki biçimi dolayısıyla kaybettiğini, sattığı malları ucuza sattığını, aldığı malları ise yüksek fiyatla aldığını düşünmeye başlamıştır ve bu nedenle 1936 yılında dış ticaret anlaşmasının süresi dolunca, ye-

---

15 Franz von Caucig, "Mevcut Mukavelelere Göre Türkiye ile Almanya Arasındaki Ticari Münasebet", *Alman Türk Sanayi ve Ticaret Kılavuzu*, Berlin. 1935, s. 8.

16 Franz von Caucig. *A.g.e.*, s. 9.

17 Cemil Koçak, *A.g.e.*, s. 200.

18 Targan Hacim Çanklı, *A.g.e.*, s. 147.

19 Cemil Koçak, A.g.e., s. 242-243.

20 Cemil Koçak, A.g.e., s. 206-207.

ni ticaret anlaşmasını müzakere ederek değiştirmek istemiştir. Türkiye, yeni anlaşmanın müzakerelerinde bir yandan ihracatının yüzde 15'inin döviz olarak ödenmesini isterken, öte yandan Almanya'nın Türkiye'den kendi kullandığından fazla mal alarak Türkiye'nin eski pazarlarına mal satmasını engellemesinin ve bunun yanı sıra Türkiye'nin karşılığında mal alamadığı fazlanın Alman bankalarında faiz ödenmeden birikmesinin yarattığı rahatsızlıkları önlemek için bazı mallarda kontenjan getirilmesini istiyordu. Bu yolla başka pazarlara dövizle satabileceği mallarına serbestlik kazandırmayı hedefleyen Türkiye'nin her iki önerisi de Almanlar tarafından kabul edilmedi. Almanya tarafından 28 milyon Alman markı kur garantisi verildi. Müzakereler sonrasında Türk-Alman Ticaret Anlaşması 15 Eylül 1937'de uygulamaya giren anlaşma, 31 Ağustos 1938'e kadar geçerli olacaktı.[21] Bu anlaşma da 26 Temmuz 1938'de yeniden müzakere edildi ve Türkiye'nin istekleri doğrultusunda değiştirilerek 31 Ağustos 1939 tarihine kadar uzatıldı.

Savaşa hazırlanan Almanya için bu ticaret anlaşmalarında *en dikkat edilen konu Türkiye'den aldığı kromdu.* Türkiye'nin ihraç ettiği krom miktarı sürekli olarak artarak 1939 yılında 115.000 tona kadar çıktı. Bu miktar Almanya'nın krom ihtiyacının yüzde 60'ını karşılıyordu.[22]

4. İNGİLTERE, TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİ ÜZERİNDEKİ ALMANYA DENETİMİNİ KIRMA ARAYIŞINA GİRİYOR

Bu serinin birinci cildinde, İngiltere'nin, Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkisini kırmak için Türkiye'nin uzun süredir rüyası olan Demir Çelik Fabrikası'nın yapımını nasıl kolaylaştırdığını görmüştük. Bu adımı, 27 Mayıs 1938 tarihinde Londra'da imza edilen 3 ticaret anlaşması izledi. Bunların birincisinde Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın inşası dolayısıyla 2 Eylül 1936'da yapılan kliring anlaşmasına ilişkin bazı yeni düzenlemeler bulunuyordu. İkincisinde, Türkiye'nin serbest ithalat rejimi uygulaması yüzünden kliring hesabında İngiltere lehine biriken farkın ticari ödemelerde yarattığı blokajı ortadan kaldırmak için, Türk Hükümetiyle İngiliz İhracat Kredileri Garanti Dairesi arasında *10 milyon sterlinlik bir kredi anlaşması* imzalandı. Üçüncü anlaşmayla ise *İngiliz Hükümeti tarafından Türk Hükümetine* millî savunması için yapacağı alımlarda kullanacağı ve faiz ve ödeme koşulları bakımından çok elverişli olan *6 milyon sterlinlik bir kredi* açılıyordu.[23] Son iki anlaşmada söz konusu olan toplam 16 milyon sterlin, Türk parasıyla

21 Cemil Koçak, *A.g.e.*, s. 214-218.

22 Cemil Koçak, *A.g.e.*, s. 224.

23 Cemal Kutay, *Celal Bayar*, Cilt 4, Kenan Basımevi, İstanbul, 1940, s. 1638-1640.

yaklaşık 84 milyon TL ediyordu. 1 Nisan 1939'da ise Ankara'da Türk-Amerikan Ticaret Anlaşması imzalandı. 16 Haziran 1939'da da 3646 sayılı yasayla TBMM'de onaylandı.[24]

Bu anlaşmaların Avrupa'daki yankıları çok güçlü olmuştur. Avrupa basını bu anlaşmaların siyasî önemi üzerinde durmuş ve genellikle *Almanların etki alanı oluşturma mücadelesinde İngilizlere karşı bir kaybı olarak* yorumlamıştır. Türkiye'deki rejime yakın olan gazeteciler ise bu durumu, dünya bankacılığının "The City"sinin Türk ekonomisine güveninin bir göstergesi olarak yorumlamışlardır.[25] Oysa bu çok iyimser bir yorumdur. Çünkü İngiliz İhracat Kredileri Garanti Dairesi "The City" tarafından çözümlenemeyen durumlarda devreye girmektedir ve bu durumda da yapılan budur.

Almanya, İngilizlerle yapılan anlaşmanın siyasal etkilerini gidermek için hemen harekete geçerek, iktisat nazırı *Dr. Funk'u* Yugoslavya, Bulgaristan ve Türkiye'ye gönderdi. Bu ziyaret Almanya'nın Doğu çıkarması olarak görülüyordu. Dr. Funk, 5 Ekim 1938'de Türkiye'ye geldi. Bu ziyaretin ardından, ön hazırlıkları Türkiye'de yapılan ve Türkiye ile Almanya arasında sanayi ve askerî siparişlerde kullanılabilecek 150 milyon mark değerinde (yaklaşık 75 milyon TL) bir *kredi aktarımı* yapılmasını öngören anlaşma, *16 Ocak 1939'da Berlin'de imzalandı*. Ayrıca bu kredinin % 20'si Türkiye'de kullanılabilecekti.[26] Mal siparişleri 31 Aralık 1941'e kadar yapılabilecekti. Kredinin geri ödemesi ise Türk Ticaret Anlaşması'na göre yapılacaktı. Türkiye, ilk adımı atarak, iki ülke arasında karşılıklı notalarla yürürlüğe konulması planlanan Anlaşma'yı 9 Mayıs'ta TBMM'de onayladı.[27] Ancak Türkiye, *12 Mayıs 1939'da açıklanan Türk-İngiliz ortak deklarasyonuyla* dış politikasındaki değişikliği ilan edince; Almanya, rahatsızlığını göstermekte gecikmedi ve bu anlaşmayı uygulamaya koymanın anlamını yitirdiğini açıkladı. Türk-Alman Kredi Anlaşması'nı yürürlüğe koymayan Almanya, *1 Eylül 1939'da süresi dolan Türk-Alman Ticaret Anlaşması'nı da uzatmadı*.

Türkiye ile İngiltere arasında ittifak muahedesi imzalandıktan sonra İngiltere'ye giden bir Türk heyeti, İngilizlerle 3 Şubat 1940'ta bir ticaret ve tediye anlaşması imzaladı. Bu anlaşma 30 Mayıs 1940 tarih ve 3866 sayılı yasayla TBMM'ce onaylandı[28] ve Savaş boyunca da uygulandı.

---

24 A. Gündüz Ökçün ve Ahmet R. Ökçün, *A.g.e.*, s. 161.

25 A.Ş. Esmer, "İngiltere-Türkiye", *Ulus*, 30 Haziran 1938.

26 Cemal Kutay, *A.g.e.*, s 1711.

27 Cemil Koçak, *A.g.e.*, s. 238-239.

28 A. Gündüz Ökçün, Ahmet R. Ökçün, *Türk Anlaşmaları Rehberi (1920-1973)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 176.

5. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI İÇİNDE TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİNDEKİ GELİŞMELER

Savaş öncesinde Türkiye'nin yeniden düzenlediği dış ticaret sisteminin savaş koşulları içinde çalışması kolay olmuyordu ama Türkiye'nin bir taraf seçmiş olmasına karşın savaş dışı kalmayı başarabilmesi, bunun da ötesinde Müttefiklerin yanı sıra Almanya'yla da ticaret yapabilmesi, dış ticaretini belli bir ölçüde sürdürebilmesine olanak vermişti.

Savaş çıkınca, 4 Eylül 1939'da çıkarılan 2/11869 sayılı kararnameyle pek çok toprak mahsulünün ihracı yasaklanmış, önemli bir kısmı da lisans usûlüne tâbi tutulmuştu. Bu kararın iç piyasada yansıması olumsuz olmuş, iç pazarda fiyat düşmesi yaşanmış, üretici ve ihracatçı çeşitli olumsuzluklarla karşılaşmıştır. Bunun üzerine 6 Kasım 1939'da çıkarılan 2/12301 sayılı kararnameyle, ihracı yasak olan veya lisansa tâbi olan toprak mahsullerinin listesi önemli ölçüde daraltılmıştır.[29] Böylece savaşın yarattığı aşırı tepki, iki ay sonra normalleştirilebilmiştir. Tablo 4.1'de, Savaş süresinde dış ticaretin miktar ve değer olarak değişmesi verilmektedir.

TABLO 4.1
İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Dış Ticaretindeki Gelişmeler

Yıllar	*İthalat 1.000 lira*	*İhracat 1.000 lira*	*Ticaret Açığı 1.000 lira*	*İthalat (Ton)*	*İhracat (Ton)*	*İthalat (Ton)/lira*	*İhracat (Ton)/lira*
1938	149.837	144.947	-4.890	844.275	1.447.220	177,47	100,15
1939	118.249	127.389	+9.140	734.933	1.134.892	160,89	112,25
1940	68.923	111.446	+42.523	356.896	658.820	193,12	169,16
1941	74.815	123.081	+48.266	310.105	428.899	241,26	286,97
1942	147.713	165.034	+17.321	344.040	355.026	429,35	464,85
1943	203.045	257.152	+54.107	391.168	333.451	519,07	771,18
1944	164.945	232.530	+67.585	331.758	345.635	497,18	672,76
1945	126.166	218.929	+92.763	324.511	309.538	388,79	707,28
1946	223.931	432.094	+208.163	402.734	905.190	556,03	477,35
1947	685.003	625.244	-59.759	621.822	1.173.039	1.101,61	531,01

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 21, s. 319.

1929 dünya ekonomik krizinden itibaren alınan önlemler dolayısıyla Türkiye'nin dış ticareti hep fazla vermiştir. Tablo 4.1'de gördüğümüz 1938'de ortaya çıkan küçük dış ticaret açığı, dünya ekonomik krizi sonrası yaşanan ilk dış ticaret açığıdır. *Türkiye, savaş süresince de* alınan önlemler ve izlenen politikalar sonucu *dış ticaret fazlası vermeye devam etmiştir*. (Türkiye'nin yeniden dış ticaret açığı vermesi ise 1947 yılında gerçekleşmiştir. Bu açığın Türkiye'nin 7 Eylül 1946'da yaptığı devalüasyonla ilişkisine ileride-

29 TC. Ticaret Vekâleti Dış Ticaret Dairesi Reisliğinin Başvekâlete 9 Aralık 1939 tarihli yazısı.

ki bölümlerde değilinecektir.) Türkiye'nin dış ticaretinin fazla vermesi Merkez Bankası'nın altın stoklarının sürekli artışını da beraberinde getirdi; 1943 yılı sonunda 202 milyon lira değerinde 143,4 ton altın stoku oluşmuş, bu stok 1944 yılı sonunda 276,5 milyon lira değerindeki 196,5 tona yükselmiştir. Ayrıca bu birikime, 1944 yılı sonunda Merkez Bankası'nda birikmiş olan 52 milyon lira değerindeki serbest dövizleri de eklemek gerekir.[30] 1944 yılında TBMM'de yapılan müzakereler sırasında "Mihver memleketlerine satılmış maldan bir gram altın Merkez Bankamızın kasasına girmemiştir" diyerek Merkez Bankası'nın altın stokundaki artışın, Müttefiklerden yapılan bir istikraz ve Müttefiklere yapılan ihracat fazlasından doğduğu söylenmiştir.[31] Oysa Celal Bayar, bir ay sonraki bütçe müzakerelerinde Almanya'dan ihracat karşılığı gelen altınlardan söz etmektedir.

Tablo 4.1'de ithalat ve ihracat yanız değer olarak değil, miktar olarak da verildiği için küçülme açıkça gözlenmektedir: *İthalat yüzde 60 düzeyinde, ihracat ise yüzde 80 düzeyinde küçülmüştür*. Bu küçülme Ticaret Bakanı C.S. Siren'in 1945 Bütçesi Meclis'ten geçerken yaptığı konuşmada belirttiği üzere, iç ihtiyaç göz önünde tutularak birçok maddenin ihracatının kısıtlanması yüzünden olmuştur.[32] Ancak İngilizlerin, iç yazışmalarından, Türkiye'nin ithalatının bu kadar azalmadığı kanısını taşıdıkları anlaşılmaktadır; onların hesaplarına göre 1943 yılında güney limanlarından demiryoluyla yapılan 318.500 tonluk ithalata Mihver ülkelerinden ve tarafsız Avrupa ülkelerinden yapılan 170.000 tonluk ithalat eklendiğinde 488.500 tona ulaşılmaktadır, buna Müttefiklerin demiryolu ve hava yoluyla yaptığı teslimat da eklendiğinde, bu sayı 500.000 tonu fazlasıyla geçmektedir. Bu sayılar Tablo 4.1'de verilen 391.000 tonla karşılaştırıldığında ise, 1943 yılı ithalatının yüzde 25 kadar daha fazla olması olasılığının yüksek olduğu söylenebilir. Elimizde diğer yıllara ait bilgi olmadığı için, Tablo 4.1'in diğer yıllardaki ithalat miktarının ne kadar az olabileceği konusunda bir şey söyleme olanağımız yok.[33]

İthalat ve ihracatın ton/lira değerleri karşılaştırıldığında, ton başına ithalatın 1938 yılı temelli endeksi 1943 yılında 293,22, ihracatın 1938 temelli endeksi ise 1943 yılında 770,02 bulunmaktadır. Türkiye'nin, ihracatının ithalatından daha fazla küçülmüş olmasına rağmen dış ticaret fazlası verebilmesi, ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarının üç misli artmış olması neticesindedir.

Bu dönemde Türkiye'nin dış ticaretini yönetmesi dış ticaret yasalarının yanı sıra Millî Korunma Koordinasyon Heyeti'nin kararlarının etkin kullanımıyla gerçekleşmiştir. Bu kararların listesi Tablo 4.2'de verilmiştir.

---

30 TMMBTD: B: 58, 21/5/1945, O: 1, s. 200.

31 TBMMTD: İ: 45, 20/4/1944, C: 1, s. 96.

32 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 476.

33 Pub.Rec.Off. AVIA 22-3228, 22 Mayıs 1944 tarihli yazı.

TABLO 4.2
Millî Koruma Kararları

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
K/8	5/3/1940	2/13019	İthalatçılar, toptancı yarı toptancı tüccarlar ve sanayicilerin birlikler teşkil etmesi hakkında.
K/9	5/3/1940	2/13020	Komisyoncu, ithalatçı, ihracatçı, sanayici ve tüccarların fatura verme zorunluluğu.
K/20	3/4/1940	2/13220	8 İthalatçı Birliği Tip Statüsünün tasdiki. Deri, Kösele ve Deri Sanayii Yardımcı Maddeleri İthalatçı Birliği Madeni Eşya ve Malzeme İthalatçıları Birliği Çuval, Kanaviçe, Jüt ve Mamulatı İthalatçıları Birliği Çay, Kahve İthalatçıları Birliği Manifatura İthalatçıları Birliği Kâğıt, Mukavva ve Tatbikatı İthalatı İthalatçıları Birliği Cam Züccaciye Eşyası İthalatçıları Birliği Sanayiye ait Boyalar ve Sanayi ve Ziraate ait Kimyevi Maddeler İthalatçıları Birliği
K/30	31/5/1940	2/13647	Konşimentoları gelmeyen gümrüklerdeki malların çekilmesi için Ticaret Vekâleti'ne yetki verilmesi.
K/41	17/7/1940	2/13928	Romanya'ya ihraç olunacak yapağı ve tiftik satışının Ziraat Bankası'nca idaresine dair.
K/58	21/9/1940	2/14401	Kinin ithali için Kızılay emrine kredi tahsis edilmesi.
K/62	19/11/1940	2/14444	Bazı ithalat ve ihracat maddeleri için Maliye, İktisat, Ziraat ve Ticaret Vekillerinden oluşan bir komisyona fiyat saptama yetkisi verilmesi.
K/63	19/11/1940	2/14445	İhracat fiyat farklarının oluşacak kâr için Ziraat Bankası'nda bir fon kurulması.
K/104	14/2/1941	2/15170	İthalat ve İhracat yapma yetkisiyle de donatılmış Ticaret Ofisi'nin kurulması.
K/121	10/3/1941	2/15375	İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ne göztaşı ve potas ithali için sermaye verilmesi.
K/123	17/3/1941	2/15402	Ticaret Ofisi Teşkilat Kadrosu Hakkında.
K/136	17/4/1941	2/15638	İthal ve ihraç maddelerinden bazıları hakkında fiyat tespiti ve ihracat fiyat farklarından doğacak fazla için bir fon tesisi konusunda Ticaret Vekâleti'ne yetki verilmesi.
K/147	14/5/1941	2/15777	Bazı sınaî müesseselerin İthalatçı Birliklerine girmeye mecbur olmadıklarına dair.
K/155	26/5/1941	2/15881	Üreticiden tiftik almak ve ihraç etmek üzere Ticaret Ofisi'ne selahiyet verilmesi.
K/197	17/9/1941	2/16605	Kükürt İthali için Etibank'a sermaye tahsis edilmesi.
K/283	2/3/1942	2/17460	Kromun memleket dışına satışlarını tanzim için İktisat Vekâleti hesabına ve Etibank emrine 1.000.000 liraya kadar mütedavil sermaye tahsisine dair.
K/308	13/4/1942	2/17676	Ticaret Ofisi'nin İskenderiye'de açacağı ajanlığa kadro verilmesi.

Karar No.	Kararname Tarihi	Kararname No.	Kararın İçeriği
K/368	1/8/1942	2/18428	Britanya İmparatorluğu ve Amerika'dan yapılacak ithalatı tertip ve tanzim için Hariciye Vekâleti'nde kurulmuş bulunan "Merkezî Sipariş Komisyonu" emrine daktilo verilmesi.
K/381	18/8/1942	2/18637	Hariciye Vekâleti'ne bağlı olarak kurulacak Ticari ve Malî Anlaşmalar Müzakere Heyeti kadrosuna ilişkin.
K/504	1/2/1944	3/361	Bozuk tütünlerin ihracının men'i ve değeri karşılığı İnhisarlar İdaresi'nce satın alınması.
K/581		3/2372	Hariciye Vekâleti Merkezî Şipariş Bürosu'nun kadrosunun değiştirilmesi.
K/614	24/12/1945	3/3471	Kırık tütünlerin yurtdışına çıkarılmasının serbest bırakılması.
K/616	11/1/1946	3/3543	K/504'ün kaldırılması.

Bu kararların tümü bir araya getirilerek değerlendirildiğinde, Türkiye'nin başlangıçta ithalatçılar ve ihracatçılar arasında birlikler örgütleyerek, ithalat ve ihracatı bu örgütler aracılığıyla denetleme yolunu izlediği görülmektedir. Savaş içinde K/8 ve K/20 ile kurulan *İthalatçı Birlikleri*, temelde ithal maddeleri fiyatlarını denetlemekte ve temin edilen ithal kontenjanlarını ithalatçılar arasında dağıtmaktadır. *İhracatçı Birlikleri* ise savaş öncesinde kurulmaya başlanmıştır ve amacı ihraca konu olan malda tek alıcı karşısına tek satıcı olarak çıkılmasını sağlamaktır. Bu denetleme gereksinmesi savaş içinde daha da çoğalmış ve K/9'la komisyoncu, ithalatçı, ihracatçı, sanayici ve tüccarlara fatura verme zorunluluğu getirilerek fiyatların gelişiminin devlet tarafından izlenebilirliği artırılmıştır. Dış ticaretin oluşturulan birlikler eliyle gerçekleştirilmesi zaman zaman İngilizlerin, devletin bu yolla ayrımcılık yaptığı şeklinde eleştirilerine neden olmuştur; örneğin ilaçlar konusunda oluşturulan ithalat birliğini Almanya yanlısı olmakla eleştirmişler, ayrıca ihracat birliklerinin tüccarlara paylaştırdığı kotaların azınlıkların bu alandaki gücünü kıracak biçimde kullanıldığından yakınmışlardır.[34]

Hukuki yapıları bakımından Almanya'daki ticaret kartellerini andıran ve esas olarak tüccarların kendi istekleriyle katılmalarıyla oluşan bu Birlikler, satışta en yüksek alışta en az fiyatları belirleyerek üyelerine olumlu ticaret olanakları hazırlayan müesseselerdir. Ancak Savaş koşullarıyla birlikte Millî Korunma Kanunu çıkarılınca ve bu kurumlara ticareti ve fiyatları denetim altına alabilmek için çok sayıda işlev yüklenince, bu kurumlar âdeta Ticaret Bakanlığı'nın birer dairesi hâline gelmiş ve üyesi olan

34 Pub.Rec.Off.: FO371-37486, R.9951, 11 Ekim 1943. Pub.Rec.Off.: FO371-37486, R.8870, 18 Sept. 1943.

tüccarların çıkarlarını korumak yerine onun karşısında bir konuma yerleşmişlerdir.[35]

Savaş ekonomisi içinde, devlet müdahalesiyle yönlendirme eğiliminin yüksek olduğu Refik Saydam kabineleri döneminde, K/104'le, ithalat ve ihracat yapma yetkisiyle de donatılmış olan Ticaret Ofisi kurulmuştur. Ancak Saracoğlu kabineleri döneminde ise, bu kanalın faaliyet alanının genişletilmediği bir politika izlenmiştir.

Savaş koşullarında halkın sağlığı ya da ekonominin işlerliği bakımından kritik öneme sahip maddelerin ithal ve ihracı konusunda belli kurumların görevlendirildiği görülmektedir. Örneğin K/58'le kinin ithalinde Kızılay, K/121'le göztaşı ve potas ithalinde İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, K/197'yle kükürt ithalinde Etibank görevlendirilmiştir.

Devlet, iç ve dış fiyatlar arasındaki farktan doğacak aşırı kârları kendisinin alabileceği bir mekanizma geliştirmiştir. Bu mekanizmanın iki ayağı vardır: Bunlardan birincisi ithalat ve ihracat için fiyat sınırları saptamak, ikincisi ise *devletin el koyacağı aşırı kârların toplanacağı bir fon yaratmaktır*; bu doğrultuda K/62 ve K/136 ile ithal ve ihraç edilecek malların fiyat sınırlarını saptama yetkisi ilgili bakanlıklara verilmiş, K/63 ile de ihracat fiyat farklarından oluşacak kârlar için Ziraat Bankası'nda bir fon kurulması kararlaştırılmıştır.

Tablo 4.1'de verilen ihracat ve ithalat değerlerinde yaşanan değişmeler, Millî Korunma Kanunu'nun getirdiği bu yeniden düzenlemenin sınırlamalarınca belirlenmiştir. Tablo 4.1'in son satırının yorumlanmasında 7 Eylül 1946 devalüasyonunun etkilerini hesaba katmak gerekir. Devalüasyon sonrasında ithalat ihracattan daha hızlı artmış, bir dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır. Bunu, devalüasyonun az yapılmış olması ve ihracat maddeleri üretiminin artırılamayışı ile açıklayabiliriz. 7 Eylül 1946'da doların fiyatı 280 kuruş, sterlinin fiyatı 1.128,40 kuruş olarak ilan edilmişti, sterlin dolar paritesi 4,03'tü. 1947 yılı ortalarında ise sterlin serbest döviz vasfını kaybetmişti ve bu parite dünya piyasasında 3'e düşmüştü. Ancak sterlinin serbest piyasa değeri 840 kuruş olmasına karşın, Merkez Bankası sterlini 1.128 kuruştan almaya devam ediyordu ve bu da Türkiye'nin ihracatını sterlin alanına kaydırması eğilimi yaratıyordu.[36]

İkinci Dünya Savaşı sürecinde ithalat ve ihracatın ülkeler arasındaki dağılımı

Savaş koşulları içinde dış ticaretin hangi ülkelerle yapılacağını ticaret anlaşmaları belirliyordu. 1936 yılında Türkiye, 20 ülkeyle kliring anlaşma-

---

35 Muhtar Yazır, "İthalatçı ve İhracatçı Birlikleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, No. 171, Haziran 1945, s. 177-180.

36 Refii Şükrü Suvla, *Devalüasyon ve Tatbikatı*, İstanbul, 1948, s. 14-17.

sı yapmış bulunuyordu ve bu sayı 1938'de 23'e yükselmiş, 1942 Martı'nda ise 16'ya düşmüştü.[37] Hangi ülkelerle dış ticaret anlaşması yapıldığını savaşın gidişatı ve bu gidişat içinde Türkiye'nin seçtiği siyasal konum belirliyordu. Bu dalgalanma, değişik ülkelerin Türkiye'nin ithalatındaki paylarını gösteren Tablo 4.3'ün Almanya'ya ilişkin birinci satırında açıkça görülmektedir. 1938 ve 1939 yılında Almanya'dan yapılan ithalat, toplam ithalatın yarısına eşit olmaktadır. Bir önceki bölümde gördüğümüz üzere Almanya'nın Türkiye'den yüksek oranlarda mal ithal ederek Türkiye'nin ithalatını denetlemeyi büyük ölçüde başardığı açıkça görülmektedir. Birinci ciltte gördüğümüz üzere Almanya, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'yla üçlü antlaşmaya gitmesinin yarattığı hayal kırıklığıyla 1 Eylül 1939'dan itibaren Türkiye'yle arasındaki ticaret anlaşmasını yenilemeyince, Almanya'nın Türkiye ithalatındaki payı yüzde 12'ler düzeyine gerilemiş, Ticaret Antlaşması yapılmamasına karşın yine de belli bir ölçüde de olsa ithalat yapılmıştır.

TABLO 4.3
Değer Bakımından İthalattaki Ülke Payları (yüzde olarak)

Ülkeler	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Almanya	46,98	50,86	11,73	11,95	27,77	37,74	30,45	0,62	0,00	0,00
İngiltere	11,20	6.25	14,02	24,58	23,47	15,93	17,90	23,32	19,31	12,54
ABD	10,40	9,88	10,80	5,36	4,85	2,41	4,63	17,58	31,31	33,33
İtalya	4,74	8,48	16,29	3,19	3,00	1,70	0,29	0,02	5,80	13,95
Rusya	3,92	2,92	1,39	0,12	0,64	0,02	0,04	0,08	0,00	0,00
Çekoslovakya	3,84	1,51	3,67	2,58	2,60	3,92	4,32	0,92	1,87	4,92
Belçika	1,61	0,80	0,74	0,05	0,21	0,80	0,36	0,05	1,08	3,13
İsveç	1,52	1,18	0,92	1,83	2,17	3,32	2,01	10,32	6,28	3,07
Hindistan	1.49	0,62	1,72	3,55	8,02	9,81	8,78	7,57	4,38	1,93
Fransa	1,31	1,89	2,79	0,45	0,09	0,02	0,03	0,00	0,75	2,31
Hollanda	1,20	1,33	1,56	0,60	0,67	0,01	0,00	0,00	0,98	0,95
Romanya	1,14	1,98	15,68	11,63	0,68	0,96	4,68	0,13	0,45	0,20
Macaristan	0,96	0,91	2,91	5,34	7,51	6,87	7,23	0,34	0,00	0,22
Mısır	0,69	0,48	1,54	4,52	1,57	0,81	0,91	1,42	1,67	0,81
İsviçre	0,67	0,44	2,26	2,81	3,50	4,07	5,69	9,35	7,73	3,91
Filistin	0,38	0,07	0,04	2,19	1,80	2,31	3,64	6,92	3,98	1,44

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, s. 349-351, Cilt 17, s. 294-295.

Tablo 4.3'ten, Almanya'dan yapılan ithalatın 1940 yılında birden düştüğü, ancak 1942 yılında yeniden yüzde 30'lar düzeyine yükseldiği görülmektedir. Bu yükselme Türkiye'nin 25 Nisan 1941'de Almanya'yla imzaladığı ticaret anlaşması dolayısıyla olmuştur. Birinci ciltte gördüğümüz üzere Hitler'in İnönü'ye gönderdiği mektuptan, Almanya'nın Türkiye'den beklentisinin Türkiye'nin savaş dışı kalması noktasına gerilemiş bulunduğu anlaşılı-

37 CHP Genel Sekreterliği: 1923-1942, Ankara,1943, s. 109.

yordu. Bu süreçte Almanya'nın beklentisinin gerilemiş olması yeni bir ticaret anlaşmasının yolunu, Dr. Carl Clodius'la yapılan ticaret müzakereleri ise Türkiye'nin Almanya'dan silâh alma yolunu açtı. Bununla birlikte 9 Ekim 1941'de imzalanan anlaşmada, 15 Ocak 1943'ten sonra Almanya'nın Türkiye'den krom alımı yolu da açılabilecekti. 1942 yazında Almanya, silâh siparişlerinde kullanılmak üzere Türkiye'ye 100 milyon reichsmarklık bir kredi açmıştı.[38] Neticede Türkiye'nin 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etmesi üzerine bütün girişimler sonuçsuz kaldı ve Tablo 4.3'te de görüldüğü üzere ithalat sıfırlandı.

Türkiye'nin ithalatı içinde Almanya'nın payında 1940 yılında yaşanan düşüşün yarattığı açık, İngiltere ve ABD tarafından hemen kapatılamamıştır. İngiltere'den yapılan ithalat esas olarak 1941 ve 1942'de artmış, ABD'den yapılan ithalatın yükselmesi ise 1945 sonrasında olmuştur. Savaş içinde Türkiye, ithalat talebini İngiltere ve ABD'ye iletmek için dış ticaret işlerine ilişkin 58 No'lu sirkülerle *Türkiye Merkezî Sipariş Bürosu'nu* kurmuştur. İngiltere'ye, sterlin sahasına giren ülkelere ve ABD'ye yapılacak siparişler, birlikler kanalıyla Ticaret Vekâleti'ne, oradan da Merkezî Sipariş Bürosu'na intikal ettirilmekte,[39] Büro da Türkiye'nin taleplerini Ankara'da kurulmuş bulunan Anglo-Amerikan Koordinasyon Komitesi'ne iletmektedir. Komite bu isteklerden şeker ve hububat dışındakileri Londra ve Washington'a, şeker ve hububat taleplerini ise doğrudan Kahire'deki Ortadoğu İkmal Merkezi'ne iletecektir. Londra ve Washington'a iletilen talepleri önce Londra inceleyecek, kendi karşılayacağını belirledikten sonra geri kalan talepleri Washington'a iletecektir. Washington, askerî malzeme taleplerini askerî kanala yöneltecek diğerlerini Ödünç Verme ve Kiralama İdaresi'ne gönderecektir. Bu süreç içinde İngiliz ve Amerikan tarafı Türklerle konuşmalarından birbirlerini haberdar edecektir ve İngiliz ve Amerikan otoritelerinin yardımıyla Washington'daki Türk Sefareti bu talepleri nihai talep hâline getirecektir.[40] Bundan sonra İngiltere'den ve Amerika'dan Türkiye'ye gelecek mallar uygun bir gemi bulunabilirse önce Mısır'daki Ortadoğu İkmal Merkezi'ne gönderilecek, Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin bu mallara gereksinmesi bulunamıyorsa ve Türkiye'nin güney limanlarına gönderilebilecek gemi tahsis edilebilirse Türkiye'ye gönderilecektir.

Bütün bu anlatılanlardan anlaşılacağı üzere bu süreç çok ağır çalışmaktadır ve Türkiye bu durumdan şikâyetçi olup, sürecin kısaltılması için doğrudan ABD'ye sipariş vermeyi önermiştir. Ancak ABD ve İngiltere arasındaki etki alanları bölüşümünde Türkiye Büyük Britanya'nın etki alanında kaldığı

38 Pub.Rec.Off.: ADM 116-4505, 15 Mayıs 1942 From Angora to Foreign Office.

39 Hayrettin Çetinkol vd., *A.g.e.*, s. 241.

40 Pub.Rec.Off: AVIA 38-748, 10 Ağustos 1942 tarihli yazı.

için ve İngilizler Türk tarafının doğrudan sipariş vermesini kabul etmediği için adım atılamamıştır. Buna rağmen İngiliz tarafı, bir yandan Türkiye'nin gereksinmelerini Müttefiklerden sağlayamazsa Mihver ülkelerine yöneleceğini tahmin edip bunu engellemek isterken, öte yandan Türkiye'den beklenen görevleri yerine getirebilmesi için Türk ekonomisinin işlerliğinin sürdürülmesi gerektiğini de kabul etmektedir. Bu nedenle, Türkiye'nin talebine ilişkin taraflar arasındaki bilgi akışının daha erkenden başlatılmasını sağlamaya dönük birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Sivil kesimin gereksinmesi için yapılacak ithalatta, emtialar üç gruba ayrılmıştır. Altı ay önceden talep edilmesi istenen, en kritik mallara ilişkin olan ilk liste uzun bir listedir ve içinde; buğday, kahve, çay, şeker, gübre, tarımsal makineler, elektrik ampulleri, tekstiller, yün, bakır, alüminyum karışımları, lastik, deri, pamuk ve jüt bulunmaktadır. Daha az kritik olan emtia listesinde; boyalar, yenilmeyen yağlar, petrol, sülfür, bakır sülfat, ağır kimyasallar, el aletleri, makineler, yedek parçalar, dizel motorları, kompresörler, araçlar, telefonlar, elektrik motorları vb. bulunmaktadır. Bu mallar içinde sivil siparişlerden ABD'ye yönelenler doğrudan yapılabilecektir ve siparişlerin, malların gemiyle nakliyatını düzenleyebilmek için olabildiğince erken yapılması istenmektedir. Üçüncü gruba giren emtialar olan; kırtasiye, iğneler, rafyalar ve kozmetik malzemeleri ise doğrudan, ihracat kotası olan tüccarlardan ithal edilebilecektir. Bu gruptaki emtia, Türkiye'nin ithalatının ancak yüzde 5'ini oluşturmaktadır.[41]

Tablo 4.3'te bu düzenlemelerin yapıldığı 1943 yılında Türkiye'nin İngiltere'den yaptığı ithalattaki düşüş, Karabük Fabrikası'nda yapılan iyileştirme çalışmalarının 1942 yılında tamamlanmış olmasıyla yakından ilişkilidir.[42] İthalat konusunda diğer ülkelerle olan gelişmeler ise şöyledir: İtalya 1940 yılında Türkiye'nin ithalatında birinci sıraya geçmiş ancak savaş yoğunlaşınca ithalat düzeyi birden düşmüş, 1940 ve 1941 yılında Türkiye'nin Romanya'dan büyük kısmı petrol ürünleri olan ithalatı birden yükselmiş, sıcak savaşın yoğun olduğu 1942, 1943 ve 1944 yıllarında Türkiye'nin ithalatında Hindistan ve Macaristan'ın payı artmış (Hindistan'dan yapılan ithalatın artmasında İngiltere'nin yönlendirmesi etkili olmuştur), Savaş sona erdikten sonra ABD, payını hızla artırarak toplam ithalatın üçte birini denetler hâle gelmiş ve Savaş sonrasında ithalattaki payını artıran diğer iki ülke ise savaş dışı kalmayı başarmış bulunan İsveç ve İsviçre olmuştur, ayrıca Savaş sonrasında 1947 yılında İtalya'nın payını 14'ler düzeyine çıkarmış olması ilgi çekicidir.

Araştırma dönemimiz içinde Türkiye'nin ihracatındaki ülke paylarının değişiminin verildiği Tablo 4.4'ten, ihracatta da savaşın başında birinci sırayı

41 Pub.Rec.Off: FO371-37486, R8692, 13 Eylül 1943 tarihli yazı.

42 Pub.Rec.Off: FO371-37486, R.8400, 6 Eylül 1943, FO371-37486,R.8428, 7 Eylül 1943.

yüzde 40'a yakın payla Almanya'nın aldığı görülmektedir. Daha önce üzerinde durduğumuz üzere, 1 Eylül 1939 sonrasında Türk-Alman Dış Ticaret Anlaşması'nın yenilenmemesi üzerine Türkiye'nin ihracatında Almanya'nın payı hızla düşmüştür. Gerçi 25 Temmuz 1940'ta Ankara'da, Türkiye ile Almanya arasında Ticari Mübadelelere Ait Tediye Anlaşması yapılmış ve 7 Ağustos 1940 tarihinde çıkan 3910 sayılı kanunla da onanmıştır; ama bu anlaşma, ilişkilerde yeni bir sıçrama yaratacak bir anlaşmadan çok, ilişkileri en alt düzeyde sürdürecek bir anlaşma olmuştur.[43] Anlaşma, İngiltere'nin sömürgelerinden daha ucuza sağladığı için satın almadığı tarım ürünleriyle, 39 lokomotif ve 118 yolcu ve yük vagonunun takasını öngörmektedir.[44] Dr. Carl Clodius'la yapılan ticaret müzakereleri sonrasında 9 Ekim 1941'de imzalanan ticaret ve tediye anlaşmasıyla bilikte de Almanya'nın payı yeniden yüzde 23'ler düzeyine yükselmiştir. ABD'ye yapılan ihracat ise sürekli yükselerek 1945 yılında yüzde 43'e kadar tırmanmış, ancak daha sonra yüzde 20'ler düzeyine inmiştir. İngiltere'nin de verdiği sözler doğrultusunda Türkiye'den yaptığı ithalatı artırmaya çalıştığı görülmektedir. Savaş döneminde Türkiye'nin Mısır ve Filistin'e yaptığı ihracattaki artışta da İngiltere'nin yönlendirmesinin payı yüksektir.

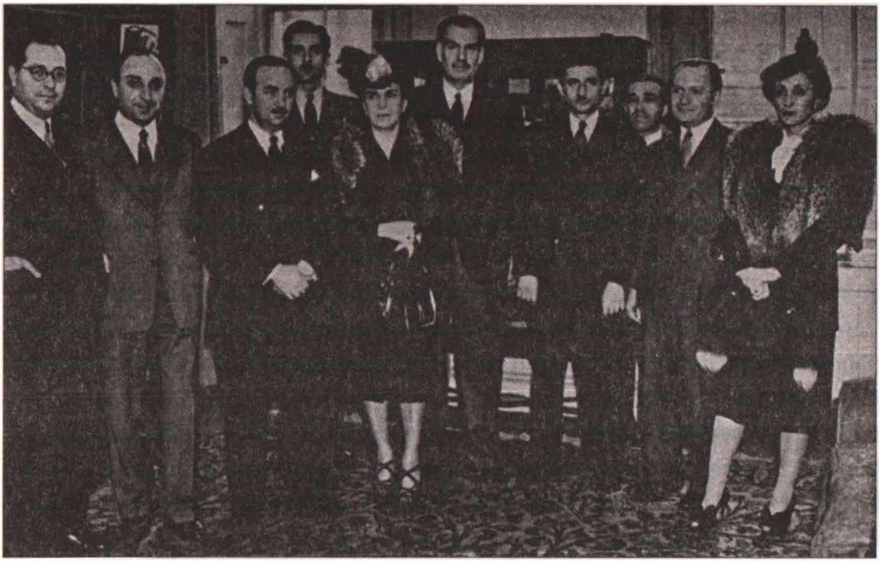
TABLO 4.4
Değer Bakımından İhracattaki Ülke Payları (yüzde olarak)

Ülkeler	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Almanya	42,92	37.29	8,69	21.83	24.70	23.76	22.74	0,00	0.00	0.00
ABD	12,27	14,30	14,12	13,47	17.04	20,52	23,92	43,83	19,15	23,59
İtalya	10,05	10,01	16,11	2,32	3,07	1,84	0,13	0,06	2,80	10,59
Rusya	3,55	3,12	0,68	0,65	0,08	0,00	4,20	0.00	0,00	0,00
Çekoslovakya	3,45	4,76	4,17	5,16	5,60	5,38	6,62	0,25	1,09	5,63
İngiltere	3,41	5,73	10,36	16,23	15,29	10,83	22.10	14,90	17,50	16,40
Fransa	3,28	4,42	5,93	0,83	0.32	0,70	0,08	1,36	4,16	4,50
Romanya	2,27	1,40	10,76	6,68	0,60	1,49	1,87	0,30	0,30	0,77
Yunanistan	1,97	1,26	3,93	3,17	4,75	0.40	1,62	4,06	8,78	4,36
Belçika	1,79	1,36	1,22	0,24	0,64	0,39	0,38	0,41	2,98	4,65
Hollanda	1,49	1,95	0,14	0,31	0,54	0,03	0,03	0,92	1,16	0,84
Isveç	1,22	1,38	1,73	5,27	7.28	4,88	3,61	3,09	6,17	2,59
Isviçre	1,12	1,52	4,54	8,25	3,51	5,69	19,38	8,05	6,52	3,91
Mısır	0,87	1,22	1,38	3,01	5,32	10,44	9,10	11,65	7,00	4,89
Macaristan	0,72	1,22	5,81	5,14	6,44	5,38	3,46	0.00	0.00	0,28
Filistin	0,15	0,22	0,82	1,15	1,50	2,96	2,97	4,35	8,95	7,43

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, s. 349-351, Cilt 17, s. 294-295.

43 A. Gündüz Ökçün, Ahmet R. Ökçün, *A.g.e.*, s. 151.

44 Zehra Önder, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, Nisan 2010, s. 131.

1945 yılı İngiliz Türk Ticaret Anlaşması için İngiltere'ye giden Türk heyeti Londra'da.

Tablo 4.4'te görüldüğü üzere Türkiye, Almanya'yla ilişkisini kesince Türkiye'nin Almanya'ya ihracatı sıfıra düşmüştür. Müttefikler, Türkiye'nin ilişkisini kesmesi öncesinde Türkiye'yi cesaretlendirmek için, Türkiye'den yapacakları ithalatı artırma sözü vermişlerdir.[45] Tablo 4.4'ten Müttefikler adına bu sözü 1945 yılında ABD'nin yerine getirdiği açıkça görülmektedir. Bu gelişmelerle birlikte, yeni koşullar, Türk-İngiliz Ticaret ve Tediye Anlaşması'nın yeniden düzenlenmesini gerektirdi; 14 Şubat 1945 tarihli *Times*, Türkiye'nin, Dışişleri Genel Sekreteri Cevat Açıkalın'ın başkanlığında, Ticaret Bakanlığı Müsteşarı Cahit Zamangil'in de katıldığı güçlü bir heyeti müzakere için Londra'ya gönderdiğini yazmaktadır.[46] 4 Mayıs 1945'te Londra'da imzalanan Anlaşma, 16 Ocak 1946'da 4834 sayılı yasayla TBMM'de onandı.[47]

İkinci Dünya Savaşı içinde Türkiye'nin dış ticaretinde gerilemenin bir yansıması İzmir Enternasyonel Fuarı'nda kendisini göstermiştir. Ticaretteki gerileme dolayısıyla 1942 yılında İzmir'de fuar düzenlenmemiştir. O yıl Kültürpark'ta fuar günlerinde bazı eğlence ve kültür etkinlikleri gerçekleştirilmiştir. 1943 yılında İzmir'de yeniden enternasyonal fuar düzenlenince burada ticari bir etkinlikten çok savaşan taraflardan İngiltere, Almanya ve İtalya arasında büyük bir siyasi yarışma gerçekleşmiştir.

---

45 Pub.Rec.Off.: FO.371-48700, 12 Aralık 1944-5 Ocak 1945 arasındaki yazılar.

46 Pub.Rec.Off.FO371-78735, 14 Şubat 1945.

47 A.Gündüz Ökçün, Ahmet R. Ökçün, *A.g.e.*, s. 177.

İkinci Dünya Savaşı sürecinde ithalat ve ihracatın emtia grupları arasındaki dağılımı

Araştırma dönemimizde ithal edilen emtianın gruplara göre dağılımı Tablo 4.5'te verilmektedir. İthalatın miktarının genelde yüzde 60 oranında azaldığını biliyoruz. Tablo 4.5'te yıllara göre verilen dağılımlar yüzde olarak verildiği için bu yüzde 60'lık azalmaya göre normalize edilmiş olmaktadır. Savaş döneminde makineler, taşıma araçları ve yakacak maddelerindeki düşüş dikkati

TABLO 4.5
Emtia Gruplarının İthalattaki Değer Olarak Payları (yüzde olarak)

Emtia Grupları	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Makineler	15,36	16,88	12,94	8,88	10,15	10,56	12,17	10,04	14,65	10,55
Pamuk ipliği, dokuma ve mamul	14,99	13,79	9,68	9,39	15,55	13,59	11,36	8,17	9,28	25,06
Madenler	22,11	22,15	12,45	13,24	18,99	20,15	17,86	15,76	16,80	12,75
Taşıma araçları	7,66	5,75	2,08	3,08	5,46	2,56	3,20	3,42	4,32	10,88
Tıbbi ve kimyevi madde ve müstahzarlar	5,74	6,69	11,93	14,89	11,46	11,68	10,35	12,94	9,71	7,50
Yün, kıl ve iplikleri ve mamulleri	4,95	4,08	3,33	4,38	4,95	4,38	5,81	7,09	5,30	5,99
Yakacak ve maden züyufu	4,51	5,06	15,29	12,00	4,13	4,57	9,22	7,85	6,50	4,29
Âlât-ı basariye (optik aletler) ve fenniye, saatler müzik aletleri	2,88	3,47	3,17	3,33	3,71	4,78	4,53	3,61	4,88	2,93
Şeker ve ürünleri çay, kahve, baharat	4,44	3,81	5,14	6,88	1,66	2,59	2,16	2,29	2,49	2,28
Camlar, taşlar ve topraklar porselen ve züccaciye eşyası	3,88	3,81	4,22	2,45	2,70	4,03	4,21	4,26	4,03	2,94
Kâğıt ve uygulamaları	3,08	2,75	5,42	7,37	4,33	6,48	5,48	6,48	3,32	2,64
Odun kömürü kereste ve ağaç mamulleri	1,58	1,98	3,77	2,13	1,08	1,44	1,19	2,85	1,61	0,81
Lastik, kauçuk, muşamba ve mamulleri	2,56	2,53	2,06	2,41	1,23	0,88	1,52	1,22	3,67	3,08
Deriler ve mamulleri	2,63	2,89	2,54	3,97	4,66	3,14	5,62	6,40	8,08	4,55
İpek, keten vb.	1,83	1,81	2,34	2,33	1,58	2,58	2,80	4,86	3,35	2,03
Hububat (bakliyat)	0,08	0,09	0,13	1,44	6,65	4,69	1,14	0,00	0,14	0,03
Diğer maddeler	2,03	2,45	3,50	1,74	1,63	1,91	1,37	2,75	1,90	1,68
Toplam	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100.00

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 19, s. 360-361.

çekmektedir. Tabii ki bu maddelerde talep çok yüksek olmasına karşın ithal edilecek emtia bulunamayışı dolayısıyla bu düşüş yaşanmıştır. Örneğin 1940 ve 1941 yıllarında yakıt ithalinde görülen artış, Romanya'dan petrol alımının sürmekte olması dolayısıyladır ve Romanya'nın işgal edilmesiyle bu kaynak Türkiye'ye kapanınca, hızlı bir düşmenin yaşandığı görülmektedir. 1941 Ağustosu'nda Türkiye'de torba ve paketleme malzemesinde bir kıtlık ortaya çıkması ihracatı engelleyecek bir durum yaratmış, bunun üzerine İngilizlerin yönlendirmesiyle Hindistan'dan jüt ithal edilmiştir.[48] 1941 yılında Türkiye'nin, Trakya'da inşa ettiği savunma hatları betonarme için gerekli çelik çubuklara olan talebini artırmıştır. Ancak Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın üretimi henüz Türkiye'nin 200.000 ton olan talebini karşılamaktan çok uzaktır. Askerîye'nin acil talebi için İngilizler aracılığıyla Hindistan'dan 1941 yılının Nisan ayında 10.000 ton, Temmuzu'nda 10.000 ton daha betonarme demiri sağlanmıştır. Ayrıca çoğunluğu tersanelerin ihtiyacını karşılamak üzere Temmuz ayında değişik kalınlıkta 13.000 ton çelik levha sağlanmıştır.[49]

Araştırma dönemimizdeki emtia gruplarının Türkiye'nin ihracatındaki paylarının dağılımındaki gelişmeler Tablo 4.6'da verilmektedir. Devletin iç tüketimi karşılamak için ihracat miktarlarına getirdiği sınırlamalar dolayısıyla ihracatın miktar olarak yüzde 80 kadar azaldığını görmüştük. Tablo'dan Türkiye'nin, geleneksel ihracat maddeleri olan tütün ve kuru meyvelerin tüm yıllar boyunca birinci ve ikinci sıradaki önemlerini koruduğu, savaşın en yoğunlaştığı dönemde canlı hayvan ihracatını sıfırladığı, buna karşılık hayvani ürünler ihracatında önemli artışlar yaşandığı gözlenmektedir.

Türkiye'nin hayvan ürünleri ihracatında önemli bir yer tutan *tiftik ihracatında,* savaş içinde zorluklarla karşılaşılmış, 1939 yılında 7.000 tondan fazla olan ihracat, 1942 yılında 2.500 tona kadar düşmüştür. İçteki tüketim de düşük olduğundan köylünün eline geçen meblağlarda da düşme olmuş, tiftik keçileri kesilmeye başlanmıştır. Bu düşüşte savaş öncesinde takas yoluyla yapılan ihracatın artık işlememesi etkili olmuştur. Savaş içinde diğer ihraç mallarında olduğu gibi tiftikten de fon alınmış, ancak ihracatın duraklaması sonucunda 1944 yılında yine birçok malda olduğu gibi tiftikten de fon kaldırılmıştır. İhracatta düşmenin etkilerini giderebilmek için iç tüketimi artıracak yollara başvurulmuş, içteki yünlü kumaş üretiminde ürüne yapağı karıştırılmaya çalışılmıştır. Ancak tüm Türkiye'de yünlü kumaşta kullanılan yapağı 12.000 tonu bulduğu için karıştırılabilecek tiftik sınırlı kalmaktadır. Doğrudan tiftik ipliği üretmek için Merinos Fabrikası'ndaki iki makineyle (bu makineler, 160 ton ve 16 No (kalınlık)'ya kadar iplik yapabiliyordu.)[50] ve

---

48 Pub.Rec.Off. CAB 111-381 25 Ağustos 1941 tarihli yazı.

49 Pub.Rec.Off. FO.371-30087, 14 Nisan 1941, 26 Haziran 1941 ve 3 Aralık 1941 tarihli yazılar.

50 TBMMTD: B: 29,28/1/1946, O: 1, s. 139.

TABLO 4.6
Emtia Gruplarının Değer Olarak İhracattaki Payları (yüzde olarak)

Emtia Grupları	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Tütün, Tömbeki	27,14	30,57	21,75	24,93	30,18	38,41	34,72	44,74	22,36	29,13
Meyveler	25,77	17,21	15,66	22,65	20,32	14,65	23,49	22,38	25,66	16,49
Tohumlar nebati yağlar	2,09	3,10	8,36	4,58	5,27	3,05	3,12	4,46	2,54	4,15
Hububat, bakliyat vb.	13,18	8,42	11,68	8,26	4,06	1,02	0,47	4,61	17,45	25,51
Hayvan mahsulleri	5,63	8,75	7,77	12,68	15,59	11,77	8,35	10,10	8,02	6,27
Mensucat sanayii ham maddeleri	12,29	13,59	18,79	13,18	9,46	12,89	14,35	1,55	1,10	1,41
Krom vb. adi madenler	4,73	6,79	5,17	3,55	5,03	5,24	8,26	2,26	3,26	4,05
Nebati müstahzarat tıbbi nebatlar	3,41	5,65	6,24	5,96	7,09	7,14	3,60	5,17	4,64	4,45
Canlı hayvanlar	2,02	1,93	1,19	0,69	0,00	0,05	0,03	0,44	7,89	4,24
Diğer maddeler	3,74	3,99	3,40	3,51	2,99	5,48	3,62	4,30	7,07	4,30
Toplam	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100.00

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 19, s. 364-365.

Defterdar'dan nakledilen makinelerle yaratılan tiftik üretimi kapasitesi, lazım olan özel makinelerin de ithal edilememesi nedeniyle çok sınırlı kalmıştır. Geleneksel olarak elde üretilen tiftik ipliği de üretim fazlasını emmekten uzaktır ve bu nedenle Türkiye, savaş içinde tiftiğine pazar aramak durumunda kalmıştır.[51] Millî Korunma Koordinasyon Kurulu'nun 41sayılı kararıyla önce Romanya'ya tiftik ihracı için Ziraat Bankası'na, daha sonra K/155'le de üreticiden tiftik almak ve ihraç etmek üzere Ticaret Ofisi'ne yetki verilmiştir. Buna rağmen tiftik ihracatında miktar olarak önemli bir gelişme sağlanamamıştır. Bununla birlikte toplam ihracat miktarı çok daha hızlı düştüğü için hayvan ürünleri ihracatında oransal olarak bir artış görülmektedir.

Tablo 4.4'te gördüğümüz üzere Savaş sırasında Türkiye'nin ihracatında rekabet temelde Almanya ve İngiltere arasında sürüyordu. İngilizlerin satın almak istediği mallar, Almanya'ya kalan ihraç maddelerini belirliyordu. İngilizler, 1942 yılında Türkiye'den alacakları malları öncelik sırasına göre dört gruba ayırmışlardı.[52] İngilizler, birinci önceliği kereste alımına vermişlerdi, çünkü Ortadoğu'daki kuvvetlerinin ihtiyaçları doğrultusunda kereste alabilecekleri tek yer Türkiye'ydi. İkinci önceliğe sahip maddelerden ilki yağlı to-

51 Yozgat milletvekili Sırrı İçöz'ün tiftiğin memleket içinde sarf ve istihlakinin temini ve tiftik dokuma sanayiinin kurulması yolunda ne gibi tedbirler alındığı hakkında sorusu ve Ticaret Bakanı Celal Sait Siren'le İktisat Bakanı Fuat Sirmen'in sözlü soruları TBMMT: I: 40, 9/4/ 1945, O: 1, s. 18-21.

52 Pub.Rec.Off.FO371-33344, 7 Nisan 1942 tarihli yazı.

humlardı ve bu tohumlara Alman talebi de yüksekti ve Müttefikler, talebinin yüksekliği dolayısıyla fiyatı yüksek olduğu için bu tohumları almamaktaydı. Yağlı tohumlar arasında beslenme değeri yüksek olan fındığı Müttefikler de Almanlar da almak istemektedir, ancak fazlanın tümü Almanya'ya gitmektedir. İkinci öncelik grubu içinde yer alan antimuan, bakır ve afyonla ise ABD ilgilenmektedir. Müttefikler, yine bu öncelik grubu içinde yer alan kenevir ve kendirini Almanların almaması için almak istemektedirler ama fiyatlar yüksek olduğu için almamaktadırlar. Aynı öncelik gurubu içinde bulunan ipek ve ipek artıkları ise piyasada bulunmamaktadır, pamuk artıklarını ise Macaristan almak istemektedir. Müttefikler üçüncü öncelik kategorisinde yer alan malları da Almanların almaması için almaktadırlar; yünlü derileri tümüyle, palamut ve palamut özlerini (valeks) büyük ölçüde almaktadırlar. Dördüncü öncelik grubunda yer alan kurutulmuş ve tuzlanmış balıklardan küçük bir kısmını İngilizler alarak Filistin ve Mısır'a ihraç etmektedir. İngilizler bu grupta yer alan kuru meyvelerden incir ve üzümü Ege'de, fındığı ise Karadeniz'de toplumsal gerilim doğmaması için almaktadırlar.

Savaşa doğru ve savaş içinde, nebati müstahzarlar ve tıbbi nebatlar grubunun payının belli bir artış gösterdiği görülmektedir. Türkiye'nin geleneksel ihraç maddesi afyon bu grup içinde yer almaktadır. Türkiye, Savaş öncesinde afyon ihracında dünyada birinci durumdaydı, tüm ihracatın yüzde 34'ünü gerçekleştiriyordu. Türkiye'yi izleyen büyük üreticiler ise Çin, İran ve Hindistan'dı. Türk afyonlarının kaliteli oluşu ve morfin oranlarının yüksekliği, onu dış piyasalarda aranır yapıyordu. Savaş öncesinde Türkiye'de yetişen afyonların başlıca alıcısı Fransa iken, savaş yılları içinde onun yerini İngiltere ve Almanya almıştır. 1931 yılında 54.000 hektar olan ekim alanı 1938 yılında 28.416 hektara kadar düşmüştür. Bu düşüşte 1933 yılında 2253 sayılı kanunla İktisat Vekâleti'ne bağlı bir uyuşturucu maddeler tekeli oluşturularak haşhaş ekim bölgelerinin Cemiyet-i Akvam kararları paralelinde tesbit ve tahdit edilmiş olması etkili olmuştur. Bununla birlikte üretimin gerilemesinde sadece ekim sahalarının kısıtlanması değil aynı zamanda fiyatın düşmesi de etkili olmuştur. 1929'da kilosu 29 lira olan afyon, 1936-1939 arasında 4,20 liraya düşmüştür. 1938 yılında, yani Savaş sürecine girerken, afyon tekelinin yönetimi 3491 sayılı kanunla TMO'ya geçmiştir. Savaş içinde fiyatlar yeniden yükselmiş, 1942 yılında afyon ihracatında kilosu 20,45 liraya kadar çıkmıştır. Türkiye'nin 1938'de 246 ton olan afyon üretimi, 1943'te 289 tona çıkmış, daha sonraki yıllarda gerilemeye başlamış ve 1946 yılında 137 tona kadar düşmüştür.[53] İngiliz belgelerinden, Türkiye'nin 1941 yılında 198.752 kg afyon ihraç ettiği anlaşılmaktadır. Afyon ihracatının yüzde 70'ine tekabül eden 138.700 kg ABD'ye ihraç edilmiş, Almanya'nın aldığı pay 13.740

53 Fethi İncekara, *Türkiye Haşhaş Çeşitleri*, Toprak Mahsulleri Ofisi Yayınları, Ankara, 1949, s. 37.

kg, İtalya'nın aldığı pay 15.000 kg, Hollanda'nın aldığı pay 14.080 kg, İsviçre'nin aldığı pay 12.300 kg, Birleşik Krallık'ın aldığı pay 2.200, İspanya'nın aldığı pay 3.040 kg olmuştur.[54]

Savaş döneminde Türkiye'nin ihraç maddeleri içinde, taraflar arasında ciddi çekişme konusu olan madde ise kromdur, stratejik bir önemi olan kromun ihracı önemli bir siyasal sorun hâline gelmiştir. Müstakil Grup Başkanı Ali Rana Tarhan'ın, Türkiye'nin Mihver ülkelerine krom satması hususunda Müttefiklerin Türkiye'ye verdiği notalar hakkında sözlü soru önergesi vermesi üzerine, Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu'nun yaptığı sözlü açıklamada anlatılanlar, duruma açıklık kazandırmaktadır.

İngilizler, ittifak muahedesi imzalandıktan sonra İngiltere'ye giden Türk Heyeti'ne, Türkiye'nin üreteceği kromun tamamıyla kendilerine satılmasını istediklerini söylemişlerdir. Türkiye, müzakereler sırasında bu talebi olumlu karşılamış ve bu taahhüdün tüm harp boyunca sürmesini önermiş, İngilizler ise bunun iki yıl sürmesini ve ardından tarafların mutabakatıyla bir yıl daha uzatılmasını istemiştir, ve anlaşma İngilizlerin istedikleri biçimde yapılmıştır. 1940 ve 1941 yıllarında anlaşma uygulanmış, 1941 yılında Almanlar Türkiye'ye başvurarak harbin başlangıcından beri İngilizlere satılan kromun kendilerine de satılmasını istemişlerdir, bunun üzerine Türkiye bu durumu İngiliz sefirine bildirince, anlaşmanın iki tarafın da mutabakatıyla bir yıl daha uzatılmasına karar verilmiştir. Kromun sadece İngiltere'ye ihracı 1942 yılı sonuna kadar sürmüştür. 1941 yılında anlaşma bir yıl uzatılırken 1942 yılı için, İngiltere'nin bilgisi dahilinde Almanya'yla da krom ihracı için anlaşma yapılmıştır.

Almanya'ya yapılan ihracat, 1943 yılı başından itibaren yavaş yavaş başlamış, sonra hızlanmıştır. Türkiye Avrupa ile ticaretinde mal mübadelesi esasını kabul ettiği için Almanya, Türkiye'ye mal teslimini artırarak krom ihracını hızlandırmıştır. Bunun üzerine İngiliz ve Amerikan Hükümetleri Türkiye'ye bir nota vererek krom ve diğer bazı ihraç maddelerinin Almanya'ya sevkinin durdurulmasını istemişler, aksi takdirde Türkiye'ye bitaraf ülke muamelesi yapılacağını bildirmişlerdir. Bunun üzerine 21/4/1944 saat 19.00'dan itibaren Mihver devletlere krom sevkiyatı durdurulmuştur.[55] Zaten Türkiye-Almanya Ticaret Anlaşması da 30 Nisan 1944'te sona erecektir.

Türkiye'nin savaş bakımından stratejik önemi olan bir başka ihracat maddesi bakırdır. Ergani'deki maden ocağından elde edilen bakır cevheri izabe edilerek yüzde 98-99 oranında bakır içeren blister bakır elde edimektedir. Bu bakır sert olduğu için doğrudan sanayide kullanılamamaktadır, tasfiye edilerek yüzde 99,2-99,6 oranında sanayide kullanılabilir yumuşak ba-

54 Pub.Rec.Off:FO371-31069, 15 Temmuz 1942 tarihli yazı.

55 TBMMTD: I: 45, 20/4/1944, C: 1, s. 96-99.

kır hâline getirilmesi için elektrolizden geçirilmesi gerekmektedir.[56] Türkiye'nin elektrolizle bakır üretme kapasitesi ise düşüktür. Bu nedenle Türkiye, ihraç ettiği blister bakırın bir kısmının, kendi bakır gereksinmesini karşılamak için elektrolize edilmiş bakır olarak kendisine gönderilmesini istemektedir. Örneğin ABD, Türkiye'ye 1 ton saf bakır gönderirse, karşılığında kendisine 1,25 ton blister bakır teslim edilmesini istemektedir. 1941 yılından itibaren savaş süresince Ergani Madenleri'nde yılda ortalama 10.000 ton civarında blister bakır üretmiş olan[57] Türkiye, Almanya'ya, savaş içinde Clodius'la yapılan Ticaret Anlaşmalarından 9 Ekim 1941'de yapılanında 6.200 ton, 18 Nisan 1943'te yapılananında 2.600 ton blister bakır vermeyi taahhüt etmişti. Müttefikler, Türkiye'nin Almanya'ya daha çok bakır ihraç etmesini önlemek için 1942-1943 yıllarında ABD eliyle, üretilen bakırın geri kalan kısmını almaya çalışmıştır.[58]

---

56 Bu konuda bkz. Server Taşdemiroğlu, "Ergani Bakırı", *Askeri Fabrikalar Mecmuası*, 7 Ekim 1946, Sayı 122, s. 23-29.

57 Bu konuda bkz. *İstatistik Yıllığı*, Cilt 17, 1949, s. 185.

58 Pub.Rec.Off.FLO371-44061, R.1182, 20 Ocak 1944.

SAVAŞ İÇİNDE BESLENMENİN YÖNETİMİ

1. GİRİŞ

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı içinde aldığı önlemlerle, ülke içinde ekonominin bozulan dengelerini yeniden kurarken, halkın tükettiği gıda maddelerinin miktar ve kompozisyonunda da önemli değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. Başka bir deyişle halkın beslenme rejimlerinde bazı değişiklikler yaşanmıştır. *Türkiye gibi sıcak savaşa katılmamış bir ülkenin halkı,* savaşı, kendi *gündelik yaşamında gıda maddelerini sağlamakta karşılaştığı sıkıntılar üzerinden hissetmiştir.* Savaş içinde de yaşanan moral bozukluklarının gerisinde çoğu kez beslenme konusunda yönetimlerin başarı sağlayamamasının payı bulunmaktadır. Bir ülkenin savaşı kaybetmekte olduğunun ilk işaretleri, ordusunu ve halkını beslemekte yeterli bir sistemi kuramayışıyla verilmeye başlanmıştır.

Savaş koşullarının gıda üretiminde yarattığı olumsuzlukları gidermek, geri kalmış ülkelerde gelişmiş ülkelere göre daha zor olmaktadır. Sanayileşmiş ülkelerin gıda üretim ve dağıtım sistemleri sanayileşmemiş ülkelere göre çok daha esnektir ve dolayısıyla bu ülkeler daha kolay uyum sağlayabilmektedirler. Sanayileşmemiş ülkelerde, tarımsal üretimdeki işgücü ve çekim hayvanı eksikliklerini makineli tarımın olanaklarıyla kolayca kapayabilme olanağı yoktur. Ayrıca yemek yeme ve beslenme alışkanları çok çeşitlilik içermemektedir ve bir kıtlık anında kıt olan gıdanın başka gıdalarla ikame olasılığı çok sınırlı kalmaktadır. Türkiye, beslenme yönetimini bu iki sınırlayıcı özelliği göz önünde bulundurarak geliştirmiştir.

Beslenmenin yönetimi konusunda *iki farklı düzeydeki başarısızlıktan* söz edilebilir. Bunlardan birincisi *açlıktır* ve bu doğrudan insanın fizyolojisiyle ilişkilidir. İnsan, açlığını giderebilmek için onur kırıcı davranışlarda bulun-

mak durumunda bile kalabilmekte, uzun süren açlık dönemlerinde güçsüzleşmekte, çalışma isteğini yitirmektedir. *İkinci başarısızlık* düzeyi bu kadar akut ve sancılı değildir ve bu durumda, sağlanan gıda maddeleri dolayısıyla açlık yaratacak düzeyde bir yetersizlik ortaya çıkmamaktadır ama *dengesiz bir beslenmeye neden olmaktadır*. Ülkede yaşayanların bu dengesizlikleri doğrudan kavraması zordur; dengeli beslenme hâlinde insan vücudunun gereksinmesini duyduğu protein, karbonhidrat, yağ, su, vitaminler ve mineraller vücudun ihtiyacını karşılayacak miktarda tüketilmiş olacaktır.

Türkiye'nin beslemek durumunda olduğu canlılar sadece insanlar değildir; aynı zamanda ekonominin ve ordunun en büyük dayanaklarından birini oluşturan *hayvanların da yeterince beslenmesi* sağlanabilmelidir. Bu dönemde tarımda toprağın ekimi ve hasadı hemen hemen tamamen hayvanlarla yapılmaktadır ve ordunun ağır silâhlarının çekimi ve tüm lojistiği de yine hayvan gücüne dayanmaktadır.

Türkiye'nin savaş içinde karşılaştığı ve üstesinden gelmesi gereken bir başka sorun askere alınan erlerin beslenme normlarıyla bir köylünün beslenme normları arasındaki ve aynı şekilde orduda beslenen bir hayvanın beslenmesi için verilen yem ve ot miktarlarıyla köyde bulunan bir hayvanın tükettikleri arasındaki küçümsenemeyecek farklardır. Büyük bir nüfusun orduya alınmasıyla bir yandan tarımsal üretim azalırken, diğer bir yandan tüketilmesi gereken gıda (Türkiye'de özellikle hububat) miktarı artmaktadır. 1914-1918 savaşında Fransız, İngiliz ve Alman askerleri için günde 4.300 kalorilik bir beslenme öngörülmüştü.[1] Bu, ağır işçilerin beslenmesine tekabül eden bir değerdir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin hem yurttaşlarını hem de hayvanlarını yeterli düzeyde besleyebilmek bakımından başarılı olup olmadığı konusunda bir yargı geliştirebilmek o kadar kolay değildir. Türkiye, millî geliri düşük olan bir ülke olduğu için savaş öncesinde de açlık ve kötü beslenmeyle uğraşıyordu. Hayvanlar ise özellikle kış aylarında yetersiz besleniyor kıştan bir deri bir kemik çıkıyorlardı. Bu durumda savaş koşullarının Türkiye'deki beslenme üzerindeki etkisine ilişkin bir yargı geliştirebilmek için önce savaş öncesindeki beslenme durumunu saptamak, daha sonra da savaş koşullarında olan gelişmeleri ortaya koyarak beslenme durumunun iyiye mi yoksa kötüye mi gittiği konusunda bir yargıya varmak gerekir. Ancak bu konuda gerek savaş öncesinde gerek savaş sırasında toplanan veriler çok sınırlı olduğundan hassas yorumlar yapmak olanağı bulunmadığı için kaba hatlarıyla yapılan bir analizle yetinmek durumunda kalmaktayız.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde Milletler Cemiyeti Hıfzıssıhha Komitesi'nin

1 Baha Akel, *Fevkalade Zamanlar Ekonomisi ve İhtikâr*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınları, İstanbul, 1942, s. 13.

1935'te Londra'da topladığı fizyolojistler komisyonunda, *kas gücü kullanmayan işlerde çalışan bir erkek ya da kadının günde 2.400 kaloriye* gereksinmesi olduğu ve buna 1 saatlik çalışma karşılığı kolay işlerdekilere 75, orta işlerdekilere 75-150, ağır işlerdekilere 150-300, en ağır işlerdekilere 500 kalori eklenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu bilgiye dayanarak kolay işlerde 8 saat çalışan bir kişinin 3.000 kalori, orta işlerde 8 saat çalışan bir kişinin ise 3.300 kalorilik bir beslenme rejimi içinde olması gerektiği söylenebilir.[2]

Türkiye'de Savaş öncesinde beslenme koşulları konusunda kapsamlı bir çalışma yoktur. 1936 yılında Orta Anadolu'da 376 çiftçi ailesi üzerinde yapılan bir araştırmada yıllık geliri 200 liranın altındaki ailelerde kişi başına 2.870 kalorilik, yıllık geliri 200 liranın üstündeki ailelerde kişi başına 3.318 kalorilik bir beslenme düzeyinin olduğu saptanmıştır. Ortalama ise 3.170 kaloridir.[3] Bu araştırmanın sonuçlarının güvenirliliği konusunda kuşkular vardır; yeterli bir örneklemeye dayanmadığı, tüketimi yüksek kestirdiği kabul edilmektedir. J.C. Thompson ve arkadaşlarının yaptığı bir başka çalışma ise Türkiye'de *savaş öncesinde ortalama 2.450 kalorilik bir gıda tüketimi* olduğunu saptamıştır.[4] Bu hesaplama farklılıklarına rağmen beslenme uzmanları arasında bu dönemde kalori miktarının genellikle yeterli olduğu, ama *bu kalori miktarının büyük kısmının karbonhidratlardan gelmesi dolayısıyla dengesiz bir beslenme olduğu* konusunda görüş birliği bulunmaktadır.[5] Ancak bir ülkenin beslenme yeterliliği sadece tüketilen kalori miktarına göre değerlendirilemez. Beslenme sırasında tüketilen protein, yağ ve karbonhidratların işlevi sadece kalori sağlamak değil, aynı zamanda *bir yapı taşı olarak vücudun gereksinmesinin karşılanmasıdır*. Karbonhidratlar birinci dereceden enerji verici olarak kullanılırlar ve açlık anında ilk tüketilen (vücudun ilk yaktığı) besin maddeleridir, glikojen olarak depo edilmektedirler. Vücudun protein gereksinmesini ise başka besin maddeleri karşılayamaz ve protein alınmaması hâlinde bir süre karaciğerde depolanan protein kullanılsa da bir süre sonra vücut harap olmaya başlar. Yapı taşı olarak yağ gereksinmesi ise vücudun kilosu başına 1 gram olarak hesaplanır ve fazlası vücuttan atılmaz, depolanır. Vücutta yapı taşı olarak çalışan bir diğer madde olan tuz, kemik ve dişlerde sertleştirme yapar, ayrıca kan ve hormonların gereksinmesini sağlar. Vücudun ihtiyacı olan diğer şeyler ise değişik vitaminlerdir.[6]

---

2 TC. Ekonomi Bakanlığı, *Türk Çiftçisinin İstihsal ve Geçinme Vaziyeti*, Ankara, 1938, s. 45-46.

3 *Türk Çiftçisinin İstihsal ve Geçinme Vaziyeti*, Ankara, 1938, s. 59.

4 Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı, "Türkiye'de Gıda Maddeleri Üretimi ve Beslenme, Ankara, 1981, s. 16. zikredilen çalışma; J.C. Thompson, M. Ankara, S. Sangöz, *Türkiye'de İlkokul Çocuklarının Beslenme Durumu*", İstanbul, 1962, s. 15.

5 Osman N. Koçtürk, *Sessiz Savaş*, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 200-201.

6 Cemil Çalgüner, Gülcan Eraktan, "Beslenmenin Önemi, Mahiyeti ve Esasları Hakkında Genel Bilgiler", *Üretim*, Sayı 66, Ocak-Mart 1975, s. 23-36.

Uygun beslenmede kalori ihtiyacının % 10-20'si proteinden, % 20-30'u yağlardan, % 50-70'i karbonhidratlardan sağlanmalıdır. 1 gram protein 4,1 kalori, 1 gram yağ 9,3 kalori, 1 gram karbonhidrat 4,1 kalori verir. Bu konunun uzmanları *bir yetişkin için yapı taşı işlevini yerine getirmek üzere günde 100 gram proteinin tüketilmesini gerekli görmektedirler*. Genellikle bu proteinin yüzde 60'ının bitkisel, yüzde 40'ının hayvansal protein olarak sağlanması tavsiye edilmektedir.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki beslenme yönetimi performansını değerlendirebilmek için bu noktadan yola çıkılmıştır. Ama elimizdeki istatistiki bilgiler böyle bir değerlendirmeyi hakkıyla yapmaya olanak vermemektedir. Elimizdeki bu istatistiki bilgiler, ürün cinslerine göre gıda maddeleri üretim ve tüketimine ilişkindir ve bu nedenle, bu bölümdeki çözümlemeler gıda maddeleri grupları itibarıyla yapılacaktır. Gıda tüketimi; hububat, bakliyat, şeker, hayvan ürünleri ve yağ gruplarına ayrılarak saptanmaya çalışılacaktır.

Gıda maddelerinin tüketiminin bu şekilde alt gruplara ayrılarak saptanması, tüketimdeki karbonhidrat, protein ve yağ miktarıyla ilişkisinin kurulması için bize bazı ipuçları vermektedir. Türkiye'de yaşayanlar karbonhidrat gereksinmesini hububat, şeker ve kısmen bakliyattan; proteini ise başlıca hayvani ürünler ve bakliyattan sağlamaktadır. Genellikle bitkisel protein hayvani proteine göre zayıf olarak görülmektedir. Bakliyatta da bulunmayan bazı amino asitlerin bir kısmı bulgurda bulunduğundan, bakliyat bulgurla birlikte tüketildiğinde bu eksiklik giderilmiş olmaktadır. Yağın ise bir kısmı hayvani ürünlerden elde edilirken, nebati yağ bölümü genellikle yağlı tohumlardan sağlanmaktadır.

2. HUBUBAT ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'de tarımsal faaliyetlerin en önemli bölümü hububat üzerine yoğunlaşmış, Türkiye'nin tarım konusunda aldığı her önlem, büyük ölçüde hububat üretimini artırmak için alınmıştır. Türkiye'de tarımsal üretimin alan ve miktar olarak dağılımının verildiği Tablo 5.1 ve Tablo 5.2'ye göre, Savaş döneminde ülke topraklarının *yüzde 87-88'i hububata ayrılmış*, buna karşılık *miktar olarak önemi yüzde 86'dan yüzde 76'ya gerilemiştir*.

Hububat grubu içinde yer alan buğday, arpa, çavdar, yulaf, mısır, pirinç, kaplıca, kuşyemi, darı ve mahlut arasında üretimin çok büyük bölümünü hem alan hem miktar olarak buğday ile arpa oluşturmaktadır. Hububat, hem insan hem de hayvan gıdasının temelini oluşturduğu için, üretiminin ve dağıtımının düzenlenmesi savaş döneminde yönetimin başarısı açısından kritik bir önem kazanmaktadır.

TABLO 5.1
Türkiye'de Ekim Alanlarının Dağılımının Gelişmesi

	Hububat Ekimi (1.000 ha)	*Hububat Yüzdesi*	*Bakliyat Ekimi (1.000 ha)*	*Bakliyat Yüzdesi*	*Sanayi Bitkileri (1.000 ha)*	*Sanayi Bitkileri Yüzdesi*	*Toplam Ekim (1.000 ha)*	*Toplam Ekim Yüzdesi*
1938	7.314	88,12	376	4,51	610	7,35	8.300	100,00
1939	7.661	88,05	392	4,49	657	7,55	8.711	100.00
1940	8.200	88,16	402	4,31	728	7,83	9.330	100,00
1941	8.173	88,37	423	4,57	729	7,05	9.325	100.00
1942	8.135	87,78	429	4,63	730	7,53	9.294	100,00
1943	6.613	86,69	395	5,18	620	8,13	7.628	100.00
1944	6,975	88,10	363	4,59	579	7,31	7.917	100.00
1945	6.894	88,26	336	4,30	581	7,44	7.811	100.00
1946	7.188	88,00	357	4,37	624	7,63	8.169	100,00
1947	7.631	87,95	378	4,35	668	7,70	8.677	100.00

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları.*

TABLO 5.2
Türkiye'de Tarımsal Üretimin Miktar Olarak Gelişimi

	Hububat Üretimi (1.000 ton)	*Hububat Yüzdesi*	*Bakliyat Üretimi (1.000 ton)*	*Bakliyat Yüzdesi*	*Sanayi Bitkileri (1.000 ton)*	*Sanayi Bitkileri Yüzdesi*	*Toplam Üretim (1.000 ton)*	*Toplam Üretim Yüzdesi*
1938	8.303	86,69	324	3,38	950	9,93	9.557	100,00
1939	8.158	82,25	357	3,60	1.404	14,15	9.919	100.00
1940	8.281	81,95	372	3,68	1.452	14,37	10.105	100,00
1941	6.828	80,43	337	3,97	1.324	15,60	8.489	100.00
1942	8.121	81,39	396	3,97	1.461	14,64	9.978	100,00
1943	6.613	78,42	383	4,54	1.437	17,04	8.433	100.00
1944	5.922	75,71	271	3,47	1.629	20,82	7.822	100.00
1945	4.013	76,48	184	3,51	1.050	20,01	5.247	100.00
1946	6.972	81,17	283	3,30	1.334	15,53	8.589	100,00
1947								100.00

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları.*

Hububat üretimi genellikle küçük köylüler tarafından yapıldığından, perakende hububat ticareti köylerden başlayarak kentlere kadar uzanmaktadır. Yerel ve küçük hububat taleplerini karşılamak için yapılan perakende ticaret, küçük tüccarların köylerden aldıkları hububata belli bir kâr ekleyip içinde bulundukları yerelliğe satmasıyla yapılır. Türkiye'de birçok bölgede geçimlik tarım yapıldığından köylünün piyasaya arz ettiği hububat üretimi kendi tüketimlerinden arta kalan kısımla sınırlı kalmaktadır. Ülkenin uluslararası ve ulusal pazarlar için üretim yapılan kesimlerinde hububat ticareti daha canlı halde bulunmaktadır. Türkiye'nin önemli hububat pazarlarının bir kısmı Ankara, Konya, Eskişehir, Sivas gibi üretim bölgelerinde; bir kısmı da İstanbul, İzmir, Samsun ve Mersin gibi tüketim bölgelerindeydi. Daha

büyük sermayesi olan ve daha büyük yerleşmelerde bulunan toptancı denilebilecek tüccarlar, hasat mevsiminde alım yaparak hububat stoku oluşturmakta, belli bir süre sonra spekülatif faaliyetlerde de bulunarak piyasada fiyatın yükselmesini sağlamakta ve kârını yükseltmektedir. Bu toptancılar genellikle tüketici bölgelerin, büyük kentlerin ve un fabrikalarının gereksinmesini sağlamaktadırlar.

Cumhuriyet, kuruluşundan beri hububat piyasasını düzenlemek ve üreticiyi korumak için değişik türde müdahaleler yapmıştır. 1924'te çıkartılan 655 sayılı yasaya göre kurulan ticaret borsaları, zahire pazarlarının işlevlerini görmektedir. 1943 yılına kadar 22 adet ticaret borsası açılmış bulunuyordu.

Küçük üreticiliğin ve bu tür bir ticaret örgütlenmesinin olduğu yerlerde hububat fiyatları yıl içinde büyük dalgalanmalar geçirmektedir. Ayrıca Türkiye'nin tarımsal üretiminin de iklim koşullarından etkilenerek büyük dalgalanmalar geçirdiği düşünülürse, mevsimlik fiyat dalgalanmalarının belli yıllarda çok büyük boyutlara erişebileceği kolayca tahmin edilebilir. Bu nedenle 1927 yılından beri devlet, bu sürece müdahale etmeye başlamış, bunun için de önce Ziraat Bankası eliyle buğday alımına giderek ve gerektiğinde düzenleme satışları yaparak mevsimlik fiyat dalgalanmalarını sınırlamaya çalışmıştır. Daha sonra 3 Temmuz 1932'de çıkarılan 2056 sayılı yasayla, buğday piyasasına müdahale devletin görevi hâline getirilmiştir.

Türkiye'nin, ekonomisi bakımından bu kadar önem taşıyan hububat üretimi ve dağıtımı konusunda, savaşa hazırlık bakımından *iki önemli adım attığı* söylenebilir. Bunlardan ilki, üretimi artırmak için *Zirai Kombinalar İdaresi'nin*, diğeri ise hububatın ülkede dağıtımını denetlemek ve etkilemek için *Toprak Mahsulleri Ofisi'nin* kurulmasıdır. Her iki kurum da savaş içinde Hükümetin politikalarını uygulamakta yararlandığı en önemli kurumlar arasına girmiştir.

Savaş süresince ülkenin hububat üretiminde ve halkın ve ordunun hububat gereksinmesinin karşılanmasında ne tür sorunlarla karşılaşıldığını görmeden önce, bu politikaların en önemli iki aktörü hâline gelen bu iki kurumun nasıl geliştiğini görelim.

Devletin zirai işletmeleri

Savaştan belli bir süre önce, Muhlis Erkmen'in Ziraat Vekilliği sırasında, 12 Şubat 1937 tarih ve 3130 sayılı kanunun çıkarılmasıyla *Zirai Kombinalar İdaresi kurulmuş* oldu. O yıl bütçede Zirai Kombinalar İdaresine 3.000.000 lira ödenek konulmuştu ve bu ödeneğin bir kısmı döner sermayeye tahsis edilmişti. Kurumun başlangıçtaki amacı teknik tarımın köylülere yaygınlaştırılmasıydı ve bunun için ziraat makineleri, ziraat aletleri ve tarımsal ilaçlar satın alınarak köylünün nadasına, ekimine, tarımsal mücadelesine yardım-

cı olunmaya başlanmıştı. Bu yolla köylünün teknik tarıma eğiliminin artırılması istenmişti. 1937-1940 yılları arasında ise faaliyetini köylüyle çalışılarak köylünün üretiminin artırılmasına yoğunlaştırmıştı. 1942 yılında Kombinalar Eylül ayına kadar köylü için 752.860 dönüm araziyi sürmüş, 398.419 dönüm ikileme yapmış ve 78.918 dekar araziyi de ekmiştir. Kombinalar bu yılda yalnız sürme ve ekmede köylüye yardımcı olmamış, aynı zamanda biçme ve harmanlamada da; 21.753 ton biçerdöverle, 8.105 ton harman makinesiyle olmak üzere toplam 30.000 ton hububatın kaldırılmasına yardımcı olmuştur.[7] Türk çiftçisinin bu olanaklardan daha çok sürme işlemi için yararlandığı ama Türkiye'de tarımın vüsati göz önüne alındığında bu sayıların çok küçük kaldığı söylenebilir.

Daha önce de pek çok kez belittiğimiz gibi Savaş koşullarında ordunun mevcudunun artırılması için büyük sayılarda köylü askere alınınca kırsal kesimden büyük bir üretici nüfusun çekilmesinin tarımsal üretimin düşmesine sebep olması ve bu durumun etkisinin gelişmiş ve tarımını makineleştirmiş ülkelere göre çok daha yüksek olması, bekleniyordu. Çünkü bir hektar buğday tarımının yapılması için, o yıllarda Türkiye'de 480 saatlik insan ve hayvan enerjisine gereksinme vardı; oysa aynı işi yapmak için ABD'de 27 saat, Fransa'da 230 saat, Çekoslovakya'da 300 saat gerekiyordu. Bir hektar buğday için 480 saatlik bir çaba gösterilmesinin nedeni, bir çift öküz koşulu bir kara sabanla günde ancak 1,5-2 dönüm yerin sürülebilmesi ve el orağıyla yapılan hasatta bir kişinin günde ancak 1 dönümlük yeri biçebiliyor olmasıdır. Küçük çiftçiler bir harmana 4 kağnı dolusu sap atmakta ve bunu 2 gün düğen ile sürmekte, rüzgâr varsa 3-4 saatte savurmaktadırlar.[8] İşte bu nedenlerle Zirai Kombinalar İdaresi, savaş içinde tarımsal alandaki işgücünün azalmasından doğabilecek açıkları kombinalar aracılığıyla bir ölçüde de olsa kapatmak istiyordu.

Savaşa girildiğinde Hükümetin denetiminde bulunan bir diğer kurum olan *Devlet Ziraat İşletmeleri*, 1 Ocak 1938 tarihinde çıkarılan 3308 sayılı yasayla, Atatürk'ün kurduğu Gazi Orman, Silifke-Tekir, Yalova-Baltacı, Tarsus-Piloğlu, Dörtyol-Karabasamak Çiftlikleri ve Ankara Bira Fabrikası'ndan oluşacak biçimde kurulmuştu. Bunlara daha sonraki yıllarda Yerköy-Midilliçoğlu, Kırklareli-Türkgeldi, Muğla-Dalaman, Hatay-Dörtyol Turunçgiller Bahçesi, Rize Çay Fabrikası, Pazar Elma Kurutma Fabrikası ve Nevşehir Şarap Fabrikası da eklenmişti. Orman Çiftliği atölyesi de yılda 30.000 pulluk yapabilecek bir kapasiteye ulaşmıştı.[9]

---

7 CHP Genel Sekreterliği, *A.g.e.*, s. 72-73.

8 Osman Ferit Uyguç, "Çiftçimizin İş Gücü", *1. Numaralı İşimiz*, T.C. Tarım Bakanlığı, Ankara, 1946, s. 44-45.

9 CHP Genel Sekreterliği, *A.g.e.*, s. 73.

Tablo 5.3'te, hem halkın hem de devletin elindeki topraklarda üretimi artırmak için Millî Korunma Kanunu'nun uygulanmaya başlamasından sonra alınan kararlar verilmektedir. Millî Korunma Koordinasyon kararlarıyla hem Zirai Kombinalara hem de Devlet Ziraat İşletmelerine döner sermaye kapsamında kaynak aktarılmıştır. Devlet Zirai İşletmelerinin ürettiği hububat 1938 yılında 822 ton iken, 1942 yılında 4.000 ton olmuştur.[10]

1940 yılında Zirai Kombinaların elinde, özellikle Amerika'dan gelen 140 traktör, 170 biçerdöver, 105 harman makinesi, 100 traktör pulluğu ve 200 kadar mibzer toplanmıştı.[11] Zirai Kombinalara, Anadolu'nun kurak olduğu için ekilmeyen alanlarındaki devlet toprakları tahsis edilmişti ve bu alanda tarım yapabilmek için, makineler ile toprağın suyun korunmasına olanak verecek şekilde, ekime iyi hazırlanması gerekiyordu. Cumhuriyet yönetimleri bu konuda uzman tarımcı yetiştirmeye çalışmış ve belli bir birikim sağlamıştı. Şimdi bu birikimden yararlanılacaktı. Amerika'da bu konuda yetiştirilmiş olan Numan Kıraç, 1929 yılında Eskişehir Tohum Islah İstasyonu içinde kurulan *Kuru Ziraat Deneme İstasyonunda* yeterli deneme yapma fırsatı bulmuştu. 10 Temmuz 1942'de Ziraat Vekilliğine getirilen Şevket Raşit Hatipoğlu da Almanya'da doktorasını bu konuda yapmıştı.

Bu olanaklar bir araya gelince, hububat sağlamakta sıkıntıya düşen Hükümet, 1940 yılında Ziraat Vekâleti'ne kaynak aktararak Zirai Kombinalarda üretime geçilmesine karar vermiştir. İlk önce 11 yerde (Ankara, Polatlı, Eskişehir, Konya, Niğde, Kayseri, Afyonkarahisar, Yozgat, Amasya, Hatay ve Erzurum) açık işletmeler kurularak üretime geçilmiş, daha sonra bu 11 işletme, 1941 yılında üretimi koordine edebilmek için Ankara, Samsun ve Eskişehir'deki merkezlere bağlanmıştır.

Bu ilk denemeler sonrasında 1942 yılından itibaren Zirai Kombinalarda büyük ölçekli üretime geçilmeye karar verildi. Üretimin açıkta, çadırlı işletmelerde yapıldığı bu dönem, çok meşakkatli ve yorucu olmuştur. Bu kuruluşu ve yaşananları Şevket Raşit Hatipoğlu şöyle anlatmaktadır:

> "[E]vvela kurduğumuz işletmelerden birisi olan MALYA'nın halk dilindeki adı, sadece ÇÖL'dü. [....] Buralarını ilk defa işlemeyi düşünüp, mahallinde incelemelere giriştiğim zaman herkes şevk ve heyecanımı kıracak sözler söylemekte birbirleriyle âdeta yarışmışlardı. [....] Kırşehir'de, kendileri ile görüştüğüm birkaç zat: *Malya'da ekin olmaz! Buraya sabanla giren çarıksız kaçar demişlerdi.* [....] Ben ise tamamen aksi kanaatte idim. Halk ve ordu buğday is-

10 CHP Genel Sekreterliği: CHP Genel Başkan Vekili, Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Cumhuriyet'in 19. Yılını Açma Notukları ve 19. yıldönümü münasebetiyle Vekâletler, Millî Kurum ve Bakanlıklar tarafından radyoda verilen konferanslar, Ankara, 1943, s. 71.

11 Rahmi Öke, "Cumhuriyetin Onyedinci Yıl Dönümünde Ziraat İşlerimiz", *Cumhuriyetin 17'nci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar*, Ankara, 1940, s. 119.

TABLO 5.3
Hububat Üretimin Artırılmasını Sağlamak İçin Alınan Milli Koruma Kararları

Karar No	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
K.10	11/3/1940	2/13059	Ziraat Vekâleti'ne kendi üretimi ve köylüye vermesi için üretim araç ve malzemesi alımı için 2,5 milyon TL'ye kadar kredi verilmiştir.
K.37	4/7/1940	2/13872	Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumuna 400.000 lira ikrazı hakkındadır.
K.90	30/12/1940	2/14974	Ziraat Vekâleti'ne kendi üretimi ve köylüye vermek üzere üretim araç ve malzemesi alımı için 3 milyon TL'ye kadar kredi verilmiştir.
K.168	24/6/1941	2/16061	Ziraat Vekâleti'nin kendi işleteceği arazide kullanılacak zırai makine ve aletlerin kullanılabilmesi için 600.000 liraya kadar döner sermaye ayrılmıştır.
K.182	13/8/1941	2/16392	K.168'le Ziraat Vekâleti emrine verilen 600.000 liralık döner sermayenin 150.000 lirası sabit sermayeye nakledilmiştir.
K.218	16/11/1941	2/16887	K.168'le Ziraat Vekâleti emrine verilen 600.000 liralık döner sermayenin 50.000 lirası daha sabit sermayeye nakledilmiştir.
K.236	24/12/1941	2/17036	Ziraat makine ve aletlerinin işletilmesi için Ziraat Vekâleti emrine kadro ve tahsisat verilmesi hakkındadır.
K.259	29/1/1942	2/17206	Muhtaç çiftçiye ucuz fiyatla tarım araç ve gereçleri sağlamak üzere Ziraat Vekâleti emrinde 500.000 liraya kadarlık bir döner sermaye oluşturulmuştur.
K.271	14/2/1942	2/17311	Ziraat İşletmeleri Kurumuna 1.000.000 lira borç verilmesine izin verilmiştir.
K.275	2/3/1942	2/17456	K/259'la oluşturulan döner sermaye 1.500.000 liraya yükseltilmiştir.
K.281	2/3/1942	2/17458	Muhtaç çiftçiye ödünç tohumluk sağlanması için Ziraat Vekâleti emrine 2.600.000 liralık döner sermaye verilmiştir.
K.282	2/3/1942	2/17459	Ziraat Vekâleti emrine zirai kombinaların işletme masraflarında kullanılmak üzere 600.000 liraya kadar döner sermaye verilmiştir.
K.303	7/4/1942	2/17630	K.281'le verilen döner sermaye 3.600.000 liraya çıkartılmıştır.
K.334	21/5/1942	2/17936	K.259 ve K.275'e göre dağıtılan tarımsal araç ve gereçleri maliyetinden aşağı fiyatla satmaya yetkilendirilmiştir. Ankara I W tipi pulluklar 25, Ege tipi pulluklar Türkiye'nin her yerinde 15 liraya satılacaktır.
K.341	5/6/1942	2/18087	K.259 ve K.275'yla belirlenen döner sermaye 2.750.000 TL olarak belirlenmiştir.
K.351	24/6/1942	2/18181	Ziraat Vekâleti emrinde tarımsal aletler ithali için 1.800.000 liraya kadar döner sermaye oluşturulmuştur.
K.363	18/8/1942	2/18630	K.282'yle oluşturulan döner sermaye 600.000 liradan 3.376.350 liraya yükseltilmiştir.
K.418	22/1/1942	2/19334	K.334'teki pulluk fiyatları 10 lira artırılmıştır.

Karar No	Kararname Tarihi	Kararname No.	Kararın İçeriği
K.429	22/1/1943	2/19369	Zirai Kombinalara merkez ve taşra kadrosu ve tahsisat verilmesi hakkındadır.
K.433	27/2/1943	2/19527	Zirai Donatım Kurumu teşkilat kadrosunun kabul ve tasdiki hakkındadır.
K.439	31/2/1943	2/19675	K.363'le verilen döner sermaye 60.000 TL artırılmıştır.
K.451	18/5/1943	2/19940	Türkiye Zirai Donatım Kurumunun satacağı malzemeye belli bir fark eklenmesi konusunda Ziraat Vekâleti'ne yetki verilmiştir.
K.458	8/7/1943	2/20236	Ziraat Vekâleti emrine tahsis olunmuş döner sermayenin 700.000 lirası sabit sermayeye dönüştürülmüştür.
K.461	16/7/1943	2/20302	K.433'ün süresi 7 ay uzatılmıştır.
K.477	19/10/1943	2/20778	Ziraat Vekâleti'ne, devlet çiftlikleri kurmak ve ekim yapmak vazifesi verilmiştir.
K.478	19/10/1943	2/20779	Çiftçiye tohumluk tevzii için Ziraat Vekâleti emrine 35.000 tona kadar tohumluk tahsis edilmiştir.
K.498	18/1/1944	3/288	Zirai Kombinalara verilen sermayelere ilişkin aylık bilançolarının Ziraat Bankası'na gönderilmesi hakkındadır.
K.530	24/7/1944	3/1262	Devlet çiftliklerinde sabit tesisat vücuda getirmek üzere Ziraat Vekâleti'ne yetki verilmiştir.
K.599	23/5/1945	3/2933	Devlet çiftliklerinde döner sermayenin 2.000.000 liralık kesimi sabit sermayeye nakledilmiştir.
K.636	17/4/1946	3/4002	Zirai Kombinalar Idaresi'nin teşkilat kadrosunun değiştirilmesi hakkındadır.
K.697	7/6/1947	3/5944	363 sayılı kararla Zirai Kombinalar Idaresi'ne tahsis edilen sermayenin kullanılacağı işler hakkındadır.

> tiyordu. [....] Bunun üzerine (Konya-Aksaray ve Malya'da) bütün teknik eleman ve vasıtalarımızdan istifade suretiyle, geniş ölçüde ziraat yapmak kararına vardım. Ve derhal Devlet İşletmeciliğini kurmaya başladım."[12]

Zirai kombinaların 1942 yılındaki başarısı üzerine, Tablo 5.3'te görüldüğü üzere 19 Ekim 1943'te alınan K/477'yle Millî Korunma Kanunu'nun 39. maddesine dayanarak *Ziraat Vekâleti'ne devlet çiftlikleri kurmak ve devlet nam ve hesabına zeriyat yapmak görevi verilmiştir*. Tablo 5.4, K/477'yle birlikte zirai kombinalardan devlet çiftlikleri aşamasına geçildiğinde, zirai kombinalardan ne kadar bir birikim devredildiğini göstermek için hazırlanmıştır.

Bu tabloda verilen döner sermaye miktarı olan 3.786.350 liranın 2.000.000 lirası 559 sayılı kararla inşaat ve tesisat sermayesine dönüşmüştür ve 31 Aralık 1943'te Zirai Kombinaların elinde kullanılabilecek 1.296.458 lira bulunmaktadır.

12 Zikreden, Ragıp Ziya Mağden, *Zirai Kombinalar*, Ankara, 1949, s. 12.

TABLO 5.4
Zirai Kombinaların 1943 Yılı Sonu Hesabı

Karar No. ve Tarihi	*Tahsis Edilen Kredi TL*	*1943 Sonuna Kadar Harcanmış Olan*
İstihsal Vasıtaları Sabit Sermayesi		
K.10 11/3/1940	2.500.000	2.246.848
K.90 30/12/1940	3.000.000	2.817.041
Toplam	5.500.000	5.063.889
İnşa ve Tesisler Sabit Sermayesi		
K.27 27/5/1940	150.000	150.000
K.182 13/8/1941	150.000	200.000
K.218 16/11/1941	50.000	
K.439 31/3/1949	60.000	
K.458 15/7/1943	700.000	409.222
Toplam	1.100.000	759.222
Döner Sermaye		
K.27 19/5/1940	770.000	760.371
K.168 2/7/1941	400.000	276.060
K.363 18/8/1942	2.616.350	2.239.970
Toplam	3.786.350	3.276.402
Kadro ve Teşkilat Tahsisatları		
K.134/395 19/4/1941	17.164	17.164
K.236/429 24/12/1941	67.298	67.298
K.429/459 22/1/1943	126.992	127.369
K.429/459 22/1/1943	2.210	2.210
Toplam	213. 665	214.042
Genel toplam	10.610.015	9.313.557

Kaynak: Ragıp Ziya Mağden, *A.g.e.*, s. 122.

Zirai Kombinaların Tablo 5.4'te verilen 1943 yılı sonu hesabının ne anlama geldiğini, Ziraat Vekili Şevket Raşit Hatipoğlu TBMM'de 1944 yılı bütçe müzakereleri sırasında şöyle anlatmıştır:

> "Zirai kombinalar evvelce üç çeşit sermaye kullanılıyordu; 1) Millî korunma fonundan alınan sermaye, 2) Kanunu mahsusla, kendisine mütedavil sermaye olarak verilen, 3) Her yıl Ziraat Vekâletinin bütçesine konulan tahsisat. Bu yıl bütçesinde göreceksiniz bütçe ile tahsisat da kaldırıldı. Şimdi kombinalar idaresinde yalnız millî korunma fonundan alınan 10.600.000 lira sermaye vardır. [....] İdarenin elinde 2.182 978 lira makine demirbaşı var. Bu rayiç değeri değil amortisman değerleri düşüldükten sonra kalan defter değeri. Alet, makine vs. toplam demirbaş değeri 2.658.000 lira, hangar atelye ve depo değerleri 649 bin lira, malzeme vs. 605 bin liradır. Bunun haricinde idarenin 783 bin dönümlük ekini ve nadası[nın] (18-20 cm derin sürümün dö-

nümü 5 lira, bunu 3 liradan saptarsak) sürüm değeri 7 küsur milyondur. [1943-1944] mevsiminde 783 bin dönüm ekim yapılıyor. Gelecek yıl ekim için 300.000 dönümün açılması[nın,] bunun kıymeti 849 bin liradır. Banka mevcudu 1,963.000 lira, Toprak Mahsullerinden teslimat karşılığı alacağı 3.500.000 lira. İdarenin toplam varlığı 20 milyon liraya ulaşmaktadır. Buna mukabil Millî Korunmadan aldığı sermaye 10.500.000 liradır. Şimdi bu rantabl mıdır? Takdirlerinize arzederim."[13]

Bu çiftliklerde, buğday olarak Eskişehir'de geliştirilen Sert-Ak, arpa olarak Ankara İstasyonu'nda geliştirilmiş olan Takak ekilmiştir. Bu tohumların geldiği Ankara ve Eskişehir Tohum Islah İstasyonlarının büyük ölçekli ekimlerinde, içinde 1941-1942 büyük kışının ve 1945 kurak yılının değerlerinin de bulunduğu 7 yılda ortlama 150 kg/dekar verim elde edilmiş iken, aynı yıllar Türkiye ortalaması 80-90 kg arasındadır.[14] Bu çiftliklerde daha verimli tohumlarla, daha bilimsel üretim yöntemleri kullanılmıştır.

Zirai Kombinalar/Devlet Çiftlikleri, hem ekim sahasını genişletiyor, hem makineli tarım yapıldığı için kırdaki işgücü açığını bir ölçüde kapatıyor, hem de daha verimli üretim yapıyordu. Zirai kombinalar; 1942 yılında 2.540 ton, 1943 yılında 47.183 ton, 1944'te 73.384 ton, 1945'te 42.704 ton, 1946'da 146.124 ton, 1947'de 82.358 ton üretim yapmışlardır[15] ve bu üretimlerinin hemen hemen tümüne yakınını Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim etmişlerdir. Bu üretimin Türkiye'nin politikaları bakımından göreli önemine dair bir fikir verebilmek için, bir gösterge olarak, çiftliklerin toplam hububat üretiminin Ofis'in bir yılda aldığı buğday miktarına oranını hesaplarsak; 1943 yılı için yüzde 12,68, 1944 yılı için yüzde 8,2, 1945 yılı için yüzde 11,31, 1946 için yüzde 25,04, 1947 için yüzde 21,00 oranını buluruz. Tabii Ofis'in toplam hububat alımı hesaba katılırsa bu oranlarda belli bir düşüş olacaktır ama yine de 13 çiftlikle elde edilen sonucun ne kadar önemli olduğu açıktır. Bu çiftlikler makineli tarım yoluyla üretim maliyetlerini de oldukça düşürmüşlerdir; 1946 yılında buğday üretim maliyeti Polatlı Çiftliği'nde kilo başına 6,51 kuruş, Altınova Çiftliği'nde kilo başına 6,84 kuruş, Gözlü Çiftliği'nde 7,88 kuruş, Koçaş Çiftliği'nde kilo başına 7,44 kuruş ve Malya Çiftliği'nde 5,27 kuruş olarak hesaplanmıştır.[16]

---

13 TBMMTD: I: 64, 29/5/1944, s. 406.

14 Tevfik Dündar, "Zirai Kombinalar Kurumuna Bağlı İşletmelerin Zirai, Teknik ve İktisadi Durumları Hakkında Rapor", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, No. 16, Ocak 1949.

"1948 Yılı Islahatçılar Toplantısı Sonunda Hazırlanan Raporun Özeti", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, No. 10, Temmuz 1948.

15 Ragıp Ziya Mağden, *A.g.e.*, s. 22. Tarım Bakanının 1944 yılı bütçe konuşmalarında yaptığı açıklamadan devletin ekim yaptığı alanın 1943 yılında 348.000 dönüm, 1944 yılında 783.000 dönüm olduğunu öğreniyoruz. TBMMTD: I:64, 29/5/1944, C: 1, s. 405.

16 Ragıp Ziya Mağden, A.*g.e.*, s. 74.

TABLO 5.5
Devlet Çiftliklerinin Zaman İçinde Gelişimi

Devlet Çiftlikleri	*Kuruluş Yılı*	*Arazi Genişliği Dekar*	
Bala Grubu	1942	45.000	
Polatlı Grubu	1942	191.500	
Altınova-Başkuyu Grubu	1942	300.000	Kadınhan ilçesindedir. Aksaray grubu olarak kurulmuştur.
Malya Devlet Çiftliği	1942	280.000	Denemelere 1941'de başlamış 1942'de Yerköy Grubu adıyla kurulmuş, gerçek büyüklüğü fazlaydı.
Gözlü Devlet Çiftliği	1942	287.000	Sarayönü grubu olarak kurulmuştur. Kadınhan ilçesindedir.
Ceylanpınar Devlet Çiftliği	1943	364.000	Urfa grubu adı altında bir açık işletme olarak kurulmuş.
Çiçekdağı Devlet Çiftliği	1944	25.000	Kırşehir ilinde Yerköy istasyonu yakınındadır.
Koçaş Devlet Çiftliği	1944	24.710	Aksaray İlçesindedir.
Özden Devlet Çiftliği*	1944	48.249	Kadınhan ilçesine bağlıdır.
Gelemen Devlet Çiftliği	1944	24.170	Samsun ilindedir.
Gökhöyük Devlet Çiftliği	1944	26.741	Amasya'da Geldigen Ovası'nda bataklık bir yerdi.
Keykubat Devlet Çiftliği	1944	12.000	Kayseri ilindedir.
Ulaş Devlet Çiftliği	1945	45.000	Sivas ilindedir.
Toplam		1.664.150	

(*) O.Ş. Uludağ Meclisteki müzakere sırasında bu çiftlik bir Fransız'ın elindeyken "BelleFol" denildiğini, halkın isteği üzerine Ziraat vekâleti tarafından istimlak edildiğini söylemiştir. TBMMTD: I: 64, 29/5/1944, s. 400.
Kaynak: Ragıp Ziya Mağden, *A.g.e.*

Bu kuruluşların başarısı, devlet girişimlerine karşı olanların bile gözlerini kamaştırmıştır. Nitekim TBMM'de devlet girişimlerini sürekli eleştirmesiyle tanınan Eskişehir milletvekili Emin Sazak, bu konuda şunları söyleyebilmiştir:

> "Kombinalar Emin Arslan arkadaşımın endişe ettiği gibi değildir. Biz Devlet idaresinin böyle bir idare vücuda getireceğini hayalimizden bile geçirmezdik.[17] Geçen sene kombinalar içinde dolaştım, çalışmadan çıkmış, iş sevdasına kapılmış, tekke dervişi gibi cezbeye tutulmuş adamlar. Ben iki adamı bayramda durduramadım, üç misli vereyim, dört misli vereyim dedim durduramadım. Bunlar ne bayram dediler, ne seyran dediler, fenafillah çalıştılar. Arkadaşlar, hırsızlık dediğimiz, hepimizin teşeüm ettiği şey, bir tane yok içinde."[18]

17 TBMMTD: I:64, 29/5/1944, C: 1, s. 388.

18 TBMMTD: I:64, 29/5/1944, C: 1, s. 389.

Türkiye Zirai Donatım Kurumu'nun kuruluşu

Hükümet, Zirai Kombinaların doğrudan üretime yönelmesiyle birlikte, Türkiye tarımının mekanizasyonunu sağlamak üzere yeni bir kurum kurmak durumunda kalmıştır ve 1942 yılında, tarımsal üretimi kolaylaştırmak ve artırmak için Ziraat Vekâleti'ne; nal, mıh, tel, şına demiri, dingil demiri, pulluk gibi aletleri ve malzemeyi tedarik edip çiftçilere dağıtma vazifesini vermiştir. Ziraat Vekâleti, bu amaçla Koordinasyon fonundan kendisine verilen 4.550.000 liralık sınırlı kaynakla kendine verilen görevi yerine getirmeye çalışırken, bazı aletleri ve malzemeyi tedarik etmiş, yanı sıra göztaşı ve uranya vb. ilaç maddelerini tedarike de uğraşmıştır. Savaş içinde zirai mücadele ilaçları tedarik yolları kapanınca, 1941 yılından itibaren İzmir'in Bornova ilçesinde bir Ziraat İlaçları Fabrikası kurularak çalıştırılmaya başlanmıştır. Nihat İğriboz'un yönettiği fabrikada, buğday bitlerine karşı "Erkmenkül", tahtakuruları ve hamam böcekleri için "pirityum", çekirgeye karşı "Kumlit" ilaçları geliştirilmiştir.[19]

Ama bu sınırlı deneyimler başarılı bir uygulama için uzman bir kuruluşun gerekliliğini ortaya çıkarmıştır ve bunun üzerine *28 Ocak 1943 tarihli K/430'la "Türkiye Zirai Donatım Kurumu"* kurulmuştur. Bu kurum da Millî Korunma Kanunu'na dayanarak oluşturulmuştur ve 3460 sayılı kanuna göre kurulan İktisadî Devlet Kuruluşlarına benzerdir. Direktiflerini doğrudan Ziraat Vekâleti'nden almaktadır ve "Her türlü ziraat alet, makine, vasıta ve malzemesini, suni gübreleri, zirai ilaç maddelerini, tohumlukları iç ve dış piyasadan sağlamak ve bunları imal ve istihsâl ederek peşin ve taksitle satmak ve bu işler için lüzumlu olan her çeşit zirai, sınaî ve ticari teşekkülleri doğrudan ya da dolaylı olarak kurmak, işletmek veya bunlara katılmakla görevlendirilmiştir."[20]

Tablo 5.3'te görüldüğü üzere 27 Şubat 1943'te K/433'le Zirai Donatım Kurumu'nun kadroları tasdik edilmiş, 18 Mayıs 1943'te çıkarılan K/451'le satılacak malzemelerin fiyatları saptanmış ve çalışmaya başlanmış, 4604 sayılı kuruluş kanunu ise 19 Haziran 1944'te Meclis'ten geçmiştir.[21] Hazırlanan kanun tasarısının gerekçesinde,[22] istihsâl vasıtalarının iptidai ve eksik oluşunun tarımsal üretimde randıman düşüklüğüne, kalite düşüklüğüne ve maliyet yüksekliğine neden olmakta olduğu belirtildikten sonra "[b]u harbin

---

19 Selim Cavid, "Ziraat İlaçları Fabrikası", *İktisadi Yürüyüş*, Sayı 58, 1 Mayıs 1942, s. 1, 19.

20 Şerif Nuri İlkmen, "Zirai İstihsal Vasıtaları ve Türkiye Zirai Donatım Kurumu" *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1,No 1, 1 Ekim 1943, s. 13.

21 TBMMTD: I: 74, 19/6/1944, C: 1, s. 79-91.

22 Türkiye Zirai Donatım Kurumu Kanunu Lâyihası ve Ziraat, Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (1/198), s. 139.

sonunda belirmesi muhtemel olan büyük iktisadî buhran karşısında da ziraatimizin teknik istihsâl vasıtaları yoksulluğu pek acı olarak yine belirecektir" denilerek, bu kuruluşa neden gereksinme duyulduğu açıklanmaktadır.

Türkiye tarımının donanım gereksinmesi genel hatlarıyla belirtildikten sonra, şimdiye kadar zirai istihsâl vasıtaları sağlanması işinin özel kesime bırakılmış olmasının başarısızlık getirdiğine, ayrıca Hükümetin, yurtdışından gelen göçmenlerin iskânı ve topraksız köylülere toprak dağıtılması şeklindeki Cumhuriyet politikasını uygularken zirai istihsâl araçları sağlamak durumunda kaldığına dikkat çekilmektedir. Devletin Zirai Donatım Kurumu'nu kurmaktan bir başka beklentisi de; *köylünün, uygunsuz ziraat alet ve makineleri, mağşuş gübre ve ilaç ve bozuk tohumluk satımına karşı korunmasıdır.*

Türkiye Zirai Donatım Kurumu, 3460 sayılı İktisadî Devlet Teşekkülleri yasası uyarınca Ziraat Vekâleti'ne bağlı olarak ve merkezi Ankara'da olmak üzere kurulmuştur. Yurtiçi ve yurtdışı şubeler kurabilecek, mümessillikler bulundurabilecek Kurum; ziraatte kullanılan her çeşit vasıta ve malzemeyi (damızlık, iş ve irat hayvanları da dahil) tedarik, imal ve istihsâl ederek peşin veya taksitle satma, bu maksatları elde etmek için lüzum görülecek her türlü zirai, sınaî ve ticari müesseseyle iş ve sermaye ortaklığı yapma ve araç ve gereçlerin çiftçilerce uzun süre kullanılması için tamirhaneler açma yetkileriyle donatılmıştır. Kurum'un sermayesinin 50 milyon TL olması öngörülmüştür ve Vekiller Heyeti kararıyla iki misline artırılabilecek olan bu sermaye, her yıl bütçeye konulan tahsisat, ayrılan olağanüstü tahsisat ve kurum kârının yüzde 75'inin sermayeye eklenmesiyle sağlanacaktır. Şimdiye kadar yapılan çalışmalar için, Millî Korunma Kanunu'na dayanarak verilmiş sermayeleri itfa etmek üzere olağanüstü sermaye olarak 14.600.000 TL konulmuştur. Ayrıca Millî Korunma Kanunu'nun 27. maddesine göre oluşan fondan 5 milyon TL ve Ziraat Bankası emrine verilmiş olan 1.320.000 TL'nin harcanmayan kısmı bu sermayeye katılacaktır.

Bu kuruma arazi ve emlak alanında da istimlak yetkisi verilmiştir. Ayrıca Vekiller Heyeti'nce tesbit edilecek donatım vasıta ve malzemesine ait maddelerin vergi ve resimden muaf tutulması öngörülmüştür. Yasa tasarısında, Vekiller Heyeti kararıyla bazı araç ve malzemenin ithal tekelinin bu kuruma verilmesine ilişkin bir madde de bulunuyordu. Bu yetki, tasarının Meclis'teki müzakeresi sırasında genelde daha liberal bir çizgiyi izleyen F.F. Düşünsel, Abdurrahman Naci Demirağ, Emin Sazak, Damar Arıkoğlu vb. milletvekillerince yoğun bir şekilde eleştirilmiştir ve *bu eleştiriler sonucunda inhisar yetkisi veren madde yasalaşamamıştır.*[23] Yasa tasarısının görüşülmesi sırasında Vehbi Sarıdal, bu kuruma verilen görevlerin zaten Ziraat Bankası'nın görevleri arasında bulunduğunu, Banka'nın 45 milyon liralık sermayesinin ye-

23 TBMMTD: I:74, 19/6/1944, C: 1, s. 82-90.

tersiz kalışı nedeniyle bu görevini yerine getiremediğini, bu kuruma verilecek 50 milyon liralık sermayenin Ziraat Bankası'na verilmesi hâlinde bu işlevleri de göreceğini söylemiştir, ve bu nedenle yeni bir kurumun kurulmasının gereksiz olduğunu savunmuştur.[24]

Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kuruluşu ve silo kapasitelerinin inşası

Küçük üreticiler eliyle üretilen hububatın önemli bir bölümünün köylünün kendi tüketimi için kullanıldığı, dolayısıyla piyasaya arz edilen hububatın göreli olarak az olduğu ve geleneksel perakendeci, toptancı tüccar kanalıyla dağıtıldığı bir sistemde, büyük depolama kapasiteleri yaratılmamıştır. Oysa Türkiye'nin hububat üretimini artırarak 1930'dan sonra hububat ihraç etmeye başlaması ve üreticiyi korumak için alımlara girişmesi, depolama gereksinmesini artırmıştı. Bu arada Türkiye'nin 1930 yılından itibaren hububat ihraç etmeye başlamasının, üretimin fazlalığından ziyade insan gıdasından ve hayvan yeminden kısma sonucu gerçekleşmiş olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.[25]

Bunun üzerine 11 Haziran 1933 tarih ve 2303 sayılı kanunla, silo ve ambarlar yaptırılması için Ziraat Bankası'na 3.000.000 liraya kadar ödenek verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca 28 Mayıs 1936 tarih ve 2985 sayılı Muvazene-i Umumîye Kanunu'yla da Maliye Vekili, silo ve ambar yapımı için 800.000 liraya kadar bono ihracına mezun kılınmıştır.

1938 yılında Türkiye'nin 66 bin tonluk silosu bulunurken, toplam depolama ihtiyacı 200.000 ton olarak hesaplanıyordu; ihraç için 65 bin tonluk, ülke içinde stok ve varant için de 70 bin tonluk ek kapasiteye gereksinme olduğu düşünülüyordu.[26]

Tablo 5.6'da verilenlerden kamu kurumlarının elindeki silo kapasitesinin 61.000 ton gibi küçük bir değer olduğu anlaşılmaktadır. Demiryolları üzerine sıralanmış olan bu silolardan 1935-1937 yılları arasında yapılanlardan Afyon silosu 5.000 tonluk, Yerköy ve Polatlı siloları 4.000 tonluk, Çiftlik silosu 1.300 tonluktur. Tabloda verilenlere, Demiryolları'na ait olup hiçbir mekanik tesisatı olmayan, 20.000-25.000 ton hububat alabilecek kapasitedeki İzmir-Alsancak ambarlarını da ekleyebiliriz.

Savaş öncesinde tüccarların ve değirmencilerin elinde bulunan ambarlama kapasitesi devletin elinde bulunanlardan daha çoktu; Ankara'da 156 parçada 30.000 tonluk bir kapasite, Adana'da iki yüz ellişer tonluk 10 değirmen

---

24 TBMMTD: I:67, 2/6/1944, C: 1, s. 7.

25 Cemil Çalgüner, *Türkiye Hububat Ekonomisi*, Ankara, 1954, s. 186.

26 İ.Fuad Pekin, *Silolarımız*, T.C. Ziraat Vekâleti, Silo Komisyonu, No. 1, Ankara, 1938, s. 21.

TABLO 5.6
Savaş Başladığında Türkiye'nin Silo Kapasitesi

Yıllar	*Yeri*	*Kapasite (Ton)*	*Çalışmakta Olanlar*	
1887	Derince, 2 ambar	10.000	Metruk	
1904	Haydarpaşa A silosu	5.000	1917'de yok olmuş	
1907	Haydarpaşa B silosu	10.000	1917'de yok olmuş	
1926-1927	Haydarpaşa A ve B siloları	15.000	Çalışmakta	DDY'ce tamir ettirilmiş
1933-1934	Eskişehir, Sivas, Konya, Ankara siloları	16.000	Çalışmakta	2303 sayılı yasaya göre yaptırılmış
	Denizli, Yerköy, Akşehir, Çerikli, Şefaatli, Balıkesir ambarları	6.000	Çalışmakta	2303 sayılı yasaya göre yaptırılmış
1934-1935	Derince 2 ambar	10.000	Çalışmakta	2303 sayılı yasaya göre yaptırılmış
1935-1937	Afyon, Polatlı, Yerköy, Çiftlik	14.300	Çalışmakta	2303 sayılı yasaya göre yaptırılmış
Toplam		61.000		

Kaynak: *Silolarımız*, s. 12.

ambarından oluşan 2.500 tonluk bir kapasite, Akşehir'de 3.675 tonluk kapasite, Antalya'da 20 değirmen ve fabrikada 3.150 tonluk tüccar ve bankalara ait 5.705 tonluk bir kapasite, Afyon'da on parçada 7.275 tonluk kâgir ambar, Baladız'da 265 tonluk kapasite, Burdur'da 2.200 tonluk kapasite, Balıkesir'de 43 parçada 8.420 tonluk bir kapasite, Çarşamba'da 420 tonluk kapasite, Erzurum'da iki metruk kilise, Ereğli'de 32 parçada 175 tonluk bir kapasite, İstanbul'da Avrupa yakasında 7 değirmen ve 1 tüccara ait makine tesisatı olan 14.850 tonluk ve tesisatı olmayan 5.750 tonluk kapasite, İstanbul'da Asya yakasında 7 parçada 1.060 tonluk kâgir ambar, İzmir'de 65.000 tonluk betonarme 127.000 tonluk kâgir ambar, Konya'da 84 parçada 40.000 tonluk kapasite, Kütahya'da 4.620 tonluk kâgir ambar ve 2.805 tonluk ahşap ambar, Payaz'da bir tüccara ait 13.500 tonluk bir kapasite, 5.000 tonluk bir kervansaray ve 3 parça hâlinde 3.000 tonluk bir kapasite, Samsun'da 57 parçada 25.000 tonluk kapasite, Denizli'de 61 parçada 38.000 tonluk ve bir un fabrikasında 20.000 tonluk ve Emlak-i Milliye'ye ait 20.000 tonluk ve bir Ermeni Kilisesi kullanılarak 10.000 tonluk kapasite, son olarak da Mersin'de 81 parça hâlinde 23.000 tonluk bir kapasite bulunmaktadır. *Bu ambarlama kapasitesi toplandığında 502.344 tonluk bir ambarlama kapasitesine ulaşılmaktadır.*[27]

---

27 İ. Fuad, Pekin, *A.g.e.*, s. 155-157.

Türkiye, savaşın oldukça yaklaştığı bir dönemde, 24 Haziran 1938'de, 3491 sayılı kanunla Toprak Mahsulleri Ofisi'ni kurmuştur. TMO, ülkenin en önemli ihtiyacı ve ürünü olan buğday üzerinde fiyat dalgalanmalarını engellemek, zararlı işlemlere engel olmak, devlete düşen düzenleyici rolünü oynayarak devletin koruyucu vazifelerini görmek ve nihayet Devlete ait Uyuşturucu Maddeler Tekeli'ni işletmek için oluşturulmuştur.[28] Ofis'e 17.000.000 liralık sermaye verilmesi planlanmış, başlangıçta bu sermayenin 8.104.210 liralık kısmı altyapı, sermaye ve nakit olarak Ziraat Bankası'ndan, 1.506.304 liralık kısmı ise Uyuşturucu Maddeler Tekeli'nden devirle sağlanmıştır.[29]

Türkiye'nin yalnız savaşa hazırlık bakımından değil, rasyonel bir hububat politikası izleyebilmesi bakımından da bir depolama kapasitesi oluşturması gerekiyordu. Türkiye'de yaygın olan küçük üretici, hasat olduktan sonra tuz, gaz, bez, kahve ve çay alabilmek için ürününün bir kısmını satmak durumundadır; bolluk yıllarında köylü 1,5 senelik yiyeceğini saklar, mahsulün fena olduğu senelerde de bundan faydalanır. Köylüler, şehirliler için bir stok yapmadığından şehirliler büyük ölçüde tüccarların spekülasyonlarına maruz kalmaktadır ve bu nedenle de Hükümetin hububat stoklaması gerekmektedir.[30] Ama Ofis sadece stoklama için kurulmamıştır. Başka amaçları da vardır; hububatın muhafazası, temizlenmesi, ilaçlanması ve tasnifini sağlayacak, ayrıca varant[31] muamelesi yapacaktır.[32]

Ofis'in kurulduğu yıllarda İstanbul, İzmir, Afyon, Konya, Diyarbakır, İskenderun, Samsun Bölge Müdürlükleriyle; İstanbul, Afyon, Tekirdağ, Mersin, Yerköy, Trabzon Şube Müdürlükleri kurulmuştu. Ofis'in ülkeye dağılmış 270 daimi ajansı ve altısı satış işlevi gören 33 ekibi bulunuyordu. Ayrıca TMO, o günün gizlilik anlayışı içinde savunma örgütleri dışında başka kuruluşların kullanmasına izin verilmeyen "radyo telsiz ağı"yla donatılmıştı.[33]

TMO, savaş yıllarında, yaptığı alımların miktarını artırmasıyla birlikte ülkede fiyat politikasını yürüten, ülkenin değişik bölgeleri arasında fiyat farklılıkları azaltan bir kurum hâline gelmiştir ve alım fiyatlarını yalnız buğday için değil arpa, mısır, çavdar ve yulaf için de saptamıştır. Savaş içinde önemi giderek artmış, devletin iktisat politikalarının uygulanmasında merkezî bir kurum hâline gelmiştir. Ama yetkisi alanında bulunmasına rağmen hiçbir varant muamelesi yapmamıştır.

---

28 Niyazi Acun, *Ziraat Tarihimize Bir Bakış*, İstanbul, 1947, s. 122.

29 Erkan Afşar, *Toprak Mahsulleri Ofisinin İktisadi Faaliyetleri ve Siyasetteki Yansımaları (1938-1950)*, Van, 2000, s. 62. Pdf dosyası yayınlanmamış çalışma.

30 İlhami Masar, "Hububat Davası", *Toprak Mahsulleri Ofisi*, Sayı 17, 15 Haziran 1946, s. 31.

31 Silo ve ambara bir şahış mal koyarsa ona verilen makbuzla birlikte bir varant senedi verilmektedir. Bu senet piyasada diğer senetler gibi ciro edilebilmektedir.

32 Fuat Pekin, "Silo ve Varant", *Toprak Mahsulleri Ofisi*, Sayı 17, 15 Haziran 1946, s. 32-38.

33 Erkan Afşar, *A.g.e.*, s. 53.

Başlangıçta İktisat Vekâleti'ne bağlı olan Toprak Mahsulleri Ofisi, 3614 sayılı kanunla 31 Mayıs 1939'da Ticaret Bakanlığı'na bağlanmıştır. Ayrıca 1941 yılında çıkarılan 2/14710 nolu kararnameyle buğday, çavdar, arpa ve yulaf, 2/15114 sayılı kararnameyle un, 2/15759 sayılı kararnameyle de peksimet stokları oluşturmakla görevlendirilmiştir. TMO'nun temel uğraşı ise buğdaydır, diğer hububat ve bakliyat konusunda ona verilen görevler daima ikinci derecede kalmıştır. Yasanın 2. maddesinin A fıkrasına gore TMO; ülkenin üretim bölgelerinde, üreticinin yapacağı satışlarda buğday fiyatlarının normal seviyenin altına düşmesini önlemek için, Bakanlar Kurulu'nun saptayacağı yerlerde, belirlenecek fiyatlarla stok oluşturmak ve tanzim satışı yapmakla görevlendirilmiştir. Normal fiyatların değişik kalitede buğdaylar için düzeyleri, Bakanlar Kurulu tarafından her yıl Haziran ayının ilk 15 gününde dünya fiyatları da göz önünde tutularak ilan edilecektir.[34]

Savaş koşullarında, Hükümet, TMO'ya çok ağır görevler yüklemiştir:[35]

- Çok çeşitli tarımsal ürünün tek alıcısı olmak.
- Satın aldığı gıda maddelerini muhafaza etmek.
- Malların tüketim merkezlerine gönderilmesini sağlamak.
- Değirmenleri işletmek ve kontrol etmek.
- Orduyu beslemek.
- Toprak mahsulleri vergisini tahsil etmek.
- Yurdun yiyecek ihtiyacını sağlamak.

Savaş'ın başında çok küçük bir kadrosu olan TMO, yüklendiği görevlerin artmasına paralel olarak genişlemiştir. Bu görevleri yerine getirebilmek için kadroların genişletilmesi kolaydır; zor olan, saklama ve stoklama kapasitesinin genişletilmesidir. Hububat çoğu kez tren istasyonlarında açıkta depolanmış, bu depolama sorununu çözmek için ABD'den çelik silolar getirilmiştir.

Toprak Mahsulleri Vergisi gibi zorunlu alış mekanizmalarının bulunmasına karşın ürünün köylüden toplanarak TMO stoklarına intikal ettirilmesinde sorunlarla karşılaşılmıştır. Bütçe müzakerelerinde, Bitlis milletvekili F.F. Düşünsel, 1943 kampanyasının çok verimli olmasına karşın Hükümetin yeterli stok oluşturamadığından, köylünün elinde dünya kadar mal kaldığından yakınmaktadır. Tüccarın elinde malın beklediği, depolarının istif hâlinde olduğunu, köylünün kente götürdüğü malı satamadığını söylemektedir.[36] Eskişehir milletvekili İzzet Arukan, köylünün elindeki buğdayın henüz satılamadığına, Eskişehir'de bulunan 20-30 kadar buğday tüccarının piyasadan

34 Niyazi Acun, *A.g.e.*, s. 125

35 Niyazi Acun, *A.g.e.*, s. 127.

36 TBMMTD: I: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 358.

çekildiğine, Ofis teşkilatının yetersiz kaldığına ve alış noktalarının az olduğuna dikkat çekmektedir.[37]

O.Ş. Uludağ, 1945 yılı bütçe müzakereleri sırasında Toprak Ofisi'nin hububat stoklamasında dikkatsiz davranıldığına, stoklarda bozulma olduğuna dikkati çekmiştir. Gerek ambarlardaki gerek açıktaki stoklamada hububat altına saman konulmaması ve açıkta yapılan depolamada hububat üstüne konulan muşambaların hububatın etrafına açılan hendeklerin içine sarkıtılmamasından dolayı buğdayın ıslanması ve küflenmesinin önlenemediğini belirtmiştir. Yazın buğdayın kızarak yanacağını ve bitleneceğini, bunu önlemek için de stokların alt üst edilerek havalandırılması gerektiğini söylemiştir.[38] Ticaret Bakanı bu hususa dikkat edildiğini buğdayın yer değiştirileceğini bildirmiştir.

TMO, bu sıkıntılara ve savaş koşullarına karşın, savaş süresince stoklama kapasitesini sürekli artırabilmiştir. 1946 yılında Toprak Mahsulleri'nin emrinde ülkenin değişik yerlerinde 39.000 ton kapasiteli 9 silo, 96.480 ton kapasiteli 1.060 adet çelik silo, 193.280 ton kapasiteli 119 kâgir ambar, 20.500 ton kapasiteli 36 adet ahşap ambar, 13.000 ton kapasiteli 13 adet açık ahşap hangar ve 2.500 ton kapasiteli 750 adet salaş bulunuyordu. Bu, toplamda 395.760 tonluk bir kapasite oluşturuyordu. Ayrıca bu kapasite dışında toplamda 189.617 ton kapasiteye takabül eden 750 ambar da kiralanıyordu. *Savaş'ın sonunda TMO, toplamda 685.377 tonluk bir stoklama kapasiteyle çalışır hâle gelmiştir.* Daha önce de değindiğimiz gibi 1945 yılında 519 yerde işi olan ve 128 yerde bilfiil teşkilat kurup çalışan bir kuruluş olmuştur.[39]

Savaş sırasında, Millî Korunma Koordinasyon Kurulu'nun kararlarının çok büyük kesimi TMO'nun hububat alımına yönelmiştir. Bu kararların listesi Tablo 5.7'de verilmektedir.

Bu tabloda ayrıntılı olarak verilen kararların uygulanması sonucunda, TMO, bir yandan sürekli olarak genişleyen bir ürün yelpazesinde üretilen ürünleri daha yüksek oranda toplayarak ve özellikle savaş içinde sürekli olarak artan miktarlarda satış yaparak, piyasanın sakinleşmesinde rol oynamıştır. TMO, 1939 yılında şehirlerin ve halkın beslenmesi için 32.297 ton, ordunun beslenmesi için 46.982 ton, göçmenler ve çiftçilere ise 10,448 ton buğday satmıştır. Aynı yıl Ofis, Almanya'ya 12.256 ton buğday ihraç etmiştir. Bu ihracat ilerideki bölümlerde göreceğimiz üzere Türkiye'nin başını ağrıtacaktır.[40] 1940 yılında Ofis, faaliyet alanını genişleterek buğday yanı sıra arpa, çavdar ve yulaf alımına başladığı için satış faaliyetlerini de genişletmiş-

---

37 TBMMTD: I: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 363.

38 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 475.

39 TMMBTD: B: 65, 29/5/1945,O: 1, s. 483.

40 Erkan Afşar, *A.g.e.*, s. 66-68

TABLO 5.7
TMO'nun Hububat Alımı Konusundaki Millî Korunma Kararları

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
			Hububat satın alınması ya da el koymaya tâbi tutulması kararları
K.76	28/11/1940	2/14713	Buğday ve çavdarın beyannameye tâbi tutulması ve rayiç fiyattan el konulması kararlaştırılmıştır. Müstahsiller, ellerindeki buğday ve çavdar miktarı 500 kg'ı aşmayanlar, değirmencilere ait bulunanlar ve kamu kuruluşları bu zorunluluk dışında tutulmuştur. Bu işlemleri peşin ödeme yaparak TMO gerçekleştirecektir. El koyma işleminin yapılacağı yerlerin listesi belirlenmiştir.
K.77	28/11/1940	2/14714	Buğday, arpa, çavdar ve yulaf için azami satış fiyatları saptanmıştır.
K.89	24/12/1940	2/14916	K.76'da olan 20 günlük satın alma süresi 35 güne uzatılmıştır.
K.91	2/1/1941	2/14986	K.76'nın uygulanacağı yerleşmeler listesi genişletilmiştir. Ayrıca peşin ödeme koşulları % 75 avans verilmesi hâlinde esnetilmiştir.
K.107	12/2/1941	2/15164	K.76'nın kapsamına arpa ve yulaf da eklenmiştir. El koyma kararının kapsamına üretici elinde bulunan, kendi tüketiminin ve tohumluk için gerekli olanın dışındaki hububat da alınmıştır.
K.108	14/2/1941	2/15172	Buğday ve çavdarı beyannameye tâbi tutan 76 sayılı karar hükümlerinin bir kez daha uygulanırken, bazı yerlerde arpa ve yulafa da uygulanması ve arpa ve yulafın satın alma fiyatların belirlenmesi kararıdır. Değirmenlere ait arpa ve yulaflar da el koyma kapsamına alınmıştır.
K.139	25/4/1941	2/15658	Çoğunluğu Karadeniz illerinde olmak üzere belirlenen yerlerde mısır konusunda beyanname vermek yükümlülüğü getirilerek Hükümetçe el konulma kararı verilmiştir.
K.157	9/6/1941	2/15955	1941 hasat mevsiminden 1942 hasat mevsimine kadar geçen sürede, adları sayılan 39 vilayette, buğday, çavdar, arpa, yulaf, mahlut ve mısır üretiminin beyannameye tâbi tutulması kararı getirilmiş ve ihtiyacına göre devlet el koymaya yetkili kılınmıştır.
K.180	7/8/1941	2/16359	K.157 kararı 24 vilayete daha teşmil edilmiştir.
K.183	13/8/1941	2/16393	TMO'ya kuru fasulye ve pirinç satın almak ve satmak konusunda yetki verilmesi ve 1.000.000 liraya kadar kredi verilmesi kararıdır.
K.181	25/8/1941	2/16465	Tüm hububat alım fiyatlarına 31/10/1941 tarihine kadar geçerli olmak üzere kilo başına 1 kuruş eklenmiştir.
K.205	18/10/1941	2/16705	Yeni hububat alım fiyatları saptanmıştır.
K.212	10/11/1941	2/16794	K.181'in uygulanma süresi 30/11/1941 tarihine kadar uzatılmıştır.
K.219	16/11/1941	2/16888	Beyannameler hazırlanırken hayvan başına hesaplanan yem miktarı, K.157'de verilen düzeylerin altına indirilmiştir.

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
K.233	9/12/1941	2/16963	K.181'in uygulanma süresi 31/12/1941 tarihine kadar uzatılmıştır.
K.234	24/12/1942	2/17112	K.183'le verilmiş 1.000.000 liralık sermayenin, 3.000.000'a çıkarılması.
K.239	24/12/1941	2/17106	Mısır alım fiyatlarının bütün vilayetlerde 12 kuruş olarak saptanması.
K.245	12/1/1942	2/17160	K.157'ye göre verilecek beyannamelerde kişi başına aylık ekmeklik buğday tüketimi 20 kg hesaplanırken, K.245'le bu miktar 10 kg'a indirilmiştir.
K.249	13/1/1942	2/17143	Kuşyeminin belirlenen yerlerde beyana tutulması, el konulması ve alım satımıyla TMO'nın görevlendirilmesi.
K.270	7/2/1942	2/17294	Daha önce satın alınan hububat fiyatlarına üreticiyle sınırlı olmak üzere kilo başına 2 kuruş zam yapılmıştır.
K.324	9/5/1942	2/17875	1941 yılı mahsulünden el konulmuş bulunanlarla, 1942 mahsulünün ekmeklik, yemeklik, tohumluk ve yemlik ihtiyacının dışındaki tüm hububata el konulmuştur.
K.365	15/7/1942	2/18364	TMO'nun satın alacağı hububatın fiyatlarının saptanması.
K.366	15/7/1942	2/18365	K.278, K.320 ve K.324'ü değiştirmektedir. Kararnamenin yayınlanmasından itibaren ürettiği hububat miktarı 50 tondan az olanların ürününden yüzde 25; ürettiği hububat 100 tona kadar olan üreticilerin üretimlerinin 50 tona kadar olan kısmından yüzde 25, onun üzerindeki kısmından yüzde 35; ürettiği hububat 100 tonun üzerinde olan üreticiler ilk 50 tonundan yüzde 25, 50-100 arasındaki kesiminden yüzde 35; 100 tonun üstünde olanların üretimlerinin yüzde 50'si bedeli karşılığında satın alınacak diğer kısmı serbest bırakılacaktır.
K.369	22/7/1942	2/18385	TMO tarafından satılacak hububatın satış fiyatlarını belirlemektedir.
K.372	23/7/1942	2/18388	Mısır için K.324 ve K.366'nın uygulanması 31/8/1942'ye kadar geçici olarak yürürlükten kaldırılmıştır.
K.387	10/9/1942	2/18722	1942 yılı ürünü olan çeltik ve pirinçlere el konulması hakkındadır. Ürün miktarı 15 tona kadar olan üreticiler yüzde 10'unu, fazlasında ise yüzde 20'sini naklini de sağlayarak TMO'ya teslim edecektir.
K.388	10/9/1942	2/18746	K.366'ya göre üreticilerden, satma zorunluluğunda oldukları hububat miktarlarını henüz Hükümete satmamış olanlar, borçlandıkları hububat dışında kalan hububatlarını ekmeklik için serbest fiyatla belediyelere satabileceklerdir.
K.391	8/10/1942	2/18848	K.366'daki Hükümete satış zorunluluğu olan oranlardaki ürün miktarları dışındaki hububatın satışı ve taşınması serbest bırakılmıştır.
K.404	14/11/1942	2/18956	Ankara, İstanbul ve İzmir vilayetlerinin ekmeklik için yapılan un satışlarının fiyatlarına K.369'la belirlenen fiyatlara kiloda 9 kuruş eklenmiştir.

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
K.407	19/11/1942	2/19019	Ticaret ve ziraat Vekâletlerince yapılacak bir talimatnameye göre belli zamanda satmaları zorunlu olan hububatı teslim etmeyenlerin bilumum hububat ve mamullerine el koyma hükmü getirilmiştir.
K.420	7/1/1943	2/19311	K.391'deki yükümlülüklerini yerine getirenler, ailelerinin gereksinmesini ayırdıktan sonra yapılmasına izin verilen mamulleri her yerde satışa arz edebileceklerdir. Un, irmik, makarna, şehriye, nişasta ve bulgur yapabileceklerdir. Ancak her türlü hamur işlerinin yapımı ve satışı yasaklanmıştır.
K.424	13/1/1943	2/19312	Fiyatların artırılmasından önce el konulmuş pirinç sahiplerine kilo başına 5 kuruş, bulgur sahiplerine kiloda 2 kuruş ödenecektir.
K.442	17/4/1943	2/19743	K.404'deki fiyatlar TMO'nun müdahale satışlarında da uygulanacaktır.
K.452	13/5/1943	2/19930	1943 mahsul yılında hububattan Hükümetçe satın alınacak oranlar yeniden belirlenmiştir. İlk 6 tona kadar üretimden yüzde 20, 6-15 ton arasındaki üretiminden yüzde 30, 15 tondan yüksek üretimden yüzde 50 oranda alım yapılacaktır.
K.462	14/7/1943	2/20289	K.452'nin bazı maddelerinin değiştirilmesi, ekler yapılması hakkındadır. Belirlenen oranlar içine 4429 sayılı kanundaki vergi de dahildir.
K.468	7/8/1943	2/20493	Dar ve değişmez gelirlilerle ordu ihtiyacının temini için yapılmakta olan hububat satışlarının fiyatları arasındaki farkın kaldırılması hakkındadır.
K.491	27/12/1944	3/175	TMO'ya devlet hisseleri dışında köylüden primli fiyatlarla serbest buğday alımı yetkisi verilmiştir.
K.525	2/6/1944	3/924	K.491'i kaldırmıştır ve TMO'nun satın alacağı hububat fiyatlarının ve bakliyat ve çeltikte hükümet payının saptanması hakkındadır.
K.539	28/9/1944	3/1524	Hububat fiyatları hakkındadır.
K.566	8/1/1945	3/2029	Değirmen ve fabrikalarda 94-96 ve 79-81 randımanlı un yapılabileceği, ekmeğin karneyle dağıtımının devam edeceği ve 94-96 randımanlı unlarda yapılan ekmeğin çocuk ve büyüklere 450 gram, işçilere 900 gram; 79-81 randımanlı undan yapılan ekmeğin ise, çocuk, büyük ve işçilere 300 gram olarak verileceği hakkındadır.
K568	8/1/1945	3/2031	Hububat, bakliyat ve pirinç fiyatları hakkındadır.
K598	23/5/1945	3/2938	Ekmeklik hububat stoku dolayısıyla doğan zararlarını karşılamak üzere Trabzon ve Elazığ Belediyelerine Ziraat Bankası'ndaki fondan kaynak aktarılmasıdır.
K.620	1946	3/3646	K.598'in tüm belediyelere yaygınlaştırılması ve Ziraat Bankası'ndaki sermayenin battal edilmesidir.
K.648	13/6/1946	3/4344	Hububat fiyatları hakkında.
K.688			Hububat fiyatları hakkında.
K.696	6/6/1947	3/5925	Hububat fiyatları hakkında.

Karar No.	Kararname Tarihi	Kararname No.	Kararın İçeriği
K.740			
K.751		3/7708	Hububat naklinin bazı istikametlerde yasak edilmesi hakkındaki K.737'nin kaldırılması.
K.762		3/7709	Unların Hopa ve Ünye arasındaki liman ve iskelelerden başka liman ve iskelelere naklini yasaklayan 739 sayılı kararın kaldırılması.

tir. Orduya 79.139 ton buğday, 14.240 ton arpa ve 18.423 ton yulaf satmıştır.[41] Hayvan yemi olarak verilen arpa ve yulaf miktarının düşüklüğü, bu dönemde *ordunun hayvanlarını beslemek için piyasadan alım yapmak durumunda kaldığını* göstermektedir. 1941 yılında orduya yapılan satışlar konusunda bilgimiz bulunmamakla birlikte, 1942 yılında Ofis'in ordu ve resmî dairelere satışının; 77.612 ton buğday, 84.733 ton arpa, 29.196 ton yulaf, 12.908 ton mısır, 5.328 ton bakla, 3.772 ton pirinç, 2.189 ton çavdar, 1.897 ton bulgur, 142 ton nohut, 22 ton mercimek olduğunu bilmekteyiz.[42] 1943 yılından itibaren TMO satışları içinde un ve makarna gibi mamuller yer almaya başlamıştır ve bu yılda resmî kurum ve kuruluşlara 237.956 ton hububat ve bakliyat, 52.096 ton un; piyasaya ve halka ise 159.098 ton hububat ve bakliyat, 143.276 ton un satılmıştır.[43]

1944 yılında Ofis 766.813 ton hububat, 17.999 ton bakliyat ve 315.000 ton un ve makarna satmıştır. Bu hububat satışlarından resmî dairelere ve orduya yapılan buğday satışı 109.882 ton, arpa satışı 151.827 ton olmuş, un satışlarının ne kadarının orduya yapıldığını ise bilmiyoruz.[44] 1945 yılında tarımda üretim oldukça düşmüş, ancak toplam satış düzeyi gelişmiştir. Toplam hububat ve bakliyat satışları 926.696 olmuş, Ofis'in toplam hububat ve bakliyat satışı 1946'da 1.065.790 ve 1947'de 902.861 ton olarak gerçekleşmiştir.[45]

Ofis'in faaliyetlerindeki bu gelişmeyi gördükten sonra, buğday ve arpa alımlarının, satışlarının ve stoklarının nasıl değiştiğini göstermek için Tablo 5.8 ve Tablo 5.9 verilmektedir. Dönemin iktisadî politikalarındaki gelişmeleri anlamamız bakımından çok önemli olan bu veriler ilerideki bölümlerde yorumlanacaktır.

41 Erkan Afşar, *A.g.e.*, s. 72.

42 Erkan Afşar, *A.g.e.*, s. 80.

43 Erkan Afşar, *A.g.e.*, s. 82.

44 Erkan Afşar, *A.g.e.*, s. 88.

45 Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti, *Rakamlarla Devlet İktisadî Teşekkülleri*, İstanbul, 1949, s. 13.

TABLO 5.8
TMO'nun Buğday Alış, Satış ve Stoklarındaki Gelişmeler

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Alım mik. (ton)	121.633	194.170	156.505	491.440	463.237	371.967	894.303	377.334	583.340	391.776
Alım fiyatı (kuruş)	4,80	4,80	5,22	9,92	20,00	20,00	27,00	25,50	22,00	22,00
Alım değ. (bin TL)	5.714	8.980	9.664	41.574	85.130	73.368	228.826	95.151	122.937	84.836
Satış mik. (ton)	16.579	115.121	263.957	511.520	396.600	338.403	466.214	560.305	632.312	464.348
Satış değ. (bin TL)	885	6.384	16.496	52.086	83.362	88.164	125.768	154.889	165.550	108.563
İhracat mik. (ton)		12.256	51.950					6.112		172.280
İhra. değ. (bin TL)		6.82	2.652					1.880		70.312
Stok. mik. (ton)	124.532	213.854	54.452	37.393	106.235	143.217	573.999	380.922	331.234	101.463
Stok değ. (bin TL)	5.874	9.967	4.544	3.697	20.003	20.901	150.085	98.132	69.335	22.284

Kaynak: Cemil Çalgüner, *A.g.e.*, s. 155. *Konjontür*, Ekim-Aralık 1950, s. 8.

TABLO 5.9
TMO'nun Arpa, Alış, Satış ve Stoklarındaki Gelişmeler

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Alım mik. (ton)			19.418	137.066	184.080	163.601	273.626	99.089	181.522	144.738
Alım değ. (bin TL)			769	8.672	27.588	24.616	50.091	17.540	26.270	20.488
Satış mik. (ton)			14.241	137.557	117.739	151.832	167.388	154.193	255.348	89.975
Satış değ. (bin TL)			753	11.291	22.119	32.327	36.238	32.695	60.308	16.791
İhracat mik. (ton)								14.967		24.094
İhracat. değ. (bin TL)								3.755		7.243
Stok. mik. (ton)			5.139	4.498	7.073	84.770	189.609	117.879	43.784	63.125
Stok değ. (bin TL)			322	339	10.564	12.448	34.872	20.875	6.291	9.856

Kaynak: Cemil Çalgüner, *A.g.e.*, s. 156. Konjontür, Ekim-Aralık 1950, s. 8.

TMO stoklarının miktarını bilmek tek başına yeterli değildir. *Bu stokların oluşumunun nasıl finanse edildiğini* de bilmek gerekir: TMO, stoklarını piyasadan serbest alımlarla, aynî olarak alınan vergilerle ve devlet hissesi alımlarıyla yapmıştır. Stokların büyük kısmının sağlandığı satın almalar için ne tür finansman kanallarının kullanıldığına dair, sadece 1945 yılına ilişkin bir bilgiye sahip bulunuyoruz. 1945 yılında Ofis, Merkez Bankası'na 140, Ziraat Bankası'na 17, Zirai Kombinalara 9 ve Maliye'ye 76 milyon lira borçlanmıştır.[46]

Yalnız stoku yapmanın değil, *o stoku elde tutmanın da makroekonomik sonuçları* olmaktadır. Nitekim Adnan Menderes, 1945 yılı üretim yılına 900.000 ton stokla girilmesinin ve bunun paraya çevrilmemiş olmasının yeni alımlara girildiğinde yeni emisyon baskısı yaratacağı üzerinde durarak, Ofis'in elindeki stokların ihtiyattan fazlasının gelecek seneye devrini önleyecek tedbirler alınmasının gereğine işaret etmiştir. Ama 1945 yılı ilkbahar yağışları belli olmadan bu yönde adım atılmamasını tavsiye etmiştir.[47] Daha sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere bahar yağışları gerçekleşmemiş ve

46 TMMBTD: B: 58, 21/5/1945, O: 1, s. 206.

47 TMMBTD: B: 58, 21/5/1945, O: 1, s. 228.

tarımsal ürünlerde çok büyük düşüşler yaşanmıştır. 1945 yılına büyük bir stokla girilmesi bu krizin biraz da olsa hafifletilmesine katkı yapmıştır.

Savaş döneminde Türkiye'nin hububat üretiminde ve ithalat ve ihracatında yaşanan gelişmeler

Savaş döneminde alınan önlemler büyük ölçüde hububat üretimindeki gelişmelere bağlı olmuştur ve Tablo 5.10, bu dönemde hububat ekim alanlarının nasıl bir dalgalanma gösterdiğini anlayabilmek için hazırlanmıştır.

TABLO 5.10
Türkiye'nin Hububat Ekim Alanlarında Yaşanan Gelişmeler

	Buğday (1.000 ha)	*Buğday Hububat Yüzdesi*	*Arpa (1.000 ha)*	*Arpa Hububat Yüzdesi*	*Mısır (1.000 ha)*	*Mısır Hububat Yüzdesi*	*Çavdar (1.000 ha)*	*Çavdar Hubu. Yüzdesi*	*Diğer (1.000 ha)*	*Diğer Yüzdesi*
1938	3.830	52,36	1,960	26,79	469.	6,41	456	6,23	599	8,21
1939	4.021	52,49	2,025	26,43	467	6,09	425	5,55	723	9,44
1940	4.381	53,43	2,093	25,52	510	6,22	464	5,66	752	9,17
1941	4.394	53,78	2,037	24,92	502	6,14	490	5,99	750	9,17
1942	4.369	53,45	1,946	23,80	631	7,72	446	5,46	742	9,57
1943	3.502	52,96	1.490	22,53	627	9,48	381	5,76	613	9,27
1944	3.740	53,63	1.655	23,73	577	8,27	378	5,42	624	8,95
1945	3.742	54,28	1.624	23,56	510	7,40	400	5,80	618	8,96
1946	3.831	53,30	1.735	24,14	566	7,87	397	5,52	659	9,17
1947	4.176	54,73	1.805	23,65	535	7,01	436	5,71	679	8,90

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları.*

Görüldüğü üzere hububat ekiminde en büyük alanı buğday almaktadır. Bunun nedeni Türkiye'de buğdayın, gerek ekmek gerek katık olarak insan gıdasının temelini oluşturmakta olmasıdır. Buğday, ekmek olarak tüketildiği gibi bulgur, tarhana, makarna, börek, nişasta olarak da kullanılır ve üretiminin büyük bölümü Orta Anadolu'da yoğunlaşmaktadır.

Genel olarak hububat ekim alanları ve özelde buğday ekim alanları 1942 yılına kadar artış göstermiş, 1943 yılında bir düşüş yaşanmış, sonra 1947'ye kadar tekrar artış göstermiştir. 1943, 1944 yılları buğday ekiminin düşük olduğu yıllardır. Genellikle kuraklığın ekim mevsimine kadar uzadığı yıllarda ve yeterli tohum bulunamadığı durumlarda ekim azalır, ama savaş içinde ekimin azalması için bir başka neden büyük sayılarla genç nüfusun askere alınması ve savaş içinde ekim için yeterli insan ve hayvan gücünün bulunamayışıdır. *1943 ve 1944 yıllarındaki ekim alanı azalmasında* bu faktörün etkisinin olduğu düşünülebilir. Eğer 1938 yılı esas alınırsa *1940, 1941 ve 1942 yıllarında buğday ekim alanının ordunun büyümesine karşın artırılabilmiş olma-*

sı ilginçtir. Bu bize köylerde kalan nüfusun, yaşlı ve kadınların, köy içi dayanışma mekanizmalarını da kullanarak ekim alanının artırılmasını sağladığını göstermektedir. Ayrıca bu durumda 1943 ve 1944 yılındaki azalmada kuraklık ve *tohum yetersizliğinin etkisinin önemli olduğunu da* kabul etmek gerekir.

Ekim alanı bakımından ikinci önemi haiz ürün olan arpa, hayvan yemi olarak kullanıldığı gibi, insan gıdası olarak da kullanılabilmektedir. *Türkiye'de arpa ekim oranı Avrupa ve Balkan ülkelerine göre çok daha yüksektir.* Özellikle hayvan yemi olarak kullanılması, Türkiye'nin hayvan varlığının büyük olması bakımından anlamlıdır. Arpa üretimi de Orta Anadolu illerinde yoğunlaşmıştır.

Türkiye'deki mısır ekim alanlarının oranları temelde yağış azlığı nedeniyle Balkanlar ve Avrupa'ya göre çok düşük kalmaktadır; nitekim mısır üretimi, yağışın oranının yüksek olduğu Karadeniz (özellikle de Doğu Karadeniz) illerinde yoğunlaşmıştır.

Türkiye'nin toprakları ve iklimi çavdar üretimine uygundur, ancak buna ragmen üretim oranı oldukça azdır ve sadece Afyon, Konya, Kayseri, Niğde yöresinde ekilmektedir. Oysa örneğin Almanya'da çavdar, toprak ve iklim koşullarının uygunluğu yüzünden buğdayın iki misli kadar ekilmektedir. Hububatta, münavebede oynayacağı rol bakımından çavdar üretiminin teşviki istenmekteyse de ekim alanı sınırlı kalmaktadır.

Tablo 5.10'daki diğer başlığı altında yulaf, mahlut, kaplıca, darı, pirinç ve kuş yemi yer almaktadır. Bunlar içinde de özellikle yulaf ekim alanının düşük olması dikkat çekmektedir. Yulafın Türkiye'de hububat ekim alanı içindeki oranı yüzde 3,69'dur; oysa Fransa'da hububat ekim alanının yüzde 32,18'ini, Almanya'da yüzde 26,42'sini oluşturmaktadır. Hayvan yemi bakımından önemine rağmen yulafın az oluşu, bir yandan yağış miktarının az olmasıyla, diğer yandan da hayvan besleme yöntemlerinin gelişmemiş olmasıyla yakından ilişkilidir. Üretimin büyük kesimi Marmara ve Kuzeydoğu Anadolu illerinde yoğunlaşmıştır. Çok eskiden oldukça geniş ölçekte ekilen kaplıca ise, artık yerini büyük ölçüde buğdaya bırakmıştır. Darı da geçmişte daha çok ekilirken, bu dönemde daha az ekilmektedir. Daha çok Güneydoğu'da ve kısmen Ege'nin güneyinde ekilmektedir.

Hububatlar içinde pirinç, beslenme bakımından özel bir öneme sahiptir ve sıcak bir iklim, taban bir arazi ve bol su gerektirir. Türkiye'de 1928-1942 arasında hububat ekim alanının yüzde 0,43'ü pirince ayrılmıştır ve ortalama 28.033 hektar ekilmiştir. Sulak yerlerde yetiştiği için ve yetiştiği yerlerde sıtmanın yaygınlaşmasına neden olduğundan bazı ülkelerde yetiştirilmemektedir. Avrupa'da en yaygın yetiştiği yer İtalya'dır.[48] Türkiye'de ise sağlık nedenleriyle ekildiği yerler sınırlanmaktadır.

48 Cemil Çalgüner, A.g.e., s. 21, 22.

Tablo 5.11, bu ekim alanlarından ne kadar ürün alınabildiğini göstermek için hazırlanmıştır. Tablo 5.10 ve Tablo 5.11'in karşılaştırması ise bize, hububat üretiminin dalgalanmasının ekim alanı dalgalanmasına göre çok yüksek olduğunu göstermektedir. Türkiye'de tarım ekstansif karakterde olduğundan, bu durum, beklenen bir durumdur. Her yıl alınan verim iklim koşullarından oldukça etkilenmektedir.

TABLO 5.11
Türkiye'nin Hububat Üretiminde Yaşanan Gelişmeler

	Buğday (1.000 Ton)	*Buğday Hububat Yüzdesi*	*Arpa (1.000 Ton)*	*Arpa Hububat Yüzdesi*	*Mısır (1.000 Ton)*	*Mısır Hububat Yüzdesi*	*Çavdar (1.000 Ton)*	*Çavdar Hubu. Yüzdesi*	*Diğer. (1.000 Ton)*	*Diğer Yüzdesi*
1938	4.279	51,53	2.387	28,74	599	7,21	407	4,90	631	7,57
1939	4.192	51,38	2.275	27,89	637	7,80	405	4,97	649	7,95
1940	4.068	49,12	2.249	27,16	757	9,15	482	5,82	724	8,75
1941	3.483	51,01	1.758	25,75	647	9,48	342	5,01	597	8,75
1942	4.263	50,70	2.165	25,75	853	10,15	415	4,94	712	8,46
1943	3.510	50,24	1.665	23,84	874	12,51	344	4,92	593	8,49
1944	3.148	53,28	1.403	23,75	508	8,60	336	5,69	513	8,68
1945	2.189	54,55	934	23,27	295	7,35	226	5,63	369	9,20
1946	3.648	52,33	1.654	23,72	595	8,53	442	6,34	633	9,08
1947	3.246		1.512		531		348			

Tablo 5.11'den görüleceği üzere yıllara göre hububat üretim miktarları büyük dalgalanmalar göstermektedir. *1945 yılındaki buğday ve arpa üretimi 1938 yılındaki üretimin yarısından daha az olmuştur.* Tablo 5.10'da verilen bu dalgalanmayı ekim alanlarındaki küçülmeden ziyade, iklim koşullarındaki olumsuzluklar belirlemektedir; çünkü hububat üretiminde kritik olan toplam yağış miktarı değil, sonbahar ve ilkbahar yağışlarıdır; sonbaharda ekim yapıldığında, yağış olmadığı için çimlenme gecikir ve don yaşanırsa tahribat yüksek olmaktadır, ama ilkbaharda yüksek bir kuraklık yaşanmazsa kayıplar kısmen telafi edilmektedir. Sonbaharla birlikte ilkbaharda da yağış kıt kalırsa o yıl ürün çok düşmektedir.[49]

1938 yılı iyi bir üretim yılıdır, bir önceki yıla göre yüzde 160'lık bir artış yaşanmıştır. Daha sonraki yıllarda da artış sürmüştür. Tablo 5.11'de 1942 yılı üretim rakamlarının da çok iyi olduğu görünmektedir. Oysa 1942 yılında hasat olmadan yapılan ön tahminlerin çok düşük tutulduğu anlaşılmaktadır. Cemil Çalgüner'in kitabında 1942 üretimine ilişkin olarak verilen değerler çok küçüktür: Buğday 2.000.105 ton, arpa 952.095 ton, mısır 360.011 ton, çavdar 162.810 ton. Bu tahminler gerçekleşenin yüzde 50'sinden daha

49 Nejat Berkmen, "Orta Anadolu'da Kuraklık", *Tarım Bakanlığı Dergisi*, Yıl 2, Sayı 4, Ocak 1948, s. 8-13.

küçüktür.[50] Tarım bakanlığının ön tahmini olarak ise; buğdayın 2.737.000 ton, arpanın 1.417.000 ton, mısırın 656.000 ton, çavdarın 310.000 ton olduğu verilmiştir.[51] Bu tahminler de gerçekleşenin yüzde 65'i düzeyindedir. Tahminlerin bu derece düşük tutulması muhtemelen 1941-1942 kışının hava koşullarının çok olumsuz seyretmesi dolayısıyla olmuştur. Ama kış sonrasındaki gelişmeler olumlu sonuçlar vermiştir.

1943 yılından itibarense üretim miktarında düşme başlamış, düşüş 1945 yılında zirveye ulaşmıştır; *oldukça kötü bir üretim yılı olan 1945 yılında buğday ürünü 1942 yılı üretiminin yarısına düşmüştür*. Arpa ve diğer hububat türlerinde de benzer bir durum söz konusudur.

Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu, 1945 yılında ürünün neden bu kadar düşük olduğunu, 1945 yılı bütçe müzakerelerinde ayrıntılı olarak anlatmıştır. Bu anlatıma göre Türkiye 1944 sonbaharında bir sorunla karşılaşmıştır; güz yağmurlarının geç başlamasıyla güz ekimleri gecikmiştir, bununla birlikte kışın gecikmesi, çiftçilerin güz ekimlerindeki eksiklikleri tamamlamasına olanak vermiştir, yani güz ekimlerinin kapladığı alan normale yaklaşmıştır. Yağışlar geç başladığı için kışa girerken ekinler yeterince kökleşmiş vaziyette değildir ancak kış mülayim geçtiğinden özellikle hububatta don tehlikesi o kadar belirmemiştir. Öte yandan kış geç bitmiş ve ilkbahar geç geldiği için yazlık ekimler bir yıl öncesine göre az kalmıştır. Kış sonuna doğru karlı olduğundan ekinler karla örtülü kaldığı için don tehlikesine maruz kalmamıştır, fakat ilkbaharın gecikmesi ekinlerin tenebbütünü (vejetasyon) geciktirmiştir. Mayıs başlarında bilhassa yayla mıntıkalarında hububat topraktan yeni yeni ayrılıyordu. Ayrıca ilkbaharda yeterli yağış olmamış, nisanda asıl yağış isteyen bölgelerde geri kalmış, Mayıs ayında da yağış oldukça kıt kalmıştır. Bakan, 28 Mayıs'ta yaptığı konuşmasında eğer bir hafta içinde yağmur yağmazsa telafi olanağı kalmayacağını belirtmektedir. Bakanın korktuğu başına gelmiş, hem sonbahar da hem ilkbaharda kuraklık yaşanmıştır. İlkbahardaki yağış azlığı ot sahalarının da cansızlığına neden olmuştur; eğer bir hafta içinde yağış olmazsa kışın saman sıkıntısı görülecektir. *Ayrıca kışın uzaması, özellikle Orta Anadolu'da yavru düşürme ve yaşlı hayvanların telefatının yüksekliğine* neden olmuştur.[52]

Diğer ürünler arasında pirincin önemine dikkat çekmiştik. Pirinç üretimi; 1938'de 46.310 ton, 1939'da 51.547 ton, 1940'ta 62.794 ton, 1941'de 55.825 ton, 1942'de 60.473 ton, 1943'te 59.586 ton, 1944'te 27.024 ton, 1945'te 32.482 ton, 1946'da 40.498 ton, 1947'de 55.043 ton olmuştur. Üretim alanı olarak da Adana, Hatay, Kastamonu, Samsun, Ankara, Bursa, Ko-

---

50 Cemil Çalgüner, *A.g.e.*, s. 86-87.

51 Çok Şey Tarıma Bağlı, *A.g.e.*, s. 18.

52 TBMMTD: *B*: 64, 28/5/1945, O: 2, s. 448-449.

caeli, Edirne ve Diyarbakır illerinde yoğunlaşmıştır. *Hopa'da, kuru tarlalarda ve dik yamaçlarda sadece taneleri biraz küçük olan ve adına kır princi denilen bir pirinç yetiştirilmeye başlanmıştır.* Bu pirincin tohumu birkaç sene evvel bir hayır sahibi tarafından o mıntıkaya getirilmiştir ve sonrasında ekin o kadar çoğalmıştır ki mıntıkanın ihtiyacını tamamen karşıladıktan sonra ihraç maddesi bile olmuştur. Hopa'daki başarı üzerine, bir hudut nahiyesi olan Kemalpaşa'da yetiştirilmekte olan ve sıtmanın oldukça yaygınlaşmasına sebep olan bataklık pirinci yerine kır pirinci ekilmeye başlanmış ve sıtmadan kurtulunmuştur.[53]

Bu yıllarda Türkiye'de tarımsal teknoloji gelişmemiş olduğundan geleneksel tarım yöntemleri uygulanmaktadır ve bu nedenle de hem hububat üretiminin verimliliği genel olarak düşüktür hem de iklim koşullarına göre büyük dalgalanma göstermektedir. Hangi yılların iklim koşullarının uygun, hangi yılların iklim koşullarının kötü olduğunu açık olarak gözlemleyebilmek için Tablo 5.12 hazırlanmıştır.

TABLO 5.12
Hububat Üretiminde Yıllara Göre Verimlilik (hektar başına kg)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Hububat	1.135	1.065	1.009	836	1.035	1.056	849	582	969	
Buğday	1.117	1.043	929	792	975	1.002	841	585	952	777
Arpa	1.218	1.126	1.076	863	1.112	1.117	857	575	953	838
Mısır	1.277	1.365	1.485	1.289	1.346	1.394	880	578	1.052	993
Çavdar	895	954	1.039	699	930	904	889	558	1.114	799
Pirinç	2.259	2.301	2.415	1.355	2.282	2.407	1.759	1.792	2.229	

Tablo 5.12'de açıkça görülmektedir ki 1941 ve 1944 iklim koşulları uygunsuzdur ve verimlilik düşüşü yüzde 20 düzeyinde olmuştur. Ancak 1945 yılındaki iklim koşulları daha da kötü olmuş, verimlilik düşüşü yüzde 50 düzeyinde gerçekleşmiştir. Üretimde dalgalanmanın bu kadar yüksek olduğu yıllarda yönetim zecri (zorlayıcı) önlemler almak durumunda kalmıştır.

Ülke içinde kullanılan hububat miktarına ulaşabilmek için, her yılın ihracat ve ithalat değerlerini kullanarak gerekli düzeltmeleri yapmak gerekir. Hububat ithalatını gösteren Tablo 5.13 ve hububat ihracatını gösteren Tablo 5.14 bu nedenle hazırlanmıştır.

Tablolar bize, Savaş öncesinde ve Savaş'ın ilk yıllarında küçümsenmeyecek ölçüde ihracat yapıldığını ve Savaş içinde yapılan ithalatın ise temelde 1942 ve 1943 yıllarında yoğunlaştığını göstermektedir. 1942 yılında, yüksek hububat üretimine rağmen ithalat yapılmak durumunda kalınmış olması ve 1945 yılında, savaş içindeki en düşük hububat üretimine rağmen ithalat ya-

53 TBMMTD: I: 64, 29/5/1944, C:? s. 394.

TABLO 5.13
Hububat İthalatının Gelişimi (ton)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Buğday	0,540	0,058		249	56.594	39.109	3.935			
Buğday unu				9.847	9.588					
Arpa	20				32.486	20.898				
Pirinç	323	221			0,345					

Kaynak: *Çok Şey Tarıma Bağlı*, Ankara, 1947, s. 219.

TABLO 5.14
Hububat İhracatının Gelişimi (ton)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Buğday	101.502	23.418	63.878			277	200	6.814	200.000	
Arpa	123.912	67.163	45.454	10.722	–	123	101	7.053	140.000	

Kaynak: *Çok Şey Tarıma Bağlı*, Ankara 1947, s. 220. 1946 yılı değerleri Erkan Afşar, *A.g.e.*, s. 174. 1947 yılı için veri yok.

pılmamış olması ilginçtir. 1945 yılındaki durumu, TMO'nun Tablo 5.8'de görüldüğü üzere 1944 yılında yüksek bir stok yapabilmiş olmasıyla açıklamak doğru olur.

Türkiye, İngiliz tarafına, 1941 Ağustosu'nda hasadın kötü gitmesi dolayısıyla yıl sonuna kadar 50.000 ton buğdaya gereksinmesi olduğunu bildirmiş,[54] ayrıca hayvan yemi açığını kapatmak için de 1942 yılında arpa ve mısır talep etmiştir. İngiliz tarafı, Türkiye'nin 1940 yılında buğday ve arpa ihraç etmiş olması nedeniyle şüpheye düşmüş ve Türkiye'ye verilecek hububatın Almanya'ya aktarılmasından çekinmiştir.[55] Bir yandan bu kuşku ve diğer yandan nakliyede karşılaşılan zorluklar nedeniyle, bu buğday yıl sonuna kadar Türkiye'ye gönderilememiştir. Türkiye'nin Almanya'ya hububat satabileceği konusundaki kuşkunun giderilmesi için Ankara'daki İngiliz Büyükelçisinin bu olasılığın bulunmadığı konusunda güvence vermesi gerekmiştir[56] ve bu şekilde yıl sonuna kadar Türkiye'ye 8.700 ton Avusturya unu gönderilebilmiştir. Türkiye'nin buğday ithal etmek durumunda kalması üzerine, 24 Aralık 1941'de çıkarılan 4159 sayılı yasayla buğday ithalatı üzerinde koruyucu vergiler getiren 2466, 2643, 2820 ve 3776 sayılı yasalar kaldırılmıştır.

Yılbaşından sonra 14 Mart 1942 tarihine kadar İngilizler tarafından 51.000 ton buğdayın Türkiye'ye teslim edildiği anlaşılmaktadır.[57] Bu buğ-

54 Pub.Rec.Off: CAP111-381, 15 Ağustos 1941 tarihli yazı.

55 Pub.Rec.Off: FO371-30118, 24 Temmuz 1941 tarihli yazı.

56 Pub.Rec.Off: FO371-30118, 30 Temmuz 1941 tarihli yazı.

57 Pub.Rec.Off: FO371-33355, 14 Mart 1942 tarihli yazı.

dayın önemli bir kısmı Hindistan'dan sağlanmıştır. Türkiye, bu tarihlerde, 50.000 ton buğday ve 50.000 ton arpa ve mısır gibi hayvan yeminin sağlanması konusunda yeni taleplerde bulunmuştur. Buğday genellikle Ortadoğu İkmal Merkezi tarafından İskenderiye'den gemilerle ve 3.000-5.000 tonluk parçalar hâlinde Türkiye'ye gönderilmiştir. Ancak bu yolla sağlanan buğday genellikle çok gecikmeli geldiği için 1942 Mayıs'ında İzmir, İstanbul ve Ankara'da karneyle verilen ekmek tayınları yarıya inmiştir.[58] 13 Temmuz 1942'de Ankara'ya çekilen bir telgrafta İstanbul'da iki günlük buğday kaldığı bildiriliyordu. Arpa genellikle Irak'tan, ya Basra'dan gemilere ya da Bağdat'ta Türkiye'nin gönderdiği vagonlara yüklenerek gönderiliyordu.[59] Ayrıca 1943 yılında Türkiye'nin Almanya'dan da 10.000 ton arpa aldığı anlaşılmaktadır.[60] Tablo 5.13'te verilen Türkiye'nin ithalat rakamlarının, İngiliz kaynaklarındaki yazışmalarla büyük ölçüde tutarlı olduğu görülmektedir.

Hububatın tüketimindeki gelişmeler

Türkiye'deki hububat üretiminin yeterli olup olmadığını bulmak için insan ve hayvan tüketiminin ne kadar olduğunu bilmek gerekir. Bunu hesaplamanınsa iki yolu vardır; bunlardan birincisi beslenme normlarına göre hububat gerekeceğini saptamaktır ve Türkiye'nin hububat tüketimi bu yolla elde edilecek değerlere göre düşüktür, ikinci yol ise savaş dışındaki yıllarda Türkiye'de gerçekleştirilen tüketim miktarını esas almaktır ki eğer savaş yıllarında da savaş öncesindeki yıllardaki tüketim miktarları gerçekleştirilmişse, toplumda savaş dolayısıyla ortaya çıkan bir rahatsızlık olmayacağını söyleyebiliriz. Bu halde bulunacak miktarlar, birinci yolla bulunacak değere göre düşük olacaktır.

Savaş öncesi koşullarda tüketimin ne kadar olduğu konusunda istatistik bilgiler bulunmamakta, sadece Ziraat Vekâleti'nin yaptığı bazı kestirimler bulunmaktadır. 1937 yılı için yapılan bir hesaba göre, üretilen 3.000.000 ton buğdayın 600.000 tonu tohumluğa, 700.000 tonu şehir ve kasaba halkının tüketimine, 100.000 tonu ihraca, 1.600.000 tonu da köylü tüketimine ayrılmıştı.[61] Bu üretimin ne kadarının pazara sunulduğu konusunda ise bir bilgi yoktur. Ama şehir ve kasaba halkının tüketimiyle ihracat toplamı olan 800.000 tonun pazara sunulduğu düşünülebilir. Türkiye'de 2.000.000 ton olan arpa üretiminin ise 275.000 tonu tohumluğa, 360.000 tonu yemekliğe,

---

58 Pub.Rec.Off: FO371-33355, 15 Mayıs 1942 tarihli yazı.

59 Pub.Rec.Off: FO371-33355, 9 Ocak 1942 tarihli yazı.

60 Pub.Rec.Off: FO371-37397, 23 Şubat 1943 tarihli yazı.

61 Reşat Aktan, *Türkiye'de Ziraat Mahsulleri Fiyatları*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1955, s. 78

1.340.000 tonu yemliğe ayrılmakta, 25.000 tonluk kesimi ise sanayide kullanılmaktadır; bu hesaba göre yılda 400.000 tonluk arpa pazara sunulmaktadır. 1928-1942 yılları toplam hububat istihsâlinin ise yüzde 77,56'sı yemekliğe, yüzde 14,97'si tohumluğa, yüzde 7,47'si yemliğe gitmiş; 1943-1950 arasındaki istihsâlin ise yüzde 72,78'i yemekliğe, yüzde 13,16'sı tohumluğa, yüzde 14,06'sı yemliğe gitmiştir.[62]

Türkiye'nin kişi başına buğday tüketimini 1927 yılından itibaren sürekli geliştirdiği görülmektedir. 1927 yılında Orta Anadolu köylüsüne yemeklik olarak kalan buğday miktarı 60 kg kadar düşmüştür. Köylü, bu tür kötü mahsul yıllarında yemlik arpasını buğdaya karıştırarak o yılı geçirmiştir. Ayrıca böyle bir yıl sonrasında sert kışlar yaşanırsa büyük hayvan kayıpları olmaktadır. Savaşın arifesinde Türkiye, ardı ardına yaşadığı iyi üretim yılları sonrasında hububata doymuştu. 1936 yılı Orta Anadolu araştırmasına göre, beş kişilik bir köylü ailesinde kişi başına 200 kg buğday, şehirlerde ise kişi başına 136 kg buğday tüketilmektedir.[63]

Savaş döneminde Türkiye'nin hububat üretiminin düşük olduğu 1944 ve en düşük olduğu 1945 yıllarındaki üretimle tüketimi karşılaştırarak, doğabilecek sıkıntıların boyutu karşısında bir kestirimde bulunmaya çalışalım. Bunun için Cemil Çalgüner'in o yıllarda yaptığı araştırmasının saptamalarını kullanarak Tablo 5.15 ve Tablo 5.16 hazırlanmıştır.

TABLO 5.15
1944 Yılı Hububat Tüketim ve Üretiminin Karşılaştırılması

Hububat Türleri	*Tüketim Kişi Başına (kg)*	*Beklenen Tüketim (Ton)*	*1945 Ekimi İçin Tohumluk (Ton)*	*Üretim Miktarı (Ton)*	*İhracat Miktarı (Ton)*	*Hesaplanan Açık Miktarı (Ton)*	*Hayvan Yemine Kalan (Ton)*
Buğday	179	3.196.740	607.737	3.148.396	200	656.281	
Mısır	38	678.638	24.962	508.296		195.302	
Çavdar	18	321.460	26.108	336.367		11.201	
Arpa	14	250.024	256.527	1.472.522	101		965.870
Mahlut	8,5	152.000	17.131	170.031			900
Pirinç	3,5	62.506	2.501	27.024		37.983	
Kaplıca	3	53.357	14.013	63.361		4.009	
Darı	0,3	5.358	2.203	62.129			54.568
Yulaf			25.197	185.703			160.506
Kuş yemi			915	3.295			2.380
Toplam	264,3	4.720.083	1.016.830	5.922.124	13.867	904.776	1.184.324

Kaynak: Cemil Çalgüner, *A.g.e.*, s. 196, *İstatistik Yıllığı*, Cilt 16.

62 Cemil Çalgüner, *A.g.e.*, s. 202, 207.

63 İlhan Masar, "Ne Yiyoruz ?", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1954, s. 124, 128.

1944 yılında buğday ve arpa ithal edilmemiştir ve Tablo 5.15 bize 1945 yılında 905.000 tonluk yemlik ve tohumluk açığı doğduğunu göstermektedir. Bu açık tüketimde kısıtlamayla çözümlenmeye çalışılmıştır. Tablo 5.8'e göre TMO'da 1943 yılı sonunda 143.217 tonluk, 1944 yılı sonunda 573.999 tonluk bir buğday stokunun bulunduğu düşünülürse, bu yıldaki stok miktarının 431.000 ton arttığı ortaya çıkar. Bu yıl içinde 905.000 tonluk açığın yanı sıra 431.000 tonluk bir stok yapıldığı düşünülürse, alınan önlemlerle insanların hububat tüketimi üzerinde 1.335.000 ton azaltma sağlayacak bir baskı kurulduğu anlaşılır. 1944 yılında yapılan buğday ithalatının ancak 3.935 ton olduğu hatırlanırsa da, ithalatın bu baskıyı azaltmakta önemli bir etkisi olmadığı görülür.

Ziraat Vekâleti'nce, bu yıllardaki hayvan miktarını göz önünde bulundurularak yapılan hesaplara göre, Türkiye'de hayvanların yaşamlarını sürdürmeleri için en az 4.259.000 ton yemlik hububata ve normal bir beslenme içinse 7.761.000 ton hububata ihtiyaç olduğu saptanmıştır. Tablo 5.15'in son satırında ise 1944 yılı hububat üretiminden hayvanların tüketimine kalan miktarın 1.184.000 ton olduğu görülmektedir.

TABLO 5.16
1945 Yılı Hububat Tüketim ve Üretiminin Karşılaştırılması

Hububat Türleri	*Tüketim Kişi Başına (kg)*	*Beklenen Tüketim (Ton)*	*1946 Ekimi İçin Tohumluk (Ton)*	*Üretim Miktarı (Ton)*	*İhracat Miktarı (Ton)*	*Hesaplanan Açık Miktarı (Ton)*	*Hayvan Yemine Kalan (Ton)*
Buğday	179	3.196.740	607.737	2.189.318	6.814	1.721.973	
Mısır	38	678.638	24.962	294.739		408.861	
Çavdar	18	321.460	26.108	225.981		121.587	
Arpa	14	250.024	256.527	934.309	7.053		420.705
Mahlut	8,5	152.000	17.131	122.934		46.197	
Pirinç	3,5	62.506	2.501	32.482		32.525	
Kaplıca	3	53.357	14.013	45.483		21.887	
Darı	0,3	5.358	2.203	46.425			38.564
Yulaf			25.197	121.146			94.949
Kuş yemi			915	222		693	
Toplam	264,3	4.720.083	1.016.830	4.013.439	13.867	2.353.723	554.218

Kaynak: Cemil Çalgüner, *A.g.e.*, s. 196, *İstatistik Yıllığı*, Cilt 16.

Tablo 5.16 daha kötü bir ürün yılında toplumun tüketimini azaltmak için ne tür bir baskı uygulandığını gösterebilmek için verilmiştir. Hesaplanan hububat açığı 2.354.000 ton olmuştur. Tablo 5.8'e göre 1945 yılı sonunda TMO'da 574.000 tonluk, 1945 yılı sonunda 381.000 tonluk bir buğday stokunun bulunduğu düşünülürse bu açığın 200.000 tonunun stoklardan karşılandığı anlaşılmaktadır; o halde açık 2.150.000 tona inmiştir. Bu

düzey 1944 yılının 1.335.000 tonuna göre çok daha yüksektir. Hayvanlara kalan yem miktarı da 1.184.000 tondan 554.000 tona düşmüştür. Bu açıkların devletin Zirai Kombinalar eliyle 1944'te 73.384 ton, 1945'te 42.704 ton üretim yapmasına rağmen gerçekleştiğini unutmamak gerekir. Bununla birlikte Zirai Kombinaların üretiminin doğrudan piyasaya arzedildiği düşünülürse, Hükümetin elinin rahatlamasına ne kadar önemli katkı yaptığı daha iyi anlaşılır.

Hububat tüketimini azaltmak için, unlu mamullerin ve ekmeğin üretiminde ve dağıtımında alınan önlemler

Hububat alanında tüketimin azaltılarak üretim ve tüketim dengesinin kurulmasında, bu dönemde iki mekanizmanın birlikte çalıştığı görülmektedir. Bunlardan biri fiyat mekanizmasıdır ve bu yolla bir denge sağlanabilecek bile olsa, ekmek gibi bir temel besin maddesinin sağlanmasında yaratacağı toplumsal sorunlar çok yüksek olacaktır. Bu nedenle savaş sırasında tüm Hükümetler ikinci bir yola başvurarak, bu konuda tayınlama ve dağıtım kanallarını denetim altına alma yoluna gitmişlerdir. Türkiye de, bu müdahalelerini Millî Korunma Kanunu'nun sağladığı olanakları kullanarak sağlamaya çalışmıştır. Bu konularla ilgili olarak alınan Millî Korunma Koordinasyon Kurulu kararları Tablo 5.17'de verilmektedir.

Ekmek ve un tüketiminin azaltılması için koordinasyon kurulu tarafından ekmeğin randımanının belirlenmesi konusunda kararlar alınmaya başlayınca, *TMO, yalnız stoklamayla yetinemeyerek üretim alanına da girmiştir* ve genellikle şehirlerdeki halkın ve askerin belirlenmiş randımandaki un ve pirinç gereksinmesini sağlamak ve temelde askerin makarna ve bulgur gereksinmesini karşılamak için 1942 yılından itibaren üretime başlamıştır. Ofis, bu amaçla özel kesimin elindeki kuruluşlardan sözleşmeye dayalı olarak yararlanmıştır. *1944 yılında ülkenin değişik yerlerinde 30 değirmen, 13 çeltik fabrikası, 16 makarna fabrikası ve 1 bulgur fabrikası TMO'nun emrinde sözleşmeyle çalışıyordu.*[64]

Kullanılan buğday miktarını azaltmak için ilk başvurulan yol, ekmek yapımında kullanılan unun randımanını düzenlemek olmuştur ve bu konudaki ilk düzenleme 18 Şubat 1941'de K/115'le Ankara, İstanbul ve İzmir belediyelerinde ekmeğin yüzde 84-86 randımanlı tek tip ekmekten yapılması kararıdır. Ayrıca bu un harmanlarına, TMO'dan alınan çavdarlardan yüzde 15 oranında karıştırma yapılabilecekti. Neden böyle bir kararın alındığını, buğday üretimindeki (Tablo 5.11) ve TMO'nun buğday stoklarındaki (Tab-

---

64 Cihat Özhan, "İmalat Konusundaki Çalışmalar", *Toprak Mahsulleri Ofisi*, Sayı 17, 15 Haziran 1946, s. 56-61.

TABLO 5.17
Ekmek ve Un Tüketiminin Azaltılması Konusundaki Millî Koordinasyon Kurulu Kararları

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
			Ekmek üretimine ilişkin düzenlemeler
K.115	18/2/1941	2/15224	Ankara, İstanbul ve İzmir belediye hudutları içinde 100 kg buğdaydan elde edilecek 84-86 kg unla tek tip ekmek yapılacaktır. % 15 oranında çavdar katılabilecektir. Değirmenler bu tür un dışında un üretemeyecektir.
K.160	6/6/1941	2/15956	K.115'te ekmek ununa karıştırılabilecek olan % 15 çavdar oranının % 20'ye çıkarılabileceği, ayrıca % 30 kadar arpa karıştırılabileceği kararı verilmiştir. Bu olanak Ticaret Vekâleti'nin kararıyla kullanılabilecektir.
K.179	5/8/1941	2/16358	Ekmeğin çeşnisi değiştirilmiştir. Ekmek 100 kilo buğdaydan alınacak 89-91 kilo undan (randıman) yapılacaktır.
K.216	15/11/1941	2/16842	Ekmeğin çeşnisi yeniden değiştirilmiştir. Ekmek 100 kilo buğdaydan alınacak 94-96 kilo undan yapılacaktır.
K.291	2/3/1942	2/17467	K/216'ya göre imal edilen unlara yüzde 25'e kadar mısır unu karıştırılması.
K.567	1945		
K.596	1945		K.567'yi kaldırıyor.
K.647	1946	3/4303	84-86 randımanlı un yapımında TMO'ca yüzde 5'e kadar bakliyat kullanılabileceği hakkında.
K.664	1946		
K.713	1947		K.596, K.578 ve K.664'ü kaldırıyor.
			Ekmek ve un tüketiminin azaltılması için alınan önlemler
K.223	24/11/1941	2/16894	Buğday unundan ekmek, francala, makarna, şehriye, peksimet, bisküvit ve simit dışında maddelerin yapılması ve satılması ve tüketimi men edilmiştir. Lokanta, mutfak ve evlerde yemek olarak yapılacak hamur işleri bu hükümden istisna edilir.
K.247	13/1/1942	2/17141	Ekmek tüketimi şehir, kasaba ve köylerde sınırlanmıştır. Günlük ekmek miktarı 7 yaşına kadar çocuklarda 187,5 gram, 7 yaşından büyüklerde 375 gram, ağır işçilerde 750 gramla sınırlanmıştır. Ayrıca K.223'le hamur işleri yasağı lokantalara ve aş evlerine de teşmil edilmiştir. Karne verme işlemi belediyelerce yürütülecektir. Tanzim satışı yapılan köylerde kişi başına günde 300 gramlık ekmeğe yetecek kadar buğday verilecektir.
K.299	18/3/1942	2/17559	K.247'nin uygulanması için Ticaret Vekâleti emrine verilen 200.000 liralık tahsisatın 500.000 liraya çıkartılması.
K.313	13/4/1942	2/17679	K.247'ye göre verilen 375 gramlık ekmek yerine 125 gramlık gluten ekmeği verilebileceği hakkında. (sağlık nedeniyle)

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
K.385	26/8/1942	2/18665	K.247'nin hangi şehir, kasaba ve köyde uygulanacağını karlaştırmakta Ticaret Bakanlığı yetkili kılınmış ve tedavi altında bulunan veremlilere verilecek ekmek miktarı 450 grama çıkarılmıştır.
K.566	8/1/1945	3/2029	Değirmen ve fabrikalarda 94-96 ve 79-81 randımanlı un yapılabileceği, ekmeğin karneyle dağıtımının devam edeceği, 94-96 randımanlı unlardan yapılan ekmeğin çocuk ve büyüklere 450 gram, işçilere 900 gram; 79-81 randımanlı undan yapılan ekmeğin ise çocuk, büyük ve işçilere 300 gram olarak verileceği hakkında.
K.578	1/3/1945	3/2279	Maden işçilerinin ekmek istihkakı 1.000 grama, sanatoryumda yaşayanların istihkakı 600 grama çıkartılmıştır. Bu karar K.713'le kaldırılmıştır.
K.757		3/7944	Un ve ekmek üretimini tahdit eden 632, 713, 729 ve 732 sayılı kararların kaldırılması hakkında.

lo 5.8) düşüşler açıkça göstermektedir. Ayrıca bu kararla *Türkiye'nin büyük kentlerinden francala ekmek de kalkmıştır.* Daha önce de değindiğimiz üzere Dr. O.Ş. Uludağ, yaptığı Meclis konuşmasında, yüzde 75-76 randımanlı has ekmek yapmak merakından kurtulunması gerektiğini, ekmeklerin hamuruna biraz kepek karıştırılarak yüzde 82 randımanlı ekmek çıkarılırsa ekmeğin gıda değerinin yükseleceği ve hazmının kolaylaşacağı üzerinde durmuştur.[65] Uludağ'ın ölçütüne göre, bu düzenlemede kabul edilen standart sağlıklıdır.

1945 yılına kadar 3 büyük kent ve Zonguldak'a un vermekte olan TMO, 1945'te bunu 17 vilayete yaygınlaştırmıştır. *Üç ilde başlayan tek tip ekmek uygulaması, TMO'nun 1944 yılında yirmi vilayetin tüm kazalarında ve üç vilayetin de bazı kazalarında tanzim satışı yapmaya* başlamasıyla bu yörelerde de uygulanmaya başlanmıştır.[66] Ama Hükümet bu randıman düzeyinde kalamamış, artırmak durumunda kalmıştır. Tablo 5.17'den de görüldüğü üzere 15 Kasım 1941'de alınan 216 sayılı kararla un randımanı yüzde 94-96 düzeyine çıkmıştır. Bu aynı zamanda ekmeğin siyah hâle gelmesi demektir. Bu gelişmenin paralelinde buğdaya karıştırılabilecek diğer hububat oranı da artırılmıştır; 6 Haziran 1941'de alınan K/160'la, ekmek ununa yüzde 20 kadar çavdar ve yüzde 30 kadar arpa karıştırılabileceği belirtilmiştir, başka bir deyişle buğday oranı yüzde 50'ye düşürülmüştür. 1946 yılından sonra ise bu kararlar aşama aşama geri alınmıştır.

Hububat tüketimin azaltılmasında başvurulan diğer yol, unlu mamullerin ve ekmeğin üretim ve dağıtımını sınırlamaktır. Tablo 5.17'den de görüle-

65 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 474. Bu konuşma 1945 yılı Bütçesinin konuşulması sırasında yapılmıştır.

66 Hazım Atıf Kuyucak, *Radyo İktisat Saati Konuşmaları XVII*, Ankara, 1944, s. 9.

ceği üzere 24 Kasım 1941 tarihli K/223'la ilk sınırlamalar getirilmiştir. Buğday unundan üretilen ekmek, francala, makarna, şehriye, peksimet, bisküvi ve simit dışında maddelerin satılması ve tüketimi yasaklanmıştır. Lokanta ve evlerde yemek olarak yapılacak hamur işleri ise bu yasak dışında bırakılmıştır. 1941'de üretimin düşük, TMO stoklarının daha da düşük olmasına ek olarak daha önce üzerinde durduğumuz üzere yönetimin 1942 yılı üretim tahminlerinin de düşük olması dolayısıyla, 13 Ocak 1942'de alınan K/247 sayılı bu yasak genişletilmiş ve francala simit vb. unlu mamullerin üretimi ve lokantalardaki hamur işleri yapımı yasak kapsamı içine alınmıştır.

Bu yasak Meclis'te de eleştiri konusu olmuştu ve daha önce de değindiğimiz üzere, Eskişehir milletvekillerinden biri, yaptığı eleştiride; 1944 yılında Eskişehir'de unun serbest olduğunu ve Hükümetin müsaadesi üzerine istasyonda beş kiloluk paketler hâlinde un satıldığını belirtmiş, sonrasında halkın ekmek sıkıntısı çekmediğine ama *Eskişehir'de on bin kadar bekâr işçi olduğuna* ve onların kendilerinin ekmek yapması olanaklı olmadığı için 300 gramlık ekmekle yetinmek durumunda kaldığına dikkat çekmiştir. Öte yandan yine aynı konuşmasında un kaçağını engellemek için simit, börek, vb.'lerinin yapılıp *satılmasının yasaklanmış olmasının, bu işçilerin sabahleyin kahvaltı yapmasını* zorlaştırdığını da ifade etmiştir.[67] İstanbul milletvekili G.B. Göker ise bütün İstanbul'da simit ve börek için sarf olunan unun 60 çuvalı geçmeyeceğine ve bu yasaklamanın beslenme üzerindeki olumsuz etkisine dikkati çekmektedir.[68] Bu kararın sağladığı tasarrufun sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Yine daha önce değindiğimiz üzere bir Kocaeli Milletvekili de "Samanpazarı'nda bazlama satan 25 kişiye para cezası veriliyor. Şurada burada lokantalarda en güzel börek mütenevvi tatlı yeniliyor" diyerek uygulamanın adaletsizliğine dikkat çekmiştir.[69]

K/227'nin asıl önemi ekmeğin karneye bağlanmasından gelmektedir. İngiltere karne usûlünü uygulamaya 7 Ocak 1940'ta başlamışken,[70] Türkiye karne usûlünü uygulamaya İngiltere'ye göre iki yıl gecikmeyle başlıyordu. Karneleri hazırlayacak kurum ise belediyelerdi. Günlük ekmek miktarı 7 yaşına kadar çocuklarda 187,5 gram, 7 *yaşından büyüklerde 375 gram,* ağır işçilerde 750 gramla sınırlanmıştı. Bir süre sonra K/375'le 375 gram ekmek yerine 125 gram gluten ekmeği verilmesine olanak verilmiş, K/385'le de verem hastalarına verilecek ekmek miktarı 450 grama yükseltilmiştir. Sonuçta bu sınırlamalar 1946 yılı içinde kaldırılmaya başlanmıştır. 375 gramlık bir tayın miktarının ortalama ekmek tüketiminin altında olması gerekir ama ne kadar

---

67 TBMMTD: İ: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 363.

68 TBMMTD: İ: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 364.

69 TBMMTD: İ: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 367.

70 Kâzım Karabekir: *Günlükler*, 2. cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1123.

altında olduğu konusunda bir istatistiğe sahip değiliz. *1960'lı yılların sonunda yapılan bir araştırmada ekmek tüketimi ortalama olarak 500 gram* bulunmuştur. En düşük değer olarak Rize'de 384 gram, en yüksek değer olaraksa Diyarbakır'da 752 gram söz konusudur.[71]

Karnenin uygulamaya konulduğu 1942 yılının Nisan ayında, TMO stokları alt düzeye inince karneyle verilen ekmek miktarı da indirilmiştir. 7 yaşından büyüklere verilen ekmek önce 175 grama, bir süre sonra da 150 grama indirilmiştir. Ancak bu geçici bir durumdur ve ilk hasatlar yapılınca 3 Haziran 1942'den itibaren küçüklere 150 gram, büyüklere 300 gram ve ağır işçilere 600 gram verilmeye başlanmıştır.[72]

K/247'yle getirilen bir başka düzenleme ise, tanzim satışı yapılan köylerde kişi başına günde 300 gramlık ekmeğe yetecek kadar buğday verilmesi olmuştur. 100 kilo undan su, tuz, maya katılarak elde edilen hamur miktarı 160 kg olacak ve bu hamur pişince yüzde 12,5-13,5 arasında ağırlık kaybedeceği kabul edilirse 145 kg ekmek üretilecektir.[73] Yine bu kabullere göre köylülere kişi başına günde 215 gram hububat satışı yapılacaktır. El konulacak ya da bedeli karşılığı satın alınacak ürünün belirlenmesi sürecinde, çiftçinin kendi tüketimi ve hayvanlarının tüketimi konusunda ayrılacak kısmı hesaplamak için kullanılacak miktarları saptamak, hububat tüketimini azaltmada Hükümetin başvurduğu bir üçüncü yol olmuştur.

9 Haziran 1941 tarihli 157 sayılı kararla, verilecek beyannamelerde, çiftçi ailesine nüfus başına, aylık 20 kilosu ekmeklik ve 10 kilosu yemeklik olmak üzere toplam 30 kilo hububatın ayrılmasına karar verilmiştir. Ayrıca koşum hayvanları için yemlik arpa ve yulafın toplam miktarları, beyanname tarihinden itibaren yeni mahsule kadar, senenin bütün ayları için üst üste ortalama ayda 75 kilo, koşulmayan beher büyük baş hayvanlar için de ayda 45 kilo, beher küçük baş hayvan için 15 kilo olarak hesap edilecektir.

16 Kasım 1941 tarihli K/219'a göre ise, hayvan yemliğine ayrılan yulaf ve arpanın toplam miktarları, büyükbaş koşum hayvanları için ayda 45 kiloya, koşulmayan beher büyükbaş hayvanlar için nüfus başına aylık 15 kiloya düşürülmüş, küçükbaş hayvanlar içinse yulaf ve arpa ayrılmayacağı belirtilmiştir. İnsan başına ekmeklik olarak ayrılan 20 kiloluk hububat miktarı da 12 Ocak 1942 tarihli K/245'le 10 kiloya indirilmiştir. Daha önce ekmek yapımına ilişkin olarak yaptığımız kabullere göre, ayda kişi başına 10 kilo hububat günde 465 gramlık ekmeğe tekabül etmektedir ve bu durumda daha ön-

---

71 Türkiye Gelişme Vakfı, *Türkiye'de Gıda Maddeleri Üretimi ve Beslenme*, Ankara, 1981, s. 19.

72 Kâzım Karabekir, *A.g.e.*, s. 1265. Cemil Koçak, "Karneli Yıllar", *Toplum ve Tarih*, No. 25, 1986, s. 442.

73 Saffet Osman Arat, *Buğday Teknolojisi*, Tarım Bakanlığı Neşriyat Müdürlüğü, İstanbul, 1949, s. 170-180.

ce kabul edilen 20 kilonun yanlış bir hesaba dayanmış olduğu söylenebilir.

Hububat tüketimini azaltmak için alınan önlemlerin ülke mekânında her yerde aynı sıkılıkta uygulandığını söylemek zordur. 1944 yılında bir Siirt milletvekili, Meclis'teki görüşmelerde "İstanbul, Ankara ve İzmir gibi şehirlere hububat girmesi yasaktır. Son günlerde bu şehirlerde ikişer kilo un dağıtılmaya başlanmıştır. Bu şehirlerden 20 km çıkınca istediğiniz kadar ekmek yiyebilirsiniz" diyordu.[74]

Hububat fiyatlarında yaşanan gelişmeler

Bir taraftan üretimin düşüklüğü, diğer taraftan Hükümetin aldığı önlemler fiyatların nasıl seyredeceğini belirliyordu ve bununla birlikte karneyle dağıtım usûlünün uygulanmaya başlaması beraberinde bir karaborsanın oluşumunu yaratıyordu. Hububat alanında fiyat değişmelerini izleyebilmek için buğday fiyatlarını veren Tablo 5.18 ve arpa fiyatlarını veren Tablo 5.19 hazırlanmıştır.

TABLO 5.18
Buğday Fiyatları (kuruş)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
TMO satınalma fiyatı	4,80	4,80	5,22	9,92	20,00	20,00	27,00	25,50	22,00	22,00
Çiftçinin eline geçen	4,30	4,40	5,90	8,50	25,5	56,40	25,30	24,50	20,90	21,80
İstanbul borsası	5,59	5,64	6,48	9.65	16,47	85,49	27,00	27,00	25,80	24,34
Ankara borsası	4,50	4,88	7,45	9.03	16,47	71,14	27,00	27,00	21,28	23,36

Kaynak: *Konjonktür*, Ekim-Aralık 1950, Ankara, s. 8. Cemil Çalgüner, *A.g.e.*, s. 173-174. Reşat Aktan, *A.g.e.*, s. 337.

TABLO 5.19
Arpa Fiyatları (kuruş)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
TMO satınalma fiyatı			4,35	6,25	15.00	15,00	20,00	19,00	15,00	16,00
Çiftçinin eline geçen	3,00	2,80	3,90	5,50	18,20	44,80	17,50	17,2	13,50	13,20
İstanbul borsası	4,47	4,36	6,03	8,14	12,83	64,05	20,00	20.00	18,15	18,98
Ankara borsası	3,45	3,72	4,70	6,84	13,33	59,17	20,20	20,00	14,20	15,10

Kaynak: *Konjonktür*, Ekim-Aralık 1950, Ankara, s. 8. Cemil Çalgüner, *A.g.e.*, s. 173-174. ReşatAktan, *A.g.e.*, s. 338. *Rakamlarla Devlet İktisadî Teşekkülleri*, s. 12. *Toprak Mahsulleri Ofisi*, Sayı 17, 15 Haziran 1946, s. 21.

Reşat Aktan'ın araştırmasına göre, *1943 yılı dışında buğdayda fiyat dalgalanması ekim alanı dalgalanmasından düşük kalmıştır*. 1940-1941 yıllarında fiyatlardaki hafif artışlar 1941-1942 yılı ekilişleri üzerinde hiçbir tesir yaratmamış, buna karşılık 1942-1943 yıllarındaki fevkalade fiyat artışları Tablo 5.10'da görüldüğü üzere 1943'te büyük bir ekim alanı düşüşüne sebep ol-

74 TBMMTD: İ: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 365.

muş, 1944 sonrasında ise bu alanlar hafif bir artış göstermiştir.[75] Fiyat yalnız yıllar arasında değil aylar arasında da dalgalanmaktadır; buğdayda fiyat artışı Ağustos-Kasım arasında ivmelenmekte, sonra yavaşlamaktadır.

Arpa fiyatları normal koşullarda Ağustos-Şubat arasında artış göstermekte, Şubat'tan sonra sabit kalmaktadır.[76] Ancak onun fiyatları da buğday fiyatları gibi 1942 ve 1943 yıllarında büyük dalgalanmalar geçirmiştir.

Tüm fiyatlarda olduğu gibi buğday ve arpa fiyatları da, bu cildin savaş finansmanına ilişkin birinci bölümünde gördüğümüz üzere 1943 yılında tamamen denetimden çıkmıştır. Yine bu cildin ikinci bölümünde gördüğümüz üzere de bu denetimden çıkışın temel nedeni, Refik Saydam'ın ölümü üzerine kurulan Birinci Saracoğlu Hükümeti sırasında alınan kararların ve piyasaya güvenen yaklaşımın savaş koşulları içinde doğurduğu olumsuz sonuçlardır. Fiyat artışlarının yeniden denetim altına alınabilmesi ise, 9 Mart 1943'te İkinci Saracoğlu Hükümeti'nin kurularak izlenen politikanın değiştirilmesi sayesinde olmuştur. Daha önce üzerinde ayrıntılı olarak durduğumuz üzere bu konuda başarıyı sağlayan, Toprak Mahsulleri Vergisi yasasının çıkarılarak uygulamaya konulmuş olmasıdır. Bu verginin, fiyatların denetim altına alınmasında iki yönlü etkisi söz konusudur; bunlardan birincisi savaş dönemi bütçelerinin açığını belli bir ölçüde kapatması iken, ikincisi ise aynî olması dolayısıyla devletin serbest piyasadan hububat alımı talebini (13 Mayıs 1943'te alınan 1943 mahsulü hububat ve bakliyattan alınacak devlet hisselerine dair 452 sayılı kararla birlikte) büyük ölçüde ortadan kaldırmasıyla olmuştur. Büyük bir ordunun beslenmesini ve kentlerde emek üretiminin gerçekleşmesini sağlaması bakımından ülkenin hemen hemen tek alıcısı hâline gelmiş olan *devlet, ihtiyacını piyasa dışı yollardan sağlamayı başarınca, piyasada spekülatif faaliyetler kendilerine uygun ortam bulamamış, fiyatlar düşmüştür*. Feridun Ergin, o yıllarda yazdığı doktora tezinde, bu kararın olumlu sonuç vermesinde, devletin verdiği satın alma fiyatını yükselterek makul bir düzeye getirmiş olmasına dikkati çekmektedir.[77] Bu temel önlemler dışında Ofis'in 1943 yılında; 26-27 kuruştan 338.403 ton buğday, 21-22 kuruştan 151.832 ton arpa, 21-23 kuruştan 22.886 ton çavdar ve 22 kuruştan 34.688 ton yulaf olmak üzere toplam 548.005 ton hububatı piyasaya sürmesinin de fiyatların daha da yükselmesini engellemeye katkısı olduğu söylenebilir.[78]

Feridun Ergin'in saptamasına göre köylü, Toprak Mahsulleri Vergisi'ni ve devletin yüzde 25'lik satın alma payını teslim ettikten sonra, geriye kalan

75 Reşat Aktan, *A.g.e.*, s. 94.

76 Reşat Aktan, *A.g.e.*, s. 119.

77 Feridun Ergin, *A.g.e.*, s. 231.

78 Cemil Çalgüner, *A.g.e.*, s. 159.

kısmını elinden çıkarmayı olabildiğince geciktirmiştir. Ayrıca şehirlerin ihtiyacını karşılamak için belediyelerin piyasaya girmesi üzerine hububat tüccarıyla başlayan yarışma, fiyatların daha da düşmesini engellemiştir.[79]

Ticaret Bakanı C.S. Siren, 1945 yılı bütçe müzakerelerinde, uygulanan politikaların istenilen sonuçların elde edilmesini sağladığını savunurken, amacın, öncelikle herkes için önemi yüksek olan ekmek fiyatlarının belli bir düzeyde tutulması ve bununla birlikte ayrıca unlu gıda mamullerinin fiyatlarının düzenlenmesi olduğunu belirttikten sonra, Ankara'da makarna fiyatının 1938 yılında 31 kuruş iken, 1945 yılı Mayıs'ında 71 kuruş olarak; yine Ankara'da un fiyatının 1938 yılında 13,20 kuruş iken, 1945 yılı Mayıs'ında 45 kuruş olarak saptandığını, oysa aynı dönemde buğday fiyatının 4,5 kuruştan 28 kuruşa çıktığını söylemiştir.[80] Hikmet Bayur, Bakanın bu konuşmasına itiraz ederek Ankara'daki 45 kuruşluk un fiyatının gerçekçi olmadığını, devletin verdiği unun yetersiz olduğunu, halkın piyasadan almak zorunda kaldığı un için 70-75 kuruş/kg bir fiyat ödediğini ifade etmiştir.[81]

Bu tartışmayı istatistiklerden izleyebilmek için hazırlanan Tablo 5.20 bize, unlu mamul fiyatlarının artışının buğday fiyatlarındaki artıştan düşük tutulabildiğini; çünkü devletin, aldığı önlemlerle buğday üreticisi ve buğday tüccarının faaliyetleri karşısında denetimi sağlayamazken, unlu mamullerde fiyat artışlarını denetleyebildiğini göstermektedir.

3. BAKLİYATIN ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

Bakliyat kapsamı içinde sekiz üründen bakla, bezelye, nohut, fasulye, mercimek ve börülceden oluşan altısı insan gıdası olarak; fiğ ve burçaktan oluşan ikisi hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Bu ürünler hem bitkisel protein hem de karbonhidrat içermektedirler. 1 kilo kuru fasulyede 180 gram, 1 kilo nohutta 130 gram, 1 kilo mercimekte 182 gram protein bulunmaktadır. Daha sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere Türkiye'de hayvani protein tüketimi düşük olduğundan, bu açığı kapatmak bakımından bakliyatın özel bir önemi vardır. Ayrıca çok az yağ içermesi ve lifli yapısı dolayısıyla bağırsakların çalışmasını sağlaması bakımından da önemli bir gıda maddesidir.

Bakliyat üretimi emek yoğundur. Hububatta olduğu gibi *Zirai Kombinalar eliyle üretime çok uygun değildir.* Tablo 5.21'de görüldüğü üzere 1938-1947 yılları arasında ekilen alanların yüzde 4,5 ile yüzde 5 arasındaki oranı genellikle bakliyata ayrılmıştır. Bu alanın bakliyat ürünleri arasında nasıl bölüşüldüğü ve savaş yıllarında ne kadar üretim yapıldığını ortaya koymak için ise

79 Feridun Ergin, *A.g.e.*, s. 231.

80 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 477.

81 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 490.

TABLO 5.20
Buğday, Un, Ekmek, Makarna Fiyatlarındaki Değişmeler (kuruş/kilo)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Ekmek										
Ankara	9,8	9,7	11,2	13,6	28,2	47,2	30,6	32,7	31,0	30,8
İstanbul	10,0	9,5	10,8	13,7	24.0	39,6	30,5	32,9	31,7	30,0
Un										
Ankara	13,20		15,44	17,55			49,3	46,4	48,9	47.8
İstanbul			19,49	23,73			45,7	45,7	48,8	55,8
Makarna										
Ankara	31,8	28,5	30,7	40,8	69,4		71,0	71,0	71,6	72,1
İstanbul	28,0	26,4	28,7	45,0	70,6		69,7	69,1	69,6	72,4
Buğday fiyatı										
Ankara	4,50	4,88	7,45	9.03	16,47	71,14	27,00	27,00	21,28	23,36
İstanbul	5,59	5,64	6,48	9.65	16,47	85,49	27,00	27,00	25,80	24,34
Endeksler										
Ekm/Ank.	100,00	98,98	114,28	138,77	287,75	481,63	312,24	333,67	316,32	314,29
Ekmek/İst.	100,00	95,00	108,00	137,00	240,00	396,00	305,00	329,00	317,00	300,00
Un/Ank.	100,00		116,97	132,95			373,48	351,51	370,45	362,12
Un/İst.	100,00									
Mak./Ank.	100,00	89,62	96,54	128,30	218,24		223,27	223,27	225,16	226,73
Makar./İst.	100,00	94,29	102,50	160,71	252,14		248,93	246,79	248,57	258,57
Buğ./Ank.	100,00	108,44	165,55	200,66	366,00	1.580,88	600,00	600,00	472,89	519,11
Buğ/İst	100,00	100,89	115,92	172,63	294,63	1.529,34	483,01	483,01	461,54	435.42

Tablo 5.21 ve Tablo 5.22 hazırlanmıştır. Bu iki tabloya bakıldığında ekim alanlarındaki dalgalanmaların, ürün miktarlarında yaşanan dalgalanmalara göre daha az olduğu görülmektedir. Hububattaki gelişmeleri incelerken de üzerinde durduğumuz üzere ürün dalgalanmasının yüksekliği, tarım üretiminin hava koşullarına çok bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu duyarlılığı saptayabilmek için ise Tablo 5.23 hazırlanmıştır. Verimlilik değişmesini ortaya koyan bu tablo bize 1941, 1944 ve özellikle de 1945 yılının kötü iklim koşulları dolayısıyla kötü ürün yılları olduğunu ortaya koymaktadır. Daha çok mandaları beslemekte kullanılan fiğ ve burçak, toprak mahsulleri vergisinden muaf tutulmuştur ama bu önlemin fiğ ve burçağın üretim alanları ve miktarları üzerinde etkisi görülmemektedir.[82]

Tablo 5.22 ve Tablo 5.23 bize, savaş içinde ekim alanı ve miktarı olarak bakla üretiminin azaldığı, buna karşılık *nohut ve fasulye üretiminin göreli olarak arttığını* göstermektedir. 1946 yılı bütçe müzakereleri sırasında Şevket Raşit Hatipoğlu'nun anlattığına göre, Doğu Karadeniz'de özellikle *Rize'de soya fasulyesi* üretilmiştir. (*Soya fasülyesi, Almanlarca patlayıcı madde yapmak amacıyla satın alındığı* için üretiliyordu ve bu aynı zamanda iç talebinin bu-

82 TBMMTD: İ: 44, 19/4/1944, C: 1, s. 81.

TABLO 5.21
Türkiye'nin Bakliyat Ekim Alanlarında Yaşanan Gelişmeler (Ha)

	Bakla	*Bezelye*	*Nohut*	*Fasulye*	*Mercimek*	*Börülce*	*Fiğ*	*Burçak*	*Toplam*
1934-38	65.511	3.045	72.922	75.308	32.827	6.487	28.531	124.063	408.694
1939	74.405	2.085	69.284	69.908	32.314	6.658	23.257	114.046	391.957
1940	71.661	1.777	72.486	76.414	34.684	6.064	26.912	111.637	401.637
1941	58.133	1.718	85.560	83.630	39.427	6.407	26.648	121.355	422.878
1942	47.981	1.239	94.499	103.078	40.580	5.401	18.902	117.362	429.042
1943	44.265	808	89.413	92.936	34.730	5.100	20.298	107.446	394.996
1944	41.375	1.142	83.063	77.122	38.805	4.068	19.775	97.553	362.903
1945	31.499	932	73.039	73.785	38.632	4.752	21.467	91.795	335.901
1946	29.669	1.786	77.905	85.812	41.471	5.274	24.188	90.731	356.836
1947									

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, Cilt 12,13,16.

TABLO 5.22
Türkiye'nin Bakliyat Üretiminde Yaşanan Gelişmeler (ton)

	Bakla	*Bezelye*	*Nohut*	*Fasulye*	*Mercimek*	*Börülce*	*Fiğ*	*Burçak*	*Toplam*
1934-38	69.085	1.875	50.194	63.718	21.489	4.405	28.906	81.810	321.482
1939	71.381	1.709	69.920	61.206	26.147	4.744	29.394	92.506	357.007
1940	45.728	1.483	76.969	72.198	33.445	5.085	34.224	102.486	371.618
1941	41.839	1.483	64.613	70.023	28.816	4.613	29.814	96.163	336.734
1942	44.141	839	90.716	106.378	35.209	4.520	16.945	96.964	395.712
1943	42.092	524	89.639	105.369	32.338	4.103	17.992	90.475	382.532
1944	26.940	832	64.264	59.489	27.738	2.384	20.003	70.253	271.453
1945	12.783	381	43.835	40.578	21.317	2.677	15.548	46.793	183.912
1946	21.600	823	67.707	63.931	28.226	3.009	23.649	74.193	283.138
1947									

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, Cilt 12,13,16.

TABLO 5.23
Bakliyat Üretiminde Yıllara Göre Verimlilik Değişimi (hektar başına kg)

	1934-38	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947 (boş)*
Bakla	1.158	959	636	720	919	950	651	406	728	
Bezelye	567	818	802	863	677	648	728	409	460	
Nohut	673	1.009	1.061	755	960	1.002	734	600	869	
Fasulye	852	875	921	837	1.032	1.134	771	550	745	
Mercimek	646	809	963	731	868	931	714	552	681	
Börülce	691	712	840	720	837	804	586	563	571	
Fiğ	1.002	1.264	1.274	1.119	896	886	1.012	724	978	
Burçak	659	811	916	792	826	842	720	510	818	

lunmadığı anlamına da geliyordu.) Bu nedenle mısır darlığı olunca halk kolayca soya üretiminden mısır üretimine dönmüştü.[83]

İlhami Masar'ın[84] saptamasına göre bu yıllarda Türkiye'de yılda kişi başına *bakliyat tüketimi*; 3,2 kilosu kuru fasulye, 1,7 kilosu kuru bakla, 2,7 kilosu nohut, 1 kilosu mercimek, 0,2 kilosu börülce ve 0,1 kilosu bezelye olmak üzere *toplam 8,9 kilodur.*[85] Bu sayılar kabul edilerek, 1945 yılındaki üretim düşüşünün tüketim üzerinde ne kadar baskı yarattığı konusunda yapılan hesaplamada, insan tüketimi için toplam 168.049 ton bakliyat üretilmesi gerekirken, 121.571 ton üretilebildiği görülmektedir; yani 1945 yılındaki üretim olması gerekenden yüzde 28 düşük olmuş, 46.478 ton açık ortaya çıkmıştır. Bu açık kuru fasulyede 19.965 ton, baklada 14.280 ton, mercimekte 2.456 ton, börülcede 1.095 ton, bezelyede 1.505 ton olmuştur. İstisna olarak nohutta ise 7.089 ton fazla verilmiştir. Ayrıca 1945 yılı dışındaki kötü ürün yıllarında böyle bir açığın doğmadığı söylenebilir.

Millî Korunma Koordinasyon Heyeti, hububat için aldığı kararları belli bir gecikmeyle bakliyat için de almaya başlamıştır. Bu kararların tarihleri ve özetleri Tablo 5.24'te verilmektedir.

TABLO 5.24
Bakliyat Konusunda Alınan Millî Koordinasyon Heyeti Kararları

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
K.183	3/8/1941	2/16393	TMO'ya pirinç ve fasulye alımı için yetki ve sermaye verilmesi.
K.234	24/12/1941	2/16963	K.183'le verilen sermayenin 3 milyon liraya çıkarılması.
K.250	13/1/1942	2/17144	Bazı vilayetlerde kuru baklaya el konulması ve satın almalar için TMO'ya sermaye verilmesi.
K.255	21/1/1942	2/17199	Hububat, bakliyat, patates ve pirincin un ve ezmelerinden pasta vs.'nin imali ve satışı.
K.286	2/3/1942	2/17463	K.250 tespit edilen bakla fiyatlarının artırılması hakkında.
K.420	7/1/1943	2/19311	K.255'in kaldırılması.
K.452	13/5/1943	2/19930	1943 mahsulü bakliyattan % 25 bölümünün saptanan fiyatlarla satın alınması.
K.495	8/1/1944	3/231	Kuru bakla, kuru fasulye ve pirinç satın alınması hakkındaki sermayelerin iptali.
K.525		3/924	Bakliyat ve çeltikten alınacak devlet hissesi hakkında.
K.568		3/2031	TMO'ca satın alınacak hububat ve bakliyat fiyatları hakkında.

83 TMMBTD: B: 20, 27/12/1945, O: 1, s. 531.

84 İlhami Masar, yurtdışında okutulmuş, Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi'nde hocalık yapmıştır. Savaş döneminde de TMO İstanbul Müdürlüğünü yapıyordu.

85 İlhami Masar, *A.g.e.*, s. 137.

Hükümetin TMO'yu 1941 yılı Ağustosu'nda kuru fasulye alımıyla görevlendirmiş olması, Tablo 5.23'te verilen fasulye üretim sayılarıyla birlikte düşünüldüğünde ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Genellikle 1941 yılı iyi bir tarım yılı olmamasına rağmen fasulye ekim miktarı arttığı için alınan ürün miktarı 70.000 tonu bulmuştur. Bu, savaş öncesindeki üretim miktarına göre önemli derecede yüksektir. Buna rağmen K/183'le fasulye alımına girişilmesi ancak ordunun gereksinmesinin büyüklüğüyle açıklanabilir ve yine savaş sırasında fasulye ekim alanlarında yaşanan büyüme de aynı nedene bağlanabilir. TMO, 1944'te 18.000 ton, 1945'te 23.000 ton, 1946'da 21.000 ton bakliyat alımı yapmıştır.

TABLO 5.25
Bakliyat Fiyatlarında Yaşanan Gelişmeler

	Bakla, İstanbul	*Bakla, Manisa*	*Nohut, İstanbul*	*Nohut, Samsun*	*Fasulye, İstanbul*	*Fasulye, Trabzon*	*Burçak, İstanbul*	*Burçak, Manisa*
1938	4.37	3,83	6,06	6,00	10,26	5,16	3,58	3,23
1939	3,80	3,38	6,84	7,17	14,28	8,55	—	5,40
1940	5,57	3,50	10,86	8,80	19,74	14,61	3,50	4,79
1941	10.44	9.18	13,08	10,12	21,94	14,29	15,00	5,57
1942	33,42	25.88	35,20	—	34,35	20,50	18,52	47,05
1943	34,34	24,11	66,57	59,20	70,74	54,86	30.00	36,95
1944	18,92	13,06	41,55	38,00	60,18	40,10	33,89	21,66
1945	20,60	19,10	30,11	26,00	51,25	38,51	—	30,31
1946	29,06	21,32	33,54	28,00	57,26	40,25	21,90	22,47
1947	32,33	33,38	36,19	30,74	66,31	40,25	26,10	25,65

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, Cilt 13, 16, 19.

4. ŞEKER ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

Hububat ve bakliyat, genel olarak karmaşık karbonhidratlardan sağlanmaktadır ve sindirilmeleri 3-4 saatte gerçekleşmektedir. Şimdi ele alacağımız şekerler ise basit karbonhidratlar olup, 15-20 dakikada kana karışarak vücuda hızla enerji sağlamaktadırlar. İnsanlar, bu basit karbonhidratları baldan, pekmezden, meyvelerdeki früktozdan, sütteki laktozdan alabildikleri gibi, sanayi tarafından üretilen sakaroz ve glikozdan da alabilmektedirler. 100 gram bal 280 kalori verirken, 10 gram pekmez 240 kalori, 100 gram şeker 385 kalori vermektedir. Şeker içinde yağ ve protein miktarı ise sıfır düzeyindedir.

Şeker sanayii iki farklı kaynaktan yararlanarak üretim yapıyordu. Bunlardan birincisi nişasta bazlı üretimdi ve bunun için de genellikle mısır nişastası tercih ediliyordu; bu yolla üretilenler "glikoz"du. İkincisi ise şeker kamışı ya da şeker pancarından elde edilenlerdi; yani "sakaroz"du. Şekerin üretilmediği ya da çok az üretildiği dönemlerde ise insanlar şeker gereksinmesini

diğer kanallardan elde etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1840'tan itibaren şeker üretimi konusunda değişik kişilere imtiyazlar verilmesine karşın, üretime geçilememişti, ardından Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte şeker, rejimin üretim tutkusu hâline gelen üç beyazdan (un, şeker, pamuk) biri olmuştu ve bu doğrultuda 1926 yılında Uşak ve Alpullu'da iki şeker fabrikası yapılmıştı. Daha sonra bunlara, Birinci Sanayi Planı'nın uygulaması olarak İş Bankası tarafından 1933'te Eskişehir'de ve 1934'te Turhal'da yapılan şeker fabrikaları eklenmişti. Daha sonra bu dört şeker fabrikası şeker sanayiinin rasyonalizasyonu için yapılan çalışmalar sonucu, *Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.* adıyla kurulan bir İDT'ye devredilmişti. 17 Haziran 1935'te çıkarılan 2785 sayılı yasayla da *şeker ithalatı bu şirketin tekeline bırakılmış*, ayrıca ülke içinde şeker üretimini ve tüketimini artıracak önlemler alınmıştı. Cumhuriyet Hükümetleri ilk yıllarda, pahalı olan şeker üretim maliyetlerini düşürerek şeker fiyatını ucuzlatıp, şeker tüketim miktarını artırmaya çalışmıştır. Böylece 1931 yılından itibaren şeker pancarı fiyatlarında başlayan ucuzlama sonucu 1 kilo pancar fiyatı 1936 yılında 0,75 kuruşa kadar düşmüştü. Bu gelişmeye paralel olarak *1 kilo küp şekerin fiyatı 28 kuruşa, 1 kilo kristal şekerin fiyatı 25 kuruşa* kadar düşünce, şeker tüketimi de yüzde 40 kadar artmıştı. Daha sonra Hükümet, 1938 yılında şeker tüketim vergisini kiloda 5 kuruş düşürerek tüketim artışını özendirmeyi sürdürmüştü. Bunun da etkisiyle Savaş'ın başladığı *1939 yılında şeker tüketimi 100.621 tona kadar yükselmiştir.*[86]

1937-1938 yıllarında pancar için yeni üretim yapılacak yerler saptanmaya çalışılmıştır. Ancak pancar yetiştirebilecek alanlarda, ulaşım altyapısının uyumunun henüz sağlanamamış olması dolayısıyla ve 1939 yılında Hollanda'dan getirilen uzman Dr. Van Dillewiyn'in önerileri paralelinde, şeker kamışı üretimi denemelerine girişilmiştir. Savaş çıktığında ise biraz da kışkırtılmış olan şeker talebini elindeki dört fabrikanın üretimiyle karşılamak durumunda kalan Türkiye, bir yandan üretimi artıracak kampanyalara girmiş, öte yandan savaşın finansmanı bölümünde gördüğümüz üzere savunma harcamalarına kaynak sağlamak için yüksek fiyat uygulamalarına giderek aynı zamanda tüketimi kısacak bir etki yaratmaya çalışmıştır.

Araştırma dönemimizdeki şeker pancarı üretiminin gelişmesi Tablo 5.26'da, şeker üretim ve tüketiminin gelişmesi Tablo 5.27'de verilmektedir. 1938 yılında yani tam da Savaş arifesinde şeker üretimi düşükken, Türkiye'nin şeker tüketimini artıracak önlemler alması ve 59.208 ton şeker ithal etmesi eleştiri konusu olmuştur. Bu karar, daha ziyade Şeker Şirketi'nin ithalat tekeline sahip olması dolayısıyla üretimi gerçekleştirmek yerine ithalatı kışkırttığı için eleştirilmiştir. Şeker Şirketi konusundaki bu olumsuz eleş-

---

86 Habil Akıltepe, Sabri Malkoç, İhsan Molbay, *Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Ziraatı*, Ankara, 1964, s. 117-118.

TABLO 5.26
Türkiye'nin Şeker Pancarı Üretimi

Yıllar	*Pancar Eken Köy*	*Pancar Eken Çiftçi (Ad)*	*Ekilen Pancar (Hektar)*	*İşlenen Pancar (Ton)*	*Hektara Pancar Verimi (Ton)*
1938	1.118	49.185	21.022	274.598	13.062
1939	1.552	72.088	35.098	628.161	17.897
1940	1.945	88.914	39.403	550.422	13.969
1941	1.909	87.008	41.278	556.191	13.474
1942	1.718	71.781	29.480	376.386	12.767
1943	2.075	91.271	45.976	604.832	13.155
1944	2.084	99.962	39.096	561.931	14.373
1945	2.180	98.316	52.101	552.432	10.603
1946	2.026	85.695	40.061	614.869	15.348
1947	2.027	93.939	41.090	589.423	14.345

Kaynak: Habil Akıltepe vd., *Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Ziraatı*, Ankara, 1964, s. 83.

TABLO 5.27
Türkiye'nin Şeker Üretim ve Tüketiminin Gelişmesi

Yıllar	*Üretilen Kristal Şeker (Ton)*	*Üretilen Küp Şeker (Ton)*	*Toplam Şeker Üretimi (Ton)*	*Şeker İthalatı Miktarı (Ton)*	*Şeker İhracatı Miktarı (Ton)*	*Tüketilen Şeker Miktarı (Ton)*	*Kişi Başına Şeker Tüketimi (kg)*
1938	17.841	24.685	42.526	59.208		97.465	5,683
1939	49.749	44.759	94.508	23.528		100.621	5,749
1940	53.911	34.758	88.669	8.009		99.299	5,572
1941	47.352	39.671	87.023	9.850		108.450	6,016
1942	34.337	22.972	57.309	–		62.054	3,402
1943	67.087	29.331	96.418	3.835		42.925	2,326
1944	60.900	28.902	89.802	1.147		75.045	4,021
1945	57.545	37.535	89.803			85.826	4,548
1946	59.051	37.536	96.587		8.010	95.168	4,570
1947	74.784	21.851	96.635			148.374	7,690

Kaynak: Habil Akıltepe vd., *Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Ziraatı*, Ankara, 1964, s. 84-85.

tiriler biraz da yönetiminin Celal Bayar'a yakın olması yüzünden yapılmıştır. Bununla birlikte Tablo 5.27'den *savaş yılları boyunca 1942 yılı dışında yılda 90.000 tona yakın ya da onu aşan bir üretim sağlandığı anlaşılmaktadır*. İngilizlerin iç yazışmalarından, 1942 yılında şeker üretiminin düşük olmasının Türkiye'yi şeker ithalatı arayışına ittiği görülmektedir. Türkiye önce 10.000 ton küp şeker ve 5.000 ton kristal şeker arayışına girmiş, daha sonra 1942 yılı Ekimi'nde bu talebi 15.000 tonu Mauritius ve 5.000 tonu Küba'dan olmak üzere 20.000 tona yükseltmiştir. Ama Tablo 5.26'dan bu ithalatın 1942 yılında gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.[87] 1943 yılında gerçekleşen miktarlar da bu miktarlara göre çok küçük kalmıştır.

87 Pub.Rec.Off: FO371-33334, 26 Kasım 1942, 3 Aralık 1942.

Türkiye'nin 1942 yılı dışında 90.000 ton civarında bir üretimi nasıl sağladığını, Eskişehir ve Turhal Şeker fabrikalarının kuruluşunda sorumlu görevlerde bulunmuş olan Muzaffer Tuksavul, hatıratında anlatmaktadır.[88] Tuksavul'a göre Şeker Şirketi savaşta doğabilecek sorunlara karşı iki önlem almış bulunuyordu; bunlardan birincisi Eskişehir bakım atölyesinin genişletilerek dört şeker fabrikasının yedek parça ihtiyacını karşılayacak bir kapasiteye kavuşturulması iken, diğeri şeker üretimi için gerekli yardımcı maddelerin 2-3 yıllık stokunun yapılmasıydı.[89]

Tuksavul'un verdiği sayılara göre 100 bin ton şeker üretimi için 700-800 bin ton pancar üretilmesi ve 50-60 bin ton kömür kullanılması gerekmektedir. Savaş çıktığında *şeker üretimi için en önemli dar boğaz, Zonguldak'tan kömür sağlamak ve bu kömürü taşıyabilmek için yeterli vagon bulmaktı.* Tuksavul'un verdiği bilgilere göre 1935 yılında şeker üretimi için pancar miktarının yüzde 12'si kadar kömür kullanılıyordu ve yine *Tuksavul'un geliştirdiği buhar sistemiyle bu oran yüzde 6'lar düzeyine kadar düşürülmüştü.* Yeni sistem dört fabrikada da uygulanmıştı ama bu tasarrufa karşın kömür, savaş çıktığında en önemli dar boğaz olmayı sürdürüyordu.[90] Yine de Tuksavul'un bu dar boğazı aşmak için yaptığı girişimlerden belli bir sonuç alındığı söylenebilir.

1942 Mayıs'ında İnönü, Şeker Şirketi Umum Müdürü Kâzım Taşkent'e vekâlet ettiği bir dönemde Tuksavul'u kabul ederek, ondan şeker üretimi hakkında bilgi almıştır. İnönü, kaç savaş yılı şeker üretilebileceğini sormuş; Tuksavul, iki yıl beyaz şeker çıkarılabileceğini, daha sonraki yıllarda bazı kimyasal madde stokları kalmayacağı için sarı şeker çıkarılabileceğini, bu şekerin de sağlıklı olduğunu belirtmiştir. Daha sonra İnönü, Susurluk'ta kurulması düşünülen beşinci şeker fabrikasının kurulmasını istemiştir ve Şeker Şirketi'nin makine fabrikasının bu amaçla kullanılmasını önermiştir; Tuksavul ise fabrikanın o kapasitede olmadığını ancak *yedek parça üretebildiğini* bildirmiştir, İnönü bundan memnun olmamış ve Tuksavul'a Turhal'daki cesaretin kalmamış diyerek hayal kırıklığını ifade etmiştir.[91]

Tablo 5.26 ve Tablo 5.27'den, 1942 yılında pancar üretiminin ve şeker üretiminin düştüğü görülmektedir. 1942 yılı kötü bir ürün yılı değildir, ancak buna rağmen üretimin düşük olması, *köylünün pancar üretimini yüksek düzeyde emek yoğun olması nedeniyle tercih etmemesindendir.* Bir hektar pan-

---

88 Muammer Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, İstanbul, 1981.

89 Muammer Tuksavul, *A.g.e.*, s. 384-385'te makine fabrikasının kuruluşu ve bir yıllık ihtiyaçtan fazla gerekli madde yapmaları bakımından İktisat Vekili Hüsnü Çakır tarafından soruşturmaya uğradıklarından söz etmektedir. Savaş başlayınca bu soruşturmalardan vazgeçildiğini anlatmakta ve bu soruşturmayı İnönü-Celal Bayar çekişmesine bağlamaktadır.

90 Muammer Tuksavul, *A.g.e.*, s. 386.

91 Muammer Tuksavul, *A.g.e.*, s. 390-391.

car üretimi için, tarla hazırlığından pancarın teslimine kadar geçen sürede 240 işçi yevmiyesine gerek olduğu hesaplanmıştır. Ödenen fiyatlar bu emek karşısında düşük kalınca da çiftçiye, her 100 kg pancar için 1 kg şeker prim olarak verilmeye başlanmıştır. Şeker fiyatları da artmış olduğu için bu önlem etkili olmuş ve şeker üretimi sıçrama yapmıştır. 1945 yılında, Savaş öncesinde buğday ve şeker pancarı arasında bulunan 5'e 1 oranına tekrar dönüldü; buğday fiyatı 27 kuruş/kilo, şeker pancarı fiyatı 6,5 kuruş/kilo olarak saptandı. Bu konudaki Koordinasyon Heyeti kararları Tablo 5.29'da verilmektedir.

Şeker alanı tamamen tekelleşmiş olduğu için Hükümet, savaşın finansmanı bölümünde de gördüğümüz üzere savaş dönemi masraflarını karşılamakta şeker üzerine konulan vergiden yararlanmıştır. Bu da şeker fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Savaş içinde şeker fiyatının nasıl değiştiğini göstermek için Tablo 5.28 hazırlanmıştır. Tablo 5.27'yle Tablo 5.28'in karşılaştırılması ise az önce de değindiğimiz bir hususu, şeker fiyatlarının sadece devlete gelir sağlamak için artırılmadığını, üretimin düşük olması üzerine tüketimi düşürmek için de fiyat mekanizmasından yararlanılmaya çalışıldığını göstermektedir. 1941 yılında kişi başına tüketim 6 kilo iken, fiyatların artırılması üzerine kişi başına üretimin düşük olduğu 1942 yılında 3,4 kilo-

TABLO 5.28
Pancar ve Şeker Fiyatlarının Gelişimi

	Pancar Fiyatı			*Pancara Verilen Şeker Primi*	*Kristal Şeker*	*Küp Şeker*	*Fiyatlardaki*
Yıllar	*kuruş*	*kuruş*	*kuruş*	*kuruş*	*Kilo/kuruş*	*Kilo/kuruş*	*Değişiklik Tarihleri*
1938	0,815	0,875			25,00	28,00	16.6.1935 sonrasında
1939	0,95	1.00			25,00	28,00	
1940	1,25	1,50			35,00	38,00	4.3.1940 sonrasında
1941	1,375	1,75			45,00	48,00	2.4.1941 sonrasında
1942	6,50	6,75	7,00	4,80	90,00	110,00	23.1.1942 sonrasında
					105,00	125,00	17.8.1942 sonrasında
					480,00	500,00	16.11.1942 sonrasında
1943	6,50	6,75	7,00	1,80	235,00	238,00	5.5.1943 sonrasında
					180,00	200,00	9.11.1943 sonrasında
1944	6,50	6,75	7,00	1,80	180,00	200,00	
1945	4,50	4,75	5,00	1,50	150,00	170.00	29.8.1945 sonrasında
1946	4,50	4,75	5,00	1,50	150,00	170,00	
1947	4,50	4,75	5,00	1,00	100,00	130,00	1.1.1947 sonrasında

Kaynak: Habil Akıltepe vd., *Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Ziraatı*, Ankara, 1964, s. 124-125.

ya düşmüştür. 1943 yılında üretimin yüksek olmasına rağmen, fiyatın yüksekliği dolayısıyla kişi başına tüketim 2,3 kiloya düşünce, *1943 yılında fiyatlar iki kez indirilmiştir*. İlhami Masar, Türkiye'de kişi başına 6 kilo şeker ve 3 kilo bal ve pekmez tüketildiğini hesaplamıştır.[92]

1944 ve 1945 yıllarında fiyatlar daha da düşürülerek üretim ve tüketim dengesi sağlanmıştır. 1944 yılı Bütçe Müzakereleri sırasında şekerin maliyetinin 77-78 olduğu, bunun üstünde kalan 100 kuruşun ise vergi olduğu söylenmiştir.[93] Bu noktada Tablo 5.28 ve Tablo 5.29'u bir arada okumakta yarar vardır; Tablo 5.28'de görülen fiyat kararlarının dayanağını oluşturan kararlar, Tablo 5.29'da verilmektedir.

Şeker fiyatlarının öyküsünü bir maliyeci olan Cahit Kayra anılarında şöyle anlatmaktadır:

> "İlk önce şekerin kilosu başına 10 kuruş şeker istihlâk vergisi konuldu. Bu zam[la] bütçeye 10 milyon ek gelir sağlandı. Ama o gün tahin helvası fiyatları 10 kuruş arttı. Maliye Bakanlığının dahilerinden biri akıl almaz büyüklükte bir kaynak bulunduğunu açıkladı. O sıralarda şekerin kilosu 100 kuruşken bizim dahimiz bunu 500 kuruşa çıkarmayı önerdi. Böylece hem büyük bir gelir hem de sunum/istem dengesi sağlanabilecekti. O yıl şekerden alınan vergi 64 milyon oldu. 1944'te ise 79 milyon lira toplandı. Ama herkes ayağa kalktı. Aklı başında insanlar İnönü'ye çıktı, verginin indirilmesini istediler. Vergi indirildi ama pahalık etkisi kolayca geri gelmedi."[94]

Nitekim Türkiye çok partili rejime geçince muhalefet, CHP'ye karşı, savaşta 5 liraya şeker yedirdiler diye etkili bir kampanya yürütmüştür. Tablo 5.27'den *şekerin kilosunun 5 lira olduğu sürenin 6 ay kadar olduğu görülmektedir*.

5. HAYVANİ GIDALARIN ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

Beslenme yönetimine giriş bölümünde, insanların beslenmesi bakımından proteinin kritik önemi üzerinde durmuş ve günde 100 gram proteinin tüketilmesi gerektiğini, bunun 60 gramının bitkisel protein, 40 gramının ise hayvani protein niteliğinde olması gerektiğini görmüştük. Türkiye'de bakliyat, hububat ve kuru yemiş tüketimiyle bitkisel protein tüketiminin belli bir ölçüde karşılandığı, ama hayvani gıda kökenli protein tüketiminin yetersiz olduğu konusunda uzmanlar arasında geniş bir oydaşma bulunmaktadır.

Savaş koşullarında bu varsayımın gerçekleşme derecesini, Türkiye İstatis-

92 İlhami Masar, *A.g.e.*, s. 139.

93 TBMMTD: I: 62, 26/5/1944, C: 2, s. 342.

94 Cahit Kayra, *'38 Kuşağı Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s. 97.

TABLO 5.29
Şeker Konusunda Alınan Millî Korunma Koordinasyon Heyeti Kararları

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
K.6	4/3/1940	2/12957	Şeker fiyatının 10 kuruş arttırılması, pancar fiyatlarının 50 paraya çıkarılması hakkında.
K.55	10/9/1940	2/14320	Şeker fabrikalarında fazla mesai yapılması hakkında.
K.130	1/4/1941	2/15502	Şeker fiyatlarına 10 kuruş zam yapılması.
K.188	21/8/1941	2/16452	Fabrikalarda kampanya döneminde iş kanununun kadınlar hakkındaki 50'nci maddesinin tatbik edilmemesi hakkında.
K.211	18/10/1941	2/16727	1941 kampanyası için pancar fiyatlarına 10 para zam yapılması hakkında.
K.242	24/12/1941	2/17040	Fabrikalarda fazla mesaiye verilecek ücret hakkında.
K.263	19/1/1942	2/17192	Şeker mevcudunun beyana tâbi tutulması hakkında.
K.264	22/1/1942	2/17197	Şeker fiyatlarının artırılıp, küp şekere kiloda 62 kuruş, kristal şekere kiloda 45 kuruş zam edilmiştir. Perakende azami satışlar 1 kiloyla sınırlandırılmıştır.
K.266	31/1/1942	2/17246	1942 kampanyası için pancar fiyatları ekim mıntıkalarına göre 2,5, 2,75 ve 3,00 kuruş olarak tespit edilmiştir.
K.375	15/8/1942	2/18575	1942 kampanyası için pancar fiyatları 4,50, 4,75 ve 5,00 kuruş olarak saptandı.
K.376	15/8/1942	2/18576	Şeker mevcudunun beyana tâbi tutulması hakkında.
K.377	15/8/1942	2/18577	Şeker fiyatlarının küp ve kristal şekerde kiloda 15 kuruş artırılması hakkında.
K.399	10/11/1942	2/18939	Şeker mevcudunun beyana tâbi tutulması hakkında.
K.400	14/11/1942	2/18940	Fiyatlar fabrikalarda kristal şekerde kiloda 480 kuruş, küp şekerde 500 kuruştur.
K.401	10/11/1942	2/18941	1942 kampanyası için pancar fiyatlarının kiloda 2 kuruş artırılması ve müstahsile yüzde 1 şeker verilmesi hakkında.
K.403	12/11/1942	2/18951	K.399'daki sürelerin uzatılması hakkında.
K.440	21/3/1943	2/19676	400 sayılı kararla yapılan zamları ödemeyenlerin şekerlerini maliyet fiyatıyla iade edebilecekleri hakkında.
K.448	3/5/1943	2/19884	Şeker satış ve naklinin 4 gün için men'i hakkında.
K.482	8/11/1943	3/2	Şeker mevcudunun beyana tâbi tutulması hakkında.
K.483	8/11/1943	3/3	Şeker pancarı fiyatları 6,50, 6,75 ve 7.00 kuruş olarak saptanmıştır. Pancar üreticisine % 1 şeker primi verilecektir.
K.532	3/8/1944	3/1317	1944 kampanyası pancar fiyatları ve priminin saptanması.
K.600	9/8/1945	3/2935	Şeker satış ve naklinin 4 gün için men'i hakkında.
K.601	9/8/1945	3/2936	1945 kampanyası şeker pancarı fiyatları 4,50, 4,75 ve 5.00 kuruş olarak saptanmıştır. Pancar üreticisine % 1 şeker primi verilecektir.
K.660	19/9/1946	3/4731	1946 kampanyası pancar fiyatları ve priminin saptanması.
K.678	27/12/1946	3/5154	Şeker satış ve naklinin 4 gün için men'i hakkında.
K.686	23/1/1947	3/5284	1947 kampanyası pancar fiyatları ve priminin saptanması.

tik Genel Müdürlüğü'nün sağladığı istatistiklerle irdelemeye çalışalım. Bir ülkedeki insanların hayvani protein tüketiminin toplamını hesaplayabilmek için; taze kasaplık kesimden gelen etler, her nevi pastırma ve sucuklar, kümes hayvanları etleri, taze balık etleri, konserve ve tuzlanmış balık etleri, kara avcılığı etleri, yumurta ve süt tüketiminin serilerini elde etmek ve bundan ihraç edilen miktarları düşerek ithalatı eklemek gerekir. (Kara avcılığı etleri ve ithalatı önemsizdir.) Beklenilebileceği üzere 1940'lar Türkiye'si için bu kapsamda bir bilgiye sahip değiliz. Şimdi gelişmeleri, tüm hayvani protein tüketimi içinde en önemli kalemi oluşturan kasaplık hayvan kesiminden elde edilen et miktarının değişiminden başlayarak inceleyelim.

Türkiye'de hayvan yetiştiriciliği genellikle tarım üretimiyle el ele yürütülmektedir. Köylerin meraları bulunmaktadır ve köyün çobanları köylülerin hayvanlarını toplayarak bu meralarda otlatmaktadır, bir başka deyişle köylüler pazara sürecekleri hayvanlar için hububata dayalı besicilik yapmamaktadır. Süt, et ve çekim gibi özel amaçlar için hayvan besleme eğilimi de yoktur, yetiştirilen hayvanlar çok amaçlıdır.

Tablo 5.30, Tablo 5.31 ve Tablo 5.32 savaş döneminde et üretiminin nasıl geliştiğini değerlendirebilmek için hazırlanmıştır. Tablo 5.30'da üç kasaplık hayvan türü olan koyun, keçi ve sığırların sayılarındaki gelişme verilmektedir. Göreli olarak az kesilen deve ve domuz sayıları verilmediği Tablo'da koyun sayıları kuzuları, keçi sayıları oğlakları ve tiftik keçilerini, sığır sayıları manda ve yavrularını içermektedir; 1940 yılında Türkiye'de 100 nüfusa düşen koyun sayısı 147, keçi sayısı 95, sığır sayısı 60'tır. Bu sayılar Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında az değildir ama uygun olmayan koşullara uyum yapmış bu yerli ırklardan hayvanların et ve süt verimlilikleri düşüktür. Ziraat Vekili Şevket Raşit Hatipoğlu, Tablo 5.30'da kasaplık hayvan sayılarında 1942 yılında görülen önemli düşüşe, o yıldaki keskin soğukların neden olduğunu söylemektedir ve ayrıca ona göre:

> "Memleketimizde haddizatında hayvan kırımının bugün eskiden olduğu gibi salgın hastalıklarla yüz binlerce hayvanın ölümü şeklinde bir vaka yoktur. Veteriner teşkilatımız sığır vebası ve buna benzer salgın hastalıklarla mücadelede muvaffak olmuş ve bu mücadele ehemmiyet ve ciddiyetle yürütülmektedir. Fakat buna mukabil hayvanların bakımsızlığı yüzünden uğranılan zararlar devam edip gelmektedir."[95]

Bu hayvan stokundan kesim yapılarak ne kadar et üretildiği Tablo 5.31'de verilmiştir. Toplam üretim miktarı 1938'de 64 bin ton, 1939'da 68 bin ton, 1940'ta 78 bin ton ve 1941'de 85 bin ton olmak üzere sürekli artış göstermiş; bu yıldan sonra 1942'de 76 bin tona, 1943'te 69 bin tona 1944'te 66 bin tona

95 *Ayın Tarihi*, No. 114, Mayıs 1943.

TABLO 5.30
Kasaplık Hayvan Sayısının Değişimi

	Kasaplık Hayvan Sayısı		
	Koyun	*Keçi*	*Sığır*
1938	23.138.000	16.274.000	10.310.000
1939	25.513.511	16.577.441	10.426.410
1940	26.272.000	16.896.000	10.706.000
1941	25.412.000	17.057.000	11.027.000
1942	22.967.000	16.403.000	10.500.000
1943	21.105.000	16.206.000	10.079.000
1944	22.450.000	17.225.000	10.406.000
1945	23.386.000	16.248.000	10.658.000
1946	23.387.000	16.683.000	10.607.000
1947	24.580.000	17.258.000	10.748.000

Kaynak: İstatistik Yıllıkları, Cilt 13, 15, 16, 19.

düşüş yaşanmıştır. Daha sonra yeniden artmaya başlamış ve 1945'te 74 bin, 1946'da 79 bin tona yükselmiştir.

Bu et rakamları, mezbahası bulunan ve belediye teşkilatı olan yerlerdeki kesim miktarlarını vermektedir. Kesilmiş et ihracı yapılmadığından bu rakamların mezbahalı yerleşmelerdeki yani kentsel alanlardaki et tüketimini verdiği söylenebilir. *1939'da Türkiye'de 444 mezbaha bulunuyordu* ve bunlardan 119'u modern mezbaha hâline getirilmişti, yani veterinerleri vardı. 1939 yılında belediyesi ve mezbahası bulunan 444 yerleşmede, 4 yaşından büyük nüfus başına *yılda 21 kilo 533 gram et tüketildiği hesap edilmiş,* toplam nüfus başına et tüketimi ise 17 kilo 829 gram bulunmuştur. *Kırsal kesim için* ise 827 köye ilişkin istatistiklerden et tüketiminin 4 yaşından büyük *nüfus başına 6 kilo 255 gram olduğu hesaplanmıştır*. Eğer buradan hareketle tüm kırsal kesim için bir hesap yaparsak 73.388 ton et tüketimi olduğu söylenebilir.[96] Bu yıldaki kent ve kır tüketimleri toplamı Türkiye nüfusuna bölündüğünde yıllık ortalama tüketim 8 kilo 19 gram bulunmaktadır. Aynı yıllarda İtalya'da bir yılda tüketilen et miktarı 15 kg, Polonya'da 19 kg, İspanya'da 21.2 kg, Fransa'da 35 kg, Almanya'da 54 kg, ABD'de 63 kg, Avustralya'da 97 kg, Arjantin'de 120 kg olarak saptanmıştır.[97] Bu karşılaştırmalardan Türkiye'de et tüketiminin ne kadar az olduğu açıkça görülmektedir.

1939 yılı için sürülerdeki hayvan adedini azaltmadan yapılabilecek kesimlerden elde edilebilecek et miktarı 474.037 ton olarak hesaplanmıştır. Bu yılda var olan tüketim miktarı 142.837 ton olarak hesaplandığına göre, *Tür-*

96 Cevat Akkerman, Muzaffer Bekman, *Türkiye'nin Et Meselesi*, Ziraat Vekaleti Neşriyatı, Ankara, 1942, s. 87-89.

97 Cevat Akkerman, Muzafer Bekman, *A.g.e.*, s. 12.

kiye hayvancılığının et tüketimini üç misli artıracak bir kapasiteye sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.[98] Böyle bir stokun ve böyle bir üretimin varlığı savaş içinde bu alanda önemli bir sıkışıklık yaşanmayacağının göstergesi olarak yorumlanabilir.

TABLO 5.31
Mezbahalarda Kesilen Hayvan Sayısı ve Et Miktarı ve Et Fiyatları

	Mezbahalarda Kesilen Hayvan Sayısı (444 mezbahada)			*Kesimde Elde Edilen Et Miktarı (1.000 kg)*			*İstanbul'da Et Fiyatları (kg/kuruş)*	
	Koyun	*Keçi*	*Sığır*	*Koyun*	*Keçi*	*Sığır*	*Koyun*	*Sığır*
1938	2.224.405	857.853	334.299	28.731.	12.736	21.851	40,00	27,00
1939	2.482.473	895.729	369.589	31.984	12.739	24.289		
1940	2.756.576	759.421	455.678	34.967	12.395	30.917	52,04	41,06
1941	2.770.157	793.412	554.157	34.798	11.635	38.015	61,04	46,27
1942	2.328.976	934.178	479.045	31.052	14.469	31.091	134.95	121,08
1943	2.081.192	836.322	347.699	27.848	13.007	24.336	196,12	172,81
1944	2.323.774	783.060	339.780	28.700	11.428	25.801	203,58	182,04
1945	2.489.283	873.006	384.852	32.056	13.112	28.522	190,60	163,95
1946	2.835.607	871.673	407.532	37.596	12.835	28.715	200,35	160,70
1947	2.862.959	789.483	443.458	35.111	11.601	30.674	210,35	178,43

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, Cilt, 13, 15, 16, 19.

Böyle bir potansiyelin varlığı dolayısıyla Türkiye, savaşın başlangıcında canlı hayvan ihraç etmek istemiştir ve bunun için 3018 sayılı kanunun 7. maddesine göre ve 19 Mart 1940 tarih ve 2/13094 sayılı İcra Vekilleri Heyeti kararıyla önce "Garp Vilayetleri Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği", ardından "Doğu ve Cenup Vilayetleri Mıntıkası Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği" oluşturulmuştur. Ama Tablo 5.32'den görüleceği üzere savaş sırasında, canlı hayvan ihracı yapılmamıştır ve üretim sadece iç tüketimi karşılamaya yönelmiştir.

Genel olarak savaş dönemlerinde gelirlerdeki düşme dolayısıyla toplam et tüketiminin de düşeceği düşünülebilir. Nitekim ülkede gelir kaybı olduğunu bu kitabın önceki bölümlerinden biliyoruz. Böyle olunca da 1939-1941 arasında *kasaplık et kesiminin 66 bin tondan 85 bin tona çıkarak yüzde 25 oranında artmış* olmasına bir açıklama getirmek şart olur. Bu açıklama, birinci ciltte ayrıntılı olarak ele aldığımız biçimde asker sayısının hızla artırılmasında bulunabilir. Bir köylü köyündeyken yılda 5-6 kilo et tüketirken, askere alınınca er olarak çok daha fazla et tüketecektir. Nitekim ordu talimatnamelerine göre bir erin günlük menüsünde 250 gram et bulunmalıdır, ve bu durumda bir erin yıllık et istihkakı 90 kg'dır. Eğer ordudaki asker sayısı 500.000 kişi artırılırsa et

98 Cevat Akkerman, Muzafer Bekman, *A.g.e.*, s. 96.

tüketiminin de yılda 45.000 ton artması gerekir.[99] Eğer bir milyon artış olursa et tüketiminde 90.000 ton sıçrama olması gerekir ki 1939-1941 arasındaki sıçrama ise sadece 17.000 tondur. Bu artışın bizim yaptığımız varsayımsal hesaba göre küçük kalmasının değişik biçimlerde açıklamaları olabilir. Bunlardan biri gelir düşmesi dolayısıyla asker dışındaki nüfusun tüketiminin düşmesi, dolayısıyla askerin tüketiminin artmasından gelen gerçek sıçramanın 17.000'den çok olmasıdır. Ama sıçrama yine de bizim hesabımıza göre küçük kalmıştır denilebilir. Sıçramanın küçük kalmasının bir diğer nedeni, askere alınanlara istihkaklarındaki günlük 250 gramlık etin verilememiş olması da olabilir. Daha sonraki yıllardaki azalma da hem sivil halkın hem de askere alınan erlerin tüketimindeki bir azalmanın göstergesi olarak düşünülebilir.

TABLO 5.32
Canlı Hayvan İhracının Gelişimi

	İhraç Edilen Canlı Hayvan İhracat Değeri (1.000.TL)			*İhraç Edilen Kasaplık Hayvan Sayısı*		
Yıllar	*Koyun*	*Keçi*	*Sığır*	*Koyun*	*Keçi*	*Sığır*
1938	1.543	164	958	265.696	61.172	44.466
1939	1.464	87	696	262.143	25.347	28.540
1940	383	294	489			
1941	579	35	229			
1942		–				
1943	–	25				
1944	–	1	–			
1945	50	600	280			
1946	13.086	4.912	16.003			
1947	7.422	15.037	4.017	–	–	–

Kaynak İstatistik Yıllıkları, Cilt, 13, 15, 16, 19.

Türkiye'deki, hayvan varlığında azalma yaratmadan kesilebilecek et miktarının 474 bin ton olarak hesaplandığına değinmiştik. Oysa kesimde beklendiğinden de az artış olmasına rağmen, Tablo 5.30'da görüldüğü üzere *hayvan sayısında 1941'den itibaren bir düşüş yaşanmaya* başlamıştır. Bu düşüş savaş sırasında askere alınanlar dolayısıyla hayvan yetiştirme kapasitesindeki düşüşle açıklanabilir. Yaşanan bu düşüşler karşısında Millî Korunma Koordinasyon Kurulu'nun 8 Ocak 1942 tarih ve 5001 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan K/240 sayılı kararıyla; 10 yaşına kadar (10 yaş dahil) çift ve koşum sığır ve mandalarıyla 8 yaşına kadar (8 yaş dahil) dişi sığır ve mandaların kasaplık olarak alım, satım ve kesimlerine yasak getirilmiştir.[100] Bu yasak, Ko-

---

99 İlhami Masar, "Ne Yiyoruz?", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1944, s. 130.

100 Hüsnü Bengi, *Millî Korunma Kanun ve Kararları*, İstanbul, 1943, s. 243.

ordinasyon Heyeti'nin 11 Mayıs 1942 tarih ve 5103 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan 297 sayılı kararıyla yeniden tanımlanmış ve sınırları 5 yaşına kadar (5 yaş dahil) dişi ve erkek sığır ve mandaların kasaplık olarak alım, satım ve kesimleri olarak belirlenmiştir.[101] Tablo 5.30'dan, alınan bu önlemlerin etkili olduğu ve hayvan sayısının 1944'ten sonra tekrar artmaya başladığı görülmektedir. Yasak, 1946 yılı başında K/613 ile kaldırılmıştır.

Beslenme konusunda ortalama değerlere dayanan saptamaların tek başına yetersiz olduğu ve ülkede il merkezleri arasındaki et tüketim farklılıklarını, dolayısıyla belli illerdeki kötü beslenme koşullarını sergilemeye olanak vermeyeceği açıktır. 1939 yılında mezbahası olan yerleşmelerde nüfus başına düşen ortalama et tüketimi 17 kilo 893 gram iken, il il bakıldığında Diyarbakır'da 34 kilo 580 gram, Kayseri'de 35 kilo 976 gram, Kırklareli'nde 33 kilo 558 gram, Erzincan'da 32 kilo 140 gram, Ankara'da 29 kilo 174 gram, Aydın'da 25 kilo 817 gram; bunlara karşılık Çoruh'ta 7 kilo 847 gram, Burdur'da 8 kilo 825 gram, Kırşehir'de 7 kilo 273 gram, Muş'ta 7 kilo 912 gram biçiminde bir dalgalanma göstermektedir. Özellikle et tüketiminin düşük görüldüğü bazı yerlerde mezbaha dışı kesimlerin oldukça yüksek olabileceği de hesaba katılmalıdır.[102] Türkiye'de et tüketiminin düşük olmasında ülkedeki beslenme kalıplarının belli bir payı olmasına karşın, etin fiyatını yükselten yapısal nedenlerin de payı bulunmaktadır. Bunların başında, Türkiye'de frigorific (soğutmalı) tesisler bulunmadığı için üretim bölgelerinde kesim yapılıp kesilen etlerin nakledilememesi, bunun yerine canlı hayvanların nakledilmesi gelmektedir. Canlı hayvan nakli ise sorunludur, demiryoluyla hayvan nakli pahalı, göreli olarak yakın yerlerden hayvanların yürütülmesiyle yapılan nakiller ise çok zayiatlıdır.

Hayvani gıdalar bakımından, kasaplık hayvan kesiminden sağlanan et tüketimi, toplam hayvani protein tüketiminin göreli olarak daha iyi bilgi sahibi olduğumuz kısmını oluşturmaktadır. Sadece 1937 yılında Ankara'daki toplam hayvani gıda tüketimi konusunda diğer hayvani gıdaları da içeren bir tahmin bulunmaktadır. 1937 yılında Ankara'da tüketilen balık miktarı 350 ton 664 kg olarak saptanmıştır ve bu balığın yüzde 52'si palamut, yüzde 24'ü uskumru-kolyoz, yüzde 12'si torik ve diğer yüzde 12'si muhtelif balıklardan oluşmaktadır. Bu veriye göre Ankara'da kişi başına balık tüketimi 2 kilo 600 gramdır ve balıklar Ankara'ya Haydarpaşa, Samsun ve İzmit iskelelerinden gönderilmektedir. Tüketilen tavuk ve hindi miktarı 188 ton 200 kg'dır ve buna göre nüfus başına düşen kümes hayvanı tüketimi 1 kilo 400 gram olmaktadır, 185 ton 185 kg pastırma, 20 ton 365 kg sucuk tüketilmiştir[103] ve bu da

101 Hünü Bengi, *A.g.e.*, s. 294.

102 Cevat Akkerman, Muzafer Bekman, *A.g.e.*, s. 90-91.

103 Sucuk ve pastırma üretiminin ne kadar sağlık koşullarına uygun ve yenilebilir nitelikte olduğu tartışma konusu olmuştur. Bu konuda yapılan bir çalışma için bkz. Selahattin Onuk,

kişi başına 1 kilo 370 gram pastırma ve 160 gram sucuk tüketimine karşılık gelmektedir.[104] Son olarak 3.873 ton 108 kilo kasaplık hayvan eti tüketilmiştir ki bu da kişi başına yılda 31 kilo 240 gram ete takabül etmektedir. Bütün bu verilere göre *Ankara'da yılda kişi başına toplam et tüketimi 36 kilo 770 gramdır* ve bu et tüketiminin yüzde 85'i kasaplık ettir. Ankara'ya ilişkin bu kapsamlı tahmin, Türkiye'de kasaplık dışı et tüketiminin göreli önemi hakkında bize belli bir düzeyde bilgi vermiştir.[105]

Ankara örneğinden hareketle, kasaplık etler dışındaki tüketimlerin göreli önemi hakkında bir fikir oluşturduktan sonra, bu tür etlerin bu dönemde Türkiye'ye ilişkin verilerini incelemeye başlayabiliriz. İlk olarak balık avcılığı konusuna bakarsak, bu konuda *İstatistik Yıllıkları*'nda bir bilgi verilmediğini görürüz. Türkiye'de balıkçılık tüm sahiller boyunca yapılmaktadır ama avlanan miktarların yüzde 70'i İstanbul bölgesinde gerçekleşmektedir.[106] Bu nedenle İstanbul balıkhanesinde satılan balık miktarlarına ilişkin olarak Tablo 5.33'te verilen bilgiler, bazı kaba tahminlerin yapılmasına olanak vermektedir.

Türkiye'de tutulan balığın hepsi Türkiye'de tüketilmemektedir, yani bir başka deyişle Türkiye 1925'ten itibaren balık ihraç etmeye başlamıştır. 1940 yılında Yunanistan, Bulgaristan, İtalya ve Romanya'ya yapılan ihracat 16-17 bin tonu buluyordu. Balıklar arasında da Palamut ve Torikler tüm üretimin yüzde 70'ini, ihracatın ise yüzde 90'ını oluşturuyordu. Üretimden ihracat miktarı düşüldüğünde elde kalan balık miktarı iç tüketime gidiyordu. Bu kabule göre *Türkiye'de bir kişinin yılda 550 gram balık tükettiği kestirilebilir* ve bu miktarın Yunanistan'da 3,5, İtalya'da 5, Rusya'da 6,5, Fransa'da 7, Almanya'da 12,5 kilo olduğu düşünülürse Türkiye'deki tüketimin oldukça düşük olduğu söylenebilir.[107]

Türkiye'deki, kümes hayvanlarının etleri ve yumurtalarının, hayvan proteinleriyle beslenmeye katkısı konusundaki bilgilerimiz de sınırlıdır. Bu konuda elimizdeki bilgiler Tablo 5.34'te verilmiştir. Görüldüğü üzere tavuk/horoz sayısı oldukça küçüktür, kişi başına ancak 1 tavuk düşmektedir.

Türkiye'deki kümes hayvanlarının sayısının bu derece az gözükmesi, uzmanlaşmış kümes hayvanı yetiştiricilerinin bulunmayışı dolayısıyladır. Di-

---

Ankara Mağazalarında Tedarik Edilmiş Sucuk Numunelerinin Terkipleri ve Bunlar Hakkında Hüküm, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1940.

104 Türkiye'de 1962 yılında yapılan bir saptamaya göre kişi başına sucuk tüketimi 160 gram, pastırma tüketimi 130 gram bulunmuştur. Ankara'da verilen sucuk tüketimi sayısının düşük, pastırma sayısının yüksek olduğu düşünülebilir. Osman N. Koçtürk, *A.g.e.*, s. 202.

105 Ankara Belediyesi İktisat İşleri Direktörlüğü, *Ankara'da Et İşleri*, Ankara 1938, s. 5-34. Bu kitabın Şevket Süreyya tarafından kaleme alındığı bilinmektedir.

106 "Akdeniz'de Balıkçılık", *Balık ve Balıkçılık*, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Hidrobioloji Araştırma Enstitüsü, Sayı 16, s. 18.

107 Kemal Bayrakçı, *Balık Ekonomisi*, Türk İktisat Cemiyeti, İstanbul, 1940, s. 8-9.

TABLO 5.33
İstanbul Balıkhanesinde Satılan Balık Miktarları (kg)

	Sardalya	*Gümüş*	*Kefal*	*Kalkan*	*Mercan*	*İzmarit - İstrongilos*	*Barbunya -Tekir*
1938	82.933	46.473	277.877	220.509	39.206	78.429	69.136
1939	167.385	23.727	72.022	141.294	44.573	90.513	60.800
1940	181.993	26.762	155.633	97.763	35.910	99.739	88.218
1941	208.057	16.545	455.324	127.372	34.627	88.715	50.795
1942	195.525	26.544	128.659	10.677	26.758	122.263	33.311
1943	274.786	15.384	468.341	21.346	22.753	131.421	64.419
1944	192.682	41.198	410.165	25.744	34.999	114.360	101.929
1945	133.527	26.828	486.967	51.836	47.262	95.392	145.016
1946	117.084	33.101	202.914	109.973	35.958	127.281	159.504
1947	106.581	32.437	260.292	130.652	40.654	223.350	205.819

	Lüfer	*Levrek*	*Uskumru*	*Kılıç*	*İstavrit*	*Palamut (çift)*	*Torik (çift)*	*Toplam (Ton)**
1938	580.564	32.151	836.400	270.592	722.562	7.886.806	1.365.047	26.383
1939	206.578	42.922	1.141.200	379.098	443.480	1.355.180	2.879.587	21.662
1940	55.472	19.831	2.079.602	319.029	636.787	1.264.069	3.142.081	24.490
1941	29.591	26.577	1.305.036	120.415	298.282	640.264	2.301.384	16.866
1942	24.266	10.474	1.570.696	191.060	312.681	726.456	2.541.722	18.813
1943	40.661	19.460	1.021.408	263.915	259.851	3.747.318	2.472.618	24.937
1944	138.118	14.849	2.716.832	141.522	472.287	1.991.163	1.495.344	16.291
1945	182.052	17.578	1.679.815	196.894	556.355	2.335.022	701.678	11.425
1946	191.667	19.561	1.843.743	259.083	503.486	4.582.873	262.414	13.556
1947	168.502	37.968	933.080	335.684	445.939	3.718.460	320.299	11.278

(*) Palamut'un tanesi 1 kg, Torik'in tanesi 3 kg hesabıyla. Cafer Türkmen, "1928-1952 Yıları Arasında İstanbul Balıkhanesinde Satılan 13 Balık Cinsinin Miktarı ve Grafikleri", *Balık ve Balıkçılık*, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Hidrobiyoloji Araştırma Enstitüsü, Sayı 18, İstanbul, 1953, s. 16-17. Bu istatistikte hamsi ve çaça değerleri bulunmamaktadır.

TABLO 5.34
Kümes Hayvanları (1.000 adet)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Tavuk/Horoz	16.757	17.666	18.446	18.068	17.579	18.200	17.225	17.843	18.636	18.615
Hindi	1.053	1.119	1.311	1.250	1.312	1.295	1.030	1.031	1.158	1.190
Yumurta (milyon)	979	1.020	1.095	1.054	956	851	848	851	877	895

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, Cilt: 13, 15, 16, 19.

ğer faaliyetleri sırasında az sayıda kümes hayvanı da besleyen köylüler, sayısı 20 ile 50 arasında değişen ve tarlalarda dolaşarak şurada burada buldukları yemlerle beslenmekte[108] olan tavuklarından aldıkları yumurtaları ya yerel pazarlara götürerek satmakta ya da köyleri dolaşan madrabazlara satmak-

108 *Geniş Miktarda Tavuk Beslemek*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Ankara, 1938, s. 4.

tadır. Tablo 5.34'te verilen yumurta sayıları nüfusa bölünürse 1939 ve 1940 yıllarında yıllık kişi başına tüketilen yumurta sayısı 56 bulunmaktadır. Tüketilen kümes hayvanı eti de kişi başına 1 kg düzeyindedir.[109]

Hayvan ürünleri içinde belli bir düzeyde bilgimiz bulunan bir başka ürün de süttür. 1937 yılında yapılan bir ankete göre Türkiye'de ortalama sağmal bir inek günde 3 kg, manda 4,680 kg, koyun 0,461 kg, kıl keçisi 0,660 kg, tiftik keçisi 0,505 kg süt vermektedir.[110] *İstatistik Yıllıkları*'ndaki süt üretimi miktarlarının verildiği Tablo 5.35'ten, süt üretiminin savaş döneminde 1945 yılı dışında çok büyük dalgalanma göstermediği görülmektedir. 1945 yılında görülen bu büyük düşüşü Tablo 5.30'da verilen hayvan sayıları da açıklamamaktadır. Bu yılın tarımsal üretimde de büyük düşüş olması dolayısıyla hayvanların beslenmesinde önemli bir kriz yaşandığı ve bu krizin süt verimine yansıdığı düşünülürse bu oldukça büyük düşüşe belli bir açıklama getirilmiş olur.

TABLO 5.35
Süt Üretiminin Gelişimi (bin ton)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Süt üretimi	2.843	2.943	2.869	2.901	2.745	2.585	2.857	1.846	2.953	3.082

Kaynak *İstatistik Yıllıkları*, Cilt: 13, 15, 16, 19.

1940 yılı için nüfus başına düşen süt üretimi 163 kilodur. Ama bu rakamın içine peynir ve tereyağına çevrilerek tüketilen süt de dâhildir. Sütün toplanmasındaki zorluklar dolayısıyla çoğu üretildiği yerde doğrudan tüketilmekte ya da peynir ve tereyağına çevrilerek kullanılmaktadır. Sütün uzak yerlerdeki tüketimi yani uzak yerlere nakledilmesi, nakli daha kolay olan peynir ve tereyağ biçiminde olmaktadır, peynir ve tereyağına dönüştürülmenin başarılamadığı yerlerde ise yerel olarak tüketilmektedir. Bir anlamda *ulaşım zorlukları kırsal kesiminin süt tüketimini artırıcı bir etki yapmaktadır*. Savaş sırasında karşılaşılan bir başka sorun ise peynirlerin eski tenekelere kurulmak zorunda kalınması ve bu nedenle gaz kokmasıdır.[111]

Savaş döneminde hayvani protein sağlayan gıda maddelerinin üretimine ve tüketimine ilişkin olarak, elde bulunan istatistik bilgilerin verdiği olanaklar içinde çizdiğimiz bu çerçeve üzerinde bir genel değerlendirme yaparsak; Türkiye'de hayvani protein sağlayan gıda tüketiminin zaten az olduğu, savaş içinde gelir azalmasına paralel olarak bir azalma gösterdiği, ama diğer

109 İlhami Masar, *A.g.e.*, s. 139.

110 Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Hayvan Ürünleri İstatistiği 1929-1942*, Yayın No. 225, Ankara, 1946, s. 3.

111 "Gaz Kokan Peynirler", *İktisadi Yürüyüş*, Sayı 11, 15 Mayıs 1940, s. 15.

gıda maddelerinde olduğu gibi bir kriz ortaya çıkarmadığı söylenebilir. Nitekim Millî Korunma Kanunu kararları içinde bu konuda hayvan kesiminde yaş sınırı konulmasının dışında bir karar alınmamıştır. Bu alana müdahalenin az olmasında, Türkiye'de halkın beslenmesi içinde hayvani proteinin payının az olmasının da etkisi vardır. Bu bölümde kişi başına verilen et, balık, tavuk eti, süt ve yumurta miktarlarına göre yapılan hesaplamada, *Türkiye'de o yıllarda insanların günde 25 gram hayvani kökenli protein tükettiği ortaya çıkmaktadır. Bu genel olarak tavsiye edilen 40 gramdan ise oldukça uzaktır.*

6. YAĞLARIN ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

Vücudun enerji kaynağı ve yapı taşı olarak işlev gören karbonhidratlar ve proteinleri gördükten sonra, şimdi de yağları ele alalım. Yağlar da hücrelerde enerji maddesi ve yapı taşı olarak kullanılırlar, ancak enerji kaynağı olarak öncelikle karbonhidratlar kullanılır, yağlar ikinci derecede öneme sahiptir. *Yağlar aynı zamanda hücre zarlarını da oluştururlar* ve vücudun büyüme, gelişme ve derinin sağlığı için gerekli olan bazı yağ asitleri, vücut tarafından yapılamamakta doğrudan dıştan alınması gerekmektedir. Tüketilen yağların gereksinmeden fazlası ise vücuttan atılmaz, depolanır. Bu depolamanın bir kısmı deri altına yerleşerek vücudu soğuğa karşı korurken, diğer bir kısmı da iç organlar etrafını kaplayarak bu organları darbelere karşı korur. Yalnız yağlar değil fazla alınan karbonhidrat ve proteinler de yağa dönüştürülerek depolanır. Gıda maddeleri tüketiminin aşırı hâle gelmesiyle bu yağ depolaması sağlık için zararlı bir hâle dönüşebilmektedir.

Yağlar yağ asitlerinden oluşmaktadır ve genellikle doymuş ve doymamış yağlar olarak iki grupta ele alınmaktadır. Oda sıcaklığında katı halde bulunan doymuş yağlar genellikle etlerdeki, iç yağlarındaki, tam yağlı mandıra ürünlerindeki yağlardır ve insan sağlığı bakımından zararlı yönleri vardır. Oda sıcaklığında sıvı halde bulunan doymamış yağlar ise bitkisel ürünlerden elde edilmektedirler ve insan sağlığı için genellikle yararlı oldukları söylenebilir. Bununla birlikte genel olarak insanların *günlük enerji gereksinmesinin yüzde 30'dan fazlasının yağlardan gelmemesi* tavsiye edilmektedir.

Doymamış yağlar da, tekli doymamış ve çoklu doymamış yağlar olarak iki gruba ayrılmaktadır. Tekli doymamış yağlar arasında zeytinyağı, avokado yağı ve kabuklu yemiş yağları bulunmaktadır ve bu gruptaki yağların günlük enerji gereksinmesinin en fazla yüzde 15'ini karşılaması önerilmektedir. Çoklu doymamış yağlar ise omega-3, omega-6 ve omega-9 olarak üç gruba ayrılmıştır ve bu grubun tüketilmesi yoluyla günlük enerji gereksinmesinin yüzde 10'unun aşılmaması önerilmektedir. Omega-3 balık yağında, balıkta, soya fasulyesinde ve fındıkta; omega-6 yumurta, süt, süt ürünleri ve mısırda;

Omega-9 avakado, kayısı çekirdeği, badem ve zeytinyağında bulunmaktadır. Bunlardan özellikle omega-3 tüketimi önerilmektedir.

Doymamış ucuz bitkisel yağlar, kimyasal yolla ya da başka bir deyişle hidrojenizasyonla katılaştırılarak margarin yağları üretilmektedir. Bunlar trans-yağlar içerdikleri için sağlık bakımından sakıncalı yönleri olduğu belirtilmektedir. Genel olarak 1 gram yağın 9 kalori verdiği kabul edilmekle birlikte, piyasada satılan 100 gram ayçiçeği yağı 883 kalori, margarin yağı 718 kalori, tuzsuz tereyağı 720 kalori, zeytinyağı 884 kalori vermektedir.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve *savaş sırasında Türkiye'nin yağ üretiminin çok büyük kısmı hayvani yağlar ve zeytinyağından oluşuyordu.* Anadolu'da geçmişten beri üretilen zetinyağı dışında göreli olarak daha az üretilen nebati yağlar, haşhaş tohumlarından ve susamdan elde ediliyordu. Savaş başladığında pamuk çiğitlerinden pamuk yağı üreten yedi fabrika bulunuyordu ve bu fabrikaların toplam üretim kapasitesi 83.000 ton kadardı. Bu fabrikalardan sadece İzmir Turan'daki Türkiye Yağ ve Mamulatı Sanayii L.Ş.'nin hidrojenle sertleştirme tesisi vardı ve Turyağ markasıyla bir margarin yağı üretiyordu.[112] İstanbul milletvekili G.B. Göker, 1944 yılında TBMM'de, "Turyağ diye bir şey çıkardılar kilosu 200-300 kuruş, bunu kim alabilir" diyordu.[113]

Savaş sırasında, yeni pamuk yağı üretimi girişimlerinin gelişmeye başladığını, Tuksavul'un hatıratından biliyoruz. Nuh Naci Yazgan, Nuri Has, Mustafa Özgür, Ömer Sabancı gibi isimler savaş öncesinde bir nebati yağ fabrikası kurmak için makineler getirtmiştir, binalar yapılmıştır, ama makineler henüz monte edilmemiştir. Tuksavul, bu fabrikanın kurulması ve işletilmesi görevini yüklenir. 1943 yılı güz aylarında Türk Nebati Yağlar Fabrikası A.Ş.'nin fabrikasını işletir, pamuk yağı üretmeye başlar.[114]

Savaş'ın başladığı dönemde mısır özü, keten, susam, ayçiçeği, fındık, tütün, koko ve kopra gibi yağlı tohumlardan çoğu İstanbul'da toplanmış bulunan 9 nebati yağ fabrikası bulunuyordu ve bunların yıllık üretim miktarları 50-60 bin ton arasında değişiyordu.[115]

Cumhuriyetin ilk dönemlerinden beri yabani zeytin ağaçlarının aşılanması teşvik edilmiş, deliceliklerin ıslahı için 3.500'e yakın usta aşıcı yetiştirilmiştir. Bütün delicelerin aşılanması için Ziraat Umum Müdürlüğü bir plan hazırlamaktadır.[116] 1948 yılında köy sayımı neticelerine göre Türkiye'de ürün alınan zeytinliklerin 267.649 hektar olduğu ve hektar başına 104 ka-

112 İskender Batu'nun 3 Şubat 1944 tarihli "Türkiye'de Kimya Sanayiinin Halihazır Durumu ve Atideki Gelişimi Hakkında Raporu", s. 71-73.

113 TBMMTD: I: 63, 27/5/1944, C: 1, s. 364.

114 Muammer Tuksavul, *A.g.e.*, s. 396-400. Bu fabrikanın öyküsü aynı zamanda Sadun Tanju tarafından *Hacı Ömer* kitabında anlatılmaktadır. Sadun Tanju, *Hacı Ömer*, Temmuz 1983, s. 71-84.

115 İskender Batu, *A.g.e.*, s. 77.

116 TMMBTD: B: 20, 27/12/1945, O: 1, s. 532

dar zeytin ağacı bulunduğu hesaplanmıştı. Savaş döneminde zeytin, zeytinyağı üretimi ve fiyatlarındaki gelişmeleri görebilmek için Tablo 5.36 hazırlanmıştır.

TABLO 5.36
Zeytin ve Zeytinyağı Üretimi ve Fiyatlarındaki Gelişmeler

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Zeytin ağacı say. (1.000)	28.475	29.661	28.505	29.429	30.162	29.306	29.553	27.895	26.578	27.211
Zeytin (ton)	219.288	325.752	291.295	382.880	269.794	127.025	155.138	121.103	177.821	273.818
Ağaç başına zeytin (kg)	7,70	10,98	10,22	13,01	8,94	4,33	5,25	4,32	6,69	10,06
Zeytinyağı (ton)	33.759	61.233	55.149	71.917	50.237	24.631	23.476	21.812	27.973	52.542
Zeytinyağı ihracatı (ton)	4.397	5.765	14.185	3.296	2.079	456	16			
Nebati yağ ihracatı (ton)			16.425	3.586	3.206	1.745	887	331	—	206.
Zeytin fiyatı (Kilo/kuruş)	10	7	10	18	27	36	41	42	41	40
Zeytinyağı fiyatı (kilo/kuruş)	39	34	42	73	140	198	184	237	250	234

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, Cilt: 12, 13, 15, 16, 19. İstatistik Genel Md., *Zeytinlik İstatistikleri*.

Tablo 5.36'nın ikinci satırında verilmekte olan üretilen zeytin miktarında, 1938-1941 arasında sürekli bir artış, 1942 sonrası ise bir düşüş yaşanmıştır. Böyle bir eğilim, birinci satırda verilen ağaç sayılarının çok değişmediği kabul edilirse beklenen bir durum değildir. Genellikle Türkiye'de zeytin sırıkla silkeleme yoluyla toplandığı için bir yıl yüksek verim verdiği, diğer yıl az verim verdiği kabul edilmektedir. Bu varsayımı sınayabilmek için Tablo 5.36'nın üçüncü satırında ağaç başına zeytin üretimi verilmiştir; *1941 yılında ağaç başına 13,01 kg zeytin alınırken, bu üretim 1945 yılında 4,32 kg'a düşmüştür*. Üçüncü satırdaki ağaç başına ürün dalgalanması, ürün miktarının sadece toplama dolayısıyla olan iki yıllık bir dalgalanmaya değil, iklimin uygunluğuna göre de değiştiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte hububatı etkileyen iklim koşullarıyla zeytini etkileyen iklim koşullarının farklı olduğu da anlaşılmaktadır. Örneğin Savaş döneminde tüm ürünlerin düşük olduğu 1945 yılında zeytin de düşerken, hububat için kötü bir ürün yılı olan 1941'de ağaç başına zeytin verimi en yüksek değeri almıştır. 1942 yılı sonrasında dört yıl üst üste yaşanan ağaç başına zeytin miktarındaki düşüklüğün, 1942 yılında yaşanan soğukla yakından ilişkili olduğu söylenebilir. *İktisadî Yürüyüş* dergisinin verdiği bir habere göre 1942 soğukları 3 milyon zeytin

ağacını kökünden, 13 milyonunu daldan, 30 milyonunu ise budaktan kurutmuştur. Bu soğuk sonrasında ağaçların kendini toplamaları ve ağaç başına verimin eski miktarlara dönebilmesi için dört yıl geçmesi gerekmiştir.[117]

Öte yandan Tablo 5.36'nın üçüncü satırında verilen ağaç başına üretim miktarlarının 1943-1945 yılları arasında çok düşük değerler alması, bunun bu yıllarda toprak mahsulleri vergisinin uygulanmasıyla ilgili olabileceği kuşkusunu yaratmaktadır. Zeytin ağaçlarının çok dağınık olması, doğru tahmin yapılamaması, işçi bulunamayışı dolayısıyla mahsulün ağaçta kalması vb. nedenlerle zeytinden alınan toprak mahsulleri vergisi eleştiri konusu olunca, bu konuda yeniden düzenlemeye gidilmiştir.[118] TBMM'de 16 Aralık 1943'te çıkarılan 4503 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisine Ek Kanun'la, zeytinden alınan Toprak Vergisinin nasıl alınacağı yeniden düzenlenmiş ve Maliye Vekâleti değişik bölgelerin özelliklerine göre şu beş ayrı yöntemden birini seçme konusunda yetkilendirilmiştir:

- Tahmin esasına göre; tane olarak.
- Tahmin esasına göre rayiç üzerinden; nakdî olarak.
- Tahmin esasına göre vergi hissesini teşkil eden mahsul miktarı beş kilo zeytin mukabili bir kilo yağ olacak şekilde; aynî olarak. (Kanun'un müzakeresi sırasında bu seçeneğin sadece Gaziantep yöresinde uygulanacağı belirtilmiştir.)
- Fabrika ve tasirhanelerden yağ şeklinde; aynî olarak.
- Salamuralarda ve depolarda tahmin veya vezin suretiyle bulunacak miktar üzerinden ve depo sahiplerinden; aynî olarak.

Ayrıca yağ olarak alınması hâlinde tasir ücreti Hazine tarafından ödenecektir. Maliye Vekâleti hangi yörede hangi seçeneği uygulayacağını mevsimin gelişinden üç ay önce ilan edecektir. Beyanname esasına göre Muamele Vergisi'ne tâbi tutulan fabrika ve müesseseler, kaç gün çalışacaklarını ve her gün kaç saat mesai yapacaklarını, faaliyet devrelerinin başlamasından bir hafta evvel ve ayrıca hazırlanmış bir beyanname ile mensup oldukları varidat dairesine bildirmeye mecburdurlar. Bu mecburiyete uyulmadığı takdirde o devreye ait vergiye % 10 zam yapılacaktır.[119]

Toplanan zeytinin yüzde 11'inden biraz fazlası yemeklik zeytin olarak işleme tâbi tutulurken geri kalan kısmı zeytinyağı çıkarmaya ayrılmaktadır. Zeytin tasirhane, yağhane veya fabrikalarda ezilerek hamur hâline getirilir, sonra sıkılarak presten geçirilir, elde edilen sıvı şıralandıktan sonra yağ zey-

117 *İktisadi Yürüyüş*, No. 147, 7 Şubat 1946, s. 10.

118 TBMMTD: I: 9, 6/12/1943, C: 1, s. 35.

119 TBMMTD: I: 9, 6/12/1943, C: 1, s. 35-39.

tinin kara suyundan ayrıştırılmaktadır. Bu fabrikalar çoğunlukla küçük tesislerdir, sayılarınınsa 295 tane olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca zeytinciliğin yaygın olduğu yörelerde köylüler mengene usûlüyle de yağ üretmektedir. Sayıları 868 olarak tahmin edilen mengeneler, zeytinyağının yüzde 25'ini üretiyordu. Bu üretim yöntemiyle üretilen zeytinyağlarının asit dereceleri yüksekti ve bunların rafine edilmesini sağlayabilecek 6 fabrika bulunuyordu.[120]

Yıllara göre elde edilen yağ miktarları Tablo 5.36'nın dördüncü satırında verilmektedir. Buradaki verilere göre 1941 yılında 71.917 ton olan üretim oldukça büyük bir dalgalanmayla 1945 yılında 21.812 tona düşmüştür. İthalatın olmadığı, ihracatınsa çok düşük olduğu bu yıllarda, TMO gibi düzenleyici bir merkezî kurumun da bulunmadığı bir ortamda, bu alanda üretim tüketim dengesini sağlamakta sorunlarla karşılaşılacağı açıktır. *Zeytinyağı üretiminin düşmesi üzerine açığı kapamak için fındık yağı üretilmeye başlanmıştır.* Savaş içinde fındık ihracatının azalmasıyla fındık fiyatları 29 kuruştan 13 kuruşa düşünce, fındık yağı üretimi kârlı olmaya başlamış, dolayısıyla üretimi artmıştır.[121]

Zeytinin işlenmesiyle elde edilen tek ürün zeytinyağı değildir, yağdan geri kalan artık olan prina, yağ için işlenen zeytinin yüzde 75'i bir ağırlığa sahiptir. Prinanın öğütülüp preslenmesiyle sabun yapımında kullanılabilen yüzde 1 düzeyindeki prina yağı elde edilir. 1939/1940 kampanya senesinde Türkiye'de 9 prina yağı fabrikası bulunuyordu ve 5.000 ton kadar prina yağı üretmişlerdi.[122] Ayrıca prinanın pellet adı verilen posası da yakacak olarak fırınlarda kullanılmaktaydı.

Savaş yılları içinde Türkiye'de çalışır halde bir balık yağı fabrikası bulunuyordu. Trabzon'da bulunan bu fabrikanın üretim kapasitesi ruhsatına göre 480 tondur, ancak 1940 yılında 640 ton, 1941 yılında 182 ton üretim yapmıştır.[123]

Tablo 5.36'nın son iki satırında zeytin ve zeytinyağı fiyatlarındaki gelişmeler verilmektedir. Zeytin fiyatının 1938-1945 yılları arasında 4 misli artmasına karşın, aynı yıllar arasında zeytinyağı fiyatı 6 misli artmıştır. Bu artışlar hububat fiyatlarındaki artışlardan da fazladır. Aynı şekilde toprak mahsulleri vergisinin konduğu ürünün belli miktarının devletçe satın alınmasının başlaması üzerine hububat fiyatlarında yaşanan düşüş, benzer önlemler alınmasına rağmen zeytinyağında da yaşanmamıştır. Tablo 5.37'de, fiyatların denetim altına alınması için alınan önlemler verilmektedir.

120 İskender Batu, *A.g.e.*, s. 73-75.

121 Kemal Peker, *Fındık*, Giresun, 1948, s. 214.

122 İskender Batu, *A.g.e.*, s. 76.

123 İskender Batu, *A.g.e.*, s. 78.

TABLO 5.37
Yağların Satış ve Dağıtımı Konusunda Verilen Millî Korunma Koordinasyon Heyeti Kararları

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
K.83	18/12/1940	2/14901	Üreticiden zeytinyağı satın alınması için Ticaret Vekâleti hesabına Ziraat Bankası'na 1 milyon lira sermaye verilmesi.
K.126	2/4/1941	2/15522	K.83'le verilen sermayenin 700.000 lirasının iptali.
K.210	18/10/1941	2/16726	K.83'le verilen sermayenin geri kalanının iptali.
K.304	13/4/1942	2/17630	Bazı mıntıkalarda sade yağlara el konulması satış ve dağıtımının düzenlenmesi konusunda Ticaret Vekâleti'ne yetki verilmesi.
K.393	12/11/1942	2/18953	İstihsal olunan nebati yağların % 15'lik bir kısmına el konularak satın alınması için Ticaret Vekâleti hesabına İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği emrine 6.000.000 liraya kadar döner sermaye verilmesi.
K.546	21/10/1944	3/1686	Nebati yağlardan devlet hissesi alınmasında değer fiyatlarının değiştirilmesi hakkında.
K.565	2/1/1945	3/1987	K.393'le verilen sermayenin 5.000.000 lira daha artırılması.
K.572	12/2/1945	3/2152	Nebati yağlardan devlet hissesinin muamele vergisi matrahı üzerinden alınması hakkında.
K.579	17/3/1945	3/2298	Ticaret Vekâleti'ne verilen döner sermayeler arasında transfer yapma yetkisinin verilmesi.
K.604	20/8/1945	3/3005	Nebati yağlardan alınan devlet hissesinin artırılması hakkında.
K.665	11/10/1946	3/4837	K.393, K.546, K.572 ve K.604'ün yürürlükten kaldırılması, K.393 ve K.564 ile TARİŞ emrine verilmiş sermayenin burada muhafazasına.

Meclis görüşmelerinden 1945 yılı zeytinyağı fiyatının Tarım, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı uzmanlarınca 152 kuruş/kg olarak saptandığı anlaşılmaktadır. Bu fiyat asit derecesine göre 158 kuruş/kg'a kadar çıkabilmektedir. Bu fiyatlara istihsâl bölgelerinden itiraz gelmemiştir.[124] Bir kez bu fiyat saptandıktan sonra, malları tüketiciye bu fiyattan intikal ettirmek gerekir. Bunun için, üretim bölgelerindeki satışları denetlemek adına o bölgelere müfettişler ve kontrolörler gönderilmiştir. Zeytinyağı almak ve satmak, eskiden beri bu işi yaptığı konusunda vesika verilen kişilerle sınırlanmıştır ve bu vesikaya sahip tüccarlarca alınan zeytinyağlarının götürüldüğü vilayetin valiliğine bildirilmesi koşulu getirilmiştir.[125] Oysa Tablo 5.36'da verildiği üzere 1945 yılında devletin istatistiklerinde zeytinyağı fiyatı 237 kuruş/kg olarak görülmektedir. Fikri Düşünsel Meclis'te yaptığı eleştiride sorunun malın fiyatının

124 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 479.
125 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 479.

saptanmasında değil, dağıtımının ayarlanmasında ortaya çıktığını söylemiştir; fiyat tespiti Kasım'da yapılmış, ama dağıtım Mayıs ayına kadar başlayamamıştır, bu nedenle işin dağıtım yönü çözümlenmeden fiyat saptanmasının doğru olmadığı üzerinde durmuştur.[126]

Zeytinyağı konusundaki düzenlemeler tabii ki en çok Balıkesir'i ilgilendiriyordu. Orada yaşanan sıkıntıları TBMM'de Balıkesir milletvekilleri dile getirmiştir. Örneğin M. Akpınar'a göre savaş öncesinde zeytinyağı piyasasının merkezi İzmir'di. İzmir'de Giraud, Solero, Vitali gibi tüccarlar örgütlenmişti. İlçelerden topladıkları zeytinyağını İzmir'de depoluyorlar ve İtalya'ya, zeytinyağı kralı Kosta diye bilinen kişiye gönderiyorlardı. Ayrıca İngiltere ve Almanya'ya da ihracat yapılıyordu, ama buna karşın ülkede hiçbir zaman zeytinyağı kıtlığı yaşanmıyordu, oysa şimdi yaşanıyordu. Bakanın da dediği gibi ülkede 30 milyon kilo zeytinyağı üretildiği kabul edildiğinde Edremit, Ayvalık ve Burhaniye'deki üretim 16 milyon kilo olarak hesaplanabilir. Bu zeytinyağından yüzde 15 Muamele Vergisi, yüzde 15 devlet alımı (Karşılığı ilan edilen fiyattan üreticiye ödenmektedir), yüzde 10 toprak mahsulleri vergisi, yüzde 8 evkafın zeytinlikler hissesi ve yüzde 7 Tarım Kooperatifleri hissesi olarak ayrılmaktadır. Bu hesapla *üreticinin elinde kalan, üretimin yüzde 45'i olmaktadır*. (Yapılan fiyat hesaplarına Muamele Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi katılmıştır.) Ardından verilen bir emirle üreticinin elinden yüzde 5'lik bir kısım daha satın alınmış ve üreticinin elinde yüzde 40 kalmıştır. *Balıkesir'in 16 milyon kilo olan üretiminin 10 milyon kilosu devletin eline geçmiş, geriye kalan 6 milyon kilosunu ise üretici piyasaya intikal ettirmiştir*.

Beyannameye tâbi yağları almak için değişik yerlerden grup ya da toptancı vesikası alarak gelen tüccarlar kaymakama başvurmakta, kaymakam da üreticiye, bu tüccara belli miktarda (3 ya da 5 ton) yağ verilmesini emrederek hesaptan düşmesini istemektedir. Sonuçta sevk edilecek mal kalmamaktadır. Bu tüccarlar, zeytinyağı tüketimi olmayan Konya, Kayseri, Sivas gibi illerden de gelebilmektedir ve kimse bunların iştigal sahasını tahkik etmemektedir. Bu malların İstanbul'a sevk edildiği bilinmekle birlikte neresine gittiği ise belli değildir.

Yine Balıkesir milletvekilinin anlatımına göre devlet memurları, üreticinin evinde saklanabilecek zeytinyağının miktarını azaltmak için gereğinden fazla gayretli olmuş, gece yarılarında üreticinin evini basmış, karyolaların altında zeytinyağı aramıştır. Bu baskı o kadar yüksek olmuştur ki üretici, devletin ona elinde tutma hakkı tanıdığı miktarı dahi elinde tutmamayı tercih etmiştir. (Devlet, beyanname veren üreticilere, ellerinde kalan yüzde 40'lık paydan 200 kilosunu yemeklik olarak elinde tutma hakkı tanımıştı. Eğer Ba-

126 TMMBTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 485.

lıkesir milletvekili M. Akpınar'ın söylediği üzere 25.000 zeytin üreticisi varsa, üretici başı 200 kilodan toplam olarak üreticinin elinde tutabileceği miktar 5 milyon kilo eder. Üreticinin elinde kalan yüzde 40'ın 6 milyon kilo olduğu düşünülürse tüccara vesikayla verilebilecek olan yağ 1 milyon kiloya düşer.)[127] Bütçe müzakerelerinde bu eleştirilere yanıt veren Ticaret Bakanı ise, müfettişlerin evleri araması konusunda şikâyetlerin kendisine intikal ettiğini, bunun üzerine inceleme yaptırdığını ve bu inceleme sonucunda ulaştığı bilgilere göre *Körfez'de sadece bir evde arama yapıldığını*, bu aramanın da ihbar üzerine olduğunu söylemiştir.[128]

Bir başka Balıkesir milletvekili olan H. Karan, zeytinyağının fiyatlandırılması işi asit miktarı üzerinden yapıldığı için, tüccarın, sattığı yağda 1 derecenin onda ikisi kadar fark olursa mevkufen ve kolu bağlı olarak mahkemeye gönderildiği üzerinde durmakta ve bu farkın zeytinyağı ticaretinin teamülü içinde kabul edilebilir olduğunu, tüccara boşuna eziyet edildiğini söylemektedir. Ayrıca tüccara karşı böyle davranılırken, Tarım Kooperatifinin 3,5 asit üzerinden fiyat alırken 6 asitlik yağ verdiğine ve bunu şikâyet edilecek yer bulunmadığına dikkati çekmektedir. Karan, Ayvalık'ta bir tüccarın başına gelenleri şöyle anlatıyor: Kooperatif tüccara geliyor, senin malını alacağım diyor; o da olur, bankaya bir miktar borcum var bir miktar avans ver kapatayım diyor, anlaşıyorlar, daha sonra tüccarın borcunun vadesi geldiğinde Kooperatif para yok diye avansı vermiyor, bu sırada Tavşanlı'daki kömür müessesesinde bulunan Millî Savunma Bakanlığı'na bağlı askerler ihtiyaçları için yağ almak istiyorlar, bunun üzerine tüccar Kooperatife avansı vermezse malı MSB'ye satacağını bildiriyor ve avans verilmeyince yağı MSB'ye satıyor, müfettişler ise yağı kaçırdı diye tüccarı mahkemeye sevkediyorlar, *Ayvalık'ta mahkeme olmadığı için tüccar iki süngülü arasında 50 km mesafedeki Burhaniye'ye gönderiliyor,* 12 gün adi suçlular arasında kaldıktan sonra mahkeme ilk celsede tüccarı salıyor ama tüccarın itibarı zedeleniyor, sıkıntı çekiyor. (Milletvekilinin inancı, bu müfettişlerin çok dürüst oldukları ve bir menfaat kaygısıyla böyle davranmadıkları yönündedir. Sorun deneyimsiz olmalarındadır.)[129] Hikmet Bayur da, madem yağ halka yüksek fiyata yediriliyor, bırakalım bu kârı üretici alsın, niye bu kârı muhtekirlere bırakıyoruz diye sormaktadır.[130]

Zeytinyağı ülkenin batısı ve güneyinde kullanılmaktadır. İç Anadolu ve Doğu Anadolu'da ise eritilmiş sade yağ ve iç yağları kullanılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı döneminde sade yağ ve iç yağları üretimi konusunda zeytin-

---

127 TMMBTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 496-497.

128 TMMBTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 499.

129 TMMBTD: B: 65, 29/5/1945,O: 1, s. 498.

130 TMMBTD: B: 58, 21/5/1945, O: 1, s. 223.

yağında olduğu kadar bilgiye sahip değiliz. Denizli milletvekili A. Ege 1946 yılı bütçe müzakereleri sırasında sade yağ üretimi konusunda şöyle bir tahminde bulunmuştur:

> "Hayvan mevcuduna göre süt miktarımız 1.600.000 tondur. Bunun yüz bin tonu peynir ve yoğurt yapımında kullanılıyor. Kalan 1.500.000 tondan 85.000 ton yağ elde edilebilir. Oysa borsaya intikal eden yağ 20.000 tondur. Borsaya uğramayan yağın 20.000 ton olduğu kabul edilirse 45.000 tonluk bir potansiyel ziyan edilmiş olmaktadır."[131]

Sade yağ Savaş içinde ihraç edilmemiş ve fiyatları sürekli artış göstermiştir. Üretim bölgelerinden biri olan Kars'ta erimiş sade yağın kilosu 1940 yılında 103,75 kuruş iken, 1947 yılında 451,66 kuruş olmuştur.

İlhami Masar, Savaş'ın ilk yılları için *Türkiye'de senede kişi başına* 2 kilo zeytinyağı, 1 kilo diğer nebati yağlar, 2,5 kilo tereyağı ve sade yağ, bir kilo kuyruk yağı ve iç yağ olmak üzere toplam *6,5 kilo yağ tüketildiğini tahmin* etmektedir. Şehirlilerde bu tüketim kişi başına 12 kiloya çıkmaktadır.[132] Bir kişi yılda 6,5 kilo yağ tüketiyorsa günlük kalorisinin 145 kcal kısmını yağdan sağlıyor demektir, yani günde 2.400 kcal aldığını düşünürsek bunun yüzde 6'sı yağdan geliyor demektir. Yağdan gelen enerjinin toplam enerjinin yüzde 30'undan fazla olmaması önerisi göz önüne alındığında bu oranın oldukça küçük olduğu ortaya çıkar. Şehirdeki tüketim esas alınsa bile bu oran yüzde 11 düzeyinde kalmaktadır. Tablo'da, 1945 yılındaki zeytinyağı üretimi göz önüne alındığında hesaba girmemiş kaçak üretim yoksa, kişi başına zeytinyağı tüketimi 1,2 kg olarak bulunur. Bu durumda kişi başına 6,5 kilonun da yüksek olduğu söylenebilir.

7. DİĞER GIDA MADDELERİ

Beslenmenin üç yapı taşı olan karbonhidrat, protein ve yağların tüketiminin savaş yılları içindeki gelişimini ve yaşanan sorunları gördükten sonra şimdi de diğer gıda maddeleri üzerinde duralım. Bu gıda maddeleri içinde, bir insanın beslenmesinde vitaminler ve gerekli mineralleri sağlamak bakımından sebzeler ve meyveler en önemli yeri tutmaktadır, bir ikinci grubu ise keyif verici maddeler oluşturmaktadır ve bunlar temelde tekel altında üretilip satılmaktadır. Ayrıca Devlete gelir sağladığı gibi toplumdaki sosyalleşme süreçlerinde rol oynar, bu sırada tüketilir.

---

131 TMMBTD: B: 20, 27/12/1945, O: 1, s. 512: TMMBTD: B: 20, 27/12/1945, O: 1, s. 517.

132 İlhami Masar, *A.g.e.*, s. 134.

Sebze ve meyve üretimi ve tüketimi

Meyve ve sebzeler, sağladıkları vitaminler ve madensel tuzlar bakımından insanların beslenmesinde önemli bir yer tutmaktadır, metabolizmayı düzenleyici işlev görürler ve genellikle taze ve kurutulmuş olarak tüketilirler. Kurutulmuş olanlarında vitamin kayıpları olsa da iyi birer karoten, karbonhidrat ve madensel tuz kaynağıdırlar.

Bu incelemede sebze ve meyvelerin bir grup içinde toplanmasının nedeni, meyve ve sebze sözcüklerinin günlük yaşamdaki kullanılışının bilimsel kullanılışından farklı olmasıdır. Bilimsel olarak meyve, çiçekten oluşmuş ve yaş veya kuru eti içinde tohum ve benzeri yapılar olanlara denir. Örneğin domates, biber ve patlıcan meyve olmasına karşın gündelik yaşamda sebze olarak adlandırılmaktadır. Diğer taraftan eğer bir bitkinin kök, gövde ve yaprakları yeniyorsa ona sebze denilmektedir; örneğin ıspanak, patates ve soğan birer sebzedir.

Bakliyat temelde meyve ve sebze kategorisinde olmasına karşın Türkiye'de halkın beslenmesindeki özel yeri dolayısıyla ayrıca ele alındığından, bu bölümde bakliyat dışındaki tüm meyve ve sebzeler kapsanacaktır. Ayrıca 1940'lı yılların istatistikleri içinde patates, soğan ve sarımsak sanayi bitkileri içinde yer alırken, biz bunları meyve sebzeler kısmı içinde ele alacağız.

Tablo 5.38'de verilen üretim miktarlarının üzüm, incir ve fındığa ilişkin olanları, bu ürünler Türkiye'nin geleneksel ihracat malları olduğu için ülke içi tüketim adına bir fikir vermekten uzaktır. Bu tabloda limon üretimine ilişkin artış ise Cumhuriyet'in bu yıllarda limon fidanları dağıtmış olmasıy-

TABLO 5.38
Yaş Meyve ve Sebze Üretimindeki Gelişmeler (ton)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Armut	76.657	89.962	61.613	48.363	62.694	68.381	53.278	72.543	63.674	
Ceviz	66.402	69.285	58.420	32.636	34.836	49.118	48.391	54.778	57.180	
Elma	104.572	108.994	81.781	69.731	84.780	87.014	76.720	89.225	96.054	
Fındık	31.849	91.620	27.562	24.388	68.260	53.300	68.080	35.600	85.000	54.600
İncir	148.581	142.230	144.573	259.364	103.969	53.301	63.224	69.763	75.329	
Kayısı	22.140	20.787	21.310	4.358	31.832	13.612	10.847	14.455	14.399	
Kiraz	27.688	30.798	20.291	14.174	17.835	21.059	21.013	20.765	23.607	
Şeftali	7.584	12.438	8.783	6.417	9.257	9.760	6.572	7.734	9.426	
Üzüm	977.371	1.195.372	941.961	868.793	945.636	1.142.837	1.355.928	1.561.226	1.592.227	
Limon	16.781	36.692	36.963	39.036	74.774	27.019	37.820	55.054	83.493	
Portakal	168.223	367.419	236.392	146.743	103.490	147.430	168.962	137.811	173.802	
Patates	171.436	259.538	319.345	274.909	439.553	290.947	191.737	167.350	264.671	
Soğan	111.186	122.276	153.826	131.649	161.387	156.745	102.612	80.577	106.101	
Sarımsak	17.836	19.603	27.193	15.510	21.345	23.283	17.101	11.971	12.968	

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, Cilt 12,16,19. Kemal Peker, *Fındık*, Giresun, 1947-48, s. 184.

la ilişkilidir. Daha önceki yıllarda limon ithal edilirken 1944 yılından sonra ithalat yok olmuştur. 1936 yılında Antalya Bahçe Kültürleri İstasyonu'nun kurulması sonrasında narenciye ağaçları sayısı 1944'te 1 milyondan 2,7 milyona çıkmış ve bu istasyonda tropik meyveler denenmiş, muz ve avocado, elde edilen başarı üzerine yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.[133] Patates üretiminin 1942 yılındaki artışında ise 18 Ağustos 1942'de çıkarılan ve patates ekenlere dekar başına 2 lira verilmesini öngören K/378'in olumlu etkisi olduğu söylenebilir.

Tablo 5.38, tüm sebze ve meyve çeşitlerini kapsamamaktadır, tabloya belli başlıları alınmıştır. Yine de savaş içinde bu alandaki üretim hakkında fikir vermektedir. Yaş meyve ve sebze üretimi de diğer tarımsal ürünlerdeki gibi hava koşullarına göre dalgalanma göstermiştir. *İlhami Masar'ın, savaş yıllarında kişi başına meyve ve sebze tüketimine ilişkin* kestirimleri şöyledir: Yaş sebze 29,0 kg, patates 10,0 kg, soğan sarımsak 5,0 kg, kuru yemişler (ceviz, badem, kestane, fıstık) 5,5 kg, fındık 1,0 kg, zeytin (yemeklik) 4,5 kg, narenciye 3,0 kg, yaş üzüm 20 kg, diğer meyveler 23,0 kg; *Toplam 101 kg*. Savaş döneminde yaş meyve ve sebzenin sağlanmasında önemli bir sorun yaşanmadığı söylenebilir. Nitekim Millî Korunma Koordinasyon Heyeti bu konuda karar almamıştır. Fındık, üzüm ve incir konusunda alınan kararlar geleneksel ihracat mallarının üreticilerini korumak için olup ülke içi tüketimi düzenlemeye dönük değildir.

Çay ve kahve tüketiminde karşılaşılan sorunlar

Türkiye'de insanların tüketim kalıpları içinde çay ve kahvenin özel bir yeri vardır. Çay, kahvaltının ayrılmaz parçasıdır ve kahve, her yemekten sonra içilir. Eve gelenlere de çay ve kahve ikram edilmektedir. Birinci ciltte üzerinde durduğumuz ve en temel kamu alanlarından birini oluşturan kahvehanelerde de çay ve kahve tüketilmektedir. Çay ve kahve, sağladığı tein ve kafeinden ziyade sosyalleşme ortamının yaratılması, dost meclislerinin kurulması bakımından kritik bir öneme sahiptir.

Savaş'ın başında hem çay hem de kahve tamamen ithal ediliyordu. *18 Mayıs 1942 tarih ve 4233 sayılı Kahve ve Çay İnhisarı Kanunu çıkarılınca* bu maddelerin satışı inhisar altına alındı.[134] TBMM'deki müzakerelerde bu konuda bir tekel kurulmasının gerekçeleri sayılırken, amacın sadece bütçeye gelir sağlamak olmadığı, bu alanda piyasada yaygınlaşmış olan tağşişatın engellenmesi, kaçakçılığın denetlenmesi ve ülkenin değişik kesimlerinde-

133 İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", Şevket Pamuk-Zafer Toprak (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Yurt Yayınları, Ankara, Ağustos 1988, s. 70.

134 *Ayın Tarihi*, No. 102, Mayıs 1942, s. 14-15.

ki fiyat farklarının ortadan kaldırılmasının da istenildiği belirtilmiştir. Tablo 5.39'da, Savaş sırasında çay ve kahve ithalatının gelişmesi verilmektedir. Tablodan, Türkiye'nin çay ithalatında kahve ithalatından daha çok zorlandığı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni ise çayın ithal edildiği Uzakdoğu memleketlerinin savaş içinde kalmasıdır. Temelde Brezilya'dan ithal edilen kahvede ise savaş öncesine göre yüzde 65'lik bir düzey tutturulabilmiştir.

1942 yılında savaşın tırmanması üzerine hem çay hem de kahve ithalatında büyük bir düşüş yaşanınca, Millî Korunma Koordinasyon Heyeti tarafından Tablo 5.40'ta verilen kararlar alındı; çayın fiyatına kiloda 750, kahvenin fiyatına 320 kuruş zammedildi. Bunu, 4233 sayılı kanunla çay ve kahve satışlarının tekel altına alınması izledi. Ayrıca tekel altına almanın kahve ithalinde etkili olduğu ama çay ithalinde etkili olamadığı anlaşılmaktadır.

TABLO 5.39
Çay ve Kahve Konusundaki Gelişmeler

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
İthal çay (ton)	942	1.004	955	1.113	656	638	166	356	790	1.171
Çay üretim alanı (dk)		1.550	7.343	8.923	9.812	17.784	20.479	23.819	28.464	29.944
Çay üretimi (kilo)	181	190	592	7.001	16.796	38.849	53.945	93.067	97.655	149.668
Çay, İstanbul (kg/kuruş)	425,30	456,10	590,55	762,82	1.425,75	1.623,56	1.600,00	1.600,00	1.600,00	1.450,00
İthal kahve (ton)	5.320	5.947	4.856	3.022	1.168	3.244	3.517	3.632	3.657	8.620
Çiğ kahve fiyatı, İstanbul (kg/kuruş)	148,10	146,30	136,63	196,45	458,24	548,22	637,50	500,00	500,00	609,4

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, Cilt 12, 13, 15, 19.

TABLO 5.40
Çay ve Kahve Konusunda Verilen Millî Korunma Koordinasyon Heyeti Kararları

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
K.299	16/3/1942	2/17554	Çay ve kahve mevcudunun beyana tâbi tutulması.
K.300	18/3/1942	2/17555	Çay ve kahve fiyatlarının tespiti. Çayın toptan fiyatına 750 kuruş ve kahvenin toptan fiyatına 320 kuruş eklenmesi.

Türkiye, çayı, ithal etmekte zorlandığı bu yıllarda *üretmeye başlamıştır*. Cumhuriyet daha 6 Şubat 1924'te çıkarılan 407 sayılı yasayla çay yetiştirilmesini gündemine almıştı, Gürcistan'da Batum çevresinde çay yetiştirilmesi, Rize'de de çay yetiştirilebileceği konusunda ümit doğuruyordu. Ancak bu yıllarda bazı denemeler yapılmış olmasına karşın ilerleme sağlanamamıştı. Türkiye, 1933 yılında tarım ürünlerinde kendine yeterli olma politikası izlemeye baş-

layınca, daha önce Cava'da çalışmış olan İsveçli Doktor Tengwall, sıcak iklim bitkilerinin Türkiye'de üretilmesi konusunda incelemeler yapmak üzere Türkiye'ye çağrılmıştı. Dr. Tengwall, Rize'de çay yetiştirilebileceğini bildirmişti ama daha ileri adımlar atılmamıştı. *1937 yılında Zihni Derin* Rize'ye gelerek çay üretiminin hızlandırılması konusunda çalışmaya girişince sonuç alınmaya başlanmıştır. *Gürcistan'dan tohum getirilmiş,* ekim alanı genişletilmeye çalışılmıştır, laboratuvar kurulup deneme üretimleri yapılmıştır.[135] Tablo 5.39'da kuru çay üretiminin 1941 yılında bir sıçrama yaptığı görülmektedir. Bu sıçramada, başlıca hükümleri; İcra Vekilleri Heyeti'nce tespit edilecek mıntıkalarda uygulanması, çay bahçesi kuracakların ziraat dairesinden ruhsatname almaları, çay bahçesinin beher beş sene ara veya 500 ağacı için birer sene ara ile üç defada yirmişer liraya kadar faizsiz para ikrazı, 30 bin dekara kadar çay bahçesi kuracaklara yapılacak ikrazatın bir milyonu geçmemesi, yetiştirilen çay yapraklarının Hükümetçe satın alınması, yine Hükümetçe kurutma fabrikaları kurulmasıyla çay yapraklarının işletilmesi ve sonrasında paketlenerek satılığa çıkarılması olan ve *27 Mart 1940 tarihinde çıkarılan 3788 sayılı Çay Kanunu'nun* da etkisi vardır. Rize merkez kazasında 30.000 dekarlık çaylık kurmak üzere uygulanmakta olan bu kanuna göre, yaş yapraklar Devlet Ziraat İşletmeleri kurumunca alınıyor ve çay üretiliyordu.[136] Yaş yaprağın kilosu 1941 yılına kadar 60 kuruştan, 1942-1948 arasında ise 150 kuruştan alınmıştır.

Kanun'un uygulanmasıyla birlikte çay yaprağını alacak bir kurum belirlenince yıllık kuru çay üretimi de artarak 1946 yılında 97 tona çıkmıştır. Yine de bu Türkiye'nin normal bir yıldaki tüketiminin ancak yüzde 10'luk bir kısmına tekabül ediyordu. Bu gelişmeler üzerine 21 Haziran 1946'da ilk çay fabrikasının temeli atıldı. Şevket Raşit Hatipoğlu Meclis'te, fabrika kurulmadan ilkel yöntemlerle üretilen çayın kalitesi konusunda doğan eleştirileri; Rize'deki çay fabrikasının temellerinin atılmaya başlandığını, Harp sırasında bu fabrikayı İngiltere'den almanın kolay olmadığını, iki sene peşinden koştuklarını, makinelerin mühim kısmının geldiğini, Rize çayı iyi değildir demenin doğru olmadığını, şimdi yapılan üretimin el yordamıyla yapıldığını, Türkiye'nin çay işlemeyi öğreneceğini, fabrika kurulunca bu işin ustalarının getirileceğini söyleyerek karşılıyor.[137]

Bu süreçte Türkiye kahve üretimi konusunda da denemeler yapmıştır. Tarım uzmanı Dr. Tengwall'ın 1933 yılında Türkiye'ye sıcak iklim bitkileri yetiştirmek için çağrılmasıyla birlikte Antalya'da kahve yetiştirme girişiminde bulunulmuş ama sonuç alınamamıştır.[138]

---

135 Rahmi Arer, *Türkiye'de Çaycılık ve Rize*, Istanbul, 1969, s. 65.

136 Tevfik Tarkan, *Türkiye'de Çay Ziraati ve Endüstrisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973, s. 19.

137 TMMBTD: B: 20, 27/12/1945, O: 1, s. 530.

138 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *A.g.e.*, s. 66.

1942-1946 yılları arasında Türkiye'de çay ve kahve talebinin karşılanmasındaki arz açığı, fiyat yükseltilerek azaltılabilecek bir durumda değildir. Türkiye'de 1938, 1939 yıllarında kişi başına 55 gram kadar çay tüketilirken 1942 yılında tüketim 22 grama kadar düştü, ardından 1943 ve 1944 yılarında bu tüketim 36 grama kadar yükseltilebildiyse de, 1945 yılında tekrar 22 grama düştü, Savaş sonrasında 1947 yılında ise yeniden 54 grama kadar yükseldi.[139] Savaş yıllarında çay tüketimi normal zamanların yarısına kadar düşmüştü ve bu açığın yarattığı sorunlarla başa çıkmak için başvurulan bir yol alternatif içecekler geliştirmek olmuştu; halk, çay yerine ıhlamur, ada çayı, kekik çayı vb. tüketmeye başlamıştı.

Bazı yerlerde çay bir kez demlendikten sonra yapraklar kurutularak ikinci kez kullanılmaya çalışılmış, kahve yerine ise arpa ve nohutun kavrulmasıyla bir tür "erzats" kahve yapılarak içilmeye başlanmıştır. Bir başka yol ise kahvenin içine kavrulmuş nohut ya da arpa karıştırılarak kahve olarak satmak olmuştur. Dönemin bir ziraat ve ticaret dergisinde *üzüm çekirdeklerinin de kahve yerine kullanılabileceği* anlatılıyordu; Fransa'da yapılan deneylerde kavrulmuş kahve ile kavrulmuş üzüm çekirdeğinin muhtevalarının kafein hariç aynı bulunduğu bildiriliyor ve nohut, arpa, fındık kabuğu yerine üzüm çekirdeğinin ya doğrudan ya da kahve ile karıştırılarak kullanılması öneriliyordu.[140]

Tuz üretimi ve tüketimi

Aslında sodyum klorür olan sofra tuzu, insanların ve hayvanların yaşamlarının sürdürülebilmesi için kritik bir öneme sahiptir; tuzdaki sodyum, vücuttaki sıvıların dengesini ve basıncın devamlılığını sağlamaktadır, ayrıca midede salgılanan hidroklorik asitin oluşumu için gerekli olan klorür iyonları da tuzdan gelmektedir. Savaş yıllarında, sağlıklı bir insanın günde 15 gram, yılda 5,5 kilo tuz tüketeceği bir norm olarak kabul edilmişti.[141] Günümüzde genellikle sağlıklı bir kişinin bir günde 6-8 gramdan, sıcak havalarda günde 10 gramdan fazla tuz tüketmemesi tavsiye edilmektedir. *İnsanın fizyolojik olarak tuz ihtiyacını balık, et vb. gıdalar azaltmakta, sebzeler ise artırmaktadır.*

Hayvanlar da insanlarla aynı nedenlerle tuz tüketmek gereksinmesini duymaktadırlar ve Savaş yıllarında Türkiye'de ortalama bir koyunun günde 4,5 gram, bir keçinin 2,0 gram, sığırın 21,0 gram, mandanın 24,5 gram, atın

---

139 Rahmi Arer, *A.g.e.*, s. 140-141.

140 *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Sayı 19, 1 Şubat 1944, s. 221.

141 Ömer Celâl Sarc, "Türkiye'de Tuz Talebi", *Ordinaryüs Profesör İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan*, İÜ. İktisat Fakültesi, İstanbul, 1948, s. 1.

7,5 gram, eşeğin 3,13 gram, katırın 2,28 gram tuz gereksinmesi olduğu kabul ediliyordu.[142]

Tuz yalnız insan ve hayvan beslenmesi için kullanılmıyor, aynı zamanında sanayi için de kullanılıyordu. Özellikle balık, et, bağırsak ve ham derilerin muhafazasında, kumaşların boyanmasında boyayı sabitleştirmek için ve sabun, soda, cam gibi maddelerin imalatında kullanılıyordu.

11 Aralık 1936'da çıkarılan 3078 sayılı Tuz Kanunu, ham tuz çıkarılmasını devlet tekeline almıştır ve Devlet, denizlerdeki ve tuz göllerindeki tuzlalardan, kaya tuzu ocaklarından tuz üretmiştir. Savaş süresince Türkiye'de üretilen ve satılan tuz miktarları ise Tablo 5.41'de verilmiştir.

TABLO 5.41
Tuz Üretimi ve Satışı (ton)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Üretim	261.510	240.043	234.461	250.613	240.997	266.330	256.962	254.192	206.304	276.109
Satış	170.000	178.000	196.249	202.861	212.873	193.176	198.007	149.882	206.943	241.201
Fiyat kg/kuruş İstanbul	6,60	6,60	6,70	8,00	10,10	14,17	16,50	16,50	16,50	16,00

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 16, 19, *Konjonktür* dergileri, Ömer Celâl Sarc, "Türkiye'de Tuz Talebi", İ.Ü İktisat Fakültesi, *Ord. Prof İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan*, s. 46.

İnsanların ve hayvanların tuz tüketim normlarına göre yapılan bir hesapla savaş yıllarında insanların 100.000 ton, hayvanların 140.000 ton tuz tüketmesi gerektiği ileri sürülebilir. Buna ek olarak Ömer Celâl Sarc'ın savaş yılları için *prim iadelerine dayanan bir tahmininde sanayinin kullandığı tuz miktarı da 4.000 ton olarak verilmektedir.*[143] Bu üç sayı bir araya getirildiğinde Tablo 5.41'de verilen yıllık satış miktarının 244.000 ton civarında olması gerekir, oysa satış sayıları bu değerden yüzde 25 kadar düşüktür. Bununla birlikte *böyle bir düşüklüğe karşın bu dönemde piyasada tuz kıtlığı olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.* Bu durumda Türkiye'de hayvanlara geleneksel olarak normlardan düşük tuz verildiği ve savaş içinde de bu alışkanlığın sürdürüldüğü söylenebilir. Konjonktür Servisi'nin Ayaş kazasında yaptığı bir araştırmada, *bir köylü ailesinin ortalama olarak hayvan sayısına göre yılda 85 kilo tuz tüketmesi gerekirken, ancak 49 kilo tükettiği saptanmıştır.*[144]

---

142 Ömer Celâl Sarc, *A.g.e.*, s. 5.

143 Ömer Celâl Sarc, *A.g.e.*, s. 9.

144 Ömer Celâl Sarc, *A.g.e.*, s. 7.

Tütün kullanımı ve alkollü içecekler

Beslenme konusundan söz ederken tütün ve alkol kullanımını görmezden gelmek meseleyi eksik bırakmak olacaktır. Şark tütünleri yetiştiren bir ülke olarak bilinen Türkiye, aynı zamanda oldukça yaygın bir şekilde tütün içilen bir yer olmasıyla da tanınmaktadır. Aynı yaygınlıkta olmasa da alkollü içki de tüketilmektedir, özellikle de rakı. Tütün kullanımının, içerdiği nikotinin etkisiyle gelen fizyolojik sonuçları olduğu kadar, toplumda statü kazandırması gibi ruhsal ve davranışsal yönleri de bulunmaktadır. Ancak elbette tütün kullanımı hayatı tehdit eden bir alışkanlık hâline dönüşmektedir; kalp-damar hastalıkları, akciğer kanserinin gelişmesini kolaylaştıran bir alışkanlık. Alkollü içkiler, genellikle, karbonhidratların oksijensiz ortamda fermente olması sonucu etil alkole dönüşmesiyle üretilmektedir ve şarap ve bira gibi fermente içkilerin alkol değeri için yüzde 18'lik düzey, doğal bir sınır oluşturmaktadır. Rakı gibi daha yüksek dereceli alkollü içkiler ise fermente edilmiş çözeltilerin damıtılmasıyla elde edilmektedir. Alkol tüketilmesinin bir alışkanlık hâline gelmesi öncelikle insanların bağışıklık sistemlerinin çalışmasını zayıflatmakta ve vücudu dıştan gelen tehditlere açık hâle getirmektedir. 1 gram etil alkolün tüketilmesi 7 kalori sağlar; 100 gram rakının tüketilmesi 250 kalori, 100 gram şarabın tüketilmesi 70 kalori, 100 gram bira tüketilmesi 50 kalori verir.

Devletler, bir alışkanlık hâline dönüştüğü oranda insan sağlığı için zararlı olan ve insanların kullanmaktan doyum aldıkları bu maddelerin üretim ve satışını denetim altına alarak ve yüksek düzeyde vergilendirerek, devlete gelir sağlamak istemişlerdir. Bu eksende Cumhuriyet'in kurulmasından itibaren de iç tüketim için tütün satımını devlet tekeline alan düzenlemeler yapılmıştır, bunlardan biri olan ve 5 Haziran 1930 tarihinde çıkarılan 1701 sayılı Tütün İnhisarı Kanunu'yla tütünün tarımı, işlenmesi, nakli, fabrikada mamul hâle getirilmesi ve ticareti büyük oranda düzenlenmiştir. Savaşa girerken 10 Haziran 1938'de çıkarılan 3437 sayılı Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu'yla bir yeniden düzenleme yapılmış ve Savaş yılları içinde de, 8 Haziran 1942'de, 4250 sayılı İspirto ve İspirtolu İçkiler Kanunu çıkarılmıştır. Bu yasayla bira, şarap ve her türlü meyve şarabının üretilmesi ve satılması serbest bırakılırken, rakı üretimi ise özel kesime kapatıldı.

Tütün ve alkollü içkilerin Savaş dönemindeki üretim ve tüketiminin verildiği Tablo 5.42'den, tütün mamulleri üretiminin ve tüketiminin hemen hemen hiçbir krizle karşılaşmadığı, belli bir düzeyi koruduğu anlaşılmaktadır. Tütün ürünlerinin iç piyasadaki satışı devletin tekelinde olduğu için, satış fiyatı da denetim altında kalmıştır.

Tablo 5.43'te, tütün mamullerinin satış fiyatlarının savaş içindeki değişimi verilmektedir. Tablodan, devletin, tütün ürünlerinin fiyatlandırılmasında

TABLO 5.42
Tütün ve Alkollü İçecek Üretim ve Satışı

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Tütün mamulleri (1.000)										
Üretim (kg)	13.507	15.133	14.677	16.566	17.321	18.389	18.546	11.138	17.399	17.653
Satış (lira)	13.654	14.417	14.947	16.358	16.803	17.560	18.098	10.901	17.446	17.926
Alkollü İçkiler (1.000)										
Rakı üretim (kg)			6.813	7.815	9.142	9.387	10.425	3.348	4.485	9.416
Rakı satış (litre)	7.404	7.174	7.080	8.201	8.469	8.560	6.713	6.281	5.192	8.724
Şarap üretim (kg)			7.472	10.000	10.908	12.719	19.670	25.872	10.313	14.028
Şarap satış (litre)	6.372	7.148	8.076	7.950	9.076	8.445	11.423	12.955	13.982	10.068
Bira satış (litre)		5.592	8.218	8.347	9.957	12.057	14.611	10.464	16.508	18.087

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 16, 19. 1945 yılı değerleri 7 aylıktır. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İsmail Hüsrev Tökin, *Rakamlarla Türkiye*, Cilt II, Ankara, 1949, s. 126-127, *Konjonktür*, Ocak-Mart 1952, s. I.

TABLO 5.43
Sigara ve Tütün Satış Fiyatları (TL)

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Tütün paketi	6,50	6,50	6,50	7,90	13,40	21,67	30,00	30,00	30,00	30,00
Birinci sigarası	11,50	11,50	11,80	12,60	19,40	30,00	30,00	25,00	25,00	25,00
Köylü sigarası	7,50	7,50	7,80	8,20	13,40	20,00	20,00	20,00	20,00	20,00

Kaynak, *Konjonktür*, Ocak-Mart 1952, s. XX.

fiyat seviyesindeki genel artışı göz önünde tuttuğu, bununla beraber şekerin fiyatlandırmasında olduğu gibi savaş finansmanına katkıda bulunmak adına fiyatları aşırı bir biçimde yüksek tutmadığı anlaşılmaktadır.

ALTINCI BÖLÜM

GİYİM HARCAMALARINDAKİ GELİŞMELER

1. GİRİŞ

Gıdadan sonraki temel gereksinme olan giyim, insanın yalnız dış etkenlerden korunmasını ve toplumun genel ahlâkı paralelinde örtünme gereksinmesini sağlamamakta, aynı zamanda toplumsal statüsünü de belirlemektedir. Cumhuriyet, uzun savaş yıllarından sonra kurulduğunda, bu evrede giyim standartları çok düşüktü ve *Avrupa'dan eski elbise ithal edilmesi önemli bir iş alanıydı.* İnsanların büyük kısmının elbiseleri, çorapları yamalıydı. Ayakkabı tamirinin yaygın bir meslek alanı olması bir yana, *ayakkabı pençesinin fiyatı geçim endekslerinde yer alıyordu.* Yani giyime ilişkin tüketim kalıpları, fakirliğin yaygınlığının bir kanıtı olarak yorumlanabilir nitelikteydi. Öğrencilere okulda öğretilen giyim ahlâkı da, eleştirilecek olanın giysilerin yamalı olması değil, temiz olmayışı olduğunu vurguluyordu. Bu nedenle de Cumhuriyet yönetimleri, halkın, giyimi için en çok tükettiği pamuklu dokumanın üretiminde yeterli hâle gelmeyi, un ve şekerin yanında üçüncü beyaz olarak öncelikli hedefleri arasına almışlardı.

Cumhuriyet, giyim sorununa sadece halkının giyim gereksinmesini karşılamak için eğilmiyor, bu sorunu uygulamaya çalıştığı köktenci modernite projesinin bir öğesi/göstergesi olarak da ele alıyordu. Geleneksel toplumlarda moda yoktur ve giysiler belli toplumsal işlevleri belirtirler, bu alışkanlık üzerine modernleşenlerin de giysileriyle kendilerini belirgin hâle getirmesi beklenebilir bir durumdur.

Giyim konusu kadın, erkek ve çocukların elbiselerini, iç çamaşırlarını, çoraplarını ve ayakkabılarını kapsamaktadır. Sanayi öncesi dönemde bu üretim

için kullanılan kumaşlar/bezler, küçük üreticiler tarafından el tezgâhlarıyla üretildikten sonra ya terzi esnafı tarafından ya da evlerde giysilere dönüştürülürdü. Osmanlı döneminde el tezgâhlarında pamuklu, yünlü ve ipekli dokumalar yapılıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise pamuklu ve yünlü iplik ve kumaş/bez dokuması yeni fabrikalarda yapılmaya başlanmıştı. Ancak bu üretimin yetersizliği dolayısıyla özellikle büyük kentlerdeki gereksinme büyük ölçüde ithalatla karşılanıyordu. Cumhuriyet döneminde bu alanda sanayileşmeye öncelik verilmeye başlandı ve pamuklu, yünlü ve suni ipekli üretiminde önemli adımlar atıldı. *İkinci Dünya Savaşı arifesinde devlet ve özel kesim fabrikaları Türkiye'nin gereksinmesinin tümünü karşılayamıyordu* ve ortaya çıkan açık, belli bir ölçüde de olsa hem yurtdışından yapılan ithalatla hem de yurtiçinden el tezgâhlarının üretimiyle kapatılmaya çalışılıyordu. Pamuklu ve yünlü iplik ve mensucat üretimi hem devlet hem de özel kesim fabrikalarınca sağlanırken; *İpekli dokumacılığı, trikotaj ve çorap üretimi tamamen özel kesim eline bırakılmıştı.*

2. PAMUKLU DOKUMA ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

Dokuma sanayiindeki gelişmeleri pamuklu dokumadan başlayarak inceleyelim.[1] Cumhuriyet, bu alandaki gelişmeyi iki mekanizmayla yönlendirmeye çalışmıştır; *bunlardan birincisi 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu iken, ikincisi ise Devletin 1934 yılında Birinci Sanayi Planı'nı uygulayarak doğrudan kendisinin üretime girmesidir.* Sanayi umum müdürlerinden Ahmet Şerif Önay'ın bir çalışmasına göre, devlet, koruma oranı sürekli olarak artırılan bir koruma politikası izlemiştir. 1927-1929 yılları arasında devlet ham bezden kilo başına 32 kuruş gümrük vergisi alıyordu ve özel fabrikalar bu koruma altında kilo başına 17 kuruş kâr elde ediyorlardı. 1930-1932 yıllarında ham bezden kilo başına alınan gümrük vergisinin 45 kuruşa yükseltilmesiyle birlikte özel fabrikaların kârı kilo başına 35 kuruşa yükseldi. 1933-1937'de ham bezden alınan gümrük vergisi kilo başına 74 kuruşa yükselince de, özel fabrikaların kilo başına kazançları 60 kuru'a çıkmıştı. 1938 yılında da ham bezden alınan gümrük vergisi kilo başına 96 kuruşa yükselmiştir. A. Şerif Önay, Sümerbank kurulduktan sonraki yıllarda devletin uyguladığı korumacılığı "müfrit" olarak nitelemektedir. Sümerbank fabrikalarının ilk kuruluş yıllarında çıkarılan sürprodüksiyon kararnamesiyle yeni özel fabrikaların kuruluşlarına müsaade edilmemiş, Sümerbank fabrikaları ise yüksek koruma kalkanına rağmen çok düşük kârlılıklarla çalışmıştır. Nihayetinde

---

1 Bu bölümdeki analizlerin önemli bölümü İlhan Tekeli Selim İlkin, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma", *X Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 3063-3109'dan alınmıştır.

bu da, kurulu bulunan özel sektör fabrikalarının büyük kârlar elde etmelerine neden olmuştur.[2]

Devlet, bu alanda önce özel kesim fabrikalarının üretimini özendirmiş ve oldukça yüksek bir koruma sağlamış, *1934 yılında Birinci Sanayi Planı uygulanmaya başlayınca da pamuklu dokuma sanayiindeki payını artırmıştır*. Devlet üretimiyle birlikte sektörde niteliksel değişmeler de yaşanmaya başlamış, daha büyük numaralı ipliklerin üretilmesiyle daha kaliteli bez dokuma ve basma üretimine geçilmiştir. Yüksek numaralı ipliğin üretimi için gerekli olan uzun elyaflı "akala" türü pamuk ise ithal edilmek durumunda kalınmıştır. Yine bu ithalatı da önlemek için *"akala" türü pamuk üretimi* devlet eliyle özendirilmeye başlanmıştır.

Türkiye'nin pamuklu dokuma sanayiinin 1939 yılında ulaştığı kapasite Tablo 6.1'de özetlenmiştir. Ayrıca fabrika üretiminin yanı sıra, devletin dokumada uyguladığı yüksek koruma oranları dolayısıyla el dokumacılığı da belli bir gelişme göstermişti. Sanayi Umum Müdürlüğü'nün yaptığı bir saptamaya göre, 1937 yılında el dokuma üretimi yurtiçinde Tablo 6.2'deki gibi dağılıyordu.

El dokumacılarının değişik yörelerde de toplanmış olmasına karşın, üretimin kalitesini ve verimliliğini artıracak bir işbölümü ve uzmanlaşma Gaziantep dışında pek gelişmemiştir. Gaziantep'te dokumayla uğraşanlar; yani alacacı ustaları (dokuma faaliyetini örgütleyen tüccar), alaca dokuyucuları, boyacılar, haşılcılar, bekereciler, direzin tarakçıları, cülhalar, tarakçılar, yazmacılar, iplikçiler, ayak kalfaları ve cendereciler kent merkezinde kümelenmişti ve bu nedenle, yani pamuklu dokuma üretimi etrafında iş bölümüne dayalı bir kümelenme oluşturdukları için verimli ve kaliteli üretim yapabiliyorlardı.

Dünyada 1930'lar sonrasında ipekli dokumada küçük üreticilerin motorlu tezgâhlar kullanmaya başlamasına karşın, Türkiye'de, genelde motorlu olmayan tezgâhlarda üretim hızını artıran, daha çok mekik atmayı sağlayan pedallı tezgâhlara bile geçilmemiştir. *Tezgâhların yüzde 75'e yakını çukur-tezgâh diye bilinen en ilkel türdedir*. İstanbul'da pamuklu dokumada bile henüz büyük ölçüde geleneksel tezgâhlar kullanılmaktadır.

Her üretim bölgesinin belli bir pazarı vardır. Örneğin Gaziantep, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya; Denizli, İstanbul ve Karadeniz yöresine ürünlerini göndermektedir. Bu dokuma tezgâhlarında daha çok kaput bezi, diril, boyalı bez, alaca, yatak çarşafı, havlular, torbalık bez vb. gibi oldukça standart mallar üretilmektedir.

Pamuklu dokuma sektöründe modern fabrika üretimiyle el tezgâhlarına dayalı ikili yapı, ilginç bir karşılıklı bağımlılık yaratmıştır. *El tezgâhı üre-*

2 24 Haziran 1939'da, A. Şerif Önay'ın Başvekil Dr. Refik Saydam'a yazdığı yazı.

TABLO 6.1
1939'da Türkiye'deki Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları

Fabrika Adı	Yeri	Kuruluş Yılı	1923 Yılında Faal İğ Sayısı	1923 Yılında Faal Tezgâh Sayısı	1939 Yılında Faal İğ Sayısı	1939 Yılında Faal Tezgâh Sayısı	Açıklamalar
ÖZEL KESİM KURULUŞLARI							
Çukurova Mensucat T.A.Ş.	Tarsus	1887	5.000		21.696	248	Eski Mavromati Fabrikası
Rasim Dokur	Tarsus	1911-12	7.000	131	18.800	208	
Çukurova Mensucat T.A.Ş.	Mersin				14.600	208	Eski Sasati Fabrikası
Millî Mensucat	Adana	1905	3.000	51	19.636	300	Eski Simyonoğlu Fabrikası
Şark Sanayi	İzmir	1889	16.000		20.982	288	Eski Kuzineri Fabrikası
Pamuk Mensucat	İzmir	1912	14.000	400	18.128	610	
Yedikule İplik	İstanbul	1889	10.000		13.864	—	Withall Ailesince Kurulmuş, 1933'te yenilenmiş
Mithat Recai Fab.	İstanbul				6.500	120	
Veliç Fab.	Gaziantep				2.130	—	
Soymer	Gaziantep	1927			3.000	66	Ömer Şefik Bey Fb.
Erciyes İplik ve Dokuma Fabrikası	Kayseri				1.200	20	
Diğer özel fab. 21 kuruluş						566	
DEVLET KESİMİ FABRİKALARI							
Bakırköy Bez Fab.	İstanbul	1850	6.400	100	8.928	320	Sümerbank
Ereğli Bez Fab.	Ereğli	1936	-	-	18.400	326	Sümerbank
Kayseri Fab.	Kayseri	1935	-	-	32.520	1.062	Sümerbank
Nazilli Basma Fab.	Nazilli	1937	-	-	28.236	768	Sümerbank
Adana Fab.	Adana	1895	8.088	173	11.558	176	Eski Tırpani Fab. 1923'te Ziraat Bankası'na, 1937 yılında Malatya Fabrikası'na bağlanmıştır.
Malatya Fab.	Malatya	1936-39	-	-	26.400	439	Sümerbank, Ziraat Banki İş Bank. Ort.
Toplam özel kesim					140.486	2.426	
Toplam devlet kesimi					126.042	3.091	
Genel toplam			69.488	855	266.528	5.517	

Kaynak: "Bizde ve Dışarda Pamuk ve Pamuk Sanayii", *Feshane Mensucat Meslek Dergisi*, Cilt 2, No. 3, Mart 1949, s. 3-45. Hüsamettin Toros, *Türkiye Sanayii Devlet İşletmeleri*, İstanbul 1954, "İzmir Raporu", *1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar*, Ankara, 1930, s. 44-46, Fuat Arpacı, *Türkiye'de Mensucat Sanayiinin 10 Yıllık Faaliyeti*, Ankara, 1951, s. 15-22.

TABLO 6.2
1937 Yılında Eldokuması Faaliyetinin Dağılımı

Dokuma Mıntıkaları	Tezgâh Sayısı	Çalışan Sayısı	Yılda İplik Kullanımı (Ton)	Dokunan Bez (1.000 m.kare)
Aydın	1.500	4.000	450	2.500
Burdur	3.500	9.000	1.200	6.800
Denizli	6.400	21.000	5.000	31.000
Gaziantep	3.000	8.000	1.000	6.000
Isparta	1.600	4.000	500	3.000
İstanbul	3.500	4.000	1.200	7.000
Kastamonu	4.000	12.590	2.100	12.500
Mardin	1.000	3.000	350	1.800
Diğer yerler	5.000	20.000	2.000	10.000
Toplam	35.000	90.590	14.000	83.600

Kaynak: Muhlis Ete, "Türkiye'de Pamuklu ve Dokuma Sanayii", *İktisadî Yürüyüş*, Sayı 54, 10 Mart 1942, s. 5.

timinin varlığı, yüksek koruma altında olan fabrikaların ürünlerinin fiyatlarını yükseltmesini engellemiştir. Aslında geleneksel yöntemlerle elde edilen iplikler kullanılarak yapılan el dokumasının, fabrika üretimiyle yarışması olanağı yoktur ama bu dönemde el tezgâhı üretimleri de fabrika ipliği kullanılarak yapıldığı için yarışabilirliklerini sürdürebilmişlerdir. Bu nedenle İthal iplik ve fabrika ipliği arzı, el dokuması üretiminin sürdürülmesi bakımından kritik bir öneme sahip olmuştur. 1939 Martı'nda İktisat Vekâleti'nin pamuk ipliği ithalatını serbest bırakması bu sorunu bir süre çözmüş olsa da, savaşın başlamasıyla bu olanak ortadan kalkmış, el tezgâhıyla üretim yapanlar bu dar boğazın aşılması için devletin teşvik ettiği örgütlenmeler içinde yer almışlardır.

1939 yılına ulaşıldığında Tablo 6.3'te görüldüğü üzere özel kesim fabrikalarında toplam 140.486 iğ ve 2.426 tezgâh, devlet kesimi fabrikalarında 126.042 iğ ve 3.091 tezgâh bulunuyordu. Bu gelişmeye rağmen pamuklu dokuma tüketiminde ithalatın payı yüzde 25, pamuklu iplik kullanımında yüzde 30 düzeyinde bulunmaktadır. İşte İkinci Dünya Savaşı başladığında pamuklu dokuma bu düzeyde dışa bağlımlıdır.

1930'lu yıllarda kişi başına pamuklu dokuma tüketimi düşük bir düzeyde 1,45 kg ile 2,19 kg arasında değişmiştir. Kişi başına tüketimin düşük olmasında gelir düzeyinin düşük olması kadar fiyatların yüksekliğinin de etkisi vardır. Savaş içi arzını ölçmek bakımından bir norm olarak kullanılabilecek olan *1938 yılındaki kişi başına tüketim, 37.000 ton pamuklu dokumaya tekabül* etmektedir ve bunun *12.000 tonu ithalat, 10.000 tonu el tezgâhları, 15.000 tonu yerli fabrikalarca* karşılanmaktadır.

Savaşın başlaması en büyük etkisini ithalatın azalmasında göstermiştir. Bu doğrultuda 1940 yılında iplik ve pamuk dokuma ithalatı toplam olarak

TABLO 6.3
Savaş Döneminde Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Arzı

		Pamuk İpliği			*Pamuklu Dokuma*					
Yıllar	*Yıl Ortası Nüfus (1.000)*	*İthalat (ton)*	*Fabrika Piyasaya Üretimi (ton)*	*Toplam (ton)*	*İthalat (ton)*	*İpliğini Kendi Üreten Fabrika Üretimi (ton)*	*Diğer Fabrika Üretimi (ton)*	*Fabrika Dışı Üretim (ton)*	*Toplam (ton)*	*Kişi Başına Tüketim (kg)*
1938	16.916	6.342	7.962	14.304	12.155	10.545	4.404	9.900	37.004	2,19
1939	17.369	4.256	8.146	12.402	8.759	14.018	2.602	9.800	35.179	2,02
1940	17.723	856	9.610	10.466	3.599	16.730	1.866	8.600	30.855	1,74
1941	17.953	800	9.229	10.029	1.904	16.938	1.629	8.400	28.871	1,61
1942	18.144	1.620	8.632	10.452	3.902	18.349	2.452	8.000	32.703	1,80
1943	18.337	2.628	9.699	12.327	5.380	18.244	3.927	8.400	35.951	1,96
1944	18.533	2.168	8.913	11.081	3.351	18.954	3.481	7.600	33.386	1,80
1945	18.664	1.243	9.507	10.750	2.847	19.688	3.450	7.300	33.285	1.78
1946	19.074	1.321	9.187	10.508	2.122	19.228	3.208	7.300	31.858	1,67
1947	19.493	8.501	8.657	17.158	10.685	18.073			45.916	2,35

4.200 ton düşmüştür. Devlet, ithalatı iki kurumla kontrol etmek istemiştir: *İthalatçı Birlikleri ve Ticaret Ofisi.* Pamuklu dokuma ithalatı, Savaş süresinde, bu kurumlardan biri olan Manifatura İthalatçıları Birliği tarafından gerçekleştirilmiştir. 1940 ve 1941 yıllarında büyük ölçüde Almanya, İtalya ve İngiltere'den gelmekte olan ithalat en alt düzeye düşmüş, 1941 yılında iplik ve dokuma ithali toplam 2.700 ton olmuştur. 1942 yılından itibaren ithalatta görülen artış ise Hindistan'dan ithalata başlanması dolayısıyla gerçekleşmiştir. Pamuklu piyasası ancak 1947 yılında normal seviyesine ulaşmıştır.

Pamuklu arzını artırmak için başvurulan esas yol, devlet fabrikalarının kapasitelerini ve işletmelerin verimliliğini olabildiğince artırmaya çalışmak olmuştur. Bu bağlamda 1939 yılında Malatya Bez Fabrikası'nda deneme üretimi tamamlanarak 1940 yılında düzenli üretime geçilmiş ve yine aynı yıl Adana Dokuma Fabrikası da 5.000 iğ ve 80 tezgâh eklenerek genişletilmiştir. Ayrıca Romanya ile yapılan ticaret anlaşmasından yararlanarak, döküntü pamuklardan iplik yapan 612 iğlik iki tesisat ithal edilmiş ve 1943 yılında Kayseri ve Nazilli fabrikalarında üretime geçirilmiştir. Ancak Kayseri ve Nazilli fabrikalarının yeterli işçi sağlanamaması dolayısıyla dokuma bölümleri etkili olarak çalıştırılamamıştır. Kayseri Fabrikası'nda kullanılamayan iplikleri değerlendirmek için, Bünyan Fabrikası'nda eski tezgâhlar kullanılarak bir pamuklu kısmı oluşturulmuştur. Benzer biçimde, Nazilli Fabrikası'nda karşılaşılan sorunları çözmek üzere, Halkapınar'da, Nazilli Fabrikası'nın uzantısı olarak bir dokuma kısmı kurulması kararlaştırılmış ama inceleme dönemimiz içinde faaliyete geçirilememiştir.

Kapasite artırmak için doğrudan yatırım yapma imkânı olmayınca, *fabrikaların hem kendi aralarındaki entegrasyonu hem de düşey entegrasyonu artıracak önlemler* alınmıştır. Pamuk alım bölgelerinde ya da onlara yakın alanlarda çırçır fabrikaları kurarak ya da satın alınarak, devlet fabrikalarının aldıkları tüm pamuklar çırçırlanmıştır. Ayrıca Bakırköy Fabrikası'nda, iğ şeritleri yapmak üzere, tüm devlet fabrikalarının gereksinmesini karşılayacak kapasitede bir tesis kurulmuş, 1943 senesinde üretime geçirilmiştir. Benzer şekilde tüm devlet fabrikalarının aprelik nişasta ihtiyacını karşılamak için Ereğli Fabrikası'nda bir tesis kurularak üretime geçirilmiştir. Fabrikaların yedek parça gereksinmelerini sağlamak için fabrikaların atölyeleri arasında bir işbölümüne gidilmiş, neticede *yedek parçaların önemli bir kısmı yurtiçinde üretilmeye başlanmıştır.* Nazilli Fabrikası'nın türbinlerinin 1942 yılında arızalanmasıyla İsviçre'ye iki yedek türbin ısmarlanmış, bu arıza nedeniyle 1943 ve 1944 yıllarında üretimde zaman zaman kesintiler olmuştur. Yeni türbinler ise ancak 1944 Kasımı'nda çalışmaya geçirilebilmiştir.

Özel kesim fabrikaları da, savaş koşulları içinde üretim kapasitesini artıracak yatırımları yapma olanağı bulamamışlardır. Dış dünyadan tekstil makineleri alımı imkânı kalmadığı için, üretim kapasitesini ithalata başvurmadan artırabilmenin yolu el tezgâhları üretiminin yaygınlaştırılmasında aranmıştır. İktisat Vekâleti, 1939-1945 yılları arasında kurslar açarak ülke içinde el dokumacılığının yaygınlaştırılmasına çalışmış, 52 ilde 8.748 tezgâh, 8.554 çıkrık ve 666 duvar çözgüsü dağıtmış, ayrıca 17 köy enstitüsüne 89 tezgâh ve 89 çıkrık göndermiştir. 1945 yılına gelindiğinde ise Vekâlet'in elinde hâlâ dağıtıma hazır 1.252 tezgâh bulunuyordu. İktisat Vekâleti'nin 1946 yılı Ekimi'ndeki listesine göre Türkiye'de 49.597 el tezgâhı bulunuyordu, yani 1937 yılına göre tezgâh sayısı yüzde 42 artmıştı ve ayrıca çukur tezgâhlar yerine daha verimli üretim yapan tezgâhlar geçmişti.

Tezgâh sayılarında artış olmuştu ama yeterli iplik sağlanamıyordu. Muammer Erten, hatıralarında, halı ve bez dokumacılığı yapılan Senirkent'te yaşananları şöyle anlatmaktadır:

> "Senirkent halkı, oldukça iyi bir ekonomik durumda idiler. Zengin olmasalar bile iyi bir yaşam sağlayabiliyorlardı. Fakat harp yılları başlayınca, Sümerbank, çalışanlara direct iplik verme usûlüne son verdi. Birdenbire, iplik karaborsaya düştü. Fiyatlar, birkaç misli arttı. Senirkent'teki dokuma tezgâhları durdu. Hükûmet çare olarak, ipliği mutemetler eliyle satma kararını aldı. *Isparta'nın ileri gelen 10-11 zengini ve tek partinin ileri gelenleri Ankara'ya baskı yaparak mutemetlikleri aralarında bölüştüler.*"[3]

3 Hakkı Uyar, *A.g.e*, s. 87.

H. Oğuz Bekata, TBMM'de, bu tezgâhların yaşatılması için İktisat Vekâleti'nin seçtiği yolu eleştirirken şunları söylemiştir:

> "Vekâlet, bu tezgâhlar için beher tezgâh başına bir senede bir ila iki paket kadar iplik dağıtmaktadır. Bu iplik, haddi zatında tezgâhlarda nihayet bir haftada dokunur.[4] [....] Köylü bütün sene kendine lazım olmayan ve küçük evinde yer işgal eden tezgâhları muhafaza edemiyor. [....] Onun için tezgâhlarını dışarı atıyorlar. Tezgâhlar karın ve yağmurun altında kaldığı için harap olduğu için kullanma olanağı kalmıyor. [....] Köylü ipliği alınca da zaten kurulu olmayan tezgâhta dokumamakta, piyasada yüksek fiyatla satmayı tercih etmektedir.

Bu eleştirilerinden sonra artık yeni tezgâh dağıtılmamasını öneren[5] H.Oğuz Bekata'ya göre;

> "[Bu dokumacılardan] meslek hâlinde çalışan 47.000'i dokumacılık kooperatifleri içinde toplanmış bulunuyorlar. Bu yüzdendir ki, *1939'da 8 olan kooperatif sayısı bugün suni olarak 123'e çıkmıştır.* Vaktiyle mütavassıtların yaptığı istismarı şimdi kooperatif idarecileri yapıyor. Kooperatifler, memleketimizde henüz kurulmakta olduğu için kooperatifçilik ahlâk ve zihniyetine ve kooperatifçiliğin manevi itibarına bu haller bir darbe teşkil etmektedir."[6]

Esas sorun, dağıtılmak için yeterli iplik bulunamamasındadır. İktisat Vekilinin verdiği bilgiye göre, Türkiye'de el tezgâhı dokumacılığı için 8-9 bin ton iplik sarf edilmektedir, ancak *savaş koşulları içinde verilebilen iplik bu miktardan 1.000-1.200 ton kadar düşük kalmıştır.*[7] Yine Vekilin verdiği bilgiye göre, kooperatif üyesi her tezgâha, normal durumda 8 paket iplik verilmektedir,[8] ancak Vekâlet'in eline geçen iplik miktarının azlığı nedeniyle dağıtılan iplik paketi sayısı 2'ye kadar düşmüştür. Ayrıca meslekten el dokumacılarının ikiden fazla tezgâhı olanlarının iplik dağıtılan tezgâh sayısı ikiye indirilmiştir. İplik açığını kapatmak için *Hindistan'dan getirilen iplikler ise yüzde 20 ile yüzde 50 kadar daha pahalı olmaktadır.* Dağıtılan ipliklerin fiyatı yerli iplikler ve dışarıdan gelen iplikler karıştırılarak saptanmaktadır.[9] El tezgâhları üretimlerinin fiyat kontrollerinin tamamen yapılamaması ve talebin

---

4 Bekata'ya göre "Türkiye'de 108 bini kendi zati ihtiyaçlarını, 50 bini meslek hâlinde piyasa ihtiyaçlarını, karşılayan ve 42 bini muhtelif vaziyette bulunan 200 bine yakın dokuma tezgâhı vardır." Burada sözü edilenler zati ihtiyaç tezgahlarıdır. TBMMTD: I: 62, 26/5/1944, C: 2, s. 329.

5 TBMMTD: I: 62, 26/5/1944, C: 2, s. 328.

6 TBMMTD: I: 62, 26/5/1944, C: 2, s. 329.

7 TBMMTD: I: 62, 26/5/1944, C: 2, s. 338.

8 1940 yılında Sümerbank aracılığıyla ip dağıtılmaya başladığında 4,5 kiloluk 8 paket iplik veriliyordu. Bu da bir tezgâhın üretimi için yeterliydi.

9 TBMMTD: I: 62, 26/5/1944, C: 2, s. 341.

yüksekliği neticesinde, el tezgâhlarında dokunan pamuklu mamuller yüksek fiyatla satılabilmektedir. Bu nedenle ve Millî Korunma Kanunu'nun verdiği olanaklardan yararlanarak, küçük sanat kooperatiflerinin teknik ve idari murakabesi doğrudan doğruya İktisat Vekâleti'ne verilmiştir.

İktisat Vekâleti, 1945 yılında iplik dağıtımı politikasında bir değişiklik yaparak mihaniki tezgâhlara öncelik vermiştir. Bunun üzerine kooperatif yöneticileri, karaborsayı beslemedikleri konusunda Ankara'yı ikna girişimlerinde bulunmuş ve bu sayede kontenjanlarını ayda 5 pakete çıkarabilmişlerdir. 1946 yılı iplik dağıtım listeleri, tahsis miktarlarının 5 ile 2 paket arasında değiştiğini göstermektedir. El tezgâhları üreticileri, savaş sonrasında piyasa fiyatları düşmeye başladığında, *büyük bir birikmiş stok sorunuyla karşılaşmışlardır. Bununla birlikte 6-7 Eylül 1946 devalüasyonu onların bu sorunlarını belli bir süre için gidermiştir.*

Gerek devlet gerek özel kesim üretimini yönlendirmek ve mamullerin dağıtımını yönetmek için Millî Korunma Kanunu'nun verdiği yetkilerden yararlanılmış ve bir yandan pamuk üretimine el konulması ve ham maddenin fabrikalara tahsisi, diğer yandan fabrikaların ve ithal ipliklerin dağıtımı denetim altına alınmıştır. Pamuk alımı için biri Çukurova'da diğeri Ege'de olmak üzere pamuk alım büroları kurulmuştur. Pamuk ve pamuk ipliği konusunda alınan Millî Korunma kararları Tablo 6.4'te verilmektedir.

Türkiye'nin saf pamuk üretimi 1940 yılında 77.115 ton iken, tedricen 1947'de 51.366 tona kadar düşmüştür. Bu düşüşte kuraklığın etkisi, yalnız 1941 yılı için anlamlı olmakta, diğer yıllardaki düşüşleri ekim alanındaki azalma daha iyi açıklamaktadır. Ekim alanlarındaki düşüşte de, pamuk üretimine el konularak ürün alım fiyatlarının saptanmasının etkili olduğu söylenebilir. İzmir Borsası'nda buğday fiyatı 1939 yılında 100 ise, 1946 yılında 456'ya yükselmiş; pamuk fiyatı 1939 yılında 100 iken, 1946 yılında 257 olmuştur. Anlaşılacağı üzere buğday fiyatları pamuk fiyatlarına göre yüzde 70 daha fazla artmıştır[10] ve *Pamuk alım fiyatlarının düşük tutulması ekim alanının daralmasını bereberinde getirmiştir.*

Türkiye'deki giyim maddeleri tüketiminin en önemli kısmını oluşturan pamuklu dokuma konusunda devletin aldığı tüm bu önlemler sonucu ortaya çıkan performans Tablo 6.3'te özetlenmiştir. Ayrıca son sütunda verilen kişi başına pamuklu tüketim miktarı, yaşanan toplumsal gerilimi ölçebilmek için bir indeks da olarak kullanılabilir. 1938 yılındaki kişi başına 2,19 kg pamuklu tüketimi, toplumun normal şartlardaki tüketiminin göstergesi olarak alınırsa, 1941 yılının savaş içindeki en kötü yıl olduğu söylenebilir; bu yılda kişi başına pamuklu dokuma tüketimi 1,61 kg olmuş, yani normal yıla göre yüzde 25 daha az tüketim yapılmıştır. Bu yüzde 25 düzeyindeki azalma, elde

10 Fuad Arpacı, *A.g.e.*, s. 43.

TABLO 6.4

Pamuklu Dokuma Üretiminin Artırılmasını ve Dağıtımını Sağlamak İçin Alınan Millî Korunma Kararları

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
		PAMUK KONUSUNDA DÜZENLEME KARARLARI	
K.59	21/9/1940	2/14403	Üreticiden pamuk satın alınması için Ticaret Vekâleti'ne 6.000.000 liraya kadar sermaye verilmesi.
K.87	24/12/1940	2/14914	Üretici dışındaki kişilerden pamuk alımı için yetki verilmesi.
K.127	27/3/1941	2/15490	Bazı illerde pamuklara el konularak satın alınmasına yetki verilmesi.
K.136	17/4/1941	2/15638	İthal ve ihraç maddelerinden gerekli görüleceklere fiyat tespiti ve ihracat fiyat farklarından bir fon tesisi için Ticaret Vekâleti'ne yetki verilmesi. Pamuk fiyatlarının İktisat ve Ticaret Vekâletlerince saptanması.
K.195	27/9/1941	2/16623	K.127'deki pamuk fiyatlarına zam yapılması.
K.229	27/11/1941	2/16938	Pamuk satışlarında Ziraat Bankası'na komisyon verilmesi.
K.309	16/4/1942	2/17714	27/11/1941'den evvel satılan pamuklar için komisyon verilmesi.
K.450	12/5/1943	2/19844	127 ve 195 sayılı kararlarla tespit edilen pamuk fiyatları arasındaki farkın fondan ödenmesi.
K.469	18/9/1943	2/20493	1942 mahsulü pamuklara el konarak satın alınması hakkında.
K.582		3/2371	Pamukların beyana tâbi tutulması ve gerektiğinde el konulması konusunda İktisat Vekâleti'ne yetki verilmesi.
		PAMUK İPLİĞİ VE DAĞITIMI HAKKINDA	
K.19	3/4/1940	2/13219	Dikiş imali için sermaye verilmesi hakkında.
K.95	30/1/1941	2/15059	Pamuk ipliği dağıtımının düzenlenmesi için sermaye verilmesi.
K.190	21/8/1941	2/16454	Her türlü pamuklu mensucatın İktisat Vekâleti'nin denetimi altında tutulması ve kaput bezi dağıtımının düzenlenmesi için sermaye verilmesi, Sümerbank'ın görevlendirilmesi.
K.191	25/8/1941	2/16480	K.19'un iptali.
K.217	16/11/1941	2/16886	95 sayılı kararın, Ticaret Vekâleti'nin dışarıdan getireceği iplikleri Sümerbank'ın dağıtacağı hakkındaki 4'üncü maddesinin yürürlükten kaldırılması.
K.279	23/2/1942	2/17387	K.95'le verilen sermayenin 2.000.000'a çıkarılması hakkında.
K.444	17/4/1943	2/19744	Pamuk ipliği ve kaput bezi dağıtımı için 95,190 ve 279 sayılı kararlarla verilen sermayenin birleştirilerek 4.000.000 liraya yükseltilmesi.
K.522	25/5/1944	3/847	İktisat Vekâleti'ne, Sümerbank'ın tevzi ve satışa arz olunan pamuk ipliği ve pamuklu mensucata yüklenen primlerden oluşturulan fonlardan Ereğli Kömür İşletmelerinin zararını karşılayacak 15.000.000 lira aktarma yetkisi verilmesi.
K..618	6/2/1946	3/3697	K.522'nin yeniden uygulanması ve Sümerbank tarafından Ereğli Kömür İşletmelerine 12.000.000 lira aktarma yetkisi verilmesi.
K.746	1947	3/7703	Pamuk iplikleriyle pamuklu dokumalara el konulması kararının, yani K.190'nın kaldırılması.

TABLO 6.5
Toplam Bez Üretiminin ve Kişi Başına Bez Tüketiminin Gelişmesi

Yıllar	Yıl Ortası Nüfus (1.000)	Devlet Üretimi: İplik Kullanımı (Ton)	Devlet Üretimi: Üretilen Bez (1.000 Metre)	Devlet Üretimi: İplik Kilosu Başına Bez Üretimi (Metre)	Devlet Fabrikaları Dışında Tüm Üretim: Kullanılan İplik (ton)	Devlet Fabrikaları Dışında Tüm Üretim: İplik Kilosu Başına Bez Üretimi (Metre)	Devlet Fabrikaları Dışında Tüm Üretim: Bez Üretimi (1.000 Metre)	Toplam Bez Üretimi (1.000 Metre)	Kişi Başına Bez Tüketim (Metre)
1938	16.916								
1939	17.369	6.811	45.817	6,72	28.368	6,90*	195.704*	241.521*	13,88
1940	17.723	8.465	55.847	6.59	22.390	6,90*	154.491*	210.388*	11,87
1941	17.953	8.402	54.646	6,50	20.469	6,90*	141.236*	195.882*	10,91
1942	18.144	8.689	56.471	6,50	24.014	6,90*	165.696*	222.167*	12,24
1943	18.337	9.301	59.482	6,40	26.290	6,90*	181.401*	240.883*	13,14
1944	18.533	9,774	64.491	6,59	23.612	6,90*	162.923*	227.414*	12,27
1945	18.664	11.702	79.719	6,81	21.583	6,90*	148.923*	228.642*	12,25
1946	19.074	13.300*	90.578	6,81*	18.858*	6,90*	130.120*	220.698*	11,57
1947	19.493	14.495*	98.712	6,81*	31.411*	6,90*	216.736*	314.448*	16,13

(*) Tahmini değerler.

bulunan giyim malzemesinin ters yüz edilerek, eriyen yerlerinin örülerek ya da yamanarak kullanımının artmış olduğunu göstermektedir. *1947 yılında yeniden normale dönüldüğünde ise kişi başına tüketim 2,35 kg'a* yükselmiştir.

Tablo 6.5, iplik üretiminin ne oranda pamuklu bez üretimine dönüştüğünü tahmin etmek için hazırlanmıştır. Daha ileride göreceğimiz üzere devletin, bütün pamuklu bez üretimine el koyarak dağıtımı tek elden örgütlemeye girişmesi sırasında koyduğu *kişi başına 10 kilo bez dağıtımı* normunun nereden kaynaklandığı, tablonun 1941 yılına ilişkin satırında ortaya çıkmaktadır. Bu tabloda verilen devlet kesimi dışındaki pamuklu bez üretimi sayılarının biraz düşük olduğu düşünülebilir. Özel fabrikaların ve el tezgâhlarının ürettiği bezlerin gramajı bu tabloda öngörülenden daha düşüktür.

3. YÜNLÜ DOKUMA ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

Tıpkı pamuklu dokuma fabrikaları gibi yünlü dokuma fabrikaları da Osmanlı döneminde kurulmaya başlanmıştır. İlk üretim yeri olan Feshane-i Amire, Osmanlı ordusunun fes ihtiyacını karşılamak için 1839'da Defterdar Sarayı'nda kurulmuş, daha sonra 1869'da mükemmel bir dokuma fabrikası hâline getirilmiştir. Bu fabrika 1925 yılına kadar Harbiye Nezareti'ne bağlı kalmış, bu yılda Sanayi ve Maadin Bankası'na, 1933 yılında da Sümerbank'a devredilmiştir. 1938 yılında ise 3460 sayılı kanun doğrultusunda Sümer-

bank'ın yeniden yapılandırılması sırasında, *Birleşik Yün İpliği ve Yünlü Dokuma Fabrikaları Müesesesi* içinde yer almıştır.

Yine Osmanlı dönemde kurulan bir fabrika olan Hereke Fabrikası, 1845 yılında kurulmuştur ve üretimini Cumhuriyete kadar, Saray'ın gereksinmelerini karşılamak için yapılan değişikliklerle çeşitlendirerek sürdürmüştür. 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilen fabrika, yeniden yapılandırılarak iplik ve dokuma kısımları genişletilmiş, dokuma kısmındaki tezgâh sayısı 102'ye çıkarılmıştır.[11] Fabrika 1933 yılında Sümerbank'a geçmiş ve bu değişiklikle birlikte 1934 yılından itibaren ipekli döşemelik üretimi kaldırılmıştır. Daha sonra 1938'de, 3460 sayılı kanunun çıkmasından sonra yapılan düzenlemeyle de "Birleşik Yün İpliği ve Yünlü Dokuma Fabrikaları Müessesesi" içinde yer almıştır.

Cumhuriyet döneminde kurulan ilk yünlü dokuma fabrikası olan Kayseri Bünyan Fabrikası, 1924 yılında Ticaret Vekâleti'nin öncülüğünde oluşturulan anonim şirketin halı ipliği fabrikası kurmaya girişmesi ve daha sonra Vekâlet'in hisselerinin Sanayi ve Maadin Bankası'na geçmesiyle birlikte 1927 yılından itibaren üretime başlamıştır. 1933 yılında Sümerbank kurulunca da, yönetimi bu kuruluş tarafından devralınmış ve Hereke ve Defterdar fabrikalarından getirtilen 10 tezgâhla yünlü dokuma üretimine geçilmiştir.[12] 1934 yılında ise şirketin geri kalan hisseleri Sümerbank tarafından satın alınmıştır. Daha sonra yine bu fabrika da 1938 yılında Sümerbank'ta yapılan düzenlemeyle "Birleşik Yün İpliği ve Yünlü Dokuma Fabrikaları Müessesesi" bünyesine dâhil edilmiştir.

Bünyan Fabrikası'nın ikizi sayılabilecek bir girişim, 1924 yılında Ticaret Vekâleti'nce Isparta'da başlatılmıştır. Bu doğrultuda kurulan anonim şirketteki Vekâlet hisseleri, 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na, 1933 yılında Sümerbank'a geçmiştir. 660 yünlü iplik iği bulunan Fabrika, 1943 yılında Sümerbank tarafından satın alınmış ve 26 tezgâh konularak savaş içinde yünlü dokuma üretimine geçilmiştir. Cumhuriyet döneminin, halı ipliği üretmek için kurulmuş ve daha sonra da kısmen yünlü dokuma yapma işlevi verilmiş olan Bünyan ve Isparta fabrikaları bir tarafa bırakılırsa, esas önemli girişimi Bursa Merinos Fabrikası'nın kurulması olmuştur. 28 Kasım 1935'te temelleri atılan bu fabrika 2 Şubat 1938 tarihinde işletmeye açılmış ve tıpkı diğer fabrikalar gibi faaliyetini aynı yıl oluşturulan "Birleşik Yün İpliği ve Yünlü Dokuma Fabrikaları Müessesesi" içinde sürdürmüştür.

Merinos Fabrikası kuruluncaya kadar, devlet ve özel kesim yün ipliği tesislerinde ditme usûlü (Streichgarn) kullanılarak üretim yapılıyordu ve iplikler ancak Skoç türü kumaş üretimine elverişliydi. Bu nedenle, taranmış

---

11 Zafer Toprak: *Sümerbank*, İstanbul, (Yayın tarihi belirtilmemiş), s. 35.

12 Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, *A.g.e.*, s. 181.

yün ipliğinden (Kamgarn) yapılan kumaşlar için 5 milyon liraya varan ithalat yapılıyordu. Merinos Fabrikası işte bu iplikleri üretmek için kurulmuştu. Fabrika işletmeye açıldığında 16.140 eğirme, 7.000 katlama iği bulunuyordu. Fabrika, 1941 yılında İngiliz tipi kamgarn tesisatıyla takviye edilerek eğirme iği sayısı 17.020'ye, katlama iği sayısı 7.320'ye yükseltildi.

1943 senesinde Fabrikaya dokuma kısmı kurulmasına girişildi ve 1944 yılında 50 tezgâhı bulunan dokumahane işletmeye açıldı. 1945 yılında Defterdar Fabrikası'ndan bazı apre makineleri ıslah edilerek buraya nakledilmiş ve böylece 1946 yılından sonra fabrika apre yapmak bakımından da yeterli hâle gelmiştir.

Merinos Fabrikası'nın yapılmasıyla birlikte Cumhuriyet, merinos koyunu üreticiliğini teşvik etmeye başlamış ve bu çerçevede Macaristan'dan damızlık koyun getirilerek yetiştiricilere dağıtılmıştır. Ama Tablo 6.6'da görüldüğü üzere merinos yapağısı üretimi savaşın sonunda ancak 300 tona ulaşmıştı, bu miktar aynı yıl yapılan ithalatın ancak yüzde onunu oluşturuyordu.

TABLO 6.6
Yünlü Sanayii İçin Ham Madde Sunumu (ton)

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Yapağı üretimi	31.484	33.650	33.295	33.332	30.539	28.005	30.299	31.767	31.202	32.257
Yapağı ihracatı		7.554	3.615	669	–	–	–	–	526	
Merinos yapağısı üretimi				135	179	217	266	291	282	304
Merinos yapağısı ithalat		2.097	933	1.220	989	2.083	2.124	2.913	4.733	5.563

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları,* Cilt: 12, 15, 16, 19.

Tablo 6.6'da tüm yünlü sanayi için Türkiye'deki ham madde sunumunun gelişimi verilmektedir. Merinos koyunlarının yapağısı dışındaki yapağı üretiminin gelişimine bakıldığında, üretimin ortalama 30.000 ton civarında kaldığı görülmektedir. Yapağı miktarındaki değişimin koyun sayısındaki değişmeye bağlı olduğu ve her koyunun yılda 1,5 kilo ortalama yün verdiği düşünülürse, bu sayıların tutarlı olduğu söylenebilir.

Sümerbank, yapağıyı, genellikle merkezin ve fabrikanın mümessillerince Trakya ve Bursa bölgesinden yapılan alımlarla tedarik etmiştir. Aracı tüccarı elimine eden bu yaklaşım doğrultusunda mübayaa ekiplerinin sayıları arttırılmış, doğrudan üreticiye ulaşmaya çalışılmıştır. Böylece fabrikaların ürün fiyatlarını düşük tutmasına olanak sağlanmıştır. Sümerbank'ın yünlü dokuma müesseseleri için satın almaları gerçekleştirecek ekipleri 1939 yılında 5.665 ton, 1941 yılında 7.144 ton, 1945 yılında 5.686 ton satın alma yap-

mışlardır.[13] Bu satın alma miktarları tüm yapağı üretiminin beşte birini oluşturmaktadır.

Bu durumda, Tablo 6.7'de verilen yapağı konusundaki Millî Korunma Kararları içinde K/80, K/200 ve K/257 türü el koyma kararlarını kıtlıkla açıklamak olanağı kalmamaktadır. Bu tarz kararların tek açıklaması, doğabilecek spekülasyonları daha başlangıçtan engellemeye çalışmak olabilir. K/41'in gerekçesi Tablo 6.6'da açıkça görülmektedir ama el koyma kararlarının anlaşılması kolay değildir.

TABLO 6.7
Yünlü Dokuma Üretiminin Artırılmasını Sağlamak İçin Alınan Millî Korunma Kararları

Karar No.	*Kararname Tarihi*	*Kararname No.*	*Kararın İçeriği*
			YAPAĞI KONUSUNDA DÜZENLEMELER
K.41	17/7/1940	2/13928	Romanya'ya yapılacak yapağı ve tiftik ihracatının Ziraat Bankası'nca İdaresi.
K.80	24/12/1940	2/14911	Ticarethane ya da ikametgâhları İstanbul'da bulunan kimselerin yapağılarının beyana ve el koymaya tâbi tutularak satın alınması.
K.136	17/4/1941	2/15638	İthal ve ihraç maddelerinden gerekli görüleceklere fiyat tespiti ve ihracat fiyat farklarından bir fon tesisi için Ticaret Vekâleti'ne yetki verilmesinin yanı sıra yapağı fiyatlarının İktisat ve Ticaret Vekâletlerince müştereken tespiti.
K.163	17/6/1941	2/16027	K.41'in uygulanması için Banka'ya yüzde 1 komisyon verilmesi.
K.200	22/9/1941	2/16617	Bazı illerde yapağıların beyana ve el koymaya tâbi tutulması.
K.257	17/1/1942	2/17174	200 sayılı karar hükümlerinin tüm vilayetlere teşmili ve beyan müddetinin uzatılması.
K.386	27/8/1942	2/18862	Tüm yapağıların beyan ve el koymaya tâbi tutulması.

Türkiye'de yün dokuma sanayiinin kurulu kapasitesinde sınırlı da olsa sağlanan gelişmeler ile alınan bu Millî Korunma Kararları sonrasında, Savaş içinde Türkiye'de iplik sunumunun gelişimi Tablo 6.8'de verildiği şekilde olmuştur.

Tablo 6.6'da Türkiye'de üretilen yapağının 30.000 ton dolaylarında olduğunu görmüştük. Tablo 6.8'de verilen ve ortalama 8.000 ton kadar olan yünlü iplik üretimi için 12.000 ton kadar yapağı kullanıldığı tahmin edilebilir. Bu bilgilerle beraber Tablo 6.6'da görüldüğü üzere Savaş döneminde yapağı ihracatının da düştüğü saptandığına göre; yapağı arzının fabrika üretiminde kullanılmayan kesiminin hiç olmazsa bir bölümünün köyde elde bükülerek çorap vb. giyim eşyası üretiminde kullanıldığı ve bir kesiminin de yün-

13 Fuad Arpacı, *A.g.e.*, s. 50.

TABLO 6.8
Yün İpliği Arzının Gelişimi

Yıllar	*Yıl Ortası Nüfus (1.000)*	*Devlet Fabrikaları Üretimi (Ton)*	*Özel Fabrikalar Üretimi (Ton)*	*Toplam Üretim (Ton)*	*İthalat (Ton)*	*Toplam Arz (Ton)*	*Kişi Başına Yünlü İplik Arzı (Kilogram)*
1938	16.916	1.831	2.670	4.501			
1939	17.369	3.142	3.387	6.529	780	7.237	0,416
1940	17.723	3.695	4.743	8.438	112	8.550	0,482
1941	17.953	3.708	4.679	8.387	313	8.700	0,484
1942	18.144	3.502	4.253	7.755	620	8.370	0,461
1943	18.337	3.510	4.276	7.786	187	7.973	0,435
1944	18.533	3.555	4.363	7.918	138	8.056	0,435
1945	18.664	3.755	3.455	7.210	89	7.299	0,391
1946	19.074	3.648	2.748	6.432	154	6.586	0,345
1947	19.493	3.948	2.796	6.744	930	7.674	0,393

Kaynak: Fuad Arpac, *A.g.e.*, s. 62.

lü yatakların doldurulmasında, kilim ve halı üretiminde kullanıldığı düşünülebilir.

Savaş içinde tiftik ihracatının da düşmesi üzerine, tiftik ipliği üretilmesinden de yararlanılmak istenilmiş, ancak doğrudan tiftik ipliği üretmek yolundaki girişimler bu konuda özel makineler ithal edilemediği için çok sınırlı kalmıştır. Merinos Fabrikası'ndaki 16 No'ya kadar kalın iplik üreten[14] iki makine ve Defterdar'dan nakledilen makinelerle yaratılan tiftik ipliği üretimi kapasitesi, çok artırılamamıştır. Geleneksel olarak elde üretilen tiftik ipliği de, üretim fazlasını emmekten uzaktır. Bu nedenle *Türkiye, Savaş içinde tiftiğine pazar aramak durumunda kalmıştır.*[15]

Tedarik edilen yünlü ipliklerin oldukça küçük bir kısmı battaniye ve halı üretimine ayrılmış, geri kalan kısmı yünlü dokumaya hasredilmiştir. Özel kuruluşlar eliyle üretilen dokuma miktarının ne olduğunu bimiyoruz ama bilgimiz bulunan devlet fabrikalarındaki üretim miktarları Tablo 6.9'da verilmiştir.

Tablo 6.9 bize, devlet fabrikalarının yünlü dokuma arzının savaş süresince düzenli olarak artırılabildiğini göstermektedir. Ancak özel kesim üretimleri için elimizde istatistiki bilgi olmadığından, toplam yünlü mensucat tüketimi için benzer bir yargıda bulunmak zordur. Tablo 6.8'de verilen özel sektörün iplik üretimindeki düşüş, özel sektörün yünlü dokuma üretimini de düşürecektir.

14 TBMMTD: B: 29, 28/1/1946, O: 1, s. 139.

15 Yozgat milletvekili Sırrı İçöz'ün, tiftiğin memleket içinde sarf ve istihlakinin temini ve tiftik dokuma sanayiinin kurulması yolunda ne gibi tedbirler alındığı hakkında sorusu ve Ticaret Bakanı Celal Sait Siren'le İktisat Bakanı Fuat Sirmen'in sözlü soruları, TBMMT: I: 40, 9/4/1945, O: 1, s. 18-21.

TABLO 6.9
Sümerbank Fabrikalarının Yünlü Üretiminin Gelişmesi

Yıllar	Yıl Ortası Nüfus (1.000)	Defterdar (Metre)	Hereke (Metre)	Bünyan (Metre)	Isparta (Metre)	Merinos (Metre)	Toplam (Metre)	Kişi Başına (Metre)
1938	16.916	1.183.196	563.320	80.792			1.827.294	0,11
1939	17.369	1.451.011	687.945	178.015			2.316.971	0,13
1940	17.723	1.506.171	862.293	224.712			2.593.176	0,15
1941	17.953	1.476.197	873.534	328.404			2.678.135	0,15
1942	18.144	1.909.205	784.949	334.808			3.028.962	0,17
1943	18.337	2.244.902	867.326	271.692			3.383.920	0,18
1944	18.533	2.633.292	772.886	405.869	14.848	21.280	3.848.175	0,21
1945	18.664	2.973.311	1.003.577	468.353	25.189	259.269	4.729.698	0,25
1946	19.074	3.314.183	1.014.148.	285.411	5.432	421.000	5.040.174	0,26
1947	19.493	3.495.329	992.023	357.724	36.115	393.172	5.274.563	0,27

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, *A.g.e.*, *s*. 222.

Devlet fabrikalarının yaptığı üretim 1944 yılında kişi başına 21 cm'dir, özel kesimin de bu kadar ürettiği kabul edilirse kişi başına üretilen yünlü kumaşın yarım metreden küçük olacağı söylenebilir ki bu üretim yetersizdir. *Bu durumda eski elbiselerin yamanarak ve ters yüz edilerek kullanılmasının yanı sıra, büyüklerin eski elbiselerinin kumaşları çocuklar için yeniden dikilerek kullanılmaktadır.* Bir başka uyumu, savaş yıllarında Hadim kaymakamı olan Vefik Kitapçıgil'in yerel memurların kıyafetlerini anlatımından izleyebiliyoruz; Kitapçıgil'e göre memurların ekserisi yerli külot pantolon giymekte, üstüne uzun bir yün çorap çekmekte, ayaklarına yemeni denilen mahalli ayakkabıları giymekte, üstlerinde yakasız bir mintan başlarında da kasket bulunmaktadır.[16] Hüseyin Bayraktar ise, hatıratında, 1942 yılında küçük bir çocukken, çalıştırılmayan Ford marka otomobillerinin iç kaplaması sökülerek bu kaplamadan kendisine kadife elbise diktirildiğini anlatmaktadır.[17]

4. SUNİ İPEK, İPEKLİ ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

İpekçilik, Türkiye'de tarihî ve önemli bir dokuma dalıdır. Cumhuriyet yönetimi de ipek böcekçiliğini ve dokumacılığını geliştirmek istemiştir. Bu nedenle 1895'te Fransa'da geliştirilen suni ipeğin Türkiye'ye girişi başlangıçta engellenmek istendiyse de, 1925 yılından itibaren izin verilmiştir. Bunun üzerine suni ipek ithalatı gelişmiş ve İstanbul'da suni elyaf dokumacılığı ve trikotaj yapan bir sanayi sektörü oluşmuştur. Bu gelişme üzerine Gemlik'te

16 Vefik Kitapçıgil, *Vali Kitapçıgil'in Anıları*, Lebib Yalkın Yayınları, Ankara, 1993, s. 74.

17 Hüseyin Bayraktar, *Şansı Arayacak Vaktim Olmadı*, Bayraktar Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 20.

Suni elyaf fabrikası yapılması Sanayi Planı'na konulmuştur. Bu doğrultuda inşaatına 22 Mayıs 1936'da başlanan ve 120 denye[18] incelikte 300 ton suni ipek üretebilecek kapasitede yapılan fabrika, 1 Şubat 1938'de Atatürk tarafından açılarak üretime başlamıştır.

TABLO 6.10
Suni İpek ve İpek Üretiminin Gelişimi

Yıllar	*Yıl Ortası Nüfus (1.000)*	*Suni İpek İpliği (ton)*	*İpek Üretimi (ton)*	*İpek İhracatı (ton)*	*İpek İthalatı (ton)*	*İç Pazara Toplam Suni İpek ve İpek Sunumu (ton)*
1938	16.916	135	117	139		
1939	17.369	234	112	135	254	665
1940	17.723	162	151	181	185	317
1941	17.953	165	116	170	56	167
1942	18.144	160	144	156	60	194
1943	18.337	114	169	274	127	136
1944	18.533	240	168	106	191	493
1945	18.664	262	133	91	172	476
1946	19.074	281	159	178	132	394
1947	19.493	302	134	251	493	751

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, *A.g.e.*, s. 224. Fuad Arpacı, *A.g.e.*, s. 92-95.

Tablo 6.10'da, suni ipek ve ipek dokumacılığı tezgâhlarına arzedilen iplik sunumu, suni ipek ithalatı kolonu bulunmadığı için eksik kalmaktadır. Suni ipek ithalatının da savaş süresince eksik kaldığı kestirilirse, ipekli elyaf kullanan tesislerin önemli ölçüde ham madde eksikliğiyle karşılaştığı söylenebilir. 1941 yılında 15 tesis tarafından üretilen ipek iplikleri, 31'i Bursa'da ve 10'u İstanbul'da olmak üzere 41 özel kesim kuruluşu tarafından ipekli dokumada kullanılıyordu.

5. AYAKKABI ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

Osmanlı İmparatorluğu döneminde ordunun deri ve kundura ihtiyacını karşılamak için kurulmuş olan Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiştir. Bu tarihten sonra tesis, hazırlanan bir projeyle geliştirilmiş ve 1926'dan itibaren siviller için de kundura üretimine geçmiştir. 1933 yılında Sümerbank'a devredilen tesis, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikaları T.A.Ş. olarak çalıştırılmıştır. 3460 sayılı kanunun uygulanmaya başlaması üzerine ise Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Sümerbank döneminde Beykoz Deresi ıslah edilmiş, tesislere yeni ekler yapılmıştır ve İsmail Hüs-

18 Denye 9.000 metre uzunluğundaki ipeğin gram olarak ifadesidir.

TABLO 6.11
Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının Üretimindeki Değişmeler

	Deriler			*Kunduralar*		
	kg	*Dm²*	*Adet*	*Askerî Çift*	*Sivil Çift*	*Toplam Çift*
1938	1.471.000	4.924.000	21.000	436.261	145.389	581.650
1939	1.827.000	3.465.000	15.389	530.442	97.406	627.848
1940	2.135.089	497.120	8.799	839.402	63.185	902.587
1941	1.518.547	1.984.662	30.298	738.892	109.260	848.152
1942	1.814.978	2.280.098	20.525	912.631	114.363	1.026.994
1943	1.852.985	4.047.495	37.361	910.110	177.126	1.087.236
1944	1.988.240	5.132.195	50.471	730.454	180.652	911.106
1945	2.042.643	3.847.000	52.559	697.929	148.097	846.026
1946	1.402.310	5.154.204	44.241	531.202	143.749	674.951
1947	1.801.672	3.037.709	40.546	627.989	117.133	745.122

Kaynak: Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, İzmit, 1952, s. 159.

rev Tökin'in saptamasına göre fabrika 1,5 milyon kundura yapacak kapasiteye ulaşmıştır.[19]

Bu fabrikanın işletmesi TBMM'de eleştiri konusu olmuştur. İktisadî devlet teşekküllerini genel olarak eleştiren Giresun milletvekili İsmail Sabuncu, Murakabe Heyeti'nin 1943 yılı için verdiği rapora dayanarak, Sümerbank'ın deri ve kundura sanayiinde muhasebe kayıtlarının düzenli tutulamadığını, kayıtlarda 3-4 aylık gecikme olduğunu ve bu nedenle hakiki maliyetlerin bilinemediğini, kuruluşun 40 ambarının bulunduğunu ama bu ambarlarda malların cinslerine göre sınıflandırılmadığını ve stoklarda ne kadar ham madde ve mamul bulunduğunun ayrıntılı olarak bilinmediğini söylemiştir.[20]

Beykoz Fabrikası'nın, askerin ihtiyacını karşılamak için 1942 ve 1943 yıllarında üretimini 1938 yılına göre iki misline çıkardığı görülmektedir. Birinci ciltte üzerinde durduğumuz üzere, üretilen postalların kalitesi şikâyet konusu olmuş ve İngiltere'den "Çörçil", Amerika'dan "Ruzvelt" diye adlandırılan potinlerin gelmesi bu gereksinmenin karşılanmasında önemli bir katkı yapmıştır. Ayrıca Türkiye'nin küçük üreticiler eliyle ürettiği ayakkabı miktarı konusunda elimizde bir tahmin bulunmadığı için genel bir değerlendirme de yapılamamaktadır.

19 İsmail Hüsrev Tökin, *İktisadi ve İçtimai Türkiye Rakamlarla*, Cilt III, Ankara, 1946, s. 101.

20 TBMMTD: B:62, 25/5/1945, O: 1, s. 360-363.

6. YERLİ MALLAR PAZARLARI VE DOKUMA ÜRETİMİNİN DAĞITILMASI

Bu noktaya kadar devletin giyim malzemesi üretimini artırmak için yaptıklarını gördük, şimdi ise bu üretimin dağıtımını örgütlemek konusunda yaptıklarını ve dağıtımın denetiminin fiyatlara nasıl yansıdığını ele alalım. Sümerbank kurulduğunda, devraldığı dokuma fabrikalarıyla birlikte onların satış mağazalarını da devralmıştı. 1934 senesinde Sümerbank, Yerli Mallar Pazarları Müdürlüğü kurmuştu, ancak Yerli Mallar Pazarları'nı kendi üretimini tek elden satmak için örgütlemekten ziyade; genel olarak üretimlerinin halka tanıtımını sağlamak, piyasayı izlemek ve halkın gerçek gereksinmesi hakkında bilgi sağlamak için örgütlemişti. Ayrıca Beykoz Fabrikası'nın siviller için üretilen kunduraları da burada satılacaktı.

1938 yılına gelindiğine tüm Türkiye'de sadece 7 mağazası olan Yerli Mallar Pazarları, 3460 sayılı kanunla birlikte Sümerbank yeniden düzenlenirken Yerli Mallar Pazarları Müessesesi hâline gelmişti ve Savaş sırasında Millî Korunma Koordinasyon Heyeti kararlarıyla önemli işlevler yüklenmişti. Tablo 6.4'te verilen 95 ve 190 sayılı kararlarla yurtiçinde üretilen tüm pamuklu mensucata el konulduğunda, Yerli Mallar Pazarları, pamuklu dokumaların satın alınması ve dağıtımıyla görevlendirilmiş ve yine aynı nedenlerle yünlü ve suni ipek dokumaların dağıtımında da düzenleyici görevler yüklenmiştir.

Bu kitabın Millî Korunma Kanunu'na ilişkin bölümünde gördüğümüz üzere, Refik Saydam Hükümeti, K/295'le Dağıtma Ofisi, K/319'la Dağıtma Birlikleri[21] kurulmasını kararlaştırırken, ticaret kesiminin işlevlerini büyük ölçüde devralacak bir mekanizma öngörmüştü. Refik Saydam'ın ölümü üzerine kurulan Birinci Saracoğlu Hükümeti tüccarı dışlayacak bu mekanizmanın oluşmasına olanak vermemiş ve Devlet Dağıtma Ofisi'ni ilga etmiş, dağıtımı ise Yerli Mallar Pazarları, Dağıtma Birlikleri ve manifaturacılar ağıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Yerli Mallar Pazarları da satış mağazaları sistemini bu sınır içinde geliştirmiştir ve 1942 yılında İstanbul Bahçekapı'daki eski Orozdibak'ın binasını ve Beyoğlu'nda bir binayı satın almıştır. 1946 yılına gelindiğindeyse ülkenin belli başlı kentlerine dağılmış 43 mağazası bulunuyordu. Bu mağazalar hem doğrudan halka perakende olarak tevziat yapmakta, hem de kendi mıntıkalarındaki manifaturacılara saptanmış esaslara göre mal vererek dağıtımın tüm ülke sathına yayılmasını sağlamaktaydı.

---

21 Şehirlerde her 250 ev ya da 1.000 nüfus için bir "Halk Dağıma Birliği" kurulması öngörülmüştür. Her birlik 5 kişilik bir idare heyeti seçecek ya da bu heyet mülki amir tarafından atanacaktır. Bu birlikler, Hükümetin halka doğrudan dağıtılmasını istediği maddeleri ya da bu maddelere ilişkin karneleri dağıtacaktır.

K/95'le tüm pamuklu ipliklere el konulmuş ve Yerli Mallar Pazarları, diğer fabrikalara ve el tezgâhlarına iplik dağıtımıyla görevlendirilmiştir. Ayrıca Ziraat ve Halk Bankası şubelerinin de yardımcı olması sağlanmış, 1944 yılından itibaren de Hükümet kararıyla, iplik dağıttığı fabrikaların dokumaları ve çoraplarını da tek elden piyasaya arz etme görevini yüklenmiştir. Bu gelişmelerle birlikte başlangıçta sınırlı bir perakende satış kuruluşu olan Yerli Mallar Pazarları, Savaş içinde giyim sektöründe temel müdahale örgütü hâline gelmiştir. Bu durum piyasada Yerli Mallar Pazarları konusunda tepkilerin oluşmasına da neden olmuştur. Savaş sonrasında normalleşme süreci yaşanmaya başlayınca 1946 yılında Yerli Mallar Pazarları Müessesesi lağvedilerek, satış işleri, Sümerbank'ın tüm dokuma fabrikalarının 1941 yılında bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş olan "İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesine" devredilmiştir. Bunun üzerine satış mağazalarının bir kısmı kapatılmış ve toptancı işlevleri için tutulan depoların bir kısmı tasfiye edilmiştir ve müessese 1947 yılından itibaren Sümerbank ürünlerinin perakende ve toptan satışlarını yapmaya başlamıştır.

Yerli Mallar Pazarları'nın çalıştığı dönemde, pamuklu ve yünlü dokuma müesseseleri mallarını üretim maliyetlerine belli bir kâr payı koyduktan sonra Yerli Mallar Pazarı'na devretmekte, Yerli Mallar Pazarı da bu malları kendi kâr payını koyup toptan ve perakende olarak satmaktaydı. Fuat Arpacı'nın hesabına göre, Sümerbank'ın üretim maliyetleri özel kesim fabrikalarının maliyetlerinden yüzde 23 daha az olmuştur. Pamuklu ve yünlü dokuma müesseselerinin bu dönemdeki bilançolarına göre kâr oranları 1939 yılında % 3,6, 1940 yılında % 5,7, 1941 yılında % 3,8, 1942 yılında % 5, 1943 yılında % 10, 1944 yılında % 8,8, 1945 yılında % 11,8 ve 1946 yılında % 5,3 olurken;[22] Yerli Mallar Pazarları'nın bilançolarındaki kârlılık oranları ise 1940 yılında % 7,08, 1941 yılında % 4,49, 1942 yılında % 6,08, 1943 yılında % 12,05 ve 1944 yılında % 10,49 olmuştur.[23] Bu verilerin değerlendirilmesinden Sümerbank'ın üretiminin, devletin fiyatları düşük tutmasına olanak verdiği ve devletin başlangıçta bu olanağı kullanarak işletmelerinin kâr oranlarını düşük tuttuğu, bununla birlikte savaş yılları içinde artan fiyatlara uyum yapmak durumunda kalınması dolayısıyla kendi müesseselerini daha yüksek kârlılık oranıyla çalıştırdığı söylenebilir. Bilançolarda gözlenen bu durum içinde devletin, dokuma fiyatlarına (K/522 ve K/618'ye göre bir fon oluşturmak için) prim yükleyerek Ereğli Kömürleri vb.'lerine fon transferleri yaptığı görülmemektedir. Bu konuya ileride fiyatlar üzerinde durulurken yine değinilecektir.

Halka pamuklu bez dağıtımı yapılmasında zaman içinde farklı yollar izlen-

---

22 Fuat Arpacı, *A.g.e.*, s. 70,82

23 Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, *A.g.e.*, s. 227.

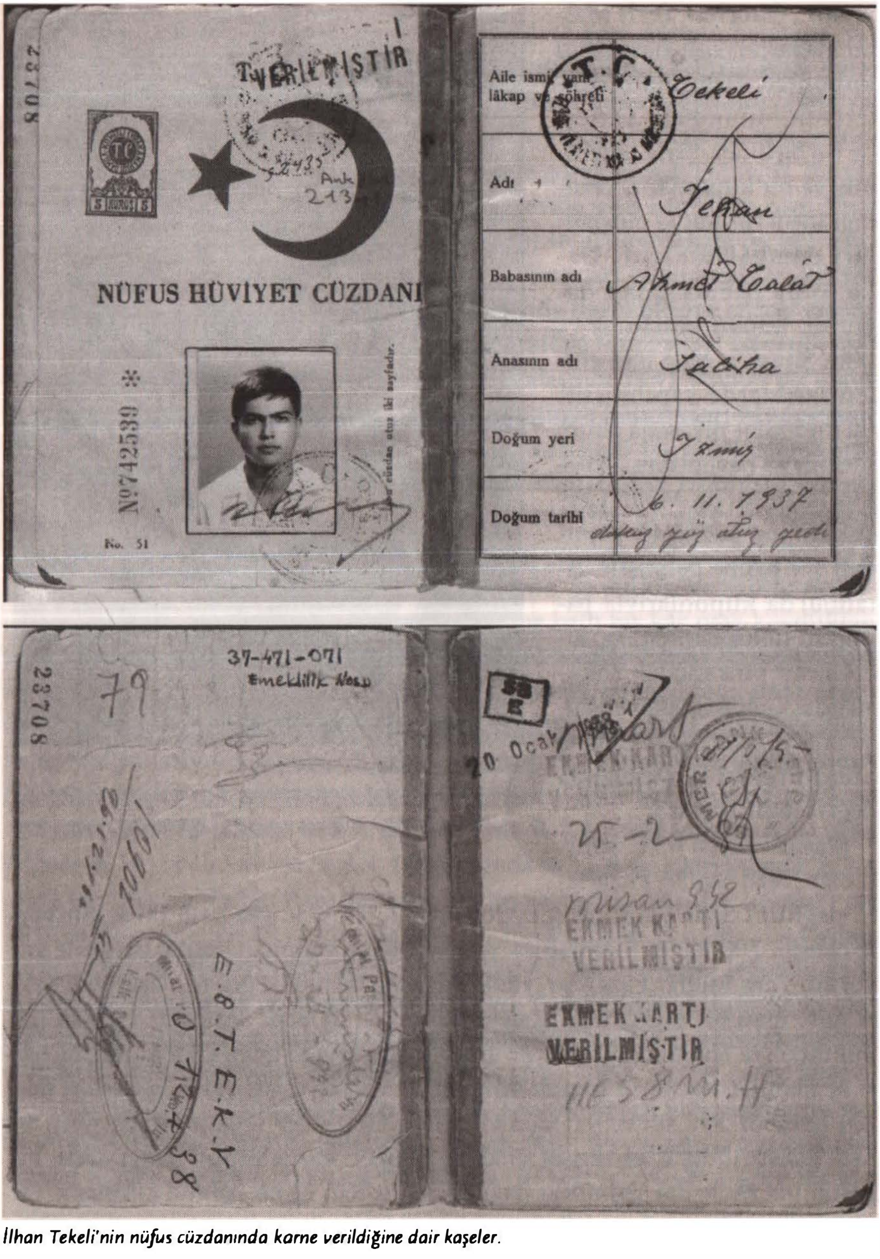
miştir. Önceleri Yerli Mallar Pazarları'nın bastırdığı kuponlar, Dağıtma Birlikleri'nin bulunduğu yerlerde bu birlikler eliyle dağıtılmış ve bu kuponların verildiği kişilerin nüfus cüzdanları damgalanmıştır. Daha sonra pamuklu bez dağıtımı, kupon numarası ve semt sırasına göre ilan edilen tarihlerde yapılmıştır. Bu kuponlar piyasada alınıp satılmaya başlanmış, örneğin İstanbul'da Mısır Çarşısı kupon satışının yapıldığı yer hâline gelmiştir. İstanbul'da kuponlarıyla pamuklu dokuma alanlar, aldıklarını Fincancılar Yokuşu'nda, Çakmakçılar Yokuşu'nda ve Sabri Safa Han'da oluşan ikinci el pazarında değerlendiriyorlardı.

KEMANCI– Ne emrediyorsun beyim, çalalım?..
VURGUNCU– "Bana ne oldu da ben bilemem..."

Cemal Nadir, Amcabey, *5 Aralık 1942, Turgut Çeviker, s. 177.*

Mağaza sayısı 43'le sınırlı olan Yerli Mallar Pazarları, dağıtımı daha etkin bir şekilde gerçekleştirmek için belli bir komisyonla çalışan 700 kadar manifaturacıyla sözleşme yapmıştı. Süreç ise şöyle işliyordu: Yerli Mallar Pazarları, Halk Dağıtma Birlikleri'nin hazırladığı listelere göre malı bir mutemede veriyor, mutemet de malı sözleşme yapılan manifaturacıya teslim ediyordu. Birliklerin çok sayıda talep formu düzenlemesi ve manifaturacıların kupon sahiplerine zorluk çıkararak artırdıkları malları karaborsaya sürmeleri konusundaki eleştiriler yoğunlaşınca, yeni bir usûl geliştirilmiştir ve İktisat Vekâleti, ekmek karnelerinin hangi harfli kuponlarına ne kadar pamuklu dağıtılacağını ilan etme yoluna gitmiştir. Dağıtılan pamuklu dokuma (basma, pazen, kaput bezi, patiska, drill vb.) kişi başına 10 metre olmuştur. Savaş içinde gelir düzeyleri düşmüş 110.000 memur ile 25.000 emekli ve yetime de yardım olarak dokuma dağıtımı yapılmıştır. Bu dağıtımın kuponları çalıştıkları devlet daireleri aracılığıyla yapılmış, dağıtım sırasında ortaya çıkan kupon sahtekârlıkları, Yerli Mallar Pa-

TVERİLMİŞTİR

NÜFUS HÜVİYET CÜZDANI

Nº742539

No. 51

Aile ismi veya lâkap ve şöhreti: Tekeli

Adı: İlhan

Babasının adı: Ahmet Talat

Anasının adı: Saliha

Doğum yeri: İzmir

Doğum tarihi: 6. 11. 1937

37-471-071

Emeklilik No.su

EKMEK KARTI VERİLMİŞTİR

EKMEK KARTI VERİLMİŞTİR

İlhan Tekeli'nin nüfus cüzdanında karne verildiğine dair kaşeler.

zarları'ndaki kuyruklar, tezgâhtarların kötü muameleleri, kupon satışları, oluşan ikinci el pazarları ise dönemin mizah ve diğer dergilerinin demirbaş konuları olmuştur.

Bu dağıtım sistemi dışında kalan 12 bin manifaturacıya ve ayrıca köylerde satış yapan gezgincilere de mal verilmiştir. 1941'lerde üretimin ancak yüzde 40'ı serbest satış yapan manifaturacılara ayrılırken, bu oran daha sonraki yıllarda yüzde 60 ve daha da sonra yüzde 70'e kadar çıkmıştır. Manifaturacılara mal dağıtan bu sistem çoğu kez kötü uygulamalara açık olmuş, birçok halde bu manifaturacılar aldıkları malı kendi kasabalarına götürmeden doğrudan karaborsaya sunmuşlardır. Bunun üzerine bu malların manifaturacılara mutemetler aracılığıyla verilmesi ve o yerin mülki amirinin bu malın o yerellikte dağıtılacağını garanti etmesinin istenmesi yoluna gidilmiştir.[24]

Bu eleştirilere karşın Vâlâ Nureddin, *Akşam* gazetesinde, 1946 yılında Recep Peker Hükümeti sırasında Yerli Mallar Pazarları'nın kapatılması üzerine, İktisat Vekili Tahsin Bekir Balta'yı manifaturacıların etkisi altında kalmakla suçlamıştır.[25] *Tanin* gazetesinde ise Ecved Güresin, "Eğer Yerli Mallar Pazarları olmasaydı, yahut bu müesseseler yalnız toptan mal veren bir depo vazifesi görseydi piyasada o fiyata bir santim dahi pamuklu bulmaya imkân yoktu" diyerek, Yerli Mallar Pazarları'na sahip çıkmıştır.[26]

Devletin yaptığı tüm bu düzenlemelerin halka yansıması giyim eşyası fiyatları yoluyla olmaktadır ve fiyatlardaki gelişmeleri izleyebilmek için yıllara göre Ankara ve İstanbul'daki giyim eşyası fiyatlarını gösteren Tablo 6.12 ve Tablo 6.13 hazırlanmıştır. Giyim eşyalarının fiyatları üç gruba ayrılarak verilmektedir. Elbise ve elbise kumaşlarından seçilmiş bazı malların fiyatlarının verildiği birinci grup içindeki *dikilmiş elbise ve önlük fiyatlarına baktığımızda, hem Ankara hem de İstanbul'da fiyatların 1940-1945 yılları arasında 4-5 misli bir artış gösterdiği anlaşılmaktadır*. Kadın giyiminde gösterge olarak, o yıllarda kentlerde ve köylerde yaygın olarak kullanılan basma ve pazen fiyatları alınmıştır. (Basma, basit ya da karmaşık desenleri baskı yoluyla, beyazlatılmış pamuklu kumaşa bezayağı uygulanmasıyla elde edilmiş desenli bir kumaştır. Pazenler ise bezayağı dokunduktan sonra yüzeyi havlandırılmış kumaşlardır.) Hem basma hem de pazen fiyatları 1945'e kadar yükselmiş, daha sonraki dönemde kısmen gerilemiştir. Tablolarda basmanın hem Yerli Mallar Pazarları'ndaki hem de piyasadaki fiyat değişmeleri verilmektedir. *Savaşın ilk yıllarında Yerli Mallar Pazarları'nın fiyatları piyasadan yüzde 10 kadar düşükken, 1947 yılına gelindiğinde bu fiyat düşüklüğü yüzde 50'ye kadar çıkmıştır*.

---

24 Fahrettin Pakkan, "Yerli Malları Pazarları Hiç de mi Faydalı Olmadı?",*Yeni Türkiye*, 7 Eylül 1946.

25 Vâ-Nû, "İktisat İşlerinde Zigzaglar", *Akşam*, 14 Eylül 1946.

26 Ecved Güresin, "Yerli Mallar ve Yapılan Hücumlar", *Tanin*, 9 Eylül 1946.

TABLO 6.12
Ankara'da Giyim Eşyalarının Fiyatlarının Gelişimi

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Elbise ve Elbise Kuması (kuruş)										
Erkek elbise (ad)	1.800	1.800	2.079	3.233	5.023	8.000	8.625	8.646	7.063	7.500
İlkokul önlüğü (ad)	35	38	43	66	125	180	173	192	147	174
Basma, piyasada (m)	30	33	43	52	144	197	213	199	167	205
Basma, Yerli Mallar Pazarı'nda (m)	27,8	29,2	34,3	37,8	64,9	106,5	166,5	143,3	122,5	104,2
Pazen (m)	45	50	63	103	256	448	420	450	422	413
İç Çamaşırı ve Kumaşı (kuruş)										
Erkek fanilası (ad)	60	65	88	113	221	342	398	389	392	350
Kadın (ad) kombinezon	150	150	170	228	522	906	792	750	750	750
Erkek çorap (çift)	20	22	26	35	77	117	173	162	116	151
Kadın çorap (çift)	60	65	73	128	221	247	304	394	390	400
Kaput bezi, piyasada (m)	25	26	31	44	148	214	195	184	138	175
Kaput bezi, Yerli Mallar Pazarı'nda (m)	25,4	24,1	26,3	29,0	43,4	73,0	108,2	94,2	85,0	79,2
Patiska, piyasada (m)	30*	33*	43*	50*	196	315	270	245	206	242
Patiska, Yerli Mallar Pazarı'nda (m)	44	46	50	61	127	219	183	175	166	148
Ayakkabı (Çifti kuruş)										
Erkek kunduraşı	450	500	640	913	1.521	1.975	2.058	2.179	2.250	2.450
Kadın kunduraşı	400	450	558	800	1.425	1.800	1.833	2.013	2.054	2.267
Erkek pençesi	110	120	155	248	457	675	713	760	671	600
Kadın pençesi	100	110	139	225	375	523	531	535	463	400

Kaynak: *Konjonktür,* Ankara, 1948, 1950.* Bu konuda metin içindeki açıklamaya bakınız.

Tablo 6.12 ve Tablo 6.13'te ikinci grupta iç çamaşırları; yani erkek fanilası, kadın kombinezonu, kadın ve erkek çoraplarının fiyatları verilmektedir. İstanbul'da fiyatların artışı genellikle 1945 yılına kadar sürmekte, 1946'dan sonra azalmaktadır. Bu tarihten sonra Ankara'daki fiyatlarda da benzer bir düşüş görülmektedir. TBMM'de 1945 yılı bütçe görüşmeleri sırasında Dr. O.Ş. Uludağ, kadın çorapları fiyatlarından yakınarak, İpekli bir çift kadın çorabının 5 lira olduğuna ve ayda 3-4 çorap almak durumunda kalan aile babalarının çok sıkıştığına dikkat çekmiştir.[27] İç çamaşırı grubunda kaput bezi ve patiskanın da fiyatı verilmektedir. Kaput bezi, pamuklu düz dokumadır ve kasar (beyazlatma-ağartma) işlemi uygulanmamıştır, yani ham dokumadır, ayrıca halk arasında

27 TBMMTD: B: 65, 29/5/1945, O: 1, s. 474.

TABLO 6.13
İstanbul'da Giyim Eşyalarının Fiyatlarının Gelişimi

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Elbise ve Elbise Kuması (kuruş)										
Erkek elbise (ad)	1.700	1.700	1.942	2.955	4.345	6.116	8.042	8.467	6.829	7.217
İlkokul önlüğü (ad)	33	35	45	63	113	144	165	193	198	185
Basma, piyasada (m)	40	40	63	95	170	183	220	200	161	198
Basma, Yerli Mallar Pazarı'nda (m)	27,8	29,2	34,3	37,B	64,9	106,5	157,0	143,3	122,5	104,2
Pazen (m)	50	50	63	103	243	360	379	429	355	314
İç Çamaşırı ve Kumaşı (kuruş)										
Erkek fanilası (ad)	75	80	103	129	213	246	346	384	353	340
Kadın (ad) kombinezon	150	150	150	212	458	562	709	735	752	750
Erkek çorap (çift)	35	37	41	55	100	115	150	169	111	98
Kadın çorap (çift)	60	65	71	118	120	222	290	371	400	400
Kaput bezi, piyasada (m)	44	44	45	63	131	213	205	193	137	130
Kaput bezi, Yerli Mallar Pazarı'nda (m)	25,4	24,1	26,3	29,0	43,4	73,0	108,2	94,2	85,0	79,2
Patiska, piyasada (m)	50	55	55	81	183	302	298	250	213	231
Patiska, Yerli Mallar Pazarı'nda (m)	44	46	50	61	127	219	183	175	166	148
Ayakkabı (Çifti kuruş)										
Erkek kunduras	450	500	640	863	1.362	1.500	1.771	2.325	2.321	2.417
Kadın kundurası	350	400	542	800	1.324	1.450	1.596	2.021	1.913	1.971
Erkek pençesi	110	120	155	248	391	427	527	625	592	527
Kadın pençesi	100	110	139	225	375	523	531	535	463	400

Kaynak: *Konjonktür*, Ankara, 1948, 1950.

Amerikan bezi olarak da bilinmektedir. Patiska ise sık ve düzgün dokunmuş pamuklu bezdir ve apre türüne göre yumuşak ya da diri olabilmektedir. Amerika ve Mısır'daki kaliteli pamuktan yapılan 60-80 no'lu iplikten dokunmaktadır. Gerek kaput bezi gerek patiska, ev içi dokuması ve iç çamaşırı yapımında kullanılan temel kumaşlardır. Bu tablolarda patiska ve kaput bezinin hem piyasa hem de Yerli Mallar Pazarları'ndaki fiyatları verilmektedir. İstanbul'da 1938 yılında patiskanın Yerli Mallar Pazarı fiyatı piyasa fiyatından yüzde 8,7 düşükken, bu düşüklük 1947 yılında yüzde 56'ya ulaşmıştır. *Kaput bezinin fiyatları, Yerli Mallar Pazarları'nda, piyasa fiyatlarından dönem boyunca sürekli olarak yüzde 70 oranında düşük kalmıştır*. Ankara'daki kaput bezi ve patiska fiyatlarında da benzer bir durum söz konusu olması beklenirken, 1941 yılına

kadar piyasa fiyatlarının çok düşük olduğu görünmektedir. Bu düşüklüğe Haluk Cillov'un fabrika dokuması ve eltezgâhı dokuması olan kaput bezleri arasındaki nitelik ve fiyat farklılıkları konusunda verdiği bilgiler bir açıklama getirebilir.[28] Cilov'un verdiği bilgilere göre 1948 yılında İstanbul'da eni 90 cm ve metresinin ağırlığı 195 gram olan fabrika üretimi kaput bezinin fiyatı 44 kuruş iken, eni 80 cm ve metresinin ağırlığı 145,7 gram olan el tezgâhı üretimi kaput bezinin satış fiyatı 20 kuruştur. Bu fiyat farkı maliyet yüksekliğinden değil, koruma ve tekelci konumun sağladığı yüksek fiyatlandırma imkânı dolayısıyladır. Eni 90 cm olan fabrika üretimi kaput bezinin metre maliyeti 15,86 kuruş iken, el tezgâhı kaput bezinin metre maliyeti 18 kuruştur. İstatistiklerde kaput bezi fiyatları verilirken el ya da fabrika dokumasına göre bir farklılaşma yapılmamaktadır. Bu bakımdan 1941 yılına kadar Ankara'daki satışlarda el tezgâhında dokunmuş kaput bezinin payının yüksek olduğu düşünülebilir, yani kalite farkına rağmen fiyat farkının yüksekliği el dokumalarının satılmasına neden olmaktadır. Daha sonraki yıllarda ise Ankara ve İstanbul'daki fiyat davranışları paralellik kazanmakta olduğu söylenebilir.

Savaşın son yıllarında pamuklu dokumaların piyasa fiyatları, Yerli Mallar Pazarları'ndaki fiyatların neredeyse iki katı oranında yüksek olmaktadır. Buna rağmen Yerli Mallar Pazarları'ndaki fiyatlar üretim maliyetlerine göre yine de yüksektir. Bu yükseklik, fabrika maliyetlerinin ya da üzerine konulan kâr marjlarının yüksekliğinden değil, *Hükümetin fon oluşturmak için* pamuklu dokuma fiyatlarına *yüklediği ek primden kaynaklanmaktadır*. Tablo 6.14, bu olguyu daha açık bir şekilde görebilmek için hazırlanmıştır. Bu tabloda, Bakırköy Fabrikası'nda üretilen dirilin (bir kumaş türü) üretim maliyetiyle, Fabrika'daki ve Yerli Mallar Pazarları'ndaki satış fiyatları verilmiştir.

TABLO 6.14
Bakırköy Fabrikası Maliyetleri ve Yerli Mallar Pazarları Satış Fiyatları (metre-kuruş)

Yıllar	*Fabrika Maliyet Fiyatı*	*Fabrika'da Olması Gereken Satış Fiyatı*	*Fabrika'da Satış Fiyatı*	*Yerli Mallar Pazarı'nda Olması Gereken Toptan Satış Fiyatı*	*Yerli Mallar Pazarı'nda Toptan Satış Fiyatı*	*Yerli Mallar Pazarı'nda Olması Gereken Perakende Satış Fiyatı*	*Yerli Mallar Pazarı'nda Perakende Satış Fiyatı*
1942	26,03	35,27	37,75	37,91	67	43,60	79
1943	40,12	54,36	62,75	58,67	89	67,47	102
1944	54,06	73,25	85,75	78,74	117	90,55	134
1945	53,90	73,03	80,00	78,50	104	90,28	117

28 Haluk Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1949, s. 148.

Yürürlükte olan kararlara göre fabrikadaki satış fiyatı, fabrika maliyetine yüzde 17,5 kâr ve yüzde 18 muamele vergisi eklenerek bulunacaktır. Tablo 6.14'te bu yolla hesaplanan "olması gereken satış fiyatları" üçüncü sütunda verilmektedir. Bu fiyatlar dördüncü sütundaki gerçek fiyatlarla karşılaştırıldığında, 1943 yılından itibaren önemli farklılıklar oluştuğu görülmektedir. Ayrıca bu satış fiyatlarına Yerli Mallar Pazarı'nda toptan satışlar için yüzde 7,5, perakende satışlar için de yüzde 15 daha eklenmesi gerekmektedir. Bu kabullere göre, olması gereken satış fiyatları beş ve yedinci sütunlarda verilmektedir. Bu fiyatlar altı ve sekizinci satırdaki gerçek fiyatlarla karşılaştırıldığındaysa büyük farklar ortaya çıkmaktadır: *Perakende satış fiyatları 1942, 1943 ve 1944'te olması gerekenden yüzde 50 kadar yüksek olmuştur*. Bu farkların K/522 ve K/618'le oluşturulan fonda toplandığı söylenebilir, çünkü bu değerler Yerli Mallar Pazarları bilançolarında görülmemektedir, yani bu hususta da şekerde olduğu gibi savaş dönemi bütçeleri için kaynak oluşturma söz konusudur. Gazetelerde yayınlanan Yerli Mallar Pazarları eleştirilerinden, kamuoyunun bu fondan haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Burada ilginç olan husus ise piyasadaki fiyatların, maliyetlere göre zaten yüksek olan Yerli Mallar Pazarları fiyatlarının hemen hemen iki katı olmasıdır.

Tablo 6.12 ve Tablo 6.13'te erkek ve kadın kundurasıyla erkek ve kadın pençesi fiyatlarının verildiği üçüncü grupta da diğer giyim maddelerindekine benzer bir eğilim vardır; fiyatlarda 1945 yılına kadar bir yükselme, daha sonra hafif bir gerileme gözlenmektedir.

Genel giyim fiyatları endeksinin Ankara ve İstanbul'daki gelişimi, yani aslında bir anlamda giyim alanında yaşananların bir özeti ise Tablo 6.15'te verilmektedir.

TABLO 6.15
Savaş Döneminde Giyim Fiyat Endeksleri

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Ankara										
Elbise	100,0				299,4	462,2	484,8	487,7	415,8	446,7
İç çamaşırı	100,0				383,9	579,5	640,7	631,0	546,1	572,4
Ayakkabı	100,0				382,8	539,7	499,2	535,4	521,5	530,7
İstanbul										
Elbise	100,0				281,7	37,1	478,5	497,0	424,4	430,8
İç çamaşırı	100,0				307,9	390,4	471,1	515,9	429,4	454,3
Ayakkabı	100,0				298,4	326,0	379,4	469,0	435,5	428,7

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, Cilt 19.

Son olarak *giyim alanında* bir Ankara ve İstanbul karşılaştırması yapacak olursak, genel olarak savaş döneminde *Ankara'da pahalanmanın İstanbul'a göre daha yüksek olduğunu* ve ayrıca bu pahalanmanın iç giyim ve ayakkabı alanında, elbise alanına göre çok daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'NİN ENERJİ ÜRETİM VE TÜKETİMİNİ YÖNETİMİ

1. GİRİŞ

Savaş sırasında Türkiye'nin enerji kaynaklarını etkin olarak değerlendirmesi ve sistemin gerektirdiği enerjiyi üretebilmesi, stratejik bir öneme sahipti. Enerji talebi dört farklı yönden geliyordu. Bunlardan ilki hane halklarından doğuyordu ve iki temel bileşeni olan aydınlatma ve ısıtma için gerekli enerji kaynaklarının sağlanmasına dayanıyordu. İkinci tür talep sanayi üretiminin, ısıtma ve aydınlatmanın yanı sıra üretim için gerektirdiği enerjiydi. Üçüncüsü yolcu ve yük taşıma için gerekli değişik türdeki enerji taleplerinin karşılanmasıydı ve dördüncüsü ise silâhlı kuvvetlerin ulaşım ihtiyacının, silâh ve diğer savaş malzemesinin üretilmesinin gerektirdiği enerjiydi.

Bu dört farklı alandan gelen enerji talepleri, geleneksel kaynaklardan modern madenciliğin sağladığı fosil yakıtlara kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde karşılanıyordu. Bu yelpaze, geleneksel ucunda ısıtmada kullanılan tezek ve odundan başlayarak, odun kömürü, linyit, taş kömürü, kok kömürü, akaryakıtlar, su gücü ve elektriğe kadar uzanıyordu.

İkinci Dünya Savaşı arifesinde Türkiye, 1 Temmuz 1938 tarih ve 3473 sayılı mahrukat kanunuyla nüfusu 2.000'den fazla olan yerleşmelerde, yani belediyesi olan yerlerde, ısıtma işlerinde taş kömürü, linyit ve turba gibi her cins maden kömürüyle kok, yarı kok ve briket gibi işlenmiş kömürlerin kullanılması zorunluluğu getirmişti. Bu, aslında Cumhuriyet'in köktenci modernite projesinin uygulanmasının yeni bir adımı olarak da görülebilir. Bir yandan tezek yakmak gibi geleneksel ısınma yöntemlerinin yaygınlık alanı sınırlanıyor ve bu yolla tarımsal alanda kullanılabilecek gübre tasar-

ruf edilmek isteniyor, öte yandan odun yakılmasının azaltılması yoluyla orman alanlarının korunmasına çalışılıyordu. Atılan bu adım uygulayıcı olan Etibank'a büyük bir sorumluluk getiriyordu. *Etibank, kömür üretimini artırmak ve dağıtımını 2.000 nüfuslu yerleşmelere kadar gerçekleştirmek durumunda kalıyordu.* Görülüyor ki Savaş arifesinde olunmasına karşın Cumhuriyet Hükümetleri böyle bir sorumluluk yüklenmekten kaçınmamışlardır.

2. KÖMÜR ÜRETİMİNİN ARTIRILMASI VE DAĞITIMININ YENİDEN DÜZENLENMESİ İÇİN YAPILANLAR

Taş kömürü alanında yaşanan gelişmeler

Türkiye'nin en bilinen ve uzun süredir işletilen en önemli kömür kaynakları Zonguldak'ta Havza-i Fahmiye diye bilinen alanda bulunmaktaydı. Karadeniz kıyılarında uzanan kömür havzası, Ereğli Köseağzı'ndan başlayarak Çamlı, Kandilli, Kozlu, Zonguldak, Karadon, Gelik, Amasra, Çarşamba ve Söğütözü'ne kadar 200 km uzunlukta ve 12-20 km genişlikte bir sahayı kapsamaktadır. *Ereğli-Zonguldak taş kömürü, kalite bakımından Almanya'nın Saar Havzası kömürü kalitesindedir ve ısıtma değeri 6.800-8.000 kalori* arasındadır. 1848'de Hazine-i Hassa kapsamı içine alınarak Galatalı bir sarraf grubuna kiralanan Havza'da, 1874'te kurulan ilk şirket Gürcü Kumpanyası olmuştur. Havza tarihinde çok önemli bir rol oynayan ve bir Fransız sermayesi olan "Ereğli Şirketi Osmaniyesi" ise 1892'de kurulmuştur. İlk önce liman imtiyazı alarak Havza'ya giren bu şirket, zaman içinde genişleyerek en önemli üretici hâline gelmiştir.

1930'lu yılların ortalarına gelindiğinde Havza'daki en önemli damarlar bir Fransız sermayesi olan Ereğli Şirketi'nce işletiliyordu. Daha sonra Hükümet, 28 Kasım 1936'da yaptığı bir anlaşmayla bu alanı kendi eline almış ve Etibank'a bağlı olarak kurulan Ereğli Kömür İşletmesi'ne devretmiştir. Yapılan bu mukavele 31 Mart 1937 tarih ve 3146 sayılı yasayla TBMM tarafından tasdik edilmiştir. Şirketin Hükümete geçen hakları ise 11 Haziran 1937 tarih ve 3241 sayılı yasayla Etibank'a bırakılmıştır. *Etibank da, kömür üretimine giriştiğinde, 1938 yılında Mahrukat Yasası'nın çıkmasıyla üzerine* düşen dağıtım sorumluluğunu yerine getirmek için bir mahrukat bürosu kurmuştur.

Savaşın başlaması üzerine, 19 Şubat tarih ve 2/12877 sayılı kararnameyle çıkarılan 3780 sayılı Millî Korunma Kanunu'nun uygulamaya konulması sonrasında yaşanan gelişmeleri ikinci bölümde ele almıştık. Koordinasyon Heyeti'nin 26 Şubat 1940 tarihli ilk toplantısında aldığı kararların hemen hemen tümü Ereğli kömürleri konusunda olmuştur; iki nolu kararla Havza'ya ücretli iş mükellefiyeti getirilmiş, üç nolu kararla Havza'daki tüm üreticiler

bir ay içinde bir "satış birliği" oluşturmakla görevlendirilmiş ve birlik kuruluncaya kadar tüm satışların EKİ eliyle yapılması kararlaştırılmış, dört nolu kararla İktisat Vekâleti Havza'daki tüm üreticilerin programını yapmakla görevlendirilmiş ve beş nolu kararla da kok üreten kuruluşların tümünün üretimlerini Etibank'ın göstereceği yerlere depolanmak üzere göndermesi zorunluğu getirilmiştir.

Etibank'a kömür dağıtımı sorumluluğunun verilmesi, bir süre sonra yeni bir merkezî örgütlenmeyi gerektirmiştir ve bu doğrultuda *7 Aralık 1940 tarihinde Türkiye Kömür Satış ve Tevzi Müessesesi'nin kurulmasına karar verilmiştir.*[1] Etibank Mahrukat Bürosu'nu ve EKİ satış tesislerini bünyesine alan kuruluş 1 Haziran 1941 tarihinde çalışmaya başlamıştır.[2] Kuruluş, aynı zamanda linyit dağıtımını da üstlenince, linyitin ev ısıtmasında kullanılmasını teşvik etmek için linyit sobalarının geliştirilmesini de desteklemiştir. Daha sonra 16 Mayıs 1942'de Koordinasyon Heyeti'nin K/332 No'lu kararıyla İstanbul Valiliği'ne bağlı olarak İstanbul Mahrukat Ofisi kurulması kararlaştırılmıştır.

Koordinasyon Heyeti'nin bu önemli düzenlemelerinin üzerinden üç ay geçmeden *21 Mayıs 1940 tarih ve 3867 sayılı kanun gereğince ve Bakanlar Kurulu'nun 2/14547 sayılı kararı uyarınca kömür havzasındaki tüm şirketlerin devletleştirilmesi konusunda Hükümete yetki verilmiştir.* 1939 yılında tüm kömür havzasının üretimi 2.696.000 ton olmuştu ve bu üretimin 1.920.000 tonunu devletleştirilecek özel kuruluşlar gerçekleştirmişti.[3] Havza'da EKİ dışında İş Bankası'nın Maden Kömürü İşleri, İtalyan sermayeli Türk Kömür Madenleri, Kilimli Kömür Madenleri, Kozlu Kömür İşleri ve diğer bazı küçük özel işletmeler bulunuyordu. Bir yandan tüm bu işletmelerin birleştirilerek 1 Aralık 1940'tan sonra Etibank Ereğli Kömür İşletmeleri'nin yönetimi altına[4] alınmasıyla füzyon gerçekleştirilmiş oldu. Diğer bir yandan da Havza'nın tüm işletmesi EKİ'ye bağlanarak 52 milyon lira sermayeli bir İDT oluşturulmuş oldu.[5]

İşletmeler birleştirildiği zaman *Havza'daki kömür üretimi geri bir teknolojiyle yapılıyordu.* Özel sermaye, işlettiği ocaklarda kârlılığı artırmak için ana

1 Bekir Sıtkı Oransoy'un bize verdiği notlarında anlatıldığı üzere Türkiye Kömür Satış ve Tevzi Müessesesi kurulmadan önce dönemin İktisat Vekili Hüsnü Çakır kömür dağıtım işlerini Vehbi Koç'a vermek istemiştir. Vehbi Koç böyle bir işlevi yüklenmesinin dedikodulara neden olacağını, itibarını sarsacağı gerekçesiyle bu sorumluluğu yüklenmemiştir. Bunun üzerine bu sorumluluğu devlet yüklenmek zorunda kalmıştır.

2 Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, İzmit, 1952, s. 313-315.

3 Hazım Atıf Kuyucak, *Radyo İktisat Saati Konuşmaları*, Ankara 1944, s. 11.

4 Tahir Karaoğuz, *Türkiye'de Kömür*,Karaelmas Basımevi, Zonguldak, 1959, s. 23.

5 Hakkı Toklu, "Madencilik Tarihimize Bir Bakış", *Türk Ekonomisi*, Sayı 45-47, Mart-Mayıs 1947, s. 135.

damarları işletip 50 cm'den küçük damarlar işletmeyerek terk ediyordu, ve böylece kaynak kötü kullanılmış oluyordu. Kömür madenlerinin ayrı ayrı ellerde bulunması dolayısıyla büyük yatırım gerektiren derin işletme kuyuları açılamıyor, kompresör sistemleri kurulamıyordu.[6] Ocaklarda dekoviller hayvanlarca çekilmekteydi ve lavuarlar büyük tamir ve tadile muhtaçtı. Ama bu tamir ve tadilatın gerçekleştirilebilmesi, savaş dolayısıyla gerekli malzemelerin ithalindeki olanaksızlıklar yüzünden önemli zorluklar taşıyordu. Buna karşın İşletme, kendi olanaklarıyla birçok tulumbayı, lavuar kovalarını, özel delikli sacları imal ederek bu tadil ve tamirleri gerçekleştirdi ve neticede 75 ve 45 ton/saat kapasitesi olan lavuarların kapasiteleri 110 ve 75 ton/saate yükseldi. Gelik bölgesindeki *Karadon bölgesi lavuarı ise tamamen yerli olanaklarla üretilen* yeni bir tesis olarak kurulmuştur.

Füzyona tâbi tutulan ocaklardan sadece İş Bankası'nın Kozlu Madeni'nin santrali 10.000 kilowat kapasiteye sahipti, diğerlerinde, kapasiteleri 100-1.000 kwh arasında değişen elektrik üretim tesisleri bulunuyordu ve 1945 senesinde elektrik santrali sayısı biri Kozlu'da diğeri Kilimli'de olmak üzere ikiye düşürülmüştü. Füzyon sırasında, İş Bankası'nın Üzülmez bölgesinde kurmuş olduğu sömikok ve briket tesisleri de EKİ'ye geçmiştir. İş Bankası'nın bir kuruluşu olan Maden Kömürü İşleri Anonim Şirketi tarafından "Heinrich Koppers" firmasına yaptırılan Üzülmez Sömikok Fabrikası 1936 yılında çalışmaya başlamıştır. Fabrika günde 250-300 ton 0/10 kömür işleyen bir tesistir ve yıllık üretim 55-60 bin tondur. (Gazı alınmış olan bu yarı kok kömürü, ev ısıtmaları bakımından çok uygundu.) *Fabrika'da ayrıca 3.000-3.500 ton katran* (bir kısmı briket imalinde kullanılmakta), *650-700 ton benzol* (damıtılmasından 450-500 ton temiz motor benzolü elde edilmekte), *2.000 ton zift ve 900 ton kreozot üretilmektedir*. Bunlara ek olarak Fabrika, amonyum sülfat (kimyevi gübre) ve naftalin üretebilecek kapasiteye de sahiptir.[7]

İş Bankası, 1937 yılında, sömikok fabrikasının çalışmaya başlamasından sonra buhar kazanları için iyi bir yakıt olan briketin üretimi için (Temel kullanıcısı Devlet Demiryolları'dır) kurulacak Briket Fabrikası'nı da yine "Heinrich Koppers" firmasına kurdurmaya başlamıştır. Kurulan fabrika 0/10 kömürlerden briket yapmaktadır ve günlük kapasitesi 160 tondur. Ayrıca 1945 yılı sonrasında briket yapımında kok tozu da kullanılmaya başlamıştır.[8]

EKİ bünyesinde üretilen kömür, sömikok ve briket miktarlarının savaş yılları içindeki gelişmesi, Tablo 7.1'de verilmektedir.

Tablo 7.1'de verilen kömür satışlarının toplamı içinde, yabancı ülkelerden gelmekte olan (1938 yılında 355.849, 1939 yılında 202.135, 1940 yılın-

---

6 Hazım Atıf Kuyucak, *A.g.e.*, s. 12.

7 Hüsamettin Toros, *Türkiye Sanayii, Devlet İşletmeleri*, Güven Basımevi, İstanbul, 1954, s. 201-203.

8 Hüsamettin Toros, *A.g.e.*, s. 204.

TABLO 7.1
Savaş Yıllarında EKİ'nin Kömür Üretim ve Satışının Gelişmesi

	Üretim			İmrarat (satış)		
	Tüvenan (Ton)	Kok (Ton)	Briket (Ton)	Yıkanmış Kömür (Ton)	Kok (Ton)	Briket (Ton)
1938	2.588.957	68.338	36.500	1.605.095	84.925	34.285
1939	2.696.397	61.625	14.013	1.723.528	63.472	14.792
1940	3.019.458	60.171	24.497	1.875.511	58.977	24.268
1941	3.019.626	57.885	28.471	1.788.440	63.793	26.678
1942	2.509.614	56.083	21.950	1.618.383	54.460	23.869
1943	3.165.741	47.577	31.108	1.862.666	46.511	28.995
1944	3.559.848	49.425	34.276	2.076.512	49.450	34.847
1945	3.719.708	60.833	24.025	2.145.688	59.547	24.032
1946	3.830.245	43.883	12.572	2.316.589	43.833	12.527
1947	3.945.119	60.470	15.130	2.364.476	60.470	15.130

Kaynak: Tahir Karaoğuz, *A.g.e.*, s. 24-25 Kemalettin Apak, vd., *A.g.e.*, s. 298-301, Hüsamettin Toros, *A.g.e.*, s. 214.

da 32.561, 1941 yılında 12.048 ton) kömür de bulunmaktadır. 1940 yılındaki füzyon sonrasında *üretimde* beklenen düzeyde bir gelişme olmamış, hatta *1942 yılında kriz olarak adlandırılabilecek bir düşüş yaşanmıştır*. Bu azalmada tesislerin aşırı yıpranmış olması, yedek parça yetersizliği, İngiliz kredisinden ayrılan 1 milyon sterlin karşılığı ısmarlanan makine, teçhizat ve yedek parçaların getirilememiş olması, Romanya'dan direk alımının durması üzerine maden direği sağlanmasında karşılaşılan güçlükler ve nihayet iş mükellefliği rejiminin uygulanmasının Havza'nın işgücü sorununu olumsuz etkilemesi vb. sayılabilir. 1941 yılı sonunda Havza'daki üretim randımanı günde 250 kg'a kadar düşmüştür ve yaşanan bu düşüş sonucunda Havza'daki *üretim faaliyetleri 1942 yılı başında 2 aylık bir süre için durdurulmuştur.*[9] 1942 yılı, Türkiye'nin kömür sağlamakta en sıkıştığı dönem olmuştur; EKİ'nin 1941 yılı sonu stoku 162.448 ton iken, 1942 yılı sonundaki stoku 56.211 tondur. Tablo 7.1'den görüldüğü üzere Havza, 1943 yılında bu krizi hafifletip üretimi artırmayı başarmıştır[10] ve 1943 yılı sonunda stok 69.011 ton olmuştur. Bununla birlikte krizin ancak 1944 yılı sonunda tam olarak aşıldığı, bu yılın sonunda yapılan 127.149 tonluk stok yapılmasına bakılarak söylenebilir.[11]

Tablo 7.2'de verilen sayılar, *devlet ormanlarından maden direği üretimini artıracak zecri tedbirlerin alınmasının* bu krizin aşılmasında etkili olduğunu göstermektedir. Savaş öncesinde Havza'nın direk ihtiyacı, Havza'daki mües-

---

9 Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, İstanbul İktisat Fakültesi, İstanbul, 1955, s. 142.

10 Ahmet Ali Özeken, "Kömür Ekonomimizin İstihlak ve İstihsal Cepheleri", *Türk Ekonomisi*, Sayı 45-47, Mart-Mayıs 1947, s. 77.

11 *Cumhuriyetin 50'nci Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu*, s. 54.

seselerin iştirakiyle kurulan *Direkt Limited* şirketince ithalat yoluyla Polonya ve Romanya'dan sağlanıyordu. Bu şirket füzyon sonrasında tasfiye olunca EKİ'nin, savaş koşullarında yeterli direk sağlanması için Orman İdaresi'yle önemli düzenlemelere gitmesi gereği doğmuştur. Ancak bu konuda yeterli bir çaba gösterilmeyince 1942 yılı başında Havza'da üretim durmuştur.[12] Bu kriz üzerine Orman İdaresi ve MSB'nin[13] EKİ'yle koordinasyon içinde hareket etmesi neticesinde üretim artırılmıştır; 1941-1944 yılları arasında maden direği artışı dört kat olmuştur ve sonuçta 1944 yılında yeterli direk üretimi ve stoku sağlanabilmiştir.

TABLO 7.2
Maden Direği Üretiminin Gelişimi (metreküp)

Yıllar	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
İşletme adedi		4	8	7	18	26	33	34
Maden direği	42.838	55.258	112.435	111.735	228.340	142.535	185.615	142.232

Kaynak: Muzaffer Atakan, "Maden Direğinin Millî Ekonomideki Rolü", Halil Kutluk Hasan Asmaz, *Türk Ormancılığı Yüzüncü Tedris Yılına Girerken 1857-1957,* s. 159.

Zonguldak madenlerinde üç çeşit işçi çalışmaktadır. Birinci gruptakiler maden bölgelerine yerleşen teknik işçi ve ustalar iken, ikinci grupta uzaklardan gelen, sürekli çalışan ve biriktirdikleri parayı iki üç yılda bir gittikleri memleketlerine gönderen daimi işçiler bulunmaktadır. Bu grup sayesinde Zonguldak'ta yaratılan katma değer ülkeye yayılmaktadır. Üçüncü grupta Zonguldak'ın çevresindeki köylerde yaşamakta olan "muvakkat" işçiler bulunmaktadır. Savaş sırasında iş mükellefiyeti getirilmeden önce 15 gün madende çalışmakta, 15 gün köylerinde yaşamakta olan bu işçiler, mükellefiyet kararnamesinden sonra üç gruba ayrılarak 45 günlük mükellefiyete tâbi tutuldular.[14]

İleri teknolojiyle üretim yapılmayan Havza'da, 1934 yılında göçertmeli uzun ayak sisteminin uygulanmasına başlanmıştır. Havza'nın tümünde genel randıman 1938'de 595 kg, 1939'da 559 kg, 1940'ta 505 kg, 1941'de 492 kg,1942'de 573 kg, 1943'te 576 kg, 1944'te 608 kg ve 1945'te 605 kg düzeyinde olmuştur.[15] 1944 yılında yönetimde yaşanan toparlanmanın etkileri genel randıman rakamlarında da görülmektedir. Bununla birlikte Savaş sırasında üretilen kömürün kül oranı daha önceki yıllara göre daha yüksek ol-

12 Ahmet Ali Özeken: *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi,* s. 141, 142.

13 Nuretin Tursan'ın hatıratında anlattığına göre 1940 Ekimi sonunda Ankara'da Orman Koruma Komutanlığı kurulmuş, bu kuruluşa yetenekli subaylar atanmıştır. Nurettin Türsan, *Anılar*,Arma Yayınları, İstanbul, (Tarihi Belirtilmemiş).

14 Tahir Karaoğuz, *A.g.e.*, s. 35.

15 *Cumhuriyetin 50'nci Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu,* s. 55. Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi,* s. 76, 134, 159.

muş, füzyon sonrasında gerçekleştirilmesi beklenen esas atılımın yapılması savaş sonrasına kalmıştır. Ayrıca *1945 yılında Havza'nın "Genel amenajman Projesi" hazırlanmış,* 1946 yılı ortalarında ise Ereğli Kömür Havzası Karbonifer Etüdü başlatılmıştır.

Savaş sürecinde *maden kömürü tüketimini* maden kömürü üretiminden daha hızlı artıran gelişmeler yaşanmış, örneğin demiryolu yolcu ve yük taşıma talebinde büyük bir artış olmuştur. Bu artışta askerî birliklerin yer değiştirmelerinin ve beslenmelerinin payı kadar, savaşın gelişme biçiminden kaynaklanan nedenler de vardır. Birinci ciltte ayrıntılı bir şekilde gördüğümüz üzere, savaş sahnesindeki gelişmeler sonucunda İstanbul ve İzmir limanlarının işlevlerini kaybetmesiyle birlikte İskenderun ve Mersin limanlarının kullanılmaya başlaması da demiryolu yük nakliyesi taleplerini artırmıştı. İşte bu artışlar demiryollarının kömür talebini yükseltmiştir ve *1939 yılında 280 bin ton kömür kullanmış olan DDY, 1942'de 468 bin ton kömür kullanmıştır.* 1943 yılında ise ihtiyaç 800.000 ton olarak saptanmış, Havza, bu ihtiyacın 555.000 tonunu verebilmiştir.[16] Deniz Yolları'nın kömür tüketimi 1938 yılında 146.000 ton iken, 1942'de 168.000 tona ve 1944'te 200.000 tonun üzerine çıkmıştır. 1945 yılında Kömür Tevzi Müessesesi, Deniz Yolları'na 125.000 ton taş kömürü tahsis etmiştir. Ayrıca sırf askerî amaçlı nakliyat için Deniz Müsteşarlığı emrine 85.000 ton kömür tahsis edilmiştir.[17]

Bundan başka sanayinin gelişmesine paralel olarak kömür kullanımının da arttığı söylenebilir. Özellikle savaş içinde askerî fabrikalar yılda 85-90 bin ton kömür kullanmaya başlamıştır ki bu Sümerbank'ın sanayilerinin kullandığına eşdeğer bir miktardır. 1935 yılında Demiryolları ve Denizyolları ile memleket sanayiinin kömür talebi 700.000 ton iken, bu talep 1939'da 1.200.000 tona yükselmiştir. 1941 yılında EKİ, satışlarının yüzde 32,43'ünü Devlet Demiryolları'na, yüzde 15,34'ünü Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'na, yüzde 7,78'ini Devlet Denizyolları'na, yüzde 7,91'ini EKİ satış depolarına ve yüzde 6,67'sini Elektrik İşleri'ne yapmıştır.[18]

Daha ileriki satırlarda göreceğimiz üzere elektrik üretimi büyük ölçüde termik santrallerle yapıldığından, elektrik üretimi arttıkça elektrik üretiminde kullanılan kömür miktarı da artıyordu. Ayrıca 1938 yılında çıkarıldığını gördüğümüz Mahrukat Kanunu'yla, nüfusu 2.000'den fazla olan yerleşmelerde maden kömürü kullanma zorunluluğu getirilmişti. Bu da özellikle kok kömürü talebini artırıyordu. Ayrıca bu kanunun Savaş koşullarında ve özellikle küçük şehirlerde uygulanmasında birtakım zorluklarla karşılaşılıyordu

---

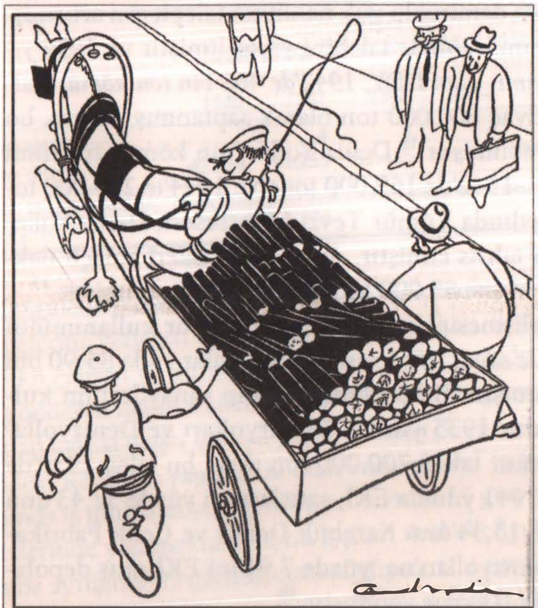
16 Ahmet Ali Özeken, "Kömür Ekonomimizin İstihlak ve İstihsal Cepheleri", *Türk Ekonomisi*, Sayı 45-47, Mart-Mayıs 1947, s. 75.

17 Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, s. 126.

18 *Madenlerimiz 1940-1941*, İktisat Vekâleti Maadin Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943, s. 144.

ve bunun üzerine Ekonomi Bakanlığı'na, 13 Haziran 1942 tarih ve 348 no'lu Koordinasyon Heyeti Kararı'yla Mahrukat Kanunu hükümlerinin uygulanmasının hangi yerleşmelerde tehir edilebileceği konusunda karar verme yetkisi verilmişti.

Taş kömürü talebinin artmasında, taş kömürü fiyatlarının ısınmada kullanılan diğer kaynaklara göre düşük kalmasının da önemli bir rolü vardı. 1939'da İstanbul'da lave maden kömürünün tonu 22,5 lira, kok kömürünün tonu 24 lira, orta kalite odunun tonu 10 lira, mangal kömürünün tonu 30 liraydı; 1944'te lave maden kömürünün ve kok kömürünün tonu 40 lira, odunun tonu 56 lira, mangal kömürünün tonu 125 lira olmuştu. Taş ve kok kömürü fiyatı artışı iki mislinden az iken, odun kömürünün fiyatı 4 kat kadar, odunun fiyatı ise 5 kattan fazla yükselmişti. 1944 yılında 1.000 kilo kalori enerji mangal kömüründe 13,9 lira, odunda 22,4 lira, kok kömüründe 6,5 lira, taş kömüründe 5,5 liraya denk geliyordu.[19]

Saltanat arabası!..

Cemal Nadir, Amcabey, 26 Şubat 1944, sayı 65, s. 6-7.

Ayrıca Türkiye 1932 yılından itibaren kömür ihracatını artırma politikası izlemiş, 1934 yılından itibaren de ihraç edilen kömüre prim verilmeye başlanmıştır. Bu politika sonucunda 1936 yılında ihraç edilen kömür miktarı 570.800 tona kadar çıkmış, ancak Türkiye'nin kömür tüketiminin artması üzerine ihracat azalmaya başlamış, 1938 yılında 300.000 tona kadar düşmüştü. Türkiye, Ereğli Şirketi'ni Fransız firmasından 3.900.000 liraya almıştı ve bir süre sonra Kozlu Şirketi'ndeki Fransız hisseleri için de on senede ödenmesi koşuluyla 780.000 lira ödemeyi kabul etmişti. Türkiye bu ödemeyi her yıl 100.000 ton kömür ihraç ederek yapacaktı, ancak Savaş başlayınca kömür ihracatı durdurulmuştu. Bunun üzerine Fransızlarla yapılan yeni bir anlaşmayla, savaş sırasında ödemelerin Türk parasıyla yapılması yolunda bir uzlaşı sağlanmıştı.[20]

19 Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, s. 129-133.

20 Ahmet Ali Özeken, *A.g.e.*, s. 82.

Savaş koşullarında maden kömürü talebi sürekli olarak gelişirken, üretimin bu kadar hızlı artırılamayışı ve kömür ithal olanaklarının bulunmayışı, bir yandan linyit üretimi alanındaki gelişmelere yol açıyordu, öte yandan bu koşullarda maden kömürü üretimi konusunda tekelci konuma sahip EKİ üretimini yüksek fiyatlardan satarak yüksek kâr etme fırsatına kavuşmuştu. Ama Tablo 7.3'ten görüldüğü üzere EKİ sürekli olarak zarar etmiştir ve bu zararı yönetim başarısızlıklarından çok Hükümetin kömür fiyatlarını düşük tutarak hayat pahalılığının tırmanmasını önleme çabasının bir kanıtı olarak yorumlamak doğru olacaktır. Tabii fiyatların düşük tutulması da talebi artıran ek bir faktör oluşturuyordu. Bazı hallerde üretim kuruluşu zarar ederken, kâr dağıtım kuruluşunda gerçekleştirilebilir. Böyle bir durumun varlığını sınayabilmek için Tablo 7.3'ün ikinci satırında Türkiye Kömür ve Satış Müessesesi'nin kârları verilmiştir. Bu kuruluş zarar etmemekle beraber gerçekleştirdiği kârlar düşüktür.

TABLO 7.3
EKİ'nin Kâr ve Zarar Durumunun Gelişmesi

Yıllar	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
EKİ zararı	3.333.599	6.652.303	1.561.917	5.806.753	12.293.964	7.739.016	18.352.302
Kömür satış ve tevzi mües. kârı	166.540	166.838	123.546	312.423	64.971	242.486	19.369

Kaynak: *Zonguldak Bölgesi Ön Planı*, İmar ve İskân Bakanlığı, Ankara, 1964, s. 60.

Bu zararlarla fiyatın düşüklüğü arasındaki ilişkiyi göstermek için hazırlanan ve tuvönan ve kok kömürü fiyatlarının değişimini gösteren Tablo 7.4'te, 1938 yılı 100 kabul edilerek hesaplanan kömür fiyatları endekslerinin verildiği ikinci ve beşinci satırlara bakıldığında bu endekslerin birbirine paralel geliştiği görülebilir. Bu endeksler üçüncü satırda verilen toptan eşya endeksleriyle karşılaştırıldığında ise kömür fiyatlarının düşük tutulduğu açıkça görülmektedir.

TABLO 7.4
Kömür Fiyatlarının Değişimi (ton-lira)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Tuvönan	10,98	11,51	12,32	12,90	13,00	22,15	28,50	28,50	28,50	
Tuvönan endeksi	100,0	104,8	112,2	117,5	118,4	201,7	259,6	259,6	259,6	
Toptan eşya endeksi	100,0	101,3	126,6	175,3	339,6	590,1	458,9	414,3	427,3	429,8
Kok İstanbul'da	16,50	16,50	19,90	22,25	23,50	33,12	40,00	40,00	40,00	42,50
Kok endeksi	100,0	100.0	120,6	134,8	142,4	200,7	242,4	242,4	242,4	257,6

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, s. 309; Cilt 19, s. 306. *Konjontür*, Yıl 12, No1-3, s. XV.

Linyit kömürü üretimi alanında yaşanan gelişmeler

Maden kömürü üretimini yeterince artıramayan *Hükümet, linyit kömürü üretimine yönelmek durumunda kalmıştır*. Henüz maden kömürü oluşumunu tamamlamamış kömür yatakları olan linyitlerin kalori miktarları 4.000-5.000 arasında değişmekte, kül oranları yüksek bir seviyede yani yüzde 12 ile yüzde 25 arasında değişmekte, içinde fazla miktarda uçucu madde ve bitüm bulunduğundan yanarken alevi fazla duman ve kurum yapmakta ve bir kere yanmaya başladıktan sonra sönmesi zor olmaktadır. Bu nedenlerle linyit, özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında ev ısıtmasında tercih edilmiyordu.

Türkiye, Birinci Dünya Savaşı sırasında da linyit üretmek zorunda kalmıştı ve linyit üretimini ilk olarak İstanbul Boğazı'nın kuzeyinde Kilyos-Terkos gölü arasında uzanan ve 1909'dan beri bilinmekte olan *Ağaçlı Linyit Madenleri* yataklarında başlatmıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916 yılında askerler tarafından işletilmeye başlanan bu yataklardan Silâhtarağa Santrali'ne kadar dekovil hattı döşenmiştir. Ancak 1918 yılında bazı girişimcilere imtiyaz verildiyse de üretimi sürdürememişlerdir. Daha sonra İkinci Dünya Savaşı sırasında, İstanbul'un elektrik üretimini ve mahrukat tüketimini emniyete almak için Ağaçlı Linyit Madenleri'nin işletilmesi tekrardan gündeme gelmiştir. Bunun üzerine MTA, maden üzerinde araştırma yaptıysa da İkinci Dünya Savaşı sırasında üretime geçilememiştir.[21]

İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'nin bilinen en zengin yatakları Kütahya'da bulunan *Seyitömer, Değirmisaz ve Tavşanlı yataklarıdır*. Ana yataktaki kömür damarları 15-50 metre arasında değişmekte olan bu linyit havzasının katî rezervi 60 milyon ton, muhtemel rezervi ise 1,5 milyar ton olarak tahmin ediliyordu. Seyitömer kömürünün ısı değeri 3.000-4.000 kaloriyi, diğer iki maddenin ısı değeri ise 5.140-5.440 kaloriyi bulabilmektedir.

Bir diğer önemli *yatak, İdilköy-Soma havalisinde* bulunmaktadır ve henüz yeterince incelenmemiş olan bu havzada kaba yöntemlerle yapılan kestirimlerde 25-40 milyon ton kömür rezervi olduğu tahmin edilmektedir. Kömür damarları 12-15 metre bir kalınlığa sahiptir ve kömür, kalitesi yüksek parlak kömürdür, ısı değeri ise 4.500-5.200 kaloridir.

Bir diğer linyit zuhuru Amasya-Merzifon civarındaki *Çeltek yöresinde* bulunmaktadır ve bu madende bulunan kükürtlü ve parlak kömür, lokomotiflerde kullanılabilecek özelliktedir, kalori değeri ise 6.900'dür.

Ülkenin diğer noktalarında da linyit zuhurları saptanmıştır. Kırşehir-Çiçekdağ, Nazilli, Sivas-Kayseri hattında yer alan Gemerek ve Trakya'daki Uzunköprü bunlar arasında sayılabilir. Taş kömürü ülkenin tek bir yöresinde yoğunlaştığı için ülkenin her yerindeki tüketicilere ulaştırılmasında taşı-

21 Kemalettin Apak, vd., *A.g.e.*, s. 311.

ma maliyeti sorunu yaşanıyordu. Oysa linyit yatakları ülkenin değişik yörelerine dağıldığı için tüketiciye ulaştırma bakımından üstünlüğe sahipti. Ayrıca linyit yatakları, denizden gelebilecek askerî saldırılara açık olan Zonguldak madenlerine göre daha korunaklıydı.[22]

Bütün bu sebeplerle Türkiye'de linyit üretimi 1932'deki 9.000 ton seviyesinden, 1939'da 85.000 ton seviyesine yükselmişti. 1937'deki ilk linyit üretimi denemesi, daha önce bir mültezim tarafından işletilen ve 3,5 milyon tonluk bir rezerve sahip olduğu tahmin edilen Değirmisaz'da yapılmaya başlanmıştır. Değirmisaz linyitleri yapışmış külçe hâlinde kok verdiği için sömikok üretilmesinde kullanılabilecek niteliklere sahiptir. Daha sonra 1938 yılında çıkarılan Mahrukat Kanunu'na hazırlık olarak, rezervi 100 milyon ton tahmin edilmekte olan Tavşanlı Havzası'nda Değirmisaz'a ilaveten bir linyit işletmesinin daha devreye sokulması kararlaştırılmıştır. Tavşanlı kömürünün kül oranı yüksektir ve eriyen kül ateş üzerinde plaka yaptığı için verimi düşük olmaktadır. Garp linyitleri işletmelerinin en eskisi Soma linyitleridir. Bu yörede ilk kez Darkale köyünden Osman Ağa kısrak deresinde bulduğu linyit kömürü ocağını işletmeye başlamış, bir kuyu açılarak başlatılan işletme 1919 yılına kadar sürmüştür. Ayrıca Akhisarlı Ragıp Bey ile Kırkağaçlı Rumlardan Çimeris Bey de 1913 yılında Mumya Dağı'nda buldukları linyit ocaklarını işletmeye başlamışlardır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Almanlarca, Mütareke döneminde ise Fransızlar tarafından işletilen bu ocaklar, kurtuluş sonrasında Faik Sabri, Nuri Aziz ve Yunus Nadi beyler tarafından işletilmiş ve İkinci Dünya Savaşı başladıktan kısa bir süre sonra da, 1 Kasım 1939'da Etibank tarafından işletilmeye başlanmıştır.[23] Rezervi 50 milyon ton olarak tahmin edilen ocakların kömür kalitesi iyidir ve külü eriyerek ateş üstünde plaka yapmamaktadır. İşletilen iki ocaktan günde 200 ton linyit üretilmektedir.[24]

Etibank, 10 Aralık 1939 tarihinde söz konusu üç işletmeyi bünyesinde toplayacak ve *tek işletme altında çalışmasını sağlayacak Garp Linyitleri Müessesesi'ni kurmuştur.* Etibank ilk yıllarda bu üç madenden günde 500 ton üretim yapmayı amaçlarken, 1941 ve 1942 yılları bir atılım dönemi olmuş ve günlük üretim hedefi 1.000 tonun üzerine çıkarılmıştır. Ana üretici olan Soma'da üretim günlük 400 tona çıkarılırken, Değirmisaz'da günlük 150 ton olan hava hattı kapasitesi 500 tona kadar yükseltilmiş, Tavşanlı'da ise üretim, kamyonla taşıma yapıldığı için daha fazla artırılamamıştır. Öte yandan

---

22 Nemschak, "Türkiye'de Maden Yatakları ve Maden İstihsalleri," *Türk Ekonomisi*, Sayı 45-47, Mart-Mayıs 1947, s. 91.

23 İhsan Kutlusoy, *Soma*, İstanbul, 1971, s. 218.

24 Selim Cavit, "Etibank Garp Linyitleri İşletmesi", *İktisadî Yürüyüş*, Yıl 1, Cilt 2, Sayı 14, 1 Temmuz 1940, s. 12, 24.

artık bu gündelik 1.000 ton linyit üretimi hedefi gönüllü emekle gerçekleştirilemez hale gelmiş ve daha önce de üzerinde durduğumuz üzere, Koordinasyon Heyeti'nin 220, 336 ve 337 sayılı kararlarıyla Soma, Değirmisaz ve Tavşanlı linyit sahaları için çalışmada mükellefiyet usûlü konulmuştur. Ayrıca bu yıllarda Zonguldak madenlerinde maden direği bulunamamasından kaynaklanan üretim düşüşlerinin yarattığı açığı kapatmak için, Linyit üretiminin günde 2.000 ton'a çıkarılması müesseseye bildirilmişti. Bunun için Değirmisaz'da yeni sahalar üretime alınmış ve Tavşanlı'daki üretim, açık üretim alanlarında yoğunlaştırılmıştır. 1945 yılında da 14 km'lik Tavşanlı-Tunçbilek demiryolu iltisak hattı yapılarak buradaki taşıma sorunu çözüldü. Bu yıllarda, Soma'nın üretimi Batı Anadolu tarafından, 500 tonluk bir üretim İç Anadolu tarafından ve 600 tonluk bir üretim de demiryolları tarafından kullanılıyordu. Ayrıca Alsancak, Halkapınar, Uşak, Nazilli ve Kayseri fabrikalarında da linyit kullanılmaya başlanmıştı.

TABLO 7.5
Garp Linyitleri İşletmesinin Üretimindeki Gelişmeler (1.000 ton)

	Soma		*Değirmisaz*		*Tavşanlı*		*Toplam*	
Yıllar	*Üretim*	*Satış*	*Üretim*	*Satış*	*Üretim*	*Satış*	*Üretim*	*Satış*
1938	**52,4**	**52,4**	**13,9**	**13,9**	**9,5**	**9,5**	**75,8**	**75,8**
1939	**41,4**	**41,4**	**26,8**	**26,8**	**23,4**	**23,4**	**91,6**	**91,6**
1940	**79,2**	**75,8**	**35,2**	**35,0**	**34,6**	**34,6**	**149,0**	**145,4**
1941	**89,3**	**89,3**	**51,9**	**46,0**	**35,5**	**35,7**	**176,7**	**171,0**
1942	**106,5**	**106,1**	**84,4**	**90,3**	**76,2**	**74,9**	**267,1**	**271,3**
1943	**145,4**	**145,0**	**151,5**	**137,0**	**122,7**	**117,4**	**419,6**	**399,4**
1944	**185,1**	**185,5**	**138,5**	**102,5**	**208,1**	**173,5**	**531,7**	**461,5**
1945	**184,4**	**184,5**	**163,7**	**133,5**	**163,5**	**125,9**	**511,6**	**443,9**
1946	**139,1**		**177,8**		**142,5**		**459,4**	**395,0**
1947	**185,7**		**185,0**		**195,2**		**565,9**	**554,8**

Kaynak: Cemal Kıpçak, "Garp Linyitleri İşletmesi", *Türk Ekonomisi*, Sayı 45-47, Mart-Mayıs 1947, s. 123. Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti, *Rakamlarla İktisadî Devlet Teşekkülleri*, İstanbul, 1949, s. 73.

Tablo 7.5'e göre 1945 yılından sonra Garp Linyitleri İşletmesi'nin üretim kapasitesi yılda 500.000 tonu aşmıştı ve *üretimin daha da artırılamayışı tüketiminin artırılamayışı dolayısıylaydı.* Linyitin, koku yapmadan sobalarda yakılması için ya özel bilgi gerekiyordu ya da özel linyit sobalarında yakılması gerekiyordu. Savaş koşullarında bunları sağlamak ise kolay değildi.

Tablo 7.6'da görüldüğü üzere Garp Linyitleri Müessesesi de EKİ gibi savaş süresince zarar etmiştir. Bu da devletin maden kömüründe olduğu gibi fiyatları düşük tutma politikası izlemiş olması yüzündendir.

Etibank dışındaki bir başka önemli üretici olan Devlet Demiryolları (DDY), 1927 yılında *Amasya'nın Eski Çeltek yöresinde* 437 hektar alanda bir

TABLO 7.6
Garp Linyitleri İşletmelerinin Zarar Miktarları

Yıllar	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Zarar (TL)	57.134	142.382	620.881	579.359	1.897.828	1.793.666	1.809.174	811.661
Fiyat (TL/Ton)	5,58	6,42	13,77	15,81	16,38	16,34	16,33	16,58

Kaynak: Kemalettin Apak vd., *A.g.e.*, s. 309-310. *Cumhuriyetin 50'nci Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu*, s. 92.

işletme ruhsatı alarak *linyit üretmeye başlamıştı* ve bu yıllarda haftada 300 ton kömür üretiliyordu.[25] *1940 yılı toplam üretimi ise 55.221 ton olmuştu* ve tümü de o yıl kullanılmıştı.

1939 yılında bu belli başlı madenlerin dışında bazı madenlerin de yerel olarak üretildiği ve tüketildiği anlaşılmaktadır. Bunlara örnek olarak Erzurum'daki Ağzıaçık ve Kemah Linyitleri vb.'leri verilebilir.[26] Ömer Celâl Sarc'ın saptamalarına göre *1943 yılında Türkiye'de 23 linyit işletmesi bulunmaktadır.*[27] Türkiye'de toplam linyit üretiminin gelişmesi ise Tablo 7.7'de verilmektedir. Garp linyitlerinin toplam üretimdeki payı 1938'de yüzde 48 iken, 1947'de yüzde 69'a yükselmiştir. Garp linyitlerinde üretim 7,5 misli artmışken, diğer üretimlerde artış 3 misli düzeyinde kalmıştır.

TABLO 7.7
Türkiye'de Linyit Üretimi (1.000 ton)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Garp linyitleri	75,8	91,6	149,0	176,7	267,1	419,6	531,7	511,6	459,4	565,9
Türkiye toplamı	158,0	185,0	229,2	301,4	390,4	624,8	763,7	725,2	603,5	819,4

Kaynak: İsmail Hüsrev Tökin, *Rakamlarla Türkiye*, Cilt II, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1949, s. 116.

3. ODUN VE ODUN KÖMÜRÜ ÜRETİMİ VE KULLANIMI

5 Şubat 1937'de çıkarılan ve Cumhuriyet'in ormancılık konusundaki ilk önemli düzenlemesi olan 3116 sayılı yasayla orman mülkiyeti devlete, umuma, evkafa ve kişilere ait olmak üzere dört gruba ayrılmıştı. Kanun, temelde var olan ormanlık alanların korunması ve yeni dikimlerle büyütülmesini

25 H.Y.: "Çeltek Maden Kömürlerimiz", *Demir Yolları Mecmuası*, 10 Yılı Sayısı, s. 514-516.

26 Reisicümhur İsmet İnönü'nün kanunuevvel 1939'da vaki Erzurum seyahatlerine aid Notlar, Ankara,1939.

27 Ömer Celâl Sarc, *Türkiye Ekonomisinin Genel Esasları*,İÜ İktisat Fakültesi, İstanbul, 1949, s. 107.

amaçlamıştı ve aynı zamanda ormanların korunması için bir koruma teşkilatının kurulmasını öngörüyordu. Bu teşkilatın hemen kurulamayışı, halkın ormanlara saldırarak aşırı kesim yapmasına olanak vermişti. 3116 sayılı kanunun doğurduğu tepki üzerine *1938 yılında 3444 sayılı yasa çıkarıldı ve bu yasayla kendi gereksinmelerini düşük tarifeyle ormandan karşılayacak köylerin sayısı 10.000'den 20.000'e çıkarıldı.* Ödenmesi gereken *tarife düzeyi de dörtte birden onda bire düşürüldü.*[28] 1945 yılına gelindiğindeyse, çıkarılan 4767 ve 4785 sayılı orman yasalarında ormanların mülkiyeti devlet mülkiyeti altına alınınca, mülkiyet tek elde toplanmış oluyordu.

1936 yılında yapılan bir hesaba göre Türkiye'nin yakacak odun gereksinmesi 9 milyon metreküp olarak tahmin edilmiş, bununla birlikte Türkiye'de ormanların sürdürülebilirliğini korumak koşuluyla elde edilebilecek odun miktarı ise 5.250.000 metreküp olarak hesaplanmıştır.[29] Bu hesaplamalardan da anlaşılacağı üzere Türkiye'de önemli bir odun kıtlığı söz konusudur. Bu da 1938 yılında nüfusu 2.000'den büyük yerleşmelerde ısınmada odun kullanımını engelleyecek olan Mahrukat Kanunu'nun çıkarılmasını gerektirmiştir. Bir diğer deyişle Türkiye çözümü kömüre geçmede aramak zorunda kalmıştır.

TABLO 7.8
Odun ve Odun Kömürü Üretimi (1.000 ton)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Odun	1.403	2.476	1.724	692	1.393	1.630	1.169	3.032	3.094	3.759
Odun kömürü	66	64	140	105	171	19	16 139	65	118	87

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, s. 260. Cilt 16, s. 302 ve Cilt 19, s. 249. Cilt 20.

Konutların ısıtılmasında odun yerine kömür kullanılması, önce büyük şehirlerde başlamış ve yavaş bir yayılma göstermiştir. 1938 yılında ormanları korumak için çıkarılan Mahrukat Kanunu, savaş koşullarında ancak iki yıl uygulanabildi ama yasanın hedeflerinden biri olan ısıtmada kömür kullanımına geçilmesi, artmaya devam etti. Örneğin 1938-1939 kışında 385.000 çeki odun yakmış olan İstanbul şehri, 1943-1944 kışında 255.000 çeki odun yakmış; bununla birlikte aynı dönemde kömür tüketimi 65.000 tondan 120.000 tona yükselmişti. Odunun çekisi de aynı sürede 320 kuruştan 15 liraya yükselmişti.[30]

28 Mazhar Diker, *Türkiye'de Ormancılık*, Orman Genel Müdürlüğü, Ankara, 1947, s. 51-52.

29 Ali Kemal Yiğitoğlu, *Türkiye İktisadiyatında Ormancılığın Yeri ve Ehemmiyeti*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1941, s. 94.

30 Ahmet Ali Özeken, *A.g.e.*, s. 75.

Türkiye'nin odun ve odun kömürü üretiminin orman istatistiklerine göre Savaş dönemindeki gelişimi Tablo 7.8'de verilmektedir. Tabloda 1945 yılında odun üretiminde görülen ani yükseliş; bu ormanlardan kesilen ve yakacak olarak kullanılan odun miktarındaki gerçek bir artışı göstermekten çok, 1945 yılında tüm ormanların devlet mülkiyetine alınması dolayısıyla kayıtlara yansıyan odun kesimi oranının artması yüzündendir. Ayrıca Türkiye'de kaçak kesimlerin oranının yüksek olması dolayısıyla Tablo 7.8'de verilen miktarlar halkın gerçek odun kullanımını yansıtmamaktadır. 1938 yılı içinde devlet ormanlarından 749.829 metreküp kereste, 13.775.159 kental odun ve 864.319 kental kömürle 75.175 kental muhtelif çeşitte orman mahsulü; özel ormanlardan ise 32.185 metreküp kereste, 877.531 kental odun ve 182,754 kental odun kömürü çıkmıştır.[31]

Halkın yakıt olarak kullandığı gerçek odun miktarını hesaplayabilmek için bazı varsayımlardan hareket edilebilir. Ali Kemal Yiğitoğlu, 1940'lı yıllarda Türkiye'de kişi başına yakıt olarak kullanılan odun miktarının 0,550 metreküp olduğunu söylemektedir. Bu sayılara bakıldığında 1940 yılında 9.801.000 metreküp, 1945 yılında 10.335.000 metreküp odun kullanıldığı görülmektedir ve bir metreküp odunun 582 kilogram olduğu kabulüyle de 1940 yılında 5.704.000 ton, 1945 yılında 6.015.000 ton odun kullanıldığı hesap edilebilir. Bununla birlikte bu yıllara ilişkin orman kayıtlarının 1940'ta üçte bir, 1945'te ikide bir düzeyinde olduğunu varsayarsak kişi başına 0,550 metreküp odun kullanılmasının muhafazakâr bir tanım olduğu söylenebilir. Nitekim Orman Genel Müdürlüğü'nün, 1957 yılında yaptığı bir anket uygulamasında kişi başına odun tüketimi 0,808 metreküp olarak bulunmuştur.[32]

Türkiye'de yakıt olarak kullanılan odun miktarının göreli önemini ortaya koyabilmek için kömür eşdeğerini hesaplamakta yarar vardır. Bir odunun 2.850 kcal ısı değerine sahip olduğu kabul edilirse, ısı değeri 6.000 kcal olan *taş kömürü bakımından eşdeğerinin 1940 yılında 2.709.000 ton* ve 1945 yılında 2.857.000 ton olduğu bulunur. Bu değerleri Tablo 7.1'de verilen yıkanmış kömür satışları değerleriyle karşılaştırırsak, odun kullanımının Türkiye'nin enerji bilançosundaki payının taş kömüründen yüksek olacağını çıkarsayabiliriz.

---

31 İbrahim Kutlutan, "Orman Ekonomisi", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1954, s. 89.

32 Odun kullanımı konusunda yapılan hesaplarda kullanılan varsayımlar Hasan Asmaz, "Memleket İçinde Tezek Olarak Yakılan Çiftlik Gübresinin İstihlak Miktarı ve Bunun Memleket Ziraatı ile Münasebeti", *Türkiye'de Yakıt Problemi ve Hal Çareleri*, Türkiye Tabiatını Koruma Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1962, s. 21-34'ten alınmıştır.

4. TEZEKLE ISINMA ÖNEMİNİ KORUYOR

Dönemin Tarım Bakanı Şevket Ratip Hatiboğlu, *tezeğin yapılması ve yakılmasını türlü ayıplar, mahrumiyetler ve sefaletin kaynağı olarak* görmektedir. Bir ziraat mühendisinin anlatımı bu görüşü haklı çıkarır yöndedir:

> "Hayvanların gübrelerinden tezeğin yapılması, imece suretiyle birkaç evin kadın ve kızlarının çıplak ayaklarıyla gübrelerin çiğnenmesi ne istenerek ve ne de sevilerek yapılan bir iştir. Bu çalışmayı seyretmek dahi hoşa giden bir şey değildir. Yanan tezeğin kokusu dahi bu işi bıraktırmaya kâfidir. Buna bir de gübre içindeki herhangi bir çivi veya sert bir cismin ayağa batmasıyla tetanoz olma veya zararlı apse ve hastalığı da ilave edersek, tezek yapma ve yakma işinin hiçbir tercih edilecek ve beğenilecek tarafı yoktur."[33]

Bu yakınmaya karşın *tezek, İkinci Dünya Savaşı sırasında bir yakıt olarak önemini korumuştur.* Ancak ne kadar tezeğin yakıt olarak kullanıldığı konusunda doğrudan toplanmış bilgiler bulunmamakta, bu nedenle hayvan sayılarından yola çıkılarak dolaylı tahminler yapılmaktadır. 1940 yılındaki hayvan sayısından, yılda 95.000.000 ton yaş gübre üretildiği tahmin edilmektedir ve bu gübrenin yüzde 30'unun tarlada, yaylada kaldığı kabul edilmiş, ancak yüzde 70'inin ağıllarda toplandığı varsayılmıştır. Ayrıca o yıllarda toplanan gübrenin yüzde 80'inin tezek imalinde kullanıldığı varsayılmaktadır. Bu varsayımlarla ve beş kilo yaş gübreden kurutulmuş bir kilo gübre üretildiği kabulüyle, *1940 yılında 11.000.000 ton kurutulmuş tezek üretildiği* tahmin edilebilir. 1945 yılında hayvan sayısında azalma olduğu için yaş gübre miktarı 92.500.000 ton ve aynı varsayımlar altında kurtulmuş tezek miktarı ise 10.000.000 ton olarak tahmin edilmiştir.

Yakılan tezek miktarı göz önüne alındığında, tezeğin Türkiye'nin bu dönemdeki enerji bilançosunda odundan ve taş kömüründen daha önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Tezeğin ısıl değeri 2.300 kcal'dir, bir başka deyişle *3 kilo tezek, 2 kilo oduna eşdeğer* olmaktadır. 1940 yılında yakılan tezeğin eşdeğerinin kilo başına 6.000 kcal ısıl değerine sahip olan 4.216.000 ton taş kömürü olduğu söylenebilmektedir. Aynı varsayımlara göre yapılan bir hesaplamaya göre 1945 yılında yakılan tezeğin taş kömürü eşdeğeri 3.832.000 ton bulunmuştur.[34]

---

33 Burhanettin Gören, *Türkiye'de Yakıt Problemi ve Hal Çareleri*, Türkiye Tabiatını Koruma Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1962, s. 101.

34 Tezek üretimi ve kullanımı konusunda yapılan hesaplarda kullanılan varsayımlar Mesut Özuygur, "Memleket İçinde Tezek Olarak Yakılan Çiftlik Gübresinin İstihlak Miktarı ve Bunun Memleket Ziraatı ile Münasebeti", *Türkiye'de Yakıt Problemi ve Hal Çareleri*, Türkiye Tabiatını Koruma Cemiyeti Yayınları, Ankara, 1962, s. 91-95'ten alınmıştır.

5. PETROL TEDARİKİ VE TÜKETİMİ İLE İLGİLİ GELİŞMELER

Bu bölüme kadar ele aldığımız birincil enerji kaynakları Türkiye topraklarında üretilen kaynaklardı. Oysa şimdi ele alacağımız petrol bazlı akaryakıtlar konusunda Türkiye büyük ölçüde dış kaynaklara bağımlıydı ve özellikle motorlu araçlar alanındaki gelişmeler, Türkiye'nin akaryakıt kullanımını kaçınamayacağı bir biçimde artırıyordu. Tabii petrol esaslı akaryakıtlar elektrik üretiminde, sanayide ve ısıtmada da kullanım olanaklarına sahipti ama *Türkiye'de akaryakıt kullanımı daha çok aydınlatma ve motorlu araçlar alanında* yoğunlaşıyordu.

Cumhuriyet'in öncesinde ve ilk yıllarında Türkiye'nin akaryakıt gereksinmesi oldukça küçüktü. Özellikle Cumhuriyet öncesi, New Yorklu "Standart Oil Company (SOCONY)" tarafından karşılanıyordu. 1923 yılında ise piyasaya daha sonra Shell Co. adını alan "The Asiatic Petroleum Company" girmişti.[35] Ayrıca daha sonra Romanya petrolü Steaua Romana şirketi, Kafkas petrolleri de Neftsendikat aracılığıyla geliyordu. Bu şirketlerin kendi depoları yoktu, başka şirketlerin depolarını kiralıyorlardı. Hükümet, zaman içinde artmaya başlayan akaryakıt talebini karşılamak için bu alana yönelmiş, Türkiye'de petrol çıkarılmasına önem vermiş, bu doğrultuda 1934 yılında bir Türk şirketi olan Türk Petrol'ün kurulmasının yanı sıra yabancı sermayeyi çekmek için 27 Mart 1926'da 792 sayılı Petrol Kanunu'nu çıkarmıştır. Ancak Romanya'nın eski petrol kanunundan esinlenen bu yasanın, yabancı sermayeyi bu alana çekmekte etkili olamaması üzerine Türkiye, kendi petrol araştırmasını yapmak için "Petrol ve İşletme Dairesi"ni kurmuştur ve yapılan çalışmalar sonucu *ilk sondaj, 1934 yılında Mardin'in Midyat ilçesindeki Basbirin'de yapılmıştır*. 1935 yılında MTA kurulunca, bu daire "Petrol Grubu" olarak MTA'ya geçmiştir.

Savaş başladığında yabancı firmaların akaryakıt tanklarının toplam kapasitesi 100.000 ton düzeyindeydi ve İstanbul Belediyesi'nin 4.600 ton kapasiteli tankları vardı. Millî Savunma Bakanlığı'nın tanklarının kapasitesi de oldukça düşüktü. Bununla birlikte bu dönemde Türkiye'de ordunun yıllık ihtiyacının 400.000 ton, sivillerin ihtiyacının ise 140.000 ton olduğu tahmin edilmektedir. Savaş koşullarında yabancı şirketlerin 100.000 tonluk tank kapasitesi çok küçük kalmaktadır. Bir kartel oluşturan bu yabancı şirketler yeni tank kapasiteleri oluşturmadıkları için[36] Türkiye kendi kapasitesini yaratmak zorunda kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Amerikan şirketlerinin yeterli akaryakıt sağlayamayışı üzerine Millî Korunma Kanunu'nun 6. maddesinde

---

35 "Türkiye'de 50 Yıl", *İlgi*, Yıl 8, Sayı 17, Aralık 1973, s. 2-7.

36 Ticaret Vekâleti İç Ticaret Umum Müdürlüğü'nün Başvekâlet'e yazdığı 15 Ocak 1940 tarihli yazı.

verilen yetkiye dayanarak alınan 103 no'lu Koordinasyon Heyeti Kararı'yla 18 Şubat 1941'de *Petrol Ofisi* kurulmuştur. Bu ofis, sivil ve millî savunmanın gereksinmelerini karşılamak için petrol ve petrol ürünlerini satın almak, depolamak, tüketiciye dağıtmak, fiyatlarını saptamak ve rafineriler kurmakla görevlendirilmiştir. Petrol Ofisi, Savaş yıllarında ülkenin petrol gereksinmesinin önemli bir kısmını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda İstanbul, İzmit, İzmir ve İskenderun'da okyanus terminalleri, iç kısımlarda ise akaryakıt depoları ve bayiler kurmuştur.[37]

Savaş döneminde petrol temelli akaryakıt ithalatının gelişimi Tablo 7.9'da verilmektedir ve buna göre 1936-39 yılları arasında maden ithalatının yüzde 67,1'i petroldür. Akaryakıt gereksinmesini tamamen ithalatla karşılayan Türkiye'ye bu akaryakıtı sağlayan kuruluşlar aynı zamanda makine yağı da sağlıyordu. İngilizler 1942 yılında Ortadoğu İkmal Alanı'nda Türkiye için 12.000 tonluk bir pay ayırmışlardı ve Socony'nin tahminine göre bu miktarın yüzde 30'u ordunun, yüzde 27,3'ü devlet kuruluşlarının, yüzde 43,70'i toplum ve sivil kuruluşların kullanışına gidecekti.[38]

TABLO 7.9
Petrol ve Gaz Yağı İthalat Miktarlarının Gelişimi (ton)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Benzin	49.619	55.644	45.614	46.403	27.117	39.056	55.755	38.999	66.569	95.883
Motorin			13.049	30.847	28.530	35.904	51.359	58.054	57.016	75.453
Gaz yağı	46.726	45.665	39.990	47.642	18.637	26.990	32.887	42.401	45.627	64.238

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt: 13, 16 ve 19.

1930'lu yılarda Türkiye, akaryakıt gereksinmesini başta Romanya olmak üzere ABD ve Rusya'dan yaptığı ithalatla karşılıyordu. Romanya'dan akaryakıt sağlanması 1941 yılında Almanların Romanya'yı denetlemeye balşamasından sonra da sürmüştür; bu süreçte İngiliz tarafının ikazlarına karşın Türkiye'nin Romanya'ya akaryakıt almak için tankerler gönderdiği, ancak daha sonra bu tankerlerin devreden çıktığı anlaşılmaktadır.[39] 1942 yılında akaryakıt ikmalinin en düşük seviyede gerçekleştiği ve ithalat istatistiklerinde esas ithalatın Filistin'den ve kısmen de Mısır'dan yapılmaya başlandığı görülmektedir. Bunun nedeni bu araştırmanın birinci cildinde gördüğümüz üzere akaryakıtın büyük kısmının İngiltere tarafından karşılanmasıdır. Gaz yağının genellikle elektrik olmayan yerlerde aydınlanma için kullanıldığı düşü-

37 T.C. Maliye Bakanlığı, *Kamu İktisadi Teşebbüslerine Ait Özel Raporlar*, Ankara, 1961, s. 213-217,233.

38 Pub.Rec.Off.FO371-33305, 9 Ocak 1942, 23 Ocak 1942 tarihli yazılar.

39 Pub.Rec.Off.FO371-33305, 9 Mart 1942 tarihli yazı.

nülürse 1938 ve 1939 yıllarındaki 45.000 tonluk gaz yağı tüketimini normal seviyede bir tüketim olarak düşünebiliriz. Ayrıca yurtiçine tenekelerle dağıtılılan (Shell Şirketi'nin bu amaçla Beykoz'da günde 5.000 teneke yapan bir fabrikası bulunuyordu[40]) gaz yağının ithalatının da tıpkı akaryakıtta olduğu gibi 1942 yılında oldukça düştüğü ve bu nedenle köylerde gece aydınlanması için tekrar yağ kandillerine ya da çıraya dönüldüğü söylenebilir.

İngilizlerin yazışmalarından, benzin ve gaz yağı ithalatında 1942 yılında yaşanan düşüşte, Türkiye'nin Rusya'dan akaryakıt almayı reddetmesinin payının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye, 1941 yılının son günlerinde İstanbul'a gelen Rus tankeri "Vayian Kuture"yi dolu olarak geri göndermiştir. Bunun iki nedeni olduğu anlaşılmaktadır; bunlardan birincisi fiyatların çok yüksek olması, diğeri ise kargosunun ligroin (ağır benzin) olmasıdır.[41]

Türkiye'de motorlu araç sayısı az olduğu ve ordu da henüz motorize olmadığı için savaş öncesindeki yıllık ithalat 50.000 ton düzeyindedir. Benzin ithalatı 1942 yılında hemen hemen yarı düzeye inmiştir. Bu düzeyde bir benzin ithalatıyla sistemin işlerliğinin sürdürülebilmesi ise, 75 no'lu Koordinasyon Heyeti Kararı'yla tüm özel motorlu araç kullanımının yasaklanması ve sadece bu yıl Rusya'nın sağladığı bir akaryakıtla mümkün olmuştur. Müttefiklerin savaşta sağladığı avantajlı konumla birlikte Türkiye'nin benzin, mazot ve motorin ithalatı yükselmeye başlamıştır. Savaşın sonuna doğru bulunan bu imkân sonucunda birinci ciltte gördüğümüz üzere bazı motorize birliklerin kurulması ve özel motorlu araç kullanma yasağının kaldırılması akaryakıt tüketimini artırmaya başlamıştır.

Akaryakıt sağlanmasında tamamen dışa bağlı olmaktan rahatsız olan ve bu gereksinmesinin hiç olmazsa bir kısmını içten karşılamak isteyen Türkiye, bunun için bir yandan petrol bulmaya uğraşırken, diğer yandan kömüre dayalı sentetik benzin üretiminin olanaklılığını arıyordu.

Fransa'da petrol mühendisi olarak yetişmiş bulunan Kemal Lokman, *Petrol ve İşletme Dairesi*'nin kurulduğu yıllarda yayınladığı kitapta, o tarihe kadar petrol bulunduğuna dair emareler olan yerleri sıralayarak oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Sıralanan bu yerler şunlardır: Mürefte ve Hora (Tekirdağ); Savur, Turuabidin, Kerbent, Kerçüs, Zivenguk, Sigirik, Harbol, Katmis (Mardin ve Siirt); Kürzot, Çakırbey, Erciş (Van); Pulk, Naftik, Hasan Kale (Erzurum); Cımağıl (Bayburt), Mapavri (Rize), Ekinveren (Sinop), Çıralı (Antalya).[42]

---

40 *İktisadi Yürüyüş*, Sayı 138, Eylül 1945, s. 13.

41 Pub.Rec.Off.FO371-33305, 28 Ocak 1942, 9 Mart 1942, 31 Mart 1942, 2 Nisan 1942 tarihli yazılar.

42 Kemal Lokman, *Türkiye Petrol Madenleri*, Kitap Yazanlar Kooperatifi, Ankara, 1933.

MTA'nın petrol araştırmaları sırasında Raman'da umut verici bir antiklinal bulunmuştur ve burada ilk kuyu 1939 yılında açılmış, su ile karışık bir miktar petrol bulunmuştur. Bunun üzerine açılan 5 yeni kuyuda elde edilen emareler ise yeterli bulunmayarak 1944 yılında bu strüktürün terk edilmesi kararlaştırılmışken, yeni bir hipotezin geliştirilmesi üzerine *1945 yılında* yeniden başlatılan araştırmalarda *8'inci günde 5 ton üretime olanak veren bir petrole ulaşılmıştır.* 1947'de açılan 9'uncu kuyudan günde 60 ton petrol elde edilmeye başlanmış ve bu kuyuya "İnönü" adı verilmiştir. Bu alanın ekonomik olduğu anlaşılınca burada küçük kapasiteli bir deney rafinerisi de kurulmuştur.[43]

Almanların savaş içinde kömürden büyük miktarlarda sentetik benzin üretiyor olması, o yıllarda Türkiye'nin gündeminde de sentetik petrol üretiminin yer almasına neden oluyordu.[44] Bu konuya 1936 yılında *2'nci 5 Yıllık Sanayi Planı*'nda da yer verilmişti[45] ama kok fabrikalarının yan ürünleri dışında bu alanda bir üretim yapılamadı.

6. HAVAGAZI FABRİKALARI VE ÜRETİMLERİ

Havagazı, birincil enerji kaynaklarından elde edilen, kullanımı kolay bir enerji kaynağıdır. İkinci Dünya Savaşı başladığında üçü İstanbul'da, diğer ikisi Ankara ve İzmir'de olmak üzere *belediyelere bağlı beş havagazı fabrikası bulunuyordu.* İstanbul ve İzmir'deki fabrikalar 19. yüzyılın ikinci yarısında yabancı şirketlerce kurulmuştu ve diğer yabancı şirketler devletleştirilip belediyelerce işletilmeye başlanmış olmasına karşın İstanbul'daki havagazı şirketleri henüz devletleştirilmemişti. Bu fabrikalardan İstanbul fabrikası günde 20.000 metreküp, Beyoğlu'ndaki günde 60.000 metreküp, Kadıköy'deki günde 20.000 metreküp, İzmir'deki günde 7.500 metreküp havagazı üretme kapasitesine sahipti. Ankara'da ise 1927 yılında Alman "Didier" firmasına 60 yıl süreyle havagazı fabrikası kurma imtiyazı verilmişti. 1929 yılında çalışmaya başlayan ve Savaş başladığında günde 12.000 metreküp gaz üretecek kapasiteye sahip olan fabrikada, Savaş'ın başlaması üzerine yapılmak istenilen tevsiat projesi ise ancak *1942'de kısmen sonuçlandırıldı ve böylece günde 19.000 metreküplük bir kapasiteye ulaşılabildi.* Daha sonra projenin 1944'te tamamlanmasıyla günde 21.000 metreküp gaz üretme kapasitesine ulaşıldı. Bu kapasitenin ne kadarının üretimde kullanılabildiği büyük ölçüde tüketimin gelişmesine bağlıdır, tüketim artmadıkça bu kapasiteler kullanılamamaktadır. Araştırma dönemimizde gerçekleştirilen üretim miktarları Tablo 7.10'da verilmektedir.

---

43 www.mta.gov.tr/mta_web/kutuphane/mtadergi/392.pdf.

44 Haldun N. Terem, *Günün Meselelerinden Ulusal Yakacak ve Synthetic Petrol*, Cumhuriyet Halk Partisi Yayını, Konferanslar, Seri:2-Kitap 6, Eminönü Halkevi, 1938.

45 Sanayi Tetkik Heyeti, *2'nci 5 Yıllık Sanayi Planı*, Başvekâlet Matbaası, 1936, s. 259-268.

TABLO 7.10
Havagazı Fabrikalarının Üretiminin Gelişimi

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Ankara										
Kullan. taş kömürü	5.625	6.947	7.901	8.148	9.849	10.535	11.375	12.332	11.832	13.317
Havagazı (1.000 m³)	3.219	3.697	4.088	4.053	4.518	4.992	5.686	5.687	6.222	6.960
Kok üretimi (ton)	3.900	4.714	5.331	5.654	7.003	7.550	8.403	8.219	8.175	8.863
İstanbul: 3 Fabrika Toplamı (İstanbul, Kadıköy, Beyoğlu)										
Kullan. taş kömürü	52.189	51.656	55.487	56.469	59.353	57.461	64.768	63.621	68.397	72.495
Havagazı (1.000 m³)	20.506	20.074	21.944	21.801	23.984	23.769	24.515	26.218	26.792	28.834
Kok üretimi (ton)	29.931	30.222	32.533	33.353	33.308	31.706	34.665	32.193	35.841	37.692
İzmir										
Kullan. taş kömürü	5.044	4.722	5.760	6.272	6.887	6.043	6.277	5.998	5.930	
Havagazı (1.000 m³)	2.605	2.555	2.607	2.570	2.633	2.599	2.283	2.954	3.351	
Kok üretimi (ton)	2.917	2.255	4.090	4.434	5.085	4.669	4.811	4.217	4.306	
Toplam										
Kullan. taş kömürü	62.858	63.325	69.148	70.894	76.089	74.039	82.420	81.951	86.159	
Havagazı (1.000 m³)	26.330	26.326	28.639	28.424	31.135	31.360	32.484	34.859	36.365	
Kok üretimi (ton)	36.748	37.191	41.954	43.441	45.396	43.925	47.879	44.629	48.322	

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt: 13, 15, 19.

Savaş sırasında Türkiye'nin üç büyük kentinin orta ve üst gelir gruplarının evlerinde yemek pişirmek için büyük ölçüde hava gazı kullanılırken, hava gazı fabrikaları savaş sırasında kok üreterek aynı zamanda ısınma için gerekli yakıt gereksinmelerini de karşılıyordu. Zonguldak Sömikok Fabrikası'nın üretimiyle havagazı fabrikalarının üretiminin toplamı 100.000 tonu buluyordu.

7. ELEKTRİK ÜRETİM VE TÜKETİMİNİN GELİŞİMİ

Taş kömürü veya linyitten alınan ısı enerjisi, aynı miktar kömürün elektriğe çevrilmesiyle elde edilecek ısıya göre yarı yarıya ucuzdur ama elektrik enerjisi, diğer enerji türlerine dönüştürülme kolaylığı, değişik alanlarda sağladığı kullanım kolaylıkları ve temizliği dolayısıyla tercih edilmektedir. Türkiye'de elektrik enerjisi, ilk yıllarda aydınlatma yoluyla halkın yaşam kalitesine katkıları dolayısıyla daha çok ışık enerjisine çevrilerek geliştirilmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyet ilan edildiğinde Türkiye'de sadece 4 yerleşmede elektrik bulunuyordu ve Cumhuriyet'in 10'uncu yılında elektrik kullanabilen yerleşme sayısı ancak 94'e yükselmişti.[46] 1933 yılında tüketilen elektrik 152.000 kwh

46 İlhan Tekeli, İlber Ortaylı, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, Ergun Türkcan (ed.), *Belediyecilik Araştırma Projesi*, Birinci Kitap, Türk İdareciler Derneği, Ankara, 1978, s. 89.

iken, yılda ortalama yüzde 15'lik bir artış göstererek 1938'de 312.000 kwh'e yükselmişti. 1938 senesi sonunda 53 vilayet, 102 kaza ve 18 nahiye merkezinde elektrik bulunuyor, *ülke nüfusunun yüzde 18'i elektrikten yararlanıyordu. Nüfus başına elektrik enerjisi tüketimi ise 17-18 kwh'ti.* Üretilen elektrik enerjisinin 257.691.900 kwh'i yani yüzde 83'ü taş kömüründen, ancak yüzde 6'sı linyit ve sudan elde ediliyordu.[47]

Türkiye'de elektrik dağıtımı, İkinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında değişik kentlerde ve sanayi kuruluşlarında bulunan oto prodüktörlerle sağlanıyordu. Türkiye, ürettiği elektriği nakil hatlarıyla ülke sathına dağıtan sistemlere henüz sahip değildi. Bu nedenle üretilen elektriğin kullanımı üretildiği noktaların yakın çevresiyle sınırlı kalıyordu. Ayrıca işletilen santraller genellikle küçük üretim birimleri oldukları için bu elektriği uzak çevrelere göndermek gerekliliği de doğmamaktaydı.

Savaş sırasında Türkiye'nin elektrik üretiminin gelişiminin verildiği Tablo 7.11'de 10 yıllık süre içinde toplam elektrik üretiminin iki katı arttığı görülmektedir ki bu, yılda yüzde 7 dolaylarında bir artış demektir. Yani *artış hızı savaş öncesi dönemin yarısına düşmüştür.* Bunun nedeni savaş koşullarında Türkiye'nin kurulu gücünü hızla artıramayışıdır. Kapasite artışları şehir santrallerinden çok, sanayi santrallerinde yaşanmıştır. Anlaşılacağı üzere Türkiye bu konudaki olanaklarını daha çok üretim alanını geliştirmek için kullanmıştır. 1 kwh enerjinin ısıl değeri 860 kcal olduğuna göre, 1938 yılında üretilen elektrik enerjisinin, ısıl değeri 6.000 kcal olan taş kömürü eşdeğeri 270.000 ton, aynı kabuller altında 1947 yılında üretilen elektrik enerjisi-

TABLO 7.11
Elektrik Üretiminin Savaş Sırasındaki Gelişimi

	Şehir Santralleri			*Sanayi Santralleri*			*Toplam*
Yıllar	*Sayı*	*Kurulu Güç (Kwh)*	*Üretim (1.000 Kwh)*	*Sayı*	*Kurulu Güç (Kwh)*	*Üretim (1.000 Kwh)*	*Üretim (1.000 Kwh)*
1938	153	97.133	197.853	65 (67)	75.575	116.202	314.055
1939	167	99.044	214.115	69(72)	110.976	143.490	357.605
1940	174	100.016	219.258	81	116.949	180.001	399.259
1941	176	100.056	217.518	81	121.895	197.783	415.301
1942	174	104.869	203.401	79	121.810	204.854	408.255
1943	181	105.011	219.619	83	131.410	237.805	457. 424
1944	187	107.114	243.395	85	134.869	252.727	496.122
1945	190	102.092	254.368	84	138.846	273.420	527.788
1946	190	108.694	278.480	82	138.826	284.196	562.676
1947	196	110.657	300.759	87	140.698	324.255	625.014

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt: 16, 19, *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Yıl 7, Sayı 5, Ekim 1940.

47 Şevket Aydınelli, "Türkiye'nin Enerji Ekonomisi", Türk İktisat Cemiyeti, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Ankara, 1954.

nin eşdeğeri 537.000 ton olarak hesaplanmaktadır. Bu değerler odun ve tezek kullanımı konusunda yapılan hesaplamanın sonuçlarıyla karşılaştırıldığında ise; tezeğe göre yaklaşık olarak 7 kat, oduna göre yaklaşık olarak 6 kat az olduğu görülmektedir.

Türkiye, 1936 yılında 2. Sanayi Planı'nı hazırladığında iki mıntıka (bölge) santrali kurmaya karar vermiş bulunuyordu. Bu santrallerden biri olarak Ereğli Kömür Havzası'nda kurulması planlanan Çatalağzı Termik Santrali'nin 40.000 kw kapasitesi ve bölge içinde 60 km'lik yüksek gerilim hattı bulunacaktı. İkincisi Kütahya Mıntıkası Santrali'ydi ve Kütahya çevresindeki linyit kömürlerini kullanacaktı; bu santralin gücünün 60.000 kw olması ve üretilen elektriğin yüksek gerilim hatlarıyla İstanbul, İzmit, Bursa, Eskişehir gibi merkezlere bağlanması düşünülüyordu.[48]

Savaş yaklaşırken Etibank, elektrik santralleri kurma işine girmekte geç kalmıştır. Ereğli Kömür Havzası'nda Çatalağzı Termik Elektrik Santrali'nin kurulması 1940 yılında bir İngiliz firmasına ihale edildiği halde, temeli ancak 1946 yılı Temmuzu'nda atılabilmiş ve işletmeye açılması ise 1948 Kasımı'nı bulmuştur. Daha sonra da 1952 yılında yüksek gerilim hattıyla İstanbul'a bağlanmıştır. Bu dönemde düşünülen diğer santral olan Kütahya Mıntıka Santrali için ise adım atılmamıştır.[49]

8. SON VERİRKEN

Incelememiz sonunda İkinci Dünya Savaşı sırasında *Türkiye'nin izlediği politikanın büyük ölçüde kömür merkezli olduğunu söyleyebiliriz.* Türkiye'nin yıllık enerji bilançosunda önemli bir yer tutan odun ve tezek gibi geleneksel enerji kaynakları, İkinci Dünya Savaşı sırasında da önemlerini korudu. Bununla birlikte Türkiye'nin savaş sırasında yapabildiği, taş kömürü ve linyit üretimini artırmak oldu. Sanayi devriminin ilk aşamasının yakıtı, Türkiye'de de ilk aşamada rol oynuyordu. Elektrik alanındaki gelişmeler göreli olarak küçük kalmış ve ordunun mekanize olmaması dolayısıyla akaryakıt talebi de göreli olarak yavaş artmıştı. Türkiye'nin müttefiklerinin motorlu araç vermekte isteksiz olmaları da bu yavaş artışın nedenlerinden biri olmuştur. Petrol sağlanması konusunda Türkiye tamamen dışa bağımlıdır ve bu sorun bir dış ticaret sorunu olmaktan çok bir dış siyaset sorunudur. Türkiye'nin müttefikleri Türkiye'nin akaryakıt taleplerini ancak ucu ucuna karşılıyorlardı; bunun nedeni hem Türkiye'nin akaryakıt depolama olanaklarının sınırlılığı hem de Türkiye'de büyük akaryakıt stoklarının oluşmasının istenmemesiydi; bu stokların bir işgal durumunda Almanların eline geçmesinden korku-

48 2.nci 5 Yıllık Sanayi Planı, *A.g.e.*, 73-84, 85-96.

49 Tavşanlı-Tunçbilek termik santrali ancak 6 Nisan 1956'da kurulmuştur.

luyordu. İşte bu koşullar neticesinde Türkiye'nin akaryakıt gereksinmesi en alt düzeyde tutulmaya çalışılıyordu.

Ayrıca Türkiye *çok önemli bir enerji kaynağı olan sudan, çok az yararlanıyordu.* 1943 yılında elektrik üreten şehir santrallerinde 54, endüstri santrallerinde 10 adet su türbini bulunuyordu ve *bu türbinler kurulu elektrik güçlerinin ancak 25'te 1'ini oluşturuyordu.* Bununla birlikte su gücünün geleneksel teknolojiyle değerlendirilmesi ise sürüyordu.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

ULAŞIM KESİMİNİN SAVAŞ KOŞULLARINA UYUMUNDA YAŞANAN GELİŞMELER

1. GİRİŞ

Cumhuriyet, kuruluşundan beri kapital birikiminin sınırlamaları içinde de olsa genel olarak ülkedeki ulaşım sistemini geliştirmeye çalışmıştır. Bu, hem ülkenin ekonomisini canlandırmak hem de *iç pazarını bütünleştirerek ulus-devlet oluşturmak için gerekliydi.* Ulaşım olanaklarını geliştirmek için iki cephede örgütlenme ve faaliyette bulunulması; bir yandan ülke gerçekleriyle uyumlu modern altyapılar geliştirilirken, öte yandan bu altyapıyı kullanacak taşıt parklarının oluşturulması gerçekleştirilmeliydi. Savaş öncesi dönemde Türkiye'nin içinde bulunduğu koşullar, ulaşım politikasını temel bir ilkeye yöneltmişti: *Altyapıyı ve taşıt parkını, devlet eliyle sürekli olarak bir miktar daha artırmak.* Bu ilkeyi ulaşım sektörünün demiryolu, karayolu, denizyolu ve havayollarının her birinde belli farklılıklarla gözlemlemek olanağı vardır.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkiye'nin ciddi savunma önlemleri alması, ordunun büyüklüğünün bir milyonun üzerine çıkması ve dış ticaret ilişkilerinin savaş koşullarına ve dış siyasal ilişkilere göre yeniden tanımlanmak zorunda kalınması, ulaşım kesiminin yeni koşulara uyum yapmasını gerektirmiştir. Cumhuriyet yönetimi, Savaş öncesinde, ulaşım hizmetlerini geliştirmek için altyapının yapımı ve işletilmesi işlevlerini net olarak ayırarak iki ayrı bakanlık hâlinde örgütlemeye gitmiştir; temelde altyapı yapımı Nafia Vekâleti'nde kalırken, işletme işlevleri yeni kurulan Münakalât Vekâleti'ne devredilmiştir. Bunun için de 27 Mayıs 1939 tarihinde 3613 sayılı 9 maddelik kısa bir teşkilat yasası çıkarılmıştır. Nafia Vekâleti'nin yalnız inşaattan sorumlu bir bakanlık hâline getirilmesiyle bu bakanlıktan ayrılan

münakalât ve muhabere işlevleri ile İktisat Vekâleti'nden ayrılan deniz ve liman hizmetleri, pek çok Avrupa ülkesine benzer olarak tüzel kişiliği olan katma bütçeli birer işletme umum müdürlüğü hâlinde yeni kurulan Münakalât Vekâleti'ne bağlanmıştı. Geçen sürede bir işletmeler vekâleti hâline geldiği ortaya çıkan Bakanlığın içindeki işletmelere karşılık gelecek şekilde kurulan dairelerin bir kısmının gereksizliği ve işleri yavaşlattığı ortaya çıkmıştır. Bu durumda, işletmelerin daha geniş bir yetkiyle hizmet görmesini sağlayan[1] 27 Haziran 1945 tarih ve 4770 sayılı Ulaştırma Bakanlığı Kuruluş Kanunu çıkarılmıştır. Savaş süresince bu bakanlığa genellikle daha önce Bayındırlık Bakanlığı yapmış olan asker kökenli bakanlar getirilmiştir.

2. DEMİRYOLLARININ YAPIMINDA VE İŞLETİLMESİNDE YAŞANAN GELİŞMELER

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin artan yolcu ve mal nakliyatı talebinin bazı sıkıntılarla da olsa karşılanabilmesinde en büyük yükü demiryolları çekmiştir. Bir başka deyişle Cumhuriyet'in, kuruluşundan itibaren demiryollarına verdiği öncelik ve dolayısıyla sağladığı ilerleme savaş ekonomisi koşullarında işe yaramıştır. Savaş süresince DDY, yeni hatlar yapımına daha çok Güneydoğu Anadolu'da devam etmiştir. Yatırımların bu yörede yapılmasının gerisinde bazı stratejik tercihler bulunsa da, temelde Türkiye'nin demiryolu programının ulaştığı aşamanın da bu tür bir gelişmeyi gerekli kıldığı, diğer bir deyişle Savaş'ın arifesinde demiryolu güzergâhlarının ulaştığı son noktaların bu bölgeleri demiryolu yapımına olanak verir hâle getirdiği söylenebilir.

Tablo 8.1'de, 1938-1947 yılları arasında işletmeye açılan demiryolu hatları ve açılış tarihleri verilmektedir. 1930 yılında Sivas'a gelen demiryolu, Erzurum'a ancak 1939 yılında ulaşabilmiştir. Ayrıca Savaş'ın başladığı günlerde, Sivas-Çetinkaya-Divrik-İliç-Kemah-Erzincan-Aşkale-Erzurum hattı da tamamlanmış bulunuyordu. Savaş'ın yaklaşmakta olduğunun farkında olan Hükümet'in, yolun yüklenicisi olan Simeryol Şirketi'ne ısrarlı taleplerde bulunması üzerine bir Türk müteahhitler konsorsiyumu olan bu şirket, hattın belli bir bölümü için para almadan inşaatı bitirmiştir. Daha sonra *Erzurum sonrasında bulunan dar bir hattın normal genişlikte bir hatta çevrilmesi* için ise, 19 Şubat 1939 tarihinde çıkarılan 3745 sayılı kanunla Bayındırlık Bakanlığı'na 2,5 milyonluk bir ödenek ve harcama yetkisi verilmiştir. Hattın 20 km'si bu ödeneğe dayanarak 5 Şubat 1940'ta Fomsim şirketine ihale edildiyse de savaştaki gelişmeler karşısında yüklenici ihalenin ipta-

---

1 Ulaştırma Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı ve Ulaştırma ve Bütçe Komisyon Raporları (1/273), s. 138.

TABLO 8.1
Savaş Döneminde İşletmeye Açılan Hatlar

Hatlar	*Uzunluk*	*Açılış Tarihi*	*Yüklenici*
Divrik-İliç	54	17 Ağustos 1938	Simeryol T.İnş.Şkt.
İliç-Kemah	54	1 Ekim 1938	Simeryol T.İnş.Şkt.
Kemah-Erzincan	48	23 Aralık 1938	Simeryol T.İnş.Şkt.
Çatalağzı-Zonguldak	10	1938	Ata, Emin, Avni, Adurrahman Naci
Payas-İskenderun	19	12 Ağustos 1939	1913'te inşa edilen hat Hatay'ın ilhakıyla devroldu.
Erzincan-Aşkale	159	22 Eylül 1939	Simeryol T.İnş.Şkt.
Aşkale-Erzurum	56	20 Ekim 1939	Simeryol T.İnş.Şkt.
Selçuk-Çamlık Varyantı	2	20 Haziran 1940	Aral.İnş.Şkt.
Diyarbakır-Bismil	47	1 Eylül 1940	
Hadımköy-Akpınar	5	23 Eylül 1940	
Akpınar-Kurukavak	6	21 Ağustos 1941	
Ilıca-Palamutçuk	28	20 Ekim 1941	Devletçe satın alındı.
Bismil-Sinan	28	1 Ocak 1942	
Zonguldak-Kozlu	5	2 Mayıs 1943	Emlakbank Yapı İşl. Şkt.
Sinan-Batman	15	1 Temmuz 1943	
Batman-Beşiri	33	15 Mayıs 1944	
Tunçbilek Şube Hattı	15	1 Haziran 1944	
Beşiri-Garzan	23	14 Ağustos 1944	
Malatya Şehir Şube Hattı	2	29 Ekim 1944	
Garzan-Kurtalan	13	29 Ekim 1944	
Elazığ-Palu	70	1 Temmuz 1946	Haymil Şkt.
Palu-Genç	62	16 Aralık 1947	Yol Yapı, H. Fehmi, Fomsim, Cim Cemal

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 19, s. 422.

lini istemiştir.[2] Bu hattın yeniden ihale edilebilmesi için ise 1946 yılını beklemek gerekmiştir.

Bu dönemde sonuçlandırılan ikinci hat, demiryolunu *Zonguldak'tan Kozlu'ya ulaştıran* kısa ama zorlu bir bağlantı hattı oldu. Çatalağzı-Zonguldak bağlantısı ise 1938 yılında sağlanmıştı. 5 Haziran 1940 tarih ve 3879 tarihli yasayla da Nafia Vekâleti'ne 2 miyon TL sarfıyla Zonguldak-Kozlu demiryolunun inşası için yetki verildi.[3] 30 Temmuz 1940'ta ihalesi yapılan ve üstünde iki büyük tünel bulunan 4.893 metrelik bu hat, inşaatının tamamlanmasıyla 2 Mayıs 1943'te işletmeye açıldı.

2 *Bayındırlık Dergisi*, Ekim 1946, s. 27.

3 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 7, sayı 5-6, Birinciteşrin 1940, s. 42-44.

Demiryolu, Güneydoğu Anadolu'nun merkezi konumundaki Diyarbakır'a, 23 Kasım 1935'te Feyzipaşa-Diyarbakır hattının tamamlanmasıyla ulaşmıştı. Türkiye'nin demiryolu programı içinde, demiryolunun bu uç noktasından itibaren Irak ve İran'a uzatılması da öngörülüyordu. Savaş'ın başlangıç aşamasında, birinci ciltte üzerinde durduğumuz üzere İngiltere bakımından stratejik önemi olan bağlantı, Irak'la kurulacak olan Diyarbakır-Arada demiryolunun yapılmasıydı. Bu yolla Türkiye demiryolu sisteminin Irak bağlantısı güçlenecekti ve bu da Hindistan bağlantısının güçlenmesi demekti. 1941 Aralığı'nda Türkiye, bu projeye olumlu baktığı halde, daha sonra bir ön koşul olarak Suriye sınırında demiryolu güzergâhına bağlı bir düzeltme yapılmasını istemiştir, ancak İngiliz Hükümeti'nin bu öneriyi, Suriye'nin sınırları konusunda verdiği garantiyi ileri sürerek reddetmesi, öte yandan İngilizlerin Hindistan'daki başkumandanının da bu projeyi desteklememesi nedeniyle, proje gerçekleştirilememiştir.[4] Türkiye zaten 16 Kasım 1937'de Diyarbakır-Cizre demiryolu hattının inşasına başlamıştı. Ancak Savaş sırasında ilerlemesi yavaş olmuştu; başlangıçta 100 m açıklıklı çelik köprülerin yapılması planlanmış ama Savaş koşullarında açıklıklar küçültülmüş ve Pamukçay, Salat ve Batman suları betonarme köprülerle aşılmıştı. *Özellikle bu güzergâhtaki 10x44 m açıklıklı Batman Köprüsü çok önemli bir mühendislik projesiydi.* 30 Haziran 1943'te Batman'a ulaşan demiryolu, Tablo 8.1'den de izleneceği üzere Diyarbakır-Bismil-Sinan-Batman-Beşiri-Garzan duraklarından geçerek 1944 yılında Kurtalan'a ulaşmıştır.[5] Bu hattın Cizre'ye ulaşması ise savaş içinde gerçekleşememiştir.

İlk çalışmalarda, *İran bağlantısının,* Kurtalan'dan kuzeye kıvrılarak oluşturulması öngörülüyordu ve nitekim, 14 Haziran 1937 tarih ve 3262 sayılı kanunla verilen yetki de, Yolçatı-Diyarbakır-Kurtalan-Bitlis-Van-Tuğ bağlantılarından oluşan 437 km'lik bir hat yapılması için verilmişti. Ancak daha sonra bu güzergâhın inşasındaki zorlukların farkına varılarak, 6 Mayıs 1940 tarih ve 3813 sayılı kanunla *Yolçatı-Elazığ-Palu-Muş-Tuğ* bağlantılarından oluşan 350 km'lik bir güzergâh kabul edildi.[6]

Bu hattın Yolçatı ile Elazığ istasyonları arasındaki 23,926 km'lik ilk kısmı, Malatya-Diyarbakır hattı yapılırken 1940 senesinde bitirilmiştir. Ancak söz konusu olan, Yolçatı-Elazığ kısmının Palu-Genç-Muş-Tatvan-Van-Kotor noktalarından geçerek İran hududuna kadar uzatılmasıdır. İnşasına 1940 yılının ilkbaharında karar verilen hat, 4 Kasım 1940'ta ihale edilmiştir.[7] Kara-

---

4 Pub.Rec.Off.: FO 371-33314, 12 Ocak 1942, 27 Ocak 1942 tarihli yazılar.

5 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 10, sayı 5-6, Birinciteşrin 1943, s. 60-96.

6 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 7, sayı 5-6, Birinciteşrin 1940, s. 30-35.

7 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 10, sayı 5-6, Birinciteşrin 1943, s. 99. Bu güzergâh değişikliğinin Genelkurmay'la Bayındırlık Bakanlığı arasında uzun tartışmalardan sonra Ali Fuat Cebesoy'un

bük fabrikasının sağladığı 4.700 ton raya ek olarak ABD'ye 10.000 ton ray ısmarlanmıştır. Ayrıca güzergâhın Tatvan-Van arasındaki kısmı Van Gölü'nden geçtiği için trenler Van Gölü'nden feribotlarla geçirilecektir. Ancak Yolun inşası, demir ve çimento gibi yapı malzemelerinin temininde yaşanan güçlükler dolayısıyla gecikmiştir; Elazığ-Palu kısmı 1946 yılında tamamlanmış, Palu-Genç bağlantısı ise 1947 sonunda işletmeye açılmıştır.[8]

Tablo 8.1'de ele alınan *10 yılda, toplam 707 km'lik demiryolu devreye sokulmuştur*. Bu artış, Türkiye'nin demiryollarının toplam hat uzunluğunun yüzde 10 düzeyinde arttığını göstermektedir ki bu hızlı bir artış değildir. Ayrıca bu açıklamalara bakıldığında, İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'nin demiryolu sisteminin daha çok Güneydoğu Anadolu'da geliştiği ve bu yörenin ülke ekonomisine entegrasyonunu artırdığı söylenebilir.

Savaş koşullarında bir demiryolu sisteminin etkin olarak çalışabilmesi için, verili altyapı üzerinde çalışacak yeterli sayıda lokomotif ve değişik türde vagonun bulunması ve tamir ve bakımlarını yapacak tesisatın kurulmuş olması gerekir. Raylar üzerinde hareket eden demiryolu araçlarına genellikle *hareketli araçlar* (rolling stock) denir ve bunlar genellikle *çeken arabalar* (lokomotif ve otomotrisler) ve *çekilen arabalar* (yük ve yolcu vagonları) olarak ikiye ayrılır. Tablo 8.2'de, işte bu "hareketli araçlar"ın Türkiye'de savaş sürecindeki gelişimi verilmektedir.

TABLO 8.2
Demiryollarında Lokomotif ve Vagon Sayısının Gelişimi

	1938	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Buharlı lokomotif			684	711	754	781	783	783	783	862
Otomotris			14	14	20	20	20	20	20	17
Yolcu arabası			1.013	1.044	1.068	1.068	1.066	1.069	1.064	1.073
Oturacak yer			44.297	44.731	45.898	46.260	46.234	45.853	45.365	45.999
Yataklı vagon			8				2			
Lokantalı vagon			4	7						
Salonlu vagon			12	12	12	12	12	12	12	12
Sarnıç vagonu			179	190	201	207	206	208	209	236
Kömür vagonu			30	30	30	30	30	30	30	30
Eşya furgonları			235	250	267	271	295	290	312	365
Kapalı vagonlar			6.155	6.670	7.141	7.221	7.162	7.115	7.062	7.731
Açık vagonlar			4.504	4.543	5.188	5.362	5.353	5.385	5.360	5.994
Hususi vagonlar			281	264	280	97	119	130	154	168
Şahıslara ait vagonlar								261	261	261

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 19, s. 429.

bu seçenek konusunda Genelkurmay'ı ikna etmesiyle sağlandığı anlaşılmaktadır. Hatta bu iki güzergâhın karşılaştırılması kurmay subay sınavlarında soru olmuştur. Kenan Kocatürk, *Bir Subayın Anıları 1909-1999*, Kastas Yayınları (Tarih Belirtilmemiş), s. 239.

8 *Bayındırlık Dergisi*, Ekim.1946, s. 22-23.

Tablo 8.2'de verilen sayılar bakıldığında, Türkiye'nin hem lokomotif hem de vagon sayılarını artırdığı görülmektedir. Ancak artış 1943'ten sonra durağanlaşmıştır. Bakan Ali Fuat Cebesoy'un 31 Aralık 1945'te TBMM'de yaptığı konuşmada verdiği sayılara göre, Türkiye, 1938-1945 yılları arasında 208 lokomotif sipariş etmiş ve bunlardan 157'sini teslim almış, yine aynı yıllar arasında sipariş ettiği 122 yolcu arabasından ise 70'ini teslim almıştır. Bununla birlikte ısmarladığı yük vagonlarının sayısı 2.569 iken, teslim aldığı yük vagonu sayısı 2.828'dir. Bu teslimatın yüksek olmasının nedeni ise ABD'den ödünç verme ve kiralama yoluyla 800 yük vagonunun alınmış olmasıdır.[9]

Lokomotiflerin yalnız sayısında bir artış değil, tür kompozisyonunda da bir dönüşüm yaşanmıştır. 1940 yılındaki 684 lokomotifin 227'si tenderli, 457'si ayrı tenderli iken, 1941 yılında tenderli lokomotif sayısı 87'ye inmiş, yani yüzde 33 seviyesinden yüzde 12'ye düşmüştür ve daha da düşmemesi, manevra lokomotifleri için tenderli olmanın bir sorun olmamasıyla açıklanabilir. (Lokomotiflerde yedek su ve kömürün taşındığı yerler olan tenderler lokomotiflerin içindeyse, stoklanan su ve kömür az olduğu için sık sık ikmal yapılması gerekirken; tenderler lokomotiflerden ayrıysa, stoklanan su ve kömür miktarı arttığı için lokomotiflerin kullanma etkinliği artmaktadır.) 1947 yılına kadar ise lokomotifler arasında tenderli lokomotif sayısı sabit kalmıştır. Ayrıca Tablo 8.2 bize, aynı zamanda yolcu vagonlarının artırılamadığını da göstermektedir.

Var olan demiryolu araçlarının çalıştırılması ve sayılarının artırılması için, bir yandan demiryolu bakım atölyelerinin başarıyla çalıştırılması, öte yandan dışarıdan demiryolu arabalarının ithalinin başarılabilmesi gerekmektedir. Savaşa kadar Türkiye'nin demiryolu sisteminde atölye olarak sadece Osmanlı döneminden kalma *Eskişehir "Yol Atölyesi"* bulunuyordu. Eskişehir atölyesinin lokomotif, yolcu ve yük vagonu tamir kapasitesi yükselmişti ama, demiryolu hatlarının doğuda gelişmeye başlaması doğuda da bir atölyenin kurulması ihtiyacını doğurmuştu. 1930 yılında demiryolu Sivas'a gelince, Eskişehir'de bulunan Yol Atölyesi'ne ek olarak, burada da bir lokomotif ve vagon tamir atölyesi kurulması gerektiği konuşulmaya başlanmıştır. Bunun üzerine 1934 yılında yapımına başlanan ve 1.200-1.500 işçi çalıştıracak olan *"Sivas Cer Atölyesi" 22 Ekim 1939'da işletmeye açılmış* ve böylece demiryolu araçları yapım ve tamir kapasitesinde önemli bir artış sağlanmıştı; vagon atölyesi senede 200 yolcu ve 1.800 yük vagonunu, lokomotif atölyesi ise senede 100-120 lokomotifi tamir edebilecek kapasitedeydi, 700 yük vagonu da yeni olarak inşa edilecekti ve ayrıca elektrik santralinde 1.500 kilovat gücünde iki buhar türbini bulunuyordu.[10] Bu kapasitenin yaratılmasının

---

9 Pub.Rec.Off. FO371-48703,31 Dec. 1945. Bayındırlık Bakanı Ali Fuat Cebesoy'un Konuşması.

10 "D.D.Yolları Sivas Cer Atölyelerinin Açılma Töreni", *Demiryollar Dergisi*, Sayı 176-177, Birinciteşrin, 1939, s. II.

savaş sırasında Tablo 8.2'de sergilenen performansın gösterilmesinde önemli katkısının olduğu söylenebilir. Savaş sırasında motorlu çekicilerin devreye girmesi, bunlar için de tamir atölyelerinin kurulmasını gerektirmiştir. Bu ve benzeri ihtiyaçlar doğrultusunda *1946 yılında motorlu demiryolu taşıtlarının onarımı için Ankara Demiryol Atölyesi* kurulmuştur. Tablo 8.2'de görüldüğü üzere yolcu vagonlarının artırılamamış olması yüzünden savaş döneminde önemli yolcu taşıma sorunları ortaya çıkmıştır ve daha sonra bu olumsuz deneyimden ders alınarak, 1947 yılında, sadece yolcu ve yük vagonları tamirinde uzmanlaşacak olan Adapazarı Atölyesi'nin yapımına başlanmıştır. Bu atölye yılda 1.200 yolcu ve 6.000 yük vagonunu tamir edecek kapasitede olacaktır.[11]

Tablo 8.2'de görülen sayıda lokomotif ve vagonun hizmete arz edilebilmiş olmasında Türkiye'nin hem Alman hem de İngiliz tarafından aldığı lokomotif ve vagonların da etkili olduğunu biliyoruz. Ama Tablo 8.2'de bu kaynaklardan gelen miktarların neler olduğunu ayırt edemiyoruz. Birinci ciltte Türkiye'nin İngiliz ve Alman tarafıyla yaptığı müzakerelere ilişkin olarak verilen bilgilerden bunun ipuçlarını elde etmiştik. Örneğin Adana Konferansı'nda alınan kararlara göre Türkiye, İngiltere'den 50 lokomotif ve 1.800 vagon istemiş; İngiltere, 1943 yılının Mart ayında Türkiye'ye, yarısı hemen verilmek üzere 100 lokomotif ile 2.500 vagon verilmesini kararlaştırmıştır.[12] Oysa 1943 yılı Ekim sonuna kadar ancak 22 lokomotif ve 598 vagon teslim edilmiştir.[13] Türkiye'nin Almanlardan da lokomotif ve vagon almış olduğunu dolaylı yollardan biliyoruz; 29-30 Mayıs 1944 geceleri Meriç Nehri üzerindeki iki köprü, Amerikan gizli servisi tarafından havaya uçurularak demiryoluyla Almanya'ya krom sevkiyatı engellenince, Almanya Türkiye'ye verdiği 25 lokomotif ile 370 kara vagonu geri istemiştir.[14] Bu saptamalar sonrasında Türkiye'nin savaş sırasında hem Almanlardan hem de İngilizlerden lokomotif ve vagon sağlamayı başardığını, ama bu kanaldan gelen araçların Tablo 8.2'de verilen toplam sunum performansı içinde katkısının küçük kaldığını söyleyebiliriz.

DDY Savaş süresince, Tablo 8.1 ve Tablo 8.2'de özetlenen olanakların sınırlamaları içinde, Tablo 8.3'te özetlenen düzeyde yolcu ve yük taşıma performansını gerçekleştirmiştir.

Tablo 8.4, Tablo 8.3'te verilen değerlerin zaman içindeki gelişme eğilimlerinin karşılaştırılması için hazırlanmıştır. Örneğin 1943 yılı ele alındığında tren/km göstergesi, tren sayısı göstergesine göre daha hızlı artarken, her trenin ortalama seyahat uzaklığı ise yüzde 8'ler düzeyinde artmıştır.

---

11 "Atelyelerimiz", *Demiryolu*, Sayı 9, Haziran 1952, s. 26.

12 İzzet Öztoprak, *A.g.e.*, s. 196.

13 Pub.Rec.Off. T-160-1225, 27 Ekim 1943 tarihli yazı.

14 Orhan Duru, "Kara Orkestra Planı", *Milliyet*, 4 Ağustos 1985.

TABLO 8.3
DDY'nin Savaş Döneminde Yolcu ve Yük Taşıma Performansının Gelişimi

Yıllar	*İşletilen Hat Uzunluğu (Km)*	*Yapılan Tren Adedi*	*Yapılan Tren/km (1.000)*	*Yolcu Sayısı (1.000)*	*Yolcu/km (1.000.000)*	*Yük (1.000 ton)*	*Yük/km (1.000.000)*	*Taşınan Hayvan Sayısı*
1938	6.652	196.922	15.598	23.402	1.185	5.065	1.297	415.285
1939	6.864	215.230	17.796	25.636	1.430	6.152	1.564	519.932
1940	6.929	232.470	20.699	30.326	2.113	6.585	2.005	675.406
1941	6.980	239.828	21.100	37.678	2.653	6.915	2.040	768.170
1942	7.073	234.098	20.280	43.026	2.902	6.925	2.215	737.050
1943	7.091	246.086	21.076	43.727	2.668	8.389	2.547	596.020
1944	7.166	261.706	21.088	44.177	2.470	8.458	2.647	813.431
1945	7.139	157.209	11.940	29.179	1.545	4.876	1.356	865.385
1946	7.145	280.553	20.768	47.589	2.667	8.028	2.472	1.693.112
1947	7.182	302.168	22.465	49.661	2.679	8.752	2.842	1.913.817

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, s. 490-500, Cilt 19, s. 422-430, 1945 yılında sayıların küçük olması o yıl 7 aylık bir bütçe yılı yaşanması dolayısıyladır.

TABLO 8.4
DDY'nin Savaş Döneminde Yolcu ve Yük Taşıma Performansının Gelişme Göstergeleri

Yıllar	*İşletilen Hat Uzunluğu (Km)*	*Yapılan Tren Adedi*	*Yapılan Tren/km (1.000)*	*Yolcu Sayısı (1.000)*	*Yolcu/km (1.000.000)*	*Yük (1.000 Ton)*	*Yük/km (1.000.000)*	*Taşınan Hayvan Sayısı*
1938	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1939	103,2	109,3	114,1	109,5	120,6	121,5	120,6	125,2
1940	104,1	118,1	132,7	129,6	178,3	130,0	154,6	162,6
1941	104,9	121,8	135,3	161,0	223,9	136,5	157,3	184,9
1942	106,3	118.9	130,0	183,9	244,9	136,7	170,8	177,5
1943	106,6	125,0	135,1	186,9	225,1	165,6	196,4	143,5
1944	107,7	132,9	135,2	188,8	208,4	167,0	204,1	195,9
1945	107,3	79,8	76,5	124,7	130,4	96,3	104,5	208,4
1946	107,4	142,5	133,1	203,4	225,1	158,5	190,6	407,7
1947	108,0	153,4	144.0	212,2	226,1	169,2	219,1	460,8

Tablo 8.4'teki tren adedi, yolcu sayısı ve yük miktarı göstergeleri karşılaştırıldığında en hızlı artan göstergenin iki katından fazla artış gösteren yolcu miktarı olduğu görülmektedir. Tablo 8.2'de verilenlerden, servise sunulan yolcu vagonu ve koltuk sayısında önemli bir artış olmadığı hatırlanırsa, *trenlerin kalabalıklaştığı ve yolculuk konforunun oldukça düştüğü söylenebilir*.

İnceleme dönemimiz olan on yılda, taşınan yük miktarının artışı yüzde 69 olmuş, yıllık artış yüzde 5 düzeyinde kalmıştır. Yük/km göstergesi yük göstergesine göre daha hızlı artması, *bize yük taşıma uzaklığının, ortalama yüzde 30 arttığını* göstermektedir. Tablo 8.4'ün son sütununda yer alan taşınan hayvan sayısında görülen önemli artış ise bize savaş içinde hayvan akımları-

TABLO 8.5
DDY İşletmesinin Kârlılığındaki Gelişmeler

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
İşletme Hasılatı (milyon TL)	37,1	42,9	59,1	69,2	86,4	124,3	126,6	73,4	124,0	152,1
İşletme masrafları (milyon TL)	29,0	30,1	35,8	43,4	62,9	92,7	119,4	67,5	108,8	128,4
Masraf hasılat oranı	78,25	70,20	60,61	62,66	72,78	74,56	94,28	92,03	87,74	84,44

Kaynak: *İstatistik Yıllığı;* Cilt 13, s. 392, Cilt 15, s. 498, Cilt 19, s. 431.

nın uzaklığı ile çıkış ve varış noktaları arasında önemli değişmeler yaşandığını göstermektedir.

Savaş yılları içinde DDY işletmesinin kâr edip etmediğini saptamak için hazırlanan Tablo 8.5'ten görüldüğü üzere, dönem boyunca işletme hasılatı harcamalardan hep yüksek kalmış, hatta 1940 ve 1941 yıllarında masraf hasılatın yüzde 60'ları düzeyinde seyretmiştir. İşletmenin kârlılığının iki yolla sağlandığı görülmektedir. Bu faktörlerden birincisi işletmenin verimli olarak çalıştırılmasıdır; nitekim 1940'lı yılların başında hesaplanan personel miktarları (Devlet Demiryolları şebekesinin her km'sine ortalama 2,89 ve her yüz tren/km'sine 1,32), Türkiye'nin, Avrupa ve komşu ülkeleri arasında demiryollarını en az personel ile idare eden ülke olduğunu göstermektedir.[15] Bu sonucun elde edilmesinde DDY'nin, personelinin eğitilmesinde gösterdiği özenin önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir; 1942'de Ankara'da lise derecesinde Demiryolu Meslek Okulu açılmış, Eskişehir'deki yatılı meslek okulunun mevcudu 500'e, Sivas Atölyesi'ndeki çırak sayısı 250'ye çıkarılmıştır.[16]

İşletme ne kadar iyi yönetilirse yönetilsin uygulanan tarifeler çok düşük tutulursa kârlılığı gerçekleştirmek olanaklı olmayabilir. Bu nedenle Tablo 8.5'teki sonucu açıklayabilmek için tarife politikalarına da değinmek gerekir. DDY'nin 31 Mayıs 1927 tarih ve 1042 sayılı kuruluş kanununda esas tarifenin saptanması, Anadolu-Bağdat Demiryolları'nın tarifeleri esas alınarak yapılmıştır ve 1931'e kadar kullanılmıştır. 1 Temmuz 1931 tarihinden sonra ise Türkiye daha hareketli bir tarife izlemiş, 15 Ağustos 1941 tarihine kadar esas tarife 6 misliyle çarpılarak kullanılmıştır. Ayrıca ülke içi turizmi teşvik etmek için öğrencilere, ailelere, tüccarlara ve fuarlara gideceklere özel tarifeler uygulanmıştır. Ancak Savaş çıktığında yolculuk talebini artıracak tenzilatlı tarifeler iptal edilmiştir ve tarife, 15 Ağustos 1941 tarihinden 1 Ağustos 1943'e kadar 6,3 ile çarpılarak, 1 Ağus-

15 Rüchan Akıncı, "Cumhuriyette Münakalat Sistemimiz", 1923-1940, CHP Genel Sekreterliği, Ankara, 1940, s. 125.

16 Rüchan Akıncı, "Münakalat İşlerinde Başarılarımız", 1923-1942, CHP Genel Seretergili, Ankara, 1943, s. 80.

tos 1943'ten azami tarife çıkıncaya kadar da 10 ile çarpılarak kullanılmıştır.[17] Tablo 8.5'te görüldüğü üzere DDY'nin kârlılık oranı, savaşın başındaki yüzde 40'lar düzeyinden, yüzde 10'lar düzeyine kadar düşmüştür. Bu da bize tarife artışlarının genel fiyat düzeyindeki artışa göre düşük tutulduğunu göstermektedir.

3. KARAYOLU ALTYAPISI VE ULAŞIMINDA YAŞANAN GELİŞMELER

Cumhuriyet, ilk yıllarında, ulaştırma politikalarında demiryollarına öncelik vermişti. Ancak 1929 yılına gelindiğinde hazırladığı bir Umur-u Nafia Programı'yla politikasını bir karayolu programıyla dengelemek istemişti. 2 Haziran 1929 tarihinde çıkarılan 1525 sayılı Şose ve Köprüler Kanunu'yla 21.000 km şose yapılması öngörülmüştü ve Hükümet bu kanuna dayanarak 16 Eylül 1929'da çıkarılan bir kararnameyle 12 yıllık bir yol programı ilan etmişti. Bu programı uygulayabilmek için de 8 Haziran 1930 tarihinde, yapılacak köprüler ve şoseler için Nafia Vekâleti'ne, 1930'dan 1942'ye kadar geçen sürede vilayetlerden alacağı yol parası hissesi karşılığı 60 milyon liralık taahhüde girme yetkisi verilmiştir. Ancak yaşanan ekonomik kriz dolayısıyla beklenen sonuç alınmamıştır.

Türkiye, karayollarını geliştirmek için zaman zaman yeni karayolu programları hazırlamış ama uygulayamamıştır. Bayındırlık Bakanı Ali Fuat Cebesoy'un bir konuşmasında belirttiğine göre, savaşın ilk yıllarında maliyetinin 370 milyon lira olacağı tahmin edilen 44.000 km'lik bir karayolu programı bulunuyordu.[18] Böyle bir planın paralelinde Bakanlığa, *1939 yılında çıkarılan 3611 sayılı yasayla mıntıka (bölge) müdürlükleri kurulması imkânı verilmiştir*. Bu yasaya dayanarak İran transit yolu ve İzmir çevresi turistik yolları için mıntıka müdürlükleri kurulmuş ve böylece savaş başlayınca Trakya ve Çukurova'daki yol işlerinin önem kazanması üzerine, kurulacak olan İstanbul ve Mersin mıntıka müdürlüklerinin de yolu açılmıştır.

Savaş başladığındaki karayolu durumunu ve zaman içindeki gelişmesini göstermek için hazırlanan Tablo 8.6'ya göre Savaş'ın başladığı 1939 yılında 279 km asfalt, 10.632 km iyi durumda şose, 7.320 km bozuk şose, 23.000 km kadar da toprak yol vardı. İyi durumda denilen şoselerin standardı da düşüktü, yol genişliği 5 metreydi. Savaşın başlangıcında Türkiye topraklarındaki yol yoğunluğu komşu ülkelerine göre çok düşüktü. 1938 yılında Türkiye'de toprak yollar da katıldığında 1.000 km^2'ye 49 km yol düşer-

---

17 "Tarifelerimiz", *Demiryol*, Sayı 9, Haziran 1952, s. 34-40.

18 Bayındırlık Bakanlığı, "Nafia Vekili General Ali Fuat Cebesoy Anlatıyor", *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Mart 1940, Sayı 10.

TABLO 8.6
Karayolları Yapımında ve Tamiratındaki Gelişmeler

Yıllar	*Yeniden İnşa Edilen Yol km*	*Tamir Edilen Yol km*	*Yeniden İnşa Edilen Köprü Sayısı*	*Tamir Edilen Köprü Sayısı*	*Asfalt Yol km*	*İyi Şose km*	*Bozuk Şose km*	*Toplam Asfalt ve Şose km*
1938	370	494	1.754	820	237	9.801	6.918	16.956
1939	266	743	1.217	928	279	10.632	7.320	18.231
1940	289	752	1.158	789	352	10.318	7.566	18.236
1941	304	683	1.039	698	477	10.598	7.304	18.379
1942	210	560	553	704	543	11.018	7.255	18.816
1943	264	486	736	748	621	12.054	7.366	20.041
1944	134	743	614	583	786	11.990	7.302	20.078
1945	183	432	480	542	805	11.854	7.467	20.126
1946	150	755	748	1.011	938	12.274	7.230	20.442
1947	173	616	500	595	1.130	12.225	7.289	20.644

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 19, s. 408. *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, s. 449. Cilt 16, s. 501. Cilt 17, s. 327.

ken, Bulgaristan'da 149 km, Yugoslavya'da 157 km, Macaristan'da 683 km yol düşüyordu.[19]

Savaş'ın başındaki yollardan standardı en iyi olanı, *Trabzon-İran Transit yoluydu*. Trabzon-Gümüşhane-Bayburt ve Erzurum'un Karaköse ve Kızıldize'sinden geçen bu yol; İran, Afganistan ve Kuzey Hindistan'ı Orta Avrupa'ya bağlayan en kısa güzergâhtı. Bakanlık bu yolun bakımını, 1931 yılından beri her yıl düzenli olarak yapmış ve yaz kış düzenli kamyon ve otobüs seferleri yapılacak hâle getirmiştir. 5 Mayıs 1936 tarih ve 3163 sayılı yasayla da, Trabzon ve İran hududu arasında otobüs ve kamyon hizmeti kurulması kararlaştırılmış, bu doğrultuda *Devlet Otobüs İşletmesi'ne 13 kişilik 8 otobüs ve 2 tonluk 24 kamyon alınmış* ve alınan bu araçlar 19 Haziran 1937'de çalışmaya başlamıştır.[20] Devlet, aslında Trabzon-İran arasında bir demiryolu yapmak istiyordu ama topografyanın zorluğu dolayısıyla karayolu yapılmak zorunda kalınmıştı. Üzerindeki işletmeciliği de devlet bu nedenle yüklenmişti. Şirketin bilançosu ise açık veriyordu.

İnceleme süremiz içinde devletin var olan karayollarının iyileştirilmesi ve yenilerinin yapımı için ayırabildiği kaynak miktarının gelişimi Tablo 8.7'de verilmektedir. 1941 yılından sonra yol harcamalarının yapılması büyük ölçüde Bakanlığa geçmiş ve illerde yapılabilenler büyük ölçüde yol mükellefiyeti karşılığı yapılan çalışmalara kalmıştır. Ayrıca Hükümetin yol vergisi olarak toplanan kaynakların hepsini yol yapımında kullanmadığı saptanmıştır. 1932-1947 yılları arasında tahsil edilen yol vergisi toplamı 242 milyon lira

19 Cavit Orhan Tütengil, *İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiye'nin Karayolları*, İstanbul, 1961, s. 23.

20 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 5, sayı 5, Birinciteşrin 1938, s. 113-117.

TABLO 8.7
Karayolu Yapımına Ayrılan Kaynakların Gelişimi

Yıllar	Bakanlıkça Harcanan (TL)	İllerce Harcanan (TL)	İllerde Kullanılan Yol Çalışması Karşılığı (TL)
1938	3.687.992	2.100.000	1.330.024
1939	5.458.698	2.082.869	1.415.832
1940	5.573.818	1.464.685	6.028.012
1941	6.621.634	648.751	11.219.396
1942	5.725.809	180.493	7.658.364
1943	14.505.923	186.840	9.204.272
1944	10.929.527	376.308	9.204.272
1945	6.441.799	130.179	7.802.250
1946	9.897.753	420.972	14.799.700
1947	10.957.063	222.456	14.920.614

Kaynak: *Yol Davamız 9 Yılda 23.000 km*, Ekim 1948.

olmasına karşın, bu kaynağın yol işlerine tahsis edilen kısmı 147 milyon lirada kalmıştır.[21]

Türkiye, yol vergisi kaynaklarını tam olarak yol yapımına yönlendirmemiş olmasına karşın, başka olanaklardan yararlanma yoluna gitmiştir. 1 Haziran 1940'ta yol işlerindeki işçi kıtlığına bir çözüm olarak *Nafia Birlikleri kurulmuştur*. 1941 yılında verimli olarak kullanılmayan bu birlikler, 1942 yılında daha verimli olarak kullanılmaya başlamış ve Kandıra Grubu, Eskişehir Grubu, Akhisar Grubu, Adana Grubu olarak örgütlenmiştir. Bu birliklerin el arabası vb. araç ve gereç ihtiyaçları ise, Balıkesir Nafia Müdürlüğü'nün atölyesi geliştirilerek karşılanmaya çalışılmıştır.

Tablo 8.8'de ise, Türkiye'nin ayırabildiği kaynaklarla yol yapımında ve tamiratında gerçekleştirilebilenler verilmektedir. Verilen sayılara göre inceleme dönemimizdeki 10 yılda, illerce yapılan toplam yol miktarı 2.103 km iken, Bakanlıkça yapılan yol miktarı ise 3.542 km olmuştur. Yani bu hesaba göre *toplam yol artışı 5.645 km olmalıdır*. Oysa Tablo 8.6'nın son sütununda verilen toplam yol uzunluğu 1938 yılında 16.956 km iken, 1947'de 20.644 km olmuştur; yani artış 3.688 km olarak görülmektedir. Bu sayılara bakarak yılda ortalama 400 km yeni yol yapılabildiği söylenebilir. Ayrıca tüm on yıl boyunca toprak yol miktarı ise 23.000 km olarak sabit kalmıştır.

Yol yapımının illere bırakılmayarak daha çok Bakanlık elinde toplanmasının temel nedeni, bu dönemde yapılacak yolların hangilerinin olacağının savaş stratejilerine uygun olarak belirlenmesi olmuştur. Bu bakımdan bu dönemde yapılan yollar savaş cephelerindeki değişmeye bağlı olarak *Trakya ve Çukurova'da kurulan mıntıka müdürlükleri eliyle gerçekleştirilmiştir*.

21 Nazım Berksan, *Yol Davamız*, Ankara, 1951, s. 335.

TABLO 8.8
Yol Yapımındaki Gelişmeler (km)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
İllerce yapılan yeni yol	370	266	289	304	210	264	134	183	150	220
Bakanlıkça yapılan yeni yol	62	66	281	523	357	432	389	454	122	356
İllerce tamir edilen yol	494	747	752	683	560	486	743	432	755	742

Kaynak: *Bayındırlık İşleri Dergileri.*

Bu dönemde özellikle asfalt kaplama yolların yapılmasıyla yol yapımında teknik ilerlemeler de söz konusu olmuş ve yollar hayvanla çekilen arabalar için olmaktan çok, daha hızlı olan motorlu araçlar için yapılmaya başlanmıştır. Nitekim 1942 yılından itibaren ulaşımdaki hızlanma düşünülerek, yol kurblarında dever uygulamasına geçilmiştir.[22]

Savaşın başlangıcında Alman kuvvetlerinin Trakya'dan saldırması beklendiği için Türkiye, savunma hatlarını Trakya'da kurmayı planlalıyordu, ancak *Trakya'daki yol sistemi* böyle bir savaşın gereksinmelerini karşılamaktan uzaktı. Bu nedenle 1939 ve 1940 yıllarında Türkiye, İstanbul ve çevresinde çok sayıda yol ihale etmiştir. Bu yıllarda yapımı süren yollar şu şekilde sıralanabilir:

- İstanbul-Edirne arası 238 km (192 km'si asfalt şose ve diğer kısmı inşa hâlindedir.)
- İstanbul-Istranca-Saray arası 125 km (İstanbul'u Kırklareli'ne bağlayacak 5 m genişlikte bir yol, inşa hâlindedir.)
- Hadımköy-Çatalca-Çerkezköy arası 64 km (İnşa hâlinde.)
- Poyralı-Demirköy arası 37 km (Kırklareli-Vize yolundaki Poyralı'dan Demirköy'e bağlanmaktadır, inşa hâlindedir.)
- Tekirdağ-Gelibolu iltisak yolu 52 km (Tekirdağ-Malkara yolunun 48'inci km'sinden Kavak köyüne kadar giden 5 m genişliğindeki yol, inşa hâlindedir.)
- Kilya-Havsa 210 km (Eceabat kaza merkezini İstanbul-Edirne asfaltına bağlayan yol, inşa hâlindedir.)
- Ereğli-Seymen köyü 14 km (Ereğli Limanı'nı İstanbul-Edirne asfalt yoluna bağlayacak, inşa hâlindedir.)
- Tekirdağ-Malkara-Keşan arası 73 km (İnşa hâlindedir.)[23]

22 Bu dönemde yol yapımında kullanılan mühendislik bilgileri için bkz. Ali Talip Güran, *Yol Yapıcılığında İlerleme*, Bayındırlık Bakanlığı, Ankara, 1945, s. 22.

23 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 7, sayı 5-6, Birinciteşrin 1942, s. 116-118.

Bu çalışmanın birinci cildinde üzerinde durduğumuz üzere Kilya, Müttefiklerin Trakya'daki temel üssü olacağından, Kilya-Havsa yolu İngilizler bakımından özellikle önem taşımaktaydı. Ancak 1942 yılına gelindiğinde çok önemli bir ilerleme sağlanamadığı görülmektedir. İngiliz mühendislerinin saptamalarına göre İstanbul-Edirne yolu Lüleburgaz'a kadar iyi, Lüleburgaz Babaeski arası fena, Babaeski sonrası ise çok fenadır, hemen çamurlaşmaktadır. Edirne-Uzunköprü yolu çok kötüdür bakımla iyileştirilemez. Eceabat-Kilya-Gelibolu yolu pratikte yok gibidir; 27 mili almak için 4 saat gerekmiştir. Gelibolu-Keşan yolu çok kötü durumdadır, yeniden yapılması gerekmektedir. Müttefiklerin yararlanmasına ayrılan temel yol olan Kilya-Havsa yolunun başlangıcını oluşturan Kilya-Gelibolu bölümü yaz aylarında da kullanılamaz durumdadır. Diğer kesimleri ise yağışın olmadığı dönemlerde kullanılabilecektir.[24]

Yine birinci ciltte gördüğümüz üzere Almanların 1941 yılının ilk yarısında Ege Denizi'ni Müttefiklere tamamen kapaması sonrasında İzmir ve İstanbul limanları Müttefik gemilerince kullanılamaz hâle gelince, Türkiye'nin gereksinmesi olan malzemenin verilebilmesi için İskenderun ve Mersin limanlarının kullanılması tek seçenek hâline gelmiştir. Bu durumda bu iki limanın gerisindeki karayolu sisteminin de güçlendirilmesi gerekmiştir.

Bu yollar, 1943 Temmuzu'nda, faaliyet alanı Antep, Hatay, İçel, Niğde ve Seyhan vilayetlerini kapsayan *Cenup Bölgesi Yolları Mıntıka Müdürlüğü* tarafından yönetiliyordu. Bu bölgede gerek yeni yapılan yollar üzerinde ve gerek ileride yapılacak devlet yolları üzerinde daimi tamirat programı uygulanmaya başlanmıştır.[25] Bu yollarla aynı zamanda Türkiye'de yol standardı da değişiyor, yol genişliği 5 m'den 8 m'ye çıkıyordu. Bu değişikliğin ne anlama geldiğini buradaki mıntıka müdürlüğünün başında bulunmuş olan Vecdi Diker şöyle anlatmaktadır:

> "10-15 cm kalınlığında ve 4-5 m genişliğinde makadam ve bazen yalnız 10-15 cm blokajlı şoseler, bakım yapılmadığından kısa zamanda bozulur ve geçit vermez duruma gelirdi. Kazma ve kürekle hafriyat zorunluluğu, taştan başka malzemeden istifade edilmeyişi ve taşların da birer birer çekiçle kırılması karşısında yurt çapında yol yapmak iğne ile kuyu kazmak gibi imkânsızdı.
>
> Yol bilgisi, elli sene evvelki Fransız tekniğine dayandığından, yol boyunca yakın malzemeden istifade, Nafia şartnamesine girmemişti. Stabilize tanınmıyordu. Bu bakımdan taş ocakları uzak olan bölgeler yolsuz kalmaya mahkûm edilmişti. Ankara-Konya yolunun 1946'lara kadar ele alınmamış olması bunun ilginç örneğidir. Keza Çukurova'da, Adana-Karataş, Adana-Yenice, Ada-

24 Pub.Rec.Off.: WO 169-417, Pub.Rec. Off.: AIR 20-5479, Nisan 1940 tarihli yazı.

25 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 10, sayı 5-6, Birinciteşrin 1943, s. 380.

> na Ceyhan gibi yolların yapılmaması, makadam yola lüzumlu taşın çok uzaklardan getirilmesi güçlüğü yüzündendi. Nihayet yol boylarına yakın stabilize malzemenin kullanılmaya başlanması, Çukurova'yı ancak 1943 sonrasında batak yollardan kurtarabilmiştir."[26]

1943 yılında bu bölgenin faaliyetleri temelde dört yol üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- **Toros Yolu:** Mersin-Tarsus-Çamalan-Bozantı-Ulukışla güzergâhını izleyen 152 km'lik bir yoldur. Mersin-Tarsus arasındaki 30 km'lik eski yol 4 m genişliğinde harap bir şoseydi. Diğer kesimi Birinci Dünya Savaşı sırasında açılmış 3-4 m genişliğinde bir geçitti. Yeni yolun platformu 8 metre ve asfalt kaplı olacaktı ve yazın 6-7 saatte alınabilen Tarsus-Ulukışla yolu, yaz kış otomobille 3-3,5 saatte alınabilecekti.[27]
- **Çakmak Yolu:** Ulukışla-Çakmak arasında uzanmaktadır. İngilizler, Çakmak'ta Türkiye'ye getirecekleri malzemeler için ana depo oluşturuyorlardı. Depo Konya'ya 25 km mesafedeydi. Bu yol da Toros yoluyla aynı standartta olacak, inşaat 1943 sonunda bitirilecekti.
- **İskenderun Yolu:** Tarsus-İskenderun yolu 180 km uzunluktadır. Eski yol ham patika ve araba geçitlerinden ibaretti. Yalnız İskenderun-Payas arasında 10,5 km'lik kısım şose standardındaydı ve Adana ve Ceyhan girişlerinde 15 km'lik 4 metre genişliğinde makadam şose vardı. Yeni yol ise Tarsus-Adana-Misis-Ceyhan-Erzincan-Toprakkale-Payas-İskenderun güzergâhını izlemekte ve Müteahhitler ve Nafia birliklerince inşa edilmektedir.
- **Mersin-Silifke Yolu:** 90 km olan bu yolda kısmen bir şose vardı, ancak harap olmuştu, kışın kullanılamıyordu. 4 aylık çalışmayla büyük motorlu araçların 30-40 km süratle gidebileceği şekilde tamir edildi ve devamlı bakım programına alındı. Ayrıca bu yol Silifke'den sonra Karaman'a bağlanacaktı.

Savaş stratejisinin yapılmasını zorladığı yollardan biri de Bağdat ve Basra'yla ilişki kurulmasını sağlayacak olan *Nusaybin-Mardin-Diyarbakır yoluydu.* Bu yolun Nusaybin-Mardin kısmı İngilizlerce, Mardin-Diyarbakır kısmı Bakanlıkça yapılmıştı.

Türkiye, savaş sırasında yalnız karayolu altyapısını geliştirmekte değil, bu altyapıyı kullanacak motorlu araç stokunu geliştirmekte de zorlanıyordu. Savaşa girdiğinde küçük olan stoğunu, Savaş sırasında da geliştirme olana-

---

26 Zikreden Erol Tuncer Leyla Şen, "Cumhuriyet Döneminde Karayolları", *Bilanço 1923-1998, Cilt 2,* Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s. 382.

27 *Bayındırlık İşleri Dergisi,* yıl 10, sayı 5-6, Birinciteşrin 1943, s. 374.

ğını bulamadı. Birinci ciltte Türkiye'nin Müttefiklerden almak istediği kamyonlar konusunda karşılaştığı güçlükleri görmüştük. Işte Tablo 8.9, karşılaşılan bu güçlüklerin mertebesini sergilemek için hazırlanmıştır.

Karayolu taşımacılığında karşılaşılan tek güçlük motorlu araç sayısındaki

TABLO 8.9
Bisiklet ve Motorlu Araçların Sayısındaki Gelişmeler

Yıllar	*Bisiklet*	*Motosiklet*	*Otomobil*	*Kamyon*	*Otobüs*
1938	14.006	779	4.537	3.882	1.044
1939					
1940					
1941					
1942		1.375	3.905	3.432	1.110
1943	19.585	1.107	3.574	3.848	985
1944	18.716	734	3.561	4.413	980
1945	14.603	736	3.406	4.479	988
1946	16.248	767	3.649	5.417	1.213
1947	19.089	1.371	4.676	8.251	1.615

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt: 16, s. 541; Cilt 17, s. 363.

azlık değildi. Enerji bölümünde gördüğümüz üzere *akaryakıt sağlanmasında karşılaşılan darboğazlar dolayısıyla var olan araçlardan bile yararlanılamıyordu*. Millî Korunma Koordinasyon Heyeti akaryakıt tüketimini azaltmak için oldukça radikal bir karar almıştır: 19 Kasım 1940'ta verilen K/75'le gerçek ve tüzel kişilere ilişkin hususi plakalı ve benzin ve petrol türevleri yakıtla hareket eden tüm otomobiller, motosikletler ve tenezzüh amaçlı kullanılan deniz motorları trafikten men edilmiştir. Aynı kararla taksilere de bir gün çift, bir gün tek plakalı olmak üzere günaşırı çalışma zorunluluğu getirilmiştir. Taksilere getirilen bu kısıtlama 25 Temmuz 1941 tarihli K/176'yla kaldırılmış ve her gün çalışmalarına izin verilmiştir. Akaryakıt kıtlığının yüksek olduğu bir dönemde bu tür kısıtlama kararlarının alınması anlaşılırdır. Hatta burada dikkati çeken husus bu kararın alınmasının 1940 yılı sonuna kadar geciktirilmiş olmasıdır. Bu yasaklamaların dışında kalacak her araç için ayrı ayrı karar alınmıştır ve bunlar genellikle MMV'ye iş yapan müteahhitlerin, doktorların ve İngiliz sermayesinin bulunduğu bazı şirketlerin yöneticilerinin araçlarıdır. Bu izinlerin plaka düzeyinde en üst karar organında verilmesi bu yasağın ne kadar sıkı tutulduğunun bir göstergesi olarak alınabilir. *Yasak, 1946 yılı sonuna doğru K/671'le kaldırılmıştır.*

Motorlu araçların kullanılmasındaki bu kısıtlamalar dolayısıyla hayvanla çekilen araçlar önemlerini korumuşlardır. Tablo 8.10, bu dönemde hayvan gücüyle çekilen araçların önemi konusunda bir fikir verebilmek için hazırlanmıştır.

TABLO 8.10
Hayvanla Çekilen Taşıma Araçları

Tarih	Fayton	Yaylı Binek	Yaylı Yük	Yaysız Yük	Kağnı ve Öküz Arabası	Kızak
1.7.1944	2.419	5.694	19.665	95.450	693.153	35.532
1.7.1948	2.094	6.312	20.207	113.880	712.480	32.086

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 16, s. 535; Cilt 19, s. 415.

Görüldüğü üzere bu konuda ancak iki yıl için bilgi bulunabilmiştir ve bu yıllarda hayvanla çekilen taşıma araçlarında belli bir artış görülmektedir. Savaş döneminde, halkın elinde bulunan hayvanla çekilen araçların bir kısmına el konulduğunu biliyoruz, ancak bu el koymanın miktarının ne olduğunu ve hangi tarihte bu araçların halka iade edildiğini bilmediğimiz için bu artışın nedenini yorumlayamıyoruz. Tablo 8.9'daki kamyon sayıları ile Tablo 8.10'daki yük arabalarının sayıları karşılaştırıldığında, yük taşımacılığında hayvanla çekilen araçların önemi açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu konuda ton/km istatistikleri bulunmadığı için göreli önemleri sayısallaştırma yapılamamaktadır, ancak *1947 yılında 190 yol durağında yapılan bir sayımda, hayvanla çekilen taşıt oranı yüzde 70,7, motorlu taşıt oranı yüzde 10,9, kamyon oranı yüzde 18,4 bulunmuştur.*[28]

Yük taşımasında doğrudan yük hayvanları da önemli bir işlev görmekteydi. Ordu ve Hükümetin kullandığı hayvanlar dışında, halkın elinde bulunan ve yük taşımada kullanılabilecek yük hayvanı sayısının gelişimi Tablo 8.11'de verilmektedir.

Tablo 8.11'de verilen deve sayıları, uzun mesafe yük taşımasında hayvan taşımacılığının önemini göstermek bakımından iyi bir göstergedir. 1929 yılında 74.029 olan deve sayısında, geçen sürede bir miktar artış yaşanmıştır. Deve, İkinci Dünya Savaşı'nda da önemini korumuş, sayısındaki düşme İkinci Dünya Savaşı sonrasında motorlu araç ithalinin artmasından sonra yaşanmıştır.[29]

4. LİMAN VE İSKELE YAPIMIYLA DENİZ TAŞIMACILIĞINDA YAŞANAN GELİŞMELER

Deniz taşımacılığı için yapılması gerekli altyapılar, limanlar ve iskelelerdir. Cumhuriyet kurulduğunda, az sayıdaki liman yabancı şirketler eliyle yönetiliyordu. 1925 yılında ise İstanbul ve İzmir limanları Hükümete verilen yetki-

28 Cavit Orhan Tütengil, *İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiye'nin Karayolları*, İstanbul, 1961, s. 32,33.

29 Cavit Orhan Tütengil, *İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiye'nin Karayolları*, İstanbul, 1961, s. 73.

TABLO 8.11
Vergi Alınan* Yük Hayvanları

Yıllar	*Deve*	*At*	*Katır*	*Eşek*
1938	105.492	722.919**	61.463**	1.234.024**
1939	104.405			
1940	99.914			
1941	98.645	748.133	67.726	1.434.403
1942	96.932	762.737	70.235	1.353.734
1943	90.409	716.327	70.216	1.217.997
1944	92.156	730.484	70.437	1.223.843
1945	90.879	748.460	73.220	1.233.137
1946	89.386	782.853	81.578	1.206.399
1947	90.597	820.785	79.164	1.282.526

(*) Kazanç vergisi veren ulaştırma araçlarının hayvanlarıyla, ordu ve Hükûmet hizmetlerinde kullanılan hayvanlar üç yaşından küçük develer, iki yaşından küçük at, katır ve eşeklerin sayıları.
(**) 1938 yılı sayıları verilmediğinden, 1937 yılı sayıları verilmiştir.
Kaynak: *İstatistik Yıllığı:* Cilt 13, s. 182; Cilt 19, s. 250.

ye dayanarak kurulan T.A.Ş.'lere devredilmişti. Daha sonra Mersin ve Trabzon limanları için de T.A.Ş.'ler kuruldu. Haydarpaşa ve Derince limanları ise 31 Mayıs 1927 tarih ve 1042 sayılı yasayla Demiryolları İdaresi'ne devredildi. Daha sonra İstanbul, İzmir ve Trabzon şirketleri devletleştirilerek Limanlar İşletmesi'ne bağlanmıştır. Deniz ulaşımının emniyetini sağlamak için yabancı şirketlere verilen imtiyazlarla kurdurulan Fenerler İdaresi ve Gemi Kurtarma İşletmeleri ise, 1930'lu yıllar sonrasında devletleştirilmişti. Savaş başladığında limanların işletilmesinde izlenen devletçi politika, kendisini, limanların tarifelerinin savaş arifesinde kurulmuş olan Münakalât Vekâleti'nce onanması ve denetlenmesinde gösteriyordu.[30] Ayrıca 30 Nisan 1943 tarihinde, 5393 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan Bölge Müdürleriyle Liman Başkanlıklarının Vazifelerine Dair Kanun çıkarılmıştır.

Savaş'ın başladığı *1939 yılında Marmara Denizi'nde çok sayıda küçük liman ve iskele yapılmasına girişilmiştir.* Bu liman ve iskeleler, Trakya'da konuşlanan askerî birliklerin lojistiklerinin sağlanması ve Trakya'dan askerî birlikler çekilmek durumunda kalırsa bu birliklerin tahliyesi için kullanılacaklardı. Halit Köprücü'nün Seferha şirketinin yüklendiği bu inşaatlarda bir mühendis olarak çalışmış olan Fevzi Akkaya, hatıratında orduyu karşıdan karşıya aktarabilmek için Hükümetin sekiz iskele yapmak istediğini anlatmaktadır. Trakya sahilindeki dört iskele *Silivri, Marmara Ereğlisi, Şarköy ve Gelibolu'da iken;* bunların karşısındaki dört iskele de *Bandırma II, Erdek, Karabiga ve Lapseki'deydi.* Bu iskelelerde Halit Köprücü'nün geliştirdiği ve çok

30 Rüchan Akıncı, "Cumhuriyette Münakalat İşleri", 1923-1939, CHP Genel Sereterliği, Ankara, 1939, s. 94.

az demir kullanan bir sistem kullanılıyordu. Fevzi Akkaya bu sistemi şöyle anlatıyor:

> "[K]azıklı sisteme göre fevkalade az demirle yapılan ve tahriplere karşı çok daha emniyetli, betonarme petek sistemiydi. Petek kesonlar, yekpare iskele eninde ve boyunda yapılıyor, oturacağı yerin su kesiminden yeteri kadar fazla bir yükseklik veriliyor ve ahşap kazıklar üzerinde, su üstünde, havada inşa ediliyordu. Yapım işleri bitince, kazıkların üstündeki ahşap enlemeler ordudan alınan (TNT) ile bir anda dinamitleniyor, koca keson suya inip yerine oturuyordu. Daha sonra peteklere geçmiş olan kazıklar dibe çakılıyor, üzerlerine (peteklerin içine) beton dökülüp, yekpare bir iskele elde ediliyordu. Halit Bey, sonradan bunun patentini aldı."[31]

Bu iskeleleri Seferha'nın malî durumunun bozulması üzerine Sezai Türkeş, Fevzi Akkaya, Hamdi Hikmet Barkın ve Raşit Tuğrul'un oluşturduğu bir ortaklık tamamlamıştır.

1939 yılı sonrasında yine savaş gereksinmelerini de karşılamak üzere bu sekiz iskeleye ek olarak Maltepe (İstanbul), Zeytinburnu (İstanbul), Mudanya Gemlik, Tekirdağ ve Çanakkale iskeleleri inşa edilmeye başlanmıştır.[32] 27 Temmuz 1941'de, Tekirdağ İskelesi'nin muvakkat kabulü yapılmışken Ereğli, Silivri, Bandırma, Gelibolu ve Lapseki iskeleleri de tamamlanmış sayılabilecek durumdaydı. Erdek ve Şarköy iskelelerinin inşaatı ise devam ediyordu. Müttefiklerin Trakya'da konuşlanacak kuvvetlerinin ikmal merkezi olarak seçilen Kilya'da da iskelelerin inşasına başlanmıştı. Bütün bu inşaatlar tamamlanınca 1.200 ton/gün yükleme boşaltma kapasitesi yaratılmış olunacaktır.[33] Ayrıca Savaş'ın ilk yılında *İstanbul Limanı'nda da, İstanbul yolcu salonunun açılması (Temmuz 1940), Tophane'de 8 bin küsur metrekarelik yeni antrepo yapımının* tamamlanması gibi bazı gelişmeler de yaşanmıştır.

1941 yılı ortalarında Ege Denizi Müttefiklere kapanınca, İngiliz askerî malzemesinin naklinin sağlanması için *Mersin ve İskenderun limanlarının geliştirilmesi gündeme geldi.* Bu doğrultuda İskenderun Limanı'nda küçük gemiler limanında 240 metre uzunluğunda yeni bir rıhtım yapılmış, limanın büyük koyu içinde de 10-15 bin tonluk gemilerin yanaşacakları bir iskelenin inşasına başlanılmıştır, ayrıca Liman'ın içi de taranmıştır. Bu inşaatta özel vidalı kazıklar kullanılmış ve iskele tabliyesi de betonarme olarak karada imal edildikten sonra yerine götürülüp konmak suretiyle yapılmıştır. İskenderun Limanı 2.000 ton/gün yükleme ve boşaltma kapasitesine ulaşması için planlanmıştır. Bu doğrultuda genişliği 50 m olması düşü-

---

31 Fevzi Akkaya, *Ömrümüzün Kilometre Taşları: STFA'nın Hikâyesi*, İstanbul, 1996, s. 91-92.

32 *Bayındırlıkta 50 Yıl*, Ankara, 1973, s. 51.

33 Pub.Rec.Off.: WO 201-1045, 8 Şubat 1940 tarihli rapor.

nülen iskele, üzerine normal genişlikte raylar döşenerek bu raylar üzerinde hareket eden vinçlerle donatılacaktır. İskenderun Limanı'ndaki akaryakıt depolama kapasitesini artımak için de, Socony'nin 1.250.000 galonluk iki tankını İstanbul'dan, masraflarını kendisinin karşılaması koşuluyla, nakletmesi kararlaştırılmıştır.[34]

Umum Mağazalar İdaresi'ne ait olan Mersin Limanı'nda ise eksik kalmış betonarme iskelenin tamamlanması kararlaştırılmıştır ve inşaat 10 Mart 1942 tarihinde İngilizlerin "United Kingdom Commercial Corporation"ca başlatılmıştır.[35] Mersin Limanı tamamlandığında 1.200 ton/gün boşaltma kapasitesine ulaşacaktır.

İskenderun Limanı'nın işletilmesi 14 Ağustos 1942 tarih ve 4301 sayılı kanunla, Mersin Limanı'nın işletilmesi ise 20 Ağustos 1942 tarih 4303 sayılı kanunla DDY'ye verilmiştir.

Türkiye'nin güneyden ikmal kapasitesini artırmak için, Çukurova çevresinde, İskenderun ve Mersin limanları dışında da bazı iskeleler yapılmıştır. 400 ton/gün kapasiteli Susanoğlu (Silifke) İskelesi[36] ile 600 ton/gün kapasitedeki Taşucu İskelesi bunlar arasında sayılabilir.[37]

Savaş'ın son yıllarında ise dikkatler Karadeniz kıyısındaki limanlara yönelmiştir. *Samsun Limanı'nda* biri özel idareye, altısı belediyeye ait olan yedi iskeleden, açıkta demirletilen gemilere "çapar" denilen teknelerle yükleme boşaltma yapılırdı. Ayrıca bu işlemi yapan çaparcılar cemiyet hâlinde örgütlenmişlerdi. *Liman işletmesi 1 Mart 1944'te Devlet Demiryolları ve Limanları İşletmesi'ne devredilmiştir* ve Bu devir sırasında Millî Korunma Koordinasyon Heyeti'nin K/505 nolu kararıyla 53 çapar ve 5 motorun satın alınması için yeterli kaynak sağlanmıştır.[38] Savaş'ın başında Karadeniz Ereğlisi Limanı'nda 24 adet batık gemiden 16'sı çıkarılarak Karadeniz'de sefere çıkacak gemilere bir melce sağlanmıştır. *25 Mayıs 1945'te Karadeniz Ereğlisi Limanı inşaatı 775 m dalgakıran, 700 m rıhtım ve gerekli hangar ve ambar binaları yapılmak üzere Arı İnşaat'a ihale edilirken; 15 Ekim 1945'te de Trabzon Limanı inşaatı 700 metre dalgakıran ile 400 m rıhtım yapılması ve içinin de 10 metre derinliğe kadar taranması[39] koşullarıyla RAR Türk Limited şirketine ihale edilmiştir. Daha sonra 17 Nisan 1946'da İnebolu ve Amasra limanları da Arı İnşaat'a ihale edilmiştir.* Yüklenici, İnebolu Limanı'nda 300 m dalgakıran, liman içinde rıhtım ve iskele yapım işleri ile limanın taranması; Amasra Lima-

34 Pub.Rec.Off.: FO 371-33314, 18 Nisan 1942 tarihli yazı.

35 Musa Çakır, *A.g.m.*, s. 415.

36 Pub.Rec.Off.: AIR 23-286, 20 Eylül 1942 From Mideast to Ankara.

37 Pub.Rec.Off.: WO 32-9637, 28 Aralık 1941 ve 21 Mart 1942 tarihli yazılar.

38 *Ulaştırmada 50 Yıl*, Ankara, 1973, s. 49.

39 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 13, Ekim 1946, s. 34-40.

nı'nda harap olan anroşman seddin tamiri ve 50 metre uzatılması ile tarama işlerini yapacaktır.[40]

İnceleme dönemimizdeki İstanbul, İzmir, Trabzon ve İskenderun liman tarifeleri, Devlet Limanları İşletme İdaresi'nin teşkilat kanunu gereğince Münakalât Vekâleti'nin onaylamasıyla uygulanmıştır. Bu limanların dışında kalan 63 limanın tarifeleri de yerel komisyonlarca düzenlenip Münakalât Vekâleti'nin onaylamasıyla yürürlüğe girmektedir. Limanların dışındaki 85 iskeleden 34'ü de önemleri dolayısıyla Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğü tarafından yönetilmektedir. Ayrıca il özel idarelere ya da belediyelere ait diğer iskelelerin tarifeleri de denetlenmektedir.[41]

Deniz taşımacılığının performansını etkilemek bakımından liman ve iskele altyapısı kritik bir öneme sahip olmasına karşın, taşımanın gerçekleştirilebilmesi için gelişmiş bir ticaret filosuna da gereksinme vardır ve Türkiye Cumhuriyeti de bu nedenle başlangıçtan beri kendi ticaret filosunu güçlendirmek istemektedir. Lozan Antlaşması'yla, yabancı ülkelere tanınmış olan *kabotaj ayrıcalığı kaldırılırken*, 20 Nisan 1926'da kabul edilen 815 sayılı kanunla da Türkiye 1 Temmuz 1926 tarihinden itibaren kabotaj hakkını kendi kullanacağını açıklamış oldu. Böylece, ülke limanları arasındaki deniz taşımacılığı Türk bayrağı taşıyan gemilere ve Türk vatandaşlarına hasredilirken, yabancı gemiler Türk limanlarıyla yabancı ülke limanları arasında çalışabilecekti.

Tablo 8.12, savaş döneminde Türkiye'nin ister özel ellerde ister devletin elinde olsun toplam ticari filosunun büyüklüğünü göstermek için hazırlanmıştır.

Tablo'dan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin ticari gemilerinin büyük kısmı 50 gros tondan küçüktür. Türkiye'nin Savaş içinde 50 ve üstü gros tonluk gemilerini artıramadığı, buna karşılık 18 ve 50 gros ton arasındaki deniz taşıtlarının sayısını artırdığı görülmektedir. Bu artış, geleneksel tezgâhlarda ahşap teknelerin yapımıyla sağlanmıştır. 1941 yılında Alaplı civarında alay kumandanlığı yapan Nurettin Türsan, burada ihracat için kesilmiş bulunan kestane ve ceviz tomruklarının, ihraç edilemeyince kaçak olarak ahşap tekne yapımında kullanıldığını ve bu teknelerin Zonguldak'tan İstanbul'a kömür taşıdığını anlatmaktadır.[42] Millî Korunma Koordinasyon Kurulu'nun 16 Mayıs 1942 tarihli 325 sayılı kararın ekinde verilen listeye göre; özel girişimler elinde bulunan gemilerin 77'si 50-150 tonilato, 52'si 150-600 tonilato ve 47'si 601-7.100 tonilato arasındadır.[43]

---

40 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 9, sayı 5-6, Birinciteşrin 1942, Aralık, 1948, s. 81.

41 Rüchan Akıncı, "Cumhuriyette Münakalat Sistemimiz", 1923-1940, CHP Genel Sekreterliği, Ankara, 1940, s. 127.

42 Nurettin Türsan, *Anılar*, Arma Yayınları, İstanbul (Tarih Belirtilmemiş), s. 64.

43 Bu gemilerden 2.000 tonilatodan büyük olanların adları; Kurtuluş, Sinop, Kalkavan, Kaplan, Şule, İnal, Yelkenci, Sakarya, İstikbal, Necat, Şadan, Kanarya, Tan, Erol, Üsküdar, Vatan, Nazım, Altay, İkbal, Mete, Burhaniye, Doğan, Krom, Refah, Platin, Demir, Bakır diye sıralanmıştır.

TABLO 8.12
Deniz Taşıtlarında Yaşanan Gelişmeler

Yıllar	*18 ve Üstü Gros Ton* (Sayı)*	*18 ve Üstü Toplam (Gros Ton)*	*50 ve Üstü Gros Ton (Sayı)*	*50 ve Üstü Toplam (Gros Ton)*
1938	1.617	263.159		
1939	1.692	260.170		
1940	1.746	268.631		
1941	1.780	281.313		
1942	1.803	283.314	215	192.916
1943	1.927	307.482	214	183.331
1944	1.991	315.083	225	166.842
1945	2.030	318.907	226	165.050
1946	2.069	322.325	231	184.697
1947	2.108	344.706	255	220.154

(*) Brüt hacim tonilato gemilerde daimi surette kapalı bütün alanların hacmini (100 Kadem küp ya da 2,83 metre-küp) gösterir.
Kaynak: *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1973, s. 419-420, *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, s. 507, Cilt 16, s. 559.

1929 Buhranı sonrasında çözümlerini devletçilik ilkesi içinde arayan Türkiye, bu ilkeyi 1930'lu yıllar içinde deniz taşımacılığı alanında da uygulamaya başlamıştı. 1 Temmuz 1933 tarihinde Seyrisefain İdaresi bünyesinden ayrılan Denizyolları İşletmesi, faaliyete geçtiği zaman elinde 17 gemiyle toplam 43.691 gros tonluk bir kapasite oluşturuyordu. 1936 yılında hazırlanan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda Denizbank'ın kurulmasının yanı sıra deniz taşımacılığı konusunda kapsamlı bir program önerilmişti. Bu öneriler paralelinde Denizyolları İşletmesi, Türk armatörlerinden ve Vapurculuk Anonim Şirketi'nden bazı gemileri alarak 1936 yılında gemi adedini 28'e, tonajı da 64.037'ye yükselmişti. Aynı yıl 704.531 yolcu ve 309.514 ton yük taşınmıştı.

İkinci Sanayi Planı'ndaki öneriler doğrultusunda,*1 Ocak 1938 tarih ve 3295 sayılı kanun* ile İktisat Vekâleti'ne bağlı olarak *Denizbank kurulmuş* ve denizcilik ve limanlarla ilgili kuruluşlar bu kuruluşa bağlanmıştır. Ayrıca bu sırada alınan üç şileple, dış hatlarda da şilep hizmeti verilmeye başlanmıştır.[44] Kısa bir süre sonra da *1 Temmuz 1939 gün ve 3633 sayılı kanunla* Denizbank kaldırılmış ve yerine Denizyolları ile Akay İdaresi'ni de içine alan *Devlet Denizyolları ve Limanları Umum Müdürlüğü ile Devlet Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü kurulmuştur.*[45] Savaş sırasında yaşanan deneyimler sonucunda da, *24 Ocak 1944'te çıkarılan 4517 sayılı yasayla* bu umum müdürlükler birleştirilerek *Devlet Denizyolları ve Limanları Umum Müdürlüğü ku-*

44 *Ulaştırmada 50 Yıl*, Ankara, 1973, s. 153.
45 *Ulaştırmada 50 Yıl*, Ankara, 1973, s. 113.

rulmuştur. Şubat 1944'ten itibaren de Fenerler ve Cankurtaran Teşkilatı Kıyı Emniyeti İşletmesi bu umum müdürlüğe bağlanmıştır.

Savaş arifesinde Deniz ticaret filosunu gençleştirmek ve modern gemilerle takviye amacıyla *Almanya'ya 10 yeni gemi ısmarlandı;* bu gemilerin 3'ü küçük, 4'ü orta ve diğer 3'ü büyüktü. Almanya, 1.415 gros/tonluk küçük gemiler *Marakaz, Sus ve Trak* ile 3.000 gros/tonluk ortaboy gemiler *Etrüsk, Kadeş, Tan ve Tırhan*'ı teslim etmiş, savaş çıkınca diğer 3 büyük gemiyi teslim etmemiştir.[46] Aynı amaçlarla İngiltere'ye verilen 11 gemilik sipariş de savaş çıkınca gerçekleşmemiştir. Filoya alınan gemilerden, Mersin seferinden dönüşte 6 Ocak 1940'ta Alanya'da sis yüzünden kayalara oturan Tırhan Vapuru, batırılmadan İstanbul'a taşınarak 3,5 ay gibi kısa sürede tamir edilmiş ve tekrar sefere alınmıştır.[47] Trak vapuru ise 17 Ocak 1944'te İstanbul-Bandırma seferini yaparken tipi ve kötü hava koşulları dolayısıyla Aya Andriya kayalıklarına çaparak batmıştır. Yolcu bulunmayan gemide 47 mürettebattan 23'ü kaybedilmiş, 24'ü kurtarılmıştır.[48]

İkinci Dünya Savaşı başladığında Türkiye'nin 50 gros/ton üstü gemilerden oluşan deniz filosu toplamda 200.000 gros/tona varmış bulunuyordu. Yolcu taşıma için de Devlet Deniz Yolları İdaresi'nin elinde 29 yolcu gemisinde 68.156 gros/tonluk bir kapasitesi bulunuyordu. Ancak bu gemiler Tablo 8.13'te de görüldüğü üzere oldukça yaşlı gemilerden oluşuyordu.

TABLO 8.13
1939 Yılında DDYİ'nin Yolcu Gemileri

Gemilerin Yaşı	*Sayısı*	*Gros Tonu*
10 yaşına kadar	6	13.404
11-30 yaş arasında	-	-
31-40 yaş arasında	9	34.890
41-50 yaş arasında	8	14.186
51-65 yaş arasında	6	5.676
Toplam	29	68.156

Kaynak: A. Denizci, "Türkiye Gemiciliği", *Türk Ekonomisi*, Sayı 73, Temmuz 1949, s. 150.

Savaş koşulları, Türkiye'nin sivil deniz filosunun deniz taşıma talebini karşılaması bakımından, taşıma riskinin artması, savaş nedeniyle batırılan gemilerin yerine yenisinin konulamaması ve donanmanın yardımcı gemi ihtiyacını karşılamak için ticaret filosunun gemilerinden bazılarını almasının sonucunda ticaret filosunun kapasitesinin düşmesi gibi değişik zorlukları beraberinde getiriyordu. Ayrıca savaşın riskleri dolayısıyla ticaret gemi-

46 *Ulaştırmada 50 Yıl*, Ankara, 1973, s. 116.

47 İsmet Alkan, "Tırhan Nasıl Diriliyor?", *İktisadi Yürüyüş*, Sayı 10, 1 Mayıs 1940, s. 15.

48 http://www.balıkesirpolitika.com/detay2a.asp?id=2148 2 Aralık 2009.

lerinin açık denizlerde seyrüsefer emniyetleri bakımından ülke karasularını takip etmeleri ve gece seferlerinin kaldırılması uygun görülmüş, bu önlem de gemilerden yararlanma süresini düşürmüştü. Bütün bu olumsuzluklar sonucunda, 1947 yılı Türkiye İktisadî Kalkınma Planı'nda *ticaret filosunun savaş içindeki kaybı 54.208 gros/ton olarak* verilmiştir.[49] Savaş sırasında filonun gemi kaybını azaltmak için 16 Mart 1940 tarihli ve 12 sayılı Millî Korunma Koordinasyon Heyeti Kararı'yla, Türk bayrağını taşıyan 150 gros/tondan büyük gemilerin yabancı limanlara yapacakları seferler Münakalât Vekâleti'nin iznine tâbi kılınmıştır.

Birinci ciltte üzerinde ayrıntılı olarak durduğumuz üzere yeni alınmış olan Etrüsk, Sus, Trak, Marakaz gemilerine baş ve kıç güvertelerine 7,6'lık uçaksavar topu, köprü üstüne iki makineli tüfek ve baş ambara sancak iskele birer schuwazckopf torpido konularak harp gemisi flaması çekildi. *Etrüsk, hastane gemisi hâline getirilerek donanma komutanlığı emrine verilirken* Sus, Trak ve Marakaz savaş hâlinde geri alınmak üzere Deniz Yolları İşletmesi'ne geri verildi. Pendik sınıfı 3 şehir içi yolcu vapuru ise mayın tarama gemisi hâline getirilerek, gerektiğinde kullanılmak üzere şehir hatlarına geri verildi.

Öte yandan Kanarya gemisi ile Şirketi Hayriye'nin Erol gemisi, Poyraz tanker ve Türk Gücü, Genç, Ereğli, Demirtaş, Namazgah, Kutlu, Karınca ve İz motorları satın alınarak donanmanın kömür ve akaryakıt taşıma ve diğer hizmetlerine tahsis edildi.[50]

Bu azalmalar sonucunda Türkiye'nin ticaret filosunun var olan talebi karşılamakta zorlanması üzerine, Adana Konferansı sonrasındaki müzakerelerde Türkiye'nin isteği üzerine 5 İngiliz gemisine Türk bayrağı çekilmesi hususu üzerinde anlaşılmıştı. 1943 yılı içinde İngilizler verdikleri bu sözü gerçekleştirmiş ve 24 Nisan 1943'te *Katie Moller gemisi Ödemiş, Corlok gemisi Adana adını almış,* 19 Mayıs 1943'te *Gemlock gemisi Aydın* ve 23 Temmuz 1943'te *Mausang gemisi Maraş adını almıştır*. 23 Ekim 1943'te İsabel Moller'e de yeni bir ad verilerek Türk bayrağı çekilmiştir.[51] Bu gemilerin kiralanması, Büyükelçi Rauf Orbay'ın Savaş Nakliyatı Bakanı Lord Leathers'la yaptığı görüşme sonunda gerçekleşmiştir ve "Bare-Boat" (çıplak tekne) denilen kiralama biçimi uygulanmıştır. Buna göre gemiler, Türk bayrağı altında çalışacak, bütün makine ve teçhizatı tamam olarak alınacak, levazımı ile tayfa ve mürettebatı ise Türkiye tarafından sağlanacaktır.[52] 1944 yılında bu katılım-

---

49 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1974, s. 90.

50 Millî Korunma Koordinasyon Kurulu'nun 113, 131, 209, 318, 506 sayılı kararlarıyla, Millî Müdafaa Vekâleti'nin satın almayı gerçekleştirebilmesi için gerekli kaynaklar tahsis edilmiştir.

51 Pub.Rec.Off.: FO 371-37436, Report by the Chairman of the Sub-Committeee, 27 Ekim 1943.

52 Nur Özmel Akın, *A.g.e.*, s. 101.

lar ve özel şirketlerden alınan şileplerle filosunu takviye eden Devlet Denizyolları; gemi sayısını kırklara ve toplam kapasitesini 86.985 gros/tona yükseltmiş, 1.272.000 yolcu ve 435.000 ton eşya taşımıştır.[53]

Savaş dönemi boyunca Devlet Deniz Yolları İşletmesi'nin sefer sayısının değişimi Tablo 8.14'te verilmektedir. *Deniz taşımacılığında İstanbul merkezli olarak hizmet verilmiş ve 10 düzenli hat işletilmiştir.* İstanbul-Mudanya seferleri her gün yapılmış, talebin yüksek olduğu Karadeniz hattında haftada 3 sefer, İzmir ve Ege'ye haftada 2 sefer, Akdeniz hattında Mersin ve İskenderun'a haftada 1 sefer yapılmıştır.[54] Savaş sırasında özellikle Akdeniz hattı yüksek savaş riski altında olmuştur. Savaş durumu dolayısıyla bir süre kaldırılan İstanbul-Mersin posta seferleri, 1 Mayıs 1942'den sonra yeniden ayda iki sefer olarak konulmuştur. Gemilerin, özellikle geri bağlantıları bulunmayan sahil yerleşmelerinde, küçük iskelelere amme hizmeti mantığıyla uğraması sağlanmaya çalışılmıştır.

TABLO 8.14
DDYİ'nin Hatlara Göre Sefer Sayılarının Değişimi

Yıllar	*Trabzon*	*Bartın*	*Mudanya Gemlik*	*Bandırma*	*Karabiga*	*İmroz*	*Ayvalık*	*İzmir*	*Mersin*	*Toplam*
1938										
1939										
1940	151	97	389	263	99	50	104	97	56	1.306
1941	122	91	354	264	105	65	105	105	16	1.227
1942	93	49	292	229	78	49	93	83	15	981
1943	126	51	305	252	104	51	104	113	28	1.134
1944	136	48	299	276	100	24	96	88	23	1.090
1945	126	52	258	260	101	51	105	110	26	1.089
1946	124	52	254	275	103	51	103	126	27	1.115
1947	108	56	250	294	102	49	104	108	32	1.136

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, s.509, Cilt 16, s. 561.

Savaş döneminde bu hatlarda hizmet sunan Devlet Deniz Yolları İşletmesi'nin taşıdığı yolcu ve yük miktarı ise Tablo 8.15'te verilmektedir.

Ulaşım hizmetleri, devletin Savaş döneminde fiyatları denetleyerek ihtikârı önlemeye çalıştığı alanlardan biriydi. Devlet Demiryolları devletin tekelinde olduğu için fiyatları zaten devlet tarafından belirleniyordu, bu nedenle devletin ulaşım alanındaki düzenlemeleri deniz taşımacılığına yöneldi. Deniz taşımacılığında da Devlet Deniz Yolları İşletmeleri devletin denetimindeydi, ancak özel kesim taşımacılığının da denetim altına alınması gereki-

53 *Ulaştırmada 50 Yıl*, Ankara, 1973, s. 116.

54 *Devlet Yıllığı 1944-45*, s. 297.

TABLO 8.15
DDYİ'nin Taşıdığı Yolcu ve Yük Miktarı

Yıllar	*Taşınan Yolcu (1.000)*	*Taşınan Yük (1.000 ton)*	*Taşınan Yolcu x Mil (1.000.000)*	*Taşınan Yük x Mil (1.000.000)*
1938	879	396		
1939	1.079	220		
1940	1.107	478	159	184
1941	1.443	495	198	173
1942	1.482	506	199	183
1943	1.600	611	218	248
1944	1.243	435	163	168
1945	1.489	441	222	183
1946	1.492	484	231	226
1947	1.539	466	246	196

İsmail Hüsrev Tökin, *Rakamlarla Türkiye*, Cilt: II, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1949, s. 153, *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, 17.

yordu. Bu kesimin düzenlenmesinde Millî Korunma Kanunu'ndan yararlanılarak iki tür karar alınmıştır: Değişik limanlar arasındaki taşıma fiyatlarının *başka bir deyişle navlunların saptanması ve gemi seferlerinin düzenlenmesi.* Millî Korunma Koordinasyon Heyeti *önce kömür taşımacığı navlunlarını belirlemiştir.* Bu amaçla yapılan ilk düzenleme 16 Mart 1940'ta 13 sayılı kararla yapılmış, daha sonraki tarihlerde çıkarılan 21, 67, 133, 213, 316, 446, 544 ve 631 sayılı kararlarla da yenilenmiştir. Gemi seferlerinin düzenlenmesi ve kömür dışı taşıma ücretlerinin belirlenmesi konusunda ise ilk karar, Millî Korunma Kanunu'nun 36'ncı maddesine dayanarak 1 Mart 1941'de alınan K/116 olmuştur ve karar 150 tonilatonun üzerindeki gemiler için geçerli kılınmıştır. Daha sonra 13 Ocak 1942 tarihli ve 262 sayılı kararla, düzenleme 50-150 tonilato olan tekneleri de kapsar hâle gelmiştir. Kararda kömür dışı taşıma navlunları ise gemilerin büyüklüğüne göre farklılaştırılarak tanımlanmıştır ve daha sonraki tarihlerde K/325, K/447, K/511 ve K/517'yle yeniden belirlenmiştir. Hükümetin 1943 yılında sigorta primlerinde de bazı indirimler yaptığı anlaşılmaktadır: İstanbul ve İskenderun arasında nakliyatın çoğalması ve sigorta primlerinin yüksekliğinin eşya fiyatları üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak için, *emtia harp rizikosu yüzde 1,25'ten yüzde 0,90'a, tekne harp rizikoları ise geliş ve gidişlerde yüzde 2'den yüzde 1,40'a düşürülmüştür.*[55]

Bu düzenlemeler temelde Türkiye'nin kabotaj hakkının geçerli olduğu karasuları için geçerlidir ve Türkiye'nin yurtdışıyla ilişkisi büyük ölçüde yabancı bayraklı gemilerle kurulmaktadır. Savaş başlayınca Türkiye'nin limanlarına giren yabancı gemi sayılarındaki değişmeyi göstermek için Tablo 8.16 hazırlanmıştır.

55 *Türk Ekonomisi*, Sayı 1, 1 Temmuz 1943, s. 35.

TABLO 8.16
Limanlara Giren Çıkan Yerli ve Yabancı Gemiler

Yıllar	Türk Bayraklı Gemiler		Yabancı Bayraklı Gemiler		Genel Toplam	
	Sayı	Safi tonaj	Sayı	Safi tonaj	Sayı	Safi tonaj
1938	91.229	16.672.504	5.759	7.132.095	96.988	23.804.599
1939	87.121	16.999.613	4.709	5.938.049	91.830	22.937.662
1940	79.534	15.686.265	2.978	2.598.100	82.512	18.284.365
1941	80.282	16.136.952	1.454	622.171	81.736	16.759.123
1942	73.463	14.496.853	1.040	302.095	74.503	14.798.948
1943	78.997	15.145.606	1.049	220.471	80.046	15.366.077
1944	77.195	15.515.062	1.234	241.355	78.429	15.756.417
1945	72.355	15.633.937	1.033	1.964.665	73.388	17.598.602
1946	69.587	15.201.139	2.350	2.937.431	71.937	18.138.570
1947	68.421	15.354.616	3.291	4.180.033	71.712	19.534.649

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, Cilt 15, s. 518, Cilt 16, s. 569.

Safi tonajları kullanarak bir karşılaştırma yapıldığında, Türk limanlarına giren ve çıkan gemilerin kapasitelerinde yabancı bayraklı gemilerin payının 1938 yılında yüzde 30 düzeyinden, 1943 yılında yüzde 1,5 düzeyine düştüğü, 1947'de ise tekrar yükselerek yüzde 21 düzeyine ulaştığı görülür. Tablo 8.16'ya bakıldığında, savaş koşullarında özellikle 1941-1944 yılları arasında Türkiye'nin denizyoluyla dış dünya ile ilişki kurma olanaklarının çok sınırlandığı açık hâle gelmektedir. Bu durumda Türkiye, ortaya çıkan açığı kapatmak için Mısır limanlarından olabildiğince yararlanmaya çalışmıştır. Savaş sırasında İstanbul ve İzmir'de, kent içi ulaşım için şehir hatları gemileri bulunuyordu. İstanbul'da Boğaz'daki ulaşım Şirket-i Hayriye tarafından, Haliç'teki ulaşım ise Haliç Vapurları Şirketi tarafından sağlanırken; İstanbul'daki diğer şehir hatlarıyla İzmir Körfezi'ndeki taşıma hizmeti ise Devlet Deniz Yolları İşletmesi'nce yerine getiriliyordu. Bu dönemde *devletin şehir içi yolcu taşıma tarifelerini düşük tutması dolayısıyla bu işletmeler zarar ediyordu* ve bu nedenle Devlet, 1945 yılında *Şirket-i Hayriye'yi devletleştirmek* durumunda kalmıştı.

Bu devletleştirme, dönemin ekonomik zihniyetini göstermesi bakımından ilginç bir olay olduğu için üzerinde ayrıntılı olarak durmakta yarar vardır. Bilindiği üzere Şirket-i Hayriye, Boğaziçi'nde deniz ulaşımını sağlamak için 1851'de Reşit, Cevdet ve Fuat Paşa'ların öncülüğünde ve Sultan'ın özendirmesiyle kurulmuş ilk Osmanlı anonim şirketidir. Sermayesi beheri 5 altın lira olarak ödenmiş 40.000 hisseden oluşmakta ve 1945 yılında bu hisseler 500 hissedar arasında dağılmış bulunmaktadır. En büyük hissedar ise, şirketin emekli sandığıdır. Şirket-i Hayriye, Cumhuriyet döneminde de filosuna çok az sayıda yeni gemi katarak hizmetini sürdürmüştür. Ancak Şirket gemilerine yeterli teknik bakım yaptıramamıştır.

Şirket, 1939 yılında 10,5 milyon yolcu taşırken 1943 yılında 13,1 milyon yolcu taşımaya başlamıştır ve aynı dönemde gelirini de, orduya kiraya verdiği gemiler karşılığı elde ettiği gelirler de dâhil olmak üzere 1.115.000 TL'den 2.201.000 TL'ye çıkarmıştır. TBMM'deki müzakerelerden Şirket'in, Savaş sürecinde önemli ekonomik kayıplarla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri kömür fiyatlarındaki artıştır; yapılan tahminlere göre Şirket, 1939 yılına göre kömüre 700.000 TL fazla ödemiştir. Şirketin kendi kömürünü taşıttığı Erol vapuru, Millî Korunma Kanunu uyarınca devletçe kullanılmaya başlayınca şirketin küçük araçlarla taşıttığı kömürün taşıma maliyeti yükselmiştir. Devlet savaş sırasında bilet ücretlerine ise sadece bir kez yüzde 15 zam yapılmasına izin vermiştir. Oysa Şirket, faaliyetini sürdürebilmek ve bir miktar da olsa temettü dağıtabilmek için vapurlarını ya üstünkörü tamir ettirmiş ya da hiç tamir ettirememiştir. Bakımsız gemi kazanlarının kalın kireç tabakalarıyla kaplanması gemilerde kullanılan yakıtların verimliliğini azaltmış, gemilerin hızlarını düşürmüştür. Bunun dışında giderleri düşük tutabilmek için de, Savaş içinde hayat pahalılığındaki artışa rağmen çalışanların ücretleri düşük tutulmuştur. Bu durum da Şirket'te çalışan olarak ya çok yaşlı kadroların ya da niteliksiz personelin kalmasına neden olmuştur. Sonuçta Şirket 1943 yılında 38.000 TL zarar etmiştir.

Bu durumda Şirket yöneticileri Hükümete başvurarak imtiyaz süresi dolmakta olan şirketlerini devlete devretmek istediklerini bildirmişlerdir ve yapılan müzakereler sonucu Şirket-i Hayriye'nin 2,550 milyon TL'ye devletçe satın alınması üzerinde uzlaşmaya varılmıştır. Bu kısma başlarken de belirttiğimiz üzere bu anlaşmanın TBMM'deki müzakerelerinin, devletçiliğe verilen anlamları açığa çıkarması bakımından ilginç olduğu söylenebilir. Şirket-i Hayriye'nin devletleştirilmesi daha önce devletleştirilen yabancı şirketlerden farklıdır, yani bu halde bir millileştirme boyutu daha önce olmamıştır. Bu yasaya karşı çıkanlar arasında özellikle iki kişi dikkati çekmektedir. Bunlardan biri Tahsin Bekir Balta, diğeri ise CHP'nin ideolojisini yapma iddiasını taşıyan Recep Peker'dir.

Tahsin Bekir Balta'ya göre, Hükümet Şirket'in 8-10 milyon lira değerinde olan mal haklarını 2,550 milyona aldığı için, Şirket hissedarları ise borsada satabileceklerinden daha yüksek bir fiyatla hisselerini satabildikleri için memnundurlar. Kendisi ise bu anlaşmayı bu hâliyle iyi olmamasından değil, "muameleyi memleketin umumî iktisadî ve hukuki esasları" bakımından uygun görmemektedir. Şirket'in devlete satılmak durumunda kalınmasının, büyük ölçüde Savaş sırasında devletin aldığı girdilere ilişkin zam kararları ile bilet fiyatlarını yüzde 15'in üstünde arttırmaması nedeniyle olduğu üzerinde durmuş ve yapılması gerekenin Şirket'in yaşamasına olanak vermek olduğunu belirtmiştir. Ona göre İstanbul hemşehrilerinden 400-

500 kişinin iştirak ettiği *millî bir sermaye ile kurulmuş bulunan bir kuruluşun devlet eline alınması gereksizdir*. Devletin yapacağı çok iş vardır. 2,5 milyon TL'yi satın almak için ve 1,5-2 milyon TL'yi de tamir için vermek, devlet bütçesine gereksiz bir yüktür. Balta'ya göre Şirket-i Hayriye'nin gemilerinin Denizyolları'na verilerek işletilmesi de uygun değildir. Denizyolları'nın İstanbul Şehir İşletmeleri kendi masraflarını karşılayamamaktadır. *İstanbul halkı kendi ulaşım masraflarını kendisi karşılamalıdır*. Aradaki açığın Devlet Deniz Yolları'nın uzun mesafe nakliyat kârlarıyla kapatılmasını ise umumî hukuğa uygun görmemektedir. Ayrıca bu gemileri satın alması düşünülen Devlet Denizyolları, Millî Korunma Kanunu'na dayanarak özel şahısların vapur seferlerini de düzenlemektedir ve bunun karşılığında yurtdışına düzenlenen seferlere konulan yüksek navlunun yüzde 25'ini almaktadır. Ancak bu yüksek navlunu, ihracat ve ithalat fiyatları belirli olduğuna göre gerçekte ya üretici ya da tüketici ödemiş olmaktadır. Devlet Denizyolları, Şirket-i Hayriye'nin vapurlarını alırken işte bu tür kazançlarından yararlanacaktır. Balta, bu şekilde sağlanan bir paranın İstanbul iç ulaşımı için kullanılmasını da uygun görmemektedir.

Recep Peker'in yorumları da aynı yöndedir, o da kentlerin altyapıları ve ulaşım işletmelerinin o şehrin sermayedarlarının bir araya gelerek oluşturdukları şirketlere verilecek imtiyazlarca yapılmasının devletin yükünü azaltacağını ve böylece aynı zamanda devlet ile millî sermaye arasında uygun bir işbölümünün doğacağını savunmaktadır. Bu nedenle Şirket-i Hayriye'nin kâfi sebep olmadan ortadan kaldırılmasına karşıdır.

Şirketin satın alınmasını savunanlar ise şirketin ekonomik durumunun iyileştirilemeyecek kadar kötü olduğunun, gemiler tamir edilmeden işletilmekte olduğu için halk açısından büyük risk bulunduğunun, şirketin kötü işletildiğinin, üst kademe yöneticilere büyük ücretler ve yolluklar ödediğinin, kendi atölyelerini çalıştırmadığının ve *Boğaziçi'nde yaşayanların ulaşım ihtiyacını sağlamak için Şirket'i satın almaktan başka çare olmadığının* üzerinde durmuşlardır. Şirket-i Hayriye işte yaşanan bu tartışmaların ardından devletleştirilmiştir.[56]

5. HAVAALANLARI YAPIM VE ULAŞIMINDA YAŞANAN GELİŞMELER

Cumhuriyet yöneticileri, Türkiye'nin tüm yolcu ve eşya nakliyatı içinde payı oldukça küçük olan sivil havacılığı da geliştirmek istemişlerdir. Hava ula-

---

56 Şirket-i Hayriye'nin satın alınmasına dair sözleşmenin onanması hakkında kanun tasarısı ve Münakalat, Bütçe ve Ticaret Encümenlerinden mürekkep Muhtelit Encümen mazbatası (1/369), TBMMTD: I: 24, 15/1/1945, O: 1, s. 74-104.

şımı, yabancı havayolu şirketlerinin İstanbul'la kendi ülkelerinin başkentleri arasında koydukları uçuşlarla başlamıştır. 1926'da önce Air-France ve daha sonra İtalyan Aero-Ekspresso şirketi, hava taşımacılığı yapmak üzere Hükümetten seyrüsefer ruhsatını almışlardı. Air-France, 1929 yılında geliş gidiş toplam 666 seferde 327 yolcu taşımıştı; iki sefere bir yolcu düşüyordu. Aynı yıl Aero-Ekspresso geliş gidiş toplam 432 sefer yapmış, 1.440 yolcu taşımıştır; sefer başına 3 yolcu düşmekteydi. Bu verilerden de anlaşılacağı gibi *bu yıllarda havayollarının esas işlevi ise posta ve koli taşımaktı.*[57]

Türkiye bu alana 20 Mayıs 1933 tarihinde 2186 sayılı yasayla Devlet Hava Yolları İdaresi'ni kurarak girmiştir ve ilk başta askerî uçaklardan dönüştürülmüş uçaklarla yolcu ve posta hizmeti verilmeye başlanmıştır. MMV'ye bağlı olarak işletilen kurum, 1935'te 2744 sayılı yasayla Bayındırlık Bakanlığı'na bağlanmıştır. 1936 yılında ise İtalyan Şirketi'nin, 1937 yılında da Fransız Şirketi'nin İstanbul'da Büyükdere ve Yeşilköy'de bulunan tesisat ve malzemeleri Devlet Havayolları İşletmesi adına satın alınmıştır. Devlet yaşatmak istediği bu işletmeyi aşırı ölçüde finanse ediyordu: *1937 yılında işletmenin hasılatı toplam gelirinin yüzde 3,7'sini oluşturuyor, geri kalan yüzde 96,3'ü ise Hazine'den geliyordu.*[58]

Bayındırlık Bakanlığı'na bağlandıktan bir süre sonra yapılan dört yıllık program gereğince Ankara-İstanbul hattına ek olarak İzmir ve Adana hatları ile 1939 yılında Diyarbakır, 1940 yılında Van, 1941 yılında da Ankara-Erzurum hatları açılmış olacaktı.[59] Bu plan doğrultusunda filoya katılan De Havilland (10 yolcu ve 3 personel) ve Drangon Rapid (3 yolcu ve 2 personel) tipi uçaklarla İstanbul-Ankara arasında tarifeli seferlere başlandı. Kısa sürede Ankara-Eskişehir-İstanbul, İstanbul-İzmir ve Ankara-Silifke-Adana seferleri düzenlenmiş, ve gereksinmeyi karşılamak üzere 4'er kişilik Curtiss ve 12'şer kişilik Junkers F-13 uçakları getirtilmiştir. Bu genel müdürlük, önce 3 Haziran 1938 tarih ve 3424 sayılı yasayla Devlet Havayolları Umum Müdürlüğü adını almış, ardından *16 Temmuz 1943 tarihinde 4467 sayılı kanunla Ulaştırma Bakanlığı'na* bağlanmıştır.

Hazırlanan programda öngörülmüş olan Erzurum, Diyarbakır ve Van seferlerinin başlatılamamış olması ise havayollarının kullanacağı hava meydanlarının yapılmamış olması yüzündendir. Birinci ciltte gördüğümüz üzere bu yıllarda askerî amaçla çok sayıda alan inşa edilmişti ama bunların havayolları faaliyetlerine açık olması da önemliydi. İstanbul, Ankara ve İzmir havaalanları dışındakilerden;

57 *İstatistik Yıllığı*, Cilt 8, 1935/1936, s. 441, 442.

58 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Yıl 5, Sayı 5, Birinciteşrin 1938, s. 241.

59 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Yıl 5, Sayı 5, Birinciteşrin 1938, s. 230-231.

- Adana Havaalanı 1937 yılında yapılmıştı ve 2.750 metre boyunda, 45 m eninde bir piste sahipti.
- Afyon Havaalanı'nın 1.490x45 m ve 1.822x45 m'lik iki pisti vardır ve 1939 yılında hizmete girmiştir.
- Elazığ Havaalanı 1.320x40 ve 1.710x42 m'lik iki pisti bulunmaktadır ve 1940'ta inşa edilmiştir.
- Van Havaalanı ise 1945'te inşa edilmiştir ve pisti 1.800x45 m boyutlarındadır.[60]

1941 yılında Devlet Havayolları İşletmesi tarafından, işletmeye açık bulunan Ankara-İstanbul, Ankara-Adana ve Ankara-Elazığ hatlarında pazardan başka her gün muntazam yolcu, posta ve bagaj nakliyatı yapılmaktadır.[61]

Savaş sırasında da sivil havacılık alanıyla ilgisini koruyan Cumhuriyet Hükümeti, sivil havacılığın uluslararası koordinasyonunu sağlamasının yanında güvenliğini de artıracak olan ve 7 Aralık 1944'te imzalanan bir anlaşmayla kurulan *Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatının* (ICAO) *52 kurucusu arasında yer almıştır*. Şikago anlaşması diye de bilinen bu anlaşma 5 Haziran 1945 tarih ve 4749 sayılı yasayla TBMM'de onaylanmıştır.

Türkiye, Savaş'ın hemen sonrasında savaş sırasında yapılan askerî amaçlı havalimanlarını sivil kullanımlara açarak ulaşım ağını geliştirmiştir. Bu gelişme Tablo 8.17'deki sefer ve yolcu sayılarında açıkça görülmektedir. Eğer 1937'de işletmenin gelirlerinin, giderlerinin yüzde 3'ü düzeyinde kaldığı hatırlanırsa, Tablo 8.17'nin üçüncü satırında verilen fiyat gelir gider oranlarının, devlet sübvansiyonunun azalması açısından belli bir gelişmeye tekabül ettiği söylenebilir.

TABLO 8.17
Devlet Havayollarının Hizmetlerindeki Gelişme

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Sefer sayısı	424	942	556	507	844	967	1.822	2.382	3.105	6.668
Yolcu sayısı	879	2.877	1.221	2.189	5.481	5.691	14.249	18.221	37.308	74.388
Faaliyet gelir gider oranı						0,22	0.20	0.53	0.23	0.35

Kaynak: *İstatistik Yıllığı* Cilt 13, s. 398, Cilt 19, s. 436-437.

60 *Ulaştırmada 50 Yıl*, Ankara, 1973, s. 176-185, 203.

61 Rüchan Akıncı, "Münakalat İşlerimiz", s. 78.

inceleme dönemimiz süresinde, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonraki 16 yılda sağladığı altyapı birikiminin, bazı sıkışıklıklar yaşansa da taşıma hizmetlerinin sürdürülebilmesine olanak verdiği söylenebilir. Bununla birlikte bu dönemde altyapının ve bunu kullanan araç stoğunun çözmek zorunda kaldığı taşıma ve ulaşım sorunları göreli olarak sınırlı sorunlardır; eğer Türkiye fiilen savaşa girseydi bu altyapı ve araçlar sisteminin yetersizliği dolayısıyla karşılaşacağı sorunlar çok daha kritik olacaktı, bu sistemin yetersizliği daha açık olarak görülecekti. Bu yetersizliği en iyi ordunun yönetimi biliyordu ve bu serinin birinci cildinde gördüğümüz üzere askerin taliminde, yaya olarak yer değiştirme kapasitesini artırmaya öncelik veriyordu.

ÜRETİMDE YAŞANAN GELİŞMELER

1. GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı yılları içinde Türkiye ekonomisini araştırmaya çalışan bu cildin kurgusu, normal zamanlarda bir ülkenin ekonomisinin incelenmesi sırasında geliştirilecek kurgudan farklı bir şekilde gelişmektedir. Önce savaş yıllarında büyük bir ordunun beslenmesinin getirdiği finansman sorunları ele alınmış, daha sonra ekonominin yeni koşullara uyumunu sağlamada Hükümetlerin yetkilerini artıran, onları yeni araçlarla donatan Milli Korunma Kanunu'nun getirdiği olanaklar araştırılmıştır. Bu iki bölümden sonra ekonominin temel alanlarının, yeni koşullar doğrultusunda güçlendirilmiş bir Hükümetin yönlendirmesi altında nasıl uyum yaptığı araştırılmıştır. Bunun için de öncelikle gerekli emeğin sağlanmasında ne tür mekanizmaların geliştirildiği ortaya konulmuş, savaş koşullarında dış ticaretin yeniden yapılanması ve bunun ekonominin performansına getirdiği sınırlamalar ele alınmıştır. Bunu, bu kısıtlamalar içinde toplumun beslenme ve giyim gereksinmelerinin karşılanmasında ne tür önlemler alındığı üzerindeki betimlemeler ve açıklamalar izlemiş, daha sonra ise hem halkın tüketimi hem de ekonominin işlerliği açısından çok önemli sektörler olan enerji ve ulaşım alanında yaşananlar ele alınmıştır.

Kitabın dokuzuncu bölümünde ise sıra, üretim alanında yapılanların incelenmesine gelmiştir. Bir ülke ekonomisinin normal dönemlere ilişkin bir betimlemesini yaparken kitabın başlangıç bölümlerinde yer alacak olan üretim konusunun, bu kitabın son bölümleri içinde yer alması bir bakıma yadırganabilir. *Ama bu dönemde üretim*, ülkenin ekonomisini çekip götüren bir ba-

ğımsız değişken olarak ele alınabilecek bir faaliyetten ziyade, *koşullara uyum yapmaya çalışan bir bağımlı faaliyet olduğu için* anlatı sırasında sonlarda yer almaktadır.

Türkiye'nin üretim performansına ilişkin anlatının dokuzuncu bölümde yer alması kaçınılması gereken bir tekrar sorununu da ortaya çıkarmaktadır. Özellikle beslenme, giyim ve enerji gereksinmelerine ilişkin bölümler ele alınırken kaçınılmaz olarak tarımsal üretim ve kömür üretimi üzerinde durulmuştur. Bu nedenle dokuzuncu bölümde Türkiye'nin üretim performansı araştırılırken kömür dışındaki madenlerin ve ele aldığımız sanayi üretimi dışındaki sanayilerin üretimleri üzerinde yoğunlaşılacaktır.

2. TÜRKİYE, SAVAŞA GİRERKEN MADEN VE SANAYİ PLANLARINI GÖZDEN GEÇİRİYOR

1929 Dünya Krizi sonrasında yeni ekonomi politikası arayışlarına giren Türkiye, devletçilik ilkesini belirlemiş ve ithal ikamesine dayalı sanayileşme planlarını uygulamaya girişmişti. *İlk sanayi programını 1934 yılında uygulamaya koyan Türkiye*, bu planla temelde dış ticaret açığını kapatmak istiyordu.[1] Bunun için de ülkenin temel ihtiyaç maddelerinde dışa bağımlılığı azaltacak şekilde *ithal ikamesi yapılmaya çalışılıyordu*. Ülke içi üretimin temel gereksinmeler bakımından yeterliliğini sağlamak, bir anlamda ülkeyi savaş dönemine ekonomik olarak hazırlamak anlamına da geliyordu.

Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı; dokuma, maadin, selüloz, seramik ve kimya sanayiindeki 20 projeden oluşuyordu. 15.500 kişilik istihdam sağlayacağı ve 45.000.000 liralık yatırım gerektireceği düşünülen bu projelerin, aynı zamanda toplam ithalatın yüzde 23'ünü de ikame etmesi bekleniyordu. 1933 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işyerlerinde 62.215 kişi çalıştığı ve sermaye yatırımları toplamının 63.372.000 TL olduğu hatırlanırsa, Birinci Plan'daki yatırım miktarının önemli olduğu açık hâle gelir.[2] Ama bu planlar yine de birinci ciltte sözünü ettiğimiz ikmal planlarının ölçeğine göre oldukça mütevazıdır. İktisat Vekili Şakir Kesebir'in 1938 yılında Yerli Mallar Haftası'nda yaptığı konuşmadan, Plan'ın maliyetinin Karabük'ün etrafına yapılacak tesislerle birlikte 107 milyon liraya yükseleceğini öğreniyoruz. Finansmanının yaklaşık 3'te 2'si dış kaynaklardan sağlanmış olan Plan'ın uygulanmasına hızla girişmiştir ve uygulamada görülen başarı üzerine devletçilik ve planlama yeni alanlara yayılmıştır.

2804 sayılı Maden ve Tetkik Arama Enstitüsü, 2805 sayılı Etibank ve 2819

---

1 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi 2, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009.

2 Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, 1940, s. 95.

sayılı Elektrik İşleri Etüd İdaresi kanunlarının 14 Haziran 1935'te TBMM'de kabul edilmesiyle birlikte Türkiye, Sümerbank'ın yanına, planlama konusunda adım atmasını hızlandıracak yeni kurumsal aktörler oluşturmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak da *1936 yılının başında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanmıştır*. Çeşitli sektörlerdeki proje önerilerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bu planda, salt ithal ikamesiyle yetinilmemekte ve sanayi gelişmelerinin sonucu olarak artan ithalatımızın gerektirdiği döviz gereksinmesini karşılamak üzere ihracata da önem verilmektedir. Bunun için de dışta tüketimi olan alanlarda madenciliğin geliştirilmesiyle, madenlerin sadece ham madde hâlinde değil yarı mamul hâlinde ihracına da çalışılacaktır. İhracat hedefi konulunca kurulacak tesislerin büyüklüğünü belirleyen de iç talepten ziyade dışta yarışabilirlik hâline gelmektedir. Birinci Plan'da 20 proje, İkinci Plan'da 100 proje öngörülmüştür. Ayrıca İkinci Plan'da yatırım miktarı 112 milyon lira olarak, yeni istihdam yaratma kapasitesi ise 35.000 kişi olarak öngörülmektedir. Birinci Plan'da öngörülen fabrikalar demiryolu güzergâhında dağıtılmışken; *İkinci Plan'da, kömüre dayalı iki enerji santrali ile Kütahya, Zonguldak ve Karabük etrafında sanayi kompleksleri yaratılması öngörülmektedir.*[3]

İkinci Plan'da üretim sektörleri dışında bir altyapı sektörü olan liman yapımına ve bir ulaştırma sektörü olan deniz işletmeciliğine önemli bir yer verilmiştir. Bu tercih, bir yandan devletin demiryolu işletmeciliğinde belli bir düzeye geldikten sonra yeni bir ulaştırma kesimine girmesi olarak yorumlanabileceği gibi, İkinci Plan'daki ihracata yönelme tercihinin bir sonucu olarak da yorumlanabilir. Bu çalışmanın birinci cildini okuyanlar savaşta bu kesimlerin nasıl kritik önem kazandığını görecektir. Birinci Plan'da kurulan tüketim malları sanayii ülkenin tüm nüfusuna yönelmiş iken, İkinci Plan'da yer alan Ev Mahrukatı Sanayii, Gıda Maddeleri Sanayii ve Elektrik Üretimi Sanayii gibi çeşitli sanayi sektörlerinin bir kesimi daha çok şehirli kesime yönelmiştir. Ayrıca İkinci Plan'da öngörülen kapital output oranı (1,1), Birinci Plan'daki gibi (1,2) çok düşük olarak varsayılmıştır.

Birinci Plan henüz uygulanmadan İkinci Plan'ın ilan edilmesi eleştiri konusu olmuştur. Celal Bayar bu eleştiriyi, "henüz Hükümetçe verilmiş bir karar yoktur, ama bunun uygulanması mutlaka sağlanacaktır" diyerek karşılamaya çalışmıştır. 1937 yılında Plan'ın madencilik kesimi 3 Yıllık Maden Programı olarak ayrıyeten ilan edilmiştir. Daha önce üzerinde durduğumuz İngiliz ve Alman dış finansmanının sağlanmasından sonra ise *16 Eylül 1938'de 2/9624 sayılı kararnameyle Üçüncü Plan adıyla Dört Yıllık Sanayi Programı uygulamaya konulmuştur*. Celal Bayar, "on yılda yapılacak işler için malî krediler sağlandığıdan Üçüncü Plan'ı uygulamaya koyduk" demektedir.

3 İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti, *2'nci 5 Yıllık Sanayi Planı*, Başvekâlet Matbaası, 1936.

Üçüncü Plan'da, İkinci Plan'da bulunan ferrokrom tesisleri, ham petrol rafinerileri, ölçü aleti sanayileri, kalay ve galvanizli sac tesisleri yer almamaktadır ama ek yeni projeler vardır, bunlar şöyle sıralanabilir:[4]

1. Ereğli-Zonguldak Havzası'nda istihsalin artırılması tedbirleri alınması (15/9/1938 tarih ve 2/9647 sayılı kararname).
2. Değirmisaz-Tavşanlı linyitlerinin işletilmesi.
3. Tayyare benzin motorları fabrikası yapılması.
4. Hafif maden alüminyum fabrikası yapılması.
5. İki tanesi Doğu Anadolu'da olmak üzere dört yeni şeker fabrikası kurulması.
6. İstanbul, Çatalağzı, Trabzon ve İskenderun'da liman yapılması.
7. 28 yeni vapur alınması.
8. Erzurum'a bir iplik fabrikası yapılması.
9. Ankara'da 450 konutluk mesken yapımı.

1938 yılındaki Sümerbank İdare Heyeti Raporu'ndan, *Sümerbank'a ek görevler verilmiş olduğu* anlaşılmaktadır. Bunlar; *Sivas Çimento Fabrikası ile ikinci bir kâğıt fabrikasının kurulması, Bakırköy Bez Fabrikası'nın yeniden tesisi, İzmit Kaolin Fabrikası'nın kurulması ve Sapanca-İzmit su tesisatının yapılmasıdır*. Bu görevler genellikle var olan tesislerin geliştirilmesini öngörmektedir ama Sivas Çimento Fabrikası yeni bir tesistir. Hatta önce planda yer almamış, İstanbul çevresindeki kuruluşların üretimi yeterli görülmüştür ama ülkenin doğusundaki demiryolu inşaatları sırasında çimento fiyatlarının İstanbul fiyatının dört katına çıkması üzerine, Nafia Vekâleti'nin talebiyle kurulması kararlaştırılmıştır

Üçüncü Dört Yıllık Plan'da yapılacak işler örgütler arasında Çizelge 9.1'deki gibi dağıtılmıştır.

Gerektirdiği kaynak miktarı 168.136.545 TL olarak hesaplanan bu planın uygulanmasına girişildiğinde, İktisat Vekâleti'nde planlama işlevlerini yüklenmiş bulunan Sanayi ve Tetkik Heyeti'nin başına Şevket Süreyya Aydemir gelmiş bulunuyordu. Aydemir, Savaş'ın çok yakınlaştığı bir dönemde uzun vadeli kalkınma arayışlarının bir tarafa bırakılarak, Plan'ın *"İktisadî Savunma Planı" niteliği kazanacak* bir biçimde gözden geçirilmesi gereğine dikkati çekti.[5] Bu kaygılarla *Üçüncü Plan'ın kapsamı 3 Mart 1939 gün ve 2/10710 sayılı kararnameyle* aşağıdaki şekilde daraltılmıştır:

Savaş sırasında bu daraltılmış program içinden gerçekleştirilenlerin sa-

---

4 Sanayi Tetkik Heyetince 26/11/1946 tarihinde hazırlanan not, Nazmi Sevgen, *Celal Bayar Diyor ki*, s. 84-85.

5 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek adam 1922-1938*, Remzi Kitabevi, s. 373.

ÇİZELGE 9.1
Üçüncü Dört Yıllık Plan'daki Projeler

Sümerbank		
1.	Cüruf çimentosu	2. Beş Yıllık Plan'dan
2.	Şamot tuğlası	2. Beş Yıllık Plan'dan
3.	Azot sanayii	2. Beş Yıllık Plan'dan
4.	Makine ve madeni eşya	2. Beş Yıllık Plan'dan
5.	Erzurum İplik Fabrikası	Yeniden
6.	Yeni dört şeker fabriası	Yeniden
7.	Boya fabrikası (Karabük)	Yeniden
Etibank		
1.	Şark Kromları İşletmesi	2. Beş Yıllık Plan'dan
2.	Ergani Bakır (izabe tesisleri)	1. Beş Yıllık Plan'dan
3.	Kuvarshan ve murgul (izabe Tes.)	2. Beş Yıllık Plan'dan
4.	Diğer renkli madenler	2. Beş Yıllık Plan'dan
5.	Ereğli ve Zonguldak'ta üret. artır.	Yeniden
6.	Ereğli ve Zonguldak'ta işçi mahalleleri	Yeniden
7.	Zonguldak-Kozlu demiryolu	Yeniden
8.	Kütahya Seyit Ömer Linyitleri İşletmesi	2. Beş Yıllık Plan'dan
9.	Değirmisaz-Tavşanlı Linyitleri İşletmesi	Yeniden
10.	Elektrik santralleri	2. Beş Yıllık Plan'dan
11.	Ev mahrukatı sanayi	2. Beş Yıllık Plan'dan
12.	Hafif maden-alüminyum	Yeniden
13.	Sentetik benzin (Ayrıca incelenecek)	2. Beş Yıllık Plan'dan
14.	Çatalağzı Limanı Yeniden	
Denizbank		
1.	Deniz Sanayii ve Ticareti	2. Beş Yıllık Plan'dan
2.	Trabzon, İskenderun limanları	Yeniden
3.	28 yeni Vapur	Yeniden
4.	Su Mahsulleri Sanayi ve Ticareti	2. Beş Yıllık Plan'dan
5.	Soda istihsâli (Yeniden İncelenecek)	2. Beş Yıllık Plan'dan
Toprak Mahsulleri Ofisi		
1.	Morfin fabrikası	2. Beş Yıllık Plan'dan
2.	Silo ve ambarlar (100.000 tonluk) (Tetkik edilmek üzere)	Yeniden
Emlak ve Eytam Bankası		
1.	Ankara'da 453 konutluk iki mahalle	Yeniden

yısı da fazla değildir. Gerçekleştirilenlerden Uçak Motor Fabrikası (Millî Müdafaa Vekâleti'nce), Divriği Madeni ve İskenderun Limanı belli bir silolama kapasitesiyle sınırlı kalmıştır. Erzurum İplik Fabrikası, Erzurum yerine Malatya'da kurulmuştur. Savaş sırasında kurulması tamamlananlar ise İkinci Kâğıt Fabrikası, Klor Alkali Fabrikası, Kaolin Fabrikası, Sivas Çimento Fabrikası, Asit Sülfirik ve Süperfosfat Fabrikası gibi Birinci Plan'a ait olan ya da sonradan ona eklenenler olmuştur. Savaş başladığında bunların makine ve tesisatının önemli bir kısmı Türkiye'nin limanlarına ulaşmış bulunuyordu.

ÇİZELGE 9.2
Üçüncü Plan'ın Daraltılmış Biçimi

Yapılacak İşler	*Sonraya Bırakılacak İşler*
Sümerbank	
Ateştuğlası Fabrikası (Şamot)	Porselen Fabrikası
Motor Fabrikası	Cüruf Çimentosu
Bakırköy Dokuma Fab. Tevsii	Azot Sanayii
2. Kendir İhzar Fabrikası	Makine ve Madeni Eşya Sanayii
	Erzurum İplik Fabrikası
	Gliserin ve Yağ Hamızları
	Zeytinyağ ve Rafinerisi
Etibank	
Murgul Bakır Madeni	Kütahya Seyit Ömer Linyit Havzası
Divrik Demir Madeni	Kütahya Mıntıkası Elektrik Santrali
Bolkardağı ve Keban Simli Kurşun Madeni	Hafif Maden Alüminyum
Zonguldak Kömür Havzası	Sentetik Benzin
Çatalağzı Elektrik Santrali	
Çatalağzı Limanı	
Denizbank	
Vapur Alımı	İzmir Limanı'nın Tesis ve Teçhizi
Trabzon Limanı	Liman Tarama İşleri
İskenderun Serbest Liman Tesisatı	Plamar Şamandıraları
	Sumahsulleri Sanayi ve Ticareti
	2 Akay, 3 Frigorifik, 2 Araba Vapuru
	5 Hazır Şilep
	Tersane Teçhizatı
	İskeleler
	Fenerler
	Tahlisiye ve Sis Düdükleri
	Fabrika, Havuzlar, İstinye Dok Islahatı
	Mersin Liman Şirketi'nin Satın Alınması
Toprak Mahsulleri Ofisi	
Silolar	Morfin İmali

Kaynak: Sanayi Tetkik Heyeti'nce 26 Kasım 1940 tarihinde hazırlanmış not.

3. SAVAŞ DÖNEMİNDE MADEN ÜRETİMİNDE GELİŞMELER

1935 yılında Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ile Etibank'ın kurulması sonrasında devletçi ekonomi politika ilgi alanını madenciliğe yöneltmiş ve daha önce üzerinde durduğumuz üzere madencilik projeleri geliştirmeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı başladığı dönemde on sekiz tür maden işletiliyordu ama bunlardan yedi tanesi ekonominin işleyişi bakımından kritik bir öneme sahipti. Işte bu yedi madenin üretimindeki gelişmeler Tablo 9.1'de verilmektedir.

TABLO 9.1
Maden Üretimi (ton)

Yıllar	*Maden Kömürü*	*Linyit*	*Krom*	*Bakır*	*Demir*	*Kükürt*	*Tuz*
1938	2.589.000	158.000	213.831	2.488	76.512	3.893	261.510
1939	2.696.000	185.000	183.539	5.918	239.040	2.606	240.043
1940	3.019.000	229.247	169.823	8.764	130.304	3.651	234.461
1941	3.019.000	301.394	135.714	10.509	59.184	2.176	250.613
1942	2.509.000	390.398	116.342	8.258	19.044	2.738	240.998
1943	3.165.000	624.789	154.512	9.730	91.751	2.379	266.330
1944	3.559.000	763.703	182.108	11.050	90.432	3.402	256.962
1945	3.719.000	725.220	146.716	9.858	124.788	4.154	254.192
1946	3.830.000	603.532	103.167	10.050	112.212	3.018	206.304
1947	3.946.245	819.379	156.603	10.080	145.596	2.662	276.109

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları,* Cilt: 16, 19.

TABLO 9.2
Maden Üretimi Endeksi

Yıllar	*Maden Kömürü*	*Linyit*	*Krom*	*Bakır*	*Demir*	*Kükürt*	*Tuz*
1938	100	100	100	100	100	100	100
1939	105	117	86	238	320	67	92
1940	117	145	79	353	170	94	90
1941	117	191	64	422	78	56	96
1942	97	247	55	332	25	71	93
1943	123	396	73	391	120	62	102
1944	138	483	85	445	119	88	99
1945	144	459	69	397	163	107	98
1946	148	383	49	404	147	78	79
1947	153	519	74	406	191	69	106

Tablo 9.1'de verilen üretim değerleri Tablo 9.2'de maden üretim endeksine çevrilmiştir. Endeks değerlerine bakıldığında savaş yıllarında *Türkiye'nin atılım yaptığı sektörlerin linyit ve bakır olduğu* görülmektedir. Türkiye'nin enerji gereksinmesini nasıl karşıladığını incelediğimiz yedinci bölümde maden kömürü ve linyit üretiminde yapılanları ayrıntılı olarak incelediğimiz için burada ayrıca ele almayacağız. 10 yılda, maden kömürü üretiminin yüzde 50 kadar artmasına karşın linyit üretiminin beş katına çıktığını, *bir anlamda Türkiye'de yaşayanların linyitle bu yıllarda tanıştığını,* bu üretimin tamamen iç tüketimi karşılamakta kullanıldığını ve linyit üretiminde yaşanan bu gelişmenin Türkiye'nin savaş içinde enerji darboğazını aşmasını sağladığını hatırlatmakla yetinelim.

Tablo 9.2'de üçüncü kolonda verilen krom madeni üretim endeksi şaşırtıcıdır. Hemen hemen tamamen dış piyasalar için üretilen kromun talebi, savaş döneminde savaş sanayiinin yükselen üretimine paralel olarak oldukça yükselmiştir ve Türkiye de krom konusunda dünyadaki başlıca üreticilerden biridir. Nitekim Birinci ciltte, savaşan tarafların krom almak için Türkiye üzerinde dış politika müzakerelerinde nasıl baskı kurduklarını görmüştük. Bu durumda beklenen Türkiye'nin krom üretiminde önemli bir artış olmasıdır ama *kromdaki üretim endeksi bize üretim miktarında bir azalmayı göstermektedir*. Bu beklenmedik durumun nedeni, Müttefiklerin, Türkiye'den aldıkları krom miktarını artırmaktan çok Türkiye'nin Almanya'ya sattığı kromu engellemeye yönelmeleri olmuştur. Türkiye, krom üretimini artırarak iki tarafa birden satabilme olanağını elde edememiş, değişik dönemlerde taraflardan birine satış yapmıştır. Bu da, üretimi artırması için yeterli olmamıştır.

Bu dönemde Türkiye'nin 8 milyon tona yakın krom rezervi olduğu tahmin ediliyordu. Bilinen 120 kadar yatak vardı ve bunlardan en önemlileri Guleman, Fethiye, Kütahya ve Eskişehir yataklarıydı. Güneyde özellikle *Fethiye, Marmaris ve Köyceğiz* bölgesinde zengin krom madenleri vardı ve Finike ve Antalya'da da zuhurlar bulunmaktaydı. Ayrıca bu yataklar denize yakın ve ulaştırma bakımından uygun konumdaydılar. Kütahya-Bursa yöresinde de zengin yataklar bulunmaktadır; *Karlıyer, Dağardı, Kozluca ocaklarındaki* krom cevherinin tenörü yüzde 52-53'tür ve buradaki cevher, 396 km uzaklıktaki Derince Limanı ile 266 km uzaklıktaki Bandırma Limanı'ndan ihraç edilmektedir.[6]

Ergani bakır bölgesindeki *Guleman krom zuhuru* 30x18 km alanı kaplıyordu ve dünyanın en zengin yatağı olarak bilinmekteydi. Krom oksit madeni yüzde 50 tenörlüydü. Maden, 1915 yılında Ergani Madeni mühendisi Abdullah Guleman tarafından bulunmuştu ve Etibank'ın 1936 yılında kurduğu Şark Kromları T.A.Ş. tarafından işletilmeye başlanmıştı. 3460 sayılı kanunun yürürlüğe girmesi üzerine de 11 Mart 1939'da Şirket Şark Kromları İşletmesi müessesesine devredilmişti. İkinci Beş Yıllık Plan'ın projeleri içinde yeralan Guleman projesi hemen uygulanmaya başlanmış ve 1937 yılında yılda 300.000 ton üretecek kapasitede bir tesis kurulmuştur. Maden'in ihraç limanı olan Mersin Limanı'na mesafesi 630 km'dir.

Tablo 9.3'te, Türkiye ve Guleman'daki krom madeni üretiminin gelişimi verilmektedir. Türkiye'nin ticaret anlaşması yaptığı tarafların getirdiği sınırlamalar, Guleman'daki üretimin ülke toplam üretiminin yaklaşık olarak yarısı düzeyinde kalmasına neden olmuştur. Bu sınırlamalara ilişkin ayrıntılar,

6 Nemschak, *A.g.e.*, s. 93-94.

TABLO 9.3
Türkiye'de ve Guleman'daki Roş Cevher Üretimi (ton)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Guleman	95.010	105.067	92.123	63.996	31.165	60.030	67.864	69.869	51.299	51.717
Türkiye toplamı	213.831	183.539	169.823	135.714	116.342	154.512	182.108	146.716	103.167	156.603
Guleman ihracatı	75.469	85.767	91.661	63.786	57.868	12.301	106.217	40.141	11.901	78.129

Kaynak: *Kemal Özyund, A.g.e.*, s. 117, Kemalettin Apak vd., *A.g.e.*, s. 334.

bu cildin dördüncü bölümünde verildiği için burada ayrıca üzerinde durulmayacaktır.

Bakır madeni

Tablo 9.2'nin dördüncü kolonunda verilen bakır madeni üretiminin gelişim endeksi, bu madenin üretiminde savaş döneminde 5 misli kadar bir artış sağlandığını göstermektedir. Krom gibi savaş dönemi için stratejik bir maden olan bakırın, hem iç hem de dış talebinin yüksekliği böyle bir gelişmeye olanak vermiştir.

Anadolu'da ilk çağlardan beri işletilmekte olan bakır madenlerinin en önemlileri öncelikle Ergani, daha sonra Kuvarshan ve Murgul çevresinde bulunuyordu. Tarih öncesi devirlerden beri bilinmekte olan *Ergani bakır yataklarındaki* bakır cevheri dünyanın en yüksek tenör oranına sahiptir. Dünyada zengin bakır madenlerinin tenörü yüzde 2-6 arasında iken; Ergani'nin fakir cevherinin tenörü yüzde 4-6, orta cevherinin tenörü yüzde 10-12, zengin cevherinin tenörü ise yüzde 15,6-17,6 oranındadır. Ayrıca 1.200 kilometrekare sahaya yayılmış olan rezervin 4-5 milyon ton olduğu tahmin edilmektedir. 1850 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nce emaneten işletilmeye başlanan bu maden, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Sanayi ve Maadin Bankası'nın iştirakleri arasında bulunan Ergani Bakırı T.A.Ş. tarafından işletiliyordu. 1935'te Diyarbakır-Ergani-Malatya-Fevzipaşa demiryolu hattının açılmasından sonra, Ergani çevresindeki zengin bakır ve krom madenleri ekonomiye açılmış oldu.[7]

Ergani'de bakır üretimi projesi, hem Birinci hem de İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planlarında yer aldı ve 1936 yılında Hükümet, Ergani Madeni'ni işleten şirketin Alman hisselerini satın alarak Hazine hisseleriyle birlikte Etibank'a devretti. Bunun uygulaması olarak da 1937 yılında Humboldt-Deutz

7 Nemschak, *A.g.e.*, s. 95.

firmasına izabehane kurma işi verilmiştir ve 21 Mart 1939'da izabehane çalışmaya başlamıştır. Cevher çıkarıldıktan sonra önce izabe tesislerinde yüzde 99'luk blister bakır hâline getirilmekte, daha sonra bu blister bakır elektroliz işlemiyle rafine bakır hâline getirilmekte ve bu şekilde kalıplara dökülerek Mersin Limanı'ndan ihraç edilmektedir.[8] Bu yıllarda üretilen cevherin tenörü yüzde 8-9 arasındadır ve ayrıca tonunda 1,4 gram altın ve 22 gram gümüş bulunmaktadır. Maden'in kalan rezerv miktarının ise 2.500.000 ton olduğu tahmin edilmektedir.

Tablo 9.4'te, Ergani'de üretilen bakırın gelişimi verilmektedir. Birinci satırda çıkarılan maden çevheri miktarı verilirken, ikinci satırda izabe işleminden sonra elde edilen blister bakır miktarı verilmektedir. Bu blister bakırı serttir ve sanayide kullanılır hâle gelmesi için bir elektroliz süreci sonrasında arılaştırılması gerekmektedir. Türkiye, rafine etme kapasitesi düşük olduğu için, yaptığı ihracatı çoğunlukla gelişmiş ülkelere blister bakır olarak yapıyor, kendi ihtiyacı için gerekli bakırı da rafine edilmiş bakırla takas yoluyla elde ediyordu.

TABLO 9.4
Ergani'deki Bakır Üretiminin Gelişimi (ton)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Ham cevher		95.212	124.328	121.431	110.790	130.887	130,647	114.071	157.706	148.114
Blister		4.236	4.754	8.100	5.195	7.030	10.050	7.649	10.050	9.405
Rafine			2.076	910	2.205	2.205	-	1.895	-	675
İhracat				1.072	5.087	10.266	3.228	378	19.122	6.975
İç satış				621	4.926	125	992	1.819	2.497	5.649

Kaynak: Sezai Cankut, *A.g.e.*, s. 120. Kemalettin Apak vd., *A.g.e.*, s. 328-329.

Savaş döneminde Türkiye'de bakır üretimi yapılan ikinci maden, Kafkaslar'daki en eski bakır madeni olan ve 1864 yılından beri çalıştırılmakta olan *Kuvarshan Madeni'ydi*. Maden'in tenörü yüzde 7'ydi ve ton başına 8 gram altın, 1.000 gram gümüş ihtiva ediyordu. 1912 yılında kurulan izabehanenin çalışması 1928 yılında durmuştur, hatta 1928-1936 arasında Türkiye'de bakır üretimi tamamen durmuştur. Bu madenin canlandırılması İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda yer alıyordu ve Etibank 1937 yılında Kuvarshan'daki eski ocağı tekrar faaliyete geçirmişti, teknik teçhizatı tamamlanan Maden, 7 Ağustos 1937'de üretime başlamıştı. Senelik üretimi 2.500 ton blister bakıra çıkan Maden, 3460 sayılı kanunun uygulanması üzerine 24 Ekim 1938'de Etibank'ın Türkiye Bakır İşletmesi Müessesesi içine alınmıştır.

Tablo 9.5'te görüldüğü üzere cevher üretimi, 1940 yılından itibaren sürekli azalmış ve *1945 yılından itibaren de durmuştur*. Bunun nedeni madenin

8 Sezai Cankut, "Türkiye'deki Bakır İşletmeleri".

TABLO 9.5
Kuvarshan'da Bakır Üretiminin Gelişmesi (ton)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
Ham cevher	61.700	74.767	54.445	32.803	28.489	7.092	33.630	5.310		
Blister	2.243	2.500	1.924	1.497	858	495	1.000	304	-	
İhracat	2.488	2.342	1.119	181	201	1.598		-	1.341	
İç satış	-	-	-	705	-	802	-	293	-	

Kaynak: Sezai Cankut, *A.g.e.*, s. 120. Kemalettin Apak vd., *A.g.e.*, s. 330.

tükenmiş olmasıdır. Yeni maden alanları bulunamayınca da üretim durdurulmuş, makine ve teçhizat kısmen Etibank'ın başka işletmelerine gönderilmiştir.

Hopa Limanı'ndan 30 km içeride bulunan *Murgul Madeni* de eski zamanlardan beri bilinen bir madendir ve Cenevizler tarafından işletildiği sanılmaktadır. Murgul maden sahasında kurulan ilk izabehane 1902 yılında çalışmaya başlamış, ancak 1914 yılında üretim durmuştu. Murgul Madeni'nin tenörü yüzde 2,75'tir ve rezervinin 6.500.000 ton hesap edilmesi üzerine İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı içine alınarak, Etibank'a Bağlı Türkiye Bakır İşletmeleri Müessesesi tarafından yeniden işletilmesi planlanmıştır. Bunun üzerine izabehane 1940 yılında faaliyete geçmesi planlanarak bir İngiliz şirketi olan "General Engineering Co."ya ihale edilmiştir. Ancak savaş dolayısıyla üretime geçilememiş, üretim, savaş sonrasına kalmıştır.

Demir madeni

Karabük'te bir demir ve çelik fabrikası kurmak için çalışmalar yapılırken, Türkiye'de yararlanabilecek demir madenlerinin varlığı henüz bilinmiyor, demir madeninin ithal edileceği varsayılıyordu. Bu fabrikanın projesi üzerinde çalışılırken, 1937 yılı Mayıs'ında, 1.470-1.690 m rakımında, açıkta 800x800 m'lik bir alanı kapsayan ve rezervinin 15-30 milyon ton arasında olduğu tahmin edilen Divriği Demir Madeni bulundu. Cevher tenörü yüzde 65'ti. Divriği'nin güneyinden Malatya ilindeki Hasançelebi yöresine kadar uzanan alanda yapılan araştırmalar ümit verici olmuştu.[9]

Divriği Madeni, 17 Mayıs 1938 tarihinde kurulan Etibank Divriği Demir Madenleri İşletmesi'nce faaliyete geçirilmiş ve 20 Ekim 1938'de de ilk demir cevheri taşıyan tren 990 km uzaktaki Karabük'e doğru yola çıkmıştır. Daha sonra 25 Aralık 1939'da Divriği Demir Madenleri Müessesesi kurulmuştur ve İkinci Dünya Savaşı içinde esaslı bir tesisat kurulamayacağı anlaşılınca, ge-

9 Nemschak, *A.g.e.*, s. 92-93.

TABLO 9.6
Divriği Madeni'nde Üretimin Gelişimi

Yıllar	*Üretim (Ton)*	*Sevkiyat (Ton)*
1938	72.898	20.945
1939	231.316	143.097
1940	130.337	87.293
1941	60.754	66.026
1942	19.044	93.453
1943	91.751	97.602
1944	90.430	107.722
1945	125.708	101.576
1946	112.210	121.548
1947	145.620	136.404

Kaynak: Yusuf Gürata, *A.g.e.*, s. 113.

çici bir tesisatla Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın günde 1.000 ton olan ham cevher gereksinmesi karşılanmaya başlanmıştır.[10]

1939 ve 1940 yıllarında Divriği'ye, Karabük'ün yılda 400.000 ton demir madeni ihtiyacı olduğu düşünülerek, bu düzeyde bir üretim programı verilmişti. Fakat daha sonra Karabük'ün iki fırınının değil bir fırınının çalıştırılması ve demiryolu nakliyatındaki sıkıntılar dolayısıyla, Divriği'nin üretim programı 100.000-150.000 ton düzeyine düşürülmüştü.[11] Yani Maden'deki üretim artışı, Karabük Fabrikası'nın üretim başarısı tarafından sınırlanmaktaydı.

Kükürt üretimi

Tablo 9.2'nin altıncı kolonunda verilen kükürt üretim endeksine bakarak, savaş döneminde kükürt üretiminin 1941 yılına kadar sürekli bir düşüş gösterdiği, daha sonra üretim miktarında belli bir toparlanma yaşanmış ise de 1938 yılındaki düzeye yeniden ulaşılamadığını söyleyebiliriz. Oysa Türkiye'de kükürt, üretilmesi bağcılık bakımından büyük bir öneme sahip ve ayrıca kimya sanayii için de gerekli bir ham maddedir.

Türkiye'deki önemli kükürt madeni yatakları Keçiborlu'da bulunuyordu. Demiryolu güzergâhında bulunan *Keçiborlu Kükürt İşletmesi'nin* işlediği maden, Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar tarafından basit tesislerle işletilmiştir. Kurtuluş Savaşı sonrasında ise bir Fransız şirketine imtiyaz verilmiş, ancak bu şirketin üretime geçmeyişi üzerine bu imtiyaz 1932'de feshedilmiştir. Bu madenin işletilmesi Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda yer alın-

10 Yusuf Gürata, "Divriği Demir İşletmesi", *Türk Ekonomisi*, Sayı 45-47, Mart-Mayıs 1947, s. 109.

11 Yusuf Gürata, *A.g.e.*, s. 113.

ca, 1934 yılında Sümerbank'la İş Bankası gerekli tesisleri kurarak madeni işletmeye başlamışlardır. 6 Nisan 1936'dan itibaren Sümerbank'ın yerini Etibank'ın almasıyla Etibank ve İş Bankası ortaklığı olarak yönetilen işletme, 1944 yılı başından itibaren sadece Etibank tarafından işletilmeye başlanmıştır. İşletilen başlıca iki ocak; Kükürtdere ve Değirmendere'dir.[12]

TABLO 9.7
Türkiye'nin Yıllık Kükürt Tüketimi (ton)

	Tarımsal Kullanım		*Sanayi Kullanımı*		
Yıllar	*Yerli*	*İthal*	*Yerli*	*İthal*	*Toplam*
1938	3.430	273	78	136	3.916
1939	2.429	1.424	253	46	4.153
1940	1.178	2.494	71	1.227	4.996
1941	3.125	210	59	537	3.931
1942	1.762	2.600	190	56	4.608
1943	2.534	363	78	13	2.988
1944	4.539	64	291	29	4.923
1945	3.197	-	815	-	4.004

Kaynak: Kazım Akyel, *A.g.e.*, s. 114.

Tablo 9.7'de verilen Türkiye'deki kükürt tüketimi sayılarına göre esas tüketim alanı bağcılıktır. Sanayinin tüketimi bağcılık tüketimi yanında göreli olarak azdır. Tablo 9.8'de de Keçiborlu İşletmesi'nin üretim miktarları verilmektedir.

TABLO 9.8
Keçiborlu Kükürt İşletmesinin Yıllık Üretimi (ton)

Yıllar	*Maden Çıkarımı*	*Saf Kükürt % 99,5*	*Bağ Kükürt % 65*
1938		1.638,0	
1939		2.930,0	
1940		3.383,0	
1941	10.964	815,5	-
1942	14.860	3.440,6	615,2
1943	9.210	2.044,8	1.033,8
1944	13.562	650,7	2.676,5
1945	14.623	778,0	3.001,1
1946	13.038	2.384,0	365,0
1947	12.470	2.653,0	-

Kaynak: Kazım Akyel, *A.g.e.*, s. 113.

12 Kazım Akyel, "Türk Madenciliğinde Kükürt ve Keçiburlu İşletmesi", *Türk Ekonomisi*, Sayı 45-47, Mart-Mayıs 1947, s. 113, Kemalettin Apak, vd., *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, İzmit, 1952, s. 344.

Tablo 9.8'de verilen üretim rakamlarıyla Tablo 9.1'de verilen üretim rakamları farklılıklar göstermektedir. Bu farklılığın iki nedenden doğduğu söylenebilir; bunlardan ilki Tablo 9.8'de üretimi saf ve bağ kükürtü olarak ikiye ayırmamız, ikincisi ise küçük de olsa Keçiborlu dışında da üretim yapılmasıdır. Keçiborlu dışında Denizli-Sarayköy'de de tenörü yüzde 40-50 olan bir kükürt cevheri mevcuttur. Doğrudan un değirmeninde öğütülen yıllık 6-8 bin torbalık üretim, 100 mesh'lik incelikte piyasaya sürülmekte ve Kemalpaşa, Turgutlu ve Buldan bölgelerinde kullanılmaktadır.

Tuz üretimi konusunda ise, Tablo 9.2'nin son satırında verilen tuz üretiminin değişme endeksinin, bu alanda diğer maden üretimi alanlarına göre dalgalanmanın daha sınırlı kaldığını gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu konu beşinci bölümdeki Tuz Üretimi ve Tüketimi bölümünde ayrıntılı olarak ele alındığı için burada bu kısa değinmeyle yetinelim.

4. SAVAŞ DÖNEMİNDE SANAYİ ÜRETİMİNDE GELİŞMELER

Cumhuriyet Hükümetleri, Türkiye'nin sanayileşmesinde temelde iki araç kullanmışlardır; bunlardan ilki 1927 yılında çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'yla özel sektöre getirilen teşvikler iken, ikincisi 1929 İktisadî Krizi'ni yaşayan Türkiye'nin devletçi bir ekonomi politikasıyla sanayileşme planları geliştirerek Sümerbank ve Etibank gibi iktisadî kuruluşları eliyle sanayi üretiminde atılımlar yapmaya çalışmasıydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun süresinin dolduğu 1942 yılına kadar Türkiye'nin sanayileşmesinde her iki mekanizmadan birlikte yararlanılmıştır. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanılarak kurulan sanayi tesisleri, gıda sanayii ya da tarımsal ham madde kullanan, göreli olarak küçük ölçekli özel sektör kuruluşlarıydı. Bu tür bir sanayileşme Cumhuriyet yönetimlerinin beklentilerini karşılamadığı için, Yasa'nın süresinin 1942'de dolmasının ardından *Hükümetler yeni bir teşvik-i sanayi yasası çıkarmak gereğini duymamışlardır*. Bundan sonra, daha büyük ölçekli devlet fabrikalarıyla sanayileşme yolu, tek mekanizma olarak kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı döneminde sanayi planlarında da önem verilmiş olan emtianın üretim miktarları Tablo 9.9'da verilmektedir. Tablo 9.10'da da bu üretim değerlerinden çıkartılan üretim endeksleri verilmektedir.

Tablo 9.10'da verilen sanayi üretim malları endeksinde *üretimini iki mislinden fazla artıran sektörler şeker, kâğıt ve demir çeliktir*. Kâğıt ve demir çelikte sektöre yeni fabrikalar girmiş, şeker üretimindeki artış ise bir yönetim başarısıyla yeni fabrika girmeden sağlanmıştır. Oysa çimento sektöründe devreye yeni bir fabrikanın da girmesine rağmen üretim artışı sınırlı kalmıştır. Sümerbank da pamuklu ve yünlü ip üretiminde iki misline yakın bir artış sağlamayı başarmıştır. Türkiye'nin pamuklu ve yünlü üretimindeki ar-

TABLO 9.9
Sanayi Malları Üretimi (ton)

Yıllar	*Şeker*	*Çimento*	*Kâğıt*	*Sümerb. Pamuklu İplik*	*Toplam Pamuklu İplik*	*Sümerb. Yün İplik*	*Toplam Yün İpliği*	*Çelik Üretimi*
1938	42.527	267.568	9.076	7.891*		2.066		
1939	94.058	274.741	8.435	9.181*	22.822	3.311	6.230	–
1940	88.669	267.054	9.485	13.249*	27.944	3.905	8.429	37.408
1941	87.023	272.919	8.914	12.547*	26.401	3.983	8.477	33.144
1942	57.309	210.853	8.954	12.296*	24.642	3.806	7.845	50.107
1943	96.418	168.919	10.305	13.037*	25.367	3.707	7.547	42.748
1944	89.802	286.521	12.583	13.949*	26.192	3.914	7.983	60.780
1945	89.803	288.455	14.413	15.511*	27.957	3.759	7.276	64.185
1946	96.587	323.219	15.401	14.857	25.788	3.804	6.437	79.184
1947	96.635	349.895	18.602	14.823	28.829	3.945	6.747	92.563

(*) Sümerbank iplik üretimi miktarları Malatya ve Adana fabrikalarının Sümerbank öncesi üretim sayılarıyla düzeltilmiştir.

Kaynak: K. Apak, C. Aydınelli, M. Akın: "Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri", *İstatistik Yıllığı,* Cilt 16 ve Cilt, 19. İsmail Hüsrev Tökin, *Rakamlarla Türkiye,* Cilt, II, İstatistik Genel Md., Ankara, 1949.

TABLO 9.10
Sanayi Malları Üretimi Endeksi (ton)

Yıllar	*Şeker*	*Çimento*	*Kâğıt*	*Sümerb. Pamuklu İplik*	*Toplam Pamuklu İplik*	*Sümerb. Yün İplik*	*Toplam Yün İpliği*	*Çelik Üretimi*
1938	100	100	100	100		100		
1939	222	102	93	117	100	161	100	
1940	209	100	105	168	123	189	144	100
1941	205	102	99	159	116	193	136	89
1942	135	79	99	156	108	185	126	134
1943	227	64	114	166	112	180	122	115
1944	212	107	139	177	115	190	129	163
1945	212	108	159	197	123	182	116	172
1946	228	121	170	189	113	185	104	212
1947	228	131	205	188	127	191	109	248

tışların küçük kalması ise devlet kuruluşları dışındaki üretimin sabit kalması olarak yorumlanabilir.

Tablo 9.1'in ilk sütununda yer alan şeker üretimi konusu, bu kitabın beşinci bölümündeki Şeker Üretimi ve Tüketimi kısmında ayrıntılı ele alındığı için burada ayrıca ele alınmayacaktır.

Çimento üretimi

Türkiye'deki ilk çimento fabrikası, 1910 yılında "Aslan Osmanlı Şirketi"nce Darıca'da kurulmuştu. Bir süre sonra da Eskihisar Çimentoları Anonim Şir-

keti'nce Eskihisar Çimento Fabrikası kuruldu. İki fabrika arasında bir süre rekabet yaşandıktan sonra iki şirketin birleşmesiyle Aslan ve Eskihisar Müttehit Çimento fabrikaları T.A.Ş. kuruldu. Bu şirketin 1938 yılındaki toplam üretim kapasitesi 60.000 tondu. 1930'da Türk Çimentoları ve Su Kireci A.Ş., 120.000 ton/yıl kapasiteli Zeytinburnu fabrikasını ve Anadolu Çimentoları T.A.Ş. de 180.000 ton/yıl kapasiteli Kartal fabrikasını kurmuştu. Anlaşılacağı üzere Türkiye'de çimento sanayiinde esas gelişme 1930-1935 yılları arasında olmuş, Türkiye'nin ihtiyacına yetecek kadar üretim yapılır hâle gelmiştir. *1938 yılına gelindiğinde, toplam 360.000 ton/yıl kapasiteli bu fabrikalar* aralarında bir satış birliği kurmuş ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun imkânlarından da yararlanarak çok kârlı çalışmıştır. Çimentonun tonu İngiltere'de 16,5 liraya, Yunanistan'da 16 liraya ve Polonya'da 12 liraya satılırken Türkiye'de 30 liraya satılmıştır. 1935 yılından sonra devlet bu duruma müdahale etmeye başlamış, fiyatı düşürmek için uğraşmıştır.[13] Ayrıca bu süreçte, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara'nın imarının gerektirdiği çimentoyu sağlamak için kurulmuş olan Ankara Çimento Fabrikası'nın üretimine de son verilmiştir.[14]

Hemen hemen tümü İstanbul çevresinde toplanan bu fabrikalarda üretilen çimentonun Doğu Anadolu'da kullanılması hâlinde, çimento fiyatları, taşıma maliyetinin eklenmesiyle yükseliyordu. Demiryolu inşaatlarının Doğu Anadolu'ya kaymasıyla birlikte Nafia Vekâleti Hükümete başvurarak Sivas'ta bir cimento fabrikası yapılmasını istedi. 1938 yılında bu görev Sümerbank'a verildi. Almanlar tarafından planlanan ve makineleri da Almanya'dan sağlanan bu fabrikanın inşaat sözleşmesi de 1938 yılında Humbolt firmasıyla yapılmış, inşaata ise 1940 yılında başlanmıştır.

1938 yılında çimento üretimi ayda 24.000 ton gibi bir düzeye çıkmıştı. Daha sonraki yıllarda ise gerilemiş, *1942 yılında ayda 14.700 tona düşmüştür.* Bu düşüşün temel nedeni 1942 yılında maden direği sağlanamayışı nedeniyle yaşanan krizdir. Bu süreçte kömür üretimi 500.000 ton düşünce, çimento üretimi için kullanılan kömürde de önemli bir kesinti yapılmış ve bu nedenle Tablo 9.10'da görüldüğü üzere 1942 ve 1943'te çimento üretimi düşmüştür.[15] Oysa savaşa hazırlık için önce Çakmak Hattı'nı daha sonra da Çatalca Hattı'nı inşa eden ordunun çimentoya ihtiyacı oldukça artmıştı. Bu cildin dış ticarete ilişkin dördüncü bölümünde değindiğimiz gibi İngiltere'den çimento sağlamakta da zorlukla karşılaşılıyordu. Yaşanan bu çimento kıtlığı, 10 seneden beri kullanılmayan Ankara Çimento Fabrikası'nın Sümerbank tarafın-

13 Hazım Atıf Kuyucak, "Yeni Çimento Fabrikası Memleketimizdeki Çimento Sanayii", *Radyo İktisat Saati Konuşmaları,* No. VI, Ankara, 1943, s. 16.

14 Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Çimento Sanayii,* İ.Ü İktisat Fakültesi, İstanbul, 1942.

15 Hazım Atıf Kuyucak, *A.g.e.*, s. 15.

dan ihya edilerek üretime sokulmasını gündeme getirmiştir. Bu amaçla Sümerbank ile Ankara Belediyesi arasında bir limited şirket kurulmuştur ve bu fabrikanın sanayi planlarında sözü edilen ama uygulamaya konulmayan cüruf çimentosunu üretmesi öngörülmüştür.[16] Bu da Karabük Fabrikası'nın cürufunun kullanılmasıyla gerçekleştirilecektir. *1943 yılının* son altı ayında Sivas Çimento Fabrikası'nın ve *son iki ayında da* Ankara Çimento Fabrikası'nın üretime başlamasıyla, toplam *çimento üretimi ayda 26.000 tona yükselmiştir.* Sümerbank Genel Müdürü, 5 Haziran 1943'te Sivas Fabrikası'nın açılışında yaptığı konuşmada, fabrikanın kapasitesinin 90 bin ton/yıl olduğunu ama binaların iki misli bir üretime uygun olarak yapıldığını, savaş sonrasında üretimin 180.000 tona çıkarılabileceğini belirtmiştir.[17]

Kâğıt üretimi[18]

Mehmet Ali Kâğıtçı, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye'de bir kâğıt fabrikasının kurulmasının kulisini yapmaktadır. Bu çalışmalar bir kâğıt fabrikasının kurulmasının Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı'nda yer almasını sağlamıştır ve 1934 yılında Sümerbank bu fabrikanın kurulmasıyla görevlendirilmiştir. Ülkenin ithalat miktarının yılda ortalama 22.000 ton kâğıt olduğu saptanmış ve önce bunun yarısını karşılamak üzere, sonra ise genişletilmek üzere *İzmit'te 12.000 ton/yıl kapasiteli bir fabrika kurulması* kararlaştırılmıştır. Makineleri J.M. Voith firmasınca üretilen ve 14 Ağustos 1934'te temeli atılan fabrika, *18 Nisan 1936'da tecrübe üretimine başlamıştır*. Fabrikanın üretime başlamasıyla birlikte bu fabrikaya selüloz ve kaolin üretecek tesislerin de kurulması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Fabrikanın genişletilmesi hâlinde Kilez Deresi'nden sağlanan su yetersiz kalacağı ve Sapanca'dan İzmit'e su getirilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Daha önce de değindiğimiz üzere bu yeni gereksinmeleri karşılamakla Sümerbank görevlendirilmiştir.

Kurulması düşünülen ikinci kâğıt fabrikası da birinci fabrika gibi 12.000 ton/yıl kapasitelidir ve 1941 yılı başında çalışmaya başlaması planlanmıştır. Bununla birlikte Savaş koşullarının doğurduğu gecikmeler sonucu *fabrika ancak 24 Temmuz 1944 tarihinde işletmeye açılmıştır*. İkinci fabrikanın yapılma kararı verildiğinde Türkiye'nin yıllık kâğıt tüketimi 24.000 ton/yıldı ve *fabrikanın açıldığı dönemde talep 30.500 tona yükselmişti.* Yani anlaşılacağı üzere ithalat ihtiyacı bu açılıştan sonra da sürmüştü.

Sümerbank, birinci ve ikinci fabrikanın selüloz ihtiyacını karşılayacak

16 *Türk Ekonomisi*, Sayı 3, 15 Eylül 1943, s. 101.

17 Hazım Atıf Kuyucak, *Radyo İktisat Saati Konuşmaları*, No. VI, Ankara, 1943, s. 15.

18 Bu kısımdaki bilgiler; Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, *A.g.e.*, s. 125-144'ten alınmıştır.

bir kapasitede planlanan *selüloz fabrikasının* makinelerini da 10 Temmuz 1936'da J.M.Voith firmasına sipariş etmiştir. Ancak bu fabrika da savaş dolayısıyla doğan gecikmelerden ötürü ancak *17 Ağustos 1945'te işletmeye açılmıştır. Kaolin fabrikasının kurulması* için de 1937 yılında girişimde bulunmaya başlayan Sümerbank, kaolin sağlamak için Kütahya'daki Seyit Ömer Köyü'nün yakınındaki maden ocağının işletilmesi için ruhsat almıştır. Fabrikanın yeri olarak İzmit seçilmiştir. 3.600 ton sulu müstahzar kaolin üreten *fabrika, Mart 1941'den itibaren işletilmeye başlanmıştır*. Saniyede 600 litre su taşıyan isale hattı ise 1943 yılında çalışabilir hâle gelmiştir.

Bu fabrikaların oluşturduğu sanayi kompleksinin ürettiği kâğıt miktarını gösteren Tablo 9.9'un üçüncü sütunu, burada anlatılan gelişme öyküsüyle uyum içindedir. *1938'deki kâğıt üretimi miktarının ikiye katlanması ancak 1947 yılında gerçekleşmiştir.*

Tablo 9.9'da 4, 5, 6 ve 7'nci sütunlarda yer alan pamuklu ve yünlü iplik üretimi ise, altıncı bölümde giyim tüketimi incelenirken ayrıntılı olarak ele alındığından burada ayrıca ele alınmayacaktır.

Demir ve çelik üretimi[19]

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren bir demir ve çelik fabrikası kurmak Türkiye'nin bir tutkusu olmuştu. 1926 tarih ve 786 sayılı "Demir Sanayiinin Tesisine Dair Kanun" TMMB'den geçirilmiş ve bu yasayla bu konuda Hükümete dört yılda 18 milyon TL harcama yetkisi verilmiştir.[20] Bu yasanın sanayileşmemiş bir ülkenin demir ve çelik fabrikası kurma konusunda çıkardığı ilk yasa olduğu söylenebilir. Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik durum ve dış ilişkileri, böyle bir sanayinin kurulmasına henüz uygun değildi ama Türkiye, yine de Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na Karabük'te bir demir ve çelik fabrikası kurulmasını koymuştu. Bu proje için kaynak bulamayan Türkiye'nin önünü açan ise, bu kitabın birinci cildinde de gördüğümüz üzere İngilizlerin, Türkiye ekonomisi üzerindeki Alman etkisini azaltmak üzere Karabük'te yapılacak olan demir ve çelik fabrikasını finanse etmeye karar vermesiydi.

23 Haziran 1936'da Sümerbank'la, temelde bir müşavirlik firması olan "H.A: Brasseret and Co.Limited" arasında Ankara'da bir yapım anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre 180.000 ton/yıl kapasiteli olacak ve iki buçuk yılda tamamlanacak olan bu demir çelik fabrikasının, her biri 300 ton/gün kapasi-

19 Bu kısımdaki bilgiler; Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli ve Mehmet Akın, *A.g.e.*, s. 107-122'den alınmıştır.

20 K. Apak, C. Aydınelli, M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, İzmit Selüloz Basımevi, İzmit, 1952, s. 111-112.

teli iki yüksek fırını, her biri 70 ton/gün kapasiteli dört Siemens Martin Ocağı, 700 ton/gün kapasiteli kok fabrikası ve 900 ton/gün kapasiteli haddehaneleri bulunacaktır. Fabrikanın maliyeti ise 2.745.000 İngiliz lirası olacaktır ve bu mukavelenin gerektirdiği finansmanı sağlamak için 29 Ekim 1936'da İngiliz-Türk Comptoir anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma yarı resmî bir kliring sistemi getirmektedir, buna göre İngiltere Türkiye'den bu ödemeyi yapmaya olanak verecek düzeyde ithalat yapacaktır.[21] İnşaatı ise İş Bankası'nın bir kuruluşu olan İnşaat Türk yüklenmiştir. 3 Nisan 1937'de yapılacak olan Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın temel atma töreni, İngilizler açısından bir siyasal gösteri niteliğini kazanmıştı. Fabrika'nın yapıldığı yer olan Karabük ise, 1935 tarihine kadar Öğlebeli Köyü'nün bir mahallesiydi. Ankara'yı Zonguldak'a bağlayan demiryolu yapıldığında burada kurulan istasyona Karabük adı verilmişti.[22]

Fabrika'nın temelleri Soğanlı-Araç nehirlerinin birleştiği noktadaki çeltik tarlaları içinde *3 Nisan 1937'de, Başbakan İsmet İnönü tarafından atıldı.*

1 Mart 1938'den itibaren mekanik montajına başlandı ve 6 Haziran 1939'da Kuvvet Santrali, 27 Temmuz 1939'da Birinci Kok Fabrikası, 9 Eylül 1939'da Birinci Yüksek Fırın (Fatma),15 Kasım 1939'da Şakuli Boru Fabrikası, 9 Ocak 1940'ta Çelikhane, 3 Nisan 1940'ta Haddehane ve 7 Kasım 1941'de Sac Haddehanesi işletmeye açıldı.

300 ton/gün kapasiteli birinci yüksek fırın olan *Fatma'ya, 9 Eylül 1939'da yol verilmiştir*. Fabrika üretime geçtikten sonra, tasarımda yapılan bazı hatalar ortaya çıkmış olmasına karşın, fabrika işletilmiştir. Birinci ciltte çalışmalarına değindiğimiz Whitham, askerî üretimle yakından ilişkili olduğu için Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları'ndaki üretimle de yakından ilgilenmiştir ve bu ilgi doğrultusunda 1942 yılında fabrikanın dengesizliklerini gidermek için oldukça önemli bir program uygulanmıştır.[23] Ama bu sınırlı bir iyileştirmedir, esas iyileştirme savaş sonrasına kalmıştır. 300 ton/gün kapasiteli ve Zeynep adlı ikinci yüksek fırına ise ancak 10 yıl boş olarak bekledikten sonra 7 Ocak 1950 tarihinde yol verilebilmiştir. Türk işçi ve kadroların 24-26 aylık bir sürede Fabrika'yı yönetecek kadar yetişmeleri üzerine, 21 Kasım 1942'de Karabük'ün idaresi Türklere devredilmiştir.

Tablo 9.9'un son sütununda verilen *Fabrika'nın Çelik üretimi, ilk kez 9 Ocak 1940'ta faaliyete geçen C ocağı ile başlamıştır ve 11 Ocak 1940 tarihinde ilk döküm alınmıştır*. Ayrıca bu tablodan, 1942 ve 1946 yıllarında olduğu

21 B.S.W. Karlinski, "Turkish English Industrial Cooperation", *The Financial Times*, 25 Şubat 1937. Pub.Rec.Off.: ADM 116-4400 Report on Visit of Engineer Rear Admiral G.Morgan C.B.E, and Constructor Rear Amiral W.J.A Davies O.B.E to The Naval Establishments in Turkey.

22 Z.F. Fındıkoğlu, "Karabük'ün Teşekkülü ve Bazı Demografik ve İktisadi Meseleler", 1960-1961 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları, İstanbul, 1962, s. 2.

23 Pub.Rec.Off.: FO 371-37486, 7 Eylül 1943 tarihli yazı.

gibi Fabrika'nın dengesizlikleri giderildikçe üretimin sıçrama gösterdiği de görülmektedir.

Kimya sanayii[24]

Türkiye'nin sanayileşme politikası bir yönüyle halkın temel gereksinmelerini karşılamaya önem verirken, diğer yönüyle de savunma sanayiinin gerektirdiği ve devlet sanayilerinin girdisi olan maddelerden oluşan kimya sanayiini kurmak üzerinde duruyordu. Nitekim *nitrat asidi ve sülfat asidi fabrikaları olmayan bir ülkenin patlayıcı maddeler üretmesi* olanaksızdı. Bu nedenle Türkiye aşağıdaki dört alanda inorganik kimya sanayii kurmak istiyordu:

1) Sülfat Asidi Sanayii
2) Klor Sanayii
   a) Klor
   b) Klor asidi
   c) Sodyum Hidroksit
3) Azot Sanayii
   a) Amonyak
   b) Nitrat Asidi
   c) Azotlu Gübreler
4) Soda Sanayii

Türkiye'de sülfat asidi ilk olarak askerî fabrikalarca üretilmeye başlanmıştı. Örneğin 1939 yılında askerî fabrikalar, gereksinmelerini, kendi fabrikalarında günde 15 ton olarak ürettikleri duhani sülfat asidiyle karşılıyorlardı. 1938 yılında ise, Birinci Sanayi Planı'nda yer alan sülfat asidi ve süperfosfat fabrikalarının Karabük sanayi kompleksi içinde birlikte yer almasına karar verilmişti. Sülfirik Asit Fabrikası'nda, üretim için, "Kurşun Odalar Metodu"nun Peterson tarafından geliştirilmiş şekli olan "Dolgu Kule Sistemi" seçilmiştir. Süperfosfat Fabrikası ise, fosfat kayası (ithal edilmektedir) ve sülfirik asit karışımından Maxwell Metodu'na göre % 16-18 P2O5 içeren toz hâlindeki normal süperfosfat gübresi üretmek için projelendirilmiştir. Almanların Zahn firmasınca kurulan sülfirik asit ve süperfosfat fabrikaları, 15 Haziran 1944 tarihinde işletmeye açılmıştır ve üretilen süperfosfatın dağıtımı Zirai Donatım Kurumu tarafından yürütülmüştür.[25] Fabrikanın ka-

24 Bu kısımda verilen bilgiler aksi belirtilmedikçe İskender Batu'nun 3 Şubat 1944 tarihli "Türkiye'de Kimya Sanayiinin Halihazır Durumu ve Atideki Gelişimi Hakkında Rapor" başlıklı 242 sayfalık raporundan alınmıştır.

25 *Karabük 85*, s. 105-113.

pasitesi tek vardiya 3.000 ton, üç vardiya 9.000 tondur. *1945 yılında 6.720 ton 60 Bé sülfirik asit, 1.376 ton 66 Bé sülfirik asit ve 5.362 ton süperfosfat üretilmiştir.*[26]

İzmit'teki kâğıt sanayi kompleksinin bir parçası olarak kurulan klor sanayiinin ham maddesi olan mutfak tuzu, elektrolize tâbi tutularak sodyum hidroksit ve klor gazı üretilmektedir. Üretime geçilen 1945 yılında 16 ton sıvı klor, 1.324 ton kireç kaymağı, 561 ton sodyum hidroksit ve 101 ton hidroklorik asit (tuz asidi) üretilmiştir. *1947 yılına gelindiğindeyse üretim sıvı klorda 46 tona, kireç kaymağında 1.866 tona, sodyum hidroksitte 1.121 tona ve tuz asidinde 137 tona yükselmiştir.*[27]

Azot sanayii bu dönemde ele alınamadığı halde, Karabük kokhanesinde, ortaya çıkan amonyak kullanılarak günde 10 ton amonyum sülfat üretecek bir tesisat kurulmuş bulunuyordu. Sülfat asidi tedarikindeki güçlük dolayısıyla başlangıçta çalıştırılamayan bu tesisatla, daha sonra gerekli malzeme temin edilip *1946 yılında 2.500 ton, 1947 yılında 2.600 ton amonyum sülfat gübresi üretilmiştir.*

Bundan başka sabun, cam, şişe, kâğıt, sodyum hidroksit vb. çok geniş bir kullanım alanı olan soda üretimi için, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda İstanbul'da 6.000 ton/yıl kapasiteli bir fabrika kurulması öngörülmüştü ama bu fabrika gerçekleştirilemeyince *Van Gölü'nde soda üretilmesine çalışıldı.*

Kurulmak istenilen kimya sanayiinin ikinci kanalını inorganik kimya sanayii oluşturuyordu. Türkiye'de böyle bir sanayinin kurulmasını başlatabilecek iki koklaştırma tesisi bulunuyordu; bunlar Zonguldak'taki sömikok tesisi ile Karabük'teki kok fabrikasıydı. Kok fabrikalarında 1.100-1.200 derecelerindeki kömürden çıkan gazlar, soğutma ameliyesine tâbi tutularak önce su ve katran olarak ayrılıyor, bundan sonra geriye kalan katran kulelerde toplanarak katran ve amonyak olarak tamamen ayrılıyor ve son olarak geriye kalan gaz, benzol yıkayıcısı kulelerden geçirildikten sonra ısıtmada kullanılmak üzere havagazı depolarına gönderiliyordu. Ayrılan amonyak da, amonyak tuzlarına dönüştürülerek gübre ya da patlayıcı madde olarak kullanılıyordu. Katranın ve benzolün tathirinden (pürleştirme) sonra benzol, toluol, ksilol, fenol, naftalin, antrasen, katran yağları ve zift üretilmektedir.

Göreli olarak eski olan sömikok tesislerinde 500 ton benzol üretilmekte ve yakıt olarak tüketilmekteydi. 1942 yılında üretilen 3.030 ton ham katrandan 319 ton yıkama yağı, 213 ton haşerat mücadelesinde kullanılan fenollü yağ, 1.060 ton kreozot yağı (demiryolu traverslerinin korunmasında kullanılıyor) ve 1.668 ton zift (kömür briketleri imalinde kullanılmıştır) üretilmiştir.

26 Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, *A.g.e.*, s. 121.

27 Kemalettin Apak, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın, *A.g.e.*, s. 141.

Karabük Kok Fabrikası bu tür üretime ancak 1946 yılında başlamıştır. Bu yılda 13.200 ton ham katran, 3.400 ton ham benzol üreten Fabrika'da, *1947 yılında da 13.400 ton ham katran, 3.500 ton ham benzol üretilmiştir.*[28] Karabük'te ham benzolden toluol ve motor benzolü, ham katranın damıtılmasıyla katran yağları, kreozot ve zift üretilmiş; ksilol ve fenol ise üretilmemiştir. Ayrıca 1943 yılında naftalin üretilmesine de başlanmıştır.

Aslında bu dönemde özel kararlara konu olmamış çok sayıdaki alanda üretim yapılmıştır. Ancak bu bölümde, Türkiye'nin savaş döneminde sanayileşme politikaları açısından önemli olan az sayıda üretim alanı üzerinde durulmuştur. Geriye kalan alanlar araştırma dışı bırakılmıştır.

---

28 *Türk Ekonomisi*, Sayı 57, Mart 1948, s. 91.

SONUÇ YERİNE: TOPLUMSAL BİR DEĞERLENDİRME

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında izlediği iktisat politikalarını ve yaptığı uygulamaları çok yönlü bir şekilde izleyerek, her konuda oldukça ayrıntılı bir anlatı kurduktan sonra, bu araştırmanın sonuçlarının alınması gereken son aşamaya ulaşmış olduk. Bu sonuçların alınacağı onuncu bölümde *üç konuda değerlendirmeye gidilecektir*. İlk olarak izlenen politikalar sonucunda ülke ekonomisinin *toplam performansının ne olduğu* değerlendirilmeye çalışılacak, bunun için de bu dönem için hazırlanan millî gelir hesapları üzerinde durulacak. İkinci olarak bu dönemde izlenen politikaların ve uygulamaların *toplumdaki gelir dağılımına etkileri* ve sosyal tabakalaşmanın yeniden yapılanması üzerinde durulacaktır. Üçüncü olarak ise *bu dönem üzerinde yapılacak değerlendirmelerin, geliştirilecek yargıların sınırları* araştırılacaktır.

1. SAVAŞ DÖNEMİNDE MİLLÎ GELİRİN GELİŞİMİ

Savaş sırasında izlenen politikaların ve yapılan uygulamaların tümünün sonuçlarının değerlendirilmesi için millî gelir hesaplarına başvurulabilir. Bu dönem için ilk millî gelir tahminleri, savaş döneminde İstatistik Genel Müdürlüğü'nce yapılmıştır[1] ve yine aynı yıllarda Vedat Eldem, İstatistik Genel Müdürlüğü'nün çalışmasındaki varsayımları sorgulayarak yeni tahminlerde bulunmuştur.[2] Ancak biz bu çalışmada çok daha sonraki tarihlerde Tuncer Bulu-

1 Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Türkiye Millî Geliri 1943 ve 1944*, Ankara, 1947.

2 Vedat Eldem, "Millî Gelir", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 9, Ekim 1947-Ocak 1948, No. 1-2, s. 73-133.

TABLO 10.1
Üretim Kollarına Göre Gayri Safi Millî Hasıla
(1938 yılı üretici fiyatlarıyla, milyon TL)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*
1. Tarım	762,7	812,9	786,8	667,8	783,3
a. Çiftçilik	751,5	799,7	775,4	660,9	772,0
b. Ormancılık	8,0	9,7	8,0	4,0	8,0
c. Balıkçılık	3,2	3,5	3,4	2,9	3,3
2. Sanayi	317,4	370,2	332,5	323,6	314,9
a. Madencilik	13,8	14,0	13,7	14,4	12,3
b. İmalat sanayii	291,5	343,0	305,2	296,0	288,7
c. Elek., gaz, su	12,1	13,2	13,6	13,2	13,9
3. İnşaat sanayii	69,0	69,4	67,0	51,6	42,6
4. Ticaret	151,9	163,3	138,2	130,1	131,8
5. Ulaştırma ve haberleşme	90,4	100,3	95,1	93,2	106,4
6. Malî kuruluşlar	31,0	28,6	19,8	23,0	14,6
7. Konut gelirleri	167,6	173,7	179,7	182,4	185,1
8. Serb. mes. ve hizmetler	96,5	106,1	100,9	91,7	95,8
9. Eksi izafi banka hizmetleri masrafları	15,9	17,1	13,7	11,4	7,3
10. Endüstriler toplamı (1-9)	1.670,6	1.807,4	1.706,3	1.552,0	1.667,2
11. Devlet hizmetleri	152,0	195,0	198,3	179,1	142,2
12. Toplam (10+11)	1.822,6	2.002,4	1.904,6	1.731,1	1.809,4
13. İthalat vergisi	75,8	54,5	27,8	26,5	24,6
14. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (12+13)	1.889,4	2.056,9	1.932,4	1.757,6	1.834,0
15. Dış alemden net faktör geliri	-2,7	-2,6	-5,4	-4,4	-2,9
16. Gayri Safi Millî Hasıla (alıcı Fiyatlarıyla) (14+15)	1.895,7	2.054,3	1.927,0	1.753,2	1.831,1

Tuncer Bulutay, Yahya S.Tezel, Nuri Yıldırım, *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)*, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1974.

tay ve arkadaşlarının yaptığı millî gelir tahminini kullanacağız.[3] Tablo 10.1'de 1938 yılı üretici fiyatlarıyla üretim kollarına göre Gayri Safi Millî Hasıla değerleri verilmektedir. Bu tablodaki verilerde 1938 yılı üretici fiyatları esas alındığından, savaş döneminde yaşanan enflasyonun yaratacağı sorunlardan kaçınılmış olmaktadır. Tablo 10.2'de ise, Tablo 10.1'deki değerlerden yararlanarak ve 1938 yılı 100 kabul edilerek, üretim kollarına ve ülke toplamına göre bir Millî Gelir Endeksi geliştirilmiştir. Dönemin ekonomik performansına ilişkin değerlendirmeleri bu endeks değerlerini kullanarak yapacağız.

3 Tuncer Bulutay, Yahya S.Tezel, Nuri Yıldırım, *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)*, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1974.

TABLO 10.1 (devamı)
Üretim Kollarına Göre Gayri Safi Millî Hasıla
(1938 yılı üretici fiyatlarıyla, milyon TL)

Yıllar	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
1. Tarım	687,6	625,9	493,4	736,9	650,8
a. Çiftçilik	672,9	614,7	481,9	724,4	638,3
b. Ormancılık	11,8	8,5	9,4	9,4	9,7
c. Balıkçılık	2,9	2,7	2,1	3,1	2,8
2. Sanayi	307,7	290,2	244,4	307,8	326,7
a. Madencilik	14,9	16,4	16,2	15,5	17,2
b. İmalat sanayii	279,3	258,9	212,2	275,6	298,8
c. Elek., gaz, su	13,5	14,9	16,0	16,7	19,7
3. İnşaat sanayii	54,3	50,8	49,8	56,2	52,4
4. Ticaret	130,9	119,9	103,2	130,5	158,2
5. Ulaştırma ve haberleşme	94,0	87,4	90,1	108,6	136,3
6. Malî kuruluşlar	9,3	13,8	16,2	24,5	24,3
7. Konut gelirleri	187,9	190,9	194,8	200,3	206,0
8. Ser. mes. ve hizmetler	86,9	83,7	72,2	93,2	95,2
9. İzafi banka hizmetleri masrafları (eksi)	3,9	5,6	8,0	9,8	11,2
10. Endüstriler toplamı (1-9)	1.554,7	1.457,0	1.256,1	1.648,2	1.638,1
11. Devlet hizmetleri	86,5	123,7	106,9	111,9	159,6
12. Toplam (10+11)	1.641,2	1.580,7	1.363,0	1.760,1	1.797,7
13. İthalat vergisi	23,4	13,1	15,0	20,6	83,8
14. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (12+13)	1.664,6	1.593,8	1.378,0	1.780,7	1.881,5
15. Dış alemden net faktör geliri	-2,4	-2,1	-2,2	-4,8	-4,3
16. Gayri Safi Millî Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (14+15)	1.662,2	1.591,7	1.375,8	1.775,9	1.877,2

Tuncer Bulutay, Yahya S.Tezel, Nuri Yıldırım, *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)*, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1974.

Tablo 10.2'nin değerlendirmesine Gayri Safi Millî Hasıla ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla değerlerinden başlayabiliriz; dış alem gelirleri negatif ve küçük olduğundan, her iki değerin endeksleri birbirine yakın değerler almaktadır, buradan hareketle 1938 yılını savaş öncesi normal bir yıl olarak değerlendirir ve endeksi oradan başlatırsak, GSMH'nın en düşük değeri 1945 yılında yüzde 73 olduğuna göre millî gelirin savaş içinde yüzde 27 düştüğünü söyleyebiliriz. *Eğer bir büyüme yılı olan 1939'u esas alırsak, savaş döneminde ekonominin küçülmesi yüzde 36'ya çıkmaktadır.*

Bu ilk bakışta küçük bir oran değildir ve bunu, birinci bölümde ayrıntılı olarak üzerinde durduğumuz beklenmedik bir sonuçla beraber düşüne-

TABLO 10.2
Üretim Kollarına Göre Gayri Safi Milli Hasıla Endeksi
(1938 yılı üretici fiyatlarıyla, 1938=100)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*
1. Tarım	100	107	103	88	103
a. Çiftçilik	100	106	104	88	103
b. Ormancılık	100	121	100	50	100
c. Balıkçılık	100	109	107	91	104
2. Sanayi	100	117	105	102	100
a. Madencilik	100	102	100	105	90
b. İmalat sanayii	100	118	105	102	99
c. Elek., gaz, su	100	109	113	109	115
3. İnşaat sanayii	100	101	98	75	62
4. Ticaret	100	108	91	86	87
5. Ulaştırma ve haberleşme	100	111	106	103	118
6. Malî kuruluşlar	100	92	64	75	47
7. Konut gelirleri	100	104	108	109	111
8. Serb. mes. ve hizmetler	100	110	105	95	100
9. İzafi banka hizmetleri masrafları (eksi)	100	108	87	72	46
10. Endüstriler toplamı (1-9)	100	108	103	93	100
11. Devlet hizmetleri	100	129	131	118	94
12. Toplam (10+11)	100	91	96	87	91
13. İthalat vergisi	100	72	37	35	33
14. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (12+13)	100	109	103	93	97
15. Dış alemden net faktör geliri (eksi)	100	97	200	163	108
16. Gayri Safi Millî Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (14+15)	100	109	102	93	97

lim, yani millî gelirin düştüğü yıllarda, millî savunma harcamalarının millî gelire göre oransal olarak düşmesi hususuyla. Millî Savunma Bakanlığı harcamaları, kesin hesaplardan elde edildiğine göre güvenilirdir ve bu durumda bu yıllara ilişkin millî gelir değerlerinin yüksek tahmin edidiği, bu yüksek değerin genellikle savaş koşullarında millî gelir hesabında kullanılan fiyatlardan kaynaklandığı düşünülebilir. Eğer millî gelir hesabında böyle bir yüksek tahmin söz konusuysa da, gerçek küçülmenin yüzde 36'dan da fazla olduğu söylenebilir. Vedat Eldem, *böyle bir yüksek fiyatlı değerlendirmeye örnek olarak, tarımda, köylünün kendi tükettiği buğdayın, satış değerinden iki misli fazla fiyatla değerlendirilmesinin etkili olduğunu göstermiştir*. Ayrıca sanayi üretiminin tümünün ticarete yansıması kabulünün de gerçekçi olma-

TABLO 10.2 (devamı)
Üretim Kollarına Göre Gayri Safi Millî Hasıla Endeksi
(1938 yılı üretici fiyatlarıyla, 1938=100)

Yıllar	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
1. Tarım	91	82	65	97	86
a. Çiftçilik	90	82	65	97	85
b. Ormancılık	148	107	118	118	122
c. Balıkçılık	91	85	66	97	88
2. Sanayi	97	92	77	97	103
a. Madencilik	108	119	118	113	125
b. İmalat sanayii	96	89	73	95	103
c. Elek., gaz, su	112	124	133	138	163
3. İnşaat sanayii	79	74	73	82	76
4. Ticaret	87	79	68	86	105
5. Ulaştırma ve haberleşme	104	97	100	121	151
6. Malî kuruluşlar	30	45	53	79	79
7. Konut gelirleri	113	114	117	120	123
8. Serb. mes. ve hizmetler	90	87	75	97	99
9. İzafi banka hizmetleri masrafları (eksi)	25	36	51	62	71
10. Endüstriler toplamı (1-9)	93	88	76	99	98
11. Devlet hizmetleri	57	82	71	74	105
12. Toplam (10+11)	82	79	68	88	90
13. İthalat vergisi	31	18	20	28	111
14. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (12+13)	89	85	73	95	100
15. Dış alemden net faktör geliri (eksi)	89	78	82	170	160
16. Gayri Safi Millî Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (14+15)	88	84	73	94	99

dığını ve GSMH değerini yükselttiğini belirtmektedir.[4] Kitabın birinci bölümünde belirttiğimiz üzere, devlet memuru maaşlarının gerçek değerinde enflasyon nedeniyle yaşanan hızlı kayıpların da, MSB harcamalarını düşük tutarak, MSB harcamalarının GSMH'ya oranının küçük kalmasına katkı yaptığı söylenebilir.

Ekonomideki bu küçülmenin sektörler arasında nasıl farklılaştığı endeksten okumaya tarım kesimiyle devam edelim; *tarım kesiminin millî gelirdeki payı beklenenildiği gibi 1938'de yüzde 42 iken, 1947'de yüzde 35'e düşmüştür.* Tablo 10.2'den, tarım sektörü içindeki küçülmenin GSMH'nın küçülmesinden daha yüksek olduğu görülmektedir. 1945 yılındaki tarım katma değeri-

4 Vedat Eldem, *A.g.e.*, s. 77.

nin 1938 yılı baz alındığında yüzde 35, 1939 esas alındığında yüzde 42 küçüldüğü söylenebilir. Ancak bu küçülmenin özel bir nedeni vardır: Daha önce ele aldığımız üzere 1945 yılı nadir rastlanan kuraklıkta bir yıldır. Bu nedenle 1945 yılı dışta bırakılırsa, *1938 temelli endekse göre maksimum küçülme yüzde 18'e, 1939 temelli küçülme yüzde 25'e iner.*

Sanayi sektörünün kompozisyonunda da inceleme dönemimiz olan 10 yılda önemli bir değişme yaşanmıştır. *1938 yılında büyük sanayi üretimi içinde devlet sanayiinin payı yüzde 28 iken, 1946'da yüzde 58,3'e yükselmiştir.* 1945 yılı dışında 117 ile 92 arasında değerler alan Endeks'ten, sanayi kesimi toplamının tarıma göre çok daha az bir dalgalanma (yüzde 8 düzeyinde) geçirdiği görülmektedir. Ancak bununla birlikte yine 1945 yılında yüzde 23'lük bir düşüş söz konusudur ve bunu Türkiye'de sanayinin tarımsal üretimine bağımlılığının bir göstergesi olarak yorumlamak da olanaklıdır.

İnşaat sektöründe 1941 yılından itibaren başlayan düşüş, 1942 senesinde yüzde 32 düzeyine ulaşmaktadır. İnşaat sektörü tahmini genellikle Ankara ve İstanbul'daki konut yapımı bigilerine ve Bayındırlık Bakanlığı harcamalarına dayanarak yapılmakta, MSB'nin harcamaları hesaba katılmamaktadır. Oysa 1941 ve 1942 yılları Türkiye'nin savunma amaçlı olarak önemli inşaat yatırımları yaptığı yıllardır. Bu yıllarda çimento kıtlığı yaşanmakta, askerî yardım kanallarıyla çimento ithal edilmektedir. Eğer işte bu askerî inşaat yatırımları hesaba katılabilirse inşaat serisi değişik olacaktır.

Konut gelirlerinin ve *ulaştırma sektörünün* endeks serileri diğer sektörlerin endekslerinden farklı davranmakta, yıllara göre büyük dalgalanmalar göstermemektedir. Savaş koşullarında konut yapımının azalması konut kıtlığını sürekli olarak artırmakta ve bu da konut kiralarının artmasına sebep olmaktadır. Bu nedenle de Endeks sürekli artış göstermektedir.

Tablo 10.2'de verilen ulaştırma endeksinin dalgalı gelişimi (çok büyük dalgalanmalar göstermese de), sekizinci bölümdeki ulaştırma hizmetlerine ilişkin anlatıyla tutarlı görünmemektedir. Bu bölümde kurulan anlatı ise sektörün endeksinde daha çok sürekli bir artış beklentisi yaratmaktadır. Nitekim Vedat Eldem'in ulaşım için geliştirdiği faaliyet endeksi; 1938 yılı 100 kabul edildiğinde 1939 yılı için 112, 1940 yılı için 121, 1941 yılı için 128, 1942 yılı için 139, 1943 yılı için 153, 1944 yılı için 158 ve 1945 yılı için 161 değerlerini taşımaktadır.

Türkiye'nin millî gelirindeki gelişmeleri bir başka bakımdan analiz edebilmek için *Tablo 10.3'te GSMH zincirleme endeksi verilmektedir*. Bu tabloyu analiz ederken basit bir yöntem izleyeceğiz: Bu tablonun her sütunu, o yılda, bir önceki yıla göre hangi üretim dallarında büyümenin ya da küçülmenin olduğunu saptamaya olanak vermektedir; yani endeks değerleri 100'ün üstünde ise o yıl o üretim dalı büyümüş, 100'ün altındaysa küçülmüştür. So-

TABLO 10.3
Üretim Faaliyet Kollarına Göre Gayri Safi Millî Hasıla Zincirleme Endeksi
(1938 yılı üretici fiyatlarıyla)

Yıllar	*1938*	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*
1. Tarım	103,3	106,6	96,8	84,9	117,3
a. Çiftçilik	103,2	106,4	97,0	85,2	116,8
b. Ormancılık	112,7	121,3	82,5	50,0	200,0
c. Balıkçılık	103,2	109,4	97,1	85,3	113,8
2. Sanayi	116,3	116,6	89,8	97,3	97,3
a. Madencilik	109,5	101,4	97,9	105,1	85,4
b. İmalat sanayii	116,8	117,7	89,0	97,0	97,5
c. Elek., gaz, su	111,0	109,1	103,0	97,1	105,3
3. İnşaat sanayii	125,5	100,6	96,5	77,0	82,6
4. Ticaret	116,0	107,5	84,6	94,1	101,3
5. Ulaştırma ve haberleşme	112,7	111,0	94,8	98,0	114,2
6. Malî kuruluşlar	169,4	92,3	69,2	116,2	63,5
7. Konut gelirleri	102,3	103,6	103,5	101,5	101,5
8. Serb. mes. ve hizmetler	109,0	109,9	95,1	90,9	104,5
9. İzafi banka hizmetleri masrafları (eksi)	145,9	107,5	80,1	83,2	64,0
10. Endüstriler toplamı (1-9)	108,7	108,2	94,4	91,0	107,4
11. Devlet hizmetleri	113,3	128,3	101,7	90,3	79,4
12. Toplam (10+11)	109,1	109,9	95,6	90,9	104,5
13. İthalat vergisi	102,7	71,9	51,0	95,3	92,8
14. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (12+13)	108,8	108,3	93,9	91,0	104,3
15. Dış alemden net faktör geliri (eksi)	96,4	96,3	207,7	81,5	65,9
16. Gayri Safi Millî Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (14+15)	108,8	108,4	93,8	91,0	104,4

Tuncer Bulutay, Yahya S.Tezel, Nuri Yıldırım, *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)*, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1974.

nuçta bir sütun üzerindeki büyüyen ve küçülen faaliyetlerin miktarını sayarak, o yılın genel olarak bir büyüme yılı mı yoksa bir küçülme yılımı olduğuna ilişkin yargılar geliştirilebilecektir.

Tablo 10.3'ün toplam satırlarını ve eksi değerli satırlarını dışta bıraktığımızda, elimizde 14 ayrı faaliyet alanı kalmaktadır. 1938 yılı için bu 14 faaliyet alanına baktığımızda ise hepsinin de 100'ün üstünde değerler aldığını görüyoruz. Buradan yola çıkarak *1938 yılının 1937 yılına göre kesin olarak bir büyüme yılı olduğunu söyleyebiliriz.* 1939 yılında 14 daldan 12'sinde büyüme, 2'sinde ise küçülme gerçekleşmiş; 1940 yılında sadece 3 faaliyet kolunda büyüme gerçekleşirken, 11 faaliyet kolunda küçülme yaşanmıştır. Bu-

TABLO 10.3 (devamı)
Üretim Faaliyet Kollarına Göre Gayri Safi Milli Hasıla Zincirleme Endeksi
(1938 yılı üretici fiyatlarıyla)

Yıllar	*1943*	*1944*	*1945*	*1946*	*1947*
1. Tarım	87,8	91,0	78,8	149,4	88,3
a. Çiftçilik	87,2	91,4	78,4	150,3	88,1
b. Ormancılık	147,5	72,0	110,6	100,0	103,2
c. Balıkçılık	87,9	93,1	77,8	147,6	90,3
2. Sanayi	97,7	94,3	84,2	125,9	106,1
a. Madencilik	121,1	110,1	98,8	95,7	111,0
b. İmalat sanayii	96,7	92,7	82,0	129,9	105,2
c. Elek., gaz, su	97,1	110,4	107,4	104,4	118,0
3. İnşaat sanayii	127,5	93,6	98,0	112,9	93,2
4. Ticaret	99,3	91,6	86,1	126,5	121,2
5. Ulaştırma ve haberleşme	88,3	93,0	103,1	120,5	125,5
6. Malî kuruluşlar	63,7	148,4	117,4	151,2	99,2
7. Konut gelirleri	101,5	101,6	102,0	102,8	102,8
8. Serb. mes. ve hizmetler	90,7	96,3	86,3	129,1	102,1
9. İzafi banka hizmetleri masrafları (eksi)	53,4	143,6	142,9	122,5	120,4
10. Endüstriler toplamı (1-9)	93,3	93,7	86,2	131,2	99,4
11. Devlet hizmetleri	60,8	143,0	86,4	104,7	142,6
12. Toplam (10+11)	90,7	96,3	86,2	129,1	102,1
13. İthalat vergisi	95,1	56,0	114,5	137,3	406,8
14. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (12+13)	90,8	95,7	86,5	129,2	105,7
15. Dış alemden net faktör geliri (eksi)	80,8	87,5	104,8	218,2	89,6
16. Gayri Safi Millî Hasıla (alıcı fiyatlarıyla) (14+15)	90,8	95,8	86,4	129,1	105,7

Tuncer Bulutay, Yahya S.Tezel, Nuri Yıldırım, *Türkiye Millî Geliri (1923-1948)*, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1974.

raya kadarki saptamalardan yola çıkarak savaş dönemindeki küçülmenin temelde 1940 yılında başladığı söylenebilir. Ardından küçülme 1941'de de devam etmiş, bu yılda 3 faaliyet kolu büyümüş, 11 faaliyet kolu küçülmüştür. *1942 yılının ise savaş içinde bir toparlanma yılı olduğu söylenebilir, çünkü 6 faaliyet kolu küçülürken 8 faaliyet kolu büyümüştür*. Nitekim böyle bir toparlanma o yılın iyi bir tarım yılı olduğu düşünülürse anlaşılırdır. Bu toparlanmanın ardından 1943 yılında ise düşüş tekrar başlamış, 4 faaliyet alanı büyürken 10 faaliyet alanı küçülmüştür. 1944 yılında 5 faaliyet alanında büyüme, 9 faaliyet alanında küçülme; 1945 yılında 6 faaliyet alanında büyüme, 8 faaliyet alanında ise küçülme yaşanmıştır. Yani *1943, 1944 ve 1945 yılları ardı*

ardına küçülme yılları olmuştur. 1946 yılıyla birlikte ise büyüme yılları başlamış, yalnız bir faaliyet kolu küçülürken 13 faaliyet kolu büyümüştür. Ardından 1947 yılında 4 faaliyet alanı küçülmüş, 10 faaliyet alanı büyümüştür.

Küçülme yıllarında büyüme gösteren faaliyet kolları genellikle elektrik, gaz ve su gibi kentsel hizmet sektörlerinin yanı sıra konut gelirleri, devlet hizmetleri ve madencilik olmuştur. Genel olarak bu çözümleme bize, savaş döneminin ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinin 1940-1945 yıllarını kapsayan 6 yıl için düşünülmesinin daha anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu değerlendirmeyi tamamlarken, pek çok kez belirttiğimiz üzere bu dönemdeki fiyat ve ücret verilerinin güvenilir olmaması dolayısıyla GSMH hesaplarının da güvenilir olmadığını ve bu çalışmalardan yararlanırken bu sapmalardan çok etkilenmeyecek teknikler kullanılmasına rağmen yine de geliştirilen yargılar konusunda temkinli davranmak gerektiğini hatırlatmakta yarar var.

2. SAVAŞ İÇİNDE İZLENEN EKONOMİ POLİTİKALARININ TOPLUMSAL SONUÇLARI

Onuncu bölümün ilk kısmında millî gelir hesapları üzerinde durarak Türkiye ekonomisinin savaş dönemi koşullarına uyum yaparken ne kadar küçüldüğünü, bu küçülmenin ekonomik faaliyet kolları arasında nasıl farklılaştığını ve savaş sonrasında tekrar nasıl büyümeye geçtiğini gördük. Şimdi de yaşanan bu *savaş koşullarına uyum sürecinin toplumdaki değişik katmanları nasıl etkilediğini* araştırmaya çalışalım.

Türkiye'nin savaş koşulları içinde üretim-tüketim dengesini yeniden kurmak zorunda kalmasının sosyal bilimler açısından ilginç bir durum yarattığı söylenebilir. Sosyal bilimlerde deney yapılamamaktadır ama normal koşullarda ortaya çıkmayacak bu durum bir tür toplumsal deney olarak ele alınabilir. Bu kısım işte böyle bir deneyin sonuçlarını değerlendirecektir.

İkinci bölümde, Türkiye'de, Hükümetlerin savaş yıllarında Millî Korunma Kanunu'nun olanaklarını kullanarak izledikleri politikaların beş ayrı dönemden geçtiğini görmüştük. Tablo 10.4, bu politikaların değişik toplumsal gruplar (çiftçiler, işçiler ve memurlar) üzerindeki etkisinin farklılaşmasını gözleyebilmek için hazırlanmıştır ve bunun için 1938 yılı değerleri 100 kabul edilerek her grup için geçinme ve gelir endekslerinin gelişimi verilmiştir. Bu tabloda, her grup için, geçinme endeks değerlerinin gelir endeks değerlerine bölünmesiyle bir tür pahalılık endeksi elde edilmiş ve bu endeksler üçüncü sütunlarda verilmiştir. Üçüncü sütunlarda verilen pahalılık endeks değerleri 1'den büyük değerler alan gruplar savaş içinde kaybedenler arasında bulunurken, 1'den küçük değerler alan grup ise savaş koşullarında pahalılıktan etkilenmeyen, göreli konumunu iyileştirenler arasındadır.

Bu dönemde bu tür bilgilerin toplanmış olması, bu kitabın ikinci bölümünde sözünü ettiğimiz hayat pahalılığı çalışmalarının yapılmış olması yüzündendir ve bizim çalışmamız bakımından önemli bir talihtir. Tablomuzu incelemeye başladığımızdaysa bize gösterdiklerinin ilginç olduğunu görürüz: *Memurlar bu üç grup arasında en çok kaybeden grup olmuştur.* Sabit gelirli grup diye de adlandırılan memurların, ücretlerini pazarlık etme olanakları hiçbir şekilde yoktur ve zorlu ekonomik koşullar içinde Hükümet, memurların maaşlarında çok sınırlı iyileştirmeler yapabilmiştir. Memurlar, kaybın en yüksek olduğu yıl olan 1943'te, savaş öncesine göre refahlarının yüzde 60'ını kaybetmişti ve 1943 sonrasında iyileştirmeler yapılsa da, 1947'de daha 1938'deki düzeylerine geri dönememişlerdi.

TABLO 10.4
Toplumda Değişik Toplumsal Grupların Gelir ve Geçinme Harcamaları Makasının Gelişimi

	Çiftçilerde			*İşçilerde*			*Memurlarda*		
Yıllar	*Gelir*	*Geçinme*	*Geçinme/ Gelir*	*Gelir*	*Geçinme*	*Geçinme/ Gelir*	*Gelir*	*Geçinme*	*Geçinme/ Gelir*
1938	100	100	1.00	100	100	1.00	100	100	1.00
1939	102	103	1.01	99	101	1.02	101	102	1.01
1940	122	121	0.99	102	112	1.10	100	111	1.11
1941	170	162	0.95	113	138	1.22	99	133	1.34
1942	365	302	0.83	148	233	1.57	119	221	1.86
1943	689	489	0.71	227	347	1.53	121	322	2.66
1944	494	473	0.96	243	339	1.40	142	330	2.33
1945	469	464	0.99	240	354	1.47	156	333	2.13
1946	467	424	0.91	239	343	1.43	168	321	1.91
1947	476	409	0.86	275	348	1.27	266	324	1.22

Kaynak: T.C. Başbakanlık, *Bakanlıklar arası Teknik Komisyonun Hayat Pahalılığı ile Mücadeleye Dair Raporları 1-10*, Ankara, 1948, s. 19.

Vedat Eldem'in, İstanbul Ticaret Odası'nın Hayat Pahalılığı endeksi ve Konjonktür Servisi'nin geçinme endeksini kullanarak yaptığı hesaba göre; memurların alış gücü, 1938'de 100 kabul edilirse, kaybın en yüksek olduğu 1943 yılında 42'ye inmiştir.[5] Tablo 10.4'ten 1943 yılı için aynı değeri hesap etmek istersek de, 38 buluruz. Yani her iki çalışmaya göre de memurların kaybının yüzde 60 düzeyinde olduğu açıktır ve *genel olarak ekonominin yüzde 30'lar düzeyinde küçüldüğü kabul edilirse, memur kesiminin ekonominin genel kaybına göre iki misli bir kayıp yaşadığı söylenebilir.*

Savaş içinde bu grubun kaybetmesinin temel nedeninin, yaşanan hızlı enflasyon içinde devletin maaşları enflasyon hızında artıramayışı olduğunu söy-

5 Vedat Eldem, *A.g.e.*, s. 127.

leyebiliriz.[6] Buna, devlet memurlarının homojen bir grup oluşturmadığını ve Devletin maaşları artırma sebebinin daha ziyade düşük maaşlı kademelerle üst düzeyler arasındaki farkı azaltmak olduğunu da eklemeliyiz. Yani bir anlamda bürokrasi içinde üst kademeler alt kademelere göre daha çok kayıp yaşamışlardır diyebiliriz.

TABLO 10.5
Memurların Gelir ve Satınalma Güçlerinde Gelişmeler

	Maaş ve Ücretler Endeksi					*Satınalma Gücü Endeksi*			
Yıllar	*10 lira Asli*	*30/40 lira Asli*	*100 lira Asli*	*Ortalama*	*Geçinme Endeksi*	*10 lira Asli*	*30/40 lira Asli*	*100 lira Asli*	*Ortalama*
1938	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1939	100	105	99	102	102	99	99	98	99
1940	100	110	98	102	111	90	91	88	91
1941	99	109	97	101	133	74	75	73	75
1942	121	129	111	121	221	55	55	50	55
1943	122	131	112	123	322	38	38	35	38
1944	167	142	115	137	334	50	41	34	41
1945	225	161	120	162	346	65	47	35	47
1946	246	175	139	185	350	71	50	40	52

Kaynak: Şefik Bilkur, "Türkiye'de Geçim Asgarisi ve Çocuk Zammı", *Türk Ekonomisi*, Yıl 4, Sayı 37/38, Temmuz/Ağustos 1946, s. 218.

Tablo 10.5 ve 10.6, memur maaşlarındaki kayıp farklılaşmasını ortaya koymak için verilmektedir. Tablo 10.5'e göre memurlar her barem seviyesinde 1943 yılına kadar satın alma gücü endeksinde benzer oranlarda kayıplar yaşarken, 1943'ten sonraki iyileştirmelerle memur gelirlerinin artışı başladığında, üst kademenin iyileşmesi en alt kademeye göre çok daha az olmuştur. *1946 yılında 100 lira asli maaşı olan kesim satın alma endeksinde hâlâ yüzde 60'lık bir kayıp yaşarken, 10 lira asli maaşı olan grubun kaybı yüzde 30'a düşmüş bulunuyordu.* Tablo 10.6'da da, Ankara'daki maaşlarla taşradaki maaşlar arasında, hayat pahalılığı ve konut kiralarının yüksekliği dola-

6 Maaşlara yapılan zamlara ilişkin belli başlı düzenlemeler şöyle özetlenebilir.

1929 yılında 1452 ve 1453 sayılı kanunla sivil ve askerî personelin maaşlarına 2,7 ile 4 göstergeleri arasında değişen katsayılar verilmiş ve 1476 ile 1477 sayılı yasalarla sivil ve askerî personelin maaşları yükseltilerek 7. derece maaş 50 lira yerine 55 liraya çıkarılmıştır. 1939'da 3656 sayılı kanunla asli maaşlar yükseltilerek 7. derece maaş 60 liraya çıkartıldı. 1942'de 4178 sayılı kanunla maaşlara % 15-25 arasında değişen zamlar yapılmıştır. 1943 yılında ise 4500 sayılı kanunla memurlara bir aylık zam verilmiştir. 1944 yılında 15. derece kaldırılmış ve o tarihte bu derecede bulunanlar 14. dereceye terfi etmiş sayılmıştır. 1/8/1939 tarihli ve 3661 sayılı yasayla askerî personelin kadro ve barem dereceleri yeniden ayarlanarak orgeneral ve oramirallere tazminat verilmesi kabul edilmiştir. Ayrıca askerlerin maaşları 1/6/1944 tarih ve 4600-4639 sayılı yasalar, 1/1/1946 tarih ve 4809 sayılı yasa, 1/1/1947 tarih ve 4989 sayılı yasa... İzzettin Önder, *Türkiye'de Kamu Harcamalarının Seyri: 1927-1967*, İÜ İktisat Fakültesi, İstanbul, 1974, s. 57-58.

TABLO 10.6
Memur Maaşlarında Taşra Ankara Farklılaşması

Asli Maaş Grubu	Maaş İtası TL 1/6/1938	Maaş İtası TL 1/1/1946	Maaş Endeksi 1938=100
Taşra			
10 lira asli maaş	34,79	85,42	246
30 lira asli maaş	67,35	117,90	175
100 lira asli maaş	297,24	423,02	139
Ankara			
10 lira asli maaş	43,71	98,62	226
30 lira asli maaş	80,76	131,10	162
100 lira asli maaş	325,41	465,82	143

Kaynak: Şefik Bilkur, *A.g.m.*, s. 218.

yısıyla oluşan farkın, 100 lira asli maaş düzeyi dışında taşra lehine bir miktar eridiği görülmektedir.

Diğer kaybeden grup ise işçilerdir; Tablo 10.4'e göre işçilerin alım gücü kaybı yüzde 36, Vedat Eldem'in hesabına göre ise yüzde 53 olmuştur. *Yani işçi kesiminin kaybı da memur kesimine göre az olmasına karşın ekonominin genel küçülmesinin üstündedir.*[7] İki kesim arasındaki farkın temel sebebi de işçilerin gelir durumlarını memurlara göre bir ölçüde de olsa müzakere edebilmiş olmalarıdır.

Tablo 10.4'e göre çiftçilerin durumu ise bu iki gruptan farklıdır. Bu grubun pahalılılaşma endeksleri, savaş süresince hep 1'in altında kalmış, hatta 1943 yılında 0,71'e kadar düşmüştür; *çiftçilerin refahının yüzde 30 artması anlamına gelen bu oran, küçük bir oran değildir*. Daha sonraki yıllarda bu oran hemen küçülse de, diğer toplumsal gruplar kaybederken çiftçiler hep belli bir düzeyde kazançlı çıkmışlardır. Bununla birlikte söz konusu artışın hepsi çiftçiye bırakılmamış, Devlet, Toprak Mahsulleri Vergisi'yle bunun bir kısmını kendisine almıştır. Birinci bölümde Toprak Mahsulleri Vergisi'nin köylüden çok düşük oranda toplanabildiğini görmüştük, işte bu düşük oranda toplanan vergi, çiftçinin 1943 yılındaki avantajlı değerlerinden yüzde 5-10 düşülmesine neden olmaktadır.

Aslında Tablo 10.4'e bakarak çiftçi grubu konusunda genel yargılar geliştirmek yanıltıcı olur, çünkü çiftçilik yapanlar farklılaşmıştır; büyük toprak sahiplerinin, pazar için üretim yapan orta boy toprak sahiplerinin ve geçimlik üretim yapan küçük toprak sahiplerinin ortaya çıkan bu olanaktan yararlanmaları farklı olmuştur. Ayrıca yerli pazar için gıda maddeleri üretenler ile dış pazar için ihracat maddesi üretenler de önemli farklılaşmalar göster-

7 Vedat Eldem, *A.g.e.*, s. 127.

mektedir. Cemal Eyüpoğlu'nun saptamalarına göre; *1938 100 kabul edilirse, 1943'te, yerli pazarlar için üretim yapan çiftçilerin satın alma güçleri 154'e çıkarken, ihracat için üretim yapan çiftçilerin alım gücü 138'e çıkmıştır.*[8] Bu sayılara bakıldığında, hububat üreten İç Anadolu çiftçisinin, dış pazarlar için kuru incir ve kuru üzüm üreten Ege çiftçisinden daha çok yarar sağladığı yorumunu yapabiliriz. Esas zorluk ise ilk olarak değindiğimiz husus, yani artan çiftçi gelirinin değişik türdeki çiftçiler arasında nasıl paylaşıldığını saptamaktadır. Bu konuda ampirik verilere dayalı bir çalışma olmadığı için burada da yapabileceğimiz ancak birtakım çıkarsamalarda bulunmak olacaktır.

Bu çiftçi grupları içinde hiç kuşku duymadan çıkarsama yapabileceğimiz grup, bu artıştan en çok yararlanan büyük toprak sahipleridir. Nitekim İnönü'nün 1 Kasım 1942'de yaptığı ünlü Meclis açış konuşmasında sözünü ettiği, suçladığı "eski batakçı toprak ağası" bir büyük toprak sahibidir. Meclis'teki büyük çiftçilerin söyledikleri bunu teyit etmektedir. Seyhan milletvekili ve bir toprak ağası olan Cavit Oral konuşmasında başvekili[9] "bir çiftçi dostu ve çiftçi hamisi olduğunu müdafaa eden nutuklarıyla ve peyderpey almış olduğu tedbirlerle ispat etmiş olan Saracoğlu" diye nitelemişti. Bir başka toprak ağası olan Eskişehir milletvekili Emin Sazak[10] da, Saracoğlu'nun kendisine "çiftçiyi yükseltecek ve canlandıracak olan bu fırsatı kaçırmayacağım, bundan beni menedemezsiniz" dediğini söylemiştir.

Çıkarsama yapacağımız ikinci grup, pazar için üretim yapan orta boy toprak sahipleridir. Şevket Pamuk, Orta Anadolu'nun kuru tarım yapılan alanlarında bir çiftçi ailesinin piyasaya artı ürün sürebilmek için 50 dönümden fazla alanda üretim yapması gerektiğini hesaplamış, orta boy çiftçiyi de 80-100 dönüm toprakta ekim yapanlar diye tanımlamıştır.[11] Ayrıca bu büyüklüklere belli bir nadas payı da eklemek gerekecektir. Bu ciltte İkinci Saracoğlu Hükümeti sırasında uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Devlet Hissesi üzerinde dururken, çiftçi ailelerinin yüzde 40'ının elinde piyasaya sürebilecekleri bir ürün kalmadığını saptamıştık. Bu yüzde 40'ın gelir artışından bir pay almadığı söylenebilir ama bu gruptaki çiftçilerden toprağı göreli olarak büyük olanlarının eline, devlete ürünlerinin yüzde 25'ini sattıkları ve devlet de alış fiatlarını çok düşük tutmadığı için belli bir miktar nakit para geçmiştir. Yani bu grup da çiftçi gelirinin artışından pay alanlar arasındadır.

Esas sorun, değişik küçük çiftçi kategorilerindekilere ilişkin çıkarsama-

---

8 Zikreden Vedat Eldem, *A.g.e.*, s. 128.

9 TBMMTD: İ:44, 19/4/1944, C: 1, s. 64.

10 TBMMTD: İ:44, 19/4/1944, C: 1, s. 65.

11 Şevket Pamuk, *War State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey 1939-1945*, Farhad Kazemi ve John Waterbury, Florida International University Press, Miami, 1991, s. 125-142.

lar yapılmaya kalkıldığında ortaya çıkmaktadır. Geçimlik tarımsal üretim yapan küçük üreticilerin savaş koşullarından nasıl etkilendiği konusunda kuramsal bir çıkarsama yapmak kolaydır; bu grubun hiç etkilenmediği söylenebilir. Bu durumda da karşımızda iki soru kalmaktadır; ilki bu grubun toplam çiftçi nüfusu içindeki büyüklüğü konusunda bir tahminimizin bulunmayışı iken, ikinci ve daha önemlisi ise Türkiye'de o yıllarda bile her çiftçi ailesinin belli bir miktarda da olsa para sağlamak için yerel piyasaya mal sürmek zorunluğunu duymasıdır. Çünkü çiftçi de basma ve gaz yağı alacak, yol vergisi ödeyecektir. Bu durumda çiftçilik gelirlerindeki artıştan belli bir pay aldığı düşünülebilir ama yargı geliştirmekte yine de aceleci davranmamak gerekir. Kendileri doğrudan piyasaya mal arz etmeyen bu çiftçiler, tarım dışı gereksinmelerini hasat sonunda teslim edilecek mal karşılığı tüccardan karşılamaktadır ve bu durumda tarımsal ürünlerdeki değer artışının önemli bir bölümünün çiftçiden çok tefeci tüccar elinde kalmış olduğu da düşünülebilir.

Bu bölüme kadar yapılan çıkarsamalarda, çiftçilik gelirlerindeki artışın büyük ölçüde büyük çiftçilerde, ondan sonra piyasa için üretim yapan orta boy çiftçiler ile tefeci tüccarda toplandığı, üretici köylünün ise bu artıştan yararlanmadığı sonucuna vardık. Ampirik verilere dayanmayan çıkarsama türü analizlerin, bu tür indirgemeci sonuçlara varma tehlikesi vardır. Nitekim bazı ampirik saptamalar küçük üretici ve yarıcı köylünün bir kısmının bu artıştan pay alabildiğini de göstermektedir. Bu noktada çiftçilerin durumlarının iyileştiğini gösteren başka kanıtların bulunup bulunmadığı sorulabilir ve bu konuda ilginç bir kanıt Başvekil Saracoğlu'un konuşmalarında bulunmaktadır; 1943 yılı Aralığı'nda Saracoğlu 14. Yerli Mallar ve Tasarruf Haftası'nı açarken şunları söylüyordu:[12]

> "Bu yıllarda çiftçi ve köylünün cebi beş on para görebildi. Fakat bu ağış ve bu ağdırış mevcut zorlukları bittabi azaltmadı. Birdenbire çok artırdı. Çünkü köylünün cebine giren bu beş on kuruş elimizdeki rakamlara göre, kumaş ve emsali taleplerini birdenbire artırdı. Ve bu yüzden mevcut kumaşların fabrikalarımız faaliyetlerini artırmalarına rağmen talepleri karşılaması mümkün olmadı ve bu yüzden darlıklar pahalılıklar yer yer arttı. [....] Bu pahalılık Türk halkının hayat seviyesinin yükselmesinden doğan bir pahalılık olduğu için acı tarafları kadar tatlı tarafları da bulunan bir pahalılıktır."

Saracoğlu iki yıl sonra aynı haftanın açılışında bu iddiayı, "...harb masrafları yükünün ağırlığına rağmen milletin iktisadî seviyesi yükselmektedir. Çünkü, böyle olmasaydı, istihlâk miktarının, fiyat yükselmelerine rağmen

12 *Ayın Tarihi*, No. 121, Aralık 1943, s. 14-15.

artması kabil olmazdı"[13] diye tekrarlarken, benzer saptamalar yapan Asım Us[14] da şunları söylemektedir: "Hele İzmit, Adapazarı gibi verimli topraklar üstünde müstakil olan halk sınıfları arasında orta gelirlilerin sayısı harpten evvelki derecesine nispetle daha çoğalmıştır."

Türkiye tarımında küçük üreticiliğin yaygın olduğu bilinmektedir. Ege, Marmara ve Çukurova bölgelerindeki ve demiryolları güzergâhlarındaki köylülerin ağa, devlet ve tüccar karşısında tamamen pasif olduğuna dayanan çıkarsamalar ise yanıltıcıdır. Tarım mahsulleri vergisi karşısında nasıl direndiğini birinci bölümde gördüğümüz köylünün, bu direnişi sayesinde çiftçilik gelirindeki artıştan belli bir pay almayı başardığı söylenebilir.

Çiftçilerin Tablo 10.4'te verilen gelir endeksleri yorumlanırken, millî gelir hesaplarındaki verilerle tutarlılığının kurulması gerekmektedir. Ayrıca Tablo 10.2'de verilen millî gelir endeksleriyle, Tablo 10.4'te verilen çiftçilerin satın alma gücündeki gelişmelerin tutarlılığını sorgulamak da önemli sorunlardan biridir. Tablo 10,2'de 1938 yılı başlangıç olarak alınırsa, çiftçilik katma değeri endeksi 1943 yılında 0,90, 1945 yılında 0,65 bulunur; başka bir deyişle çiftçilik üretimi 1943 yılında yüzde 10, 1945 yılında yüzde 35 küçülmüştür. Aynı yıllarda, Tablo 10.4'te verilen çiftçilerin satın alma gücünün, 1938 yılına göre 1943'te yüzde 29, 1945 yılında ise yüzde 1 artmış olmasının imkân dâhilinde olup olmadığı araştırılmalıdır. Tablo 10.2'deki seriler fiyat değişikliğinden etkilenmezken, ikinci seriler göreli fiyatlardan tamamen etkilenmektedir, buradan hareketle eğer tarım ürünlerinin göreli fiyatları yükseldiyse Tablo 10.4'teki seriyi elde etmek mümkündür. Yani Tablo 10.2'deki düşüşler köylünün gerçek kayıplarını gösterirken, Tablo 10.4'te verilen satın alma gücündeki gelişmeler ise çiftçilerin tarım dışı ürünleri satın almada artan kapasitesini göstermektedir. Bu bakımdan biraz önce üzerinde durduğumuz Saracoğlu'nun sözleri de anlam kazanmaktadır.

Şefik Bilkur'un yaptığı bir millî gelir hesaplamasında, 1948 yılı fiyatlarına göre 1938 yılında kişi başına düşen gelir 381 lira iken, 1948 yılında kişi başına düşen gelir 389 lira olmuştur. Yani ekonominin ancak 10 yıl sonra savaş öncesindeki seviyeye geldiği anlaşılmaktadır. Bilkur, bu ortalama gelirin, 1948 fiyatlarıyla köy ve kentli nüfus için ne kadar farklılaştığını de hesaplamıştır ve *1938 yılında* köylü kişi başına geliri 285 lira (32 dolar), şehirli kişi başına geliri ise 688 lira (76 dolar) bulmuştur; *yani kentli nüfusun geliri, köylü nüfusun gelirinin 2,41 katıdır. 1948 yılında* ise köylü nüfus başına gelir 290 lira, kentli nüfus başına gelir 685 lira hesaplanmıştır; *yani kentlinin geliri, köylünün gelirinin 2,36 katıdır.*[15]

---

13 *Ayın Tarihi*, No. 121, Aralık 1945, s. 21.

14 Asım Us, "Hayat Pahalılığı Bahsinde İki Türlü Görüş", *Vakit*, 4 Aralık 1946.

15 Şefik Bilkur, "Türkiye Millî Geliri", *Türk Ekonomisi*, Sayı 105, Mart 1952, s. 70-75.

Bilkur'un bu saptamaları, bizi, ilk olarak Türkiye'de çiftçilerin satın alma düzeyinde bir dönemde yaşanan artışın köylü ve kentli gelirleri arasındaki büyük farklılığın değişmesine önemli bir katkı yapmadığını, ikinci olaraksa köylünün yılık gelirinin son derece küçük olduğunu göstermesi açısından ilgilendirmektedir. Yani bir diğer deyişle köylü ile kentli arasında yüksek bir eşitsizlik söz konusudur.

Tablo 10.4, bize savaş koşullarının geniş halk kitleleri üzerinde yarattığı etkiyi göstermekle birlikte, tüm toplum kesimlerini kapsamamaktadır. *Savaştan hangi tür girişimcilerin yararlandığı, muhtekirlerin ne türde ve miktarda kazançlar elde ettikleri, yeni zenginler denilen toplumsal katmanın nasıl oluştuğu konusunda sayısal değerlendirmeler yapma olanağına sahip değiliz.* Ama bu saydıklarımızın toplumsal gerçeklikler olduğunu dönemin yazıları özellikle de dönemin karikatür dergileri bize göstermektedir. Soruna bir ahlâk sorunsalı içinde yaklaşmak ise, savaş dönemi sonrasındaki büyüme dinamiklerini kavramamıza yardımcı olmaz. Savaş içinde oluşan kapital birikiminin bilinmesi ise savaş sonrası büyüme dinamiğini kavramamız bakımından gereklidir. Bu cildin birinci bölümünde ele aldığımız Varlık Vergisi bu bakımdan önemlidir; genel olarak varlık vergilerinin nedenini aşırı kazancın, ihtikârın varlığı oluşturmaktadır ama daha önce ayrıntılı olarak ele aldığımız üzere bu verginin uygulanması, daha ziyade azınlıklar karşısında Türk iş adamlarını güçlendirmek amacını taşımaktaydı. Bu saptamalara dayanarak savaşın imkân verdiği birikim sürecine devletin Türkleri koruyacak bir biçimde müdahale ettiğini, bu birikimin Türklerin elinde gerçekleşmesini sağlamaya çalıştığını söyleyebiliriz. Ama bununla birlikte veriler, savaş koşulları dolayısıyla belli ellerde ne ölçekte bir birikim olduğu konusunda saptamalar yapmaya olanak vermemektedir.

3. TÜRKİYE'NİN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İZLEDİĞİ POLİTİKALAR VE YAPTIĞI UYGULAMALAR KONUSUNDA ORTA BOY DEĞERLENDİRMELER

Hem *İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi* kitabının hem de bu dönemin toplumsal bir değerlendirmesini yapan onuncu bölümün sonuna gelmiş bulunuyoruz. Bu dönemin tümü konusunda tek ve genel bir yargı geliştirmeyeceğiz; çünkü böyle genel bir yargı geliştirmek kolay olmadığı gibi belki de olanaksız ve belki de gereksizdir. Böyle genel bir yargıda bulunma gayreti siyasal kültürümüz içinden gelmektedir: Türkiye'nin siyasal kültüründe bulunan yoğun kutuplaşmalar, ve siyasetin geleceğin projeleri ve heyecanları üzerinden değil geçmişin izleri, yorumları üzerinden yapılması; tarih yazıcısını, her dönemde iktidarda bulunanları toptan başarısız ya da toptan başarılı olduğu

konusunda yargılar geliştirmeye zorlamakta ve dolayısıyla her dönemi empati yaparak kavramaya çalışan bir araştırıcı olmaktan çıkararak yandaşlarına malzeme toplamaya çalışan birine indirgemektedir.

Tabii biz böyle bir yargı geliştirmeye ya da geliştirilmiş bu tür yargıları eleştirmeye çalışmayacağız. *Bizim geliştireceğimiz yargılar çok sayıda ve orta boy yargılar olacak.* Orta boy yargılardan kastımız, uygulanan bir politik tercih ve buna ilişkin olarak alınan sonuçların değerlendirilmesi sonucu ulaşılan olumluluk ya da olumsuzluk saptamalarıdır. Bu boy yargılara ulaşmak olanaklıdır ve inanıyoruz ki geleceğe ilişkin yeni politikaların formüle edilmesine yardımcı olabileceklerdir.

Değerlendirmelerimize, birinci ciltte ele aldığımız dış siyaset ve askerî stratejiler konusundaki siyasal tercihlerin ekonomik sonuçlarından başlayabiliriz:

- Türkiye'nin inceleme dönemimiz içinde izlediği dış politika ve seçtiği askerî stratejinin konumuz bakımından üç ayrı temel boyutu vardır; ilk boyut Cumhuriyet'in başından beri sürdürdüğü tarafsızlık politikasından vazgeçmesi ve Müttefikler tarafında yer alması, ikincisi büyük bir savunma ordusu besleyerek savaşan tarafların stratejik hesaplarını etkilemesi ve bu güçleri değişik zamanlarda Türkiye'nin savaş dışı kalmasını tercih eder hâle getirmesi, üçüncüsü ise tarafını seçmiş olmasına kadar karşı tarafla da savaş dışı kalmasına yardım edecek anlaşmalar yapmasıdır.

  Bu şekilde yürütülmesi oldukça güç dengelere dayanan siyasal tercihleri sonucu Türkiye, sıcak savaş dışı kalmış ve savaşan tarafların her ikisiyle de ticari ilişkilerini sürdürmüştür. Bu durumun önemli ekonomik sonuçları olmuştur ve bunlardan ilki ve belki de en önemlisi, Türkiye'nin bir savaş sahası olmayışı dolayısıyla *Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra geçen yirmi yıllık dönemde zor koşullarda oluşturulan altyapıların ve sanayi kuruluşlarının tahribinin önlenmesi ve gerçekleştirilen birikimin korunmasıdır.*

  Bunun dışında savaş döneminde savaşan tarafların her ikisiyle de dış ticaret ilişkilerinin belli bir ölçüde korunmuş olması dolayısıyla, bir yandan ekonomide dış ticaret dolayısıyla doğacak dar boğazlarda belli bir azalma sağlanmış, öte yandan dış ticaret hacminde azalma olmasına karşın sürekli olarak verdiği fazla dolayısıyla *Türkiye'nin altın stokunda önemli bir artış sağlanmıştır.* Eğer Türkiye Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi tarafsız kalmasaydı; bir yandan daha ciddi ticaret dar boğazlarıyla karşılaşacak, öte yandan İran örneğinde olduğu gibi işgal de edilebilecekti.

Bunlara ilave edebileceğimiz, izlenen yaklaşımın bir diğer ekonomik sonucu ise, *Türkiye'nin savaş içinde büyüttüğü ordusunun silâhlandırma maliyetini önemli ölçüde düşürmüş olmasıdır.*

Birinci ciltte ele aldığımız politikaların ve stratejik tercihlerin ekonomik sonuçlarını gördükten sonra, bu ciltte ele aldığımız ekonomi politikalarının ve bunların uygulamalarının değerlendirmesine geçebiliriz. Ancak böyle bir değerlendirmeye geçmeden önce ne tür başarı ölçütleri kullanacağımıza açıklık kazandırmak gerekir. Yapacağımız bu orta boy değerlendirmelerde üç farklı düzeydeki ölçütler kullanılabilir.

Birinci ölçüt; ekonominin, savaşın gerektirdiği büyük bir ordunun beslenmesi, dış ticaret kanallarının büyük ölçüde kapanması gibi yeni koşullara uyum yapabilmeyi ve çok önemli *krizlere düşmeden sistemin işlerliğini koruyabilmeyi başarmasıdır.*

İkinci ölçüt; rejimin, uyguladığı politikalarda *kendi ideolojik tercihleriyle tutarlılığını ne kadar koruyabildiğidir.* Bu dönemde iktidarda bulunan CHP'nin 1931 yılındaki üçüncü kurultayında kabul ettiği altı oktan ikisi olan devletçilik ve halkçılık bu değerlendirmede üzerinde duracağımız iki ilke olacaktır ve bu doğrultuda devletçilik ilkesinin ne kadar başarıyla kullanıldığı, halkçılık kaygısının izlenen politikalara ve yapılan uygulamalara yansıyıp yansımadığı, devletçiliğin halkçılığı gerçekleştirmek için bir araç olarak kullanılıp kullanılmadığı gibi meseleleri ele almak gerekmektedir.

Üçüncü ölçüt; izlenen politikalarda ve *yapılan uygulamalarda insan haklarına ne ölçüde saygılı kalındığıdır* ve bu da yaşanan olguya, onun yerelinin içinden değil daha evrensel bir konumdan bakılmasıyla beraber olacaktır.

Bu üç ölçüte göre değerlendirmelerimizi geliştirmeye başlayabiliriz;

- Birinci ölçüte göre bir değerlendirme yapabilmek için, öncelikle Türkiye'nin savaş döneminde ekonomisinin dengelerini kurabilmek için Millî Korunma Kanunu gibi piyasaya müdahale etmekte devletin elini güçlendiren bir yasayı geliştirdiği ve bu yasaya da dayanarak Sümerbank, Etibank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Zirai Kombinalar, Zirai Donatım Kurumu vb. güçlü devlet aktörlerini oluşturduğu akılda tutulmalıdır.

  İkinci bölümde ayrıntılı olarak gördüğümüz üzere, inceleme dönemimiz içinde beş ayrı ekonomi politikası izlenmiştir. Buradaki tartışmamız bakımından önemli olan politikalar ise İkinci Refik Saydam Hükümeti ile Birinci ve İkinci Saracoğlu Hükmetleri dönemlerinde izlenen politikalardır. Bu Hükümetlerin politikalarını farklılaştıran temel faktör, ekonominin işleyişinde piyasaya tanınan rolün genişliğidir. Bu üç politikadan birincisi olan ve ikinci Refik Saydam Hükümeti dö-

neminde izlenen politika, piyasanın rolünü oldukça daraltan bir politikaydı ve gerekli altyapı kurulmadan izlendiği için ciddi bir sonuç da vermemişti. İkinci Refik Saydam Hükümeti'nden sonra oluşturulmuş olan Birinci Saracoğlu Hükümeti ise öteki uca savrulmuş ve çözümü serbest piyasadan beklemiştir. Neticede, üst üste gelen bu iki politika döneminde fiyatlar patlamış, karaborsa azmıştır. Bir anlamda şablona dayalı ekonomi politikalarının izlendiği her iki dönem de başarısız olmuş, işleyen bir ekonomi oluşturulamamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin işleyen bir ekonomiyi kurabilmesi ancak İkinci Saracoğlu Hükümeti döneminde gerçekleşmiştir. Büyük bir ordu beslemesi dolayısıyla ülkenin en büyük alıcısı hâline gelen devletin, talebini piyasadan karşılama zorunluluğunun kaldırılması, sistemi sakinleştirmiş ve toprak mahsulleri vergisinin konulması ile yüzde 25'lik devlete satım mecburiyetinin getirilmesi bu sakinleşmeyi sağlayan en yenilikçi çözüm olmuştur. Bir diğer deyişle *çözüm, devletin gereksinmesinin piyasa dışı mekanizmalarca aynî olarak karşılanmasıyla bulunmuştur.* Ayrıca bu temel çözüm dışında piyasanın çalışmasına da olanak verilmiştir.

Bu başarının geç kalınmış bir başarı olduğu bir anlamda doğrudur ama sistem başarısızlıklarından ders almayı bilmiş ve şablon politikaların yerine yerel durumun iyi bir analizine dayalı gerçekçi politikaları geliştirebilmiştir. *Ulaşılan bu çözümün en büyük sınavını 1945 yılında verdiği söylenebilir.* Beşinci bölümde gördüğümüz üzere 1945 yılı çok şiddetli kuraklık dolayısıyla çok kötü bir üretim yılı olmuş, hububat üretimi 1938 yılındaki üretimin yarısına inmiştir. Buna rağmen sistem işlemiş ve yıl önemli sorunlar olmadan aşılmıştır. Oysa iyi ürün yılları olan 1942 ve 1943'te, uygulanan politikalar yüzünden çok ciddi sorunlar yaşanmış, İngilizler aracılığıyla ithalat yapılmasına rağmen sorunlar aşılamamıştır.

- İkinci ölçüt olan rejimin ideolojik tercihleri ile uygulamalarının tutarlılığı hususunu *irdelemeye devletçilik açısından başlayabiliriz.* Bu dönemde devletçilik uygulamalarını; Sümerbank, Etibank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Zirai Kombinalar, Zirai Donatım Kurumları, Devlet Demiryolları, Devlet Deniz Yolları ve Devlet Bankaları gibi oldukça değişik kurumlar aracılığıyla görebiliyoruz. Bu kuruluşlar dönemin tüm kısıtlarına rağmen üretimlerini artırmışlar, bunun yanı sıra dışarıdan makine teçhizat ithalindeki güçlüklere rağmen bazı yeni tesisleri de üretime sokmuşlardır ve neticede *başarılı olmuş, dar boğazların derinleşmesini engellemişlerdir.* Hatta Zirai Kombinalar örneğinde olduğu gibi bazıları efsaneleşmiştir.

Millî Korunma Kanunu'nun kararlarının uygulanması için oluşturulan örgütlenmelerin gerisinde CHP'nin halkçılık ideolojisinin etkileri açıkça görülmektedir. Örneğin ithalat ve ihracatın örgütlenmesinde kurulan birlikler ve dokuma alanında küçük üreticiliğin teşviki için oluşturulan çok sayıdaki kooperatif, birer halkçılık uygulamasıdır. Bu kuruluşların çalışmalarına ilişkin olarak kitaba da aldığımız bazı şahitlikler, bu kurumlarda *yerel parti temsilcilerinin etkili olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte halkçılık ilkesinin uygulanmasında devletçilik ilkesinin uygulanması kadar açık bir başarı görülmemektedir. Devletin, halkçılık ilkesinin uygulanması için devletçilik ilkesinin uygulanmasından yararlandığı açık olarak görülmektedir.* EKİ ve Garp Linyitleri İşletmeleri gibi büyük devlet kurumları tekel konumunda oldukları için, Devletin yüksek fiyat politikası izlemesi bu kuruluşların kâr etmesi demektir. Oysa Devlet fiyat artışlarını yeterli düzeyde yapmayarak, zararların sürmesini sağlamıştır. Hatta ilgili bölümde gördüğümüz üzere bu kurumların zararları, Sümerbank kârlarından transfer yapılarak bir tür *çapraz finansmanla kapatılmıştır.* Bu yaklaşımın gerisinde bir yandan bir popülizm, öte yandan enerji fiyatlarının yükselmesinin diğer sektörlerde yaratacağı artıştan kaçınma endişesi vardır. Aynı tür analizi DDY için de yapmak olanaklıdır.

Halkçılık ilkesinin CHP ideolojisi içinde en çok tekrarlanan ifadesi Türkiye'nin imtiyazsız ve sınıfsız bir toplum olduğudur. Oysa toplumda bürokrasinin imtiyazlı olduğu konusunda yaygın bir kanı bulunmaktadır. Savaş içinde değişik grupların kayıpları ve kazançlarını analiz eden Tablo 10.4, toplumda en hızlı kaybeden kesimin memurlar olduğunu ortaya koymaktadır ki bu ilginç durum, rejimin halkçılık ilkesine duyarlılığının bir göstergesi olarak ele alınabilir. *Memur kesimi savaş döneminde büyük kayıplara uğramasına karşın, toplumda memurların imtiyazlı olduğu konusundaki kanı sürmüştür.* Hükümetin memurların kayıplarını bir ölçüde de olsa telafi etmek için dağıttığı aynî emtianın, bu inancın sürmesine katkı yaptığı söylenebilir.

- Üçüncü ölçüte göre, yani insan haklarına saygı bakımından değerlendirme yapan çalışmaların Türkiye'deki tarih yazıcılığına son yirmi yılda girdiği söylenebilir. Bu ölçüt bakımından iki olgu gündeme gelmektedir. Bunlardan *birincisi Varlık Vergisi uygulamalarıdır* ve bu meselede azınlıkların özellikle de Yahudilerin Türkçü güdülerle hedef alındığı konusunda yeterli kanıt ve belge ortaya konulmuştur. Anlaşılacağı üzere bu ölçüt bakımından yapılacak bir değerlendirmenin olumsuz olacağı açıktır.

Bu saptamadan sonra, bu uygulamanın CHP'nin altı okundan biri olan milliyetçilik ilkesiyle ilişkisi sorulabilir. CHP'nin 1931 yılındaki üçüncü kongresinde oluşturulan bu programda milliyetçilik, "Fırka, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahengte yürümekle beraber Türk İçtimai Heyeti'nin hususi seciyelerini ve başlıbaşına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar" diye tanımlanmıştır.[16] 1937 yılında CHP'nin altı ilkesinin Anayasa'ya girmesiyle birlikte milliyetçilik de bir anayasa ilkesi hâline gelmiştir, ancak Anayasa'da milliyetçiliğin ayrı bir tanımı verilmemiştir. Milliyetçiliğin metinlerdeki tanımlarında bir sorun görülmemesine rağmen Saracoğlu Hükümeti'nin uygulamalarının bu metinlerin sınırları içinde kalmadığı açıktır ve İttihat ve Terakki'den beri gelen Tükçülük çizgisinin Saracoğlu döneminde 1940'lı yılların siyasal ortamının da katkısıyla kendisine uygulama olanağı bulduğu söylenebilir.

Bu bağlamda gündeme gelen *ikinci konu ise, genellikle zorunlu emek kullanımı ve bu emeğe sağlanan yaşam koşulları olmuştur*. Bu konuda yazan günümüz tarihçileri genellikle olumsuz yargılarda bulunmaktadır. Biz de bu noktada savaş koşullarında birçok ülkede benzer uygulamaların olduğu söyleyebiliriz, ancak bununla birlikte o yıllarda Türkiye'de bulunan ve inançlı bir sosyal demokrat olan sosyal siyaset profesörü Gerhard Kessler'in yazdıkları önem arz etmektedir; Kessler'in yazdıklarına bakıldığında, bu konudaki yargıların bir ölçüde yumuşatılabileceği kanısına varılmasının yanı sıra, bu zorunlu emek kullanımının o dönemde Türkiye'nin sanayileşmesi bakımından *kritik öneme sahip olan köylünün işçileşmesine katkıda bulunmadığı, tersine bu süreci aksattığı da söylenebilir*.

Kitabın sonundaki bu değerlendirmeyi tabii ki daha da ayrıntılandırmak olanaklı, ama biz kitaba bu noktada son vermeyi tercih ediyoruz. Bunun yöntemsel bir nedeni var: Bir tarih yazıcısı ele aldığı konuya ilişkin anlatısını kurarken bir otorite gibi davranmamalı, okuyucuyu kendi yargısını geliştirmekte serbest bırakmalıdır. Bu nedenle yazdığımız sonucu bir son söz olarak görmüyor, her okuyucunun kendi son sözünü kendisinin söylemesini istiyoruz ve böylece tarihin siyaset tarafından bir araç olarak kullanılmasının da zorlaşacağını düşünüyoruz.

---

16 *CHF. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları*, İstanbul, 1931, s. 30.

DIZIN

İkinci Dünya Savaşı, sadece savaşan ülkelerin değil savaşa girmeyenlerin de ekonomisini alt üst etti. Bütün ekonomilerin savaş ekonomisine dönüşmesi, topyekûn savaşın bir gerçeğiydi. Birinci Dünya Savaşı'ndan harap çıkmış ve kalkınmaya çabalayan Türkiye, dışında durduğu bu savaştan olağanüstü etkilendi.

İlhan Tekeli ve Selim İlkin, eserlerinin ikinci cildinde, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı macerasının ekonomik yanını inceliyorlar. Alınan önlemler, yaşanan kıtlıklar, hayat pahalılığı, yolsuzluklar, kuyruklar, tüketim kısıtlamaları, karne uygulamaları, emek rejimindeki yeni düzenlemeler... Dış ticaretteki ve sanayi üretimindeki gelişmeler... Türkiye ekonomisinin izleyen on yıllarına da damgasını vuran bu özel dönemi mercek altına alan bir inceleme.

"Türkiye, sıcak savaş dışı kalmış ve savaşan tarafların her ikisiyle de ticari ilişkilerini sürdürmüştür. Bu durumun ekonomik sonuçlarından belki de en önemlisi, Türkiye'nin bir savaş sahası olmayışı dolayısıyla Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra geçen yirmi yıllık dönemde zor koşullarda oluşturulan altyapıların ve sanayi kuruluşlarının tahribinin önlenmesi ve gerçekleştirilen birikimin korunmasıdır. Bunun dışında savaşan tarafların her ikisiyle de dış ticaret ilişkilerinin belli bir ölçüde korunmuş olması nedeniyle (...) dış ticaret dolayısıyla doğacak dar boğazlarda belli bir azalma, öte yandan (...) Türkiye'nin altın stokunda önemli bir artış sağlanmıştır."

İLHAN TEKELİ – SELİM İLKİN

iletişim

ISBN-13 978-975-05-1435-7
9 789750 514357